

मातृ-पितृ चरणारविन्देषु

परम पूज्य नमोदेव अश्विन वाचस्पति
गुरुस्वामी जीवनदासजी

परम भूय्या
श्रीमती लक्ष्मी देवी

फलितज्योतिष-विवेचनात्मक— बृहत्पाराशर—समीक्षा

(फलितज्योतिष-विवेचनात्मक—बृहत्पाराशर-समीक्षा)

© डा० गोस्वामी गिरिधारी लाल एम. ए. पी. एच. डी.

प्रकाशकम्

संस्कृतस्वाध्याय तथा ज्योतिषविज्ञानमन्दिरम्
25/30, ईस्ट पटेल नगर देहली।

प्रकाशक

संस्कृतस्वाध्याय तथा ज्योतिषविज्ञानमन्दिरम्

25/30, ईस्ट पटेलनगर, देहली ।

सर्वाधिकार सुरक्षित

मूल्य रु 38-00

Price Rs 38 00

मुद्रक :—

संजी प्रिंटर्स

7117-18 पहाड़ी धीरज, देहली ।

सत्यमेव जयते

स्वास्थ्य एवं परिवार नियोजन मन्त्री

भारत

नई दिल्ली-110011

MINISTER OF
HEALTH AND FAMILY PLANNING
INDIA
New Delhi 110011

1

The Sanskrit Swadhyaya Tatha Jyotish Vigyan Mandir in New Delhi under the learned guidance of Dr Goswami Girdhari Lal is doing significant research and publication work in the field of astrology. The present work is an exposition of predictive astrology with special reference to the great exponent of Jyotish, Maharshi Parashar. I am sure it will prove useful to students of astrology.

New Delhi
Shivaratri,
20th February 1974

(KARAN SINGH)

Dr. Satya Vrat Shastri
Professor & Head of Department,
Department of Sanskrit,
University of Delhi.

New Delhi, dated the 16th October, 1973

I have great pleasure in introducing to the world of scholars Dr. Goswami Giridhari Lal's work 'A Critical Study of the Brhatparasara with special reference to Phalita Jyotisa.' It is a thesis approved for the degree of Ph. D. by the University of Delhi in 1965. It has many firsts to its credit. It is the first thesis on Jyotisa to have been approved for a Doctoral degree by the University of Delhi. It is the first of the thesis written in Sanskrit for the Ph. D. degree in that University to see the light of the day. It is the first publication of the Sanskrit Swadhyaya tatha Jyotisa Vijnayana Mandir, New Delhi.

Dr. Goswami Giridhari Lal is an acknowledged authority on Astrology. He has won international fame by his world-famous predictions. He has presented in the work, under mention, scientific and critical evaluation of an ancient treatise on this branch of knowledge. His work has won plaudits from the scholars in the field.

A votary of Sanskrit he has chosen that as the medium of his work. He has not allowed any practical or other considerations to come in his way. He firmly believes that a work in Sanskrit means the enrichment of the Sanskrit literature. He has proved by his work, if any proof was ever needed, that Sanskrit, as any other modern language, has perennial strength in it to answer very well the requirements of a scientific treatment of a subject according to the modern research techniques.

In India Astrology has been recognised as an independent discipline since very early times. It had been elevated to the status of a Vedanga, a part of the sacred lore. Numerous writers have made their important contributions to it. Unfortunately most of their works still lie in manuscript. It will be a national service to edit, evaluate and publish them. This is the objective to which the Sanskrit-Swadhyaya tatha Jyotisa Vijnayana Mandir founded by Dr. Goswami is expected to address. As for the works that have been published, most of them need critical evaluation. An effort in this direction will be most rewarding in this that it will present before us a close-up view of the total thinking that has gone in this discipline over the centuries and the millenia. Even a cursory reading

of old astrological texts would convince any one of the scientific spirit pervading the observations of the ancient thinkers on the subject. Unaided by modern instruments, appliances and observatories the Indians of yore had arrived at accurate analysis of the astral phenomena. They had also correlated these with the human behaviour and had established a link between Astronomy and Astrology. Their accuracy and precision had raised these disciplines to the status of sciences. A reinterpretation of their works is therefore, a desideratum ably fulfilled in part by Dr. Goswami through the present work which may be taken to be the harbinger of many a future study of this kind.

It is a matter of personal gratification to me that a thesis of my Department is now seeing the Light of the day.

I have every hope the work will meet with the approbation of scholars and the general public providing necessary encouragement to Dr. Goswami to come out with more of such works. I wish Dr. Goswami a long and active life of continued fruitful intellectual activity.

Satya Vrat Shastri,

Publisher's Notes

Dr. Goswami Girdhari Lal the author of this book, is a well-known Sanskrit scholar, astrologer and religious leader. He is the Founder Director of Sankrit Swadhaya Tatha Jyotih Vigyan Mandir (Institute of Sanskrit Studies and Astrological Sciences), New Delhi.

The creation of Sanskrit Swadhaya Tatha Jyotish Vigyan Mandir was primarily inspired by Dr. Goswamiji. I remember when he discussed the grand idea of setting up such an institute for the benefit of Bharatiya Jyotish with his close associates, admirers and followers, they all greeted his proposal with overwhelming support. Dr. Goswamiji was quickly on the job for enlisting the support of even those who were distantly interested in Jyotish. I was blessed with the most valuable opportunity of associating myself with Dr. Goswamiji in his drive of bringing about enlightenment amongst those in political, spiritual and social power, who would not have openly liked to be associated with Jyotish. I was highly impressed with the manner he proved his point of establishing the scientific glory of Bharatiya Jyotish.

In the background of such a noble drive, Dr. Goswamiji was able to enlist the support of Jyotish and Sanskrit savant like Dr. Sampurna Nand, who even agreed to be the President of the Mandir. Of the other founder members of Mandir were Dr. Mehr Chand Mahajan, Chief Justice of India, and name to be mentioned. The constitution of the Mandir was drafted by a legal and constitutional luminary of the country, Shri B. G. Murdeshwar, Vice-President, Legislative Council Wing and Ex-officio Law Secretary, Government of India.

It is, therefore, only becoming of the Mandir that it should have quickly taken up the production and publication of the wonderful work of research Dr. Goswamiji had produced on Study of Brahat Parasara with special reference to Hindu Predictive Astrology. The Mandir is happy and also proud that this work would now be available in a nicely produced book form for the benefit of those interested in the scientific studies on Bharatiya Jyotish.

It may be relevant here to mention the Mandir has also taken up publication of another unique book on Astrology published about 100 years ago under the inspiring leadership of the then Maharaja of Kashmir Maharaj Ranvir Singh. This grand book is entitled "RANVIR JYOTIR/MAHANIBANDH". It is a rare compilation of astrological studies made by a conference of contemporary Pandits convened by the Maharaja of Jammu and Kashmir himself. It is a matter of great pride that Dr. Karan Singh, the great grand son of Maharaja Ranvir Singh, is actively associated with the publication of this book and his introductory remarks would decorate the pages of this great astrological work.

The Mandir is also publishing its monthly magazine entitled "JYOTISH TIMES", besides compiling and producing small and simple booklets on scientific aspects of Bharatiya Jyotish. It is hoped that this humble venture of the Mandir would inspire scholars in India and abroad to learn deeply and extensively about Bharatiya Jyotish Shastra.

New Delhi
10th June, 1974

O S RAKESH
Secretary
Sanskrit Swadhyaya Tatha
Jyotish Vigyan Mandir

Acknowledgements

As soon as I obtained Master of Arts degree in Sanskrit Literature from the Delhi University, in I thought of undertaking extensive research work on Jyotish Shastra. My thought turned into a resolve when I received inspiring blessings of the Head of Sanskrit Department, Delhi University, Dr. Narendra Nath Chowdhari. With God's grace I was successful in doing fundamental research on various aspects of Jyotish Shastra with particular reference to the studies of Brahat Parasara. My research thesis in Sanskrit was accepted by the Delhi University and I was awarded Ph. D. by the Delhi University, in...1965.

Soon came the the inspiring encouragement from Dr. Satya Vrat Shastri, the present Head of the Sanskrit Department, Delhi University, for publishing this research work for for the benefit of all those keenly interested in Bharatiya Jyotish Shastra. Sanskrit Swadhya Tatha Jyotish Vigyan Mandir undertook the responsibility of publishing this thesis. I am particularly grateful to Shri B. G. Murdeshwar, Chairman of the Working Committee and Shri O. S. Rakesh, Secretary of the Mandir for offering unstinted guidance and support in finalising various details of publication of the thesis.

I am extremely grateful, rather indebted, to the late Seth Jugal Kishore Birla, his son Shri Lakshmi Niwas Birla and his brother Shri Krishna Kumar Birla who supported me morally and financially for writing, compiling and typing of the thesis. I am also grateful to other members of the Mandir for their contributions by way of words of encouragement and other material support. I am also grateful to the Government of India for agreeing to give financial assistmer for publishing this research work. I am thankful to Delhi University for permitting me to publish this thesis.

My grateful thanks are due to Babu Jagjivan Ramji, (President of the Mandir) and Dr. Karan Singh for sending their inspiring messages.

I am also sincerely grateful to Mr. Justice Jivan Lal Kapur, working President of the Mandir, for giving me inspiring guidance in the publication of this work.

I consider this work as my humble contribution to the vast field of Bharatiya Jyotish Shastra. I hope this contribution would be of interest and value to the students and well-wishers of Bharatiya Jyotish.

Lakshmi Jeevan Niwas
25/30, East Patel Nagar,
New Delhi.

Goswami Girdhari Lal

Vyas Poornima
Ashada Saka 1896
July 1974

प्राक्कथनम्

‘प्रबन्धेऽस्मिन् फलितज्योतिषमधिकृत्य बृहत्पाराशरहोराशास्त्रस्य विवेचना-
त्मकमध्ययनं कृतम् । ज्योतिषस्य वेदाङ्गेषु मूर्धन्यत्वं वेदस्य चक्षुष्ट्वात् ।
ममापि रुचिकरोऽयं विषयः । तदेवोपजीव्यासीन्ममानुसन्दिधित्सा । इदमेवोद्देश्यं
लक्ष्योक्त्योत्तीर्णमया दिल्ली-विश्वविद्यालयात्, संस्कृत, विषये, एम०ए०
परीक्षा । अनन्तरं कार्यान्तरेषु सततमात्मानं व्यापृतमन्वीक्ष्य प्रयतितुमत्र साहसं न
मया विहितम् । परञ्च परमपूज्यैः गुरुवर्यैस्तत्रभवद्भिः दिल्ली विश्वविद्यालये
संस्कृत विभागाध्यक्षैः डाक्टर श्री नरेन्द्रनाथ चौधुरी महाभागैः पीनः पुन्येन
प्रोत्साहितः सन् कार्येऽस्मिन्ननुसन्धानार्थमेकं कृतसंकल्पोऽहमभवम् ।

तैः फलितज्योतिषविवेचनात्मकबृहत्पाराशरहोरासमीक्षेति च मम
विषयो निर्धारितः । कार्यगुस्तानन्वीक्ष्य तत्रभवद्भिः डाक्टर रसिक विहारी
जोशी महाभागैर्निर्देशनकृपया डाक्टर राजमोहन चतुर्वेदिमहोदयैश्च प्रबन्ध-
स्यास्य यथा समयसमर्पणसाहाय्येन कृतार्थीकृतोऽयं जनः ।

समर्पणान्तरमस्य प्रबन्धस्य दिल्ली विश्वविद्यालयात् प्राप्तवानस्मि
पी०एच०डी० इत्याख्यमुपाधिम् ।

वर्तमानसंस्कृतविभागाध्यक्षाणां तत्रभवतां श्री डाक्टरसत्यप्रतमहा-
भागानामपि कृतज्ञोऽस्मि येषामनुग्रहेणास्य मुद्रणस्वीकृतिं दिल्लीविश्वविद्यालयात्
प्राप्तवानस्मि । अत्रभवद्भिर्भरेवास्याङ्गलभाषायां शुभकामनात्मिका भूमिका
लिखिता ।

‘संस्कृत स्वाध्याय तथा ज्योतिष विज्ञान मन्दिर’ सदस्यानामपि कृतज्ञतां
प्रकटीकरोमि यैरस्य मन्दिरानुग्रहस्य स्वीकृतिः प्रदत्ता । भारत-प्रशासनस्य
केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालयान्तर्गतसंस्कृतविभागस्यापि धन्यवादः प्रदीयते येनास्य
मुद्रणकार्ये स्वकीयनियमानुसारेण वित्तीयसहायताप्रदाने स्वीकृतिः प्रदत्ता ।

अन्ते चाहं सर्वेषां तेषां महाभागानां धन्यवादं कृत्वा विरमामि यैः स्वकीय
वित्तप्रदानेन कृतार्थीकृतमिदं मन्दिरम् ।

विदुषामाश्रवः

गोस्वामी गिरिपारोत्ताल ।

Introduction

The science of astrology enjoys the foremost position in the Indian cultural, ethical and scientific literature. In fact, the entire life activity circles around this science: jyotish, being one of the six most important parts of Veda; and rightly characterised as the "Eye of Vedas". Jyotish Shastra (the science of astrology) is the torch-bearer and in fact the supreme guide. Jyotish Shastra alone helps in making minute study of happenings of the previous birth, giving useful hints about the current activity and providing useful guidelines and inspiring thoughts for the future course of action.

Jyotish Shastra is, therefore, considered the oldest science which guided the life activity of our great ancestors. Even today the people around the world look unto this science with great expectations. In fact, the present day study and research of the heavenly phenomenon is guided and inspired by Jyotish Shastra. The great mysteries of the world are unfolded with the help of Jyotish Shastra. Credit goes to the Indian sages for revealing this great science to this world.

Indian seers divided Jyotish Shastra in three parts i. e., Ganit, Hora and Sanhita. Ganit (Arithmetic conclusions) deals with the movement of planets, stars and constellations and minute study of their nature, behaviour pattern, their speed, movement forward and retrograde etc. Sanhita deals with the effects of movements of the planets etc., and consequential happenings affecting this globe, like eclipses, mishaps, earthquakes etc. Hora deals with the life activity of human beings based on their birth time horoscopes, and it gives various indications about the life activity of the individuals.

History of Jyotish Shastra mentions the names of a number of seers—(Rishis) particularly 18 Rishis who are said to have contributed significantly towards the study of this Shastra. Names of the prominent eighteen Seers are Surya, Pitamaha, Vyasa, Vashista, Atri, Parashara, Kashyapa, Narada, Garga, Marcechi, Manu, Angira, Lomasha, Paulisha, Chyavana, Yavana, Bhṛigu and Shounaka. Contributions made by these seers are not available in

manuscript form. However, Brihat-Parashara, the Hora Shastra of Maharshi Parashara occupies a very important place in Hora Jyotish. This very factor is responsible for inspiring the creation of this research work entitled "Study of Brihat Parashara with special Reference to Predictive Astrology."

The original manuscript was divided into two parts, Poorva and Uttra and contained 100 chapters. That is the reason why it was named Prashar Hora Shatadhyayi. In the course of time, the original manuscript got distorted and lost. An account of this was published for the first time by Jyotishacharya, Pt Shridhar Sharma, son of Pt. Jata Shankar in Saka Era 1814. I have in my possession a copy of its edition of Saka 1821. My critical study is based on this copy. This book contains 51 chapters in its first part and 20 chapters in its second part. Other 29 chapters appear to be missing. The other book on the subject was published by Pandit Sitaram Jha of Kashi in Vikrami 2003 which contains 98 chapters. My critical study of Maharshi Parashara is based on these and other available books on the subject.

This research thesis is divided into 11 chapter. The factor inspiring this division in 11 Chapters is Lord Shankra's 11 Rudras. An attempt has accordingly been made to unfold the mystery and truth about Lord Shankra worship. In fact, the mytery of Hora Shastra is unfolded in this thesis with the blessings of Lord Shankra. A brief account of the 11 chapters is given in the following paragraphs :

CHAPTER I

Shastra Avtaranam (The Evolution of Shastra)

This deals with the philosophical aspect of Jyotish Shastra, the great importance of Jyotish in life, the study of Jyotish as an important limb of Vedas. The study of time is the most important aspect of Jyotish. No study of life activity is possible without the study of time. Time is the primary indicator of progress, the moving force and the very life activity. The study of Time reveals the very importance of rituals, the birth of a person, his initiation into various activities of life, determination of the precise moment, different happenings in life, constructions of houses, temples, wells etc., performance of journeys in the country and abroad, fixing dates of festivals like Shri Krishan Janmastami, Shivratri, Vijaya Dashmi, Deepawali etc., fixing up time for performance of various yajnas, working out details of planetary movements, preparation of panchabg etc.

The base of astronomical and astrological research can be traced to Vedas, Upanishadas and other scriptures. This shows that all activities determined by Time, like calculation of days, months, years, lunar movements, study of constellations, of seasons, etc. relevant to this globe were available in oldest Hindu scriptures. Clear mention has been made in the scriptures about the good and evil effects on life activity inspired by the planetary movement and conjunction etc. Atharva Veda even mentions the remedial measures for the evil effects of Moola Nakshatra.

Similar indications are available in Kalpa Sutra and Grihasutra. Primary consideration is to know the Nakshtras (Constellation) auspicious for performing various rituals. Precise details of Jyotish are available even in Nirukta of Yaska and grammar of Pannini. Manu-yajna and other Dharma Shastras also mention about astronomy and astrology. Dharma Shastra of Yajna-walkya mentions 9 planets and their effects, while suggesting remedial measures like performance of various rituals to ward off evil effects. Arthshastra of Kautilaya and Kama Sutra (Science of Erotics) of Vatsayan highlight the usefulness of Jyotish Shastra. Detailed study of Jyotish is available in Ramayana and Mahabharata. Balmiki Ramayana mentions the precise time and date of birth of Lord Rama and the planetary position. Ramayana also mentions about King Dashratha revealing to his son Rama, astrologer's prediction about his death. The time of performing various rites and Queen Kushlaya's anxiety to perform Yajna for peace and happiness are elaborately mentioned. Ramayana even mentions good and bad omens particularly in the context of Bharata's return to the Capital. Auspicious time had also been given in Ramayana particularly denoting the importance of Vijaya Dashmi Muhurata and Abhijite Muhurata. The other great epic Mahabharata also clearly gives the planetary position of the time of birth of King Yudhishtira. The dialogue between Lord Krishna and King Karna on the eve of the war is of particular interest, as the two great warriors discussed the planetary position at that time and the destruction fore-shadowed by the same. Maharshi Vyasa poignantly describes the conjunction, the aspect and mutual influence of the evil planets to King Dhrit-rashtra and predicts the war and destruction ahead.

The Puranas (the great and sacred historical works of Hindus) give details of all the three parts of Jyotish Shastra, namely the theory of the mathematical parts, the study of time relative to the birth and subsequent life activities and Samhita. They also make a comprehensive study of all

aspects of Jyotish Shastra including comparative strength of the planetary positions. According to Agni Purana, Jyotish Shastra (science of astrology) is contained in four lakh shlokas (verses). They also describe various good and evil effects of planets, methods of rituals necessary for warding off the evil effects and many other details.

Maharishi Parashara - A Study

A distinct study of Briht Hora-Shastra's author, Parashara, has been made in this research work. It has been revealed that Parashara, is the exponent of the truths contained in mantras (hymns) of Rig-Veda. It is established that Vashishta was the son of Brahma. Shakti was the son of Vashishta, and Maharshi Prashara was the illustrious son of Shakti. Mahabharat and Puranas mention the birth and life of Prashara. As the story goes, once Vishvamitra visited the Ashram (hermit) of Maharshi Vashista. Vashishta received Vishvamitra and entertained him to a variety of delicious fruits and eatables produced by Kama-dhenu, the sacred cow. Vishvamitra wished to possess Kama-dhenu. Vashishta declined to offer the sacred cow as she was the sacred product of Vedic rituals, and could not be passed on to any one. Vishvamitra got angry and he incited King Kalmashad who had become a Rakshash (Demon) because of a curse. devour to the son of Vashishta, named Shakti. Vishvamitra even destroyed other sons of Vashishta. Overwhelmed by the tragedy fallen on him, Vashishta tried to commit suicide. He could not, however, die. Vashishta heard Vedic recitations from his deceased son's wife Adrishyanti. He enquired from her as to who was chanting the Vedic hymns. She replied that she had a son from her husband, Shakti, in her womb and he was reciting the hymns. Demon Kalmashpada tried to kill Adrishayanti. Maharshi Vashishta protected his daughter-in-law with his spiritual powers. The son born to Adrishayanti was Parashara whose birth and other rituals were performed by Maharshi Vashishta himself. This child became, in fact, the life-giver to his grand-father Maharshi Vashishta and he was thus named Parashara. Parashara's mother revealed the truth about the killing of his father, Shakti, by a demon. Anguished Parashara rose up to destroy the entire world. On the advice of Maharshi Vashishta, not to take such a step, Parashara performed yajnas for the destruction of all living demons. The demons started perishing. Many demons perished. Rest of them took shelter for life with Maharshi Pulastya. Pulastya revealed to Parashara that actually King Kalmashpada had killed his father under the influence of a curse

which had turned Kalmashpada into a demon. He said that other demons were not to be blamed for this. He advised Parashara that it was not becoming of a Brahmin to develop a sense of revenge. There upon Parashara stopped yajna meant for the destruction of demons. The same story is narrated in Vishnu Purana as well. According to Mahabharata, Mahamuni Veda Vyas was son of Maharshi Parashara.

Matsya Purana reveals the family history of Parashar. It is revealed that Parashara Rishi is the Seer of Rigvedic hymns, and exponent of Vishnu Purana and author of Prashar-Smriti. According to Kautilaoya, Arth Shastra, Parashara was a great exponent of Arth Shastra as well. According to Dr. Keith, Parashara was master of Ayurveda (medical sciences), but he is said to be the son of some other Rishi. It, therefore, seems to be incorrect to suggest that master of Jyotish and master of Ayurveda was the same Prashara.

Details of the book—Nagendranath Basu has described three types of the book in his Hindi Vishvu Kosh (Hindi Encyclopaedia). They are Laghu (Initial or small), Vridh (old), and Briht (detailed). He has also mentioned the names of its commentators like Param-sukh, Bhairva Lakshmpati, Vani Vilas Sadanand. Srikrishan Shukal is known to be a commentator of Brihat Prashara.

Hindi Vishvu Kosh was written in 1927. Shankar Bal Krishan Dikshit, a leading Indian astrologer mentions two types of Prashari, namely Laghu Prashari and Briht Prashari. Prashari is a well-known, name amongst Indian astrologers. Of the two types known, Laghu Prashari is available and has been widely commented upon and accepted as a great book of reference by astrologers. A book of the name of Brihat Prashari is know to have been published by Sridhar Shiv Lal at Gyan Sagar Press, Bombay in Saka 1914. It is divided into two parts. The first part contains 80 chapters. The book reveals that 51 of these chapters were collected from different places and these were found to be partly damaged. Shri Jata Shankar son of Sridhar published this part in a complete form. The first chapter contains 4196 shlokas (verses). It is difficult to say as to how many of these verses belong to the original book and how many of them have been added by Sridhar or the printer by taking verses from other books. At one place a reference is made of graha lghava while calculating nyamansa. It has not, however, been revealed that the verse has been taken from the graha laghava. It is, therefore, not quite correct to say that the first part had been written by Parashara.

The second part contains 20 chapters. These contain 812 versés composed in anushtapa meter. Hora Shastra written by Garga has been mentioned as a reference book in this connection. Some references have been made for the use of sign for determining planetary system. It is accordingly estimated that some additions might have been made in this book after 500 Saka. The first part of Prashari is said to be available in the Government of India Library at Tanjore. It contains 1650 verses. The first chapter contains description of signs. Two of the verses mentioned in the beginning of this book are not found in the edition published in Bombay. The book available in the Tanjore Library gives arishtadhaya in the end, while in the other book it is in the 5th chapter. It is not known if the Prashari available before Varamibir is available in its original form or not. Shri Shankar Bal Krishan has mentioned about two books. The Bombay edition of Saka 1821 edited by Shri Shiv Lal Sridhar is available with me. Shri Shiv Lal has published this book after collecting manuscripts from six different sources.

The third book was published by Pt. Sitaram Jha Maithil, Prof. of Astrology at the Sanyasi Sanskrit College, Varanasi, in 1946. According to Shri Jha, he tried to search out Prashari Hora Shastra, but was not successful. He found out one book Madhya Prashari edited by Pt. Ram Yatan Ojha. It was, however, found on an examination of the book that it was not a work of any great scholar. Shri Jha was not satisfied even on going through the book published in Bombay. After good deal of research work and enquiries made, Shri Sitaram Jha discovered one Brihat-Prashar Hora Shastra from one Pt. Jeev Nath Jha. On comparison with the Bombay edition of Hora Shastra, it was found that a number of details in both the books were identical, though texts at many places differ. Pt. Jha published his book after going through both the books.

The Real Name of the Book—There has been dispute as to whether name of the original book was Brihat-Parashar Hora. According to Pt. Jha the name is Prashar Hora. The detailed versions available are Laghu Prashari and Madhya Prashari. This is the reason why the name of this book is Briht-Prashar Hora Shastra. The Bombay edition has also the same name. The book available at Government Library, Tanjore is entitled Prashari Hora. The words Prashari Hora appeared at a number of places particularly at the end of chapters. The first part of the book available from Bombay, mentions at the end of every chapter, "Briht-Prashar Hora Poorva-Khand Saransh". The second part mentions Shrimad Briht Parashar Hora.

Shri Bhattotpal has mentioned about Prashrya Samhita in his translated book on Briht-Jataka. The Vishva Kosh edited by Shri Nagendranath Basu has given three words, Laghu, Vridh and Brihat. It, therefore, seems probable that Shri Shiv Lal Shridhar and Pt. Sitaram Jha have given the name of the book as Briht Prashar Hora Shastra.

The Volume —The Bombay edition carries the following verse indicating the voluminous of this book “होरा शताध्यायी सर्वपापप्रणाशिनी” This indicates that the book is divided in 100 chapters. The second part of the book also carries similar verse and also one” सहस्रायुतग्रन्थः While translating this, Shri Shiv Lal Sridhar has admitted that the book contained 11,000 verses in the first half. But according to Shri Shankar Bal Krishan, the number of verses is 4,196. Shri Sridhar has also mentioned that inspite of best efforts, he has not been able to locate the book containing one hundred chapters. The second part is, however, available in its complete form.

The first part of the book is available in pieces and has been compiled by locating verses from different sources. Only 51 chapters are, therefore, available; even some of these cannot be said to be authentic. That is why no translation or commentary in complete form is available in case of the first part. Shridhar mentioned 1,000 verses in the second part of the book. The index of the first part is, however, different. It is, therefore, clear that the first part available is incomplete and it has possibly been compiled from different sources.

The purpose behind the two parts—It is mentioned in the beginning of the second part that the first part explains the basic principles governing the birth and life activity. It is also said that the Jyotishacharya of Kaliyuga would not be able to completely understand the first part. It is significantly remarked there that even Maharshi Vashishta and Brihaspati would not be able to give exactly what longevity of a person is; not to speak of an ordinary astrologer.

As there are two parts of Veda, namely, Karma Bhag and Jnan Bhag there are also two important parts of Jyotish Shastra, namely Sankirna and Nishchaya. The person who knows fully about Nishchaya is the one to be called Daivajna (Astrologer). This is because the first part of Jyotish Shastra deals with the longevity of the person. This is the reason why the later part of Jyotish Shastra has been termed more useful, simple and superior.

The Kashi Edition—This edition is not divided into two parts. It contains 97 chapters. At the end of book the writer says that he had learnt about 100 chapters of Hora Shastra, but he could not find all the chapters even after consulting a number of astrologers and visiting a number of libraries. This book is based on the materials compiled and edited from various published books on the subject. This edition completely misses the subjects dealt in the second part of the book found in Bombay. Some new subjects have been included which are different from the Bombay edition, namely Panch Maha Purush Lakshan, Panch Maha Bhoot, Stri-Jattak, Graha-Shanti etc.

The Importance of the book—It is said that a person having the knowledge of Briht-Prashar Hora Shastra becomes a seer and can view the happenings all over the world sitting at a place. He will give the exact predictions. He will be truthful. The knowledge of this book bestows all the virtues on a person and makes the life pure and perfect. The person attains emancipation, the great Brahma Loka.

According to Shastras, the person qualified to study this book should have knowledge of Mathematics, Grammer, Political Science, and should be fully aware of the happenings around the world; he should have attained great spiritual values and should possess pure intellect.

The great tradition—This Shastra was first revealed by Lord Brahma to Rishi Garga. Prashara received this knowledge from Garga, Rishi Prashara gave out the knowledge to Maitreya. This Shastra is called Prashari Hora. The Kashi edition mentions the great tradition in slightly different manner. According to Kashi edition Brahma revealed this to Narada. It was then passed on from Narada to Shounik and other Rishis. This, however, does not seem to be correct as Shounik and other Rishis were born after Prashara. The Bombay edition mentions that Garga Hora was written earlier than Prashara Hora.

According to Prashara, it is revealed that Lord Shankara gave out this knowledge to Parvati. The names of other Rishis mentioned are Lomasha, Vashishta, Brihaspati who revealed this knowledge to others. It is said that Prashari Hora is just a shadow of Garga Hora.

The Period-Parashar has paid respects to his father, Shakti, in this book. He has also mentioned the name of Vashishta. This proves that Prashara was son of Shakti and grand-son of Vashishta. In the great epic, Mahabharate, the life story of Prashara is given in detail. Therefore, even if

some one questions the authenticity of the version that Prashara was not a seer of Vedas it has to be conceded that he had lived earlier than the Mahabharata period. Maharshi Prashar's book has clearly mentioned about the past Kings like Harish Chandra and has said that Yudhishtira and others would be born in the future. Varahamihara has discussed the period of King Yudhishtira and has mentioned that the Sapat Rishi Mandla was in Magha Nakshtra during the period Yudhishtira ruled the country. According to Jain Temples and inscriptions found else where, the Yudhishtira period and Kali Sambat and Yudhishtira Sambat are the same. In this manner the great Mahabharata war should have taken place in 3102 B. C. According to another account, Magasthenese mentioned the Mahabharat period some where near 7032 B. C. According to different calculations made by Indian and Western historians, Mahabharata period was 3101 B. C.

This book gives special importance to different periods of human life calculated on the basis of the movement of Nakshtras. It is said that *vimshotri* type of calculation of life starts with Kritika constellation. In Atharva Veda also the calculation of Nakshtras begins with Kritika. Similar references and indications appear in Mahabharata. It shows they made calculation of major periods of life-events, from Kritika, while the present day astrologers take Ashwini as the first Nakshatra. In any case, it is established that *Vimshotri* period for calculating life of a human-being was introduced by Rishi Prashara, Acharya Mantreshwar, the writer of *Phaladipika* and others also accept this.

According to contemporary scholars and Pandits of astrology, Prashara might have lived during 3000 B. C.

According to some other accounts the writer of *Phaladipika*, Acharya Manteshwara, lived in 16th century A. D. Manteshwara in his work mentions Acharya Prashara in great details. Vaidyanatha, the author of *Jattak Parijata* has also mentioned Prashara. Kapileshwar Shastri has given the time of Vaidyanath as 1426 A. D. Acharya Bhattotpal who lived near about 966 A. D. also mentions about Rishi Prashara. Kalyan Varma, the author of *Sarawali* who is said to have lived around 578 A.D. also mentions the name of Rishi Prashara. Varamihir who is said to have lived in 5th century A. D., according to Sudhakar Dwivedi and 100 B. C. according to B. V. Raman also acknowledged the great contributions of Maharishi Prashara in his book *Briht-Jattak*. Mahamuni Parini who is said to have lived 800 years B. C. according to Dr. Bhandarkar, 800 years B. C. according to Macdonald

and Vasudeva Aggarwal, and 500 years B.C. according to C. V. Vaidya has also mentioned in details the contributions of Maharshi Parashara. It is, therefore, evident that Maharshi Parashara authored this great book much before 500 years B. C. While there is no doubt that this great book was written by great Rishi Parashara thousands of years back, it has been conceded that a number of alterations, commentaries, and changes were effected during the subsequent years by the scholars who tried to undertake research on this great work of Jyotish.

CHAPTER II

The name of this chapter is Grih Swaroop Nirupan. This chapter deals with the qualities, effects, and influences of the planets, it gives methods of deducing "shad-bal" (relative strength of the planets), the influence and the effects of planets and the twelve houses and their effects are also mentioned in this chapter. It also gives systems and methods developed by Maharshi Parashara about various planets and the sun, their effects relevant to the house position and other details. Some references are also available in this chapter about the scholars of astrology of later period who had been influenced by Prashara.

Maharshi Prashara had connected the nine planets with the incarnation of Vishnu, in his Grih Swaroop. For example, he has mentioned Lord Rama as incarnation of the Sun, Lord Krishna as incarnation of the Moon, Narsimha as incarnation of Rahu, Lord Buddha as incarnation of Mercury, Vaman as incarnation of Jupiter, Parshuram incarnation of Venus, Koorma as incarnation of Saturn. Varaha as incarnation of Rahu and Matasya as incarnation of Ketu. These planets form part of Kal-purusha (Lord of Time). The sun is the soul, Moon is the mind, Mars is the strength, Mercury is the speech, Jupiter is the knowledge, Venus is sense, and Saturn is misery. In addition to this the Seer has mentioned many other effects and qualities relevant to the planets including the Rulers, Gods, nature etc and the planets instrumental in influencing this earth and of those living on this earth. The relevant strength of the planets is also described in details and systems and methods developed for deducing the strength such as, shad-bal, dreshkana, digbala etc. side-by-side the influence of the planets by way of their aspects, position etc. has also been mentioned in detail. Various conditions of planetary movement have also been mentioned in detail. Detailed description of constellations, comets etc. indicating their influences has also been given.

CHAPTER III

This chapter deals with the signs (Rasi). The nature of the signs, twelve houses, the relative influence of the signs and the nature of the ascending sign and their particular points of influence have also been mentioned in detail. Special study has been made of the ascending signs and their relative strength capable of influencing other houses and other signs, the prediction about future based on the signs are also given. The signs have also been divided into different parts. For example, Aries is head, Taurus is face, Gemini is arms, Cancer is heart, Leo is belly and so on. The sexes of the signs have also been described along with their colour, shape, direction etc.

It is significant to mention here that the Great Sage has mentioned both Indian and Western systems of casting a horoscope and determining the ascending signs. Systems of deducing the strength of the signs minutely have also been given. All aspects of the ascending and other signs relevant to day-to-day happenings have been given in detail.

It is quite clear in this context that Indian astrologers had knowledge about the signs and planets since time immemorial. Minute details were worked out by Maharshi Prashara. Generally ascending sign is of about two hours duration. The sixtieth part of the ascending sign works up to two minutes or so. This method of working the sixtieth division of the ascending sign was given by Maharshi Prashara. This is the greatest gift of the great Indian Sage to the world of astrology.

CHAPTER 4

This chapter describes the twelve houses and their effects. The names of twelve houses, their shape, their quality and the nature of their influences have been described in this chapter. The first house is named as birth house or the ascending house. The second house signifies wealth, family etc., which is called the house of wealth. The third house is called house of action (prakrama) and it signifies the aggressiveness of a person etc. The fourth house signifies mother, vehicles, landed property etc. The fifth house signifies education, intellect, children etc. Sixth house signifies enemies, disease and maternal uncle. Seventh house represents wife, travels etc. Eighth house signifies pilgrimage, instincts, luck etc. Tenth house signifies profession, father, honours, foreign living etc. Eleventh house represents income, advancement etc. Twelfth house signifies expenditure, life after death, etc. The relative ownership of houses, effects of planets owning the houses, the

house position influenced by the position of planets etc., has been described in detail in this chapter,

This chapter also guides the people about courses of action to be adopted to ward off the evil influences of the planets on particular house. Different types of rituals and activities are mentioned in this connection. Various combinations have also been given signifying the number of children, longevity etc.

CHAPTER 5

The name of the fifth chapter is Karaka-Nirupana. This gives-out significant information about the signifiers of different life activities. Particular signifiers have been mentioned with greater details in this chapter. For example the sun has been mentioned as Atmakarka, signifier of the soul and it has been characterised as fixed signifier. The planet which is the most powerful and enjoys maximum degree of strength, is called Atmakarka. Similarly signifiers of brother, mother, father etc. are also elaborated.

This chapter also deals with another interesting finding of the Great Sage. It is about Lagna-Roodh or Pada Lagna. Systems of prediction have been devised for such Lagna. Similarly Padas in respect of all the twelve houses have been described and predictions worked-out.

CHAPTER 6

This deals with the longevity of the native. Various combinations, aspects and influences of planets have been described in detail in this chapter. The Seer has made pointed reference to this aspect as without a proper life span, all other auspicious combinations indicating achievement of power, prosperity etc. become meaningless.

Similarly the house of luck and house of prosperity can have no meaning if the house of life is not fortified. It has been seen that a person born with silver spoon in his mouth has died a pre-mature death, showing thereby that all the signs of prosperity, good-luck etc. had no meaning in this context. On the other hand a person in abject poverty has lived long. That is the reason why great importance has been laid on determining the longevity of a person.

This chapter deals with the longevity in three different ways; short life, middle life and long life. A life of 32 years is short life. Life of 64 years

is middle life and life of more than 64 years is long life. In addition to this another type has also been described. It is Uttama Ayu meaning good life or a life of one hundred years with prosperity around.

It may be stated that correct assessment of life span shorter than 24 years cannot be made. Such a short span might be due to 3 types of Doshas (shortcomings). They are Pitri Dosha, Matri Dosha & Arishta Dosha.

Jyotish Shastra mentions a number of curative measures to check pre-mature death or child mortality. Mantreshwara has mentioned Japa, Homa and medical cure etc. In his Phaladipika, Jyotish Shastra mentions three types each of the above types of longevity. This means, the longevity has been studied in nine different types. Specific study has also been made in this context of house of death and the star/constellation responsible for death. The native with short life dies when Vipta star is ruling. The native whose death takes place in middle age dies in Pratyari star. The person with long life dies when Mritya Vadha star is ruling. The system of such deduction is that the third star from the birth star is Vipta, the fiftharyari and seventh is Vadha.

The third and the eight houses indicate the life span. The twelfth house from the third and the eighth, namely, the second and the seventh houses are the Maraka (killer) houses. The lords of the third, sixth, eighth, twelfth, second and seventh houses from ascendant and Atmakarka are lords of the houses of killer. The death takes place in the period of the sign occupied by the killer planet or sign of the killer planet, when these signs are also afflicted by evil planets. In case one or more of the above planets or their houses become strong, diseases are common in those periods. The death, however, takes place in the period of the lord of sixth house.

If the lord of the ascendant and the lord of the eighth house are both in moveable sign or one of them is in a fixed sign while the other is in a dual sign, long life is predicted. If the ascendant lord and the eighth lord are in moveable sign or one of them is in a fixed sign and the other is in a moveable sign the native enjoys middle life. Similarly, if both of them are in fixed signs or one of them is in dual sign and the other one in moveable sign, short life is predicted. This rule is, however, subject to benefic aspect of Jupitar.

This chapter also deals with the life span of the father and the mother. The systems of determining the possible death of the father, mother, brother, elder brother, sister, sister's son, wife etc. are also given in detail.

The causes leading to death are also mentioned by showing a number of planetary conjunctions and combinations. The types of disease, the place etc. where the death is likely to take place, are also elaborately given.

Maharishi Prashara has contributed significantly to the study of man's previous birth, the life a person leads, occupation he had and various activities he had performed.

CHAPTER-7

Chapter seven is entitled **Ashtak Varga**. It is one of the most important contributions of Prashara. He has simplified the system of calculation of **Ashtak Varga** and set at rest the views as to whether **Ashtak Varga** should be calculated from ascendent or Moon sign. According to Prashara, this should be worked out both from the ascendant as well as from all the seventh planets. Some latter Acharayas have added Rahu in place of ascendant for calculating the **Ashtak Varga**. This has, however, not been possible as in such a situation the position of Ketu cannot be ignored.

Prashara had discussed about **Ashtak Varga** in detail. He had also clearly indicated the number of points marked against each planet for working out **Ashtak Varga**. For example, the Sun has 48 points, the Moon 49, Mars and Saturn 39, Mercury 54, Jupiter 56, Venus and Ascendant 52 each.

In the context of **Ashtak Varga**, Prashara has divided Jyotish in two parts, namely, Sankeeran and Nishchaya. **Ashtak Varga** is most important part of Nishchaya Jyotish. That is why the latter part of Jyotish of Prashara contains **Ashtak Varga**. Various effects of planets, their houses and positions are described with the help of **Ashtak Varga**.

CHAPTER-8

This chapter deals with **Raja Yogas**. Different types of planetary conjunctions and combinations leading to prosperity, wealth, poverty etc. are elaborately discussed. These also help in demanding future prosperity and luck of a person. The physical and emotional side of life are also discussed with the help of **Yogas**. In this context, Prashara has divided the planets on the basis of their malefic and benefic nature. The influences of these planets have also been described alongwith their house positions, their

placement in different houses and their relative house position like, square, parallel, trine etc. He has very significantly opined that all benefic planets owning quadrants lose their benefic nature while malefic planets owning quadrants lose their malefic nature. Malefics owning a trine become extremely favourable. Benefics owning sixth and eleventh houses become in-auspicious. Lord of the eighth house is always malefic. The lords of the second and twelfth houses become good or bad by way of association. There is another rule to say that if the eighth lord is also the lord of ascendant, it becomes benefic.

All the scholars of later period have almost followed Prashara in their study of Jyotish and Raja Yogas. Raja Yogas are mentioned even in Narada Purana also. The number is nearly 1800 out of which 32 are most prominent. Of the many Yogas the prominent ones are Gajakesri, Parvat, Chamar Shankh, Bheri, Mridanga etc. All these Yogas are extremely beneficial if they have favourable association by way of aspect or placement with the Sun and the Moon.

CHAPTER-9

Ninth Chapter deals with different periods of influences of various planets. It is called Dasha-Nirupan. Calculation of period or Dasha Padhati is unique contribution of Indian Jyotish. Western astrologers, though do not follow this system, they are extremely surprised on finding efficacy of this system.

This system is essential to determine the exact period or periods, year or months when a particular type of good happening, auspicious happening or inauspicious and unlucky happenings are likely to take place. The time when marriage would take place, a person would be blessed with a son and when he would pass through lucky periods and similar other details are predicated with the help of this system.

This system is another important contribution of Prashara. He has given a number of types of calculations of period. 42 of these are well-known. The basis of calculation of periods is Star, Constellation or Nakshatra. The most important of these is Vinshotari.

In addition to Vinshotari, Prashara has discussed in detail another type, Kaala-Chakra. Some of the important are Ashtotri, Dwadshotri etc. There is another system of calculating day-to-day happenings with the help of Dasha-Vahan. Names of nine Vahanas (vehicles) are mentioned there and

the result is also predicted like-wise. Another system is Sudarshan Chakra. This has been developed by appropriate study of the position of the Sun, the Moon and the Ascendant. This also helps in calculating good and bad periods beginning from hours, days, months to years.

CHAPTER 10

The name of this chapter is given Abda Charayadi-Varnan. This is a unique system developed by Prashara for dividing time and calculating various periods of time. For example, the day is calculated of 15 Muhuratas. One Muhurata is equal to two Ghati. Similarly the night is of 15 Muhuratas. The 12 ascending signs have been calculated beginning with the sign rising at the time of Sun-rise. These are called 12 Lagnas. Different other types of time calculations are elaborately mentioned in this chapter.

CHAPTER-11

The title of this chapter is Prashana Shastra. This is a very important chapter. It is easy to calculate good or bad periods in case of a person whose time of birth is clearly known. If the exact time of birth is not known, Jyotish Shastra would be of little use. It is here that this chapter helps an astrologer to calculate good or bad events on the basis of the precise time at which a person has put a question for knowing some details. The time of putting the question is calculated to determine the ascending sign and accordingly the normal procedure of prediction is followed. Other details can also be worked out on the same basis. This chapter also refers to Kali Yuga and its influences and also the influences of Jyotish Shastra as a basic guiding force. The necessary qualification of a Jyotishi are also mentioned, such as, the Jyotishi should not be a hypocrite, angry, uneducated etc. He should be well-versed in all Shastras and be conversant with various branches of Jyotish Shastra.

Goswami Girdharilal

अनुक्रमणिका

*****

प्रथमोऽध्यायः

'शास्त्रावतरणम्'

विषय	पृष्ठ
(क) किं नाम ज्योतिषं शास्त्रम्	१
(अ) ज्योतिषशब्दस्य व्युत्पत्तिः	"
(इ) ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वम्	"
(उ) ज्योतिषस्य महिमा	३
(ऋ) ज्योतिषशास्त्रभेदाः, गणितं संहिता हीरा च	५
(ख) प्राचीन वाङ्मये उपलब्धानां ज्योतिषसम्बन्धि-	
तत्त्वानां क्रमेणोल्लेखः	६
(अ) वैदिकवाङ्मये	"
(इ) वेदाङ्गान्तरेषु	१८
(उ) शास्त्रेषु	२१
(ऋ) इतिहास-पुराणेषु	२६
(ग) बृहत्पाराशरहीराशास्त्रम्	३७
(अ) ग्रन्थकर्ता पराशरः	"
(इ) ग्रन्थ-विवरणम्	४२
(१) ग्रन्थपरिचयः	४४
(२) ग्रन्थस्य परिमाणम्	४७
(३) ग्रन्थस्य महिमा	५१
(४) ग्रन्थस्य पूर्वपरम्परा	५६
(घ) ग्रन्थस्य रचनाकालः	५८

द्वितीयोऽध्यायः
‘ग्रहस्वरूपनिरूपणम्’

विषय	पृष्ठ
(क) विषयावतरणम्	७०
(घ) ग्रहाणां गुणस्वरूपादिकथनम्	७१
(ङ) ग्रहाणां स्पष्टीकरणप्रकारः	७६
(च) ग्रहाणां पङ्क्तनिरूपणम्	८१
(छ) ग्रहाणामिष्टकष्टफलकवर्णनं, तत्फलकयनञ्च	८३
(जू) ग्रहाणामुच्चरश्मिसाधनम्, तत्फलञ्च	८७
(ए) ग्रहाणामवस्थाननिरूपणम्, तदनुरूपं द्वादशभावफलकयनञ्च	१०४
(ख) अप्रकाशकग्रहनिरूपणम्	११८
(घ) अप्रकाशकग्रहाणां स्पष्टीकरणप्रकारः	११८
(ङ) अप्रकाशकग्रहाणां द्वादशभावानुरूपं फलकयनम्	१२४
(ग) समीक्षा	१३३
(अ) पूर्वपरम्परा	१३३
(इ) उत्तरवर्तिषु प्रभावः	१३४
(उ) वैशिष्ट्यम्	१३५

तृतीयोऽध्यायः
‘राशिस्वभावकथनम्’

(क) विषयावतरणम्	१३७
(घ) राशिस्वरूपनिरूपणम्	१३८
(ङ) लग्नादिद्वादशभावसाधनप्रकारः	१४२
(च) अथ षोडशवर्गनियनविधिः	१४७
(छ) षोडशवर्गविचार्यवस्तुनां निर्देशः	१६३
(ख) विशेषलग्नस्पष्टीकरणप्रकारः	१६३
(घ) भावलग्नानयनविधिः	१६४

विषय	पृष्ठ
(इ) होरालग्नस्पष्टीकरणप्रकारः	१६५
(उ) घटीलग्नानयनविधिः	१६७
(श्रु) वर्णदलग्नस्पष्टीकरणविधिः	१६८
(लृ) निवेकलग्नविचारः	१६९
(ए) निवेकलग्नफलकथनम्	२००
(ग) विश्वावलानयनमाह	२००
(प्र) होरादिवर्गाणां विश्वावलविचारः	२०१
(इ) विश्वकबलस्पष्टानयनविधिः	२०२
(घ) समीक्षा	२०३
(प्र) पूर्वपरम्परा	२०३
(इ) उत्तरवर्तिषु प्रभावः	२०४
(उ) वैशिष्ट्यम्	२०७

चतुर्थोऽध्यायः

‘द्वादशभावफलनिरूपणम्’

(क) विषयावतरणम्	२०६
(प्र) द्वादशभावसंज्ञाकथनम्	२०६
(इ) द्वादशभावैर्म्यो विचार्यवस्तूनां निर्देशः	२११
(उ) द्वादशभावफलकथनम्	२१३
(ख) पञ्चमभावे पुत्रविचारे विशेषः	२४२
(अ) पुत्रावरोधे पूर्वजन्मशापज्ञानविचारः, शान्त्युपायश्च	२४२
(इ) बहुपुत्रयोगाः	२४८
(उ) अनपत्ययोगाः	२४९
(श्रु) चिरात्पुत्रयोगाः	२४९
(लृ) दत्तकपुत्रयोगाः	२४९
(ग) द्वादशभावशेषफलकथनम्	२५१
(घ) समीक्षा	२६०
(प्र) पूर्वपरम्परा	२६०

(घ)

विषय	पृष्ठ
(इ) उत्तरवर्त्तिषु प्रभावः	२६१
(उ) वैशिष्ट्यम्	२६३

पञ्चमोऽध्यायः

‘कारकनिरूपणम्’

(फ) विषयावतरणम्	२६५
(अ) कारकविचारः	२६५
(इ) भावानुरूपं कारककथनं फलविचारश्च	२६७
(ल) कारकांशकुण्डलीविचारः	२६८
(अ) कारकांशचक्रानयनप्रकारः	२६८
(इ) कारकांशग्रहाणां फलकथनम्	२६९
(उ) कारकांशाद्द्वादशभावानां फलनिरूपणम्	२७०
(ग) पदविचारः	२७५
(अ) पदज्ञानविधिः	२७५
(इ) भावानुरूपं पदफलकथनम्	२७६
(ई) उपपदनिरूपणम्	२७६
(अ) उपपदज्ञानविधिः	२७६
(इ) उपपदानुसारं फलकथनम्	२८१
(ह) ममीक्षा	२८५
(अ) पूर्वपरम्परा	२८५
(इ) उत्तरवर्त्तिषु प्रभावः	२८६
(उ) वैशिष्ट्यम्	२८८

षष्ठोऽध्यायः

'आयुर्दायनिरूपणम्'

विषय	पृष्ठ
(क) विषयावतरणम्	२८६
(अ) आयुर्दायस्वरूपम्	२८७
(इ) आयुषो भेदाः	२८७
(उ) मारकविचारः	२८९
(ऋ) वक्ष्याह्लासवृद्धिविचारः	२८५
(लृ) पैण्ड्यनैसर्गिकादिकानामायुषां निरूपणम्	३०७
(ख) मातापित्रोरायुर्दायानयनविचारः	३१६
(ग) निर्याणविचारः	३१६
(अ) पितृनिर्याणम्	३१६
(इ) मातृनिर्याणम्	३१६
(उ) भ्रातृनिर्याणम्	३१६
(ऋ) ज्येष्ठभ्रातृनिर्याणम्	३१६
(लृ) भगिनीपुत्रनिर्याणम्	३२०
(ए) बलत्रनिर्याणम्	३२०
(ऐ) मरणनिमित्तयोगाः	३२०
(ओ) मरणानन्तरं गन्तव्यस्थानज्ञानप्रकारः	३२३
(घ) अरिष्टारिष्टवर्णनम्	३२४
(अ) बालारिष्टाः	३२४
(इ) मातुरारिष्टयोगाः	३२६
(उ) पितुरारिष्टयोगाः	३२६
(ऋ) सर्वारिष्टभङ्गयोगाः	३२७
(ङ) पूर्वजन्मवर्णनम्	३२८
(च) समीक्षा	३२६
(अ) पूर्वपरम्परा	३३०
(इ) उत्तरवर्तिषु प्रभावः	३३१
(उ) वैशिष्ट्यम्	३३२

(च)

सप्तमोऽध्यायः
'अष्टकवर्गनिरूपणम्'

विषय	पृष्ठ
(क) विषयावतरणम्	३३४
(अ) अष्टकवर्गमहिमा	३३६
(इ) अष्टकवर्गस्वरूपम्	३३७
(ख) सूर्यादिग्रहाणां पृथक्-पृथक् अष्टकवर्गनिरूपणम्	३४०
(ग) अष्टकवर्गीयायुर्दायः	३४३
(अ) त्रिकोणशोधनप्रकारः	३४३
(इ) एकाधिपत्यशोधनम्	३४४
(उ) गुणकध्रुवांकनयनप्रकारः	३४५
(ऋ) अष्टकवर्गादायुष आनयनप्रकारः	३४५
(घ) अष्टकवर्गफलकयनम्	३४६
(अ) अष्टकवर्गे ग्रहभावाभ्यां विचार्यवस्तुनिर्देशः	३४६
(इ) सूर्यादिग्रहाणां पृथक् पृथक् फलकयनम्	३४६
(ङ) सर्वाष्टकवर्गविचारः	३५०
(अ) सर्वाष्टकवर्गलक्षणम्, फलकयनप्रकारश्च	३५०
(इ) रेखाफलकयनम्, शान्त्युपायवर्णनञ्च	३५२
(उ) अष्टकवर्गचक्राणि	३५४
(च) समीक्षा	३५८
(अ) पूर्वपरम्परा	३५८
(इ) उत्तरवर्तिषु प्रभावः	३५९
(उ) वैशिष्ट्यम्	३५९

अष्टमोऽध्यायः
'राजयोगाविनिरूपणम्'

(क) विषयावतरणम्	३६१
(अ) राजयोगादिज्ञानप्रकारः	३६२
(इ) नामसयोगाः	३६७

विषय	पृष्ठ
(उ) गजकेसरिप्रभृतयो राजयोगाः	३७२
(ऋ) चान्द्रयोगाः	३७६
(सू) सौरयोगाः	३८०
(ख) पञ्चमहापुरुषयोगाः	३८०
(ग) भग्यविविधयोगाः	३८१
(अ) राजयोगाः	३८१
(इ) धनयोगाः	३८५
(उ) दरिद्रयोगाः	३८५
(ऋ) बन्धनादियोगाः	३८८
(घ) सुखदुःखज्ञानप्रकारः	३८८
(ङ) समीक्षा	३८८
(अ) पूर्वपरम्परा	३८८
(इ) उत्तरवर्तिपु प्रभावः	३८९
(उ) वैशिष्ट्यम्	३८९

नवमोऽध्यायः 'दशानिरूपणम्'

(क) विषयावतरणम्	३९८
(अ) दशास्वरूपम्	३९८
(इ) दशानां भेदाः	३९९
(ख) दशानयनप्रकारः	४००
(अ) विशोत्तरीदशानयनविधिः	४००
(इ) भुक्तभोग्यज्ञानप्रकारः	४०१
(उ) भग्यासां षोडशोत्तरीप्रभृतीनां दशानां पृथक् पृथक् भानयनविधिः	४०१
(ऋ) कालचक्रदशावर्णनम्	४१५
(सू) दशावाहनविचारः	४१८
(ग) दशाफलनिरूपणम्	४१९

विषय	पृष्ठ
(अ) दशाफलकथनप्रकारः	४१६
(इ) चरदशाफले विशेषः	४२५
(उ) चरदशाफलकथनम्	४२६
(ऋ) दशाफलभेदद्वयकथनम्	४३०
(लृ) सूर्यादिग्रहाणां क्रमेणदशाफलकथनम्	४३०
(ए) कालचक्रदशाफलम्	४३४
(घ) सुदर्शनाख्यं चक्रम्	४४४
(ङ) समीक्षा	४४७
(झ) पूर्वपरम्परा	४४७
(ञ) उत्तरवर्तिषु प्रभावः	४४८
(ट) वैशिष्ट्यम्	४५१

दशमोऽध्यायः 'अब्दचर्यादिवर्णनम्'

(क) विषयावतरणम्	४५४
(अ) अब्दचर्यानिरूपणम्	४५५
(इ) मुहूर्तलग्ननक्षत्रघटीयोषादिग्रहणक्रमः	४५५
(उ) नित्योदयलग्नज्ञानप्रकारः	४५६
(ऋ) दशवर्गफलकथनम्	४५८
(लृ) राहुकेतुगतिज्ञानप्रयोजनम्	४६०
(ख) अब्दचर्यानिरूपणे विविधयोगाः	४६०
(१) सामान्ययोगाः	४६०
(अ) पित्राक्षरिष्टयोगकथनम्	४६१
(इ) वन्ध्यामृतवत्सादयो, योगाः	४६३
(उ) परमहृसादयो योगाः	४६४
(ऋ) माजीविकाज्ञानयोगाः	४६६
(लृ) देवभक्तिज्ञानयोगाः	४६७
(२) मरणज्ञानप्रकार	४६८

विषय	पृष्ठ
(अ) मरणयोगाः	४६८
(इ) आयुर्दायित्रिचारः	४६९
(३) विशिष्टयोगाः	४७१
(अ) दरिद्रयोगाः	४७१
(इ) शुभयोगाः	४७१
(ग) अष्टचर्यायां पञ्चलनिरूपणम्	४७३
(अ) रश्मिफलम्	४७३
(इ) सूर्यादिग्रहाणां पञ्चलानुरूपं पृथक्- पृथक् फलकयनम्	४७५
(घ) अष्टचर्याप्रसंगे मासादिचर्याः	४८०
(अ) मासचर्याफलम्	४८०
(इ) दिनचर्याफलम्	४८२
(ङ) समीक्षा	४८३
(अ) पूर्वं परम्परा	४८३
(इ) उत्तरवर्त्तिषु प्रभावः	४८४
(उ) वैशिष्ट्यम्	४८४

—:०:—

एकादशोऽध्यायः

“प्रश्नशास्त्रम्”

(क) विषयावतरणम्	४८६
(अ) प्रश्नशास्त्रस्वरूपम्	४८६
(इ) पृच्छकलक्षणम्	४८७
(उ) दैवज्ञलक्षणम्	४८७
(ए) प्रश्नज्ञानप्रकारः	४८८
(ख) विविधयोगाः	४८८
(अ) आयुर्विचारः	४८८
(इ) रश्म्यनुसारं प्रश्नलग्नफलम्	४९०

विषय	पृष्ठ
(उ) रानराहुविचार.	४६०
(क) प्रश्ने ग्रहाणां शुभाशुभयोगा.	४६१
(ग) नष्टज्ञानप्रकार.	४६१
(अ) जन्मकालीयवर्षर्तुमामतिथिज्ञानप्रकारः	४६१
(इ) जन्मलग्नहोरादिदशवर्गज्ञानप्रकारः	४६४
(घ) प्रश्नशास्त्ररहस्यावलोकनाय गौरीशंकराराधनविधिः	४६६
(ङ) ममीक्षा	४६८
(श) पूर्वपरम्परा	४६८
(ह) उत्तरवर्त्तिषु प्रभावः	४६६
(ड) वैशिष्ट्यम्	४०१
संग्रहावली	अन्त मे—१

श्री :

फलितज्योतिष-विवेचनात्मक- वृहत्पाराशर-समीक्षा

प्रथमोऽध्यायः

शास्त्रावतरणम्

(क) किं नाम ज्योतिषं शास्त्रम्

(अ) ज्योतिष-शब्दस्य व्युत्पत्तिः

‘द्युतेरिसिन्नादेश्च जा, इत्युणादि-सूत्रेण’ ज्वलतिकर्मणो द्युतिधातोरिसिन् प्रत्यये दकारस्य च जकारादेशे गुणो ‘ज्योतिः’ इति शब्दस्य निष्पत्तिर्भवति । यस्यार्थेन स्वयं प्रकाशितग्रहनक्षत्रादीनां निर्देशः । एवं तेषां सूर्यादिग्रहाणाम-श्विनीप्रभृतीनां नक्षत्राणां च गणितफलितरूपेण यत्र विषयनिरूपणमुपलभ्यते तच्छास्त्रं नाम ज्योतिषम् । ज्योतिष-शब्दोऽपि ‘अधिकृत्य कृते ग्रन्थे’ इति पाणिनीयेन सूत्रेणाप्रत्यये विहिते सिध्यति । अयमेव शब्दो भारतीयज्योति-विज्ञानार्थं योगरूढत्वेन प्रख्यातः ।

(इ) ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वम्

‘वेदोऽखिलो-धर्ममूलम्’ इति मनुस्मृतौ,^१ अपि च ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां सायणः—

१. उणादिसूत्रम् २७५, वामुदेव शर्मा, सिद्धान्तकोमुदी, निर्णय सागर प्रेस, मुम्बई ।

२. तत्रैव पाणिनीयसूत्रम्, ४।३।८७ ।

३. प्राणजीवन शर्मा, मनुस्मृतिः २।६, गुजराती प्रिंटिंग प्रेस, मुम्बई ।

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते ।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदंता ॥'

एवं च—

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥'

इति श्लोकवार्तिकेऽपि वेदज्ञानस्य परमावश्यकत्वं प्रतिपादितम् । तथा च
मनु :—

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥'

इत्यत्र वेदस्यानध्ययने प्रत्यवायोऽपि दर्शितः ।

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥'

अनेन वेदस्य सर्वज्ञानमयत्वमपि निर्दिष्टम् । तत्र च वेदविज्ञानार्थं वेदस्य
पङ्क्तानि प्रोक्तानि ।

शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दो, ज्योतिषमिति मुण्डकोपनिषदि
चोपलभ्यते ।'

अपि च ग्राह्यानेन निष्कारणं पङ्क्तौ वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । अत्र च साङ्गवेदा-
ध्ययनं ग्राह्यास्याध्ययन-विधि-प्रदर्शनमात्रेणैव नालम्, अपितु परमगम्भीरस्य वेदा-

१. सायणाचार्यः, ऋग्वेद संहिता पृ० २२ खण्ड १, वैदिकसंशोधन मण्डल, पूना ।

२. मच्च्युतानन्द मा, बृहत्संहिता भूमिका पृ० १, चौखम्बा विद्या भवन चौक,
वाराणसी ।

३. प्राणजीवन शर्मा 'मनुस्मृतिः' २।१६८, गुजराती प्रिंटिंग प्रेस, मुम्बई ।

४. तत्रैव २।७, गुजराती प्रिंटिंग प्रेस, मुम्बई ।

५. मुण्डकोपनिषद् १।५, भट्टात्रिणदुपनिषदः, शेमराज श्रीकृष्णदास, श्रीवेङ्कटेश्वर-
स्टोम प्रेस, मुम्बई ।

यस्याऽवगमनार्थं च शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि । तान्यप्यवश्यमध्येतव्यानि ।
षडङ्गेषु पुनः ज्योतिषस्य नेत्रत्वं स्वीकृतम् ।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ षड्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निखतं श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्म-लोके महीयते ॥'

इति ज्योतिषं वेदचक्षुरिति स्वीकृतम् । अपि च

यथा शिखा भयूराणां नागानां भणयो यथा ।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम् ।'

इति वेदाङ्गज्योतिषे निरूपितम् ।

(उ) ज्योतिषस्य महिमा

अप्रत्यक्षाणि शास्त्राणि विवादस्तेषु केवलम् ।
प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्रार्कौ यत्र साक्षिणौ ।'

तथा भास्कराचार्यः ।—

वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्योतिषं,
मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते ॥
संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभि-
श्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः ॥ इति ॥'

१. पाणिनीयशिक्षा श्लोक ४१, ४२ ।

२. उद्धरणम् 'शब्दकल्पद्रुमः' द्वितीयकाण्डः, पृ० ५५०, मोतीलाल बनारसीदास,
दिल्ली ।

३. चन्द्रशेखरन्, जातकसारदीपः, पृ० ५, मद्रास गवर्मेन्ट ओरियेण्टल सीरिज्,
मद्रास ।

४. भास्कराचार्यः, सिद्धान्तशिरोमणिः १।११, पृ० ४, चौखम्बा संस्कृत सीरिज्,
बनारस ।

अस्य प्रयोजनम् ।

ज्योतिष-शास्त्रं हि कालविज्ञापकं, कालज्ञानेन विना यज्ञादिकस्य निष्पन्नता न भवितुमर्हति । उक्तं च—

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः
कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ।
तस्मादिवं कालविज्ञानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम् ॥^१

भास्कराचार्योऽपि—

वेदास्तावत् यज्ञकर्मप्रवृत्ताः
यज्ञाः प्रोक्तास्ते च कालाश्रयेण ।
शास्त्रादस्मात्कालबोधो यतः स्यात्
वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् ॥^२

नारदोऽपि—

वेदस्य निर्मलं चक्षुः ज्योतिषास्त्रमकल्मषम् ।
विनैतदखिलं श्रोतस्मार्त-कर्म न सिध्यति ।
तस्माज्जगद्धितायेवं ब्रह्मणा रचितं पुरा ॥^३

अपि च श्रुतिराह—

ते असुरा अयज्ञा अदक्षिणा अनक्षत्राः ।
यच्च किञ्चाकुर्वत तां कृत्यामेवाऽकुर्वत ॥^४

१. उद्धरणम्, शब्दकल्पद्रुमः, द्वितीयकाण्डः, पृ० १५०, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।

२. भास्कराचार्यः सिद्धान्तशिरोमणिः १।६, पृ० ३, चौधम्बा संस्कृत सीरिज्बनारस ।

३. वसतिराम शर्मा, नारद संहिता पृ० २, खेमराज श्रीकृष्णदास, श्री वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई ।

४. प्रकीर्णम् ।

अर्थाज्ज्योतिषज्ञानं विना नक्षत्रादिशुद्धयात्मकं काल-ज्ञानं नास्ति । नक्ष-
त्रादिशुद्धयात्मकं कालज्ञानं विना यत्किमपि यज्ञादिकं कर्म क्रियते तत्कृत्याधिकृतं
दोषावहं भवतीति सिद्धम् ।

॥

मुहूर्तमधिकृत्य कृतं सुकर्म चतुर्वर्गफलप्रदं भवति । तथा च गणः

ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् ।

ज्योतिर्ज्ञानं तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥^१

अनेनेदं सिद्धं यज्ज्योतिषं विना कालज्ञानाभावः । कालज्ञानं विना धौत-
स्मार्तकर्मणां गर्भाधान-जातकर्मप्रभृतिकानां संस्काराणां, तिथिवारनक्षत्रयोग-
करणभूतानां पञ्चाङ्ग-शुद्धिमधिकृत्य प्रतिपादितानां तडागारामकूपदेवालयविप-
णिगागृहारम्भप्रवेशयात्रादिकानां मुहूर्तानां, चान्द्रसौरमासप्रतिपादितानामेकादशी-
जन्माष्टमी-शिवचतुर्दशी-प्रभृतिकानां विवध-प्रकाराणां व्रतानां, प्रश्न-जातक-हायन-
प्रदर्शनकस्य वस्तुजातस्य, दर्शपूर्णमासचातुर्मास्याष्टकाविषुवायनगवामयन-ज्योतिषा-
मयनादिश्रौतानुष्ठानस्य, महालयक्षयाह-पार्वण्यकोद्दिष्ट-प्रभृतिकानां पितृकर्मणां,
यज्ञादिदेवकर्मणामृषिकर्मणाञ्चानुष्ठानमेव न भवितुमर्हति । एवं निष्पक्षपात-
धियाऽपीदमेव सिद्धं यज्ज्योतिषं विना लौकिकं वैदिकं च किमपि कर्म न साफ-
ल्यमुपयातीति ।

(श्रु) ज्योतिषशास्त्रभेदः

।

ज्योतिषशास्त्रस्य त्रिविधत्वं गणित-संहिता-होराभेदेन प्रतिपादितमस्ति ।
तथा च वराहमिहिरः—

ज्योतिः शास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम्
तत्कात्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः संकीर्त्यते संहिता ॥

१. उद्धरणम्, शब्दकल्पद्रुमः, द्वितीयः काण्डः, पृ० ५५०, मोतीलाल बनारसीदास,
दिल्ली ।

स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्रामिधानस्त्वसौ
होराऽन्याङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः ।'

नारदोऽपि—

सिद्धान्तसंहिताहोरारूपं स्कन्धत्रयात्मकम् ।
वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम् ॥'

तथा च बार्हस्पत्ये—

स्कन्धत्रयात्मकं शास्त्रमाद्यं सिद्धान्तसंज्ञितम् ।
द्वितीयं जातकं स्कन्धं, तृतीयं संहिताद्वयम् ॥'

पराशरोऽपि—

भगवन् परमं पुण्यं गुह्यं वेदाङ्गमुत्तमम् ।
त्रिस्कन्धं ज्योतिषं होरा, गणितं, संहितेति च ॥'

तत्र सिद्धान्तापरनाम्नः गणितस्य लक्षणमाह भास्कराचार्यः—

श्रुत्यावि-प्रलयान्त-कालकलनामानप्रभेदः क्रमात्
चारश्च द्युसदा द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा चोत्तराः ।
भूधिष्य-ग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते
सिद्धान्तः स उवाहृतोऽत्र गणितस्कन्ध-प्रबन्धे बुधैः ॥'

१. अच्युतानन्द भा, बृहत्संहिता, १।६, पृ० ३, चोसम्बा विद्याभवन चौक, वाराणसी ।

२. नारदसंहिता, पृ० १, खेमराज श्री कृष्णदास, श्री चैकटेश्वर स्टीम प्रेस, मुम्बई ।

३. प्रकीर्णम् ।

४. सीताराम भा, बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्, पृ० १, मास्टर खेलाड़ी लाल एण्ड सन्स, काशी, द्वितीय संस्करणम् ।

५. भास्कराचार्यः, सिद्धान्तशिरोमणिः १।६, पृ० ३, जयकृष्णदास हरिदास गुप्त, चोसम्बा सोरिज, बनारस ।

द्वितीयस्य संहिताभागस्य लक्षणमाह बृहत्संहिताकारः—

‘दिनकरादीनां ग्रहाणां चारास्तेषु च तेषां प्रकृतिविकृतिप्रमाणवर्ण-किरण-द्युतिसंस्थानास्तमनोदय-मार्ग-मार्गान्तरवक्रानुवक्रक्षग्रहसमागम-चारादिभिः फलानि, नक्षत्रकूर्मविभागेन देशेष्वगस्त्यचारः, सप्तपिचारः, ग्रहभक्तयो नक्षत्रव्यूहग्रह-शृङ्गा-टक-ग्रहयुद्ध-ग्रहसमागम-ग्रहवर्षफलगर्भलक्षणरोहिणीस्वात्यापाढीयोगाः सद्योवर्ष-कुसुमलतापरिधिपरिवेपपरिधयवनोल्कादिग्दाहक्षितिचलन-सन्ध्याराग-गन्धर्वनगर-रजोनिर्घातार्धकाण्डसस्यजन्मेन्द्रध्वजेन्द्रचापवास्तु-विद्याङ्गविद्यावायसदियान्तर-वक्र-मृग-चक्रश्चक्र-वातचक्र-प्रासादलक्षण-प्रतिमालक्षण-प्रतिष्ठापन-वृक्षायुर्वेदोदगा-गंलनीराजनखञ्जन कोत्पातशान्तिमयूरचित्रकधृतकम्बलखड्गपट्टकृकवाकु-कूर्म-गोजाश्वेभ-पुरुषस्त्रीलक्षणान्यन्तःपुर-चिन्ता-पिटकलक्षणोपानच्छेद-वस्त्रच्छेदचामर-दण्डशयनाशनलक्षणरत्नपरीक्षादीपलक्षणदन्तकाष्ठाद्याश्रितानि शुभाशुभनिमित्तानि सामान्यानि जगतः प्रतिपुरुषं पार्थिवे च प्रतिक्षणमनन्यकर्माभियुक्तेन दैवज्ञेन चिन्तयितव्यानि ।’

नारदपुराणेऽपि (१।२।५४)

संहिता शास्त्ररूपं च ग्रह-चारोऽब्दलक्षणम् ।

तिथिवासर-नक्षत्रयोगतिथ्यर्द्ध-संज्ञकाः ॥८॥

मुहूर्त्तोपग्रहाः सूर्य-सङ्क्रान्तिगोचरः क्रमात् ।

चन्द्रताराबलं चैव सर्वलग्नार्तवाह्वयः ॥९॥

आधान-पुंस-सीमन्त-जातनामान्तमुक्तयः ।

चौलं कर्णच्छिदामौञ्जीक्षुरिकाबन्धनं तथा ॥१०॥

समावर्तनवैवाहप्रतिष्ठा-सद्मलक्षणम् ।

यात्रा प्रवेशनं सद्योवृष्टिः कर्म विलक्षणम् ॥११॥

उपत्तिलक्षणं चैव सर्वं संक्षेपतो ब्रूवे ।’

१. प्रच्युतानन्द का, बृहत्संहिता २।२१, पृ० ११, चौखम्बा विद्यामवन, काशी ।

२. नारदमहापुराणम्, १।२।५४।८-११, कल्याण, नारदविष्णुपुराणांक, जनवरी १९५४, गीताप्रेस, गोरखपुर ।

होरास्कन्धलक्षणमाह—

अत्र वराहमिहिरः—

‘होराशास्त्रे च राशिहोराद्रेष्काणनवांशकद्वादशभाग-त्रिंशद्भागवलावल-परिग्रहो ग्रहाणां दिक्स्थानकालचेष्टाभिरनेकप्रकारवर्तननिर्धारणं प्रकृति-धातुद्रव्य-जाति-चेष्टादि-परिग्रहो निषेक-जन्मकालविस्मापन-प्रत्ययादेशसद्यो-मरणाद्युर्दाय-दशान्तर्दशाष्टक-वर्गराजयोग-चन्द्र-योगद्विग्रहादियोगानां नाभसादीनां च योगानां फलान्याश्रयभावावलोकननिर्याणगत्पनूकानि तत्कालप्रश्नशुभाशुभनिमित्तानि विवाहदीनां च कर्मणां कारणम् ।’

अत्र नारदपुराणम्—

जातके राशिभेदाश्च ग्रह-योनिवियोगिजे ।
निषेक-जन्मारिष्टानि ह्यायुर्दायो दशाक्रमः ॥
कर्मजीवं चाष्टवर्गो राजयोगाश्च नामसाः ।
चन्द्रयोगाः प्रवज्याख्याः राशिशूलं च दृक्फलम् ॥
ग्रहभावफलं चैवाश्रय-योगप्रकीर्णके ।
अनिष्टयोगाः स्त्रीजन्मफलं निर्याणमेव च ॥
नष्टजन्मविधानं च तथा द्रेष्काणलक्षणम् ॥७॥

गणितनागविवेचनम् ।

अनेनेदं सिद्धं यज्ज्योतिषस्य प्रथमभागे केवलं गणित-नामकं ज्योतिषं यत्र सूर्यादि-ग्रहाणां स्पष्टीकरण-प्रसङ्गेन तिथिवारनक्षत्र-योग-करणात्मकस्य पञ्चा-ङ्गस्य स्पष्टीकरणमुपलभ्यते । सूर्यचन्द्रयोर्ग्रहणकालस्य तत्परिमाणादिकस्य च

१. अच्युतानन्द भा, बृहत्संहिता २।१७, पृ० ६, चौखम्बा विद्याभवन चीक, वाराणसी ।

२. नारदमहापुराणम्, १।२।१४।४, ५, ७, कल्याण, नारदविष्णुपुराणांक, जनवरी १९५४, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

स्पष्टीकरणं भवति । गणितज्योतिषं च पाश्चात्यैविज्ञान-रूपेण सर्वैरङ्गीक्रियते फलितविषये तेषान्तर्गतं मतभेदो विद्यते । फलितज्योतिषस्यापि प्राचीनत्वं तैः स्वीकृतम् परन्तु फलितज्योतिषमपि पूर्णविज्ञानमित्यत्र तेषां संदेहः । भारतीयैस्तु फलित-ज्योतिषस्यापि महिमा प्राचीन-कालादेव स्वीकृतः । आधुनिकाः केचित्पाश्चात्यविचारधारानुयायिनस्तु अस्य गौरवाङ्गीकरणे मुह्यन्ति । भारतीयवाङ्मये वेदादिशास्त्रेषु तु त्रिविधस्कन्धात्मकस्यास्य ज्योतिषस्य वर्णनं सम्यग् रूपेणोपलभ्यते ।

(ख) प्राचीनवाङ्मये उपलब्धानां ज्योतिषसम्बन्धितत्वानां क्रमेणो-
ल्लेखः ।

(अ) वैदिक-वाङ्मये—

यथा युगवर्णनं तैत्तिरीयब्राह्मणे—

कृताय सभाविनं त्रेताया आदिनवदशानम् ।

द्वापराय बहिः सदम् कलये सभा-स्थानुम् ॥^१

अपरं चैतरेयब्राह्मणे—

कलिः शयानो भवति सञ्जिहानस्तु द्वापरः ।

उत्तिष्ठन्स्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरंश्चरंवेति ॥^२

संवत्सरस्य पञ्च भेदा यजुर्वेदे—

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीवावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।^३

चान्द्रद्वादशमासैः सह त्रयोदशमासस्यापि वर्णनमृग्वेदे—

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ।^४

१. हरिनारायणभाष्ये 'तैत्तिरीय ब्राह्मणम्' ३।४।१, आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना ।

२. 'सायणाचार्यः' 'ऐतरेयब्राह्मणम्' ३३।७, आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना, छिस्ताब्दाः १९३१ ।

३. श्रीपाददामोदरसातवलेकरः यजुर्वेदसंहिता २७।४५, स्वाध्यायमण्डल, श्रीध [सातरा]

४. ऋग्वेद संहिता, १।२५।८, स्वाध्यायमण्डल, पारधी जि० मूरत ।

यजुर्वेदेऽपि—

त्रयोदशभिरस्तुवत मासाः ।^१

पट्टतूनां द्वादशमासानां च नामनिर्देशो यजुर्वेदे—

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत् ।^२

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृत् ।^३

नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत् ।^४

इषश्चोर्जश्च शारदावृत् ॥^५

सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृत् ।^६

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृत् ॥^७

अपि च—

षड् वा ऋतवः संवत्सरः ।

द्वादशमासाः संवत्सरः ।

त्रयोदशमासाः संवत्सरः ।

मलमासवर्णनं यजुर्वेदे—

ज्योतिषे स्वाहा मलिम्लुचाय स्वाहा ।

ज्योतिषे स्वाहा स्वाहाऽऽहस्पतये स्वाहा ॥^८

१. यजुर्वेदसंहिता, १४।२६, स्वाध्यायमण्डल, औष जि० सतारा ।

२. तत्रैव, १४।२५

३. तत्रैव, १४।६

४. तत्रैव, १४।१५

५. तत्रैव, १४।१६

६. तत्रैव, १४।२७

७. तत्रैव, १५।५७

८. तत्रैव, २२।३०, ३१

मधुमाधवादीनि क्रमशः चैत्र-वैशाखादीनां द्वादशमासानां वैदिक-नामानि सन्ति-तथा चाधिमार्गसप्तमासादिकमधिकृत्य संसर्पमलिम्बुचांहस्पति-शब्द-त्रयं त्रयोदशमासार्थमङ्कितम् ।

त्रयोदशमासो न शुभकर्मावह इत्यपि चैतरेयब्राह्मणे दृश्यते—

“तं त्रयोदशान्मासादक्रीणस्तस्मात् त्रयोदशो मासो नानुविद्यते ।”

अहोरात्रवर्णनमृग्वेदे—

ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रोऽअर्णवः । समुद्रादणवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विष्वस्य मिपतो वशी ।

अहोरात्रसंख्यापि दृश्यते तत्रैव ऋग्वेदे—

द्वादशप्रधमश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत । तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्खोर्जपिताः पण्डितं चलाचलासः ।

अपि चैतरेयब्राह्मणे—

त्रीणि च वै शतानि पण्डितश्च संवत्सरस्याहानि—

—सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रयः ।

अत्र वर्षस्य पण्डित्युत्तरत्रिशतसंख्याका दिवसाः (३६०) विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकानि (७२०) अहोरात्राणि च प्रदर्शितानि ।

अयनस्याप्युल्लेखस्तत्तिरीयसंहितायाम्—

तस्मादादित्यः पञ्चमासो दक्षिणेनेति षडुत्तरेण ।

१. सायणाचार्यः, ऐतरेय-ब्राह्मणम्, ३।१, आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना, ख्रिस्ताब्दः १९३१ ।

२. ऋग्वेदसंहिता, १०।१६०।२, स्वाध्यायमण्डल, पारडी (सूक्त) ।

३. तत्रैव १।१६३।४८

४. ऐतरेय ब्राह्मण ७।१७, आनन्दाश्रम, पूना ।

५. हरिनारायण आपटे, तत्तिरीय संहिता, ६।५।३, आनन्दाश्रम, मुद्रणालय, पूना ।

तिथीनां वर्णनं तैत्तिरीयब्राह्मणे—

चन्द्रमा वै पञ्चदशः । एष हि पञ्चदश्यामपक्षीयते । पञ्च-
दश्यामापूर्यते १।५।१० ।

द्वादश पौर्णमास्यः । द्वादशाष्टकाः । द्वादशमावस्याः ।^१

अत्र पञ्चदशतिथिनिर्देशपूर्वकमपक्षीयमाणपक्षद्वयस्य कृष्णशुक्ला-
त्मकस्य वर्णनं स्पष्टम् । कृष्णपक्षस्यान्तिमा तिथिरमावस्या शुक्लस्य च पौर्ण-
मासीत्यपि स्पष्टम् ।

अष्टाविंशतिसंख्याकानां सर्वेषां नक्षत्राणां नामोल्लेखनपूर्वकं स्पष्टनिर्देशोऽ-
थर्ववेदे चैकोनविंशकाण्डे—

“चित्राणि साकं दिवि रोचनानि सरीसृपाणि भुवने जवानि ।
तुमिशं सुमतिमिच्छमानो अहानि गीमिः सपर्यामि नाकम् । सहव-
मग्ने कृत्तिका रोहिणी चास्तु । भद्रं मृगशिरः शमाद्रपुनर्वसू सूनृता
चारु पुष्यो भानुराश्लेषा अयनं मघा मे पुष्यं पूर्वाफाल्गुन्यौ चात्र
हस्तश्चित्रा शिवा स्वाति सुखो मे अस्तु । राधे विशाखे सुहवानुराधा
ज्येष्ठा सुनक्षत्रमरिष्टं मूलम् । अन्नं पूर्वा रासन्तां मे अषाढा ऊर्जं
ये वेव्युत्तरा आ वहन्तु अभिजिन्मे रासतां पुष्यमेव श्रवणः श्रविष्ठाः
कुर्वतां सुपुष्टिम् आ मे महच्छतभिषग्वरीय आ मे द्वया प्रोष्ठपदा
सुशर्म आ रेवती चाश्वयुजौ भगं म आ मे रथि भरण्य आ वहन्तु ।^२

तैत्तिरीय ब्राह्मणे नक्षत्राणां तद्देवतानिर्देशपूर्वकं तृतीयाष्टकस्य प्रथम-
प्रपाठकस्य प्रथमद्वितीयानुवाकयोश्च सविस्तरं फलनिर्देशपुरःसरं वर्णनमुपलभ्यते ।^३

१. हरिनारायण आपटे तैत्तिरीयसंहिता १।५।१२ आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना ।

२. अथर्ववेदसंहिता १६।७।५, वैदिक यन्त्रालय, अजमेर ।

३. हरिनारायण आपटे “तैत्तिरीयब्राह्मणम्” १।५।१, आनन्दाश्रम मुद्रणालय,
पूना

अग्निर्नः पातु कृत्तिका, आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एति ।

अथ चैकस्य पुष्यनक्षत्रस्य गुरुयुतस्य फलवर्णनं विशेषेण दृश्यते ।

“बृहस्पतिर्वा अकामयत्”, ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतं बृहस्पतये तिष्ठाय नैवारं चरुं पयसि निरवपत् ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत् ब्रह्मवर्चसी ह वै भवति यस्तेन हविषा यजते य उ चैनदेवं वेद सोऽत्र जुहोति । बृहस्पतये स्वाहा तिष्ठाय स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति ।’

अर्थाद् बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चस्वी भवितुमकामयत् स पुष्य-नक्षत्रे चरुमवपत् । अतो यो ब्रह्मवर्चस्वी भवितुं कामयते तेन पुष्यनक्षत्रे यष्टव्यमिति । अत एव ज्योतिषग्रन्थेषु गुरुपुष्ययोगस्य महान् महिमा दृश्यते । गुरुपुष्ययोग एव सर्वार्थ-सिद्धियोग इत्युच्यते ।

तथा चाथर्ववेदेऽपि नक्षत्रजं कुफलमपाकतुं प्रार्थना-मन्त्रो दृश्यते ।

यानि नक्षत्राणि दिव्यन्तरिक्षे अप्सु भूमौ यानि नगेषु दिक्षु ।
प्रकल्पयंश्चन्द्रमा यान्येति सर्वाणि ममैतानि शिवानि सन्तु ।

अष्टाविंशानि शिवानि शग्मानि सह योगं भजन्तु मे ।
योगं च प्रपद्ये क्षेमं च क्षेमं प्रपद्ये योगं च नमोऽहोरात्राभ्यामस्तु ॥’

अत एवाग्रे तैत्तिरीयब्राह्मणे कुनक्षत्रेषु यजनेन कुफलरूपा हानिरपि भवतीति प्रदर्शितम् । तथाहि—

यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि तानि नक्षत्राणि । तस्माद-
श्लीलतामभिश्चित्रे नावस्थेन्न यजेत । यथा पापाहे कुरुते तादृग्वै तत् ।’

न कुनक्षत्रेषु यष्टव्यं न किमपि कार्यं तेषु समाप्यं, यत्किमपि तेषु कृतं भवति तद्दोषावहं पापकरमिति भावः ।

१. हरिनारायण आपटे ‘तैत्तिरीयब्राह्मणम्’, ३।१।४।६ आनन्दाश्रम मुद्रणालय पूना ।
२. अथर्ववेदसंहिता १६।८।१, २, वैदिक यन्त्रालय, अजमेर ।
३. हरिनारायण आपटे, ‘तैत्तिरीयब्राह्मणम्’, १।१।२, आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना ।

ऐतरेयब्राह्मणे रोहिणीमृगव्याधप्रसङ्गेन रोहिणीमृगशीर्षनक्षत्रयोः शुभ-
कर्माहंत्वं प्रदर्श्य सुन्दरमालङ्कारिकमारयानं दृश्यते ।^१

तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि रोहिणीनक्षत्रे यजनादिकं सुतरां शुभावहमिति निर्दिष्टम् ।

रोहिण्यामग्निमादधीत । स्व एवं योनौ प्रतिष्ठितमाधत्ते ।
ऋध्नोत्येतैन ।

अपि च—

प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजत् । तं देवा रोहिण्यामादधत् ।
ततो वै ते सर्वान् रोहानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणीत्वम् रोहिण्या-
मग्निमाधत्ते । ऋध्नोत्येव । सर्वान् रोहान् रोहति ।^२

अत्र नक्षत्रस्य निर्वचनपुनःसरं सेतिहासं शुभत्वमङ्कितम् । इत्थमन्येषामपि
नक्षत्राणां पुण्यापुण्यप्रदर्शकं शुभाशुभत्वं दरीदृश्यते ।

स पुनर्वस्वोरग्निमादधीत । पुनरेवैनं नाम यसुभावर्तते मद्रो
भवति ।^३

अनेन पुनर्वसुनक्षत्रस्य शुभत्वमङ्गीकृतम् ।

अन्वेषामरात्स्मेति तदनुराधाः ॥
ज्येष्ठमेयामवधिष्मेति तत् ज्येष्ठघ्नी ।
मूलामेषामवृक्षामेति तन्मूलवर्हिणी ॥
यन्नासहन्त तदषाढाः यदश्रोणात् तच्छोणा यदश्रुणोत्
तच्छविष्ठाः यच्छतममिषज्यन् तच्छतमिषक् ॥

१. हरिनारायण आपटे ऐतरेय ब्राह्मणम् १३।६, आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना ।

२. हरिनारायण आपटे तैत्तिरीय ब्राह्मणे १।१।१०।६, एवं १।१।२, आनन्दाश्रम
मुद्रणालय, पूना ।

३. हरिनारायण आपटे तैत्तिरीय-ब्राह्मणम् १।१।१०।६, एवं १।१।२, आनन्दाश्रम
मुद्रणालय पूना ।

प्रोष्ठपदेष्टदयच्छन्त रेवत्यामरवन्त ।
अश्वयुजोरयुञ्जत अपमरणीष्वपावहन् ॥^१

अपरं च—

यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरिति । पूर्वयोः फल्गुन्यो-
रग्निमादधीत । अयंष्णी वा एतन्नक्षत्रम् । यत्पूर्वं फाल्गुनी । अयं-
मेति-तमाहुर्यो ददाति । दानकन्या कामा अस्य प्रजा भवन्ति ।^२

यान्येव देवनक्षत्राणि तेषु कुर्वीत यत्कारी स्यात् ।^३

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति तां निष्यायां वद्यात्
प्रियैव भवति ।^४

अत्र कन्यादानार्थं स्वातिनक्षत्रस्योत्कृष्टत्वं प्रदर्शितम् । निष्या स्वाति-
नक्षत्रनामेति ज्ञेयम् ।^५

पौष्णेन व्यवस्यन्ति । मंत्रेण कृपन्ते । वारुणेन विधृता आसते ।
क्षेत्रपत्येन पाचयन्ते । आदित्येनादधते ।

अत्र विभिन्ननक्षत्रक्रमेण विभिन्नकर्मणः सम्पादनं विहितम् । अथ च
तैत्तिरीयसंहितायामुदितेष्वेव व्रतादिकं कर्तव्यमिति दृश्यते ।

उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति ।

इदमेव मूलं परस्तात्प्रदर्शितेषु धर्मशास्त्रेषु चोदितेष्वेव नक्षत्रेषु क्रियमाण-
व्रतादिकानां विधानस्येति ।^६

१. तैत्तिरीय-ब्राह्मण १।१।२, आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना ।

२. तत्रैव, १।१।२.

३. तत्रैव, १।१।२.

४. तत्रैव, १।१।२.

५. तत्रैव, १।५।४ एवं ६।१।४।

अपि च ऋग्वेदेऽपि नक्षत्रमधिकृत्य विवाहानन्तरं गवां ग्रहणम् ।

सूर्याया वहतु प्रागात्सविता यमवासृजत् ।

अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते ॥^१

अत्र हन्यन्ते इति शब्दस्य वधार्थे नैव प्रयोगः । अपि तु गृह्यन्ते इत्यर्थः प्रो० पी० वी० काणेमहोदयेन लिखितः । तथा च—

मघामिर्गावो गृह्यन्ते । फल्गुनीभ्यां व्यूह्यन्ते । रोहिणी मृग-
शीर्षमुत्तरे फल्गुनी स्वातीति विवाहस्य नक्षत्राणि ।

इति वीधायनगृह्यसूत्रस्थोद्धरणं प्रदत्तम् (१।१।१०)^२

अपि च स्पष्टरूपेण गण्डान्तनक्षत्रान्तर्गतज्येष्ठमूलयोस्तपन्नस्य बालकस्य
नक्षत्रजन्यकुफलपरिहाराय शान्तिरूपेणाग्निप्रभृतिदेवप्रार्थनामन्त्रोपलब्धिर-
थर्ववेदे ।^३

ज्येष्ठघ्न्यां जातो विचृतोर्यमस्य मूलबर्हणात्परि पाह्येनम् ।
अत्येनं नेषद् दुरितानि विश्वा दीर्घायुत्वाय शत-शारदाय । व्याघ्रोऽ-
ल्लघजनिष्ट वीरो नक्षत्रजा जायमानः सुवीरः । स मा वधीत्पितरं
वधमानो मा मातरं प्रमिनीज्जनित्रीम् । ६।११०।२-३।

अत्र च यमं प्रति ज्येष्ठायामथ च मूले जातस्य बालकस्य कृते रक्षणार्थं,
समस्तदुरितापहराय, दीर्घायुष्ट्वाय च मङ्गलकामना विहिता ।

अत्र सायणभाष्यम् ।^४

१. श्रीपाददामोदर सातवलेकरः, ऋग्वेद-संहिता १०।८१।१३, स्वाध्यायमण्डल,
पारदी, सूरत ।

२. प्रो० पी० वी० काणे, हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, पृ० ४६७, पंचमो भागः,
प्रथमखण्डः, भण्डारकर रिसर्च इन्स्टीच्यूट, पूना ।

३. सायणाचार्यः अथर्ववेदः, तृतीयो भागः पृ० ५७३, सनातनधर्म मन्त्रालय,
मुरादाबाद ।

ज्येष्ठं वयसा प्रवृद्धं हन्तीति ज्येष्ठघ्नी ज्येष्ठार्थं नक्षत्रम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—

ज्येष्ठम् एषाम् अवधिष्मेति तज्ज्येष्ठघ्नी इति तै० ब्रा० १।५।२।८

तस्यां ज्येष्ठघ्न्यां जातः पुत्रः ज्येष्ठस्य पितुः आत्रादेर्हन्ता भवति । तथा च विचृतो विचर्तन-स्वभावे मूलनक्षत्रे जातः पुत्रः सर्वं कुलं विचर्तति हिनस्ति । मूल-नक्षत्रं मूलोन्मूलनकरम् । तथा च तैत्तिरीयके तन्नामनिर्वचनम्—

मूलम् एवा अवृक्षामेति तन्मूलवर्हिणी इति (तै० ब्रा० १।५।२।८)

अतः पापनक्षत्रे जातमेवं कुमारं यम-सम्बन्धिनो यमेन क्रियमाणाद् मूल-वर्हणः सन्तानमूलोच्छेदनात् सर्वतो रक्ष । एनं पुत्रं सर्वाणिदुरितानि अतिक्रमयन्तु । चिरकाल-जीवनाय शतसंवत्सर-परिमित-जीवनमस्तु ।

द्वितीयमन्त्रस्य स्पष्टो भावः । यत्पापनक्षत्रे जातोऽयं बालो मातरं पितरं वा मा हन्यादिति प्रार्थना ।

ग्रहशान्तिप्रार्थनाऽपि चाथर्ववेदे—

शन्नो ग्रहाश्चान्द्रमसाः शमावित्याश्च राहुणा ।

शन्नो मृत्युर्धूमकेतुः शं रुद्रास्तिग्मतेजसः ॥^१

अत्र सायणभाष्यम्—

चन्द्रमसः सम्बन्धिनः चन्द्रमण्डलस्य भेदकाः संघर्षका ये ग्रहारकाद्या ग्रहाः सन्ति ते नः शं भवन्तु । राहुणा ग्रस्तः आदित्यश्च शान्त्यै भवतु तथा मृत्युः मारको धूमकेतुः उत्पातः । धूमकेतोरनिष्टकारित्वं सूत्रितम् ।

अथ यत्रैतद् धूमकेतुः सप्त ऋषीन् उपधूपयति तद् अयोग-क्षेमाशङ्कम् (इति कौशिक० १३।३५)

स धूमकेतुः शशम् दीपनिर्घाताय भवतु ।^२

१. सायणाचार्यः अथर्ववेदः, सप्तमो भागः १६।११० सनातनधर्मं प्रेम, मुरादावाद ।

२. तत्रैव, सप्तमो भागः, पृ० ८६, सनातनधर्मं प्रेम, मुरादावाद ।

उत्पाताः पार्थिवान्तरिक्षाः शं नो दिविचरा ग्रहाः ।

शन्नो भूमिर्वेप्यमाना शमुल्का निर्हतं च यत् ॥^१

नक्षत्रमुल्कामिहतं शमस्तु ।

कम्पमाना भूमिराकाशात्पतिता नक्षत्ररूपा चोल्का मारणार्थं शत्रुभिः कृता अभिचारा भूमेरधोऽस्थिकेशादिवेष्टिता विषवृक्षादि-निर्मिताः पुत्तल्योऽस्माकं शं भवन्तु चेति सायणभाष्यभावायः । एतन्मूलमधिकृत्यैव वराहमिहिरप्रभृतिकै-
राचार्यैः संहिताग्रन्थेषु ग्रहनक्षत्रोल्काभूमिनिघातोत्पातानां पल्लवनं विहितम् ।^२

उपनिषत्सु—

उपनिषत्स्वपि ज्योतिषस्योल्लेखो विद्यते । तथाहि छान्दोग्योपनिषदि नक्षत्रविद्यानिर्देशः—

स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं-
मितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं नक्षत्रयिद्यां सप्तदेवजननविद्या-
मेतद्भगवोऽध्येमि ।^३

एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

वेदांगज्योतिष-नाम्ना पुस्तकत्रयमुपलभ्यते । ऋग्वेदज्योतिषम् । यजुर्वेद
ज्योतिषम् । अथर्ववेदज्योतिषम् । अत्र पुस्तकत्रये यद्यपि प्रायशः पाठसाम्यन्तथापि
ज्योतिषस्य विषयविवेचनमतीव प्राचीनमुपलभ्यते ।

(इ) वेदाङ्गान्तरेषु

कल्पसूत्रेषु—

१. सायणाचार्यः, अथर्ववेदः, सप्तमोऽध्यायः ७, ८, ९ । सनातनधर्म प्रेस, मुरादाबाद ।

२. तत्रय, पृ० ८२, ८३, ८४ ।

३. छान्दोग्योपनिषद् ७।१।२, अष्टात्रिंशदुपनिषदः, क्षेमराज श्रीकृष्णदास,
श्रीवैकटेश्वर स्टीम यन्त्रालय, मुम्बई ।

आश्वलायनस्य गृह्यसूत्रे—

श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणकर्म (२।१।१)

इत्यत्र—

‘मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणं चतुर्दश्याम्’ (२।३।१)

इत्यत्र च—

‘हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका’ (२।४।१)

अत्रापि

सीमन्तोन्नयनं... यदा पुंसां नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् (१।१४)

इत्यादिकं श्रौतसूत्रेऽपि (४।१२) मधुमाघवादिकानां मासानामृतूनां चोल्लेखः स्पष्टतयोपलभ्यते ।^१

पारस्करसूत्रेष्वपि—

त्रिषु त्रिषु उत्तरादिषु स्वातो मृगशिरसि रोहिण्याम्—

इति विवाहमूहूर्ते नक्षत्राणां निर्देशः अस्मिन् गृह्यसूत्रे विद्यते (२।१६) गृह्यसूत्रे चास्मिन् ज्येष्ठानक्षत्रे कृषिकर्मसम्पादनं प्रोक्तम् । (१।२१) इति गृह्यसूत्रे-मूलनक्षत्रजजातकफलमुपलभ्यते । यथा हि

मूलांशे प्रथमे पितुर्नष्टो द्वितीये मातुस्तृतीये धनधान्यस्य चतुर्थे कुलशोकावहः स्वयं पुण्यभागी स्यात् इति ।^१

अन्यसूत्रेष्वल्लेखः—

अन्यसूत्रेष्वपि ज्योतिषस्य वर्णनं द्रष्टव्यम् । तथाहि बौधायनसूत्रे—

‘मीनमेघयोर्मेषवृषभयोर्वसन्तः’ । पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत ।

१. शिवनाथ अररखण्डी, भारतीय ज्योतिष, पृ० १४३, प्रकाशनव्यूरो सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश ।

२, तत्रैव, पृ० १४३, १४४ ।

इति गोभिलगृह्यसूत्रे ११।१।१ विद्यते । इत्यादीनि वचनानि प्रायः सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु विद्यन्ते ।'

निरुक्ते—

निरुक्तेऽपि यास्केन द्वितीयाध्याये भूतर्तक्षणात्मनिर्देशेन कालपरिमाणो-
ल्लेखो विहितः ।'

सप्त ऋषीणानि ज्योतींषि,'

तथा च चतुर्दशाध्याये दिनरात्रिशुक्लपक्षकृष्णपक्षोत्तरायणदक्षिणायनादिक
कालवर्णनं विहितम् ।'

पाणिनीय-व्याकरणे—

अत्रापि ५।१।८८, ७।३।१६ ४।१-२७, ५।१।१३०, सूत्रेषु वर्षहायन
चैत्रादिमासानां ४।२।२१ सूत्रे ३।३।६ सूत्रे च नाडीशब्दस्योल्लेखः अपि च ३।१।
११६ सूत्रे तिष्यार्थे पुष्यसिध्यशब्दयोर्ल्लेखो दृश्यते ।

छन्वसि पुनर्वसोरेकवचनं १।२।६१ विशाखयोश्च १।२।६२

इति सूत्रयोः नक्षत्राणामुल्लेखः । अपि च ३।३।१३७, ५।२।२५, ५।१।८५,
५।१।८३, ५।१।८८, ७।४।२५, ४।२।२३, ४।३।३४, ४।२।२२, ५।३।५०,
५।४।११०, ४।३।६४, १।२।६३, ४।३।३४, ६।४।१४६, १।२।६०, ४।३।३४,
१।२।६२, ४।३।२८, ४।३।३६, ४।१।१४६ । एतत्संख्याकेषु सूत्रेषु चाहो-
रात्रपक्षभासपण्मासामावस्या-पौर्णमासी-कृत्तिका-मृगशीर्षाद्रिपुनर्वसु-तिष्यफाल्गुनी-
हस्तचित्राविशाखानुराधा-मूलापाढा-श्रवणशतभिषक्-प्रौष्ठपदा-रेवत्यश्वयुजादीनां

१. शिवनाथ भारखण्डी, भारतीय ज्योतिष पृ० १४४, प्रकाशन व्यूरो सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश ।
२. दुर्गाचार्यः 'निरुक्तम्', २।७।३, मनसुखराय मोर ५ बत्ताई रो, कलकत्ता ।
३. तत्रैव १०।३।२.
४. तत्रैव, चतुर्दशोऽध्यायः ।

कालज्ञापकानां दिनतिथिनक्षत्रादीनां च स्पष्टतया निर्देशः कृतोऽस्ति ।'

राधीक्षयोर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३६)

इति सूत्रे फलितज्योतिषस्योल्लेखः ऋग्यनादिगणे चाप्योत्पात-संवत्सर-मुहूर्त-
नमित्त-विषयाणामध्येतृणामोत्पातिक-सांवत्सरिक-मौहूर्तिक-नैमित्तिक-जनानांचो-
ल्लेखो विद्यते । ये क्षारीरिकलक्षणैः शकुनादिभिस्तृतादिभिर्मुहूर्तादिभिश्च
भविष्यत्फलं प्रवदन्ति, इमे दैवज्ञा उच्यन्ते ।'

(७) शास्त्रेषु

याज्ञवल्क्यस्मृतौ चाचाराध्याये ग्रहयज्ञस्य विधानं दृश्यते । यत्र ग्रहाणां
कुफलदूरीकरणार्थं तेषां पृथक् पृथक् मन्त्राणां निर्देशो विद्यते । २६३ पद्यादाराभ्य
३०८ पद्यान्तं ग्रहशान्ति-प्रकरणस्य वर्णनमुपलभ्यते । ग्रहनामानि यथा—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चैव ग्रहाः स्मृताः ॥२६६॥

ग्रहाधीनं नरेन्द्राणामुच्छ्रयाः पतनानि च ।

भावाभावौ च जगत्स्तस्मात् पूज्यतमा ग्रहाः ॥३०८॥

अपि न

यस्य यश्च यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् ।

ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥३०७॥'

१. वामुदेवशरण भण्डवालः 'पाणिनिकालीन भारतवर्ष', पृ० १७२, मोतीलाल
बनारसीदास, नेपाली स्वर, बनारस ।

२. तत्रैव, पृ० ३२८ ।

३. याज्ञवल्क्य स्मृतिः १।२६६, ३०८, स्मृतिसन्दर्भः, तृतीयो भागः मनमुक्ताय
मीर, ५ ब्लाडव रो, कलकत्ता ।

मनुस्मृतावपि—

कालं कालविमवर्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।^१

अपि च कालमानवर्णनम्^२

निमेषा दश चाष्टौ च काण्ठा, त्रिशत् ताः कलाः ।

त्रिशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥

एवमग्रे कृष्णशुक्लपक्षयोः दक्षिणोत्तरायणयोः चतुर्युगस्य च लक्षणादिकं कथितम् ।^३

अन्यस्मृतिष्वपि ज्योतिषस्य चर्चोपलभ्यते ।

विष्णुस्मृतौ—

अत्र विंशाध्याये दक्षिणायनसंवत्सराहोरात्रमासवर्षचतुर्युगकल्पादिककाल-
मानस्य स्पष्टो निर्देशो दृश्यते ।^४ अपि च तत्रैव कालमधिकृत्य कृत्याकृत्यस्य चर्चा
विद्यते । तथाहि—

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा छन्दांस्युपाकृत्यार्द्धपञ्चमासानधीयीत ।
नाधीयीताहोरात्रं चतुर्दश्यष्टमीषु च । नाकालवर्षविद्युत्स्तनितेषु ।
न भूकम्पोल्कापातविग्दाहेषु ॥^५ अमावस्यायां नाशनीयादन्तकाण्डं
कदाचन ।^६

१. प्राणजीव शर्मा, मनुस्मृतिः १।२४, मणिलास इच्छाराम देशाई, गुजराती प्रेस मुम्बई ।

२. तत्रैव, १।६४ ।

३. तत्रैव, १।६५-७३ ।

४. विष्णुस्मृतिः, विंशोऽध्यायः, स्मृतिसन्दर्भः, प्रथमो भागः, ५ कलाईव रो, कलकत्ता ।

५. तत्रैव, उनत्रिंशोऽध्यायः, पृ० ४६१-४६२ ।

६. तत्रैव, एकपठितमोऽध्यायः, पृ० ४६६ ।

अत्रैव आदित्यसंक्रमणं विपुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं व्यतिपातजन्मक्षमधिकृत्य
श्राद्धकरणनिर्देशः ।^१

अत्रैव च पूर्णिमादिकतिथीनां, कृत्तिकादिनक्षत्राणां, वैशाखादिकमासानां
निर्देशेन विविधकर्मणां, पुण्यादिफलप्राप्तिकथनम् ।^२

अपि च राजधर्मकथन-प्रसङ्गे शान्तिस्वस्त्ययनैर्देवोपघातान्, प्रशामयेदिति
शान्त्युपायचर्चापि विद्यते ।^३

बृहत्पाराशरस्मृती—

अत्र च दशमाध्याये सूर्यसंक्रमण-चन्द्रसूर्यग्रहण-मासपक्षतिथ्यादिकमधिकृत्य
दानादिकस्य महिमा दृश्यते । एकादशाध्याये सर्वेषां शान्ति-विधानानां प्रसङ्गे
ग्रहशान्तिविधानमुपलभ्यते ।^४

बोधायनस्मृती—

अत्र नवग्रहाणां नक्षत्राणां च कुफलदूरीकरणार्थं तर्पणविधिस्तथा नव-
ग्रहाणां स्पष्टोलेखो दृश्यते ।

ओम् आदित्यं तर्पयामि, ओं सोमं तर्पयामि, ओं अंगारकं
तर्पयामि, ओं बुधं तर्पयामि, ओं बृहस्पतिं तर्पयामि, ओं शुक्रं तर्प-
यामि, ओं शनैश्चरं तर्पयामि, ओं राहुं तर्पयामि, ओं केतुं तर्पयामि ।
साहोरात्राणि सुमुहूर्तानि तर्पयामि । सग्रहाणि साहोरात्राणि

१. विष्णुस्मृतिः सप्तसप्ततितमोऽध्यायः, पृ० ५१६ ।

२. तत्रैव, नवतितमोऽध्यायः, पृ० ५२६ ।

३. तत्रैव, तृतीयोऽध्यायः, पृ० ४१० ।

४. बृहत्पाराशरस्मृतिः दशमैकादशी अध्यायो, स्मृतिसन्दर्भः, द्वितीय भागः, मनसुख-
राम मोर, ५ बलाईव रो, कलकत्ता ।

सुमुहूर्तानि तर्पयामि ।'

ब्रह्मोक्तयाज्ञवल्क्यसंहितायाम्—

अत्रापि दशमोऽध्यायो विनायकग्रहशान्तिवर्णनात्मको विद्यते ।'

कौटिल्यार्थशास्त्रे—

कौटिल्यार्थशास्त्रेऽपि ज्योतिषस्य चर्चा पूर्णरूपेणोपलभ्यते । तथाहि—

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिर्ज्योतिषमिति चाङ्गानि ।'

अत्र वेदस्य षडंगेषु ज्योतिषस्य ग्रहणम् ।

अपि च

पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं षडङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्ड-
नीत्यां चामिबिनीतमापदां दैवमानुषीणाम् अथर्वभिरुपायैश्च प्रति-
कर्तारं कुर्वीत ।'

अत्र दैवशब्देन होरासंहिताभागद्वयस्य ग्रहणम् । निमित्तं-शब्देन शकुन-
शास्त्रस्य ग्रहणम् । अर्थाज्ज्योतिषस्य होरासंहिताशकुनादिकभागविज्ञातारं पुरोहितं
राजा नियुञ्जीत । अपि च स पुरोहितः दैवमानुषीणामापदामथर्ववेदोक्तशान्त्यु-
पायादिभिः प्रतिकर्तुं निष्णातो भवेदिति । अनेन ज्योतिष शास्त्रोक्त शान्त्युपाया-
दीनामपि निर्देशः । एवं च द्वितीयाधिकरणे षट्त्रिंशे प्रकरणे विद्याध्याये त्रुटिलव-
निमेषादिकादाराम्य काष्ठाकलानाडिकामुहूर्तं दिनमानाहोरात्रपक्षमासर्तुं नक्षत्रा-

१. बोधायनस्मृतिः, २४। १०४-११२, २६, २८, स्मृतिसंदर्भः, तृतीयोभागः,
मनसुखराय मोर, ५ ब्लाईव रो, कलकत्ता ।

२. ब्रह्मोक्तयाज्ञवल्क्यसंहिता, दशमोऽध्यायः, स्मृतिसंदर्भः चतुर्थोभागः, मनसुखराय
मोर, ५ ब्लाईव रो, कलकत्ता ।

३. कौटिलीय-अर्थशास्त्रम्, चौखम्बा विद्याभवन, चाराणसी, छाप्टाब्दाः १९६२,
१११२, पृ० १२ ।

४. तत्रैव, ११४।८, पृ० २६ ।

यनपञ्चविध सम्बत्सरादिकस्य सकलस्य कालमानस्य लक्षणादिक भूपलभ्यते । अत्र च चन्द्रवैशाखज्येष्ठादिकानि मासानां नामान्यपि स्पष्टतयोल्लिखितानि सन्ति ।^१

वात्स्यायनकामशास्त्रे—

वात्स्यायन-कामसूत्रेऽपि ज्योतिषस्य चर्चोपलभ्यते । तथा हि—

दैवचिन्तकरूपश्च शकुननिमित्तग्रहलग्नबललक्षणदर्शनेन नायकस्य भविष्यन्तमर्थसंयोगं कल्याणमनुवर्णयेत् ।^२

अत्र नायक-प्रेरितो दैवज्ञः काकादेः शकुनस्य, अन्यशुभनिमित्तानां शुभ-ग्रहाणां लग्नादुपचयस्यानेषु स्थितानाञ्च बलेन दिवकालस्थानस्वभावैः, शङ्खचक्रादे-दर्शनात्मकेन लक्षणेन च भविष्यन्तमर्थसंयोगं सेनापत्यध्यक्षपत्तनादिलाभादि-कल्याणं कन्यावरयोश्च चिन्तयेदिति यशोधरविरचितजयमङ्गलटीकायां स्पष्टोऽर्थो दृश्यते ।^३

अपि च—

दैवनिमित्तशकुनोपश्रुतीनामानुलोम्येन कन्यावरयेद्दद्याच्च ।^४

अत्र ज्योतिषशास्त्रस्य निमित्तशकुनलक्षणादीनामपि स्पष्टो निर्देश उपलभ्यते ।

अनेनेदं सिध्यति वात्स्यायनकामसूत्ररचनाकाले मेपादिलग्नानां पङ्क्तेन शकुननिमित्तलक्षणादिभिश्च दैवचिन्तका दैवज्ञा भविष्यफलप्रोक्तार आसन् ।

१. नोटिसीय-अर्थशास्त्रम्, चौमम्बा विद्या भवन, वाराणसी, प्रोद्वाह्यः १६६२, २।३६।२०, पृ० २२३ ।

२. भाषयाचार्यः, वात्स्यायन-प्रणीत-कामसूत्रम् ३।१।६, पृ० ५७६, प्रथमो भागः, मेमराज श्रीकृष्णदास, श्रीवैकटेश्वर स्टीम प्रेस, मुम्बई ।

३. तत्रैव, पृ० ५७६ द्रष्टव्यम् ।

४. तत्रैव, ३।१।८, पृ० ५८० ।

(ऋ) इतिहासपुराणेषु

वाल्मीकीय रामायणे—

अत्र पट्टतूनां कर्कटलग्नस्य चैत्रमासस्य नवमीतिथेरदितिनामकनक्षत्रस्य श्रीरामजन्मकालं, प्रतिपादयता ग्रहाणामुच्चादिकत्वमपि महर्षिवाल्मीकिना प्रदर्शितम् ।

ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां यद् समत्ययुः ।

ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥

नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चषु ।

ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ॥

प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ।

कौसल्याजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंपुतम् ॥

अपि चात्र फलित-ज्योतिष-विषयेऽतीव प्रामाणिको निर्देशो महाराजस्य दशरथस्य श्रीरामेण सह संवादे अशुभस्वप्न-निर्घातमहोल्कापातमहास्वनादिकाशुभ-लक्षणानां वर्णनम् गोचरग्रहानुगतपापग्रहाणां सूर्यमङ्गलराहूणां योगेनाशुभमृत्यु-सूचकयोगानां दैवज्ञानाञ्च स्पष्टं वर्णनम् ।

अपि चाद्याशुनान् राम स्वप्ने पश्यामि दारुणान् ।

सनिर्घाता महोल्काश्च गतिता हि महास्वनाः ॥

अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणग्रहैः ।

आवदेयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ॥

प्रायेण हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ।

राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां वाऽऽपदमृच्छति ॥

१. पट्टी श्रीनिवास शास्त्री, वाल्मीकिप्रणीतं रामायणम्, बालकाण्डे १८।८-१०, पुत्रराणी प्रिंटिंग प्रेस, ३०८ बाजार गेट स्ट्रीट इन्डियन स्टोन सर्कल, बम्बई ।

अत एवात्र महाराजो दशरथो दैवज्ञोक्तं मृत्युमवगम्य भीतः सन् रामं
योवराज्येनाभिषेचयितुं दैवज्ञोक्तपुण्ययोगात्मकस्य मुहूर्तस्य प्रशंसामाह ।

अद्य चन्द्रोऽभ्युपगतः पुण्यात्पूर्वं पुनर्वसू ।
इयः पुण्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥
तत्र पुण्येऽभिषिचस्व मनस्त्वरयतीव माम्

वनं प्रस्थितस्य रामस्य मङ्गलं कामयमानायाः कौशल्यायाः स्वस्तिवाचने
ग्रहनक्षत्रादिकस्य कृते प्रार्थना चोपलभ्यते ।

द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी नद्यः सर्वास्तिथैव च ।
नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सहदेवताः ॥
अहोरात्रे तथा सन्ध्ये पान्तु त्यां वनमाश्रितम् ।
ऋतवश्चैव षट् पुण्या मासाः संवत्सरास्तथा ॥
फलाश्च काष्ठाश्च तथा तव शर्म दिशन्तु ते ।

अन्यदपि ग्रहगोचरानुसारमशुभफलवर्णनम्—

प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ।
समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः ॥
कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदेवतम् ।
आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे ॥

१. कट्टी श्रीनिवास शास्त्री, वाल्मीकिप्रणीतं रामायणम्, अयोध्याकाण्ड ४।१७-
१६, २१, २२ । गुजराती प्रिंटिंग प्रेस, ३०८ बाजारगेट स्ट्रौट, इलफिनस्टोन
सकल, बम्बई-१

२. तत्रैव, अयोध्याकाण्ड, २५।१४-१६ ।

३. तत्रैव, युद्धकाण्डे १०२।३२, ३५, ३६ ।

अपि च—

नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमतिपीड्यते ।
मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥
सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् ।
काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥

तथा चाभिजिन्मुहूर्त्तं प्रशंसा—

अस्मिन्मुहूर्त्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोक्ष्य ।
युवतो मुहूर्त्ते विजये प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥

अन्यदपि चोत्तराफाल्गुनीहस्तनक्षत्रवर्णनपूर्वकं यात्रामुहूर्त्तोल्लेखः—

उत्तराफाल्गुनी ह्यद्य इवस्तु हस्तेन योक्ष्यते ।
अभिप्रयामः सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः ॥
निमित्तानि च पश्यामि यानि प्रादुर्भवन्ति वै ।
निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥

एवञ्चान्यत्रापि बहव उल्लेखाः दृश्यन्ते ।

महाभारते—

महाभारते तु ज्योतिषस्य विंशदवर्णनमुपलभ्यते । पाण्डवानां जन्मसमय
निरूपणम् । तत्र गुप्तिष्ठिरस्य—

ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे ।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते ॥

१. वाल्मीकीयरामायणे, मुद्रकाण्डे ४।५१, ५२ ।

२. सत्रं, मुद्रकाण्डे ४।३, ५६ ।

भोमस्य—

मधे चन्द्रसमायुक्ते सिंहे चाभ्युदिते गुरो ।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्ये त्रयोदशे ॥

भर्जुनस्य—

उत्तराभ्यां तु पूर्वाभ्यां फाल्गुनीभ्यां ततो दिवा ।
जातस्तु फाल्गुने मासि तेनासौ फाल्गुनः स्मृतः ॥

पञ्चानां वर्णनम्—

अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः ।
पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्च संवत्सरा इव ॥

नवग्रहाणामुल्लेखः—

शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ।
शनिश्चरश्च राहुश्च ग्रहाः सर्वे तथैव च ॥

ग्रहाणां गोचरस्थित्या पापसंयोगमन्वीक्ष्य भविष्यज्जनसंहारस्यावश्यं-
भावित्वं ज्ञात्वा कर्णस्य श्रीकृष्णेन सह संवादः ।

प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
शनिश्चरः पीडयति पीडयन् प्राणिनोऽधिकम् ॥
कृत्वा चाङ्गारको वर्कं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
अनुराधां प्रार्थयते मंत्रं संगमयन्निव ॥
विशेषेण हि वाष्ण्ये चित्रां पीडयते ग्रहः ।

१. महाभारतम्, आदिपर्व १२२।६, १६, ३५, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

२. तन्त्रव, आदिपर्व, १२३।२२ ।

३. तन्त्रव, समापर्व ११।२६ ।

सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपैति च ।

दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिघाता सकम्पनाः ॥^१

युद्धात्पूर्वं व्यासस्य घृतराष्ट्रं प्रति पापग्रहाणां पापयोगं दृष्ट्वा नरसंहारस्या-
निवारयंतां संभाव्य ग्रहसंचारवर्णनम् ।

श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति ।

अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥

धूमकेतुर्महाघोरः पुण्यं चाक्रम्य तिष्ठति ।

मधास्वाङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ॥

भगं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ।

शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वं समारुह्य विरोचते ॥

रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करो ।

चित्रास्वात्यन्तरे चैव विष्ठितः परुषो ग्रहः ॥

यक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ।

ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥

संवत्सरस्यायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ ।

विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥^२

पुराणेषु—

पुराणेषु तु सर्वत्र त्रिस्वन्धात्मकस्य ज्योतिषस्योल्लेखो विद्यते । तत्रापि
नारदपुराणे त्रिस्वन्धस्य पूर्णरूपेणोल्लेखो दृश्यते ।

नारदपुराणे पूर्वभागस्य द्वितीय-पादे चतुःपञ्चाशदध्यायादारभ्य षट्-
पञ्चाशदध्यायान्त सिद्धान्तस्य होराभागस्य संहिताभागस्य च पृथक्त्वेन लक्षण-
निर्देशपूर्वकं स्पष्टोल्लेखः ।—

१. महामारत उद्योगपर्व १४३।५-११, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

२. तत्रैव, भीष्मपर्व, ३।१२-२७ ।

अथ तु होराशास्त्रस्य सर्वाङ्गाणां चर्चा ।

गणितभागे परिकर्मणः ग्रहाणां मध्यमस्पष्टक्रियाया अनुयोगस्य सूर्यचन्द्रयोः ग्रहणोदयास्तच्छायाशृङ्गोन्नतियुतिपातसाधनादिकस्य विशिष्टं वर्णनम् ।

जातकस्कन्धे राशिभेदग्रहयोनिवियोजननिपेकजन्मारिष्टायुर्दायिदशाक्रम-
कर्माजीवाष्टवर्गराजयोगनाभसयोग-चन्द्रयोग-प्रव्रज्यायोग-राशिशीलदृक्फलग्रह-
भावफलश्रमयोगप्रकीर्णनिष्टयोग-स्त्रीजातकफलनिर्याणनष्टजन्मविधानद्रेष्काण-
फलादिकस्य च सम्यगुपन्यासः ।

संहिताभागे ग्रहचाराब्दलक्षणतिथिवासरनक्षत्रयोगतिथ्यद्वंद्वसंशंकमुहूर्त्तोप-
ग्रहसूर्यसंक्रान्तिग्रहगोचरचन्द्रतारावलसर्वलम्नातंवाह्वयाधानपुंस-सीमन्तजातनामा-
न्नप्राशनचूडाकरणकर्णवेधोपनयनमौञ्जीवन्धनक्षुरिकावन्धन-समावर्तन-विवाह-
प्रतिष्ठागृहलक्षणयात्रागृहप्रवेशसद्योवृष्टिकर्मवैलक्षण्योत्पत्तिकालक्षणादिकस्य विशि-
ष्टो निर्देशः ।

वायुपुराणेऽपि—

वायुपुराणे पञ्चाशदध्यायादारभ्य त्रिपञ्चाशाध्यायान्तं ग्रहाणां परिमाण-
वर्णनपूर्वकं तेषां गगने कुत्र कुत्र स्थितिरित्यपि प्रतिपादितम् । ग्रहाणां विभिन्न-
नक्षत्रेषूत्पत्तिनिर्देशोऽस्ति । सूर्यस्य राशिनक्षत्रचारानुरूपमुत्तरायणदक्षिणाय-
नाविषुवदादिकालस्य च वर्णनमुपलभ्यते । अष्टाविंशतिनक्षत्रेषु पृथक् पृथक् रूपेण
श्राद्धस्य विशिष्टं माहारम्यं द्व्यशीतितमेऽध्याये दृश्यते ।^१

लिङ्गपुराणे—

लिङ्गपुराणेऽपि प्रायशो वायुपुराणवदेव सप्तपञ्चाशदध्यायादारभ्यैक-
षष्टितमाध्यायान्तं वर्णनमुपलभ्यते ।^१

१. नारदमहापुराणम् १।२।५३, ५४, ५५, ५६ तमा अध्यायाः, कल्याण नारद विष्णु पुराणांक, जनवरी १९५४, गीता प्रेस, गोरखपुर ।
२. वायुपुराणम्, ५०. ५१, ५२, ५३, ८२ तमा अध्यायाः, मनसुखराय मोर, ५ नलाईव रो, कलकत्ता ।
३. लिङ्गपुराणम्, ५७-६१ तमा अध्यायाः मनसुखरायमोर, ५ नलाईव रो, कलकत्ता ।

अग्निपुराणे—

अग्निपुराणेऽपि ज्योतिषस्य विशदं वर्णनं दृश्यते । एकविंशत्यधिक-शततमे-
ऽध्याये नक्षत्रतिथिवारग्रहोदयास्तसूर्यचन्द्रग्रहणादिकानुरूपं जातकमन्त्रिप्राशन-
विवाहोपनयनादिकस्य विविधमुहूर्त्तानामुल्लेखः ।^१ अत्रैव ज्योतिषस्य माहात्म्यम् ।

ज्योतिःशास्त्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभविवेकदम् ।

चातुर्लक्षस्य सारं यत्तज्ज्ञात्वा सर्वविद्भवेत् ॥^२

षड्विंशत्यधिकशततमेऽध्याये नक्षत्राणां यात्राराज्याभियेकादिकस्य कृते
विविध-मुहूर्त्त-प्रसङ्गे^३ न शुभाशुभत्वप्रतिपादनम् । पट्त्रिंशदधिकशततमेऽध्याये
नक्षत्रचक्रस्योनचत्वारिंशदधिकशततमेऽध्याये षण्णिसंवत्सराणां चतुःषष्ट्यधिकशत-
तमेऽध्याये च नवग्रहहोमस्य नवग्रहपूजनस्य च वर्णनं दृश्यते ।^४

ब्रह्मवैवर्त्त—

ब्रह्मवैवर्त्त^५ श्रीकृष्णजन्मखण्डे सप्तमाध्याये श्रीकृष्णजन्मकालिकग्रहस्थिति-
वर्णनम् ।

वेदातिरिक्ते बुज्ये सर्वोत्कृष्टे शुभे क्षणे ।

शुभग्रहेर्दृष्टलग्नेऽप्यवृष्टे चाशुभग्रहेः ।

अर्द्धरात्रे समुत्पन्ने रोहिण्यामष्टमोत्तिथौ ।

जयन्तीयोगयुक्ते चाप्यर्द्धचन्द्रोदये मुने ।^६

श्रीकृष्णजन्मखण्डे च द्वयशीतितमोऽध्यायो दुःस्वप्नवर्णननामको विद्यते यत्र
विभिन्नवस्तूनां स्वप्ने दर्शनात्कुफलस्य निर्देशः ।

१. अग्निपुराणम् (१२१ तमोऽध्यायः), मनसुखराय मोर, ५ कलाईव रो, कलकत्ता ।

२. तत्रैव, १२१।१ ।

३. तत्रैव १२६ तमः, १३६ तमः, १३९ तमः, १६४ तमश्चेध्यायाः ।

४. ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्, द्वितीयो भागः ४।७।६२, ६३, राधाकृष्ण मोर, ५ कलाईव रो कलकत्ता ।

अपि चात्रैव सप्ताधिकशततमेऽध्याये रुक्मिणीविवाहप्रसङ्गे ।

विवाहोचितलग्ने लग्नाधिपति-संयुते ।

सदग्रहे क्षण शुद्धे चाप्यसतां दृष्टिर्वर्जिते ॥

शुभक्षणे शुभर्क्षे च विशुद्धे चन्द्रतारयोः ।

वेधदोषादिरहिते शलाकादिविवर्जिते ॥

अन्यदपि—

मट्टैश्च गणकैश्चैव ज्योतिः-शास्त्र-विशारदैः ।^१

मत्स्यपुराणे—

मत्स्यपुराणेऽपि द्विंशतितमेऽध्याये ग्रहशान्तिवर्णनम् । त्रिनवतितमेऽध्याये च ग्रहस्वरूपवर्णनम् । एवं मासतिथ्यादिकमधिकृत्य विविधानां व्रतानामुल्लेखः । चतुर्विंशत्यधिकशततमेऽध्याये ज्योतिषचक्रवर्णनं च विशदमुपलभ्यते । पञ्चविंशत्यधिकशततमे सप्तविंशत्यधिकशतमे चाध्याये ग्रहाणां गतिवर्णनं स्वरूपलक्षणञ्चावलोक्यते ।^२

एवमेवाष्टाविंशत्यधिक-द्विशततमादारम्य सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमाध्यान्तं विविधोल्कापातादीनां दोषाणां कृते शान्तिविधानमष्टत्रिंशदधिकशततमे च ग्रहयज्ञ-विधानमूनचत्वारिंशदधिक-द्विशततमेऽध्याये यात्राकालमूहूर्तोपन्यासश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमे चाङ्गस्फुरणविचार एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमे च स्वप्नदर्शनविचारो द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमे च यात्रासमये मङ्गलामङ्गलसूचकशकुनवर्णनादिकञ्च दृश्यते ।^३

पद्मपुराणे—

पद्मपुराणे विविधतिथीनां मासानाञ्चानुरूपाणां व्रतोत्सवानामुल्लेखः प्रथमे

१. ब्रह्मवैवर्तपुराणम्, द्वितीयो भागः ४।१०७।४४-४६-४८ । राधाकृष्ण मोर, ५ क्लार्इव रो, कलकत्ता ।

२. धीमन्मत्स्यमहापुराणम्, गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, लक्ष्मी वैकटेश्वर प्रेम, मुबम्ई, सं० १९८० वक्रमाब्द (६२, १२४, १२५, १२७ तमा अध्यायाः)

३. मत्स्यपुराणम्, २२८-२४२, तमा अध्यायाः, नन्दलाल मोर, ५ क्लार्इव रो, कलकत्ता ।

सृष्टिखण्डे षडशीतितमेऽध्याये बुधगुरुशुक्रशनिराहुकेतूनां पूजाविधिवर्णनमुपलभ्यते^१
पण्डे चोत्तरखण्डे द्विशततमेऽध्याये ज्योतिर्विदां भविष्यकथनस्य निर्देशश्च दृश्यते ।
यथा हि—

ज्योतिर्विदः समाहूता लग्नं दृष्ट्वा बभाषिरे ।
शिवशर्मन्नयं बालस्तत्र भावी हरिप्रियः ॥
उद्धरिष्यति ते वंशं ब्रूमः सत्यं न वै मृषा ।^१

मार्कण्डेयपुराणे—

मार्कण्डेयपुराणेऽपि पञ्चसप्ततितमेऽध्याये विवाहनक्षत्रकृते देवतीनक्षत्रस्य
शापकथाप्रसङ्गोऽवलोक्यते । यथा हि—

देवत्यूक्षं न वै मन्त्रे चन्द्रयोगि व्यवस्थितम् ।
अन्यानि सन्ति ऋक्षाणि सुभ्रू वैवाहिकानि ते ॥^१

कूर्मपुराणे—

कूर्मपुराणेऽपि चैकचत्वारिंशाध्याये ज्योतिश्चक्रस्य द्विचत्वारिंशे चादित्य-
व्यूहस्य त्रिचत्वारिंशे च भुवनकोपस्य ग्रहरथस्य च वर्णनं दृश्यते ।^१

स्कन्दपुराणे—

स्कन्दपुराणेऽपि मासतिथिनक्षत्राद्यनुसारेण विविधव्रतानां निर्देश
उपलभ्यते । अथ च काशीखण्डे चतुर्दशाध्यायादारभ्याष्टादशाध्यायान्तं ग्रहाणां

१. षड्मपुराणम्, प्रथमोभागः, सृष्टिखण्डे ८६ तमोऽध्यायः, मनसुखराय मोर, ५ कलाईव रो, कलकत्ता ।

२. तत्रैव, पंचमो भागः उत्तरखण्डे, २००।३२, ३३ ।

३. मार्कण्डेयपुराणम् ७५।१५, मनसुखराय मोर, ५ कलाईव रो, कलकत्ता ।

४. कूर्मपुराणम्, ४१, ४२, ४३ तमा अध्यायाः, मनसुखराय मोर, ५ कलाईव रो, कलकत्ता ।

लोकानां वर्णनं तेषां व्रतानां विधानं च दृश्यते ।^१ तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे चैकविंश-
ध्याये पराशरमहर्षिणा राजपुत्रस्य भविष्यकथनं भाव्यनिष्टनिवारणोपायशान्त्या-
दिकस्य च वर्णनमवलोक्यते ।^२

भविष्यपुराणे—

भविष्यपुराणेऽपि यत्र तत्र सर्वेषां प्रायो मासतिथिवारादिकमधिकृत्य
व्रतानामुल्लेखः । विशेषेण चोत्तरपर्वणस्त्रयोदशोत्तरशततमादारम्य पञ्चदशोत्तर-
शततमाध्यायान्तं ग्रहनक्षत्रव्रतस्य शनैश्चरव्रतस्य सूर्यव्रतस्य ग्रहशान्तिविधानस्य
च वर्णनमुपलभ्यते । एवमेवैकचत्वारिंशदधिकशततमेऽध्याये नवग्रहलक्षविधिस्तथा
पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमे च नक्षत्रहोमविधिर्दृश्यते ।^३

वराहमिहिरस्य च वृत्तान्तोऽपि दृश्यते चतुर्थखण्डेऽष्टमाध्याये । तथा हि—

वराहमिहिराचार्यो ज्योतिःशास्त्र-प्रवर्त्तकः ।
लङ्कामागम्य तत्रैव ज्योतिःशास्त्रमधीतवान् ॥
जातकं फलितञ्चैव भूकप्रश्नं तथादितः ।
म्लेच्छं विनाशितं यत्तु वेदाङ्गज्योतिषां गतिः ॥
पुनरुद्धारितं तेन त्रिधाभूतं सनातनम् ।^४

विष्णुपुराणे—

विष्णुपुराणस्य द्वितीयांशीयाष्टमाध्याये कालचक्रप्रसङ्गे सूर्यचारमधिकृत्य
द्वादशराशीनां नक्षत्राणाञ्च चर्चा दृश्यते । नवमेऽध्याये ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशाध्याये
च नवग्रहाणां स्वरूपस्य विशदं वर्णनमुपलभ्यते ।^५

१. स्कन्दमहापुराणम्, चतुर्थो भागः काशीखण्डे १४-१८, तमा अध्यायाः, मनसुख-
राय मोर, ५ कलाईव रो, कलकत्ता ।

२. तत्रैव, तृतीयो भागः, ब्रह्मोत्तर-खण्डे २१ तमोऽध्यायः ।

३. भविष्यपुराणम्, खेमराज धीकृष्णदास, धीर्वेकटेश्वर स्टीम प्रेस, मुम्बई, सं०
१९६७ वैकमाब्दाः, उत्तरपर्वणि १३, १४, १५, ४१, ४५ तमा अध्यायाः ।

४. तत्रैव ४८८११६-१२५ ।

५. विष्णुपुराणम्, द्वितीयांशस्य, अष्टमनवमद्वादशा अध्यायाः, गोता प्रेस, गोरखपुर ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

विष्णुधर्मोत्तरपुराणे प्रथमखण्डे चैकाशीतितमाध्यायादारभ्य षडधिक-
शततमाध्यायान्तं ज्योतिषस्य विशदं वर्णनमुपलभ्यते । अहोरात्राकल्पाद्यात्मक-
कालस्य, पञ्चविधसंवत्सरफलस्य, अयनमासग्रहनक्षत्रतिथिकरणानां दैवतानाञ्च
वर्णनम्, लग्नहोराद्रेष्काणनवांशत्रिंशांशादिकस्य तत्तद्दैवतानाञ्च कथनम्, ग्रह-
नक्षत्रादिवशाच्छुभाशुभपरिज्ञानम्, पीडितग्रहनक्षत्राणां तत्तद्दृक्पीडाकरत्वम्,
जन्माद्याश्रितचन्द्रादिनक्षत्रादिकशुभाशुभकथनम्, अश्विन्यादिनक्षत्रतारा-संख्या-
ग्रहनक्षत्रमण्डलादिवर्णनम्, ग्रहक्षं पूजाविधिवर्णनम्, ग्रहयाग-विधि-प्रकारः, ग्रहहोम-
मन्त्रनिर्देशः, ग्रहशान्तिफलाभिधानम्, ज्योतिश्चक्रस्य वर्णनञ्च विशदरूपेण
दृश्यते ।

यथा हि लग्नस्य पङ्चगव्यस्योल्लेखः—

लग्नं च होरा तथा द्रेष्काणं नवांशकं द्वादशभागसंज्ञम् ।
त्रिंशांशकं चाप्यथ षष्ठमत्र षड्भेदमाहुर्मुनयश्च लग्नम् ॥^१

देवीभागवतमाहात्म्ये—

देवीभागवतमाहात्म्यस्य चतुर्थाध्याये ऋतवाङ्मुनिचरिते गार्गाचार्यस्य
ज्योतिर्वित्त्वकथनं दृश्यते । रेवतीनक्षत्रं प्रति शापः । गण्डान्तनक्षत्रकुफलवर्णनम् ।
तथा हि—

विचार्य सर्वं तद्धेतुं ज्योतिर्विद्वाचमब्रवीत् ।

गर्ग उवाच ।

रेवत्यन्तं तु गण्डान्तं पुत्र दोःशीत्यकारणम् ॥^२

१. विष्णुधर्मोत्तर-महापुराणम्, ८४।१४ । खेमराज श्रीकृष्णदास, श्रीवेंकटेश्वर स्टीम
प्रेस, मुम्बई सं० १९६९ संक्रमाब्दाः ।

२. श्रीमद्देवीभागवतपुराणम्, माहात्म्यम् ४।२५, पूर्वार्द्धम्, मनमोहन राय मोर,
५, बत्ताई रो, बलरत्ना ।

अथ च दैवज्ञेन मुहूर्तादिकस्य निर्देशः—

आदौ दैवज्ञमाहूय मुहूर्तं कल्पयेत् ; सुधीः ।
 धारम्य शुचिमासं तु मासषट्कं शुभावहम् ॥
 हस्ताश्विमूलपुष्यक्षौ ब्रह्मभे चेन्दुवर्णये ।
 सत्तियो शुभवारे च पुराणश्रवणं शुभम् ॥'

: ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्रह्माण्डपुराणस्य प्रथमभागे द्वाविंशाध्याये ध्रुवमभिवर्त्य सर्वग्रहनक्षत्राणां परिभ्रमणं त्रयोविंशे सूर्यचन्द्रमङ्गलबुधशुक्रगुरुशनिप्रभृतीनां ग्रहाणां रथवर्णनं चतुर्विंशे सूर्यप्रभावेण नक्षत्रतारकाणां द्योतनं ग्रहनक्षत्राणां ज्योतिषाञ्च सन्निवेशोऽपि वर्णितो दृश्यते ।'

श्रीमद्भागवते—

श्रीमद्भागवतेऽपि पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशाध्याये संवत्सरायनतुं मासपक्षाहो-
 रात्रादिकस्य सहाभिजिताष्टाविंशतिसंख्याकानां नक्षत्राणां सूर्यादिग्रहाणां च विषयं वर्णनं दृश्यते ।'

(ग) बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्

(अ) ग्रन्थकर्ता पराशरः

पराशरस्य चर्चा प्रायः सर्वेषु शास्त्रेषु दृश्यते । ऋग्वेदेऽपि सूक्तानां मन्त्राणां च द्रष्टा पराशरो विद्यते ।'

१. श्रीमद्द्विभागवतपुराणम्, माहात्म्यम्, ५।३।४ । ममसुखराय मोर, ५ कलाईव रो, कलकत्ता ।

२. ब्रह्माण्डपुराणम्, प्रथमांशस्य द्वाविंशत्रयोविंशचतुर्विंशाध्यायाः, क्षेमराज श्रीकृष्णदास, श्रीवेङ्कटेश्वर स्टीम प्रेस, मुम्बई ।

३. श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ५।२२ गीताप्रेस, गोरखपुर ।

४. श्रीपाददामोदर सातवलेकर, ऋग्वेद संहिता १।६५-७३ एवं ६।६७।३१-४४, स्वाध्याय मण्डल, पारबी जि० सूरात ।

ब्रह्माण्डपुराणेष्वं ब्रह्मणः प्रपौत्रः कथितः ।

अरुन्धत्याः वंसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयत्सुतम् ।

स्वोद्भूजं जनयच्छक्तिरदृश्यन्त्यां पराशरम् ॥

काल्यां पराशराज्जज्ञे कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।

द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥

अर्थाद् ब्रह्मणः पुत्रो वसिष्ठः, वसिष्ठादरुन्धत्यां सञ्जातः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशरः । सत्यवत्यां पराशराज्जातो व्यासः । व्यासाच्चारण्यां जातः शुक इति ।

महाभारते पराशर-शब्दस्य निर्वचनं दृश्यते—

परासुरपि यस्तेन वसिष्ठः स्यापितो मुनिः ।

गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥

परासोराशासनमवस्थानं येन स पराशरः, आङ् पूर्वकाच्छासतेर्डैर्न् इति नीलकण्ठः ।

महाभारते ब्रह्माण्डपुराणवदेव तस्य वंशपरम्परा वर्णितास्ति । अत्रापि तस्य मातुर्नामादृश्यन्तीति कथितम् ।

एकदा वसिष्ठस्याश्रमे विश्वामित्रः समायातस्तस्य वसिष्ठेन कामधेनुद्वारा विविधपदार्थैः स्वागतं विहितम् । विश्वामित्रेण वसिष्ठात्सा कामधेनुर्याचिता । वसिष्ठेन यज्ञधेनुः कामधेनुरिति मत्वा न प्रदत्ता । क्रुद्धेन विश्वामित्रेण प्रेरितो राक्षसभूतः कल्माषपादन्ूपो वसिष्ठपुत्रं शक्तिं भक्षयितुं जघान । अयं कल्माषपादः शक्तेरपमानं कृतवान् येन शक्तिस्तस्य राक्षसो भवेति शापं प्रदत्तवान् स एव पुनः शक्तिं भक्षितवान् । विश्वामित्रो वसिष्ठस्यान्यपुत्राणामपि नाशं कृतवान् । वसिष्ठश्च दुःखितो भूत्वात्महत्यां कर्तुं विविधयत्नान् अकरोत् परञ्च साफल्यं न अवाप । ततश्च तेन स्वमनुगच्छन्त्याः पुत्रपत्न्याः अदृश्यन्त्या गर्भद्विदध्वनिः श्रुतः । सा च वसिष्ठेन पृष्टा का त्वम् । तथा कथितम् ।

१. ब्रह्माण्डमहापुराणम्, ३।८।६१, ६२, सेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

२. राघवकल्पद्रुमः, पृ० ५६, तृतीयः काण्डः, मोतीसाम बनारसीदास, दिल्ली ।

अयं कुक्षौ समुत्पन्नः श्रवतेर्गर्भः सुतस्य ते ।
समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यस्यतो मुनेः ॥^१

ततश्च कल्पापपादराक्षसोऽदृश्यन्तीमपि हन्तुं यत्नं करोत् । परञ्च वसिष्ठेन स्वमन्त्रबलेन तस्या रक्षा विहिता । ततश्च पराशरः समुत्पन्नस्तस्य जातकर्मादिसंस्काराः स्वयं वसिष्ठेन सम्पादिताः ।

परासुं वसिष्ठं गर्भस्योज्यं जीवयामास । अतश्चास्य पराशर इति नामकरणं विहितम् ।

पराशरश्च वसिष्ठमेव पितरमभ्यन्यत । परञ्चैकदा तस्य मात्रा अदृश्यन्त्या रहस्यं प्रकटीकृतं यत्तस्य पिता राक्षसेन भक्षितः । दुःखितश्च पराशरः सर्वलोकविनाशाय भस्मिन्कार । वसिष्ठेन सर्वलोकविनाशात् प्रतिपिद्धः पराशरः केवलं सर्वराक्षसानां विनाशाय यज्ञं कृतवान् । यदा राक्षसाः सर्वे नष्टुमारब्धास्तदा महर्षिपुलस्त्येन यज्ञं समापयितुं पराशरः प्रार्थितः । पुलस्त्येन रहस्यं प्रकटीकृतम् । यत्तस्य पित्रा शक्तिर्नैव कल्माषपादनूपः शक्तः सन् राक्षसो बभूव । स एव तस्य पितरं हतवान् । अतश्चान्येषां राक्षसानां न कश्चिदपराधः । प्रतिशोषो हिंसा च आह्वणाय न शोभेते । ततश्च पराशरेण यज्ञः समापितः ।^२

इदमेवाख्यानं स्वयं पराशरेण प्रोक्तं विष्णुपुराणेऽपि दृश्यते ।^३

तस्मात्पराशरात्कैवर्त-पालितायामुपरिचरन्पुत्रकन्यायां सत्यवत्यां वेदव्यास उत्पन्न इति महाभारतेऽपि कथा दृश्यते ।^४

मत्स्यपुराणे पराशरस्य वंशचरितं वर्णितं दृश्यते । अत्र बहुविधाः पराशराः कथिताः । यथा हि—

१. महाभारत, आदिपर्व १७४।१५, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
२. तन्त्रेव, १७४-१८० अध्याया, गीता प्रेस, गोरखपुर ।
३. विष्णुपुराण १।१।१२-३१, गीता प्रेस, गोरखपुर ।
४. महाभारत, आदिपर्व ६३।७०-८४, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

पराशरस्य त्वं पुत्र शृणु वंशमनुत्तमम् ।
 काण्डवपो बाहनपो जैह्वपो मौमतापनः ॥
 गोपालिरेषां पञ्चम एते गौराः पराशराः ।

एवमग्रे नीलपराशराणां कृष्णपराशराणां श्वेतपराशराणां श्यामपरा-
 शराणां धूम्रपराशराणां च वंशानुचरितं वर्णितम् ।^१

देवीभागवते मत्स्यगन्ध्यायां सत्यवत्यां पराशराद्वेद्यासस्य जन्मकथामा
 विशदं वर्णनं दृश्यते ।^२

पराशरस्य वाङ्मयम्—

पराशरो मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ऋग्वेदे दृश्यते यथा हि—प्रथममण्डले ६५ तम-
 सूक्तादाराम्य ७३ तमसूक्तपर्यन्तम् । शाक्त्यः पराशरः ऋषिरित्युल्लेखः ।^३ नवम-
 मण्डलस्य सप्तनवतितमस्य सूक्तस्यैकत्रिंशमन्त्रादाराम्य चतुश्चत्वारिंशमन्त्रान्तं
 पराशरः शाक्त्यः ऋषिः ।^४

शब्दकल्पद्रुमे—

पराशरः । अयं हि द्वादशाध्यायात्मिकां धर्मसंहितां कृतवान् । सा च कलि-
 कर्तव्यधर्मविषया । यदुक्तं तत्रैव

कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।
 द्वापरे शङ्खलिखितो, कलौ पराशरः स्मृतः ॥^५

१. मत्स्यपुराणम् २००।६०-३६, मनसुखराय मोर, ५ कलाईव रो, कलकत्ता ।
२. श्रीमद्देवीभागवतपुराणम् २।२. अध्यायः, मनसुखराय मोर, ५ कलाईव रो, कलकत्ता ।
३. श्रीपाददामोदर सातवलेकर, ऋग्वेद-संहिता १।६५-७३ सूक्तानि, स्वाध्याय मण्डली, पारसी, जिला सुरत ।
४. तत्रैव ६।२७।३१-४४ ।
५. शब्दकल्पद्रुमः, तृतीयकाण्डः, पृ० ५६, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।

विष्णुपुराणमपि बृहत्पाराशरहोराशास्त्रवत्पाराशरमंत्रेययोरेव संवादः ।
सापि रचना पराशरस्यैव ।^१

अपि च मनसुखरायमोरप्रकाशिते स्मृति-सन्दर्भे पराशरस्य संहिता-द्वय-
मुपलभ्यते । तत्र प्रथमा पराशरस्मृतिः । द्वितीया बृहत्पाराशरसंहितेति उभयत्र
द्वादशाध्यायाः ।^२

कोटिलीयेऽर्धशास्त्रेऽपि मुहुर्मुहुः पराशरमतस्योत्पत्तेरित्युच्यते । यथा हि—

साधारण एव दोष इति पराशरः,^३ नैतन्मन्त्ररक्षणमिति पारा-
शराः,^४ अहिभयमेतदिति पाराशराः,^५ सर्वत्राष्टगुण इति पाराशराः,^६
वृग्व्यसनमिति पाराशराः,^७ अर्थवृषणं गरीय इति पाराशराः ।^८

एवमयमर्धशास्त्रप्रणेतृप्यासीदिति प्रकटीभवति ।

मैकहानलमहोदयेन लिखितं यत्—

पराशरस्य शतयातुवसिष्ठाभ्यां सह ऋग्वेदीये तस्मिन् सूक्ते उल्लेखो विद्यते
यत्सूक्तं दशानुपाणामुपरि सुदासस्य विजय-प्रशस्तिं प्रकटयति । निरुक्तानुसारेणार्थं
यसिष्ठस्य पुत्रः, महाकाव्ये चार्थं शक्तिपुत्रो वसिष्ठस्य पौत्रश्च कथितः ।^९ अनेन

१. विष्णुपुराण १।१।२६।३१, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

२. मनसुखराय मोर, स्मृतिसन्दर्भः, पृ० २, ५ बलाई रो, बलबत्ता ।

३. वाचस्पति गैरोला, कोटिलीय अर्धशास्त्रम्, पृ० २५, श्रीलम्बा विद्याभवन,
वाराणसी ।

४. तर्जव, पृ० ५४ ।

५. तर्जव, पृ० ६५ ।

६. तर्जव, पृ० १२७ ।

७. तर्जव, पृ० ६८२ ।

८. वाचस्पति गैरोला, कोटिलीय अर्धशास्त्रम्, पृ० ६९६, श्रीलम्बा विद्याभवन,
वाराणसी ।

९. मैकहानल, वैदिक इच्छेयस्य, पृ० ४६३, प्रथम खण्डः, मोनीलाल बनारसीदास,
दिल्ली ।

केपाञ्चिद्व्येदीयानां सूक्तानां प्रणयनेऽपि श्रेयोऽधिगतमिति डा० कीथमहोदयेन^१ संस्कृतस्येतिहासे प्रतिपादितम् । अपि चासंशयं फलितज्योतिषस्य बहवो ग्रन्था आसन् । बराहमिहिरेणासितदेवलगर्गवृद्धगर्गनारदपराशराणामुल्लेखो विहितः । ते च ग्रन्थाः खण्डिता एवोपलभ्यन्ते । डा० कीथमहोदयेनायमायुर्वेदज्ञोऽपि कथितः^२ परं च तस्य पितुर्नाम भिन्नं प्रतीयते येनैवं ज्ञायते यदसावायुर्वेदाचार्यः पराशरो ज्योतिषाचार्यादस्मात् पराशरादन्य एवासीदिति ।

१३. (इ) ग्रन्थविवरणम् ।

अस्य ग्रन्थस्य बृहत्पाराशरहोराशास्त्रमिति नाम विद्यतेऽतः पूर्वम् ।

होराशास्त्रस्य व्युत्पत्तिमाह—

अहोरात्रमधिकृत्य जन्मेष्ट-घटिकादिकमाश्रित्य जातकस्य येन भूतभव्यवर्तमानात्मकं फलं निरूप्यते तद्धि होराशास्त्रमिति कथ्यते । यथा ह्यस्मिन् ग्रन्थे—

अहोरात्राद्यन्तलोपाद्धोरेति प्रोच्यते बुधः ।

तस्य हि ज्ञानमात्रेण जातकर्मफलं वदेत् ॥^३

बृहज्जातकोऽपि—

होरेत्यहोरात्रविकल्पमेके वाञ्छन्ति पूर्वापर-वर्ण-लोपात् ।

कर्माजितं पूर्वमेवे सदादि यत्तस्य पङ्क्ति समभिव्यनक्ति ॥^४

१. डा० कीथ, हिस्ट्री आफ् संस्कृत लिटरेचर, पृ० ५३०, आक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, लण्डन ।

२. तत्रैव, पृ० ५०६ ।

३. बृ० पा० पू० भा० ३।२ (मुम्बई सं०)
बृ० पा० ४।२ (काशी सं०)

४. अभ्युत्तानन्द भा, बृहज्जातकम्, १।३, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

सारावत्यामपि—

१ ॥ आद्यन्तवर्णलोपाद्धोरा सिद्ध्यत्यहोरात्रात् ।
तत्प्रतिबद्धश्चायं ग्रहभगणश्चिन्त्यते यस्मात् ॥^१
जातकमिति प्रसिद्धं यल्लोके तदिह कीर्त्यते होरा ।
अथवा दैवविमर्शन-पर्यायः खल्वयं शब्दः ॥^२

अत्र स्पष्टरूपेण होरा-शब्देन जातक-शास्त्रमिति निरूपितम् तस्य निर्वचन-
माद्यन्ताक्षरलोपेन कृतम् । निरुक्तेऽपि निर्वचने आद्यन्तलोपस्य निर्देशो दृश्यते ।^३

होलतिहुल्यते वेति हुल हिंसा सम्बरणयो अच् घञ् वा रलयोरैक्यम्
टाप् । लग्नम् । राश्यद्वयं रेखाशास्त्रभेद इति मेदिनीति शब्दकल्पद्रुमे दृश्यते ।^४

अत्र होराशब्देन लग्नमित्यर्थो गृहीत । होराशास्त्र लग्न शास्त्र यदधिकृत्य
जातक-कर्मफल निरूप्यते इत्यपि बोध्यम् ।

अपि च जातकसारप्रदीपे—

१ ज्योतिः शास्त्रमनेकभेदबहुलं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् ।
तार्तीयः समयत्रयोद्भवफलज्ञानंश्च होरामिधः ॥
या ब्रह्मणा विलिखिता नरभालपट्टे
प्राग्जन्मकर्मसदसत्फलपाकशस्तिः ॥
होरा प्रकाशयति तामिह वर्णपङ्क्तिम्
दीपो यथा निशि घटादिकमन्धकारे ॥^५

अतश्चेद निष्पन्न होराशास्त्रेण मनुष्यस्य पूर्वजन्माजितसदसत्कर्मानुसारि
फल शानुं शक्यत इति ।

१ सीताराम झा 'सारावती' २।२, मास्टर खेलाडोत्ताल एण्ड सग, बनारस ।

२. दुर्गाचार्य निरेकम् २।१।२, मनमुखराय मोर, ५ बलाइय रो, बलकृष्ण ।

३ शब्दकल्पद्रुम पृ० ५५३, पञ्चम काण्ड, भोतीलान बनारसीदास, दिल्ली ।

४ चन्द्रप्रोखरन्, जातकसारदीप, १।५, ६, मद्रास गवर्मेन्ट ओरियण्टल सीरिज,
मद्रास ।

ग्रन्थपरिचयः—

पराशरस्य होराशास्त्रं त्रिविधमुपलभ्यतेः लघुपाराशरी, मध्यपाराशरी, बृहत्पाराशरीति पुस्तकत्रयमपि दृश्यते ।

नगेन्द्रनाथ-वसु-महोदयेन हिन्दी विश्वकोषे लिखितम्—

पराशरेण रचितं लघुबृहद्बृहदिति प्रकारत्रयेण ज्योतिषस्य पुस्तकत्रयं दृश्यते । अत्र परमसुख-भैरव-लक्ष्मीपति-वाणीविलास-सदानन्दादीनां टीका अपि दृश्यन्ते । श्रीकृष्णशुक्लेन बृहत्पाराशर्याष्टीका कृतेत्यपि ।

अयं विश्वकोषः १६२७ खण्डाष्टे मुद्रितः । तेनेदं ज्ञायते यदितः पूर्वं पाराशर्या रूपत्रयमविद्यत ।

शङ्कर-बालकृष्णदीक्षितमहोदयेन तु पाराशर्या रूपद्वयमेव स्वीकृतं लघु-बृहन्नाम्ना ।

इदं पुस्तकमधिकृत्यापि तस्य मतम्—

पाराशर्या नाम देवज्ञेष्वातीव प्रसिद्धम् । अस्य रूपद्वयं बृहत्लघुनाम्नो-पलभ्यते । तत्र अष्टव्यष्टीका लिखिताः । बृहत्पाराशरी-नामक एको ग्रन्थो मुम्बय्यां ज्ञानसागर-मुद्रणालये श्रीधरशिवलाल-महोदयेन मुद्रितः । अस्य पूर्वोत्तर-नामकं खण्डद्वयम् । पूर्वखण्डे ज्योतिसंख्याका अध्यायाः सन्ति । उत्तरखण्डे च विंशतिः । परं च मुद्रितास्तु केवलमेकपञ्चाशत्पूर्वखण्डे दृश्यन्ते । तेऽपि विभिन्न-स्थानेभ्यो बहुप्रयत्नेन प्राप्ता अपि खण्डिताः सन्ति । पूर्वखण्डे ४१६६ श्लोकाः सन्ति । अत्र कियत्संख्याका मूलग्रन्थादगृहीता इति ज्ञातुं न कोऽप्युपायो विद्यते । एकत्र चायनांशानयनाय ग्रहलाघवस्य पद्यमुद्धृतं परन्नेदं लिखितं यद्विदं पद्यं ग्रह-लाघवस्येति । सारांशेनेदं कथयितुं शक्यते यदयं पूर्वखण्डः पराशरकृतं इति व्यर्थम् ।

१. श्री नगेन्द्रनाथ वसु, हिन्दी विश्वकोष, त्रयोदशभाग पृ० १५४, ६ विश्वकोष केन, भाष बाजार, कलकत्ता ।

२. दिवनाथ भारखण्डी, भारतीय ज्योतिष, पृ० ६३२, प्रकाशन ध्यूरो, सूचना विभागे उत्तर प्रदेश ।

उत्तर-खण्डे विंशतिरध्यायाः । तत्राधिकतरा अनुष्टुप्छन्दसि ८१२ श्लोकाः सन्ति ।
अत्रानुक्तञ्च गगंहोराशास्त्रे द्रष्टुं कथितम् । भवचित्त्वचित्च सायनग्रहैः कार्यं
कतुं निर्देशः । येनेदमनुमीयते—

यच्छकीय-पञ्चशतवर्षाणामूर्ध्वमत्र समिश्रणं संज्ञातम् । तज्जीर-राजकीय-
पुस्तकासये पाराशर्याः पूर्वाद्धीं विद्यते । तस्य श्लोकसंख्या १६५० अस्ति । तत्र
प्रथमाध्याये एव राशिस्वरूपवर्णनम् । तत्रारम्भे श्लोकद्वयम्—

मनोहरदयावृष्टिर्मन्वहासलसन्मुखः ।
मङ्गलाय सदा सर्वमङ्गलाजानिरस्तु नः ॥
मेघोक्षनरयुवर्कासिह-कन्या-सुलादयः ।
धनुं नक्रघटी मीना इति द्वावश राशयः ॥

मुम्वई-संस्करणीय-पुस्तके तृतीयाध्याये राशिस्वरूपं प्रतिपादितम् । तत्राप्येते
श्लोका न दृश्यन्ते । तज्जीरपुस्तकेऽरिष्टाध्यायोऽन्ते विद्यतेऽत्र च पञ्चमः । इति
नेद ज्ञातुं शक्यते यद्वाराहाचार्यात्पूर्वमुपलभ्यमाना पाराशरी स्वरूपस्था कुत्रचिदु-
पलभ्यते न वेति ।

इत्यमत्र शङ्करबालकृष्णमहोदयेन पुस्तकद्वयस्य चर्चा विहिता । शिवलाल-
सम्पादित मुम्वई-संस्करणं मम सकाशेऽपि विद्यते तत्र १८२१ शकीयसंवत्सर-
स्योत्प्लेखस्तेनेदं ज्ञायते यदिदं द्वितीयं संस्करणमिति ।

अत्र शिवलालेन लिखितं यत्तेन स्थानपट्टकात् लिखितपुस्तकानां सङ्ग्रहं
विधायेदं पुस्तकं प्रकाशितम् ।

तृतीयं पुस्तकम्—

काशी-सत्यासि-संस्कृतकालेजाध्यापकेन श्रोपण्डित-सीताराम-भा-मैथिल-

महोदयेन ख्रिष्टाब्दे १६४६ तमे पुस्तकमेकं प्रकाशितम् । तत्र भूमिकायां भामहोद-
येनेदमङ्कितम्, यदहं 'वयं पाराशरी-होरामनुसृत्य यथामती'त्यादिकं लघु-पाराशरीयं
पद्यं दृष्ट्वा पाराशरीहोराशास्त्रगवेषणे संलग्नः । परं वास्तविकी पाराशरी
नोपलब्धा । एकं मध्यपाराशरीनामकं पण्डित-रामयलग्रोक्षासम्पादितं पुस्तकं
दृष्टम् । परं चानुशीलनेनेदमधिगतं यन्नेयं कस्यचिद्विदुषः कृतिरिति । मुम्बई-
संस्करणं बृहत्पाराशरहोरासारांशनामकं पुस्तकं दृष्टम् । तत्रापि सन्तोषाभावः ।
तत्र चाधुनिकानां ग्रन्थानां लेखा अल्पज्ञानां रचितानि च पद्यानि सङ्गृह्यतानि सन्ति ।
अपि चात्र पाराशरभिन्नानां विषयाणामाचार्याणां च पद्यानि सन्ति, विषयाणामपि
पुनरुक्तिविद्यते । तत्रापि बहुधा युक्तत्वं दृश्यते । ततश्च भामहोदयेन पण्डित-
जीवनाथ-महोदयादेकं लिखितं पुस्तकमुपलब्धम् । तत्र मुम्बई-संस्करणे च पाठे
प्रायः क्रमसाम्यमेव दृश्यते । परं च पाठभेदबाहुल्यमस्ति ।^१

पुस्तकस्य वास्तविकं नाम—

किमस्य पुस्तकस्य मूलनाम बृहत्पाराशरहोरेति वर्तते न वेति प्रश्ने भा-
महोदयेनेदमेव निर्दिष्टं यत्लिखितपुस्तकं तेनोपसम्भवं तस्य नाम 'पाराशरहोरा' इति
लिखितमासीत् । परं च लघुपाराशरी मध्यपाराशरीति पुस्तकद्वये प्रसिद्धे सति
ग्रन्थस्यास्य नाम तेन बृहत्पाराशरहोराशास्त्रमिति लिखितम् ।^२ मुम्बईसंस्करणस्य
'बृहत्पाराशरहोरासारांश' इति नामाङ्कितं विद्यते । सञ्जोरराजकीय-पुस्तकालये
विद्यमानस्य पुस्तकस्यापि पाराशरीहोरेति नामास्तीति पूर्वमङ्कितम् । लघुपाराशरी-
पुस्तकेऽपि 'वयं पाराशरीहोरामनुसृत्ये'ति पाठो विद्यते^३ मुम्बई-संस्करणे पूर्वखण्डे
सर्वत्राध्यायसमाप्ती बृहत्पाराशरहोरापूर्वखण्डसारांशे इति उत्तरखण्डे च बृहत्पा-
राशरहोरायामुत्तरखण्डे इति लिखितं विद्यते ।^४ श्रीमदटोत्पलेन बृहज्जातकटीकायां

१. बृ० पा० भूमिकायां पृ० २, ३, काशी सं० ।

२. बृ० पा० भूमिकायां, पृ० ४ (काशी-सं०)

३. दीवान रामचन्द्र कपूर, लघुपाराशरी भाष्य १।२ मोतीलाल बनारसीदास
दिल्ली ।

४. बृ० पा०, पू० भा० एवं उ० भा० (मुम्बई-सं०)

पाराशरीया संहितेयमिति नाम लिखितम् ।^१ श्रीनगेन्द्रनाथवसुसम्पादिते हिन्दो-
विद्वकोपे पाराशरीविषये लघुवृद्धबृहदिति शब्दत्रयमङ्कितमिति पूर्वं मया लिखि-
तम् । अनेनेदं सिद्ध्यति यदुमाभ्यां श्री-शिवलाल-महोदयेन श्रीपण्डितसीताराम-
भामैधिलेन च लघुमध्यपाराशरीपुस्तकद्वयं मुद्रितं दृष्ट्वैव बृहत्पाराशरहोरा-
शास्त्रमित्यस्य पुस्तकस्य नामाङ्गीकृतम् । वस्तुतः पाराशरहोरासंहितेति नामैवास्म्य
पुस्तकस्य पूर्वमासीत् । अस्यैव ग्रन्थस्य केनचित्त्विलुभागी लघुपाराशरीनाम्ना
मध्यभागश्च मध्यपाराशरी-नाम्ना व्यवहृतौ । तेनास्य ग्रन्थस्य बृहत्पाराशरहोरा-
शास्त्रमिति नाम साम्प्रतं प्रसिद्धिमगादिति भावः ।

ग्रन्थस्य परिमाणम्—

मुम्बई-संस्करणे 'एवं होराशताध्यायी सर्वपापप्रणाशिनी'ति पाठो दृश्यते
तेनास्य ग्रन्थस्य शताध्यायवत्त्वं संसूचितम् ।

अपि च—

भगवन् सर्वमाख्यातं जातकं विस्तरेण मे ।

ससहस्रायुतग्रन्थैरशीत्यध्यायसंयुतैः ॥^२

इदं पद्यमुत्तरभागस्य प्रारम्भे दृश्यते । अनेनास्य खण्डद्वयमपि ज्ञायते । अत्र
संस्कृत-टीकायां ग्रन्थ-शब्दस्य श्लोक इत्यर्थं प्रकाशयता श्रीधरशिवलाल-महोदये-
नास्य श्लोकस्य व्याख्याने एकादशसहस्रश्लोकानां पूर्वखण्डमिति लिखितम् । परं
तत्र ४१६६ एव श्लोका दृश्यन्ते । पूर्वभागेऽशीत्यध्यायस्थाने केवलं पञ्चाशदध्याया
विद्यन्ते । श्रीधर-शर्म-महोदयेनाङ्कितं यत्नेन बहुलतर-प्रयत्न-समारम्भेऽपि सम-
प्रशताध्यायपरिमितो ग्रन्थो नोपलब्धः । अपि च समग्रमुत्तरार्द्धमाद्योपान्तं यथा-
नुगतमुपलब्धमिति । पूर्वाद्धं यत्प्राप्तमपि तच्च खण्डशः खण्डशः समधिगतं न कुत्रापि

१. मट्टोत्पलः, बृहज्जातकम्, पृ० ६६, क्षेमराज श्री कृष्णदास, श्री बेंकटेश्वर
स्टोम प्रेस, मुम्बई ।

२. कृ० पा० उ० भा० ११।१४ ।

३. कृ० पा० उ० भा०, १।१ ।

सकलं समुपलब्धम् । यत्तल्लब्धं तदपि यथाप्राप्तं सञ्चित्य सञ्चित्य सम्यक्तया विषयान् समालोक्ष्य क्वचित्क्वचिदपूर्णं, दृष्ट्वाधुनातनविशेषप्रबलग्रन्थकार-सदुक्तिसमावेशेन तत्स्वविषयसमीकरणे संव्यवस्थाप्यैकपञ्चाशदध्यायपरिणद्धं कृतम् । तच्चापूर्णं दृष्ट्वा न टीका-विषयीकृतम् ।^१ अनेनेदं सिद्ध्यति । यदुपलब्धम् अपि चैकपञ्चाशदध्याया न पूर्णतया प्रामाणिका इति ।

उत्तरखण्डस्यैकसहस्र-श्लोकाः सन्तीति श्रीधरेण लिखितम् वस्तुतः ८१२ श्लोका एवोपलभ्यन्ते ।

उत्तरखण्डीयैकोनविंशोऽध्यायः—

मुम्बई-संस्करणीय-पुस्तकस्योत्तरखण्डे एकोनविंशोऽध्यायोऽनुक्रमणिका-नाम्ना विद्यते यत्र समग्रस्य ग्रन्थस्य शताध्यायात्मकस्य सूची विद्यते । सा च निम्नलिखित-प्रकारेण दृश्यते ।

पूर्वखण्डस्य—

प्रथमाध्याये शास्त्रावतरणम्, द्वितीये ग्रहाणां प्रादुर्भावः, तृतीये राशिस्वभावः, चतुर्थे दृष्टिवर्णनम्, पञ्चमे गर्भाधानं, षष्ठे सूतिकाविधिः, सप्तमेऽरिष्टम्, अष्टमे पुत्रविचारः, नवमे पित्रोर्विचारः, दशमेऽरिष्टभङ्गः, एकादशे धूमादिग्रहाः द्वादशमौरम्य त्रयोविंशान्तं मिश्रस्य पञ्चाङ्गकारकादिकस्य द्वादशभावादिकस्य च फलविचारः, चतुर्विंशमौरम्यैकोनविंशान्तं द्विग्रहाद्यपड्योगाः, त्रिंशोऽष्टकवर्गविचारः, एकत्रिंशमौरम्य पञ्चाशान्तं नाभसादिराजयोगाः, एकपञ्चाशमौरम्य पञ्च-पञ्चाशान्तं चिरामुध्य-योगाः, षट्पञ्चाशोऽध्याये राजयोगाः, सप्तपञ्चाशत्तमेऽवस्थाविचारः, अष्टपञ्चाशोऽध्यायेऽन्तर्दायविधिः, एकोनपञ्चाशदादौ पञ्च-षट्पञ्चान्तं दायफलम् । षट्पञ्चमौरम्य त्रयोदशाध्यायान्तं राजवर्गाणां, शेषद्वये योगादिर्बसस्य च विचारो निगदितः ।

उत्तरखण्डम्—

प्रथमाध्यायेऽष्टकवर्गः, द्वितीये भावदृग्बोध्यम्, तृतीये इष्टकष्टफलम्, चतुर्थे

रश्मिसम्भूतिः, पञ्चमे लोकयात्रा, षष्ठे सप्तमे च लोकयात्राभङ्गविचारः, षष्ठमे नवमे चापि लोकयात्रा, दशमे दायविचारः, एकादशे द्वादशेऽन्तर्दायः, त्रयोदशे भाग्यविचारः, चतुर्दशेऽदचर्या, पञ्चदशेऽदचर्याफलम्, षोडशे मासचर्या, सप्तदशे दिनचर्या, अष्टादशे प्रश्नजातकम्, एकोनविंशेऽध्यायानुक्रमः, विंशे शास्त्रफलम्, इत्युत्तरखण्डेऽनुक्रमणमध्यायानां प्रोक्तम् ।

समीक्षा—

उक्तोत्तरखण्डे उत्तरखण्डप्रोक्तानां वस्तूनां निर्देशोऽध्यायेषु यथा तथोपलभ्यते । परं च पूर्वखण्डोपानामध्यायानामनुक्रमवर्णनमन्यत् पुस्तके चान्यद्दृश्यते । एकोनविंशत्यध्यायानामप्यभावः । अनुक्रमानुसारं पञ्चमे गर्भाधानं, षष्ठे सूतिकाविधिः, सप्तमेऽरिष्टविचारः इत्यादि । पुस्तके चान्यथा दृश्यते पञ्चमेऽरिष्टारिष्टविचारः, षष्ठे धूमादिग्रहवर्णनं, सप्तमेऽर्जलाविचार इत्यादि ज्ञेयम् । तेनैवं सिध्यति यत्पूर्वखण्डे मूलपुस्तकानुसारेण वस्तुनिर्देशो नोपलभ्यते । तच्चापूर्वमेवेतस्ततोऽन्यपुस्तकेभ्यः पाठान् समुद्धृत्य संगृह्य च सम्पादितम् ।

पूर्व खण्डे प्रायः सर्वत्राशुदृढपाठा उपलभ्यन्ते । कुत्रचिच्च प्रक्षिप्तपाठानां ज्ञानं स्वत एव स्पष्टरूपेण भवति । यथा चाचार्यनीलकण्ठेन 'तत्रापि महेश्वर-भावेश-त्रिकोणाब्दे' जैमिनीयसूत्रे व्याख्याया अद्द इति शब्देन तत्तद्वाशिदशेति बोध्यं लिखितम् । अत्र ग्रन्थे पूर्वमद्दशब्दाभावेऽपि अत्राद्द इति शब्देन, राशि-दशाक्रम इति लिखितम् ।

खण्डद्वयस्य प्रयोजनम्—

पूर्वखण्डे जातकस्य सर्वे प्रकारा उक्ता इत्यवगम्यते, यद्यपि पूर्णा अशौत्यध्याया नोपलभ्यन्ते परं चोत्तरखण्डस्यैकोनविंशत्यध्याये वर्णितानुक्रममिणकयेद शायते यन्नारदपुराणोक्तहोराशास्त्रस्य प्रायः सर्वे विषया दृश्यन्ते । उत्तरभागे चान्द-

१. नीलकण्ठकृत टीका, जैमिनीयसूत्राणि, १।२।१४, पृ० १४, क्षेमरात्र श्लोकप्रकाशत,
धीवेङ्कटेश्वर स्टीम मुद्रणालय, मुम्बई ।

२. वृ० पा० पृ० भा०, २६।२६ (मुम्बई-सं०)

चर्याप्रदन्जातकस्याष्टवर्गकस्यायुर्दायिविशेषप्रकारस्य पङ्क्त्यलंकारसाधनस्य च विशेषो दृश्यते । अत्र चाचार्येणाष्टकवर्गवर्णनप्रसङ्गे उत्तरखण्डस्य प्रारम्भे एवाङ्कितम् यत्पूर्वभागे यज्जातकप्रकरणमुक्तं तत्तु सङ्करात्कलियुगीर्यराचार्यैरवबोद्धुं न शक्यते । तथा च योज्जायुर्दायः प्रोक्तस्तस्य निश्चयो वसिष्ठेन बृहस्पतिना वा कर्तुं न शक्यते । कथं पुनर्मानवेनेति भावः । अस्य प्रश्नस्योत्तररूपमेवोत्तरखण्डं प्रोक्तम् ।

यथा हि—

कर्मज्ञानविदा वेदो द्विधा यद्वत्तदाऽऽह्वये ।

होराशास्त्रं द्विधा प्रोक्तं संकीर्णनिश्चयादिति ॥

प्रोक्तः संकीर्णभागस्तु निश्चयांशस्तु कथ्यते ।

यो वेत्ति सम्यगेतत्तु दैवज्ञः स उदाहृतः ॥

अर्थाद्यथा वेदस्य कर्मज्ञानभेदेन रूपद्वयं विद्यते तथात्र अन्येऽपि सङ्कीर्णनिश्चय-
रूपेण भागद्वयं कथितम् । पूर्वखण्डस्तु सङ्कीर्णभाग उत्तरखण्डश्च निश्चयांशः ।
अस्य निश्चयांशस्य ज्ञानादेव विद्वान् दैवज्ञो भवति । सङ्कीर्णभागोक्तायुर्दायस्य
निश्चयो वसिष्ठबृहस्पतिभ्यामपि कर्तुं न शक्यते । परं च निश्चयभागीया-
युर्दायस्य ज्ञानं सरलमिति भावः ।

काशी-संस्करणम्—

काशी-संस्करणे सीतारामश्यामहोदयेन सप्तनवतिसङ्ख्याका अध्याया
भुविताः । अत्र खण्डद्वयं न दृश्यते ।

पुस्तकान्ते सम्पादकीयविज्ञप्तिरूपेण स्वमतं प्रकटीकृतम् ।

श्रूयते यच्छताध्यायैः पराशर-महर्षिणा ।

कलौ लोकोपकारार्थं होराशास्त्रं विनिर्मितम् ॥

किञ्च सम्प्रति देशेऽस्मिन् दृश्यते न तथाविधम् ।
 न हस्तलिखितं वापि मुद्रितं वापि कुत्रचित् ॥
 बहुप्रान्विष्य यत्नेन मयाजलं यतस्ततः ।
 विभिन्नपुस्तकागाराद् दैवज्ञानां करादपि ॥
 समाहृत्य तदंशांश्च सङ्कलय्य यथाक्रमम् ।
 संशोध्याशुद्वपाठांश्च खण्डितांशान् प्रपूर्य च ॥
 नगाङ्कुसङ्ख्याकाध्यायैर्गुतः सम्पादितोऽधुना ।

अपि चाप्रे भाषायां शतशब्दस्य शतेत्यर्थं नाङ्गीकृत्य शतमनेकार्थकमिति
 स्वीकृत्य शतादधिकं न्यूनं वा शतस्यार्थ इति स्वीकृतम् ।

विषयेष्वप्यब्दचर्यायाः प्रसङ्गो न दृश्यते—

मुम्बई-संस्करणस्योत्तरभागीयविषयानामभाव एव ।

पञ्चमहापुरुषलक्षणपञ्चमहाभूतफलसत्त्वादिगुणफलप्रव्रज्यायोगस्त्रीजातका-
 ङ्गलक्षणफलतिलादिलाञ्छनफलग्रहशान्त्यशुभजन्मकथनदर्शजन्मशान्तिवृष्णचतुर्दशी-
 जन्मशान्तिभद्रादिदुर्योगशान्तिसङ्क्रान्तिजन्मशान्तिग्रहणजातशान्तिगण्डान्तशान्ति-
 त्रीतरजन्मशान्तिप्रसवविकारशान्त्यादयो विषया अपि मुम्बईसंस्करणाङ्गिनाः
 सन्निविष्टाः सन्ति ।

ग्रन्थस्य महिमा—

पुण्यं यशस्यं धन्यं च त्रिकालज्ञानकरणम् ।
 विना मनुतपस्यैव शास्त्रज्ञानेन केवलम् ॥
 हस्तामलकवत्सर्वं जगतां लोकेत्फलम् ॥

इदं होराशास्त्रं पुण्ययशोधनादिकप्रदमनेन मनुष्यस्त्रिकालज्ञो भवति । तस्य
 समस्तं सर्वं जगतो भविष्यज्ज्ञानं हस्तामलकवद्दृश्यते । अत्रमन्त्रजपतपश्चर्यादिव-
 स्याभावेऽपि ज्ञानं भवतीति प्रतिपादितम् ।

होरास्कन्धस्य शकले श्रुत्वार्थमवधार्य च ।

वाग्मी द्विवजरो यः स्यान्न वन्ध्या तस्य भारती ॥^१

अनेन शास्त्रेण विप्रो वाग्मी भवति । तस्य वाणी निष्फला न भवति ।

काशीसंस्करणेऽपि—

पुण्यदं ज्योतिषं शास्त्रं तद्विद् वेदाङ्गमुत्तमम् ।

होराशास्त्रस्य तत्त्वज्ञः सत्यवाग् विजितेन्द्रियः ॥

शुभाशुभं फलं वक्ति सत्यं तद्वचनं भवेत् ।^२

अस्य वेदाङ्गोत्तमस्य होराशास्त्रस्य ज्ञानेन वाणी सत्यपूता भवति । तस्य वचनं न निष्फलं भवतीति ज्ञेयम् ।

अपि च—

‘एवं होराशताध्यायी सर्वपापप्रणाशिनी’

अत्रास्य श्रवणेन मननेन च सर्वपापविनाश इत्युक्तम् ।

ननु ‘कली पराशरः स्मृतः’ इत्युक्तं विद्यते । तेनास्य ग्रन्थस्य कली एवावश्यकता । तस्य निराकरणमपि दृश्यते यदिदं शास्त्रं चतुर्गुणैर्वै प्रत्यक्षेण फलदायकम् ।

‘पुण्येषु च चतुर्ष्वेव प्रत्यक्षफलदायिनी ।’

अपि चेदं शास्त्रं वेदस्वरूपं वेदाङ्गञ्च—

वेवेभ्यश्च समुद्धृत्य ब्रह्मा प्रोवाच विस्तृतम् ।

शास्त्रमाद्यं तदेवेदं वेदाङ्गं वेदचक्षुषी ॥^३

१. वृ० पा० (मुम्बई), उ० भा० १८।१५ ।

२. वृ० पा० ६७।४-६ (काशी-स)

३. वृ० पा० उ० भा० १६।१५ (मुम्बई-स०)

४. तत्रैव, उ० भा० १६।१५ ।

५. तत्रैव उ० भा० २०।३, ४ ।

इदं शास्त्रं गुरुमुखादेव श्रोतव्यम् । गुरुमुखाच्छ्रुत्वा मत्वा च सर्वपापरहितो
गर्गाचार्यस्वरूपेन भूत्वा ब्रह्मलोकमधिगच्छति । अर्थान्मुक्तो भवति ।

श्रुत्वा गुरुमुखादेव बुद्धिमानवलोक्य च ।
यो जानाति स शास्त्रार्थं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
आचयेद्दशयेद्विद्वानन्यो गगो द्विजोत्तमः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
आचार्यस्य मुखादेतच्छास्त्रं तु शृणुयाद्बुधः ।
सम्प्रदायेन यः श्रान्तश्चास्मिञ्छास्त्रे महामतिः ॥

इवेतादवतरोपनिषद्यपि गुरुमहिमा दृश्यते—

यस्य देवे परा भवितर्यया देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥^१

अपि च श्रद्धाविनयसंयुतेन श्रोतव्यम्—

होराशास्त्रमिदं सर्वं श्रद्धाविनय-संयुतः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायामपि—

श्रद्धावांस्तुल्यमते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।^२

काशी-संस्कारोऽपि—

ये तु शास्त्रं पठन्तीवं ये वा शृण्वन्ति भविततः ।
तेषामापुर्बलं वित्तं बृद्धिमेति यशः सदा ॥^३

१. वृ० पा०, उ० भा० २०।१, २, ३ । (मुम्बई-सं०)

२. वृ० पा० उ० भा० १।१३ (मुम्बई-सं०)

३. इवेतादवतरोपनिषद् ६।२३, अष्टात्रिंशदुपनिषद्, शेमराज श्रीकृष्णदास, श्री
वेङ्कटेश्वर स्टीम प्रेस, मुम्बई ।

४. श्रीमद्भगवद्गीता ४।३६, गीता प्रेस, पोखरपुर ।

५. वृ० पा० ६७।७ (काशी-सं०)

ग्रन्थस्याधिकारी—

ग्रन्थे सूर्यसिद्धान्तादिगणितज्ञोऽधोतव्याकरणन्यायशास्त्रो देशकालज्ञो होरा-
शास्त्रे कृतश्रमः, शिक्षणसमर्थो दैवज्ञो देवताराघनतत्परस्तर्कसमाधानकुशलो
बुद्धिमाश्चंवात्र ग्रन्थेऽधिकारी प्रोक्तः ।

गणितेषु प्रवीणः, स्याच्छब्दशास्त्रे कृतश्रमः ।
न्यायविद्बुद्धिमान् होरास्कन्धश्रवणसम्मतः ॥
दैवविद्देशिको दैवसम्मतो वेशकालविद् ।
ऊहापोहपटुः प्राज्ञः पटुः स्वजनसम्मतः ॥^१

आचार्येणापि शिष्यस्याधिकारिता द्रष्टव्या । आचार्येण गुणशीलयुताय
द्विजातये एव देयम् ।

गुणशीलयुतायैव शिष्यायैव द्विजातये ।
दातव्यं तु प्रयत्नेन वेदाङ्गमिदमुत्तमम् ॥^२

काशीसंस्करणेऽपि—

शान्ताय गुरुभक्ताय सर्वदा सत्यवादिने ।
आस्तिकाय प्रदातव्यं ततः श्रेयो ह्यवाप्स्यति ॥^३
देयमेतत्पुशीलाय भक्ताय सत्यवादिने ।
मेधाविने विनीताय सम्यग्ज्ञातकुलाय च ॥
जानाति कालमानं यो ग्रहक्षणां च संस्थितिम् ।
होराशास्त्रमिदं सम्यक् स विजानाति नापरः ॥^४

१. वृ० पा० उ० भा० ३।४६, ४७ (मुम्बई-स०)

२. तत्रैव, १८।७७, ७८ ।

३. वृ० पा० १।१० (काशी-स०)

४. तत्रैव, १७।३, ४, ५,

अनेन ज्ञातकुलशीलाय द्विजातये ग्रहगणितज्ञाय, मेधाविने-शिष्यायेवेदं शास्त्रं
प्रदेयमिति सिध्यति ।

शास्त्रेऽधिकारिणो लक्षणानि—

नाशिष्याय प्रदातव्यं नापुत्राय कदाचन ।

काशीसंस्कारेऽपि—

नासूयकाय दातव्यं परनिन्दारताय या ।

जडाय दुर्विनीताय नाज्ञाताय कदाचन ॥

पुत्ररहिताय भूराय निन्दकायाज्ञातकुलशीलाय द्विजेतराय शिष्येतराय दुर्वि-
नीतायेदं शास्त्रं न प्रदेयमिति भावः ।

अपि च—

बुद्धिहीनाय दाम्भाय दाम्भिकाय त्वमपिणे ।

न दद्याद्यदि दद्याच्चेद्विद्या त्वस्य विनश्यति ।

अथ च भ्रमपिणे बुद्धिहीनाय पाषण्डिने होराशास्त्रज्ञानस्य प्रदाने कुफल-
मपि दशितम् अर्थात्तस्याचार्यस्य स्वकीयविद्यापि विनश्यति ।

न देयं परशिष्याय नास्तिकाय शठाय यां ।

दत्ते प्रतिदिनं दुःखं जायते नात्र संशयः ॥

अथ शारीरिकहानिरपि निदिष्टा ।

यास्कस्य निरुवतेऽप्येतत्पृते सुन्दर वचनं दृश्यते—

१. मृ० पा० उ० भा० १८७८, (मुम्बई-सं०)

२. मृ० पा० ६७१२, ३ (बासी-सं०)

३. मृ० पा० उ० भा० १७१६ (मुम्बई-सं०)

४. मृ० पा० पु० भा० ११७ (मुम्बई-सं०)

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानूजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

अपि च—

यमेव विद्याः 'शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्च नाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥'

श्रीमद्भगवद्गीतायामपि—

इदं ते नातपस्काय नामक्ताय कदाचन ।
न चाशुभ्रूपवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥'

ग्रन्थस्य पूर्वपरम्परा—

पराशरेणोदं जातकज्ञानं गर्गानीतमिति स्पष्टमत्रोपलभ्यते । तथा च पारा-
शरीहोरातः पूर्वं गगंहोराया एवात्र स्पष्टोल्लेखो दृश्यते ।

वेदेभ्यश्च समुद्धृत्य ब्रह्मा प्रोवाच विस्तृतम् ।
शास्त्रमाद्यं तदेवेदं वेदाङ्गं वेद-चक्षुषी ॥
गर्गस्तस्माद्विदं प्राह मया तस्माद्यथा तथा ।
तदुक्तं तव मंत्रेय शास्त्रमाद्यन्तमेव हि ॥'

अनेनेदं सिध्यति यदिदं ज्ञानमादौ ब्रह्मा वेदेभ्य उद्धृत्य गर्गाय प्रादात् ।
गर्गेण च पराशराय प्रदत्तम् । पराशरेण तु मंत्रेयाय पुनर्दत्तम् । तदेवेदं पाराशरी
होरेऽप्युच्यते ।

काशीसंस्करणे भेदः । तत्र ब्रह्मा नारदं प्रोक्तवान् । नारदेन शौनकादि-

१. दुर्गाचार्यः, निरुक्तम् २।१।७, मनमुखरायमोद, ५ क्लार्क रो, कलकत्ता ।

२. श्रीमद्भगवद्गीता १८।६७, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

३. ५० पा० उ० भा० २०।३, ४, (मुम्बई-स०)

मुनिभ्यो निगदितम् । तेभ्यः पराशरेण गृहीतमिदं ज्ञानमिति लिखितम् ।^१ इद-
मुचितं न प्रतीयते यतः शौनकादीनां पराशरात्परवर्तित्वं पुराणेषूपलभ्यते ।

गर्गहोरा—

गर्गहोराया अस्मिन् पुस्तके स्पष्टो निर्देशो दृश्यते ।

कल्पादौ भगवान् गर्गः प्रादुर्भूय महामुनिः ।
ऋषिभ्यो जातकं सर्वमुवाच कलिमाश्रितः ॥
अस्मिन्नुत्तरभागे तु मथानुक्तञ्च यद्भवेत् ।
तत्सर्वं गर्गहोरायां मंत्रेय त्वं विलोकय ॥^२

पूर्वाचार्याणामुल्लेखः—

प्राणिनां पूर्वजन्मधापद्योतकेऽध्याये धूलपाणेर्भगवतः शङ्करस्योल्लेखः,^३
यत्र भगवता शङ्करेण पार्वत्यै ज्ञानं प्रदत्तम् । सुजन्मोवाच लोमश उवाचेत्यपि
पूर्वखण्डे दृश्यते ।^४ उत्तरखण्डे—

‘निश्चेतुं तन्न शक्नोति वसिष्ठो वा बृहस्पतिः’ ।^५

अत्र च वसिष्ठस्य बृहस्पतेश्च नामोल्लेखो विद्यते, येन बृहस्पतिवसिष्ठयोरपि
ज्योतिषाचार्यत्वं प्रकटीभवति । गर्गस्य तु यत्र तत्रोत्तरखण्डे तन्मतप्रदर्शने निर्देशो
विद्यते । यथा हि—

मङ्गञ्च मङ्गञ्च मुनिश्च गर्गः प्रोवाच यद्वन्मुनिपुङ्गवाहम् ।^६

अपि स्वमते गर्गस्य मतभेदमपि पराशरोऽत्र निर्दिष्टवान्—

राजयोगेषु सर्वेषु पैण्ड्यमाह पराशरः ।^७

१. वृ० पा० १७।१, २ (काशी-सं०)

२. वृ० पा० उ० भा० १२।४१, ४२ (मुम्बई-सं०)

३. वृ० पा० पू० भा० १६।१ (मुम्बई-सं०)

४. तत्रैव, ३३ तमेऽध्याये

५. तत्रैव, उ० भा० १।११

६. तत्रैव, उ० भा० ८।१०

७. तत्रैव, उ० भा० १२।२१

शेषेषु षट्सु पैण्ड्यः स्यादाद्यो गर्गोऽयमाह च ।^१

भनेनेद स्पष्टं सिध्यति यत्पूर्वैखण्डस्तु सङ्ग्रहात्मकस्तत्र कस्यचिदाचार्यस्य न निर्देशः । उत्तरखण्डे च वसिष्ठबृहस्पत्योश्च नाम गृहीतमत्र दृश्यते । गर्गस्य तु च्छायैव ग्रन्थोऽयमिति । यथोक्तम्—यदत्रानुक्तं तद्गर्गहोरायां द्रष्टव्यमिति पूर्वं मयाङ्कितम् । नारदोक्ताष्टादशाचार्यपरम्पराया पराशराङ्गिन्नः सप्तदश मुनयोऽङ्किताः सन्ति । तत्र वसिष्ठादीनामुल्लेखो दृश्यते । तथा हि—नारद-सहितायाम् ।

ब्रह्माचार्यो वसिष्ठोऽत्रिमनुः पौलस्त्यलोमशौ ।
मरीचिरङ्गिरा व्यासो नारदः शौनको मृगुः ॥
छयवनो यवनो गर्गः कश्यपश्च पराशरः ।
अष्टादशैते गम्भीरा ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ॥^२

(घ) ग्रन्थस्य रचनाकालः ।

ग्रन्थस्य रचनाकालः प्रमाणद्वयेन निर्णेतुं शक्यते—अन्तरङ्गेन बाह्येन च । पूर्वमन्तरङ्गमाश्रित्य विचारोऽत्र विधीयते । अस्य ग्रन्थस्यान्तेऽङ्कितं विद्यते यदिद पराशरम्प्रति गर्गेण प्रदत्तम् । एवं पूर्वपरम्पराया वर्णनं कृतमस्ति ।

वेदेभ्यश्च समुद्धृत्य ब्रह्मा प्रोवाच विस्तृतम् ।
शास्त्रमाद्यं तदेवेदं वेदाङ्गं वेदचक्षुषी ॥
गर्गस्तस्मादिदं प्राह मया तस्माद्यथा तथा ।
तदुक्तं तव मैत्रेय शास्त्रमाद्यन्तमेव हि ॥^३

काशी-संस्करणे ब्रह्मणा नारदाय प्रदत्तमिदं ज्ञानम् । नारदेन शौनका-दिभ्यः । शौनकादिभिश्च पराशरायेति भेदो दृश्यते ।^४

१. बृ० पा० उ० भा० १२।३८, (मुम्बई-स०)
२. नारदसहिता १।२,३ खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई
३. बृ० पा० उ० भा० २०।३,४, (मुम्बई-स०)
४. बृ० पा० ६७।१ (काशी स०)

मुम्बई-संस्करणे तु मुहुर्मुहुः गर्गस्योल्लेख उत्तरखण्डे दृश्यते । इदमपि लिखितं यदुत्तरखण्डेऽनुवर्त तद् गर्गहोरायां द्रष्टव्यम् ।^१

पराशरस्य वेदे महाभारते पुराणेषु च वंशपरम्परोपलभ्यते । ऋग्वेदेऽप्ययं शोक्यः पराशरो लिखितः । शक्तिश्च वसिष्ठोऽङ्कितः वसिष्ठश्च ब्रह्मणः पुत्रः प्रसिद्ध एव ।^२

अत्र च ग्रन्थे मङ्गलाचरणे प्रथमाध्याये परमेश्वरस्य शक्तीनामेवोल्लेखो विहितः । ईश्वरस्य च षोडशकलत्वात् षोडशवारं शक्तिशब्दस्योल्लेखो विहितः । अनेनेदं ज्ञायते यत्पराशरेण शक्तिरूपः स्वजनक एव वन्दितः । परमात्मनः शक्तिरेव सर्वं कर्तुं मकर्तुं समर्थेति ध्वन्यते । शक्तेरंशा एव ब्रह्माः । तथा हि—

शक्तयश्च तथैतेषामधिकांशाः श्रियादयः ।

अन्यासु स्वस्वशक्तिषु ज्ञेया जीवांशकाधिकाः ॥^३

वसिष्ठस्याप्युल्लेखोऽस्मिन् ग्रन्थे दृश्यते—

निश्चेतुं तन्न शक्नोति वसिष्ठो वा बृहस्पतिः ।^४

अनेनेदं सिध्यति यदयं शक्तिपुत्रो वसिष्ठपौत्रश्च पराशर एवास्य ग्रन्थस्य कर्त्ताति ।

महाभारते शान्तिपर्वणि वेननुपस्थ राजज्योतिषिकरूपेणोल्लेखो दृश्यते ।

महर्षिर्भगवान् गर्गस्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ।^५

१. मृ० पा० उ० भा० १२।४२ (मुम्बई-सं०)

२. श्रीपाद-दामोदर-सातवलेकरः 'ऋग्वेद संहिता' १।६५-७३ सूक्तानि एवं ६।६७ तमं सूक्तम्, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, जिमा सूरत ।

३. मृ० पा० पू० भा० १।२३ (मुम्बई-सं०)

४. तत्रैव, उ० भा० १।११.

५. महाभारत शान्तिपर्व ५६।१११ गीता प्रेत, गोरखपुर ।

पराशरस्यापि महाभारते बहुवारं वर्णनमुपलभ्यते—

आदिपर्वणि चास्य जन्मकथा विद्यते^१ । तत्रैव पराशरशब्दस्य निर्वचनमप्य-
ङ्कितम् । शान्तिपर्वणि, अनुशासनपर्वण्यपि चोल्लेखो विद्यते । अनेनेदं ज्ञायते यदि
द्यं बहुप्राचीनतर ऋग्वेदकाले पराशरस्य रचनां न स्वीकुर्मस्तदापि महाभारत-
काले तु सा सिध्यत्येवास्य प्रमाण-रूपाः श्लोका अपि पुस्तके समुपलभ्यन्ते ।

अस्मिन् योगे हरिश्चन्द्रो मानवश्चोत्तमस्तथा ।
बलिवैश्वानरो राजा अन्ये चैव तु चक्रपाः ॥
कलौ युगे च भविता तथा राजा युधिष्ठिरः ।
भविता शालिवाहश्च तथा विजयाभिनन्दनः ॥
नागार्जनस्तथा भूपस्तदन्ये चैव गोपुरे ।
पारावतांशकेऽन्ये च जाता मन्वादयस्तथा ॥^२

एषु राजयोगाध्यायीयपद्येषु मन्वादयो जाता हरिश्चन्द्रादयोऽपि जाता
एवाङ्किता एवं च युधिष्ठिर-शालिवाहनादीनां नामानि भवितेति शब्देन कथिताः
सन्ति । येनेदं प्रतीयते यदिदं पुस्तकं युधिष्ठिरस्य जन्मनः प्रागेव लिखितम् । परं
च काशी-संस्करणे पाठभेदो दृश्यते—

वर्तमानयुगे जातस्तथा राजा युधिष्ठिरः ।
भविता शालिवाहाद्यस्तथैव द्विजसत्तम ॥^३

अत्र नागार्जुनस्यानुल्लेखः । युधिष्ठिरस्य वर्तमानकालेन कथनम् ।
हरिश्चन्द्रमनुबलिवैश्वानरादीनां भूतकालेन प्रतिपादनम् । शालिवाहाद्यस्य
भविष्यत्कालेन वर्णनं विद्यते । अनेनापीदमेव सिध्यति यदस्य महाभारतकाले
युधिष्ठिरसमये एव रचना सञ्जाता ।

१. महाभारत आदिपर्व १७७।१, १७५।४०, १७६।१५, १७७।३, ५-६, ११.

२. वृ० पा० पू० भा० २६।४४-४६, (मुम्बई-सं०)

३. वृ० पा० ४१।३२.

युधिष्ठिरकालस्य निष्पत्तयस्तु वराहमिहिरविरचितायां बृहत्संहितायां
स्पष्टरूपेणोपलभ्यते ।

आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपती ।^१

बृहद्गणवचनमपि—

कलिद्वापर-सन्धौ तु स्थितास्ते पितृ-देवतम् ।

मुनयो धर्मनिरताः प्रजानां पालने रताः ॥^२

सुप्रसिद्धेन ज्योतिषाचार्येण पण्डितेन्द्रनारायणद्विवेदिमहोदयेनाप्यस्य
समर्थनं कुर्वता निम्नाङ्कितानि प्रमाणानि प्रदत्तानि ।

यथा हि दशगीतिकापादस्य तृतीयश्लोके आर्यभट्टस्य वचनं दृश्यते ।

काहो मनबोड मनुयुग पूरव गतास्ते तमनुयुगछ्ना च ।

कल्पादेयुग पादा ग च गुरुदिवसाच्च भारतात्पूर्वम् ॥

अनेनार्यभट्टस्य वचनेनापि कलियुगस्थारम्भे एव महाभारतयुद्धस्थारम्भः
कथितः ।

श्रीमद्भागवतेऽपि सप्तपिचारस्योल्लेखः—

तेनैत श्रपथो युवतास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् ।

ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघा ॥

यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि ।

तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्.....द्वादशात्मकः ॥

अपि च मुधन्वनृपस्य दानपात्रे (संस्कृत-चन्द्रिका, खण्ड १४, संख्या २,३)
नृपस्य सर्वजिद्वर्मणो दानपात्रेऽपि (संस्कृत-चन्द्रिका, खण्ड १४, सं० २,३ पृ० ४,५)

१. अच्युतानन्द भा बृहत्संहिता १३।३, चौसम्भा विद्याभवन, चौक वाराणसी ।

२. तत्रैव पृ० ११६ टीकायाम् ।

कलिसंवत्सरस्य वर्णनं विद्यते । एहोलीके पर्वते जैनमन्दिरशिलालेखे महाभारत-
युद्धात् ३७३५ वर्षाणि शकनृपेभ्यश्च १५६ वर्षाणि परतः उक्तमन्दिरस्य निर्माणं
सञ्जातम् । (भारतीय प्राचीन लिपिमाला पृ० १६१) । अनेन कलिसंवत्सरस्य भार-
तीय-संवत्सरस्य चाभेदो दृश्यते । अत एवाविच्छिन्नरूपेण पञ्चाङ्गेषु युधिष्ठिर-
संवत्सरः कलिसंवत्सरश्चैकरूपेणैव प्रचलतः । अत एव पूर्वोक्तप्रमाणेन महाभारत-
युद्धकालः ख्रिष्टात् पूर्वं ३१०२ वर्षाणि सिध्यति ।^१

सुप्रसिद्धेन राजतरङ्गिणीकारेणाचार्येण कल्हणेनापि कलिसंवत्सरस्येयमेव
प्रणाली स्वीकृता । तन्मतानुसारेणापि ३१०१ वर्षाणि ख्रिष्टाब्दात्पूर्वं कलिसंव-
त्सरस्यारम्भो निगदितः ।^२

श्रीरायवहादुर सी० ह्वी० वंद्यमहोदयेन सुप्रसिद्धे स्वकीय-महाभारत-
मीमांसानाम्नि पुस्तके मेगस्थिनीजलेखमधिकृत्य महाभारतकालस्य निर्णयो
विहितः । मेगस्थिनीजमहोदयश्चन्द्रगुप्तमौर्यराजसभायां राजदूत आसीत् । तेनेदं
लिखितं यत् संड्रकोटसडायानिसासमध्ये १५३ वंशाः व्यतीताः । एवञ्च ६०४२
वर्षाणि व्यतीतानि । तेन हरक्लीजनाम्ना श्रीकृष्णस्याप्यत्र ग्रहणं कृतम् । डाय-
निसास्तः श्रीकृष्णपर्यन्तं १५ वंशा भवन्ति । तेषां न्यूनीकरणेनैकस्य वंशस्य च
विंशतिवर्षग्रहणेन $१५३ \times १५ = १३९५ \times २० = २७९०$ वर्षाणि भवन्ति । तेन ख्रिष्टात्
३०३२ वर्षाणि पूर्वं श्रीकृष्णस्य कालो भवति । इतिहासस्य दृढप्रमाणैः सिध्यति ।
यदयं कालः कलियुगस्यारम्भकालनिकटवर्ती विद्यते ।^३

छान्दोग्योपनिषदि कृष्णाय देवकीपुत्रायेति वचनेन छान्दोग्योपनिषदः
श्रीकृष्णस्य पूर्ववर्तित्वे सिध्यति । श्रीशङ्करबालकृष्णदीक्षितमतानुसारेणोपनिषदो
कालः १४१० वर्षाणि ख्रिष्टात्पूर्वं भवति । तेनापि पूर्वोक्तः काल एव महाभारतस्य

१. उद्धरणम्, महाभारतवर्ष ३ संख्या ११, पृ० ११६, गीताप्रेस, गोरखपुर ।

२. एम० ए०, सीन, कल्हणाज राजतरङ्गिणी, प्रथम भागः, पृ० ६१, मोतीदास
बनारसीदास, दिल्ली ।

३. बासुदेव पाण्डुरंग ठाकुर, महाभारत मीमांसा, पृ० ६०-६१, इन्डियन प्रेस
लिमिटेड, प्रयाग ।

कालो भवतीति निश्चितम् ।^१ अपि च तेन वैदिक-कालमाश्रित्य भारतीयानां पाश्चात्यानां मतावमर्शेनापि ख्रिष्टात्पूर्वं ३१०१ वर्षाणि महाभारतकालो निर्णीतः ।^२

अथ चास्मिन् पुस्तके नक्षत्रदशाया विशोत्तर्या एव प्राधान्यम्^३ विशोत्तरी-दशाक्रमस्य कृत्तिकानक्षत्रादारम्भो भवति ।^४

अथर्ववेदेऽपि कृत्तिकामारभ्य नक्षत्रगणनाक्रमो विद्यते ।^५ महाभारतेऽप्यनु-शासनपर्वणि नक्षत्राणां क्रमेण दानमहिमा वर्णितः । तत्र च कृत्तिकामारभ्यैव नक्षत्रगणनाक्रमः ।^६ सम्प्रति चाश्विनीमारभ्य नक्षत्रगणना भवति । विशोत्तरी-दशाया आविष्कर्ता पराशर एव प्रोक्तः । यथा च फलदीपिकायां मन्त्रेश्वरः—

ह्यातां तेन पराशरेण कथितां सङ्गृह्य होरागमात् ।
सारं भूरिपरीक्षयातिफलितां वक्ष्ये महाख्यां दशाम् ॥^७

अनेनेदं स्पष्टं सिध्यति यन्महाभारतकाल एव पराशरस्य काल इति ।

अत एव सुप्रसिद्धेन ज्योतिषाचार्येण बी० सूर्यनारायणरावमहोदयेन तत्प्रेरेण बी० बी० रमणमहोदयेन च बृहज्जातकस्याङ्गलभाषाटीकायां सुतरामस्म समर्थनं विहितम् । प्रतिपादितञ्च यत्सहस्रत्रयं वर्षाणां पूर्वं ख्रिष्टान्दात्पराशरस्य कालः । तेनाद्य वर्तमानकाले पञ्चसहस्रवर्षेभ्योऽप्यधिकं पराशरस्य प्राचीनत्वं

१. बालकृष्ण पाण्डुरंग ठकार, महाभारत मीमांसा, पृ० ६१-६२, इण्डियन प्रेस लिमिटेड, प्रयाग ।

२. तत्रैव पृ० १०६-११६ ।

३. वृ० पा० ४६।१२, (काशी-सं०)

४. अथर्ववेद संहिता, १६।८।२, वैदिक मन्त्रालय, अजमेर ।

५. महाभारत अनुशासन पर्व ६४।५, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

६. बी० मुक्ताय्यम् 'फलदीपिका' १६।१, के० एस० कृष्णमूर्ति, ६५ चर्च क्लब रोड, भासायागुदी ।

सिध्यति ।^१ अयमेव महाभारतस्य कालः कलिसंवत्सरास्मभो वा पूर्वं कथितः ।

सम्प्रति वयं बाह्यप्रमाणान्यनुसरामस्तदा वयं फलदीपिकायामाचार्यमन्त्रे-
श्वरस्योद्धरणं पश्यामः ।

संक्षिप्यात्रिपराशरादिकथितान् मन्त्रेश्वरो देववित् ।
वक्ष्येऽहं फलदीपिकां सुविमलां ज्योतिर्विदां प्रीतये ॥^२

अपि च—

ख्यातां तेन पराशरेण कथितां सङ्गृह्य होरागमात् ।^३

अत्र च स्पष्टं पराशरस्य होराशास्त्रस्योल्लेखः ।

मन्त्रेश्वरस्य कालोऽत्र भूमिकायां बी० मुद्रह्मण्यशास्त्रिणा षोडशशती
ख्रिष्टाब्दस्य निश्चिता^४ षोडश्यां शत्यां पराशरहोराशास्त्रस्यास्तित्वं सिध्यति ।

ततश्च श्रीवैद्यनाथाचार्यरचिते जातकपारिजातेऽपि फलदीपिकावदग्रन्थस्य
मङ्गलाचरणपद्ये एव पराशरहोराशास्त्रस्य स्पष्टचर्चामवलोकयामः ।

नत्वा गगंपराशरादिरचितं सङ्गृह्य होरा-फलम् ।
वक्ष्ये जातकपारिजातमखिलं ज्योतिर्विदां प्रीतये ॥^५

कपिलेश्वरशास्त्रिणा जातकपारिजातस्य भूमिकायां वैद्यनाथस्य १३४७
शकाब्दासन्नः कालो लिखितः यश्च १४२६ ख्रिष्टाब्दतुल्यो भवति । अनेन परा-

१. बी० पी० रमण, बराहमिहिराज, बृहज्जातक, पृ० ३४, रमण पब्लिकेशनज,
बंगलोर ।

२. बी० मुद्रह्मण्य शास्त्री, फलदीपिका १।२, के० एस्० कृष्णमूर्ति, ६५, पदं फास
रोड, बासावागुदी, बंगलोर ।

३. तत्रैव, १६।१.

४. तत्रैव, भूमिकायां, पृ० २ ।

५. कपिलेश्वर-शास्त्री जातक-पारिजातः, १।१, श्रीधरवा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

शरस्य होराशास्त्रस्य खिष्टाब्दपञ्चमशत्यामप्युल्लेखो भवति ।^१

बृहज्जातकादिवराहमिहिर-प्रणीत-ग्रन्थानां सुप्रसिद्धेन टीकाकारेणाचार्य-भट्टोत्पलेनापि बृहज्जातक-टीकायां प्रतिपादितम् ।

पाराशरीया संहिता केवलमस्माभिर्दृष्टा न जातकम्, श्रूयते स्वन्धत्रयं पराशरस्यैति ।^२

अत्र भट्टोत्पलेन पराशरहोराशास्त्रस्योल्लेखो विहितः । लिखितं च यत्तेन पराशरस्य होराशास्त्रं श्रुतं परं न दृष्टम् । इदं भवितुमर्हति यत्तदा मुद्रणादिकस्याभावात्तेन पराशरजातकं न दृष्टं भवेत् । यथा महामहोपाध्यायसुधाकरद्विवेदिना सपरिश्रमं ज्योतिषाचार्याणां कालक्रमोद्बोधकं 'गणकतरङ्गिणी' पुस्तकं लिखितम् । तत्र च प्रायः सर्वेषां ज्योतिषाचार्याणां चर्चा विहिता परं सुप्रसिद्धस्य जातकपारिजातग्रन्थलेखकस्य वैद्यनाथस्योल्लेखो न विहितः । अत्रापि चेदं सम्भाव्यते सुधाकरस्य काले जातकपारिजातस्य मुद्रणाभावात्तेन न दृष्टं भवेत्तस्मादेवास्य चर्चा न कृता भवेदिति । अस्तु भट्टोत्पलस्य कालात्पूर्वमपि पराशरहोराशास्त्रस्यास्तित्वमासीदिति ध्वन्यते ।

भट्टोत्पलस्य कालः ८८८ शकाब्द इति प्रायः सर्वैरपि स्वीकृतम् ।^३

साराधल्यां कल्याणवर्मणापि पराशरहोराशास्त्रस्य चर्चा विहिता—

गर्गपराशरजीणा एतैरन्यैश्च विस्तरं रचितम् ।

कथयति शास्त्रेषूक्तं जातकमिति चित्रगुप्तकृतम् ॥^४

१. कपिलेश्वर-शास्त्री, जातक-पारिजातः, भूमिका, पृ० ५, चौरम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

२. भट्टोत्पलः, बृहज्जातकम् पृ० ६६, सेमराज श्री कृष्णदास, बॅकटेस्वर स्टोम् प्रेस, मुम्बई ।

३. तन्त्रेय, पृ० ३२६ ।

४. गुप्ताकर-द्विवेदी, गणकतरङ्गिणी, पृ० २१, मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।

५. सीताराम-भा 'साराधली' ५४।१२, मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस बनारस ।

गणकतरङ्गिण्यां महामहोपाध्यायेन सुधाकर-द्विवेदिना ५०० शकाब्दः कल्याणवर्मणः कालो निर्णीतः ।^१ अयमेव नेमिचन्द्र-शास्त्रिणापि भारतीयज्योतिष-पुस्तके समर्थितः ।^२

वराहाचार्येणापि पराशरहोराशास्त्रस्य चर्चा बृहज्जातके कृता विद्यते—

‘मययवनमणित्थशक्तिपूर्वः ।’

अत्र भट्टोत्पलमारम्य सर्वेष्टीकाकारैः शक्तिशब्देन पराशर एव गृहीतः ।

वराहमिहिरस्य कालः ४२७ शब्दाब्दः सुधाकरद्विवेदिना स्वीकृतः ।^३ तस्यैव समर्थनं शङ्करबालकृष्ण-दीक्षितेनापि कृतम् ।^४ वेरूनीमहोदयेनापि अयमेव कालोऽङ्गीकृतः ।^५ परं च बी० बी० रमणमहोदयेन प्रो० सूर्यनारायण-राव-महोदयेन च वराहमिहिरस्य ख्रिष्टाब्दात्पूर्वं प्रथमशती (१०० ई० पू०) स्वीक्रियते ।^६

अतश्च बृहत्पाराशर-होराशास्त्रस्य ख्रिष्टाब्दात्पूर्वं प्रथमशत्यामस्तित्व-मासीदिति स्पष्टं भवति ।

पराशरस्य नामोल्लेखस्तु पाणिनीयाष्टाध्याय्यामपि दृश्यते ‘पाराशर्य-

१. सुधारक-द्विवेदी ‘गणकतरङ्गिणी’, पृ० १६, मास्टर खैलाडीलाल एण्ड संस, बनारस ।

२. नेमिचन्द्र-शास्त्री ‘भारतीय ज्योतिष’, पृ० १३७, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी ।

३. अच्युतानन्द-भा बृहज्जातकम् ७।१, चौखम्बा संस्कृत सोरिज् आफिस, बनारस ।

४. सुधारक द्विवेदी, गणकतरङ्गिणी, पृ० ११, मास्टर खैलाडीलाल एण्ड संस, बनारस ।

५. श्री-शिवनाथ-भारखण्डी, भारतीय ज्योतिष, पृ० २६२, प्रकाशन व्यूरो, सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश ।

६. तत्रैव, पृ० २६७, टिप्पण्यां ।

७. बी० बी० रमण, वराहमिहिराज् बृहज्जातक पृ० ६८, रमण पब्लिकेशनज्, बंगलोर ।

शिलालिम्पां भिक्षुनटसूत्रयोः' ।^१ अस्य सूत्रस्य व्याख्याने तत्त्वबोधिनीटीकाकारेण पाराशर्यो व्यास इति लिखितम् ।^२ पाणिनेः कालश्च डा० भण्डारकरमतेन ७०० वर्षाणि ख्रिष्टाब्दात् पूर्वं स्वीक्रियते ।^३ सी० वी० वैद्यस्य मते ख्रि० पू० ८०० वर्षाणि पाणिनेः कालो ज्ञेयः ।^४ मंकडानलमहोदयस्य मते ख्रि० पू० ५०० वर्षाणि प्रियसंनस्य मते च ख्रि० पू० ४०० वर्षाणि पाणिनेः कालोऽङ्गीक्रियते ।^५ वासुदेवशरण-अग्रवालेन ख्रि० पू० ४८० वर्षाणि पाणिनेः कालः स्वीकृतः ।^६ अनेन ख्रि० पू० ५०० वर्षाणि पराशर ग्रन्थानां चर्चासीदित्यवगम्यते ।

नन्वस्मिन् ग्रन्थे बौद्धसंन्यासिनः चर्चा दृश्यते । यया हि मन्दे बौद्धे वाग्मी स्यात् इत्यादि ।^१ अनेनोल्लेखेन बौद्धधर्मप्रचारकासाधूर्ध्वमेवास्य ग्रन्थस्य रचना स्यात् । समस्येयं न केवलमस्यैव ग्रन्थस्य विषयेऽस्ति । अपि तु महाभारतादीनामपि विषये समापतति । महाभारतमीमांसायां सी० ह्वी० वैद्यमहोदयेन समाधान-मस्य सुन्दररूपेण प्रस्तुतमस्ति ।

यन्महाभारतादी बौद्धशब्देन शाक्यसिंहप्रवर्तितस्य बौद्धमतस्योल्लेखो नाहति भवितुम् । यत एतस्मात्पूर्वमपि तादृशानि जैन-बौद्धमतानि प्रचलितान्यासन् । यदि वर्तमानबौद्धमतमेवैतद्बौद्धमतमिति स्वीकुर्मस्तदा ख्रिष्टाब्दात्पूर्वं

१. वासुदेव शर्मा, तत्त्वबोधिनी-समाख्या-व्याख्यासहिता, सिद्धान्त-कौमुदी, पृ० २६४, सूत्रम् ४।३।११०, निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई ।
२. तत्रैव, टीकायाम् पृ० २६४ ।
३. श्री शिवनाथ आरखण्डी, भारतीय ज्योतिष, पृ० १२६, प्रकाशन थ्यूरो, सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश ।
४. सी० ह्वी० वैद्य, हिस्ट्री आफ् संस्कृत लिट्रेचर, प्रथम भाग, श्रुति खण्ड, पृ० १५५, ३१४, सदाशिव पेठ, पूना ।
५. वासुदेवशरण अग्रवाल, 'पाणिनिकालीन भारतवर्ष', पृ० ४३८, मोतीलाल बनारसीदास, नेपाली खपरा, बनारस ।
६. तत्रैव, पृ० ४७६ ।
७. वृ० पा० उ० भा० १४।८४ (मुम्बई-स०)

४०० वर्षाणि महाभारतकालो भवति ।^१ अयमेव न्यायोऽत्र पाराशरहोराशास्त्रस्य काल-निर्णयेऽपि प्रयोक्तव्यः ।

श्रीशङ्करबालकृष्णदीक्षितेन प्रतिपादितं यदस्य ग्रन्थस्य पूर्वखण्डः पराशरस्यैव रचनेति न युक्तं वक्तुम् ।^२ तत्तु ग्रन्थस्य वर्तमान-स्वरूप-विषये ज्ञेयम् । उत्तर-खण्डस्य तु प्राचीनत्वं तेनापि स्वीक्रियत एव । उत्तरखण्डे च यत्संमिश्रणं सञ्जातं तच्च शकाब्दात् ५०० वर्षाणि पश्चाद्बोध्यमित्यपि तेन प्रतिपादितम् ।^३

ग्रन्थस्य प्रकाशकेन श्रीधर-महोदयेनाप्युत्तरखण्डस्य प्राचीनत्वं स्वीक्रियते । अतश्च बृहत्पाराशरहोराशास्त्रस्य प्राचीनत्वं स्वतः सिद्धमेव । परं च वर्तमान-कालिकपुस्तकविषये वयमपि कथयितुमिदमेव शक्ता यदस्य प्राचीन-खण्डस्यास्तित्वं ख्रिष्टाब्दात् २०० वर्षाणि पूर्वमासीत् ।^४

निष्कर्षः

ग्रन्थस्य बाह्याभ्यन्तरप्रमाणानां सामञ्जस्यस्थापनमप्यावश्यकम् । अभ्यन्तरप्रमाणानुसारेणार्थं ग्रन्थो वसिष्ठपीत्रस्य शक्तिपुत्रस्य व्यासजनकस्य पाराशरस्यैव रचना विद्यते । परम्परयापीदमेव सिध्यति । ग्रन्थे यत्र तत्र प्रयुक्ता अपाणिनीयाः, प्रयोगा अप्यस्यापैत्वं प्रतिपादयन्ति । शालिवाहननागार्जुनयोर्बौद्धस्य च नामोल्लेखेन परिष्कृतभाषया च तथान्येषां प्रमाणानामाधारेण ख्रिष्टाब्दात्पूर्वं प्रथमशतीतो द्वितीयशतीतोऽर्वागस्य ग्रन्थस्य रचना सञ्जातेत्यत्र संदेहो भवति । अतश्चास्य ग्रन्थस्य भूदुर्मुहुरनुशीलनेनात्र प्राचीनतया सह नवीनताया अपि सन्निवेशो दृश्यते । इदं सम्भाव्यते यन्मूलग्रन्थस्तु पाराशरस्यैव स्यात्परतश्च समये समये प्रक्षेपादिकस्य संमिश्रणं सञ्जातं भवेदिति । यथा पुराणादिग्रन्थेष्वपि मन्यते । अस्य ग्रन्थस्योपलब्ध-

१. सी० ह्वी० बेंच, महाभारत भीमांसा, पृ० ६७ इण्डियन प्रेस, इलाहाबाद ।

२. श्री शिवनाथ म्हारखण्डो, भारतीय ज्योतिष, पृ० ६३४, प्रकाशन व्यूरो, सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश ।

३. तत्रैव, पृ० ६३४ ।

४. बृ० पा० भूमिकायां, पृ० ५ (मुम्बई-सं०)

संस्करणद्वये एव सम्यक्तया सारूप्यं न दृश्यते । प्रबन्धस्य विषयविवेचनावसरे यथास्थानं भेदादिकं निरूपितम् । कतिपयस्थानेषु च प्रक्षेपांशाः सुस्पष्टतया दृश्यमानाः स्वीक्रियन्ते एव । परमनेन ग्रन्थस्य प्राचीनत्वे संदेहो न विधेयः । येन रूपेण ग्रन्थोऽधुना दृश्यते तस्य मूलं तु ख्रिष्टाब्दात्पूर्वकालिकमित्यत्र न कोऽपि संदेहः । उत्तरखण्डस्य प्राचीनत्वं तु स्वतः स्पष्टमेव । अतश्चात्रास्माभिरपि ह्विते महोदयस्य भतस्यानुसरणं क्रियते यत्तेन कथितं प्राचीन-भारतीयवाङ्मयस्य रचना-कालनिर्णये निर्णीतानां तिथीनां पुनर्विचारस्यावश्यकता विद्यते । एवञ्च यदि निखिलस्यैव संस्कृतवाङ्मयस्य कालनिर्धारणं न सम्यगस्ति तत्रापि संशोधनस्यावश्यकता वरीवति तदधिकृत्यैव कृतस्यास्य ग्रन्थविषयककालनिर्णयस्यापि तेनैव न्यायेन युक्तायुक्तत्वं बोध्यमित्यलमतिविस्तरेण ।

द्वितीयोऽध्यायः ग्रहस्वरूपनिरूपणम्

(क) विषयावतरणम्

अस्मिन् ज्योतिषशास्त्रे ग्रहाणामेव महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । ग्रहाणां गत्यादिकस्य ज्ञानमेव ज्योतिषशास्त्रम् । तदधिकृत्यैव होराशास्त्रे ग्रहाणां स्वरूपादिकस्य ज्ञानं प्रोक्तम् । यदधिकृत्य फलकयनं भवति । बृहत्पाराशरहोराशास्त्रे प्रथमाध्यायादारभ्यैव ग्रहचर्चा दृश्यते । अत्र च ग्रहनिरूपणाध्याये पूर्वभागस्य प्रथमद्वितीयषष्ठसप्तमचतुस्त्रिंशधाध्यायानामुत्तरभागस्य च द्वितीयतृतीयनवमाध्यायानां विचारो विहितः । प्रथमाध्याये भगवतः परमात्मनो येऽवताराः शास्त्रेषु कथितास्तेऽपि सूर्यादिग्रहाणामेव अवतारा बोध्याः । यतो हि ग्रहा अपि परमात्मन एवांशा इति प्रतिपादितम् । द्वितीयाध्याये ग्रहाणां संज्ञास्वरूपादिकस्य स्पष्टीकरणप्रकारस्य च वर्णनं दृश्यते । षष्ठेऽध्याये प्रकाशकग्रहफलकयनं विद्यते । चतुस्त्रिंशोऽध्याये फलकयनार्थं ग्रहाणां जाग्रदाद्यवस्थानां निरूपणं फलकयनञ्चोपलभ्यते । उत्तरखण्डे द्वितीयाध्याये षड्वलनिरूपणं तृतीये इष्टकष्टवलवर्णनं नवमे ग्रहेभ्यो विचार्यवस्तूनां निर्देशश्च दृश्यते । अत्र यत्र कुत्र ग्रहाणां वर्णनमन्यत्राध्यायेषु विद्यते तस्य तत्रैव सन्निवेशो विहितः । यत्र चान्यपुस्तकेषु पराशराद्विज्ञेयो दृश्यते तत्र तेषां ग्रन्थानामुद्धरणानि प्रदत्तानि । काशी-संस्करणे यत्र न्यूनाधिक्यं वर्तते तस्यापि प्रसङ्गेन निर्देशः कृतः ।

(अ) ग्रहाणां गुणस्वरूपाविकयनम् ।

गृह्णाति गतिविशेषानिति यद्वा गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानित्यर्थे विभाषा-
ग्रहः, इति पाणिनीयेन सूत्रेणाचि प्रत्यये सति ग्रहशब्दः सिध्यति । वेदेऽपि 'यद्-
गृह्णाति तस्माद्ग्रहः' इति निर्दिष्टम् ।^१ आकाशे ज्योतिर्विम्बानि अनन्तसंख्यकानि
दृश्यन्ते । सर्वाणि तानि स्थिरस्थानानि नक्षत्राणीति कथ्यन्ते । ग्रहास्तु पूर्वाभिमुखं
गच्छन्ति, तानि नक्षत्राणि सततं गृह्णन्ति अत एवैते ग्रहा इति प्रोच्यन्ते ।^२ ग्रहाणा-
मपि प्रकाशकाप्रकाशकरूपेण भेदद्वयं पराशरेणाङ्कितम् । ग्रहाणां नवसंख्या महा-
भारते^३ दृश्यते । अस्मिन् अन्ये नवग्रहानधिकृत्य नवावताराः प्रतिपादिताः । यत्र
ग्रहाणां सप्त संख्या प्रोक्ता तत्र राहुकेतू विहाय बोध्या । होराशास्त्रे फलकथनार्थं
ग्रहाणां वर्णलिङ्गादिज्ञानमावश्यकमतोऽत्र निरूप्यते ।

तत्रादौ सूर्यः—

सरंति आकाशे सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति वा इति सूर्यः । वेदेऽपि—

‘एष वै ग्रहः य एष तपति, येनेमाः प्रजाः गृहीताः ।’^४

इत्युपलभ्यते । अयं सूर्यः कालपुरुषस्यात्मा, विश्वस्य राजा,
रक्तश्यामवर्णोऽग्नि-देवताकः पुल्लिङ्गः, क्षत्रियवर्णः, सत्त्वप्रकृतिको मधु-
पिङ्गलनेत्रः, चतुरस्र-शरीरः, शुचिः, पित्तस्वभावः, धीमान्, अल्पकेशः,
अस्थिस्वामी, देवालयाधिपः, समयेऽयनाधिपतिः, कटुरसः, दक्षिणदिशि,
दिवसे च बलवान्, स्थूलवृक्षोत्पादकः, रक्तक्षौमवस्त्रः, ग्रीष्मर्तुस्वामी, मूलसंज्ञकः,
सिंहराश्यधिपतिः, मेघराशेर्दशांशपर्यन्तमुच्चः, तुलाराशेऽथ दशांशान्तं नीचः, सिंह-

१. अष्टाध्यायी ३।१।१४३, वासुदेव शर्मा, सिद्धान्त कोमुदी, निर्णय सागर प्रेस,
बम्बई ।

२. शतपथ-ब्राह्मणम् १०।१।१५, हंसराजः, वैदिक-कोषः, पृ० १५७, दयानन्द
महाविद्यालय, संस्कृत-ग्रंथमाला, नाहौर ।

३. शृ० पा० ३।४ (काशी-सं०) ।

४. महाभारत, सभाषर्व ११।२६, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

५. शतपथ-ब्राह्मणम् ४।६।५।१, हंसराजः, वैदिक-कोषः, पृ० ६०३, दयानन्द
महाविद्यालय, संस्कृत ग्रंथमाला नाहौर ।

राशेर्विशत्यंशपर्यन्तं मूलत्रिकोणसंज्ञकः । चन्द्रमङ्गलगुरवोऽस्य मित्राणि, बुधः समः, शनिशुक्रौ च शत्रु । राज्यविद्रुमरक्तवस्त्रमाणिक्यराजवर्णपर्वतक्षेत्रपितृपति-व्रतास्त्रीप्रभृतिवस्तूनां कारकः द्वाविंशे वर्षे भाग्योदयप्रदश्च प्रोक्तः । भगवान् श्रीरामचन्द्रोऽस्यावतारः ।

अथ सोमः—

सोमो हि कालपुरुषस्य मनः, गौरगात्रः, जलदेवताकः, वश्यः, स्त्रीलिंगः, सत्त्वस्वभावः, बहुवातकफः, प्राज्ञः, शरीरे रक्ताधिपतिः, जलस्थानस्वामी, समये मुहूर्त्ताधिपः, लवणरसः, उत्तरदिशि निशायां च बलवान्, दुग्धवृक्षोत्पादकः, वर्षर्तुस्वामी, क्षौमवस्त्रः, धातुसंज्ञकः, कर्कराश्याधिपतिः, वृषराशेरंशत्रयान्तमुच्चो वृश्चिकराशेश्चांशत्रयपर्यन्तं नीचस्तथा वृषराशेस्त्रिंशदंशान्तं मूलत्रिकोणसंज्ञकश्चास्ति । सूर्यबुधावस्य मित्रे मङ्गलगुरुशनिशुक्राश्च समाः सन्ति । अयं पुनः मातृमनः पुष्टिगन्धरसेधुनुगोष्मक्षारकदिवजशक्तिकार्यसंस्परजतविवाहप्रभृतिकानां वस्तूनां कारकः, चतुर्विंशब्दे च भाग्योदयप्रदो भवति । भगवान् श्रीकृष्णो हि अस्यावतारः ।

अथ मङ्गलः—

मङ्गलग्रहः कालपुरुषस्य सत्त्वश्च, रक्तवर्णः, कार्तिकेय-देवताकः, सेनापतिः क्षत्रियः, तमःस्वभावः, क्रूरो रक्तनेत्रश्चञ्चलः, पित्तप्रकृतिकः, क्रोधी, कृशो मध्य-देहश्चोदारहृदयः, अग्निस्थानस्वामी, समयेऽहोरात्राधिपः, तिक्तरसः, दक्षिणे रात्रौ च बलवान्, कटुवृक्षोत्पादकः, रक्तवस्त्रः, ग्रीष्मर्तुस्वामी, मेघवृश्चिकराश्याधिपतिः, मकरराशेरष्टाविंशत्यंशान्तमुच्चस्तथा मेघराशेरष्टाविंशत्यंशपर्यन्तं नीचो मेघराशौ द्वादशांशान्तं मूलत्रिकोणसंज्ञकश्चास्ति ।

अस्य हि रविचन्द्रगुरवो मित्राणि, शनिशुक्रौ समौ, बुधश्च शत्रुः । अग्निमत्त्वः, धातुसंज्ञकश्चायं सत्त्वभूमिपुत्रशीलशौर्यरोगग्रहभ्रातृपराक्रमान्निसाहस-राजशत्रुकुलटास्त्रीप्रभृतीनां वस्तूनां कारकः, अष्टाविंशतितमे वर्षे भाग्यप्रदो भवति । भगवान् नृसिंहश्चास्यावतारः प्रोक्तः ।

अथ बुधः—

बुधस्तु कालपुरुषस्य वाणी, दुर्वाश्यामवर्णः, विष्णुदेवताकः, नपुंसकः,

वैश्यः, श्रेष्ठशरीरः, श्लिष्टवाक्यः, हास्यप्रियः वातपित्तकफदोषत्रययुतः, शरीरे त्ववस्वामी, क्रीडास्थलस्वामी, मिश्रितरसः, पूर्वदिशि चाहोरात्रे बलवान्, निष्फल-
वृक्षोत्पादकः, कृष्णक्षौमवस्त्रः, शरदृतुपः, रजःस्वभावः, मूलसंज्ञकः, युवराजश्च
कथितः । ज्योतिर्विद्यामातुलगणितकार्यनर्तनवैद्यहास-शिल्पविद्याविवाह-प्रभृतिकानां
वस्तूनां कारकः, मिथुनकन्याराशिपतिः, कन्याराशेः पञ्चदशान्तमुच्चस्तथा मीन-
राशेः पञ्चदशपर्यन्तं नीचः, कन्याराशौ पञ्चदशांशानन्तरं विशत्यंशान्तं मूल-
त्रिकोणः, मूलसंज्ञकः, भूमितत्त्वश्चास्ति ।

अस्य हि रविशुक्रौ मित्रे शनिगुरुभौमाः समाः, चन्द्रश्च शत्रुः । अयं पुनः
द्वात्रिंशत्तमे वर्षे भाग्यप्रदः । भगवान् बुद्धोऽस्यावतारः ।

अथ गुरुः—

कालपुरुषस्य ज्ञानसुखात्मकः, गौरगात्रः, इन्द्रदेवताकः, मन्त्री, ब्राह्मणः,
विशालदेहः, पिङ्गलकेशनेत्रः, कफप्रकृतिकः, धीमान्, सर्वशास्त्र-विशारदः, शरीरे
वसास्वामी, कोशस्थानाधिपः, समये मासाधिपतिः, मधुररसः, पूर्वस्यां दिशि दिने
च बलवान् सफलवृक्षोत्पादकः, पीताम्बरः, धनुर्मीनस्वामी, कर्कस्य पञ्चांशपर्यन्त-
मुच्चस्तथा मकरस्य पञ्चांशान्तं नीचः, धनुषि च दशांशान्तं मूलत्रिकोणः, हेम-
न्तर्तुस्वामी, सत्त्वस्वभावः, आकाशतत्त्वः ।

स्वकर्मयजनदेवब्राह्मणधनगृहकाञ्चनवस्त्रपत्रमिश्रान्दोलनविवाहप्रभृतिकानां
वस्तूनां कारकः, मूलसंज्ञकश्चास्ति ।

अस्य हि रविचन्द्रमङ्गला मित्राणि, शनिः समः, बुधशुक्रौ शत्रू । अयं पुनः
षोडशे वर्षे भाग्योदयकारको भवति । भगवान् वामनश्चास्यावतारः प्रोक्तः ।

अथ शुक्रः—

शुक्रो हि कालपुरुषस्य वीर्यात्मको मन्त्री दयावशरीरः स्त्रीलिङ्गश्चेन्द्राणी-
देवताको जलतत्त्वो ब्राह्मणः, रजःप्रकृतिकः, सुखी, कान्तवपुः, श्रेष्ठः, सुलोचनः,
काव्यवर्ता, कफवातप्रकृतिकः, वक्रकेशः, शरीरे शुक्रस्वामी, शयन-स्थानाधिपः,
समये पक्षात्मकोऽम्बररसः, उत्तरदिशि दिने च बलवान्, पुष्पवृक्षोत्पादकः, क्षौम-

वस्त्रः, वसन्ततुं स्वामी, मूलसंज्ञकः, वृषतुलाधिपः, मीनराशौ सप्तविंशतिसंख्यकां-
शान्तमुच्चः, कन्यायां सप्तविंशत्यंशान्तं नीचः, तुलायां पञ्चदशांशान्तं मूल-
त्रिकोणः ।

कल्पत्रकामुं कसुखगीतशास्त्रकाव्यपुष्पसुकुमारयोवनाभरणरजतयानगर्वलोक-
मौक्तिकविभवकवितारसविवाहादीनां वस्तूनां कारकः ।

शनिबुधौ चास्य मित्रे, गुरुभौमौ समौ, रवि-चन्द्रौ शत्रू स्तः । अयं हि
पञ्चविंशे वर्षे भाग्योदयप्रदो भवति । भगवान् परशुरामोऽस्यावतारः ।

अथ शनिः—

अयं हि कालपुरुषस्य दुःखस्वरूपः, कृष्णवर्णः, ब्रह्मदेवताकः, नपुंसकः,
मृत्युः, वायुतत्त्वः, धूम्रः, स्थूलदन्तोऽलसः, पङ्गुः, खररोमकचः, कृशो दीर्घतनुः, पिङ्ग-
लनेत्रः, वातप्रकृतिकः, शरीरे स्नायुस्वामी, उत्करवल्मीकस्थानाधिपतिः, समये
वर्षपः, कपाय-रसः, पश्चिमे रात्रौ च बलवान्, कुत्सितवृक्षोत्पादकः, चित्रपट्टवस्त्रः,
शिशिरतुं स्वामी, मूलधातुसंज्ञकः, सर्वग्रहेषु बृहस्तथायुर्वृद्धिप्रदायकः, मकरकुम्भा-
धिपतिः, तुलाराशौ विंशत्यंशान्तमुच्चस्तथा मेघे विंशत्यंशान्तं नीचः, कुम्भे च
विंशत्यंशपर्यन्तं मूलत्रिकोणः, तमःस्वभावो, महिषहयगजतैलवस्त्रशृङ्गार-प्रयाण-
सर्वराज्यदावायुषगृहयुद्धसंचारशूद्रनीलमणिविघ्नकेशशल्पशूलरोगदासदासीजना—
युष्यमृत्युप्रभृतिकानां वस्तूनां कारकः, पटत्रिंशत्तमे वर्षे भाग्यप्रदो भवति ।

शुक्रबुधौ चास्य मित्रे गुरुः समो रविचन्द्रभौमाः शत्रवः सन्ति । भगवान्
कूर्मोऽस्यावतारः प्रोक्तः ।

अथ राहुः—

भगवान् वराहोऽस्यावतारः । सेनास्वरूपः, धूम्राकारो नीलशरीरो
वनयासी, भयङ्करो वातप्रकृतिको धीमान्, चाण्डालजातिकः, वल्मीक-स्थानाधिपः
सीतधातुपः, चित्रकन्याः, समये चाष्टमासाधिपः, धातुसंज्ञकः, प्रयाणसमयसंपरात्रि-
राकलमुत्तार्थघ्नतकारकः । मिथुने विंशत्यंशान्तमुच्चः कुम्भे मूलत्रिकोणश्च
प्रोक्तः । अस्य गृहं कन्याराशिर्जयः । अस्य शनिशुक्रौ मित्रे सूर्यचन्द्रभौमाः

शत्रवः प्रोक्ताः ।

अथ केतुः—

भगवान् मस्त्योऽस्यावतारः । शेषन्तस्य राहुवदेव स्वरूपम् । समये मासत्रया-
धिपतिर्जीविसंज्ञकः, द्विद्रयुतवस्त्रः, नीलमणि-स्वामी, व्रणरोगचर्मात्तिशूलस्फुट-
क्षुधात्तिकारकः, धनुषि पडंशान्तमुच्चः सिंहे मूलत्रिकोणश्च प्रोक्तः । अस्य गृहं
मीनराशिर्ज्यैः । शनि-शुक्रौ शत्रू सूर्यचन्द्रभौमा मित्राणि गुरुबुधौ च समौ प्रोक्तौ ।

अत्र वैशिष्ट्यम्—

क्रूरग्रहाः कृष्णपक्षे दक्षिणायने शुभग्रहाश्च शुक्लपक्षे उत्तरायणे बलिनो
भवन्ति ।

वर्षमास-दिनहोराणां स्वामिनः क्रमादुत्तरोत्तरं बलिनः सन्ति ।

शनिमङ्गलबुधगुरुशुक्रचन्द्रादित्यादचैतेऽप्युत्तरोत्तरं बलिनो निगदिताः ।

सात्कालिक-मैत्री-विचारः—

ग्रहाः स्वाधिष्ठित-स्थानात् द्वितीयतृतीयचतुर्थैकादशद्वादशस्या मित्राणि,
प्रथमपञ्चमपष्ठसप्तमाष्टमनवमदशमस्थादश्च शत्रवः भवन्ति ।

राश्यादीनामधिपतित्वे विशेषः—

चन्द्रबुधशुक्रसूर्यपरिवेपकार्मुकगुरुव्यतिपातशनिकेतवदश्च क्रमान्मेपादीनां
राशीनामधिपतयः सन्ति ।

पञ्चधा मैत्रीविचारः—

मित्रे मित्रेऽस्ति मित्रम् । समे मित्रे मित्रम् । शत्रौ मित्रे समः । समे शत्रौ
शत्रुः । शत्रौ शत्रौ चास्ति-शत्रुः । अयं भावोऽत्र नैसर्गिको यदि कश्चिद्ग्रहो मित्रं
सात्कालिकेऽपि मित्रं तदास्ति मित्रम् । एवमेव यदि नैसर्गिके समस्तात्कालिके च
मित्रन्तदा मित्रमित्यादि ज्ञेयम् ।

फले बलविचारः—

उच्चस्था ग्रहाः पूर्णं, त्रिकोणस्थाः पादोनं, स्वगृहस्थाः पादमात्रं धुमं फलं

प्रयच्छन्ति । एवं वैपरीत्ये नीचस्थाः शत्रुगृहस्थाश्च पूर्णं, समस्थाः स्वगृहस्थाश्च पादोनं, मित्रस्था अर्द्धमुच्चस्थाः शून्यमशुभं वा फलं प्रयच्छन्ति ।

ग्रहाणां दृष्टि-विचारः—

सर्वे ग्रहास्तृतीयदशमस्थाने पाददृष्ट्या, नवमपञ्चमस्थाने द्विपाददृष्ट्या, चतुर्थाष्टमस्थाने त्रिपाददृष्ट्या, सप्तमस्थानञ्च पूर्णदृष्ट्या पश्यन्ति ।

अत्र विशेषः—

तृतीयदशमस्थाने शनिः, नवमपञ्चमस्थाने गुरुः, चतुर्थाष्टमस्थाने भौमश्च पूर्णदृष्ट्या पश्यन्ति ।

भावानुसारेण ग्रहाणां शुभफलम्—

पञ्चमे गुरुस्तृतीये भौमः पष्ठे शनिरेकादशे च सर्वे ग्रहाः शुभाः सन्ति । शनेरुच्चत्वं शुभम् । नवमे शुभा ग्रहाः शुभाः पापाश्चाशुभाः स्वगृहं विना ज्ञेयाः । स्वगृहस्थश्च पापोजपि शुभः प्रोक्तः ।

ग्रहाणां फलज्ञाने विशेषः—

दृश्यचक्रार्धगाः (सप्तमभावादूर्ध्वं द्वादशभावान्तं सप्तमुक्तांशावधि) ग्रहाः प्रत्यक्षफलदायकाः । एवं चादृश्यगाः (लग्नादूर्ध्वं सप्तम-भावान्तं मुक्तांशावधि-पर्यन्तं) ग्रहाः परोक्षफलदायका भवन्ति ।

अन्यत्र वैशिष्ट्यम्—

ग्रन्थान्तरे शिवशिवाकार्तिकेयविष्णुब्रह्मोन्द्रकाला एते क्रमात्सूर्यादिग्रहा-णामधिदेवताः प्रोक्ताः ।^१

जातिविचारेऽपि सारावल्यां चन्द्रो वैश्मानां बुधः शूद्राणां शनिरन्त्य-जानां राहुश्च म्लेच्छानां स्वामी निर्दिष्टः ।^२

१. बृ० पा०, पृ० ॥ टिप्पण्यम् (काशी-सं०)

२. सीताराम भा, सारावली ४।१४, मास्टर खेताड़ीलास एण्ड संस, बनारस ।

सर्वार्थचिन्तामणी राहुश्चाण्डालः केतुश्च वणसङ्करो निगदितः ।^१

नारदपुराणे पूर्वाग्निदक्षिणनैऋत्यपश्चिमवायव्योत्तरेशानानां दिशानां सूर्य-
शुक्र-मङ्गल-राहु-शनि-चन्द्र-बुध-गुरवश्च क्रमात्स्वामिनः प्रोक्ताः ।

ताम्र-मणि-सुवर्ण-कांस्य-रजत-मौक्तिक-लोहानां धातूनामपि क्रमात्सूर्यादयो
ग्रहा अधीशा ज्ञेयाः ।^२

बृहज्जातके स्थूलनवीनाग्निदग्धाद्रमध्यममुद्वज्जीर्णानि च वस्त्राणि क्रमा-
त्सूर्यादीनां प्रोक्तानि ।^३

राजनीत्यामपि साम्नो गुरु-शुक्रौ, दण्डस्य रवि-भौमौ, दानस्य सोमः,
भेदस्य राहुकेतुशनिबुधाश्च स्वामिनो ज्ञेयाः ।^४

वेदलोकाधिपतिविचारोऽपि दृश्यते—

ऋतयजुस्सामाथर्वणां गुरुशुक्रभौमबुधाः क्रमात्स्वामिनः प्रोक्ताः ।

एवं स्वर्गस्य गुरुः, पितृलोकस्य चन्द्र-शुक्रौ, मर्त्यस्य रवि-भौमौ, नरकस्य
शनि-बुधौ स्वामिनौ भवतः ।^५

बलविचारे विशेषः—

सारावल्याम् पुरुषग्रहा रविमङ्गलगुरवो राश्याः प्रथमभागे, स्त्रीग्रहौ चन्द्र-
शुक्रौ तृतीय-भागे तथा नपुंसकौ शनिबुधौ मध्यभागे बलिनः सन्ति ।

चन्द्रो निशायाः प्रथमभागे, शुक्रो मध्यभागे, भौमश्चान्तिमे भागे बली

१. महीधर-शर्मा, सर्वार्थचिन्तामणिः, १।७४, गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, बम्बई ।

२. नारदमहापुराणम्, १।२।५५।१७, २१, कल्याण, नारदविष्णुपुराणांकम्, जनवरी
१९५४, मोता प्रेस, गोरखपुर ।

३. सीताराम-भा, बृहज्जातकम् २।१२, मास्टर शेताहीलाल एण्ड संस, बनारस ।

४. ज्योतिष-तत्त्वसुधारण्वः, १।३९, खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

५. प० महेस, रणवीरज्योतिर्महानिवन्ध, २।७२, जम्बू कादमीर सरकार, जम्बू ।

भवति । बुधो दिनस्य प्रथमे भागे, रविमंध्यमे, शनिश्चान्तिमे भागे बलवान् भवति ।
गुरुश्चाहोरात्रे एव बली भवति ।^१

सर्वार्थचिन्तामणावपि विशेषः—

गुरुबुधौ लग्ने पूर्वे च, सूर्यभौमौ दशमे दक्षिणे च, शनिः सप्तमे पश्चिमे च,
चन्द्रशुक्रौ चतुर्थे चोत्तरे च बलिनौ स्तः ।^२

सारावल्यां देशविचारोऽपि ग्रहाणां प्रोक्तः । कलिङ्गयवनावन्तिकामगध-
सैन्धवसमतटसौराष्ट्रद्रविडदेशानां क्रमात्सूर्यादयो ग्रहाः स्वामिनो ज्ञेयाः ।^३

वर्णविचारे नारदपुराणे वैशिष्ट्यम्—

ताम्रशुक्लरक्तहरितपीत-चित्रकृष्ण-वर्णाः क्रमात्सूर्यादीनाम् ।^४

स्थानविशेषेण ग्रहाणां विफलत्वं रणवीरज्योतिर्महानिबन्धे—

सूर्ययुतश्चन्द्रः, चतुर्थस्थानस्थितो बुधः, पञ्चमस्थो गुरुद्वितीयस्थो भौमः,
षष्ठस्थः शुक्रः, सप्तमस्थः शनिश्च निष्फलो भवति ।^५

पुनश्च तत्रैव—

राहोर्दोषं बुधो हन्ति, राहुबुधयोर्दोषं शनिर्हन्ति, राहुबुधशनिर्दोषं भौमो
हन्ति, राहुबुधशनिभौमानां दोषं शुक्रो हन्ति । एवमेतेषां पञ्चानां दोषं गुरुस्तथै-
तेषां घण्टां चन्द्रस्तथैतेषां सप्तानामुत्तरायणस्थः सूर्यो हन्ति ।^६

१. सीताराम भा, सारावली, ४।३८, ३९. मास्टर खेलाड़ीताल एण्ड संत, बनारस ।

२. महीपर शर्मा, सर्वार्थ-चिन्तामणि १।१००, १०१, गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
लक्ष्मी वेङ्कटेश्वर स्टीम् प्रेस, कल्याण, बम्बई ।

३. सीताराम भा, सारावली, ७।१४, १५, मास्टर खेलाड़ीताल एण्ड संत, बनारस ।

४. नारदमहापुराणम् १।२।५१।१६, कल्याण, नारदविष्णुपुराणिकम् जनवरी,
१९५४, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

५. पं० महेश, रणवीर ज्योतिर्महानिबन्ध, २।७६, जम्मू काश्मीर सरकार, जम्मू ।

६. तत्रैव, २।८०, ८१ ।

(इ) ग्रहाणां स्पष्टीकरणप्रकारः ।

ग्रहाणां स्पष्टीकरणार्थमेव गणितज्योतिषस्योपादेयत्वमस्ति । ग्रहाणां स्पष्टीकरणज्ञानमेव ज्योतिषशास्त्रमिति सम्यगुच्यते ।

पाराशरहोराशास्त्रं केवलं होराशास्त्रमधिकृत्य निरूपितम् । होराशास्त्रे जन्मकुण्डलीमाश्रित्य ग्रहाणां योगायोगेन दशादिभिः फलकथनस्यैव वैशिष्ट्यम् । अतोऽस्मिन् ग्रन्थे ग्रहस्पष्टीकरणज्ञानप्रकारस्य विशदचर्चा नोपलभ्यते । स प्रकारः सूर्यसिद्धान्तादिग्रन्थेषूह्य इति स्वतः स्पष्टम् । सूर्यसिद्धान्तग्रहलाघवज्योतिर्गणितादिकरणग्रन्थानाश्रित्य पञ्चाङ्गानां निर्माणं भवति । अत एवात्र पञ्चाङ्गमधिकृत्य ग्रहाणां स्पष्टीकरणप्रकारो निर्दिष्टः । स प्रकारोऽत्र मूलग्रन्थीयोज्यवा प्रक्षिप्त इति प्रश्न उत्पद्यते । स च प्रक्षिप्त इत्येव विज्ञेयम् । यतः पञ्चाङ्गस्य चर्चये ग्रन्थेऽप्यत्र कुत्रापि नास्ति । पञ्चाङ्गे तिथिवारनक्षत्रयोगकरणानां सन्निवेशः । पराशरात्परवर्तिषु मानसागरीप्रभृतिकेषु ग्रन्थेषु पञ्चाङ्गमाश्रित्य फलप्रकारोऽप्युपलभ्यते । अतश्चात्रापि पञ्चाङ्गमाश्रित्यैव स्पष्टीकरणप्रकारो निरूप्यते । इदमेव सौकर्यम् । वैशिष्ट्यन्तु करणग्रन्थेष्वेव द्रष्टव्यम् ।

स्वेष्टावग्रे भवेत्पङ्क्तिः पङ्क्तौ स्वेष्टं विशोधयेत् ।

स्वेष्टात्पृष्ठे भवेत्पङ्क्तिः स्वेष्टे पङ्क्तिं विशोधयेत् ॥

ऋणं धनं तथा ज्ञेयं चालने विधिरेव हि ।

अर्थाद्यस्मिन् दिवसे ग्रहसाधनमपेक्षेत, तस्मिन् दिवसे जन्मकालेष्टं घट्यादिकं यदि पञ्चाङ्गस्थग्रहस्पष्टपङ्क्तिः पूर्वं स्यात्तदा पञ्चाङ्गपङ्क्तौ इष्टं विशोधयेत् । एवञ्च यदि पञ्चाङ्गपङ्क्तिजन्मेष्टकालात्पूर्वं स्यात्तदा पञ्चाङ्गपङ्क्तिं जन्मकालेष्टे विशोधयेत् । विशुद्धं चांशकलादिकं क्रमेण ऋणेन धनेन वा युक्तं विहीनं वा कुर्यात्तेन चेष्टकालानुरूपं ग्रहाणां स्पष्टादिकं भवतीति भावः ।

काशी-संस्करणे त्वत्र टीकायां विशदा क्रिया वर्तते ।

तथायं प्रकारः—

पञ्चाङ्गे वा ग्रहाणां स्पष्टा पङ्क्तिर्विद्यते सा पङ्क्तिरिति कथ्यते । तथा च यस्मिन् काले ग्रहसाधनापेक्षा भवेत् स चेष्टकाल इति कथ्यते ।

इष्टकालात्पङ्क्तिरग्रे भवेत्तदा ऋणचालनं भवति । यदि च पङ्क्तिः पृष्ठे भवेत्तदा धनचालनं कथ्यते । एवं च इष्ट-मङ्क्त्योर्दिनघटीपलादिकस्यान्तरं भवति तच्च चालनं प्रोच्यते ।

तच्च चालनं यदि धनचालनं भवेत्तदा पङ्क्तिस्त्यग्रहस्य गत्या गुणीकृत्य पण्डितसंख्याया विभजेत् लब्धञ्चांशादिकं पङ्क्तिस्त्ये ग्रहे गुञ्जीत ततश्च तात्कालिको ग्रहः स्पष्टो भवति ।

यदि च ऋणचालनं भवेत्तदा ऋणचालने ग्रहस्य गतिं गुणीकृत्य पण्डितसंख्याया विभजेत् । लब्धोशादिकं पङ्क्तिस्त्यग्रहे हीनं कुर्यात् । ततश्च तात्कालिको ग्रहः स्पष्टो जायते ।

अत्रायं विशेषः—

यत्रान्तरे दिनसंख्यायां दिनसंख्याहीना न भवेत्तत्र दिनसंख्यायां सप्तसंख्यां संयोज्य तां हीनां कुर्यात् । एवं च राशिसंख्यायां राशिसंख्या हीना न भवेत्तदा द्वादशसंख्यां संयोज्य तां हीनां कुर्यादिति ज्ञेयम् । पङ्क्तिस्त्यग्रहस्य स्पष्टकालोऽर्धरात्रौ भवति तस्य मिश्रमानमिति संज्ञा ज्ञेया । अत्र कल्पितोदाहरणम्—

माघशुक्लपष्ठ्यां सोमवासरे सूर्यस्पष्टस्य पङ्क्तिः पञ्चाङ्गे एवं विद्यते सूर्यः १०।२।१६।१३, गतिः ६०।५६ मिश्रमानम् ४३।४६ । अत्रेष्टकालघटिकापलादिकम् ७।३।२५॥

२।४३।४६ दिन-मिश्र-मानादिके

७। ३।२५ इष्ट-दिन-घटिकापलादिके न्यूनीकृते

२।४०।२४ इति

इदं च ऋणचालनम् । अतः पङ्क्तिस्त्यसूर्यस्य ६०।४३ गत्या गुणीकृतम्

२।४०।२५ × ६० = १२० । २४०० । १५००

२।४०।२५ × ४३ = ८६ । १७०० । १०७५

योगे कृते १२० । २४८६ । ३२०० । १०७५

सवर्णाकृते २ । ४२ । १६ । ५७ = २० इति जातम् ।

अत्रान्तिमे भागे स्वल्पान्तरे सति पूर्णं ग्राह्यमिति न्यायेन १६।५७
अस्य २० इति ग्राह्यम् । तेन २।४२।२० इति भवति । इयं पङ्क्तिः श्रृणुचालन-
त्वात् । पञ्चाङ्गस्यायां सूर्यपङ्क्तौ १०।२।१६।१३ हीना कृता तेन १०।२।१६।१३-
२।४२।२०=६।२६।३६।५३
इति सूर्यस्पष्टः सञ्जातः ।

चन्द्रस्पष्टीकरण-प्रकारः—

वर्तमाननक्षत्रादारभ्य जन्मेष्टकालान्तं व्यतीतः समयो भयातमिति
कथ्यते । नक्षत्रस्य सर्वभोगकालो भभोग इत्युच्यते ।

भयातभभोगानयन-ज्ञानम्—

यदि जन्मेष्टं नक्षत्रादधिकं स्यात्तदा इष्टकाले नक्षत्रं न्यूनीकार्यम् शेषे च
द्वितीयदिननक्षत्रस्य घट्यादिकं संयोज्यम् । भयातं भवति । यदि चेष्टकालो नक्षत्रा-
दधिको भवेत्तदा पूर्वदिननक्षत्रं पष्टि-घटिकाभ्यो हीनः कार्यः । शेषे च जन्मेष्टकाल-
घटीपलादिकं संयोज्यम् । भयातं भवति ।

भयातस्य पलादिकं पष्टिसङ्ख्याया गुणीकृत्य भभोगपलैर्विभजेत् लब्धौ पष्टि-
सङ्ख्याया गुणितां नक्षत्रसङ्ख्यां युञ्जीत तां सङ्ख्यां द्विभिर्गुणीकुर्यात् ततश्च
नवभिर्विभजेत् लब्धांशादिकं चन्द्रस्पष्टो भवति ।

कल्पितोदाहरणम्—

अत्र भयातम् ५८।१५ पलीकृते ३४६५ पष्टिसङ्ख्याया गुणिते २०६७००
भभोगपलैः ३५७१ विभक्ते लब्धिः ५६।४३।२३ सञ्जाता । अत्र गतनक्षत्रं रोहिणी
तस्यासङ्ख्या ४ तस्यां पष्टिभिर्गुणितायां २४० लब्धिर्भवति । अत्र पूर्वा लब्धिः
५८।४३।२३ युक्ता कृता । ततश्च २६८।४३।२३ इति सञ्जातम् । अस्मिन् द्विगुणिते
५६७।२६।४६ नवसङ्ख्याविभक्ते च ६६।२२।५८ इति सञ्जातम् । अस्यांशादि-
कस्य राश्यादिकृते २।६।२२।५८ इति चन्द्रस्पष्टः ।

(उ) ग्रहाणां षड्वलनिरूपणम्

ग्रहाणां पङ्क्त्वर्गवत् पङ्क्वलस्यापि महत्त्वं विद्यते । पङ्क्त्वर्गवलीग्रहएव
वलवानिति जातक-शास्त्रे सुप्रसिद्धम् । दृग्बलं, स्थान-बलं, दिग्बलं, कालबलं,
निसर्गबलं, चेष्टावलमिति पङ्क्त्वर्गं बलं प्रोक्तम् ।

पूर्वं दृग्बलमाह । यश्च ग्रहोऽन्यग्रहं भावं वा पश्यति स द्रष्टेति कथ्यते ।
यश्च ग्रहो भावो वान्येन ग्रहेण भावेन दाऽवलोक्यते स ग्रहा भावो वा दृश्य इति
प्रोच्यते । द्रष्टारं (ग्रहं भावं वा) दृश्यात् (भावात् ग्रहाद् वा) न्यूनीकुर्यात् । अत्र
यदि शेषं पङ्काश्याधिकं भवेत्तदा शेषं दशराशिभ्यो न्यूनीकृत्य तच्छेषमंशात्मकं विधाय
द्विभिर्विभजेत् लब्धिश्च दृष्टिस्पष्टो भवति । एवञ्च यद्यत्र द्रष्टुर्दृश्यश्चान्तरं पञ्च-
राश्याधिकन्तदा राशि विहायांशादिकं द्विभिर्गुणैकुर्यात् तच्च स्पष्टदृष्टिर्भवति ।
यद्यत्रान्तरं राशिचतुष्टयाधिकं भवेत्तदा पञ्चराशिभ्यो न्यूनीकुर्यात् शेषांशादिकं
दृष्टिस्फुटमिति । यद्यत्रान्तरं राशित्रयाधिकन्तदा राशिचतुष्टया न्यूनीकुर्यात् शेषां-
शादिकमर्धं विधाय त्रिशत्सङ्ख्यायां युञ्जीत तदेव दृष्टिस्फुटं भवति । यद्यन्तरं
राशि-द्वयाधिकं-भवेत्तदा राशि विहाय पञ्चदशसङ्ख्यायां युञ्जीत । तच्चापि दृष्टि-
स्पष्टमिति । यद्यन्तरमत्र राश्याधिकन्तदा राशि परित्यज्यांशादिकं द्विभिर्विभ-
जेत् लब्धिश्च स्पष्टदृष्टिरिति भावः । अत्र काशीसंस्करणे टीकायां विशेषः ।

यद्यत्रान्तरं राशिदशाधिकमथवा राश्यान्यूनन्तदा दृष्टिस्पष्टं शून्यं
ज्ञेयम् ।^१

उदाहरणम्—

लग्नसाधनप्रकरणे सूर्यस्पष्टो ६।२६।३६।५३ लग्नस्पष्टश्च १०।२६।२८।५ ।
अत्र द्रष्टा सूर्यो लग्नं च दृश्यम् । अतः स्पष्टसूर्यं स्पष्टे लग्नान् न्यूनीकुर्यात् ।
अन्तरञ्च ०।२६।५१।१२ । इदं चैकराशितो न्यूनमतोऽत्र दृष्टिशून्यमिति ।

अत्र दानिदृष्टि-विशेषमाह—

अत्र दानिदृष्टि-विशेषं कथयन् पूर्वोक्तस्यापवादमुपस्थापयति । अर्थाद्यदि
दानिश्च द्रष्टा भवति तदान्यो ग्रहो भावो वा दृश्यो भवति तदा द्वयोरन्तरे विहितेः

यद्यत्र राशिस्थाने चैकसङ्ख्या शेषा भवति तदाग्रे ये भुक्तांशा भवेयुस्ते द्विगुणिताः कार्याः । यदि च नवसंख्या राशिस्थानेष्वशिष्टाः स्यात्तदा भोग्यांशा द्विगुणिताः कार्याः । अथ च यदि राशिस्थाने द्विसङ्ख्या भवेत्तदा भुक्तांशानामर्धं विधाय पण्डित-सङ्ख्याया न्यूनीकुर्यात् । एवञ्च राशिस्थानेष्वष्टसङ्ख्यायामवशिष्टायां भुक्तांशान् त्रिशत्सङ्ख्यायां युञ्जीतेति शनिदृष्टौ विशेषः । शेषं पूर्ववदेवेति भावः ।

मङ्गलदृष्टौ विशेषमाह—

मङ्गलश्चेद्दृष्टा स्यात्तदा तस्य दृश्यान्न्यूनीकृते राशिस्थाने सङ्ख्या त्रिः सप्त वा भवेत्तदा भुक्तांशान् पण्डितसङ्ख्याया न्यूनीकुर्यात् । यदि सङ्ख्या द्विः शिष्टा स्यात्तदा भुक्तांशान् सार्द्धाकृत्य पञ्चदशसंख्याया युञ्जीत । यदि च पट्-सङ्ख्या शिष्टा भवेत्तदा पूर्णं (६०) बलं भवतीति विशेषः । शेषं पूर्ववदेवेति ज्ञेयम् ।

गुरुदृष्टौ विशेषमाह—

गुरुश्चेद्दृष्टा तथा दृश्यान्न्यूनीकृते तस्मिन्यदि त्रिः सप्त वा संख्या शेषा भवेत्तदा भुक्तांशानामर्धं पञ्चचत्वारिंशत्सङ्ख्यायां युञ्जीत । अथ च चत्वारिंशत् वा सङ्ख्या शेषा स्यात्तदा भुक्तांशान् पण्डितसङ्ख्याया न्यूनीकुर्यात् । शेषं पूर्ववदिति भावः । इति काशी-संस्करणे विशेषो ज्ञेयः ।^१

भुम्बई-संस्करणे तु शनि-गुरु-मङ्गलानामयं विशेषः—

शनेस्तृतीये दशमे च पूर्णदृष्टौ पञ्चचत्वारिंशत्सङ्ख्यायोगो, गुरोश्च नव-पञ्चमीये दृष्टौ सति त्रिशत्सङ्ख्यायोगः, भीमस्य चतुर्थाष्टमदृष्टौ सत्यां पञ्च-दशसङ्ख्यायोगश्च पूर्वोक्त-दृष्टिफले कार्यं इति ज्ञेयम् ।

उच्चबलमाह—

स्पष्टग्रहे तस्य नीचांशादिकं हीनं कुर्यात् । शेषं यदि पङ्काशिन्यूनं स्यात्तदा तस्यैवांशादिकं निर्माय त्रिसङ्ख्याया विभजेत् तच्चोच्चबलं ज्ञेयम् । अथ च शेषं

१. मृ० पा० २६ । १०-१२ (काशी-सं०)

२. मृ० पा० उ० भा० २ । ६, ७ (भुम्बई-सं०)

यदि पङ्काश्यधिकं स्यात्तदा तच्च द्वादशराशिशोधितं कृत्वा तस्यांशादिकं त्रिसङ्ख्यया विभक्तं चोच्चबलं भवतीति बोध्यम् ।

उदाहरणम् । अत्र सूर्यस्पष्टः ६।२६।३६।५३ इति अत्र सूर्येनीचांशादिकम् ६।१० न्यूनीकृते ३।१६।३६।५३ इत्यवशिष्टम् । इदं च पङ्काशितोऽल्पमतोऽस्यैवांशादिकं विहितम् १०।६।३६।५३ एतस्मिन् त्रिसङ्ख्यया विभक्ते ३६।३२ इदमुच्चबलं सूर्यस्य स्फुटमिति ज्ञेयम् ।

सप्तवर्गं बलमाह—

यदि ग्रहो मूलत्रिकोणस्तदा तस्य ४५ कलात्मकं बलम् । स्वगृहस्थश्चेत्तदा ३० कलात्मकं बलम् । अधिमित्रस्थस्तदा २० कलात्मकं बलम् । मित्रस्थस्य च १५ कलात्मकं समस्थस्य १० कलात्मकं शत्रुस्थस्य ४ कलात्मकमधिशत्रुस्थस्य २ कलात्मकं बलञ्च क्रमशो बोध्यम् ।

अनेनात्र सूर्यः शनिगृहस्थः शनिश्च सूर्यस्य समोऽतोऽत्रास्य १० कलात्मकं बलमायातम् ।

युग्मायुग्मबलमाह—

सूर्यभौमबुधगुरुशनयश्च पञ्चग्रहाः विपमराशिस्था विपमनवांशीया भवेयुस्तदा पादमेकं पञ्चदश-कलात्मकमिति बलं धारयन्ति । समराशीया समनवांशीयाश्च युस्तदा शून्यबलप्रदा भवन्ति ।

चन्द्रशुक्रयोर्विशेषः । चन्द्रशुक्रौ तु समराशिस्थौ च पादमेकं पञ्चदश-कलात्मकं बलं धारयतः । अन्यथा विपमराशिस्थौ विपमनवांशीयौ च भूत्वा शून्यबलप्रदौ भवत इति बोध्यम् ।

केन्द्रादिबलमाह—

केन्द्रस्थाः (१-४-७-१०) ग्रहाः पूर्णं (६० कलात्मकम्) पणफरस्था (२-५-८-११) ग्रहं (३० कलात्मकम्) आपोक्लिमस्था (३-६-९-१२) पादमेकं (१५ कलात्मकम्) बलं धारयन्तीति । अत्र गर्गवचनमपि—

‘केन्द्रस्थः पूर्णबलः मध्यबलः पणपरस्थितस्तद्वत् । आपोविलमगः
प्रोक्तो हीनबलः खेचरो मुनिमिरिति” ।

द्वेष्काणवलमाह—

पुरुषग्रहाः (सूर्यभौमगुरुवः) प्रथमद्वेष्काणे (राशेराद्य-दशांशात्मके)
नपुंसको ग्रहो (शनि-शुक्रौ) द्वितीय-द्वेष्काणे (राशेरेकादशादारम्य विंशत्यंशात्मके,
स्त्रीगृहौ (चन्द्र-शुक्रौ) तृतीय-द्वेष्काणे (राशे-रेकविंशत्यंशादारम्य त्रिंशांशात्मके)
पादमेकं पञ्चदशकलात्मकं बलं धारयतः । अन्यथा (भिन्नद्वेष्काणेषु भावः)
शून्यबलप्रदा ज्ञेयाः ।

मुम्बई-संस्करणे विशेषः—

‘स्वपङ्कगंगतास्त्रिशदेवं स्थानबलं विदुः”

अर्थाद्ये ग्रहाः पङ्कगंविभागेन स्ववर्गगताः स्युस्ते त्रिशतकलात्मकमद्वयं
धारयन्तीति विशेषेण बोध्यम् ।

दिग्बलमाह—

सूर्यमङ्गलयोः स्पष्टराश्यादिके चतुर्यंभावस्पष्टं गुरुशुक्रयोः स्पष्टराश्यादिके
सप्तमभावस्पष्टं शुक्रचन्द्रयोः स्पष्टराश्यादिके दशमभावस्पष्टं क्षनैः स्पष्टराश्या-
दिके च लग्नस्पष्टं हीनं कुर्यात् । शेषं यदि पञ्चाशदधिकं न स्यात्तस्यांशादिकं
निर्माय त्रिभिर्विभजेत् लब्धं दिग्बलं भवति । पञ्चाशदधिकश्चेत्तदा द्वादशराशितो
विशोऽष्टांशादिकं निर्माय त्रिभिर्विभक्ते दिग्बलं ज्ञेयमिति भावः ।

कालबलमाह—

अत्र पूर्वं नतोन्नतानुसारं ग्रहाणां बलं निरूप्यते । मध्याह्नादधरात्रपर्यन्त-
मिष्टकालश्चेत्तदा नतं कार्यम् । अर्धरात्रादारम्य मध्याह्नान्तमिष्टकालः स्यात्तदा

१. सीताराम-भा, जातक-पद्धतिः पृ० २१, मास्टर सेनाहीनाल एण्ड गंत,
बनारस ।

२. मृ० पा० उ० भा० २।१२ (मुम्बई-सं०)

नतस्योन्नतं कार्यम् । सूर्यगुरुशुक्राः दिवा बलशालिनः । शनिचन्द्रभौमाश्च रात्रि-
बलशालिनः ।

उन्नतं द्विगुणितं रविगुरुशुक्राणां दिवाबलं भवति तदेव बलं पण्डि-
सङ्ख्याया न्यूनीकृतं स्यात्तदा शेषं रात्रिवलं भवति ।

एवञ्च नतं द्विगुणितं शनिचन्द्रभौमाणां रात्रिवलं भवति पण्डिसङ्ख्याया
न्यूनीकृतञ्च दिवाबलं ज्ञेयम् ।

बुधस्य विशेषः—

बुधस्तु सदैव रात्रौ दिवा वा पूर्णबली भवति ।

अत्र कल्पितोदाहरणम्—

इष्टं ८११६ (प्रधरात्रादारम्यमध्याह्नान्तमिति चोन्नतसंज्ञकम्) अतश्च
दिनमानम् २७।४८ दिनाघंम् १३।५४ दिनार्घ्येष्टयोरन्तरम् ५।३८ अस्योन्नतम्
२४।२२ द्विगुणितम् ४८।४४ । एतदत्र रविशुक्रगुरुणां दिवाबलम् । अस्य
पण्डिसङ्ख्याया न्यूनीकृते ११।१६ शेषं जातमेतदेव चन्द्रभौमशनीनां दिवाबलमिति
भावः । अतोऽन्यथा वैपरीत्ये ४८।४४ चन्द्रभौमशनीनां ११।१६ सूर्यशुक्रगुरुणाञ्च
रात्रिवलमिति बोध्यम् ।

पक्षबलमाह—

चन्द्रस्य स्पष्टराश्यादिके सूर्यस्य स्पष्टराश्यादिके हीने कृते शेषं यदि
पट्टाश्याधिकं न स्यात्तदा, तस्यांशादिकं निर्माय त्रिभिर्विभजेत् लब्धं शुभग्रहाणां
पक्षबलं भवति । यदि शेषं पट्टाश्याधिकं भवेत्तदा तस्य द्वादशराशितो विशुद्धं
चांशादिकं निर्माय त्रिभिर्विभज्य च बलं ज्ञेयम् । शुभग्रहाश्चात्र चन्द्रबुधशुक्र-
गुरवश्च बोध्याः । शुभग्रहाणां बलस्य पण्डिसङ्ख्याया हीने कृते लब्धमंशादिकं
पापग्रहाणां (सूर्यशनिभौमानाम्) पक्षबलं भवतीति ।

दिनरात्रिभागबलमाह—

अत्र दिनस्य रात्रेश्च भागत्रयं कुर्यात् । दिनस्य प्रथमभागे बुधो द्वितीयभागे
सूर्यस्तृतीयभागे शनिश्च पूर्णबलं (६० कलात्मकम्) धारयन्ति । एञ्च रात्रौ प्रथम-

भागे चन्द्रो द्वितीयभागे शुक्रस्तृतीयभागे भीमः पूर्णं बलं (६० कलात्मकम्) धारयन्ति ।

अत्र गुरोर्विशेषः । गुरुश्च सदैव पूर्णबलं (६० कलात्मकं) विधत्ते ।

मुम्बई-संस्करणेऽत्र विशेषः ।

दिनरात्रिविभागे यथा पूर्णबलस्य (६० कलात्मकस्य) विचारो विहित एव-
माधानलग्नेऽर्धबलं (३० कलात्मकम्) चित्रप्रवेशे (चैतन्यप्रवेशकाले) पादोनबलस्य
(४५ कलात्मकस्य) विचारो विधेयः । तथा हि ।

आधाने चित्रप्रवेशे तु त्रिशद्भूतार्णवा बलम् ।

ज्ञाकमन्वेन्दुशुक्राराः पतयः सर्वदा गुरुः ॥

अत्र गुरुस्तु पूर्ववदाधाने त्रिशत्कलात्मकं चित्रप्रवेशे च पञ्चचत्वारिंश-
त्कलात्मकं दिवा रात्रौ बलं विधत्ते ।

वर्षमासदिनहोरेषावलमाह—

वर्षपतेः पादमेकं (१५ कलात्मकम्) मासपतेश्चाद्वयं (३० कलात्मकम्)
दिनपतेः पादोनं (४५ कलात्मकं) होरापतेश्च पूर्णं बलं (६० कलात्मकम्) ज्ञेयम् ।

वर्षमासदिनहोरेण नामानयनप्रकारस्तु सूर्यसिद्धान्तादिग्रन्थेषु ज्ञेयम् । तथा
हि काशी-संस्करण-टीकायाम् ।

सावनो द्युगणः सूर्याद् दिनमासाब्दपास्तथा ।

सप्तमिः क्षयितः शेषः सूर्याद्यो वासरेश्वरः ॥

मासविनसङ्ख्याप्तं द्वित्रिघ्नं रूपसंयुतम् ।

सप्तोद्धृतावशेषो तु विज्ञेयो मासवर्षयो ॥

होरेषास्य ज्ञानमपि मुहूर्त-चिन्तामणौ—

वारादेर्घटिका द्विघ्नाः स्वाक्षहृच्छेषवर्जिताः ।
सैकास्तदा नगैः कालहोरेषा दिनपात् क्रमात् ॥'

अयनवलमाह—

अत्रायनवलज्ञानार्थं पूर्वखण्डत्रयं ४५, ३३, १२ इति बोध्यम् । अयनांशयु-
तस्य ग्रहस्पष्टस्य भुजं कुर्यात् । (यदि राशित्रयाधिकः स्यात्तदा षड्राशितः
शोध्यः । एवं यदि षड्राश्यधिकस्तु नवराशितः शोध्यः । नवराश्यधिकश्चेत्तदा
द्वादशराशितः शोध्यः ।) अथ च राशि-स्थाने शून्यन्तदा ४५ ध्रुवाङ्केन गुणनीयम् ।
यदि च राशिस्थाने सङ्ख्येका तदा ३३ सङ्ख्यया गुणीकृत्य ४५ सङ्ख्या योज्या ।
यदि भुजराशी द्विसङ्ख्या विद्यते तदा १२ सङ्ख्यया गुणीकृत्य ३० सङ्ख्या विभ-
जेत् लब्धांशादिके गतखण्डं योज्यम् । ततश्च लब्धेः राश्यंशादिकं कार्यम् । यदि
तच्च तुलादिराशिपट्के स्यात्तदा तत्र राशित्रयं हीनं कार्यम् । अथ मेपादिराशि-
पट्के स्यात्तदा राशित्रयं युज्जीत । अत्र च शनिचन्द्रयोरयनवलं वैपरीत्यमर्षाद्यदि
मेपादिकपट्के स्यात्तदा राशित्रयं वर्ज्यम् । तुलादिपट्के सञ्ज्योज्यम् ततश्च
त्रिभिर्विभजेत् । लब्धमयनांशवलं ज्ञेयम् बुधे विशेषः । द्वादशराशिषु बुधश्च कुत्रापि
स्यात्तदा राशित्रयं संयोज्यं न तु हीनं कार्यमिति भावः ।

सूर्यस्य चानीतं वलमत्र द्विगुणीकृतमेवायनवलमिति विशेषेण बोध्यम् ।
उदाहरणम् । सूर्यः ६।२६।३६।५३ अयनांशः २१।२५।३ अत्र सूर्यः ६।२६।३६।५३
अयनांशे (२१।२५।३) युक्ते १०।२१।१।५६ सायनः सूर्यः सञ्जातः । अस्य भुजः
१।८।५।८।४ अत्र राश्येकत्वात् प्रथमखण्डः ४५ भवति । अंशादिके (८।५।८।४)
४५ संख्यायां युक्ते ५४।५।१५२ अंशादिकं सञ्जातम् । अस्य रास्यादिके कृते
१।२४।५।१५२ स्पष्टो भवति । सायनः सूर्योऽत्र तुलादिपट्केऽस्ति । अतश्च राशि-
त्रयान् न्यूनीकृतम् १।५।८।८ लब्धञ्च भवति । अस्य कृतांशादिकस्य (३५।८।८)
तृतीयांशे (११।४२।४३) द्विगुणिते २३।२५।२६ सूर्यस्यायनवलं भवति ।

ग्रहयुद्धवलज्ञानमाह—

भौमादिपञ्चग्रहाणां मध्ये यदि ग्रहद्वयस्य अंशकलादिकं तुल्यं स्यात्तदा तस्य ग्रहद्वयस्य युद्धं ज्ञेयम् । युध्यतो ग्रहयोः पङ्चलैक्यस्यान्तरं कुर्यात् ।

अत्र बलहीनो निर्जितो ग्रहो ज्ञेयः । अधिकबलश्च विजेता । ततश्च निर्जितग्रहस्य बलैक्ये विजेतुर्ग्रहस्य बलैक्यान्तरं न्यूनीकुर्यात् । न्यूनीकृते निर्जितस्य बलं दक्षिणगतं भवति । विजेतुश्च बलमुत्तरगतं ज्ञेयम् ।

उदाहरणम्—

जन्मकाले भौमः ४।२।७।५ गुरुश्च ४।२।७।५ । भौमबलैक्यम् ३।२।१ गुरु-बलैक्यं २।५।३ । अन्तरीक्षे ५।६।५।८ । एतत्पराभूतस्य न्यूनबलस्य गुरोश्च बल-मध्यात् २।५।३ हीनं कृतम् १।८।५ गुरुबलं तदेवान्तरं ०।५।६।५।८ जितस्य भौमस्य बलैक्ये ३।२।१ योजितं ३।५।८।५।६ इति जेतुर्भौमस्य बलमिति ज्ञेयम् ।

अथ प्रसङ्गप्राप्तं ग्रहाणां गतिबलमाह—

अत्र ग्रहाणां गतिबलज्ञानार्थं पूर्वं गतिभेदानाह । अष्टौ भेदा ग्रहगतेश्च । तासां गतीनामिमानि नामानि । (१) वक्रा, (२) अनुवक्रा, (३) विकला, (४) समा, (५) मन्दा, (६) मन्दतरा, (७) शीघ्रा, (८) शीघ्रतरा ।

क्रमेण तासामित्यं बलं ज्ञेयम्—

वक्रग्रहस्य ६०, अनुवक्रस्य ३०, विकलस्य १५, समस्य ३०, मन्दस्य १५, मन्दतरस्य ७।३०, शीघ्रस्य ४५, अतिशीघ्रस्य च ३० इति ।

चेष्टाबलमाह—

चेष्टाबलानयनार्थं पूर्वं मध्यमग्रहस्य स्पष्टग्रहस्य (अस्य मध्यमस्पष्टत्वं ग्रहस्य ग्रहापवादिकरणग्रन्थेषु ज्ञेयम्) चोभयोरन्तरं कुर्यात् । तस्यान्तरस्याप्यर्थं कुर्वीत । अत्र यदि मध्यमग्रहः स्पष्टग्रहादधिकस्तदा तदन्तरं मध्यमग्रहे युञ्जीत । अथ च स्पष्टग्रहान्मध्यमग्रहो न्यूनस्तदा पूर्वोक्तान्तरार्द्धं मध्यमग्रहात् हीनं कृत्वा पुनस्तन्दीप्तोच्चफलात् हीनं कुर्वीत सन्धं चेष्टाकेन्द्रबलम् । चेष्टाकेन्द्रबलस्यां-धादिकं निर्माणं त्रिभिर्विभजेत् । सन्धं चेष्टाबलं भवति । (अत्र दीप्तोच्च-फल-विचारोऽपि सूर्यसिद्धान्तादिकरणग्रन्थेष्वेव ज्ञेयम्) ।

सूर्यचन्द्रयोरत्र विशेषः—

लब्धे सूर्यचन्द्रयोश्चेष्टाकेन्द्रबले त्रिसङ्ख्याविभागस्थाने त्रिराशिमेहनकार्यम् ।

काशीसंस्करणेऽत्र भेदः । अत्र मध्यमस्पष्टग्रहयोरन्तरस्यार्धस्थाने मध्य-
मस्पष्टग्रहयोगस्यार्द्धमिति निर्दिष्टम् । प्रकारोऽपि भिन्नः । यथा हि ।

मध्यमस्पष्टग्रहयोगस्यार्द्धं कृत्वा स्वस्वशीघ्रोच्चात् हीनं कुर्यात् । तच्च
भौमादिपञ्चग्रहाणां चेष्टाकेन्द्रबलम् । यदि तच्च पङ्कश्याधिकं स्यात्तदा द्वादश-
राशितः संशोध्यंशादिकं निर्माय त्रिभिर्विभजेत् । लब्धं चेष्टावलं भवति । यदि
पङ्कश्याधिकं न स्यात्तदा तस्यैव चेष्टा-केन्द्रबलस्यांशादिकं निर्माय त्रिभिर्विभजेत् ।
लब्धं चेष्टावलमिति भावः ।^१

ग्रहाणां नैसर्गिकबलमाह—

ग्रहाणां नैसर्गिकबलं सूर्यस्य ६०, चन्द्रस्य ५१, भौमस्य १७, बुधस्य २३,
गुरोः ३४, शुक्रस्य ४३, शनेश्च ६ इति ज्ञेयम् ।

काशी-संस्करणे भिन्नः प्रकारः । ६० सङ्ख्यां ७ सङ्ख्याया विभजेत् । लब्धम्
८।३४।१७ इति सूर्यस्य बलम् । एतच्च द्विगुणितं चन्द्रस्य, त्रिगुणितं भौमस्य, चतु-
गुणितं बुधस्य, पञ्चगुणितं गुरोः, षड्गुणितं शुक्रस्य, सप्तगुणितं च शनेर्नैसर्गिकं
बलं बोध्यम् ।^१

पङ्कश्याधिकप्रकारमाह—

अत्र पूर्वोक्तपञ्चविधबलैक्यं कुर्यात् । पुनश्च पापग्रहदृष्टियोगस्य शुभग्रह-
दृष्टियोगस्य चोभयोरन्तरं कार्यम् । पापग्रहदृष्टियोगाधिक्ये तस्यान्तरस्य चतुर्थांशं
बलैक्ये न्यूनीकुर्यात् । शुभग्रहदृष्टियोगाधिक्ये चान्तरस्य चतुर्थांशं बलैक्ये युञ्जीत ।
तदेव पङ्कशलं भवतीति ज्ञेयम् ।

काशी-संस्करणेऽस्य प्रकारान्तरं नामान्तरं च विद्यते । अस्य नाम तु द्वावल-

१. सू० पा० पृ० १५५ टीकायाम् (काशी-सं०)

२. सू० पा० पृ० १५२ टीकायाम् (काशी-सं०)

मिति । प्रकारश्चायम् । शुभग्रहदृष्टियोगस्य चतुर्थांशो बलैक्ये संयोज्यः । पाप-
ग्रहदृष्टियोगस्य चतुर्थांशो बलैक्यान् न्यूनीकर्तव्य इति ।

अथ भावबलानयनमाह—

यस्य भावस्य बलमानेयं स्यात्तस्य स्वामिनः पूर्वोक्तं बलैक्यं गृह्णीत । तत्र
शुभग्रहदृष्टेः पापग्रहदृष्टेश्चान्तरं कर्तव्यम् । शुभग्रहदृष्टिबलाधिक्ये चान्तरस्य
चतुर्थांशं युञ्जीत । पापग्रहदृष्टिबलाधिक्ये अन्तरस्य चतुर्थांशो हीनः कार्यः ।
लब्धं भावबलं ज्ञेयम् ।

अत्र विशेषमाह—

यस्मिन् भावे गुरुबुधौ वा स्यात्तत्र पूर्वोक्तानीतभावबलमध्ये एकं योजयेत् ।
शनिना भौमेन वा युतस्य भावस्य पूर्वोक्तभावबलमेकेन हीनं कार्यम् ।

भावविशेषे कालबलमाह—

दिवसे जन्म चेत्तदा शीर्षोदयाः मिथुनतुलासिंहकन्यावृश्चिककुम्भाख्या
राशयो बलिनो भवन्ति । अन्ये निर्वला इति । रात्रौ चेज्जन्म तदा पृष्ठोदयाः
मेषवृषकर्कमकरधनूँऽपि बलिनोऽप्येव निर्वला इति । सायं प्रातः सन्ध्याद्वयकाले
जन्म चेत्तदोभयोदयो मीनराशिर्वलवान् भवति । दोषा निर्वला इति भावः ।

भावानां दिग्बलम्—

मिथुनतुलाकन्याधनुःपूर्वादिंकुम्भराशीनां लग्नानि यदि स्युस्तदा तत्र सप्तम-
भावस्पष्टो हीनः कार्यः । दोषस्य षड्राश्यधिके सति द्वादशराशितः संशोधनं
कुर्यात् । तस्य चांशादिकं निर्माय त्रिभिर्विभजेत् । लब्धं दिग्बलं ज्ञेयम् । षड्राश्य-
धिकं न चेत्तदा तस्य द्वादशराशितः संशोधनस्याभाव इति । एवमेव मकरस्य
पूर्वादिं धनुषश्चोत्तरादिं स्यात्तथा मेषसिंहवृषभा राशयो भवेयुस्तदा तत्र चतुर्थभाव-
स्पष्टो हीनः कार्यः । वृश्चिककर्को चेत्तदा लग्नस्पष्टो हीनः कार्यः । मकरराशो-

त्तराद्धं भीनराशिश्च स्यात्तदा दक्षमभावस्पष्टो हीनो विधेयः । शेषा क्रिया पूर्वव-
द्विधेया ।

अथ च बलप्रकरणमुपसंहरन् ग्रहाणां पङ्चबलैक्ये सुबलित्वादिभेदमाह—

सूर्यस्य ३६०, चन्द्रस्य ३६०, भौमस्य ३००, बुधस्य ४२०, गुरोः ३६०, शुक्रस्य
३३०, शनेश्च ३०० । पङ्चबलैक्ये ध्रुवांकाः सुबलित्वे प्रोक्ताः । एभ्योऽङ्केभ्यो यदि
ग्रहाणामधिका मङ्कला बलैक्ये भवेयुस्तदा ते पूर्णबलिनो भवन्ति । यदि न्यूनाः
स्युस्तदा केवलं बलिन एव ज्ञेयाः । सूर्यादिग्रहाणां पङ्चबलैक्ये सुबलित्वमुक्त्वा
पङ्चबलस्य पृथक् पृथक् रूपेण सुबलित्वमाह ।

पूर्वं स्थान-बलम्—

सूर्यस्य १६५, चन्द्रस्य १३३, भौमस्य ६६, बुधस्य १६५, गुरोः १६५, शुक्रस्य
१३३, शनेः ६६ इति स्थानबलं ज्ञेयम् ।

दिग्बलम्—

सूर्यस्य ३५, चन्द्रस्य ५०, भौमस्य ३०, बुधस्य ३५, गुरोः ३५, शुक्रस्य ५०,
शनेश्च ३० इति दिग्बलं प्रोक्तम् ।

चेष्टाबलम्—

सूर्यस्य ५०, चन्द्रस्य ३०, भौमस्य ४०, बुधस्य ५०, गुरोः ५०, शुक्रस्य ३०,
शनेश्च ४० चेष्टाबलं कथितम् ।

कालबलम्—

सूर्यस्य ११२, चन्द्रस्य १००, भौमस्य ६७, बुधस्य ११२, गुरोः ११२, शुक्रस्य
१००, शनेश्च ६७ इति कालबलं ज्ञेयम् ।

घनबलम्—

सूर्यस्य ३०, चन्द्रस्य ४०, भौमस्य २०, बुधस्य ३०, गुरोः ३०, शुक्रस्य ४०,
शनेश्च २० इत्ययनबलं प्रोक्तम् ।

अत्रापि पूर्ववदिति ज्ञेयं यदिमे ग्रहाः स्थानदिग्बलादिषु पूर्वोक्तध्रुवाङ्कानु-

सारं बलाद्भूयुताः सुबलिनो ज्ञेयाः । आधिक्ये पूर्णबलिनः । न्यूनत्वे बलिनो भवन्तीति बोध्यम् ।

बलयुक्तेषु बहुषु ग्रहेषु योगकारकत्वयुक्तेषु कस्य बलाधिक्यमिति विचारमाह ।

राजयोगादियोगकारकेषु ग्रहेषु यो ग्रहः स्वोच्चमूलत्रिकोणादिस्थस्तस्य बलत्वमुक्तम् । अर्थात् स्वग्रहस्थान्मूलत्रिकोणस्थस्तस्मादुच्चस्य इत्यादिकं निगदितम् । पुनश्चापि पङ्कगं सप्तवर्गदशवर्गपोडशवर्गादिशुद्धो ग्रहो बलवानिति । परं पङ्कगलैक्ययुतो बलवान् ग्रहः सर्वोपरि बलवान् भवतीति विशेषेण ज्ञेयम् । अर्थात् पङ्कगलैक्यं बलं ग्रहस्य बलायलविचारे सर्वोपरि बलमिति भावः । यः पङ्कगलाधिक्यवान् ग्रहः स एव योगदीर्घा कारकत्वे विशेष-फलप्रद इति बोध्यम् । अयमेव विचारो ग्रहवद्भावबलेष्वपि ज्ञेयः ।

(ऋ) ग्रहाणामिष्टकष्टबलवर्णनन्तत्फलकथनञ्च ।

ग्रहाणां भाव-दशाफलस्य शुभाशुभत्वज्ञानायेष्टकष्टज्ञानप्रकारे रश्मि-साधनमाह ।

इष्टकष्टज्ञाने ग्रहाणामुच्चचेष्टाशुभाशुभरश्मिज्ञानमावश्यकमतश्च पूर्वं रश्मि-साधनविधिं निरूप्यते ।

उच्चरश्मिसाधनम्—

ग्रहस्पष्टात् ग्रहस्य नीचांशादिकं हीनं कार्यम् । शेषं यदि पङ्कगलैक्यं न भवेत्तदा तस्मिन्नेकसङ्ख्यायुक्तं विधायान्शादिकं द्विगुणितं कार्यम् । तदेव ग्रह-स्योच्चरश्मिरिति । यदि शेषं पङ्कगलैक्यं न भवेत्तदा तद्द्वादशराशितः विशो-धयेत् । ततश्च पूर्ववदेक-संख्यया युक्तं कृत्वांशादिकं द्विगुणितं कार्यमिति भावः ।

उदाहरणम् । सूर्यः ६।२६।३६।५३ । नीचम् ६।१० । हीने कृते ३।१६।३६।५३ (अत्र पङ्कगलैक्यं नास्ति द्वादश-राशि-संशोधनाभावः) एक-सङ्ख्या-योगे ४।१६।३६।५३ । अंशादिके द्विगुणिते ४।३६।१३।४६ सूर्यस्योच्चरश्मिस्पष्टः ।

चेष्टारश्मिसाधनम्—

षड्बलस्पष्टप्रकरणे भौमादिषड्ग्रहाणां चेष्टा-केन्द्र-ज्ञान-प्रकार उक्तः ।
षड्राशितो न्यूने चैकसङ्ख्यायुक्तांशादिके द्विगुणिते चेष्टारश्मिस्पष्टो भवति ।
षड्राश्यधिकं स्यात्तदा द्वादशराशितः संशोध्यैक-संख्यया संयुज्यांशादिके द्विगुणित
चेष्टारश्मिर्भवति ।

सूर्यचन्द्रयोरत्र विशेषः ।

सायने सूर्ये राशित्रयमेलनं कार्यम् । तदेव सूर्यस्य चेष्टाकेन्द्रम् ।

सूर्यस्पष्टात् चन्द्रस्पष्टो हीनः कार्यः । तदेव चन्द्रस्य चेष्टाकेन्द्रम् ।

अत्र मुम्बई-संस्करणेऽप्यमेव पाठः । तथा हि ।

इन्नुश्च सत्रिभो भानुवर्जितः ।^१

परञ्च काशी-संस्करणे ।

“व्यक्तंनुश्च विधोस्तथा”

इति पाठः ।^१ तस्य हिन्दी-टीकायामर्थोऽयं यच्चन्द्रस्पष्टात् सूर्यस्पष्टो हीनः
कार्यः । अत्र मूलं मृग्यम् ।

ततश्च सूर्यचन्द्रयोरपि चेष्टाकेन्द्रात्पूर्ववदुच्चरश्मिसाधनं बोध्यम् ।

उदाहरणम्—

सूर्यः ६।२६।३६।५३ अयनांशः २१।२५।३ सायनः । १०।२१।१।५६ राशि-
त्रयगुते १।२१।१।५६ चेष्टाकेन्द्रं सञ्जातम् ।

षड्राश्यधिकाभावः । अतश्च द्वादश-राशिसंशोधनाभावः । राशित्रय-
मेलनम् ४।२१।१।५६ अंशादिकस्य द्विगुणिते ४।४२।३।५२ इति चेष्टारश्मिः
सञ्जातः ।

१. वृ० पा० उ० भा० ३।२ (मुम्बई-सं०)

२. वृ० पा० २८।४ (काशी-सं०)

शुभाशुभरश्मिसाधनम्—

पूर्वोक्तचेष्टारश्म्युच्चरश्मियोगः कार्यः । तस्याद्धं शुभ-रश्मिः । तस्याष्ट-
सङ्ख्यया विभक्ते लब्धिरशुभरश्मिर्भवति ।

उदाहरणम्—

सूर्यस्योच्चरश्मिः ४।३६।१३।४६ । चेष्टारश्मिः २।४२।३।५२ । उभयोर्योगे
७।२१।१७।३८ । अस्याद्धंम् ३।४०।३८।४६ शुभरश्मिः । योगस्याष्टसङ्ख्यया विभक्ते
४।१६ अशुभरश्मिः ।

इष्टकष्टसाधनविधिमाह—

उच्चरश्मेः चेष्टारश्मौ चैकं हीनं कृत्वा दशभिर्गुणीकुर्यात् । पुनश्चोभयो-
र्योगो विधेयः । तस्याद्धंमेवेष्टवलम् । तस्य ६० सङ्ख्यया संशोधिते शेषं कष्टवल-
मिति ज्ञेयम् ।

उदाहरणम्—

सूर्यस्योच्चरश्मिः ४।३६।१३।४६ सङ्ख्यैकहीने ३।३६।१३।४६ दशभिर्गुणिते
३०।३६०।१३०।४६० सूर्यस्य चेष्टारश्मिः । २।४२।३।५२ संख्यैकहीने १।४२।३।५२
दशभिर्गुणिते १०।४२०।३०।५२० ।

उभयोः सवर्णोक्ते ३६।३२।१७।४० उच्चरश्मिः १०।००।३८।४० चेष्टा-
रश्मिः । उभयोर्योगे ५३।३२।५६।२० योगस्याद्धंम् २६।४६।२८।१० इष्टवलम् ।

योगस्य ५३।३२।५६।२० षष्टि-सङ्ख्याया हीने कृते ३३।१४ कष्टवलमिति ।
उच्चादित्यानवशाद्ग्रहाणां सप्तवर्गजं शुभाशुभफलम्—

उच्चस्थस्य ग्रहस्य ६०, मूलत्रिकोणस्थस्य ४५, स्वग्रहस्थस्य ३०, अधिमित्र-
ग्रहस्थस्य २२, मित्रस्थस्य १५, समराशिस्थस्य ८, शत्रुग्रहस्थस्य ४, अधिशत्रु-
ग्रहस्थस्य ० (शून्यम्) । इति च ग्रहाणामिष्टवलम् । तदेव षष्टिसङ्ख्याया हीनं
कार्यम् । शेषश्च कष्टवलं भवति ।

पूर्वोक्तवलं शेषे होरादिषड्वर्गैर्ध्वं ज्ञेयम् । इष्टकष्टानयनञ्च पूर्ववदिति
भावः । अर्थाद्यदि सूर्यः होराद्रेष्मणादिकेऽप्युच्चस्थस्तदा तस्य ३०, मूलत्रिकोणस्थ-

स्तदा २२।३० इत्यादि ज्ञेयम् । इत्थं सर्वबलमिष्टकष्टात्मकं पृथक् पृथक् वर्गेषु निष्कास्यम् । ततस्तस्यैकत्र योगः कार्यः ।

उच्चादिनवविधस्य ग्रहस्य फलमाह—

उच्चस्य, मूलत्रिकोणस्थस्य, स्वग्रहस्थस्य, मित्रस्थस्य, अधिमित्रस्थस्यैवं पञ्चविधस्य ग्रहस्य बलं शुभम् । समग्रहस्थस्य, समं बलम् । नीचस्य, शत्रुस्थस्य, अधिशत्रुस्थस्य च बलमशुभम् ।

दिग्बलाद्यनुसारमिष्टकष्टबलमाह—

दिग्बलमेव दिक्फलं ज्ञेयम् । दिनबलमेव दिनफलं ज्ञेयम् ।

तदेव शुभबलम् (इष्ट-बलम्)

तच्च पट्टिसङ्ख्याया हीनं-कार्यम् । शेषं कष्टबलमिति ।

शुभाधिक्ये ग्रहस्य दशादिषु शुभं फलं वाच्यम् ।

अशुभाधिक्ये वाशुभं फलमिति भावः ।

अत्र सर्वबलैक्ये विशेषमाह—

पूर्वं होराद्रेष्काणादिकानां यद्बलं पृथक् पृथक् आनीतं विद्यते तस्यैक्यं कार्यम् । (इष्ट-कष्टात्मकमिति भावः) पुनश्च तद्बलं पङ्कतैक्य-योगबलेन विभजेत् । लब्धिश्च बृहदिष्टबलं बृहत्कष्टबलञ्च भवति । अर्थादिष्टबलैक्यं पङ्कतैक्येन विभक्तं स्याल्लब्धिरिष्टबलम् । यदि च कष्टबलैक्यं पङ्कतैक्येन विभक्तं स्याल्लब्धिश्च कष्ट-बलम् ।

अत्र दृष्टिवशाद्बले वैशिष्ट्यमाह—

अत्रैवेष्टबलेन दृष्टिस्पष्टं गुणीकुर्यात् । तदा च शुभदृष्टि-स्पष्टो भवति ।

कष्टबलेन गुणितो दृष्टिस्पष्टोऽशुभदृष्टिस्पष्टो भवति । एवमेव शुभबलम-शुभबलमपि ज्ञेयम् । अर्थादिष्टबलेन गुणितं बलं शुभम् । कष्ट-बलेन गुणितं बलमशुभम् ।

ग्रहवदभावानामपि शुभाशुभफलमाह । यथा ग्रहाणामत्र शुभाशुभफलं निरूपितम्, एवं भावानामपि ज्ञेयम् ।

भावस्य भावेशस्य चोभयोः फलस्य योगः कार्यः । तदेव फलं भवति । यदि भावस्यः शुभग्रहस्तदा तस्य भावस्य फलं शुभफले संयोज्यम् । तदेव वास्तविकं शुभं फलम् । अशुभफले भावस्य फलं हीनं कार्यम् । शेषमेवाशुभफलं भवति ।

यदि भावस्यः पापग्रहस्तदा वैपरीत्यं कार्यम् । अर्थादिभावस्य फलं शुभादीनं कार्यम् शेषं शुभफलम् । अशुभफले भावफलं संयोज्यम् । तदेवाशुभफलमिति भावः ।

एवमेव दृष्टिवलेऽपि ज्ञेयम् ।

यदि ग्रहश्चोच्चादिराशिस्थस्तस्यापि पूर्ववच्छुभफलं शुभफले संयोज्यम् । अशुभफलं चाशुभफलादीनं कार्यम् । यदि ग्रहश्च नीचादिस्थानस्थस्तदा वैपरीत्यं विधेयम् । अर्थाच्छुभफलादीनं कार्यम् । अशुभशुभफले संयोज्यमिति ।

एवमष्टवर्गफलेऽपि शुभस्थाने फलं संयोज्यम् । अशुभस्थानाच्च हीनं कार्यम् ।

यद्ये कस्मिन् भावे राशिद्वयमापतेतदा तस्य राशिद्वयस्य राशीशानुसारं फलं वाच्यम् । यस्मिन् राशी रेखाधिक्यं तस्य भावफले लाभो ज्ञेयः । यदि राशिद्वये एव रेखाधिक्यस्तदा द्वयोरेवराशीशयोः फलयोगस्यादं फलं वाच्यम् ।

एवं शुभाशुभं ज्ञात्वा होराशास्त्रे शुभाशुभात्मकं फलं वाच्यम् ।

(सु) ग्रहाणामुच्चरश्मिसाधनम्, तत्फलञ्च ।

अत्र रश्मिसाधनस्य च ग्रहाणां शुभाशुभं फलं भवति । साधन-प्रकारः । रश्मिसाधने ग्रहाणां ध्रुवाङ्काः सूर्यस्य १०, चन्द्रस्य ११, भोमस्य ५, बुधस्य ५, गुरोः ७, शुक्रस्य ८, शनिश्च ५ क्रमाद्ग्रहाणां ध्रुवाङ्का अत्र प्रोक्ताः सन्ति । एते ध्रुवाङ्काः ग्रहाणामुच्चरश्मिस्थानां सन्ति । नीचस्य ध्रुवाङ्काभावः ।

ग्रहस्पष्टान्नीचं हीनं कृत्वा शेषे षड्राश्यधिके सति द्वादशराशितो विशो-
धयेत् (षड्राश्यधिकाभावे संशोधनाभाव इति) । शेषं ग्रहस्य घ्रुवाङ्कसङ्ख्यया
गुणयेत् । ततश्च ६ सङ्ख्यया विभजेत् । लब्धमुच्चरश्मिस्पष्टमिति भावः ।

उदाहरणम्—

सूर्यस्पष्टम् ६।२६।३६।५३ नीचम् ६।१०।०।० हीने कृते ३।१६।३६।५३
यतश्चेदं षड्राश्यधिकं नास्त्यतोऽत्र द्वादशराशितः संशोधनम् । अत्र ६ सङ्ख्यया
विभक्ते ५।३३ लब्धमुच्चरश्मिस्पष्टः सूर्यस्य ।

अत्र विशेषसंस्कारमाह—

रश्मिस्पष्टज्ञाने ग्रहस्य द्वादशांशराशिज्ञानं कार्यम् । तदनुसारं च विशेष-
संस्कारोऽत्र विधेयः ।

अर्थाद्यदि ग्रहस्य द्वादशांशे चोच्चराशिः स्यात्तदा स्पष्टसूर्यरश्मिं ६ सङ्ख्यया
गुणीकुर्वीत । स्वे क्षेत्रस्ये ४ सङ्ख्यया, मित्रस्ये २ सङ्ख्यया गुणीकुर्यादिति भावः ।
द्वादशांशे नीचराश्यादिके वैपरीत्यमर्थाद्यदि नीचस्थोऽयवा शत्रुराशिस्यः स्यात्तदा
षोडशांशो हीनः कार्यः ।

अत्र च यदि लब्धमुच्चरश्मिको ग्रहो नवांशद्वेष्काणहोरात्रिशांशान्यतमवर्गे
मूलत्रिकोणस्थस्तदा चोच्चरश्मिस्पष्टमष्टसङ्ख्यया गुणीकृत्य द्विसङ्ख्यया विभजेत् ।
लब्धमुच्चरश्मिस्पष्टं विजानीयात् मित्रराशिस्थाश्चेत्तदा षड्सङ्ख्यया गुणीकृत्य
पञ्चसङ्ख्यया विभजेत् । शत्रुराशिस्थो यदि तदा द्विगुणीकृत्य चतुर्भिर्विभजेत् ।
प्रतिशत्रुस्थश्चेत्तदा द्विगुणीकृत्य पञ्चभिर्हरेदिति बोध्यम् ।

अत्र नीचराशिस्यस्य विशेषसंस्काराऽभावो ज्ञेयः ।

अत्र मतान्तरमाह—

शुक्रं शनिञ्च विना यदि भौमादिग्रहा अस्तङ्गतास्तदा तेषां रश्मिहीनत्व-
मिति ज्ञेयम् ।

एवञ्च यदि रश्मिपतिग्रहो वक्रारम्भस्थस्तदा रश्मिस्पष्टो द्विगुणितः कार्यः । वक्रान्तस्थस्तदा रश्मिस्पष्टमष्टभिर्विभजेत् । वक्रमध्यस्थस्तदा त्रैराशिकगणितेन साधयेत् । रश्मिपतिग्रहो मन्दगतस्थस्तदा रश्मिस्पष्टस्य दशांशं रश्मिस्पष्टाद्दीनं कुर्यात् । अतिमन्दगतिकश्चेत्तदा ऽष्टमांशं हीनं कुर्यात् शीघ्रगतिकश्चेत्तदा षडंशं हीनं कुर्यात् । एवमेव शीघ्रतरगतिकः स्यात्तदा चतुर्यांशं हीनं कुर्यात् ।

ग्रहगतेरष्टभेदानाह—

अष्टौ वक्रानुवक्रविकलशीघ्रशीघ्रतरमन्दमन्दतरसमाख्या ग्रहगतेर्भेदा ज्ञेयाः । काशीसंस्करणे विशेषः ।

अस्य पाठस्य काशी-संस्करणे नोल्लेखः । अपि प्रकारान्तरेण वर्णनमुपलभ्यते । तथा हि । ग्रह उच्चराशिस्यश्चेत्तदा रश्मिस्पष्टः त्रिगुणितः कार्यः । मूल-त्रिकोणस्थे द्विगुणितः । स्वराशिस्ये त्रिगुणीकृत्य द्विसङ्ख्यया विभजेत् । मित्रस्थ-श्चेत्तदा षड्सङ्ख्यया गुणीकृत्य पञ्चभिर्विभजेत् । शत्रुस्थश्चेत्तदा रश्मिस्पष्टस्यार्द्धं कार्यम् । अधिशत्रुस्थस्तदा द्विगुणीकृत्य पञ्चभिर्विभजेत् । समस्थश्चेत्तदा रश्मि-स्पष्टे संस्काराभावः ।

राजयोगदरिद्रयोगादिविशेषरश्मिस्पष्टे विशेषसंस्कारमाह—

अथ च राजयोगकारकस्य दरिद्रयोगकारकस्य ग्रहस्यंकराशिसम्बन्धश्चेत्तदा दरिद्रयोगकरस्य रश्मि-स्पष्टं राजयोगकरस्य ग्रहस्य रश्मि-स्पष्टान्ग्यूनीकुर्यात् । शेषो रश्मिस्पष्टो भवति । एवमेव शुभाशुभग्रहयोगेन शत्रुमित्रादिग्रहाणामेकराशि-सम्बन्धे सति पूर्वोक्त-प्रकारेण साधनं कुर्यादिति विज्ञेयम् ।

अथ धोञ्चादीनां पापानां च ग्रहाणां रश्मीनाह—

ये पूर्वोक्तोञ्चादिकनवस्थानस्था ग्रहास्तेषां रश्मिस्पष्टः पूर्ववदेव बोध्यः । पापानां च चलतारतम्येन न्यूनातिरिक्तं ज्ञेयम् ।

पुनरपि राजयोगकारकेषु ग्रहेषु विशेषसंस्कारमाह—

ग्रहाणां पूर्वोत्तरदिग्मस्पष्टे राजयोग-कारकाणां ग्रहाणां कृते वैशिष्ट्यमाह ।
राजयोगकरग्रहाणां ध्रुवाङ्काः सूर्यस्य ५, चन्द्रस्य ८, भौमस्य ६, बुधस्य ९, गुरोः ८
शुक्रस्य ९, शनेः ४ प्रोक्तः । अत्र क्रमादिषां ग्रहाणां राजयोगकरत्वे सति ध्रुवाङ्केन
रदिग्मस्पष्टं गुणयेत् । पुनश्च चतुर्भिर्गुणितं कुर्वीत । स्पष्टश्च राजयोगकराणां
ग्रहाणां रदिग्मस्पष्टो भवति ।

अथ द्विग्रहादियोगानुसारं भावानुरूपञ्च रश्मिसाधनमाह—

यदि कस्मिंश्चिद्भावे ग्रहद्वयं ग्रहत्रयं ग्रहचतुष्टयादिकं वा' स्यात्तदा ग्रह-
स्पष्ट भावस्पष्टञ्च पृथक् पृथक् संस्थाप्य पूर्वोक्त-ग्रहध्रुवाङ्केन भाव-स्पष्टं गुण-
येत् । ६० संख्यया च विभजेत् । ततश्च यदि त्रिशत्सङ्ख्याधिकं भवेत्तदा त्रिश-
द्वीनं कार्यम् । स च ग्रहाणां रश्मि-स्पष्टो भवतीति भावः ।

उदाहरणम्—

सूर्यस्पष्टः १०।४।१४ । गुरुस्पष्टः १०।१५।३६ । अनयोर्ग्रहयोरेकत्र स्थितिः
कुम्भराशाविति । अतश्च भावस्पष्टः १०।२।५३ । अत्र पूर्वं सूर्यरश्मिज्ञानार्थं
तस्य ध्रुवाङ्केन ५ सङ्ख्यया गुणितम् । ५०।२।२६५ पट्टिसङ्ख्यया विभक्तम्
५०।१४।२५ त्रिसङ्ख्यया न्यूनीकृतम्-२०।१४।२५ अयमेव सूर्यरश्मिस्पष्टः । एवमत्र
गुरुरश्मिस्पष्टोऽपि ज्ञेयः ।

इष्टकष्टवलानुसार ग्रहाणा रश्मिस्पष्टमाह—

इष्टकष्टवलानुसारं रश्मिस्पष्टज्ञानार्थं पूर्वरश्मिस्पष्टमिष्टवलमानेतुमिष्ट-
वलेन कष्टवलमानेतुञ्च कष्ट-वलेन गोभूत्रिकान्यायेन गुणिकुर्यात् । लब्धश्च इष्ट-
वलरश्मिस्पष्टः कष्टवलरश्मिस्पष्टश्च भवति ।

उदाहरणम्—

सूर्यष्टवलम् ०१२८१५ सूर्यरश्मिस्पष्टः ५४०१२३ गोमूत्रिकान्यानेन गुणि-
तम् ००१०१४०११२०१६४१२५११०००१५७५१ ।

पण्डितसङ्ख्यया विभक्ते २।४१।१२। इदमेव सूर्यस्येष्टबल रश्मिस्पष्टश्च ।

इत्यमेव सूर्यस्य कष्टबलम् ०।३१।३५ सूर्यरश्मिस्पष्ट. ५।४०।३३ गोमूत्रिका-

मश्वमजगोमनुष्यादिकानां पोष्याणां सङ्ख्या भवति ।

अत्र कलियुगमाश्रित्य राजयोगादिषु विशेषमाह—

अत्र ये राजयोगा उक्ताः सन्ति ते कलियुगे शूद्राणां स्लेच्छधर्मिणां धवना-
दीनाञ्च कृते श्रेया न तु ब्राह्मणानां कृते सन्ति । यदीमे योगा विप्राणां जन्मकाले
स्युस्तदा न ते राजानो भवन्ति । अपि तु ते सौभाग्ययुक्ताः श्रीमन्तो पञ्चायग-क्रिया-
परायणाः (अपरजन्मनि च स्वर्गराज्यभोक्ता इति टीकाकारस्य विशेषः) भवन्ति ।

अत्र मूलपाठे क्षत्रियवैश्ययोर्नोल्लेखः । तेनात्र टीकाकारेण विशेषो
निर्दिष्टः । पत्कलियुगे क्षत्रियवैश्ययो राज्यसत्तानिर्वाहकलाभावो ध्वनितः ।

अतश्च केवलं कलियुगे शूद्रादयो स्लेच्छाद्वच राजधर्मपरा इति स्पष्टमेव ।

अत्र रश्मिफलस्य विशेषमाह—

पूर्वं ये राजयोगाः नाभसयोगादचोक्तास्ते रश्मियोगेनैव फलप्रदा भवन्ति ।
इत्थं बोध्यं यद्वाजयोगादिकेषु रश्मियोगे च सति पूर्वं राजयोगादीनां शुभं फलं
वाच्यम् । अग्न्या रश्मियोगाज्भावे न पूर्वं फलमिति भावः ।

भाग्यकर्मफलेऽपि रश्मिफलवंशिष्ट्यमाह—

भाग्यभावफलं कर्मभावफलञ्च यत्पूर्वमुक्तं तत्रापि रश्मियोगानुसार-
मनुपातेन शुभाशुभफलं वाच्यम् ।

अथ सप्तबलानुसारं पृथक्-पृथक् बले सति पृथक्-पृथक् फलमाह—

स्थानबलस्याधिक्ये मनुष्यो देशमुख्यो दिग्बलाधिक्ये विजयी चेष्टाबलाधिक्ये
प्रभुतामुक्तः कालबलाधिक्ये कार्यकुशलः अयनबलाधिक्ये च सदोत्साही भवति ।

एषञ्चोच्चबलाधिक्ये वंशमुख्यो नैसर्गिकबलाधिक्ये स्वजातिधर्मपरद्वेष
जायते इति विशेषः ।

अत्र काशी-संस्करणे फलभेदः—

३१ रश्मितः ४० पर्यन्तं १०० सङ्ख्यात आरभ्य १००० सङ्ख्याकानां मनु-

त्रयस्त्रिंशद्रश्मित आरभ्य सन्तति-विचारः—

अत्र मुम्बई-संस्करणे चोत्तरखण्डे चतुर्थाध्याये रश्मिविचारो वर्णितः । दूतः पूर्वमेकरश्मित आरभ्य द्वात्रिंशद्रश्मिपर्यन्तं फले सामान्यविचारो विहितः । परञ्च त्रयस्त्रिंशद्रश्मित आरभ्यैकोनपञ्चाशद्रश्मिपर्यन्तं सन्ततिविचारः प्रोच्यते । तथा हि—

त्रयस्त्रिंशद्रश्मियोगे दशपुत्रा उक्ताः । चतुस्त्रिंशद्रश्मिषु द्वादशपुत्रा भवन्ति । पञ्चत्रिंशत्सु पञ्चदशसु षट्त्रिंशत्सु सप्तत्रिंशत्सु च षोडश, अष्टत्रिंशत्सु सप्तदश, ३६ रश्मिषु ४० रश्मिषु चाष्टादश ४१ रश्मिषु विंशति ४२ रश्मिषु चैकविंशति, ४३ रश्मिषु चतुर्विंशति ४४ संख्याकासु पञ्चविंशति ४५ रश्मिषु त्रिंशत् ४६ सङ्ख्याकासु द्वात्रिंशत् ४७ रश्मिषु पञ्चाशत् ४८ रश्मिषु षष्टि ४९ संख्याकासु शतसंख्याकाः पुत्रादयो भवन्ति । अत्र पुत्रादिशब्देन सन्तति-सङ्ख्या बोध्या यत्र कन्या-पुत्रयोरुभयोरपि समावेशोऽस्ति । अत्र टीकाकारेण त्रिंशद्रश्मिसङ्ख्यातः पूर्वमेकरश्मित आरभ्य द्वात्रिंशद्रश्मिसङ्ख्यापर्यन्तमनुपातेनैव पुत्रादयो ग्राह्या इति लिखितम् ।

सन्ततिविचारमुक्त्वा सामान्यविचारमाह—

द्वात्रिंशद्रश्मितः पञ्चचत्वारिंशद्रश्मि यावत् सङ्ख्याया तदनुपातेनैव प्रा-
पञ्चाशतसहस्रान्तं सङ्ख्याकानां जनानां पालको राजा वा भवति ।

रश्मिसङ्ख्यानुसारं राजयोगमाह—

४१ रश्मिषु चैकदेशस्य, ४२ रश्मिषु जनपदद्वयस्य, ४३ रश्मिषु राज्य-
त्रयस्य, ४४ रश्मिषु राज्यचतुष्टयस्य, ४५ रश्मिषु जनपदपञ्चकस्य, ४६ रश्मिषु
राज्यषट्कस्य, ४७ रश्मिषु जनपदसप्तकस्य च क्रमशोऽधिपतिर्जायते । ४८, ४९
एवं ५० रश्मिषु सार्वभौमो भवति । पञ्चाशद्रश्मित ऊर्ध्वमिन्द्रतुल्यो जायते ।

रश्मिफलज्ञाने विशेषसंस्कारेण विशिष्टं फलमाह—

उच्चरश्मिस्पष्टस्य चेष्टारश्मिस्पष्टस्य योगं कृत्वार्धं कुर्यात् । तेनाद्धेन
चोच्चचेष्टरश्मियोगं गोमूत्रिकान्यायेन भुण्जेत् । षष्टिसङ्ख्याया च विभजेत् । लघ्व-

प्रद्वस्वरूपनिरूपणम्

मद्वगजगोमनुष्यादिकानां पीड्याणां सङ्ख्या भवति ।

अत्र कलियुगमाश्रित्य राजयोगादिषु विशेषमाह—

अत्र ये राजयोगा उक्ताः सन्ति ते कलियुगे क्षूद्राणां म्लेच्छधर्मिणां यवना-
दीनाञ्च कृते ज्ञेया न तु ब्राह्मणानां कृते सन्ति । यदीमे योगा विप्राणां जन्मकाले
स्युस्तदा न ते राजानो भवन्ति । अपि तु ते सौभाग्ययुक्ताः श्रीमन्तो यज्ञयाग-क्रिया-
परायणाः (अपरजन्मनि च स्वर्गराज्यभोक्ता इति टीकाकारस्य विशेषः) भवन्ति ।

अत्र मूलपाठे क्षत्रियवैश्ययोर्नोल्लेखः । तेनात्र टीकाकारेण विशेषो
निर्दिष्टः । यत्कलियुगे क्षत्रियवैश्ययो राजसत्तानिर्वाहकलाभावो ध्वनितः ।

अतएव केवलं कलियुगे क्षूद्रादयो म्लेच्छाश्च राजधर्मपरा इति स्पष्टमेव ।

अत्र रश्मिफलस्य विशेषमाह—

पूर्वं ये राजयोगाः नाभसयोगाश्चोक्तास्ते रश्मियोगेनैव फलप्रदा भवन्ति ।
इत्थं बोध्यं यद्वाजयोगादिकेषु रश्मियोगे च सति पूर्वं राजयोगादीनां शुभं फलं
वाच्यम् । अग्नयया रश्मियोगाऽभावे न पूर्वं फलमिति भावः ।

भाग्यकर्मफलेऽपि रश्मिफलवैशिष्ट्यमाह—

भाग्यभावफलं कर्मभावफलञ्च यत्पूर्वमुक्तं तत्रापि रश्मियोगानुसार-
मनुपातेन शुभाशुभफलं वाच्यम् ।

अथ सप्तबलानुसारं पृथक्-पृथक् बले सति पृथक्-पृथक् फलमाह—

स्थानबलस्याधिक्ये मनुष्यो देशमुख्यो दिग्बलाधिक्ये विजयी चेष्टाबलाधिक्ये
प्रभुतायुक्तः कालबलाधिक्ये कार्यकुशलः धनबलबलाधिक्ये च सदोत्साही भवति ।

एवञ्चोच्चबलाधिक्ये वंशमुख्यो नैसर्गिकबलाधिक्ये स्वजातिधर्मपरद्व
जायते इति विशेषः ।

अत्र काशी-संस्करणे फलनेदः—

३१ रश्मितः ४० पर्यन्तं १०० सङ्ख्यात बारम्भ १००० सङ्ख्याकानां मनु-

ध्याणा पालक । ४१ सख्यात ५० सख्यापर्यन्त राजा भवति । ५१ सख्यात ऊर्ध्वं चक्रवर्ती भवति ।

अत्र विशेष —

५० सख्यात ऊर्ध्वं रश्मिषु क्षत्रियश्चेत्तदा राजा चक्रवर्ती वैश्यश्चेत्तदा राजा । शूद्रश्चेत्तदा धनवान् ब्राह्मणश्च विद्वान् यज्ञपरायणो भवति ।

रश्मिज्ञानप्रशसा चात्र प्रकारान्तरेण निर्दिष्टा—

रश्मिज्ञानं विना सम्यक् न फलं ज्ञातुमर्हति ।
तस्माद्रश्मीन् प्रसाध्यैव फलं वाच्यं विचक्षणैः ॥

मुम्बई-संस्करणे निर्दिष्टस्य शेषफलस्य नोल्लेख —

(ए) ग्रहाणामवस्थानिरूपणम् तदनुरूपं द्वादशभावफलकथनञ्च—

ज्योतिषशास्त्रे ग्रहाणां विविधप्रकारेणावस्थानां विवरणमुपलभ्यते तत्तन्नामानुसारञ्च ग्रहाणां फलकथनेऽपि विशेषो दृश्यते । अत्र तासां दशानां षण्णवति सङ्ख्या भेदा प्रोक्ता सन्ति । तथा हि—

भास्रादिग्रहाणाञ्च ह्यवस्था विविधापि च ।
षण्णवत्वामितावस्था सारभूतं वदाम्यहम् ॥^१

काशीसंस्करणे सख्याया नोल्लेख । यथा—

अवस्था विविधाः सन्ति ग्रहाणां द्विज-सत्तम ।
सारभूनाश्च यास्तासु बालाद्यास्ता वदाम्यहम् ॥^२

१ बृ० पा० ७३।१७ २३ (काशी-स०)

२ बृ० पा० ५० भा० ३४ तमोऽध्याय सकल (मुम्बई-स०)

३ तत्रैव, ३५।२

४ बृ० पा० ४५।२ (काशी-स०)

तत्रादौ जाग्रदाद्यवस्थामाह—

इयमवस्था त्रिधा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन ।

जाग्रदाद्यवस्थानयनप्रकारमाह—

विषम (१,२,५,७,९,११) राशिषु दशांश-पर्यन्तं क्रमशो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्य-
वस्था ज्ञेयाः । अर्थात् प्रत्येकराशेर्दशांशभेदेन भेदत्रयमतश्चंकराशाववस्थात्रयमु-
पलभ्यते । समराशिषु च (२,४,६,८,१०,१२) वैपरीत्यमर्थात्प्रथमदशांशात्मके
भागे सुषुप्तिद्वितीये दशांशात्मके स्वप्ना तृतीये च भागे जाग्रन्निति ज्ञेयम् ।

ज्योतिस्तत्त्वेऽस्यैवानुकरणम् ।^१ अन्यत्रापि दृश्यते ।

परं च काशी-संस्करणे तु भिन्नं स्वरूपम् । तत्र स्वोच्चस्थो ग्रहो जाग्रत्
मित्रस्थः समस्थो वा ग्रहः स्वप्नस्थस्तथा शत्रुराशिस्थो नीचो वा सुषुप्ति-
प्रतिपादितम् । अस्य स्वरूपस्यान्यत्र चोत्प्रेक्षाभावाद्युक्तियुक्तत्वं न प्रतीयते ।

फलमाह—

जाग्रत्स्थो ग्रहः पूर्णफलदायकः स्वप्नस्थश्च मध्यमफलप्रदः सुषुप्ति-
निष्फल इति बोध्यम् ।

दीप्ताद्यवस्थामाह—

इयमवस्था नवधा प्रोक्ता ।

लक्षणं भेदाच्चाह ।

दीप्तस्वस्थप्रमुदितशान्तदीनदुःखितविकलखलकोपीति नवभेदा ग्रहस्य ।

उच्चस्थो दीप्तः, स्वग्रहस्थः स्वस्थः, अधिमित्रस्थो मुदितः, मित्रस्थः शान्तः,
समग्रहस्थो दीनः, शत्रुस्थो दुःखितः, पापस्थो विकलः, खलग्रहराशिस्थः खलः, प्रस्त-
ङ्गतः कोपी । इति लक्षणानि ज्ञेयानि ।

फलमाह—

राज्योत्साहैश्वर्यधनवाहनस्त्रीपुत्रादिकसुखं राजसम्मानश्च दीप्तग्रहस्य दशकाले भवति ।

आरोग्यधनविद्यायशः प्रीतिस्त्रीपुत्रधर्मादिकसुखं स्वस्थस्य फलं कथितम् ।

वस्त्रसुगन्धपुत्रधनैश्वर्यपुराणश्रवणधर्मवाहनाभरणादिकसुखं मुदितस्य फलं प्रोक्तम् ।

सुखधर्मस्त्रीपुत्रवाहनादिकं शास्त्रचिन्तनराजसम्मानश्च शान्तस्य फलं ज्ञेयम् ।

स्थानभ्रंशबन्धुविरोधकुत्सितवृत्तिजीवनबन्धुजनपरित्यागरोगपीडादिकञ्च दीनस्य फलं निगदितम् ।

विविधकष्टविदेशभ्रमणबन्धुवियोगचौराग्निराजभयादिकश्च दुःखितस्य फलं कथितम् ।

वैकल्यमनोविकारमित्रादिकभरणस्त्रीपुत्रयाहनादिकपीडाचोरभयश्च विकलस्य फलं प्रोक्तम् ।

कलहपितृवियोगशत्रुकृतधननाशस्वजनकृतनिन्दादिकश्च खलस्य परिणामो ज्ञेयः ।

पापकर्म-प्रवृत्तिः, विद्याघनस्त्रीपुत्रबन्धुनाशो नेत्ररोगश्च कोपान्त्रितस्य ग्रहस्य दशकाले फलमिति ज्ञेयम् ।

अयं पाठोऽत्र काशी-संस्करणे न मूले प्रदर्शितः । अपि चाचार्याणां मत-मन्यत्रेत्युल्लिख्य प्रक्षेपकरूपेणाद्धितम् । कारणञ्चाज्ञातम् ।^१

बालाद्यवस्थामाह—

ग्रहाणां बालकुमारयुववृद्धामृताख्याः पञ्चावस्थाभेदाः ।

विधमराशिषु षडंशपर्यन्तं प्रतिराशि बालादिक्रमेण पञ्चावस्था ज्ञेया ।

समराशिषु वैपरीत्यक्रमेण मृताद्यवस्था ज्ञेयाः

अयं भावो विषमराशिषु प्रत्येकं पडंशपर्यन्तं बालकुमारयुववृद्धामृतास्या
भवस्थाः प्रोक्ताः ।

समराशिषु तु प्रत्येकं पडंशपर्यन्तमुत्क्रमेण मृतवृद्धयुवकुमारबालास्या
भवस्था बोध्याः ।

फलमाह—

बाल्ये चैकपादफलं कौमारे द्विपादफलं यौवने पूर्णं बार्द्धक्येऽर्धं मृतायाश्च
शून्यं फलमिति भावः ।

प्रवासाद्यवस्थामाह—

प्रवासा, नष्टा, मृता, जमा, हास्या, रति, मुंदा, सुप्ता, मुक्ता, ज्वरा, कम्पा,
सुस्थितिरिति द्वादश भेदा भवस्थायाः प्रोक्ताः ।

आनयनप्रकारमाह—

अश्विनीनक्षत्रादारभ्य गतनक्षत्राणि पष्टिसङ्ख्यया गुणीकुर्यात् वर्तमाननक्षत्र-
भुक्तपटिकादिकं युञ्जीत । पुनश्च चतुर्भिर्गुणैर्न कुर्वीत । ततश्च पञ्चचत्वारिंश-
त्सङ्ख्यया विभजेत् । लब्धसंख्यैव दशासङ्ख्या द्वादशाधिक्येऽङ्के द्वादशभिर्विभजेत्
शेषाङ्कसङ्ख्यया च क्रमशः प्रवासाद्यवस्थां विजानीयादिति भावः । तथा हि—

पष्टिघ्नं गतं भुक्तघटीयुक्तं युगाहतम् ।

शरान्धिहृत्लब्धतोऽर्काच्छेषावस्था द्विजोत्तम ॥'

फलप्राप्तां नामानुरूपमेव यथा प्रवासे प्रवासो नष्टेऽर्थनाश इत्यादि बोध्यम् ।
प्राप्तामवस्थानां काशी-संस्करणे नोल्लेखः ।

लज्जिताद्यवस्थामाह—

पद्मेदाश्चात्र ग्रहस्यैतदवस्थानुरूपाः । लज्जितगवितसुपिततृपितमुदित-
क्षोभितभेदेन । पञ्चमभावस्यो राहुणा केतुना वा युतो ग्रहो लज्जितः । उच्चस्वो

मूलत्रिकोणस्थो वा गर्वितः, शत्रुणा युतो दृष्टो वा शनियुतश्च क्षुधितः, जल-
राशिस्थः, शत्रुणा दृष्टः, शुभग्रहदृष्टिस्तृण्यश्च तृपितः, मित्रस्थो मित्रेण युतो दृष्टो
वा गुरुणा युतश्चापि मुदितः, सूर्येण युतः पापैः शत्रुणा वा दृष्टश्च क्षोभितो ग्रह
इति विज्ञेयम् ।

फलमाह—

यस्मिन् भावे क्षुधितः क्षोभितो वा ग्रहस्तिष्ठति तद्भावस्य नाशो विज्ञेयः ।

अथ ग्रहाणां बलावलविचारानुसारमेव फलं वाच्यम् । मिश्रग्रहेषु मिश्रमेव
फलमिति ।

अर्धाद्वलहीने ग्रहे फलमप्यल्पं, बलवति चाधिकं शुभमशुभं वेति ज्ञेयम् ।

यथा हि दशमस्थाने यदि लज्जितः क्षुधितः क्षोभितस्तृपितो वा ग्रहस्ति-
ष्ठेतदा जातको दुःखितो भवति ।

एवं पञ्चमस्थाने यद्येव चैकस्तिष्ठेतदा पुत्रनाशः । एवं सप्तमस्थे स्त्रीनाश
इति बोध्यम् ।

नवगृहाराममुखं राज्यं कलापाण्डित्यं धनलाभो व्यवहारवृद्धिश्चेति गर्वि-
तस्य ग्रहस्य दशायां फलं भवति ।

गृह्वस्त्रं भूषणस्त्रीबन्धुप्रीत्यादिमुखं राजगृहवासो बुद्धिविद्याप्रकाशः शत्रु-
नाशश्चेति मुदितग्रहदशाफलम् ।

ईश्वरे श्रद्धा बुद्धिनाशः सन्ततिपीडा कलहे रचिधर्मोऽरचिवृथा भ्रमणञ्चेति
लज्जितस्य फलम् । दारिद्र्यकुबुद्धिकष्टधननाशपादपीडादिकं राजकोपेन घनहा-
निश्चेति क्षोभितस्य ग्रहस्य दशायां पाकः कथितः । शोकमोहशरीरव्यथाशत्रुकलह-
धननाशपरिजनसन्तापविपादबुद्धिनाशादिकञ्चेति क्षुधितस्य परिणामः । स्त्रीरोगः
कुर्मप्रवृत्तिर्निजजनपरिवादाद्वननाशो मानहानिः कृशत्वं दुष्टकृतपरितापश्चेति
तृपितग्रहदशायां परिपाको भवति ।

अथ शयनाद्यवस्थामाह—

शयनमुपवेशनं नेत्रपाणिः प्रकाशनं गमनमममनं सभावास आगमं भोजनं
नृत्यलिप्सा कौतुकं निद्रा चेति द्वादशावस्थानुसारेण ग्रहचेष्टानामानि बोध्यानि ।

आनयनप्रकारमाह—

यस्मिन् नक्षत्रे ग्रहस्तिष्ठेतन्नक्षत्रसङ्ख्यया ग्रहसङ्ख्यया (सूर्यादिकमेव

सूर्यस्य १ चन्द्रस्य २ भौमस्य ३ इत्यादिना) गुणीकुर्यात् । तां गुणीभूतां सङ्ख्यां ग्रहनवांशसङ्ख्यया (यथा यदि सूर्यः मेघराशौ मिथुननवांशस्थस्तदा मिथुनस्याङ्क-सङ्ख्या ३ इति भावः) भूयो गुणीकुर्यात् । ततश्च तत्र जन्मकालिकनक्षत्रसङ्ख्या-मिष्टकालिकघटिकासङ्ख्यां जन्मलग्नराशिसङ्ख्याञ्च युञ्जीत । तां युक्तां सङ्ख्यां द्वादशभिर्विभजेत् क्षेपसङ्ख्यया शयनाद्यवस्थाक्रमेणावस्थां विजानीयात् । कल्पितोदहारणम्—

सूर्यः मृगशिरोनक्षत्रस्थः । अत्र नक्षत्रसङ्ख्या ५, सूर्यसङ्ख्या १, गुणने ५ मिथुनराशौ द्वितीयांशके सूर्योऽतः संख्यया २ गुणने १० इष्टघटिका ६ जन्मनक्षत्र कृतिकासङ्ख्या ३ कर्कलग्नसङ्ख्या ४ एषां योगे संख्या २३ द्वादशभिर्विभक्ता क्षेपं ११ शयनादिगणनया कौतुकावस्थायां सूर्य इति भावः ।

पुनश्चास्या अवस्थाया हृष्टिचेष्टाविचेष्टाप्रकारत्रयेण फलकथने विशेषमाह । ग्रानयनप्रकारः—

क्षेपसङ्ख्यां (यथात्र ११ इति) क्षेपसङ्ख्ययैव गुणीकृत्य पुनश्च जातकनाम स्वराङ्क-सङ्ख्यां युञ्जीत । ततश्च सूर्यादिग्रहाणां क्षेपकसङ्ख्ययायुतं कृत्वा त्रिभि-विभजेत् । क्षेपसङ्ख्या यदि चैका तदा हृष्टिसंज्ञा द्विसङ्ख्या चेत्तदा चेष्टासंज्ञा त्रिसङ्ख्या स्यात्तदा विचेष्टासंज्ञा बोध्या ।

स्वराङ्कसङ्ख्यानयन-प्रकारस्तथा सूर्यादिग्रहक्षेपकज्ञानप्रकारश्च निम्नाङ्कितचक्र-द्वयेन बोध्यः ।

स्वराङ्क-चक्रम्

१	२	३	४	५
अ	इ	उ	ए	ओ
क	ख	ग	घ	च
छ	ज	झ	ट	ठ
ड	ढ	त	थ	द
ध	न	प	फ	ब
भ	म	य	र	ल
व	श	ष	स	ह

सूर्यादिक्षेपकाङ्कचक्रम्

सू०	च०	म०	बु०	वृ०	शु०	ग०	रा०	के०
५	२	२	३	५	३	३	४	४

कल्पितोदाहरणम्—

अत्र शेषसङ्ख्या ११ शेषसङ्ख्ययैव गुणीकृते १२१ पुनश्च नामाद्यक्षरं शङ्कर इति नाम्नः शकारस्य स्वराङ्गचक्रानुसारं २ सङ्ख्यायोग १२३ अत्र द्वादश-सङ्ख्यया विभक्ते शेषं २ तेन सूर्यस्य कौतुकावस्थायां चेष्टासंज्ञा लब्धा ।

फलप्रकारमाह—

दृष्टिसंज्ञायां स्वल्पफलं चेष्टायां महत्फलं विचेष्टायाश्च फलभाव इति बोध्यम् । अत्रोदाहरणे चेष्टासंज्ञा तेन महत्फलं स्वत एवेति ।

प्रतिग्रहं द्वादशावस्थानुरूपं फलमाह ।

तत्रादौ सूर्यस्य फलम् । सूर्ये—

शयनस्थे— मन्दाग्नि-रोगः पादस्योत्प-भगन्दर-हृदयशूल-पित्त-प्रको-
पादिरोगाणामुत्पत्तिर्भवति ।

उपवेशनस्थे— दरिद्रो भारवाहको विवादी कठोर-चित्तो धननाशकरश्च
जातको भवति ।

नेत्रपाणिस्थे— विवेकी परोपकारी धनबलसुखयुतोरारजप्रियश्च जायते ।

प्रकाशनस्थे— धनधान्यरूपयुत उदारचित्तो बहुपुण्यकर्ता सभासु वक्ता
भवति ।

गमनस्थे— प्रवासी, दुःखितोऽलसो धनबुद्धिहीनः क्रोधी भयातुरश्च
जायते ।

आगमनस्थे— परस्त्रीरतः परिजनरहितो गमनशीलः, खलो मलिनः
कृपणः, कुबुद्धिश्च प्रोक्तः ।

सभास्थे— परोपकारी, धनधान्यगुणान्वितो भूमिनववस्त्रगृहयुतो
महाबली, मित्रवत्सलः, कृपाकलाधरश्च निगदितः ।

आगमस्थे— शत्रुगणक्षोभितः, कुशः, खलश्चञ्चलो धर्मकर्महीनश्च
प्रोक्तः ।

भोजनस्थे— पीडिततनुः परदारहृतधनो मिथ्यावादी शिरोव्यथायुतः,
कदन्नभोजी कुमार्गरतश्च भवति ।

नृत्यलिप्सास्थे— विद्वत्पूजितः काव्यविद्याविशारदः, राजपूज्यः, पण्डितश्च
भवति ।

कौतुकस्थे— सदानन्दयुतो ज्ञानी यज्ञकर्ता राजभवनाश्रितः, शत्रुभोतः
सुमुखः काव्यानुशीलकश्च कथितः ।

निद्रास्थे— निद्रितः प्रवासी नष्टदारो नष्टघनश्च निगदितः ।

चन्द्रस्य फलम् । चन्द्रे—

दायनस्थे— मानी कामो धनविनाशकः शीतप्रधानश्च प्रोक्तः ।

उपवेशनस्थे— रोगी, मन्दबुद्धिः, कठोरचित्तः, कुकर्मकृच्चौरश्च विज्ञेयः ।

नेत्रपाणिस्थे— महारोगी, धूर्तः, कुकर्मी, बहुजल्पकश्च बोध्यः ।

प्रकाशनस्थे— नृपाद्यनप्राप्तिः, तीर्थगमनं, ख्यातिः, हस्तिगजवाहनादिक-
सुखं, स्त्रीभूषणैश्वर्यलाभश्च निगदितः ।

गमनस्थे— कृष्णपक्षीये च विशेषेण क्रूरः सदा नेत्ररागी । शुक्लपक्षीये
च विशेषेण भयानुरो भवति ।

प्रागमनस्थे— मानी पादरोगी प्रच्छन्नपापकृद् दीनोऽसन्तुष्टश्च विज्ञेयः ।

सभास्थे— राजमान्यः सर्वश्रेष्ठोऽसिमुन्दरः कामिनीनां सन्तोषकरः,
सर्वप्रियो गुणज्ञश्च जायते ।

प्रागमस्थे— वक्ता धर्मनिष्ठश्च भवति । कृष्णपक्षीये सति चन्द्रे द्विभायौ
रोगी हठी दुष्टश्च जायते इति विशेषः ।

नृक्षलिप्तास्थे— शुक्लपक्षीये सज्जीतज्ञो रसज्ञश्च कथितः कृष्णपक्षीये तु
पापीयान् भवति ।

भोजनस्थे— शुक्लपक्षीये मानयानजनतावनितापुत्रैश्वर्यादिकमुखयुतो
भवति ।

कौतुकस्थे— राजा वा धनयुतः कामकला-प्रवीणो वेश्यारतिरमण-
कुशलश्च प्रोक्तः ।

निद्रास्थे— गुरुयुते चन्द्रे प्रतिष्ठावान् भवति गुरुयुतिरहिते क्षोणे च
चन्द्रे सञ्चितधनस्य भार्यायाश्च नाशः, शृगालरुदनयुतं
गृहश्च तस्य भवति ।

भौमस्य फलम् । भौमे—

शयनस्थे— ब्रणकण्डुदद्रु प्रभृतिकरोगयुतो भवति ।

उपवेशनस्थे— वलो, पापी, मिथ्यावादी, निष्ठुरो, धनी, धर्महीनश्च प्रोक्तः ।

नेत्रपाणिस्थे— लग्नस्थे च विशेषतो दरिद्रो भवति लग्नादन्यत्र नेत्र-
पाणिस्थे ग्रामाधिपो जायते ।

प्रकाशस्थे— राजसम्मानं गुणानां विकासश्च दृश्यते । प्रकाशस्थे पञ्चम
भावगते राहुयुते सति च स्त्रीपुत्रवियोगो दारुणनिपा-
तश्च भवतीति विशेषः ।

गमनस्थे— भ्रमणं ब्रणकण्डुदद्रु रोगयुतिर्धननाशः स्त्रीकलहश्च प्रोक्तः ।

प्रागमनस्थे— गुणी रत्नयुतस्तोषखड्गी गजतुल्यगतिपुतः शत्रुहन्ता
स्वजनदुःखहर्ता च जातको निगदितः ।

सभास्थे— उच्चराशिस्थे भौमे युद्धकलानिपुणो धर्मध्वजो भवति ।
त्रिकोणस्थे च विशेषेण विद्याहीनो भवति । द्वादशस्थे
स्त्रीपुत्ररहितः कथितः । अन्यभावेषु च भौमे सभास्थे धनी
मानी दानी च दृश्यते ।

प्रागमस्थे— धर्मकर्महीनः कर्णमूलगुरुशूलरोगयुतः कातरः कुसङ्गरतश्च
विज्ञेयः ।

भोजनस्थे वलयुते— मिष्टान्नभोजी निर्बलो नीचश्च जातको दृश्यते ।

नृत्यलिप्सास्थे— नृपाद् बहुधनप्राप्तिः सर्वविधसुखं रत्नागमश्च विज्ञेयः ।

कौतुकस्थे— जातकः कौतुकी मित्रपुत्रैश्चयंयुतो भवति । उच्चस्थे
भौमे तु विशेषद्राजा गुणिजनवन्दितश्च भवति ।

निद्रास्थे— क्रोधी निर्धनो दुर्बुद्धिर्धूर्तो रोगी धर्महीनश्च ज्ञेयः ।

बुधफलमाह—

शयनस्थे— बुधे लग्ने च विशेषेण रक्तनेत्रः क्षुधातुरः खञ्जश्च प्रोक्तः ।
लग्नादन्यभावेषु च बुधे लग्नटो घूर्तश्च दृश्यते ।

उपवेशनस्थे— लभे च विशेषेण गुणी भवति पापदृष्टे युते वा बुधे
दरिद्रो ज्ञेयः । शुभयुते दृष्टे वा धनी कथितः ।

नेत्रपाणिस्थे— विद्याविवेकहीनो मानी हितसन्तोपरहितश्च निगदितः ।
पञ्चमभावस्थे नेत्रपाणिज्ज्ञते सति तु स्त्रीपुत्रविमुक्तो
नृपाद्धनप्राप्तियुतः कन्याप्रजश्च ज्ञेयः ।

प्रकाशस्थे— दानी दयालुः पुण्यात्मा विविधविद्यानिपुणो विवेकी दुष्ट-
हन्ता च प्रोक्तः ।

गमनस्थे— राजभवनगमनागमनरतो लक्ष्ययुतश्च भवति ।

आगमनस्थे— पूर्वोक्तगमनस्थवत्फलं ज्ञेयम् ।

सभास्थे— उच्चराशिस्थे तु विशेषेण धनी मानी राजा वा राजमन्त्री
पुण्यात्मा प्रभुभक्तो मुक्तश्च भवति ।

भागस्थे— नीचसेवया धनं प्राप्नोति पुत्रद्वयन्तया चैका प्रतिष्ठा-
दायिनी कन्या चास्य भवति ।

भोजनस्थे— बादविवादेन धनहानिस्तथा राजभयं क्षरीरे दौर्बल्यं
मनसि चाञ्चल्यं धनस्त्रीमुखनाशश्च भवति ।

नृत्तलिप्तास्थे— मानी, प्रतापी पण्डितो रत्नपुत्रमित्रैश्वर्यवाहनादिकसुख-
युतो भवति । पापराशिस्थो बुधश्चेत्तदा वेदपारतो लम्प-
टश्च प्रोक्तः ।

कौतुकस्थे— सम्भगे चापि सङ्गीतज्ञो भवति । सप्तमेष्टमे वा स्थिते
वेदपारतो नवमे च पुण्यबुद्धियुतो निगदितः ।

निद्रास्थे— सदाधिव्याधियुक्तो निद्रासुखहीनोऽतिसन्तापयुतो निज-
जनैर्विवादरतो धनमानरहितश्च भवति ।

गुरुफलमाह । गुरो—

दायनस्थे— बलशाली दीर्घहनुः दानुभययुतोऽतिगौरदारोरो होनरवश्च
प्रोक्तः ।

उपवेशनस्थे— वक्ताऽतिगर्वी राजशत्रुजनतप्तः पादजङ्घामुखादिकेषु
व्रणयुतश्च जायते ।

नेत्रपाणिस्थे— रोगी गीतनृत्यप्रियः कामी गौरवर्णोज्ज्वलप्रीतियुक्तो
घनहीनश्च भवति ।

प्रकाशस्थे— गुणानामानन्दयुतः सुखी तेजस्वी वृन्दावनगामी च
भवति । उच्चस्थे गुरौ तु लोकमान्यो कुबेरसदृशधनयुतश्च
प्रोक्तः ।

गमनस्थे— साहसी मित्रवर्गयुतः पण्डितो वेदज्ञो विविधैश्वर्ययुतश्च
कथितः ।

आगमनस्थे— सदा परिजनयुतः सुन्दरभार्यालक्ष्मीसंयुतश्च निगदितः ।
सभास्थे— मुक्तामाणिक्यगजाश्वरथनाहनादिकैश्वर्ययुतो विविध-
विद्याप्रवीणश्च प्रोक्तः ।

आगमस्थे— विविधवाहनसुखयतस्त्रीपुत्रभृत्यमित्रादिमुखसम्पन्नो राज-
तुल्यः सुबुद्धिः श्रेष्ठविद्यागवितः काव्यरतः सुमार्गी सर्वत्र
मानयुतश्च निगदितः ।

भोजनस्थे— सदा गजाश्ववाहनसुभोजनैश्वर्ययुतो विज्ञेयः ।

नृत्यलिप्सास्थे— राजमान्यो धनी घर्मात्मा तन्त्रज्ञः पण्डितपूज्यः शब्द-
शास्त्रज्ञश्च कथितः ।

कौतुकस्थे— कुतूहली, महाधनी, सुखी, कुलप्रतापी, कृपालुर्भूमिपुत्र-
नीतियुतो महाबली राजपण्डितश्च भवति ।

निद्रास्थे— मूर्खो दरिद्रः पुण्यहीनश्च प्रोक्तः ।

शुक्रफलमाह शुक्रे—

शयनस्थे— बली, दन्तरोगी, क्रोधी, धनहीनो वेद्यारतश्च भवति ।

उपवेशनस्थे— सुवर्णरत्नधनैश्वर्यराजमम्मानादिकसुखयुतो शत्रुहन्ता
च जायते ।

नेत्रपाणिस्थे— लग्ने सप्तमे दशमे च विशेषेण धनहानिस्तथा स्थानान्तरे चोत्तमगृहयुतो भवति ।

प्रकाशस्थे— सर्वोच्चमित्रगृहादिस्थे च मदोन्मत्तगजबलशाली राज-
तुल्यो धनी सुखी काव्यसङ्गीतज्ञश्च प्रोक्तः ।

गमनस्थे— मातृनाशः मानसी व्यथा बन्धुवियोगः शत्रुभयञ्च भवति ।

प्रागमनस्थे— महाधनी, सत्तीर्थयात्री नित्योत्साही हस्तपादरोगयुतो
भवति ।

सभास्थे— प्रतापी, राजमान्यो गुणी, महाधनी, शत्रुहन्ता, दाता,
गजाश्ववाहनयुतश्च कथितः ।

प्रागमस्थे— धनस्त्रीपुत्रजनादिकसुखरहितः शत्रुभीतो रोगी च
भवति ।

भोजनस्थे— क्षुधातुरो रोगी शत्रुपीडितश्च भवति । अत्र कन्या-
राशिस्थे तु विशेषेण महाधनी पण्डितश्च प्रोक्तः ।

नृत्यलिप्तास्थे— कविवुद्धिमान् वीणामृदङ्गादिकवाद्यवादनरतो धन-
वृद्धिकरश्च ज्ञेयः ।

कौतुकस्थे— इन्द्रतुल्यबलशाली सभाचतुरः सदा लक्ष्मीयुतश्च भवति ।

निद्रास्थे— परसेवारतः परनिन्दाशीलो वीरो वाचालः सदा भूमि
भ्रमणरतश्च प्रोक्तः ।

शनिफलम् । शनी—

शयनस्थे— क्षुत्पिपासातुरः प्रथमे वयसि रोगी परतश्च महाभाग्य-
युतो भवति ।

उपवेशनस्थे— शत्रुपीडितो दद्रुरोगयुतोऽभिमानी राजदण्डितोऽप्यव्ययी
च प्रोक्तः ।

नेत्रपाणिस्थे— सुन्दरस्त्रीयुतो मित्रोपकृतो बहुकलाज्ञः प्रियवक्ता च
कथितः ।

प्रकाशनस्थे— विविधगुणधनबुद्धियुतस्तेजस्वी दयालुः प्रभुभक्तश्च जायते ।

गमनस्थे— महाधनी पुत्रवान् राजपण्डितो व्ययी शत्रुभूमिहारी च भवति ।

आगमस्थे— पदरोगभययुतः (अत्र काशी-संस्करणे 'गदशब्दस्थाने गर्दभपाठः । स च नोचितो, गदशब्दस्य रोग इत्यर्थात् । गर्दभस्य च पदशब्देन सहार्थाभावादिति)^१ स्त्रीपुत्रसुख-हीनो दीनो निराश्रितो भ्रमणशीलश्च कथितः ।

सभास्थे— सुचरणधनरत्नयुतो नीतिशीलस्तेजस्वी पूर्णसुखी च निगदितः ।

आगमस्थे— विविधरोगाक्रान्तो मन्दगतिको नृपधनयाचनारहितश्च भवति ।

भोजनस्थे— सरसभोजनप्राप्तिः नयनयोर्मन्दज्योतिर्मोहतापितबुद्धिश्च जातकस्य कथिता ।

नृत्यलिप्सास्थे— धर्मात्मा धनी राजमान्यो धीरो योद्धा च भवति ।

कौतुकस्थे— सुन्दरस्त्रीभूमिधनैश्चर्यसुखरतः काव्यकलानिपुणोऽति-सुखी च प्रोक्तः ।

निद्रास्थे— धनगुणपराक्रमयुतः शत्रुहन्ता वेश्यारतश्च कथितः ।

राहुफलम् । राहो—

शयनस्थे— क्लेशाचिक्रयं प्रोक्तम् । अत्र वृषमिश्रनकन्यामेपेषु राशिषु च स्थिते तु धनधान्यसम्पन्नो भवति ।

उपवेशनस्थे— भानी राजमान्योऽपि धनहीनो दद्रुरोगयुतश्च प्रोक्तः ।

- नेत्रपाणिस्ये— दुष्टसर्पशत्रुचोरेभ्यो भयं नेत्ररोगो घननाशश्च कथितः ।
 प्रकाशस्ये— शुभासनस्थितिः सुयशो घनगुणैश्वर्योन्नतिर्नवमेधाकृति-
 नृपाधिकारित्वं विदेशे उन्नतिश्च प्रोक्ता ।
- गमनस्ये— बहुप्रजः पण्डितो धनी मानो दानी राजपूज्यश्च कथितः ।
 प्रागमनस्ये— क्रोधी बुद्धिधनहीनः कामी कृपणः कुटिलश्च जातको
 भवति ।
- सभास्ये— पण्डितः कृपणो विविधगुणयुतो धनी च भवति ।
 प्रागमस्ये— व्याकुलता, शत्रुभयं, बन्धुविवादो धनजननाशः, शठता
 कृशता च दृश्यते ।
- भोजनस्ये— मन्दबुद्धिरलसः, स्त्रीपुत्रमुखहीनः, भोजनदुःखविकलश्च
 जातको भवति ।
- नृत्यलिप्तास्ये— महाव्याधियुतो नेत्ररोगी शत्रुभीतो धनधर्महीनश्च भवति ।
 कौतुकस्ये— परदाररतश्चौरः स्थानभ्रष्टश्च कथितः ।
 निद्रास्ये— स्त्रीपुत्रगुणैश्वर्यादिकसुखयुतो गवितो महाधनी च भवति ।

केतुफलमाह । केतौ—

- दायनस्ये— भेषकृपमिष्टुनकन्याराशिषु च स्थिते जातको धनवान्
 भवति । अन्यराशिषु स्थिते तु रोगाक्रान्तः कथितः ।
- उपवेशनस्ये— दद्रुकण्डुरोगशत्रुसर्पचोरेभ्यो भयं प्रोक्तम् ।
 नेत्रपाणिस्ये— नेत्ररोगदुष्टसर्पशत्रूणाञ्च भयं दृश्यते ।
 प्रकाशनस्ये— धनी, धर्मात्मा, नित्यप्रवासी सार्विको राजसेवक
 उत्साही च प्रोक्तः ।
- गमनस्ये— बहुपुत्रो महाधनी पण्डितो गुणवान् दाता च भवति ।
 आगमनस्ये— विविधरोगयुतः पिशुनः परनिन्दको दन्तरोगो घनहानि-
 करश्च दृश्यते ।
- सभास्ये— वक्ता गवितः कृपणो लम्पटो धूर्तश्च भवति ।

आगमस्थे— पापिनामग्रणीर्बन्धुजनविवादी दुष्टः शत्रुरोगपीडितश्च निगदितः ।

भोजनस्थे— सदा क्षुधातुरो दरिद्रो रोगी भ्रमणशीलश्च भवति ।
मृत्युलिप्सास्थे— व्याधिपीडितो घूर्तोऽनर्थकारी बुदबुदाक्षो दुराधर्षश्च प्रोक्तः ।

कौतुकस्थे— स्थानभ्रष्टः परदाररतश्चौरश्च निगदितः ।
निद्रास्थे— धनधान्यगुणैश्वर्ययुतो धीरः स्त्रीपुत्रयुतो गवितो महाधनो च भवति ।

सर्वभावफलमधिकृत्यावस्थानुसारेण फले विशेषमाह—

अत्रावस्थानुसारेण पृथक् पृथक् भावानुरूपो फलविशेषोऽपि निरूपितः ।

शयनावस्थायां यत्र कुत्र भावेषु स्थितो शुभग्रहस्तत्तदभाववृद्धिं करोति ।
भोजनावस्थायाञ्च यत्र कुत्रापि स्थितः पापग्रहस्तत्तदभावहानिं विधत्ते । निद्रा-
वस्थायाञ्च सप्तमस्थः पापग्रहः शुभफलप्रदः, स यदि पापदृष्टो न भवेत् ।

पञ्चमस्थो निद्रायां शयने च निश्चयेन शुभफलकरो भवति । परञ्च शयना-
वस्थायां निद्रावस्थायां वा यदि चाष्टमस्थः पापग्रहस्तदा राजदण्डादिनाप-
मृत्युयोगः । यदि चात्र शुभग्रहस्य योगो दृष्टिर्वा स्यात्तदा गङ्गादितीर्थे मृत्यु-
योगो ज्ञेयः ।

दशमे भावे कौतुकावस्थायां प्रकाशावस्थायां वा चन्द्रे राजयोगो ध्रुवो
ज्ञेयः ।

एवं वलावलानुरूपं सर्वत्र फलं वाच्यमिति भावः ।

(ख) अप्रकाशकग्रहनिरूपणम्

(अ) अप्रकाशकग्रहाणां स्पष्टीकरण-प्रकारः^१

प्रथमं धूममाह—

जन्मकालीयसूर्यस्पष्टराश्यंशादिके राशिचतुष्टयस्यांशानां त्रयोदशस्यविंशति-
कलानां च योगे धूमनामकस्याऽप्रकाशकग्रहस्य स्पष्टोभवति ।

तथा हि कल्पितसूर्यस्पष्टः २।४।२८।१ अत्र ४।१३।२० योगे ६।१७।४८।१
धूमस्पष्टः ।

व्यतिपातस्पष्टप्रकारमाह—

द्वादशराशितो न्यूनो धूम एव व्यतिपातो भवति ।

तथा हि १२।०।०।० धूम ६।१७।४८।१ न्यूनीकृते ५।१२।११।५६ व्यति-
पातस्पष्टः । (अस्यैवापरं नाम पात इति ज्ञेयम्)

परिवेपमाह (अस्यैवापरं नाम परिधिरिति)

व्यतिपातस्पष्टे षड्राशियोगे परिवेपस्फुटत्वं भवति । अत्र हि व्यतिपातः
५।१२।११।५६ तत्र ६।०।०।० षड्राशियोगे ११।१२।११।५६ परिवेपस्पष्टः ।

इन्द्रचापस्फुटप्रकारमाह—

अस्यैवापरं नाम चाप इति कथ्यते । परिवेप-स्फुटस्य द्वादशराशितो न्यूनी-
करणे चापस्फुटत्वम् । अत्र हि ११।१२।११।५६ परिवेपः १२।०।०।० द्वादशराशितो
न्यूनीकृते ०।१७।४८।१ इन्द्रचापस्पष्टः ।

ध्वजमाह (अस्यैवापरं नाम केतुरिति)

इन्द्रचापस्पष्टे षोडशांशानां चत्वारिंशत्कलानां च योगे केतु-स्फुटत्वम् ।
अत्र हि ०।१७।४८।१ चापे ०।१६।४०।० अंशकलादियोगे १।४।२८।१ केतु स्पष्टः ।

गुलिकः—

गुलिकस्य वैशिष्ट्यमत्र बहुप्रकारेणोच्यते ।

अस्यैवापरं नाम च मान्वीति ज्ञेयम् ॥

गुलिकस्य जमिनीयसूत्रेऽपि सर्वत्र निर्देशः । नायं शुभग्रहः । अस्य योगेनैवा-
धानलग्नस्य स्फुटत्वं भवति तच्चाधानलग्नस्वरूपे द्रष्टव्यम् ।

अन्यत्रापि फलकथनप्रकारे गुलिक-योगेन ग्रहाणां शुभाशुभयोगो भवति ।

यथा जैमिनीये सूत्रे—

‘सगुलिके विषदो विषहतो वा’ ।^१

राहुगुलिकाभ्यां क्षुद्रविषाणि^२

अर्थाद्गुलिकयुते कारकांशे विषदाता विषेण वा हतो भवति । एवमा-
जीविकानिश्चयेऽप्यस्य महत्त्वम् । जन्मकाल इष्टनिश्चयार्थमप्यस्य प्रयोगो भवति ।

गुलिकानयन-प्रकारमाह—

दिनमानस्य घटिकादिकमष्टधा विभजेत् ।

(यस्मिन् दिने गुलिकज्ञानस्यावश्यकता भवेदिति)

तद्वारेणात् (अर्थात् रविवासरे सूर्यात्सोमवासरे चन्द्रादिति)

दिनस्य सप्तभागाः क्रमशः सूर्यादिग्रहाणामधिपतयो भवन्ति ।

अष्टमश्च भागः स्वामि-विहीनः ।

यस्य भागस्याधिपतिः शनिः स एव भागो गुलिकसंज्ञको ज्ञेयः ।

रात्रौ गुलिकानयनप्रकारः ।

रात्रौ रात्रिमानमष्टधा विभज्य वारेणस्य पञ्चभागामारभ्य क्रमात्सूर्यादि-
ग्रहाणां भागा ज्ञेया इति रात्रौ विशेषः ।

अत्राप्यष्टमो भागः स्वामि-हीनस्तथा शनि भाग एव गुलिक इति पूर्व-
वदबोध्यम् ।^३

अत्रान्यग्रहाणां भागानामपि नामकरणे विशेषमाह—

शनिभागो गुलिक एवमत्र सूर्यभागस्य कालवेला भीमभागस्य मृत्युः, बुध-

१. जैमिनीसूत्राज १।२।२६, रमण पब्लिकेशन बंगलोर । -

२. तत्रैव १।२।६५ ।

३. वृ० पा० पू० भा० पृ० ११ (मुम्बई-सं०)

भागस्य चाद्विप्रहरोऽद्वयाम इति वा गुरुभागस्य यमघण्ट इति नामानि ज्ञेयानि । यतोऽत्र न कश्चिदुल्लेखोऽत्रचन्द्रशुक्रौ नामहीनौ ज्ञेयौ । कल्पितोदाहरणे द्वात्रिंशदघटिकादिकं दिनमानं सूर्यश्च वासरस्तत्राष्टधा विभागे घटिकाचतुष्टयं प्रत्येकस्य भागः । सूर्यादारम्य प्रथमो भागः कालवेला । द्वितीयश्चन्द्रस्य भागस्तस्य नामान्तराभावः । तृतीयो भागो भौमस्य तस्य मृत्युर्नाम । चतुर्थस्य बुधभागस्य चाद्वयाम इति । पञ्चमस्य गुरुभागस्य यमघण्ट इति । षष्ठस्य च शुक्रभागस्यापि नामान्तराभावः । सप्तमस्य च शनिभागस्य मुलिक इति नाम । अष्टमभागस्य न कोऽपि स्वामीति नामाभावः । इति स्पष्टम् ।'

प्राणपदमाह'—

घटिकां चतुर्भिर्गुणिकुर्यात् । पलानि च यदि पञ्चदशाधिकानि भवेयुस्तदा पञ्चदशभिर्विभजेत् । लब्धञ्च चतुर्गुणितासु घटिकासु युञ्जीत । ततश्च द्वादशभिर्विभजेत् । शेषं प्राणपदं स्मृतम् । पञ्चदशसङ्ख्याया विभक्त्यंशे पलानि द्वाभ्यां गुणिकुर्यात् लब्धं चांशात्मकं भवति ।

कल्पितोदाहरणम्—

इष्टं ५३।७।३०

अत्र ५३ घटिका ४ गुणिता २१२ पलानि ७।३० पञ्चदशम्योऽप्यानि । अतोऽत्र प्राणपदाभावः । २१२ द्वादशभि (१२) विभक्ता शेषं = एतदेव प्राणपदम् । ७।३० पलानि द्वाभ्यां (२) गुणितानि १५ एते एवांशा इति बोध्यम् ।

प्राणपदज्ञानप्रकारः—

अत्र यदि जन्मलग्ने सूर्यराशिश्चरः स्यात्तदा तस्मिन् सूर्यस्पष्टे एव लब्धं प्राणपदादिकं युञ्जीत । यदि स्थिरराशिः स्यात्तदा तन्वचमराशौ युञ्जीत । द्वित्वभावराशौ तु तत्पञ्चमराशौ युञ्जीत । अत्र राशिस्पष्टश्च सूर्यस्यैव केवलं नवपञ्चमराशिसङ्ख्यायोग इति भावः ।

कल्पितोदाहरणे सूर्य. वृषराशौ २७ अशात्मक. ।

अतो वृषान्नवमराशौ योग ।

प्राणपदम् ८।१५ नवमराशियुत सूर्य ६।२७ योगे १८।१२ द्वादशराश्य-
धिकत्वे द्वादशभिर्विभक्ते ६।१२ इति प्राणपदम् । तथा हि ।

घटीचतुर्गुणा कार्या तिथ्या (१५) प्लेशच पल्युता ।

दिनकरेणापहतं शेषं प्राणपदं स्मृतम् ।'

काशी-संस्करणे चान्यो विधि —

स्वेष्टकालं पलीकृत्य तिथ्याप्तं मादिकं च यत् ।

चरागद्विभक्तसंस्थेऽर्के मानौ युङ्गन्वमे सुते ॥

स्फुटं प्राणपदाख्यं तल्लग्नं ज्ञेयं द्विजोत्तम ।'

अर्थादिष्टकालघटिकादिकस्य पलानि कुर्यात्, पञ्चदशभिर्विभजेत्, लब्ध
राश्यादिक द्वादशाधिक्ये द्वादशभिर्विभजेत्, लब्ध पूर्ववत्सूर्यराशौ युञ्जीत, एव
प्राणपदलग्नस्पष्ट ।

अत्र पूर्वोक्त कल्पितोदाहरणम्—

इष्ट ५३।७।३० पलीकृतम् ३१८७ पञ्चदशभक्तम् लब्धिः २१२ शेष ७।३०
लब्धौ द्वादशाधिक्यात् द्वादशभिर्विभक्ते शेष ८ शेषपलेषु त्रिंशदिभर्गुणितेषु २१०
शेषविपलेषु त्रिंशदिभर्गुणितेषु ६०० सवर्णिकृते १० पूर्वयुक्ते २२० पञ्चदशभक्ते
लब्धि १५ पूर्ववत् प्राणपद ८।१५ उभयत्र साम्य प्रकारद्वय परिणामश्चैक एव ।
ज्योतिस्तत्त्वेऽपि विधिरयमेव ।'

तथा हि—

१. वृ० पा० पू० भा० २।७१ (मुम्बई-स०)

२ वृ० पा० ३।७२-७३ (काशी स)

३ चक्रपरशुराम 'ज्योतिस्तत्त्वम्' ३।७६, श्रीलक्ष्मीधर विद्यामन्दिर देव प्रयाग ।

पलीकृतामीष्टघटीदिनेर्हृता गृहादिकः प्राणपदोऽस्फुटोऽर्कयुक् ।
चरे स्थिरे द्वन्द्वगृहे गते रवौ क्रमाद्युतो भः खगजाब्धिसम्मितः ॥

ज्योतिपरत्नाकरे सरलप्रकारोऽङ्कितः—^१

यत्पञ्चदशपलानामेकप्राणपदो भवति । तेनैकस्यां घटिकायां प्राणचतुष्टयम् ।
तेनेदं स्पष्टं यदि घटिकात्रयादूर्ध्वमिष्टकालघटिकादिकमस्ति तदा त्रिभिर्विभजेत् ।
शेषं प्राणपदः प्रोक्तः । पूर्वोक्तोदाहरणे ५३।७।३० इष्टघटिकादिकं त्रिभिर्विभजेत्
शेषं २।७।३० लब्धिश्च १७ । घटिकाद्वयेऽष्टौ प्राणाः । ७।३० पलेषु चार्द्धप्राणः
तेन सार्द्धं प्राणपदः पूर्ववज्जेयः ८।१५ इति सुस्पष्टमिति भावः । सूर्यस्पष्टे शेषा
योगक्रिया तु पूर्ववदेव ।

प्राणपदस्य प्रयोजनमाह—

प्राणपदस्य महत्त्वपूर्णं प्रयोजनन्तु इष्टकालशुद्धिज्ञानाय विद्यते । इष्टकाल-
शुद्धयर्थं जन्मकालीयचन्द्रस्पष्टस्य गुलिकस्पष्टस्य प्राणपदस्पष्टस्य च सुतरामा-
वश्यकता विद्यते । अत्रायं नियमो यदि प्राणपदेऽथवा प्राणपदातित्रकोणस्थाने
सप्तमस्थाने तन्नवांशान्नवांशस्य सप्तमाद्वा जन्मलग्नं स्यात्तदा मनुष्यस्य जन्म
भवति । अन्यथा प्राणपदाद्वितीये स्थाने द्वितीयातित्रकोणस्थाने वा जन्मलग्नं
स्यात्तदा न मनुष्यस्य जन्म भवति । अपि तु पशोर्जन्म ज्ञेयम् । अथ च यदि प्राण-
पदातृतीयेऽथवा तृतीयातित्रकोणस्थानगते जन्मलग्ने जन्म स्यात्तदा विहङ्गादीनां
जन्म ज्ञेयम् । एवञ्च यदि प्राणपदान्चतुर्थेऽथवा चतुर्थातित्रकोणे जन्म चेत्तदा
कोटसर्पादीनां जन्म बोध्यम् । काशीसंस्करणे तु नायं पाठः । तत्र पाठान्तरम्—

लग्नाद् द्विकोणं तुर्यं च राज्ये प्राणपदं तदा ॥

१. श्री देवकीनन्दनसिंहः, ज्योतिष रत्नाकरः, पृ० ११६, प्रथम खण्डम्, प्राप्ति-
स्थानम् श्री विरिजादकर सिंह, माउर जिता मुनेर ।

२. वृ० पा० पृ० १२ ((मुम्बई-सी०))

शुभं जन्म विजानीयात्तथैवैकादशेऽपि च ।

अन्यस्थाने स्थितं चेत् स्यात् तदा जन्माशुभं भवेत् ।'

अत्र टीकाकारेण पण्डित सीतारामभट्टमहोदयेन मुम्बई-संस्करणपाठस्य खण्डनं कृतम् । न हि प्राणपदस्य प्रयोजनमिष्टकालशुद्धिज्ञानाय । यतो हि प्राण-पदे तत्सप्तमे त्रिकोणे वा मनुष्याणां जन्माऽन्यत्र पशु-पक्षिणां चेत्तदा किमर्थं षष्ठाध्याये द्वादशभावगतस्य प्राणपदस्य पृथक् पृथक् भावानुरूपं फलप्रदर्शनम् । द्वादशभावेषु प्राणपदस्य फलं मनुष्यमधिकृत्यैव लिखितम् । अतोऽत्र यो निर्देशः प्राणपदस्य त्रिकोणे लग्ने सप्तमे वा मनुष्यजन्मेति सोऽनुचितः । अन्यभावेष्वपि मनुष्यमधिकृत्य फलस्योल्लेखात् । अतोऽत्र केवलं त्रिकोणे चतुर्थे दशमे चैकादशे प्राणपदे सति जन्मनः शुभत्वं पराशरेण लिखितं न तु जन्मेष्टकालस्य शुद्धिरथ वा मनुष्यस्य जन्मेति भावः ।'

अत्र ज्योतिषरत्नाकरकारेण तु मुम्बई-संस्करणपाठानुसारेणैव स्वमत-मुद्धृतम् । तत्रायं विशेषः यन्मनुष्यजन्माधिकृत्य यत्प्राणपदस्य सप्तमत्रिकोणस्थत्वं स्वीकृतं तत्प्राणपदे बलवति सति बोध्यं न तु निर्वले सति, द्वादशभावेषु प्राण-पदस्य मनुष्यमधिकृत्य पृथक् पृथक् भावानुरूपफलस्य दर्शनादिति ।'

(इ) अप्रकाशकग्रहाणां द्वादशभावानुरूपं फलकथनम् ।'

आदौ धूमग्रहस्य फलमाह—

क्रमशो द्वादशभावेषु स्थितिवशान्निम्नप्रकारेण फलं प्रोक्तम् । धूमे—

लग्नस्थे— जातको, योद्धा, विमलनेत्रः, सुस्तब्धो निर्दयः, क्रूरः, क्रोधी,
च भवति ।

१. बृ० पा० ३।७४ (काशी-सं०)

२. बृ० पा० पृ० ३१ (काशी-सं०)

३. श्री देवकीनन्दनसिंह, ज्योतिषरत्नाकर, प्रथमखण्डः, पृ० १५६, श्रीगिरिजाशंकर सिंह, माजर जि० मुनेर ।

४. बृ० पा० पृ० भा०, षष्ठोऽध्यायः सकलः । (मुम्बई-सं०)

द्वितीयस्ये— रोगी, धनी हीनाङ्गो राज्यापहृतमानसो मन्दबुद्धिर्गुप्त-
कश्च प्रोक्तः ।

तृतीयस्ये— बुद्धिमान्, शूरः, प्रियम्बदः, हृष्टचित्तश्च, भवति ।

चतुर्थस्ये— नित्यं दुःखितः, स्त्रीपरित्यक्तः, सर्वशास्त्रचिन्तकश्च भवति ।

पञ्चमस्ये— स्वल्पापत्यो धनमित्रमन्त्रहीनः, सर्वभक्षी च जायते ।

षष्ठस्ये— बली, शत्रुहन्ता, बहुतेजोयुतः, स्थातो, रोगरहितश्च प्रोक्तः ।

सप्तमस्ये— परदाररतः, कामी, निर्धनो निस्तेजाश्च ज्ञेयः ।

अष्टमस्ये— विक्रमहीनः, सोत्साही, सत्यप्रतिज्ञो प्रियवक्ता, निष्ठुरः,
स्वार्थी च निगदितः ।

नवमस्ये— पुत्रधनसौभाग्यमानदयाबन्धुयुतो निगदितः ।

दशमस्ये— सन्तोषी, बुद्धिमान्, सुखी, पुत्रधनसौभाग्यान्वितश्च कथितः ।

एकादशस्ये— धनधान्यसुवर्णान्वितो रूपवान्, कलाविद्, विनीतो गीतज्ञश्च
भवति ।

द्वादशस्ये— पतितः, पापकर्मा, परदाररतो व्यसनी, निर्धूणः, शठश्च
भवति ।

द्वादशभावस्थपातग्रहफलम् । पाते—

लग्नस्ये— दुःखी, प्रपीडितः, क्रूरो मूर्खो, बन्धुजनद्वेषी, घातकश्च
भवति ।

द्वितीयस्ये— जिह्योऽतिपित्तयुतो, भोगी, निर्धूणो कृतज्ञो दुष्टः, पाप-
करश्च प्रोक्तः ।

तृतीयस्ये— स्थितप्रज्ञो, रण्यो, दाता, धनी, मानी, सेनापतिनृपप्रियो

चतुर्थस्ये— भवति । बन्धनस्यो रोगी, पुत्रैस्त्वयंहीनः, पापश्च जातको

पञ्चमस्ये— निगदितः । दरिद्रः, सुन्दरः, कफपित्तवायुदोषत्रयपीडितो
निलज्जो निष्ठुरश्च कथितः ।

षष्ठस्ये— शत्रुहन्ता, सुपुष्टः, सर्वास्त्रचालकः, कलानिपुणः, शान्तश्च
जायते ।

सप्तमस्ये— धनस्त्रीपुत्रपरित्यक्तः, स्त्रीजितो दुःखी, कामी, निर्लज्जश्च भवति ।

अष्टमस्ये— विकलनेत्रो विरूपो दुर्भंगो ब्राह्मणनिन्दको रक्तपीडितश्च कथितः ।

नवमस्ये— नानाव्यापाररतो बहुमित्रो बहुश्रुतः, प्रियम्बदः, स्त्री-प्रियश्च जायते ।

दशमस्ये— श्रीमान्, धर्मकर्मरतः, शान्तो महान्, बुद्धिर्माश्च प्रोक्तः ।

एकादशस्ये— सत्यवक्ता, दृढव्रतो गीतरतो मानी, बहुधनैश्वर्ययुतश्च कथितः ।

द्वादशस्ये— क्रोधी, बहुकर्मकृद्धर्मदूषको निजवन्धुद्वेष्यश्च भवति ।

अथ च द्वादशमावस्थपरिधि फलम् । परिधौ—

लग्नस्ये— शान्तः पुत्रधनरूपभोगसुखधर्मान्वितो गुरुवत्सलो दानी च प्रोक्तः ।

द्वितीयस्ये— रूपैश्वर्यभोगसुखधर्मयुतः, प्रभुश्च कथितः ।

तृतीयस्ये— गुरुभक्तः, स्त्रीप्रियः, सुरूपवान्, देवभक्तः, स्वकुटुम्बरतो भृत्यश्च भवति ।

चतुर्थस्ये— गीतज्ञो विस्मयशीलः, शत्रुमङ्गलकर्ता, सरसश्च जायते ।

पञ्चमस्ये— स्त्रीप्रियो भोगी, धनी, मानी, रूपवान्, धर्मवत्सलो निगदितः ।

षष्ठस्ये— धनपुत्रैश्वर्ययोगयुतः, सर्वभूतहिते रतः, शत्रुहन्ता च प्रोक्तः ।

सप्तमस्ये— स्वल्पापत्यः, सुखहीनो मन्दबुद्धिनिष्ठुरो रागस्त्रीयुतो भवति ।

अष्टमस्ये— शान्तो दृढगान्धो धर्मसत्यव्रतान्वितोऽध्यात्मरतश्च कथितः ।

नवमस्ये— पुत्रसुखधनयुतधर्ममानयुतोऽल्पसन्तुष्टश्च जायते ।

दशमस्ये— भोगी, दृढगान्धो मत्सरः, क्लृप्तावित्, सर्वघात्रज्ञो भवति ।

एकादशस्थे— स्त्रीभोगी, गुणवान्, स्वजनप्रियो बुद्धिमान्, मन्दाग्निश्च कथितः ।

द्वादशस्थे— गुरुनिन्दारतो व्ययकृत्, दुष्टो दुःखी च भवति ।

अथ द्वादशभावेषु स्थितिवशाच्चापस्य फलमाह । चापे—

लग्नस्थे— कृतज्ञः, सर्वदोषपरित्यागी, धनधान्यसुवर्णयुतो भवति ।

द्वितीयस्थे— प्रियम्बदो विनीतः, प्रगल्भो विद्वान्, रूपवांश्च प्रोक्तः ।

तृतीयस्थे— कृपणश्चौरः, कलाविदङ्गहीनश्च त्यक्तसौहृदो जायते ।

चतुर्थस्थे— सुखी, गोधनधान्ययुतो राजवन्दितो नीरोगश्च कथितः ।

पञ्चमस्थे— रुचिमान्, दीर्घदर्शी, देवभक्तः, प्रियम्बदः, सर्वकर्मसमृद्धो निगदितः ।

षष्ठस्थे— शत्रुहन्ता, धूर्तः, सुखी, सर्वकर्मसमृद्धः, शुचिश्च भवति ।

सप्तमस्थे— गुणैश्वर्ययुतः, शास्त्री, धर्मात्मा, प्रियश्च ज्ञातव्यः ।

अष्टमस्थे— पापः, क्रूरः, परदाररतो विकलाङ्गश्च ज्ञेयः ।

नवमस्थे— तपस्वी, व्रतविद्यामानयुतो लोकप्रसिद्धश्च बोध्यः ।

दशमस्थे— बहुपुत्रधनैश्वर्यगोमहिष्यादिसमृद्धो लोकविश्रुतश्च प्रोक्तः ।

एकादशस्थे— लाभयुतो नीरोगः, क्रोधी, मन्त्रज्ञः, स्त्रीप्रियोऽस्त्रविद्या-विशारदो भवति ।

द्वादशस्थे— खलोऽतिमानी, निर्लज्जः, परस्त्रीरतो दुबुद्धिश्च जायते ।

अथ शिखि(केतु)ग्रहमधिकृत्य तत्स्थितिवशाद्द्वादशभावानां फलमाह । केतौ—

लग्नस्थे— सर्वविद्याकुशलो वाग्मी, सुखी, सर्वकामयुतो भवति ।

द्वितीयस्थे— प्रियम्बदः, काव्यकृत्, पण्डितो मानी, विनीतो वाहनयुतश्च ज्ञेयः ।

तृतीयस्थे— कृषाङ्गस्तीव्ररोगी कृपणः, क्रूरो निर्धनश्च बोध्यः ।

चतुर्थस्थे— रूपगुणसुखसम्पन्नः सात्विको वेदविच्च प्रोक्तः ।

पञ्चमस्थे— सुखीभोगी, गुरुभक्तियुतो वाग्मी, बुद्धियुक्तिमुतश्च निगदितः ।

षष्ठस्थे— बहुवान्धवयुतः सुन्दरः क्षूरो बुद्धिमान् मातृकुलनाशकरश्च कथितः ।

सप्तमस्थे— रक्तपीडायुतः कामी भोगी वेश्यारतो निगदितः ।

अष्टमस्थे— नीचकर्मरतः पापो निन्दको निर्लज्जः स्त्रीसुखरहितो ज्ञातव्यः ।

नवमस्थे— लिङ्गधारी सर्वभूतहिते रतः धर्मात्मा प्रसन्नश्च कथितः ।

दशमस्थे— सुखैश्वर्यसम्पन्नः स्त्रीप्रियो दानी ब्रह्मण्यश्च विशेषः ।

एकादशस्थे— नित्यलाभो धनी मानी बुद्धिमान् यज्ञकृद्भरतश्च भवति ।

द्वादशस्थे— पापः परस्त्रीरतो रौद्रः श्रद्धालज्जाहीनः क्षूरश्च जायते ।

अथ गुलिकमधिकृत्य द्वादशभावानां स्थितिवशात्फलनिरूपणम्—

लग्नस्थे— खलो मन्दोऽतिदुःखी भवति ।

द्वितीयस्थे— निर्धनो विकृतो व्यसनी निर्लज्जः क्षुद्रश्च प्रोक्तः ।

तृतीयस्थे— सुन्दरो, ग्रामाधिपः, पुण्यात्मा सज्जनप्रियश्च निगदितः ।

चतुर्थस्थे— रोगी, दुःखी, पापो, वातपित्तरोगी, कथितः ।

पञ्चमस्थे— निर्धनोऽस्पायुर्नपुंसकः स्त्रीजितो नास्तिकः क्षुद्रश्च ज्ञेयः ।

षष्ठस्थे— शत्रुहन्ता सुपुष्टाङ्गः स्त्रीप्रियः सोत्साहः सुहृदश्च ज्ञातव्यः ।

सप्तमस्थे— स्त्रीजितः पापः क्रुशाङ्गः परस्त्रीरतः स्त्रीधनजीवितः सौहृदहीनो निगदितः ।

अष्टमस्थे— दुःखी क्षुधापीडितः क्रूरः क्रोधी निर्लज्जो धनगुणहीनो भवति ।

नवमस्थे— बहुक्लेशी क्रुशाङ्गो दुष्टो निर्लज्जः पितृनश्च जायते ।

दशमस्थे— सुखपुत्रभोगैश्वर्ययुतोऽग्निपूजको योगी च विशेषः ।

एकादशस्थे— बन्धुहितकरः स्त्रीसुखयुतो भोगी पुत्रवांश्च बोध्यः ।

द्वादशस्थे— नीचो नीचकर्मकृत्पापोऽङ्गहीनोऽलसो दुर्भगश्च प्रोक्तः ।

द्वादशभावेषु स्थितिवशात्प्राणपदग्रहस्य फलान्याह—

- लग्नस्थे— प्राणपदे—मूकोन्मत्तो जडाङ्गो दुःखी कृशो रोगी भवति ।
 द्वितीयस्थे— धनधान्यभृत्यबहुपुत्रयुतः सुभगश्च जायते ।
 तृतीयस्थे— हिंसको निष्ठुरोऽहङ्कारो गुरुभक्तिहीनश्च ज्ञेयः ।
 चतुर्थस्थे— सुखी स्त्रीवल्लभो रूपवान् सत्यवादी गुरुभक्तियुतो बोध्यः ।
 पञ्चमस्थे— सुखी दयालुः सुकर्मा सर्वकार्यनिपुणश्च प्रोक्तः ।
 षष्ठस्थे— खलश्छली मन्दाग्निनिर्दयो बन्धुशत्रुवशोऽल्परोगोऽल्पायुश्च ज्ञातव्यः ।

- सप्तमस्थे— ईर्ष्यालुः कामी निष्ठुरो भयङ्करवपुर्दुर्बुद्धिश्च कथितः ।
 अष्टमस्थे— रोगी भृत्यबन्धुपुत्रजैः पार्थिवैश्च दुःखैः पीडितो भवति ।
 नवमस्थे— धनपुत्रैश्चयैर्धर्मयुतो भृत्यः सरलः प्रियदर्शनश्चोक्तः ।
 दशमस्थे— बुद्धिमान् शूरो राजकार्यदक्षो देवार्चनरतो जायते ।
 एकादशस्थे— धनगुणभोगैश्चयैर्धर्मयुतो विख्यातो गौराङ्गो मातृभक्तश्च कथितः ।

- द्वादशस्थे— क्षुब्धो दुष्टो हीनाङ्गो द्विजबन्धुद्वेषी नेत्ररोगो काणो वा जायते ।

द्वादशभावानधिकृत्य प्राणपदस्य फलम् । प्राणपदे—

- लग्नस्थे— जातको दुर्बलो रोगी मूकोन्मत्तोऽङ्गहीनो दुःखितः कृशश्च प्रोक्तः ।
 द्वितीयस्थे— बहुधनधान्यभृत्यपुत्रैश्चयैर्सौभाग्यसम्पन्नः कथितः ।
 तृतीयस्थे— हिंस्रोऽभिमानो निष्ठुरो मलिनो गुरुभक्तिहीनो निगदितः ।
 चतुर्थस्थे— सुरारूपैश्चयैर्मित्रयुतः स्त्रीवल्लभः सत्यवादी, गुरुभक्तश्च ज्ञेयः ।
 पञ्चमस्थे— सुराी मुकर्मा दयालुः सर्वकर्मनिपुणश्च बोध्यः ।
 षष्ठस्थे— बन्धुशत्रुवशस्तोदणो, मन्दाग्निनिर्दयः मनो धनी रोगी चाल्पायुश्च भवति ।

सप्तमस्ये— ईर्ष्यालुः कामी निष्ठुरो रौद्रवपुः क्रुद्धियुतो दुराराध्यश्च जायते ।

अष्टमस्ये— रोगी भृत्यबन्धुपुत्रराजकृतदुःखैः पीडितश्च दृश्यते ।

नवमस्ये— पुत्रघनभाग्यरूपैश्वर्ययुतः सरलः पण्डितो भृत्यश्च विज्ञेयः ।

दशमस्ये— राजकार्येषु निपुणः बलबुद्धियुतो देवभक्तश्च विद्यते ।

एकादशस्ये— गौरवर्णो भानी गुणी विद्वान् भोगी च भवति ।

द्वादशस्ये— नेत्ररोगी काणो हीनाङ्गो दुष्टः क्षुद्रो बन्धुद्वेषी च जायते ।

अर्गलाविचारः—

अर्गलायोगस्यापि पराशरेण फलकथनार्थं वैशिष्ट्यं प्रकटीकृतम् । अस्यैव ध्याया जैमिनीये सूत्रेऽपि दृश्यते । प्रायशः साम्यमुभयत्र । अर्गलयैव ग्रहाणां भावानां च फलस्य दृढत्वं भवति । अत एवार्गलाज्ञानं सुतरामावश्यकम् । तथा हि ग्रन्थकारः—

मंत्रेय सागंला नाम यया भावफलं वृढम् ।

स्थिरं खेटफलं च स्यात् साधुना कथ्यते मया ॥^१

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि अर्गलाफलमुत्तमम् ।

यस्य विज्ञानमात्रेण ग्रहाणाञ्च फलं वदेत् ॥^२

अर्गलाज्ञानप्रकारमाह—

यदि राशितो ग्रहाद्वा चतुर्थे द्वितीये चैकादशे स्थाने ग्रहस्तिष्ठेत्तदाऽर्गला-योगो भवति ।

अर्गलावाधकयोगमाह—

यदि क्रमतो दशमे द्वादशे तृतीये च स्थानेऽपि ग्रहस्तिष्ठेत्तदा पूर्वोक्तागंला-

१. नृ० पा० पू० भा०, सप्तमोऽध्यायः सकलः (मुम्बई-सं०)

२. नृ० पा० ३१।२ (काशी-सं०)

३. नृ० पा० ७।१ (मुम्बई-सं०)

योगस्य बाधकत्वम् । अर्थाद्यदि चतुर्थे ग्रहस्तदार्गलायोगस्य दशमेऽपि ग्रहे सति अर्गलाबाधकयोगः । एवमेव द्वितीयस्थस्य ग्रहस्य द्वादशस्थेन, एकादशस्थस्य ग्रहस्य च तृतीयस्थेन ग्रहेणार्गलायोगस्य बाधकत्वं ज्ञेयम् ।

अत्रापवादमाह—

यदि बाधकस्थानस्य निर्वलत्वन्तदा अर्गलायोगस्य बाधकत्वाभावः ।

निर्वलत्वञ्च न्यूनवलत्वेन न्यूनसङ्ख्यया च भवति । यथा यदि चतुर्थे ग्रहद्वयं दशमे चैक एव तदा नार्गलाबाधकत्वमिति ।

अर्गलायाः त्रिविधत्वम्—

यद्येकग्रहयुतार्गला स्यात्सा कनिष्ठोच्यते । द्विग्रहयुता च मध्यमा, ग्रहत्रययुता सूक्ष्मा पूर्णा वा प्रोक्ता ।

पुनस्तस्य शुभाशुभभेदेन द्विविधत्वम्—

अर्थाद्यदि पापग्रहयुता तदा पापार्गला, शुभग्रहयुता तदा शुभार्गला भवतीति भावः ।

अर्गलाज्ञाने विशेषमाह—

यदि राशितो ग्रहतो वा तृतीयस्थाने पापग्रहत्रयस्य ततोऽधिकस्य वा योगस्तदापि चार्गलायोगः । अर्थादत्रैकपापग्रहयोगे द्विग्रहयोगे वा नैवार्गलायोगः ।

तथा हि ग्रन्थकारः—

एकेन द्वितयेनापि अर्गला या भवेद्विद्वज् ।

सार्गला नैव विज्ञेया बहुपापयुतिं विना ॥^१

जैमिनीयेऽपि—

कामस्था भूयसा पापानाम् ।^२

१. वृ० पा० पू० भा० ७।११ (मुम्बई-स०)

२. जैमिनिस्मृत्याज्, १।१।६, रमण पन्तिकेयन्ज्, बगलोर

त्रिकोणार्गलामाह—

यदि पञ्चमे स्थानेऽपि पूर्ववद्ग्रहाद्राशितो वा ग्रहयोगस्तदापि चार्गलायोगः ।
अस्य बाधकत्वं नवमस्थेन ग्रहेण भवतीति विशेषः ।

अत्र केतोर्वेप गीत्यमर्थाद्यदि केतुर्नवमस्थो भवति ग्रहतो राशितो वा तदा-
र्गलायोगकारकस्तस्य च बाधकत्वं पञ्चमस्थेन ग्रहेण भवति ।

निर्वाधकाया अर्गलाया वैशिष्ट्यम्—

यार्गला निर्वाधका सैव फलदा न तु सबाधका । अर्थाद्यदि ग्रहतो राशितो
वा चतुर्थे द्वितीये चैकादशे पञ्चमे ग्रहस्तदार्गलायोगः एवं दशमे द्वादशे तृतीये
नवमे चापि ग्रहयोगस्तदा सा सबाधकार्गला, सा नैव फलप्रदा । यदि बाधकस्थाने
न्यूनबलवत्त्वन्तदा सार्गला नैव सबाधकोच्यते । अपि तु सापि फलप्रदेति भावः ।

अर्गलायोगयुक्तस्य ग्रहस्य राशेश्च वा दशाकाले फलप्राप्तिर्भवति ।

फलप्रकारमाह—

लग्ने लग्नाह्णे लग्नाल्लग्नारूढाच्च सप्तमे पूर्वोक्तप्रकारेण निर्वाधा-
र्गला भवति तज्जन्मलग्नोत्पन्नो मनुष्यो महाभाग्ययुतो भवति । स धनधान्य-
पुत्रपशुस्त्रीवन्धुयुतः शरीरारोग्यंस्वयंभृत्यवाहनान्वितः प्रभुभक्तः सुधर्मज्ञश्च जायते
इति भावः ।

काशी-संस्करणे द्वादशभावरीत्यापि फलं प्रोक्तम् । द्वितीये धनप्राप्ति
स्तृतीये सोदराणां सुखं चतुर्थे गेहपशुबन्धुकुलसुखं पञ्चमे पुत्रपौत्रादियोगः षष्ठे
प्राप्तुर्भयं सप्तमे धनदारादिसुखमष्टमे कष्टं नवमे भाग्योदयो दशमे राजसन्मान-
मैकादशे लाभो द्वादशे व्ययाधिवयमिति ।^१

अत्र पापग्रहयोगयुक्तार्गलाऽपि मय्यमसुखप्रदा कथिता, किं पुनः शुभग्रह-
योगयुक्तार्गलाया माहात्म्यम् । सा तु बहुविधसुखैश्वर्यप्रदा भवतीति स्वतः सिद्धम् ।
मिश्रग्रहा शुभाशुभग्रहयोगयुक्ता चार्गलाऽपि शुभफलदा ज्ञेया ।

अत्र विशेषः—

अर्गलायोगकारको ग्रहोऽपि यदि लग्नं पश्येत्तदा स ग्रहोऽपि महाभाग्यदो भवति परश्च तस्य निर्वाधकत्वमावश्यकमिति ।

लग्ने सप्तमे चार्गलायोगो विशेषेण भाग्यप्रद इति । जैमिनिसूत्रेऽपि—

‘शुभागले धनसमृद्धिः’

इति शुभं फलं प्रोक्तम् ।^१

(ग) समीक्षा

(अ) पूर्वपरम्परा—

ग्रहाणां योगायोगेन फलितज्योतिषस्य प्रवृत्तिः । फलितज्योतिषस्य सर्व-
शास्त्रेषु प्रायः उल्लेखो दृश्यते इति प्रथमाध्याये निरूपितम् । तत्र तेषां ग्रन्थाना-
मुद्धरणवचनानि लिखितानि ।

शन्नो ग्रहाश्चान्द्रमसाः शमादित्याश्च राहुणा । शन्नो मृत्युर्धूमकेतुः ।

इत्यथर्ववेदे ग्रहाणां कुफलदूरीकरणार्थं प्रार्थना दृश्यते^२ । उद्धरणान्तराणि
प्रथमाध्याये द्रष्टव्यानि । अत्र केवलं होराशास्त्रस्य पूर्वपरम्पराया विचारो
विधीयते ।

उत्तरभागे गर्गहोरायाः स्पष्टोल्लेखः^३ तेन पराशरात्पूर्वं गर्गस्य परम्परा
सुनिश्चिता । नारद-पुराणे निखिलं ग्रहस्वरूपादिकमुपलभ्यते । सनन्दनमुनिना
नारदाय ज्ञानं प्रदत्तम् ।^४ नारदसनन्दनयोर्ब्रह्मणः पुत्रत्वात् पराशरस्य प्रपौत्रत्वाच्च
पराशरात्पूर्वं पूर्वापि परम्परा स्पष्टा ।

१. जैमिनिसूत्राज्, १३।३।२३, रमण पब्लिकेशन्स् बंगलोर ।

२. अथर्ववेदः, १६।६।१०, वैदिक यन्त्रालय, अजमेर ।

३. बृ० पा० उ० भा० १२।४२

४. नारदमहापुराणम् १।२।५१।१४-३०, ६७।१०१, कल्याण, सक्षिप्तनाम्न-
विष्णुपुराणाक, जनवरी १९५४, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

अपि च काशी-संस्करणे यो ग्रहशान्त्यध्यायः प्रोक्तः तस्यापि मूलं नारद-पुराणे दृश्यते ।^१

(इ) उत्तरवर्तिषु प्रभावः—

पराशरादुत्तरवर्ती जैमिनिर्महामुनिर्वर्तते । जैमिनि-सूत्रेत्वन्य एव प्रकारः फलकथने । अत्राप्यप्रकाशकग्रहाणां गुलिकादिकानां चर्चा दृश्यते । ग्रहाणामात्म-कारकादिसंज्ञया फलकथनार्थं यः प्रकारोऽत्र निरूपितस्तस्य मूलं बृहत्पाराशर-होरायां स्पष्टरूपेण दृश्यते । ग्रहाणां संज्ञास्वरूपादिकस्य चर्चा नोपलभ्यते ।

बराहमिहिरेण बृहज्जातके ग्रहभेदाख्ये द्वितीयाध्याये सर्वमनुकरणं विहितम् ।^२

सारावल्यां कल्याणवर्मणा, चतुर्थाऽध्यायो ग्रहगुणनाम्ना त्रिंशोऽध्यायश्च ग्रहभावफलाध्यायनाम्ना निरूपितौ ग्रहभावफलस्य बृहत्पाराशरे बृहज्जातके च पृथक् चर्चा न दृश्यते ।^३

जातकपारिजाते वैद्यनाथमहोदयेन, ग्रहनामस्वरूपगुणभेदाख्यो द्वितीयोऽध्यायो द्व्यादिग्रहयोगनाम्नाष्टमोऽध्यायश्च निरूपितौ । प्रथमाध्याये पराशर-वदेव ग्रहाणां स्वरूपादिकं लिखितम् । द्व्यादिग्रहयोगाध्याये द्वित्रिचतुःपञ्चपङ्-ग्रहाणां योगयोगेन फलकथनं दृश्यते । अस्य विषयस्यापि पूर्वं चर्चा न दृश्यते ।^४

पुञ्जराजाचार्येण शम्भुहोराप्रकाशे द्वितीयतृतीयपौडशाध्याया ग्रहभेद-यलसाधनग्रहसप्तवर्गफलनाम्नाङ्किताः, अत्र द्वितीयाध्याये ग्रहाणां स्वरूपादिकस्या-

१. नारदमहापुराणम् १।२।४७ अध्याय सक्षिप्त नारदविष्णुपुराणांक जनवरी १९५४, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
२. सीताराम-भ्य, बृहज्जातकम् (द्वितीयोऽध्यायः) मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।
३. सीताराम-भ्य, सारावली चतुर्थत्रिंशवध्यायी, मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।
४. कपिलेश्वर-ध्वस्तो जातक-पारिजातः, (द्वितीयाष्टमाध्यायी) चोलम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

वस्थानाञ्च वर्णनं दृश्यते । तृतीयाध्याये च पङ्क्त्यलस्य निरूपणमुपलभ्यते । षोडशाध्याये सप्तवर्गेण ग्रहाणां द्वित्रिग्रहाणां योगायोगेन च फलकथनं विहितम् ।^१

सर्वार्थचिन्तामणी व्यङ्कटेशेन प्रथमाध्याये सप्तदशे चाध्याये ग्रहाणां स्वरूपादिकस्य वर्णनं विहितम् । नात्र कश्चिद्विशेषः ।^२

फलदीपिकायामपि मन्त्रेश्वरेण २,४,१८ सङ्ख्यका अध्यायाः क्रमाद्ग्रहभेद-पङ्क्त्यलनिरूपणद्विग्रहयोगनाम्नाङ्किताः ।^३ अत्र द्वितीयाध्याये ग्रहेभ्यो विचार्यवस्तूनां निर्देशः ग्रहाणां स्वरूपञ्च विस्तरेण दृश्यते, कुत्रचिद्विशेषोऽपि दृश्यते । यथा सूर्यस्य ५० चन्द्रस्य ७० भौमस्य १६ बुधस्य २० गुरोः ३० शुक्रस्य ७ शनेश्च राहोश्च १०० आयुषो वर्षाणि लिखितानि^४ एवमन्यत्रापि बोध्यम् । चतुर्थाध्याये पङ्क्त्यलस्य निरूपणम् अत्रापि चन्द्रक्रियाया अवस्थाया वलाया वलपिण्डसंस्थायाश्च वर्णनं विशेषेण दृश्यते^५ अष्टादशाध्याये द्विग्रहयोगस्य चन्द्रदृष्टेश्च फलमुपलभ्यते ।^६

(उ) वैशिष्ट्यम्—

ग्रहाणां स्वरूपादिकं यदस्मिन् ग्रन्थे प्रोक्तं मूलरूपेण तस्यैवानुकरणमुत्तरवर्तिभिराचार्यैर्विहितमिति प्रतिपादितम् । ग्रहाणां स्वरूपादिकस्य महत्प्रयोजनं वर्तते । तत्स्वरूपादिकमधिकृत्यैव जातकस्य स्वरूपादिकस्य ज्ञानं भवति । तथा च

१. महीधर शर्मा, शंभुहोराप्रकाशः (२,३,१४ सङ्ख्यका अध्यायाः) गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, श्रीलक्ष्मी वैङ्कटेश्वर स्टीम प्रेस, बम्बई ।

२. महीधर शर्मा, सर्वार्थचिन्तामणिः (१,१७, सङ्ख्यकाध्यायो), गंगाविष्णु श्रीकृष्ण दास, लक्ष्मी वैङ्कटेश्वर स्टीम प्रेस, कल्याण, बम्बई ।

३. मन्त्रेश्वर-फलदीपिका (२,४,१८ सङ्ख्यका अध्यायाः) के० एस्० कृष्णामूर्ति, ६५, पदंकास रोड, वासा बागुदी बगलोर ।

४. तर्जुन, २, ३२.

५. तर्जुन, ४, १२-२४.

६. तर्जुन, १, ८१-१६.

दीप्ताद्यवस्थानुरूपश्च दशानामपि फलकथनं प्रोक्तम् । इष्टकष्टवलज्ञानम-
तीवादभुतं फलपाकाय । अप्रकाशकग्रहनिरूपणमपि चमत्कारि वर्तते । प्रकाशकानां
ग्रहाणां फलं तु प्रत्येक्षण सर्वैः कथ्यते एव । प्रकाशकाश्च सर्वे ग्रहाः यन्त्रादिभिः
प्रत्यक्षेणावलोक्यन्ते । अप्रकाशकग्रहाणां स्पष्टीकरणं तेषाञ्च जातकस्य जीवने
फलकथनं लोकोत्तरमेव विद्यते । अप्रत्यक्षाणां ग्रहाणां प्रत्यक्षफलकथनमेव
वैशिष्ट्यम् ।

तृतीयोऽध्यायः राशिस्वभावकथनम्

(क) विषयावतरणम्

अस्मिन् राशिस्वभावकथनाध्याये बृहत्पाराशर-होराशास्त्रस्य ३,४,१० सङ्ख्याकानामध्यायानां विवेचनं विहितम् । राशिज्ञानप्रकारस्य ज्योतिषशास्त्रे ग्रह-स्वरूपज्ञानवत् सुतरामावश्यकत्वम् । यतो हि ग्रहाणां राश्यादिज्ञानप्रकारेणैव स्पष्टत्वं बलावलत्वञ्च ज्ञायते । तेन बलावलत्वेनैव शुभाशुभफलं कथयितुं शक्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य तृतीयाध्याये मेपादिराशीनां स्वरूपादिकस्य, निपेक्षशोधनस्या-यनाशस्य, लग्नत आरभ्य द्वादशभावानां स्पष्टीकरणप्रकारस्य, राशिस्वामिना, षोडशवर्गविग्रहप्रकारस्य उत्क्रांतस्य विद्वत्कृतस्य च चर्चा विद्यते ।

चतुर्थाध्याये राशीनां दृष्टिभेदस्य वर्णनं दृश्यते ।

दशमाध्याये भावहोरावर्णदघटीलग्नानामानयनप्रकारस्य विधिर्निर्दिष्टा ।

अत्र लग्नादिकस्य ये षोडशवर्गा उत्क्रांस्ते ग्रहाणामपि बोध्याः । यच्च दृष्टिभेदोऽत्र राशीनामुक्तं स ग्रहाणामपि ज्ञेयः ।

मेपादिराशीनां स्वरूपज्ञानेन फलकथने सौकर्यं भवति ।

लग्नादीनाञ्च ज्ञानमप्यावश्यकम् । विना लग्नज्ञानेन फलं वक्तुं न शक्यते ।

षोडशवर्गाश्च लग्नस्य सूक्ष्मत्वज्ञानाय फलस्य तत्त्वावगमनाय च प्रोक्ताः सन्ति । द्वादशभावानां स्पष्टीकरणेन ग्रहाणां सूक्ष्मस्थितिरवगम्यते । सन्धिस्था ग्रहा निष्फला भवन्ति । भावस्पष्टानन्तरमेव चलितभावस्य ज्ञानं भवति येन च ग्रहाणां भावमधिकृत्य सूक्ष्मफलस्य ज्ञाने सौकर्यं सम्पद्यते ।

(अ) राशिस्वरूपनिरूपणम्—

यथा हि कालपुरुषस्यान्तःस्थानरूपा आत्मादिस्थाने ग्रहास्तथास्य शरीरस्य बहिरङ्गानां स्थाने मेपादयो द्वादशराशयः प्रोक्ताः । अश्नुते व्याप्नोति क्षितिर्जं ग्रहांश्चेति राशिश्च्यते । ते च मेपवृषमिथुनकर्कसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनारूपाः सन्ति ।

तेषां यथाक्रमं स्वरूपमत्र वर्ण्यते । अस्य चापि महानुपयोगः फलकथने तत्रभवताचार्येण प्रदर्शितः ।

मेप :—

कालपुरुषस्य शीर्षं, क्रूरः, चरः, रक्तवर्णः, बृहद्गात्रः, चतुष्पाद् रात्रि-विक्रमी, पूर्वदिग्वासी, क्षत्रियवर्णः, पर्वतचरः, रजोगुणी, पृष्ठोदयः, अग्नितत्त्वः, भौमश्चास्याधिपतिः । विषमसंज्ञकः, पुल्लिङ्गः, पित्तप्रकृतिकश्च प्रोक्तः ।

वृष :—

कालपुरुषस्याननं, स्थिरः, सौम्यः, समः, वातप्रकृतिकः, श्वेतवर्णः, दीर्घः, चतुष्पाद्, रात्रिवली, दक्षिणदिग्वासी, ग्राम्यः, वैश्यवर्णः, भूमितत्त्वः, रजोगुणी, पृष्ठोदयः, स्त्रीसंज्ञकश्च कथितः । अस्य स्वामी च शुक्रो ज्ञेयः ।

मिथुनराशि :—

कालपुरुषस्य बाहुरूपः, द्विस्वभावः (चराचरात्मकः) विषमः, क्रूरः, पुरुष-संज्ञकः, त्रिधातुप्रकृतिकः (वातपित्तकफात्मकः) शीर्षोदयः वीणागदायुतस्त्रीपुरुष-

युग्मरूपः, पश्चिमदिग्वासी, वायुतत्त्वः, द्विपदः, रात्रिवली, ग्राम्यः, समगात्रः, हरिद्वर्णश्च निगदितः । बुधश्चास्याधिपतिर्ज्ञेयः ।

कर्कः—

कालपुरुषस्य हृदयं, चरः, सौम्यः, समः, कफप्रकृतिकः, स्त्रीसंज्ञकः, पृष्ठोदयः, पाटलवर्णः, वनेचरः, ग्राह्यः, बहुपादः, स्थूलतनुः, सत्त्वगुणी, जलतत्त्वः, अस्याधिपतिश्च चन्द्रः प्रोक्तः ।

सिंहः—

कालपुरुषस्योदरं, स्थिरः, विषयः, क्रूरः, पुरुषः, पित्तप्रकृतिकः, सत्त्वगुणी, चतुष्पदः, क्षत्रियः, वनेचरः, शीर्षोदयः, बृहद्गात्रः, पाण्डुवर्णः, पूर्वदिग्वासी, दिनबली, सूर्यश्चास्याधिपतिः कथितः ।

कन्याः—

कालपुरुषस्य कटिः, द्विस्वभावा, समा, सौम्या, स्त्रीसंज्ञका, पर्वतचरा, दिनवलान्विता, शीर्षोदया, मध्यमदेहा, द्विपदा, दक्षिणदिग्वासिनी, सस्याग्नियुता, वैश्यवर्णा, चित्रा, वायुतत्त्वा, कुमारी, तमोगुणान्विता, स्वामी चास्य बुधः प्रोक्तः ।

तुलाराशिः—

कालपुरुषस्य वस्तिः, चरः, क्रूरः, विषमः, पुरुषः, पिघातुप्रकृतिकः, शीर्षोदयः, दिनबली, कृष्णवर्णः, रजोगुणी, पश्चिमदिग्वासी, भूमिचरः, हितकः, घृद्रजातिकः, मध्यतनुद्विपदः, स्वामी चास्य शुक्रो ज्ञेयः ।

वृश्चिकः—

कालपुरुषस्य लिङ्गं, स्थिरः, सौम्यः, स्त्रीसंज्ञकः, कफप्रकृतिकः, बहुपादः, ग्राह्यः, विलवासी, उत्तरदिग्वासी, दिनबली, पिण्डवर्णः, जलतत्त्वः, भूचरः, रोमयुतः, अतितीक्ष्णः, स्वामी चास्य भोमः कथितः ।

धनुः—

कालपुरुषस्योष्णगल, द्विस्वभावः, क्रूरः, विषमः, पुंस्तिङ्गः, चित्तप्रकृतिकः,

पृष्ठोदयः, सत्त्वगुणी, पिङ्गलवर्णः, रात्रिवली, अग्नितत्त्वः, क्षत्रियः, पूर्वार्द्धद्विपद-
श्चोत्तरार्द्धचतुष्पदः, समगात्रः, धनुर्धरः, पूर्वदिग्वासी, भूचरः, तेजस्वी । स्वामी
चास्य बृहस्पतिर्जेयः ।

मकरः—

कालपुरुषस्य जानुयुग्मं, चरः, सौम्यः, स्त्रीसंज्ञकः, वातप्रकृतिकः, तमोगुणी,
भूमितत्त्वः, दक्षिणदिग्वासी, रात्रिवली, पृष्ठोदयः, दीर्घतनुः, चित्रवर्णः, वनभूचरः,
पूर्वार्द्धचतुष्पदश्चोत्तरार्द्धपदहीनो जलचरश्च । स्वामी चास्य शनिः प्रोक्तः ।

कुम्भः—

कालपुरुषस्य अङ्गायुग्मं, स्थिरः, क्रूरः, विषमः, पुरुषः, त्रिधातुप्रकृतिकः,
कुम्भयुतः, वभ्रुवर्णः, मध्यतनुः, द्विपदः, दिनवली, जलचरः, वायुतत्त्वः, शीर्षोदयः,
तमोगुणी, शूद्रः, पश्चिमदिग्वासी, स्वामी चास्यापि शनिः प्रोक्तः ।

मीनः

कालपुरुषस्य चरणयुग्मं, द्विस्वभावः, सौम्यः, स्त्रीसंज्ञकः, समः, कफ-
प्रकृतिकः, मीनयुग्मपुच्छयुतः, दिवा वली, जलतत्त्वः, सत्त्वगुणी, स्वस्थः, जलचरः,
ब्राह्मणः, पदरहितः, मध्यदेहः, उत्तरदिग्वासी, उभयोदयः, स्वामी चास्य बृहस्पतिः
कथितः ।

अत्र वैशिष्ट्यम्^१

राशि-दृष्टिपरिज्ञानम् । मेघ-कर्क-तुला-मकराः चरसंज्ञकाः स्वकीय निकटस्थं
स्थिरं वृषं विहाय शेषान् त्रीन् सिंहवृश्चिककुम्भान् स्थिरान् राशीन् पश्यन्ति ।
एवमेव स्थिराः (वृषसिंहवृश्चिककुम्भाः) स्वकीयनिकटस्थं चरं विहाय शेषान्
त्रीन् चरान् पश्यन्ति । द्विस्वभावाश्चात्मानं विहाय शेषान् त्रीन् द्विस्वभावान्
पश्यन्ति ।

अत्र ग्रहाणां कृतेऽपि विशेष आचार्येणेत्यमेव प्रदर्शितः । अर्थाच्चरस्था ग्रहाः स्वकीय-निकट-स्थिर-राशिस्थं ग्रहं विहाय शेषस्थिरराशित्रयस्थान् ग्रहान् पश्यन्ति । स्थिरस्थाश्च निकटचरराशिस्थं विहाय शेषचरत्रयस्थान् ग्रहान् पश्यन्ति । द्विस्वभावस्थश्चात्मानं विहाय शेषद्विस्वभावत्रयस्थान् ग्रहान् पश्यन्तीति भावः ।

दृष्टि-विन्यास-चक्रम्

१२	१	२	३
११			४
१०			५
९	६	७	८

अन्यच्च वैशिष्ट्यम्—

राशीनां पुष्करादि-संज्ञा । मेष्ककर्कतुलामकरानां पुण्य-संज्ञा, वृष-सिंह-वृश्चिक-कुम्भानां पुष्करसंज्ञा तथा मिथुन-कन्या-धनुर्मीनानामाधानसंज्ञा प्रोक्ता ।

मूलादिसंज्ञा—

मेपककंतुलामकरा धातुसंज्ञका वृषसिंहवृश्चिककुम्भा मूलसंज्ञका मिथुन-
कन्याधनुर्मीनाश्च जीवसंज्ञकाः सन्ति ।

राशीनां द्रव्यादिकज्ञानम्—

मेपस्य वस्त्रादिकं, वृषस्य शाल्यादिकं, मिथुनस्य वन्यफलादिकं, कर्कस्य कन्द-
लकादिकं, सिंहस्य धान्यं, कन्यायाश्च त्वक्सारादिकं, तुलाया मुद्गमुखादिकं, वस्त्र-
तैलादिकं वृश्चिकस्य, लोहेक्षुमुखादिकं, धनुषश्चाश्वशस्त्रादिकं, मकरस्य सुवर्णा-
दिकं, कुम्भस्य जलपुष्पादिकं, मीनस्य जलजन्यवस्त्रादिकं, द्रव्याणि प्रोक्तानि ।

सजलनिर्जलज्ञानम्—

कर्ककुम्भमीनमकरवृश्चिकतुलाः सजलाः सिंहकन्याधनुर्मिथुनमेपवृषाश्च
निर्जलाः प्रोक्ताः ।

(इ) लग्नादिद्वादशभावसाधनप्रकारः^१

लग्नसाधनमाह—

लग्नस्य ज्योतिषशास्त्रे मूर्धन्यस्थानं विद्यते । लग्नं हि मूलाधारभूतमत्र
फलितशास्त्रे । लग्नमधिकृत्यैव जन्मकुण्डलीचक्रनिर्माणं द्वादशभावानां स्पष्टादिकं
षोडशवर्गविवेचनमष्टकवर्गसाधनं प्रकाशकाप्रकाशकग्रहस्पष्टादिकञ्च भवितु-
मर्हति । अतश्च पूर्वं लग्नज्ञानमाशयकम् ।

लग्नं 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नेति' पाणिनीयसूत्रेण^२ निपातनाल्लगति
फले इत्यर्थे सिध्यति तथा चामरकोषे 'राशीनामुदयो लग्नः' इति दृश्यते । अत्रो-
दयोऽपि पूर्वाचलसंयोग इत्यर्थः । अतो जातकस्य जन्मकाले क्षितिजेन पूर्वाचलेन
संलग्नस्य यस्य राशेरुदयो भवति तद्वाशिनाम्ना लग्नमुच्यते । लग्नमेव प्रथमो

१. वृ० पा०, ३।३०-४७ (मुम्बई-सं)

२. वासुदेव शर्मा, सिद्धान्त कीमुदी, अष्टाध्यायी सूत्रपाठ ७।२।१८, निर्णयसागर
प्रेस मुम्बई (शकाब्दाः १८५०) ।

भावः । तदनन्तरमवशिष्टा एकादशराशयो द्वादशभावाश्च भवन्ति । तेषु भावेष्वेव सकलः फलितज्योतिषस्य विचारो विधीयते ।

तस्य लग्नस्य स्पष्टीकरणमावश्यकं तद्वाच्यशकलाविकलाज्ञानेनैव शेषाणां द्वादशभावानां होरादिकानां षोडशवर्गाणाञ्च स्फुटत्वं भवति ।

लग्नस्पष्टस्य चाधारभूतं जन्मकालीयेष्टघटिकापलादिकम् । तस्येष्टकालस्य च ज्ञानं सूर्योदयकालज्ञानेन भवति । अर्थात् यदा जातकस्य जन्म भवति तदा सूर्योदयादारभ्य कियत्प्रमाणेन घटिकापलादिकं व्यतीतं तदेव सूर्योदयादिष्टकाल-घटिकापलादिकं सकलं फलितज्योतिषस्य मूलमिति ज्ञेयम् ।

सकले विश्वे विभिन्ननगराणां विभिन्नरेखांशाक्षांशवशात्तथा सूर्यस्य क्रान्ति-वशाच्च पृथक् पृथक् सूर्योदयकालः । तस्य सूर्योदयकालस्य प्रतिदिनं सूर्यस्य द्वादश-राशिसञ्चारानुसारेण पृथक् पृथक् समयनिर्देशो भवति ।

तस्य निश्चितकालज्ञानार्थमधुना प्रक्रियाद्वयमुपलभ्यते । प्राचीना भारतीय-विज्ञानानुरूपिणी तथाधुनिकविज्ञानानुसारिणी च पाश्चात्यप्रक्रिया ।

पूर्वं भारतीयप्रक्रियायाः स्वरूपमुच्यते । यत्र पलभाज्ञानमावश्यकम् । पलभा-नयनप्रकारः—

मेघो रविरयनांशयुतो भवति यद्दिने ।

शङ्कुच्छायादिनाद्धे तु पलभेत्युच्यते बुधः ॥'

सूर्यस्पष्टोऽयनांशयुतो यस्मिन् दिने दून्यं भवति । अर्थान्मेपराशौ चांशकला-विकलादिकं दून्यं स्यात् । तस्मिन् दिने मध्याह्नकाले समभुवि भागे समसिद्धहस्ति-दन्तनिर्मितौ द्वादशाङ्गुलशङ्कुनिवेदयः । तस्य शङ्कुमध्याह्नकालिकाध्यायं पलभा-नाम्नोच्यते । अस्यादृष्टायाया अपि देशविभेदेन विभिन्नत्वं भवति । अतश्च यत्र जातकस्य जन्म भवेत्तन्नगरमायनमेपराश्यशकलादिदून्यदिवसमध्याह्नकालिकच्छा-यानुसारेण पलभापरिमाणं पृथक् पृथक् चोपलभ्यते ।

अयनांशानयनप्रकारमाह—

अस्मिन् ग्रन्थे वेदाब्ध्यब्धयूनः खरसहस्रतः शकोऽयनांशः । अर्थात्शकसंवत्स-
यसङ्ख्याया ४४४ सङ्ख्या हीना कार्या लब्धिं ६० सङ्ख्याया विभजेत् तल्लब्धिर-
यनांशो ज्ञेयः यथा हि शाकः संवत् १८८६ सङ्ख्याया ४४४ सङ्ख्यायां हीनायां
१४४२ अत्र ६० सङ्ख्याया विभक्ते २४।२ इत्ययनांशस्पष्टः ।^१

काशीसंस्करणे चोपर्युक्तक्षेपकनाम्नि प्रकरणेऽन्यः प्रकारः—

एकद्विवेदोनशकाः नवघ्ना

दिग्भिर्हृताश्चायनलिप्तिकास्ताः ।^२

अंशीकृताकात् त्रिगुणान्तस्त्राप्ततुल्याभिरेवं विकलाभिराद्याः । अर्थादत्र
शकसंवत्सरात् ४३१ सङ्ख्यां न्यूनीकुर्यात् । शेषञ्च ९ सङ्ख्याया गुणीकृत्य १०
सङ्ख्याया च विभजेत् । लब्धिश्चायनकला ज्ञेयाः । तात्कालिकस्य सूर्यस्पष्टस्यां-
शादिकं विधाय ३ सङ्ख्याया च गुणीकृत्य २० सङ्ख्याया च विभजेत् लब्धिश्चायन-
विकला ज्ञेयाः । कलाश्च ६० सङ्ख्याया विभजेत् स एवायनांश ज्ञेयः । अयञ्च
ज्योतिस्तत्त्वे मकरन्दीयायनांशनाम्ना प्रोक्तः ।^३ पूर्वश्च ग्रहलाघवीयायनांशः ।

ज्योतिस्तत्त्वे चैत्रपक्षीयायनांशसाधनप्रकारोऽपि दर्शितः ।

विलिप्तिकाद्या खशरास्त्रिचन्द्रा

नाकास्त्रिनाकोनशकेन गुण्याः ।

क्रमाद्गजाङ्गुलिविविद्युक्छकेन

पङ्क्त्याङ्गुभूमिर्विकलाभिराद्याः ॥^४

१. वृ० पा० पू० भा० ३।३१ (मुम्बई-सं०)

२. वृ० पा० पू० १७ (काशी-सं०)

३. चक्रपर घर्मा, ज्योतिस्तत्त्वम्, ३।४, श्री लक्ष्मीधर विद्यामन्दिर, देवप्रयाग ।

४. तर्जुन, २०।३१-३२

अर्थात् शकीयसंवत्सरसङ्ख्यां स्यान् द्वये स्थापयेत् । एकत्र २१३ सङ्ख्याया न्यूनीकुर्यात् । अन्यत्र च ४६८ सङ्ख्याया न्यूनीकुर्यात् । शेषद्वयं ५०, १३, २१ सङ्ख्याभिः पृथक् पृथक् गुणीकुर्यात् गुणनफले क्रमशः १०, १६ कलाविकलादिकं युवत्वांशादिकं कुर्वीत । अर्थात्लब्धविकलादिषु ६० सङ्ख्याया विभक्ते लब्धक्रमेण चैत्रपक्षीयो रवतपक्षीयश्चायनांशो भवति ।

अधुना चैत्रपक्षीयायनांशस्यैव बहुधा प्रचारः ।

प्राचीनरीत्येष्टकालसाधनमाह—

प्राचीनसरणिमनुसृत्य च सन्ति बहवः प्रकाराः इष्टकालानयनस्य चात्र केवलं प्रकारद्वयमेव निरूप्यते । यथा हि ज्योतिस्तत्त्वे ।^१

प्रथमः प्रकारः—

यावत्तयः प्रतिदिनमग्निदीप्तयस्ताः ।

संयुक्ता क्रियमुख्यदसु तर्कपादः ॥

वेदाग्निद्वियमगुणाब्धिभिस्तुलादि ।

षट्स्वेव द्युदलमगैर्हंतं च तामिः ॥

भवतं पलं प्रागपरे दलेऽह्नो यातास्तथेष्ट्या घटिका भवेयुः ।

सोषर्बुधा श्यङ्गुलशङ्कुभा या हृतास्तयाऽम्भोधिषडिष्टकालः ॥

अयम्भावः—

सूर्यस्य सम्मुखं स्थित्वा यावद्दूरं शरीरस्य छाया गच्छेत्तस्याश्चायायाः स्वपादैर्मपि न कुर्यात् यावत्सङ्ख्यकाः पादा भवेयुस्तावत्सङ्ख्यका पादछाया चेष्टछाया कथ्यते । तस्यां छायापादसङ्ख्यायां वैशाखादिपट्मासेषु ६ सङ्ख्यां कार्तिकादि पट्मासेषु क्रमेण कार्तिके ४, मार्गशीर्षे ३, पौषे २, माघे २, फाल्गुने ३, चैत्रे ४ सङ्ख्यां युञ्जीत । सा सङ्ख्या भाजकेति ज्ञेया ।

१. श्रीचक्रधर शर्मा, 'ज्योतिस्तत्त्वम्' २०।३१-३२ । श्रीलक्ष्मीधर विश्वामन्दिर, देवप्रयाग ।

जन्मदिवसस्य घट्यादिमानस्यार्द्धभागं (दिनार्द्धमिति) ७ सङ्ख्याया गुणी-
कुर्यात् । तस्यां सङ्ख्यायां पूर्वोक्तभाजकसङ्ख्याया विभजेत् । लब्धघट्यादिकं यदि
दिनार्द्धस्य पूर्वार्द्धभागस्य भवेत्तदा स एव सूर्योदयादिष्टकाल इति ज्ञेयः । यदि
दिनस्योत्तरभागीयं घट्यादिकं स्यात्तदा तद्दिनमानान् न्यूनीकुर्याच्छेषमिष्टकाल-
घट्यादिकमिति बोध्यम् ।

उदाहरणम्—

शकीय १८८६ संवत्सरे चापाढमासस्य द्वाविंशतितमे दिवसे १६ सङ्ख्याका
पादछाया । आपाढमासत्वात् ६ सङ्ख्याया योगे २२ सङ्ख्या सञ्जाता । दिन-
मानम् ३४।३६ दिनार्द्धं १७।१८ सप्तसङ्ख्याया गुणीकृते १२१।६ भाजकसङ्ख्याया
२२ विभक्ते लब्धं ५ घटिका ३० पलादिकम् । इदञ्च दिनस्य पूर्वार्द्धभागीयत्वात्-
देवेष्टकाल इति ।

द्वितीयः प्रकारः—

साकाशलोकापलभा दिनोना विभावरीमानहता विभक्ता ।
द्युमाननाडीभिरहाङ्गुलाद्या फलं भवेद्वासरखण्डदीप्तिः ॥
स्वेष्टप्रभादिक्सहिता दिनार्द्धछायाविहीना विहृतं तथा च ।
दिनार्द्धमभ्रेन्दुहृतं गतेष्या नाड्यो द्युपूर्वापरभागयोः स्युः ॥^१

पलभा सङ्ख्यायां ३० सङ्ख्यां युञ्जीत । तस्या दिनमानं न्यूनीकुर्यात् ।
शेषञ्च रात्रिमानेन गुणीकुर्यात् । पुनश्च दिनमानेन विभजेत् । लब्धिः मध्याह्न-
छाया भवति ।

पूर्वोक्तेष्टछायायां १० सङ्ख्यां युञ्जीत तस्या मध्याह्नछायासङ्ख्यां न्यूनी-
कुर्यात् लब्धिर्भाजिका सङ्ख्या ।

दिनार्द्धं १० सङ्ख्याया गुणीकृत्य भाजकसङ्ख्याया विभजेत् लब्धघट्या-
दिकं पूर्वोदष्टकालो ज्ञेयः ।

१. श्रीचक्रधर शर्मा 'ज्योतिस्तत्त्वम्' २०।३३-३४, श्रीलक्ष्मीधर विद्यामन्दिर,
देव प्रयाग ।

उदाहरणम्—

पलभा सङ्ख्या ७१०, अत्र ३० सङ्ख्यायोगे ३७१०, दिनमानम् ३५१३६ न्यूनीकृते २१२४, रात्रिमानेन २५१२४ गुणीकृते ६०१५८, पुनश्च दिनमानेन ३४१३६ विभक्ते २१५५ मध्याह्नछाया । इष्टछाया २३११५, अत्र १० सङ्ख्यायोगे ३३११५, मध्याह्नछायया न्यूनीकृते ३०१२०, पलादिपिण्डीकृते १८२०, पुनश्च १७११८ दिनादौ १० सङ्ख्या गुणीकृते १७३१०, पलादिपिण्डीकृते १०३८० । अत्र पूर्वोक्तया १८२० पिण्डसङ्ख्या विभक्ते लब्धं ५ घटिका ४२ पलादिकमेव पूर्ववदिष्टकालो ज्ञेयः ।

प्राचीनप्रकारेणानितीष्टकालस्य सूक्ष्मत्वे सत्यपि वर्तमानकाले नानुपयोगित्वं सौकर्याभावात् ।

तथा च वर्तमानयुगे घटिकायन्यादिकस्य सुलभत्वात्तेनैव प्रतिपादितसमयानुसारेण घण्टामिण्टादिकस्य घटीपलादिके परिवर्तिते सूर्योदयादिष्टकालघटिकादिकं सौकर्येण भवितुमर्हति ।

आधुनिकविज्ञानानुरूपिणीं पाश्चात्यप्रक्रियामाह—

अस्याः प्रक्रियाया ज्ञानार्थं पूर्वं घटीपलादिकस्य घण्टामिण्टात्मककालस्य विवरणं कथ्यते ।

- ६० विपलानाञ्चकं पलम्
- ६० पलानाञ्चका घटिका
- ६० घटीनाञ्चकमहोरात्रम्

इयं भारतीयपद्धतिः

पाश्चात्यपद्धतिः—

- ६० संकेण्डानामेकं मिण्टम् ।
- ६० मिण्टानामेकं घण्टा इति ।
- २४ घण्टानामेकमहोरात्रम् ।

इष्टकालप्रकारमाह—

यस्मिन् घण्टामिण्टात्मके समये जन्म स्यात्तद्घण्टामिण्टात्मकाल् कालान्

सूर्योदयकालीयघण्टामिष्टात्मकं न्यूनीकुर्यात् । लब्धं घण्टामिष्टात्मकं सार्द्धद्वयेन गुणीकुर्यात्तदेवेष्टकालघटिकापलादिकं भवति ।

उदाहरणम्—

कस्यचित्पुरुषस्य ११ घण्टा ३० मिष्ट इति काले जन्म सूर्योदयश्च ५ घण्टा ३० मिष्ट इति कालेऽस्ति । ११।३० कालात् ५।३० कालस्य न्यूनीकृते शेषं ६।०० इति घण्टाकालं सार्द्धद्वयेन गुणीकृते १५।० घटीपलादिकमिष्टकाल इति ज्ञेयः । अयं च मध्याह्नात्प्राग्ज्ञेयः । मध्याह्नोत्तरं १ घण्टा स्थाने १३ । २ घण्टास्थाने १४ इत्यादिज्ञेयन्तेनापि पूर्ववदिष्टकालानयनं भवति । यथा रात्रौ ११।३० इति जन्मं तदा ११।३० स्थाने २३।३० इति ज्ञेयम् ५।३० । सूर्योदयस्य न्यूनीकृते १८।०० इति भवति । सार्द्धद्वयेन गुणीकृते ४५।०० घटीपलादिकमिष्टकाल इति ।

सूर्योदयज्ञानप्रकारः—

नवीनप्रणाल्या सूर्योदयज्ञानार्थमक्षांशरेखांशानां ज्ञानमावश्यकम् । सकलस्य भूमण्डलभागस्य विश्वमानचित्रे नवतिसङ्ख्याका अक्षांशाः सन्ति । रेखांशानां च ज्ञानं 'ग्रोनविच' इति चांगलदेशीयभूमध्यभागरेखास्थानाद्भवति । रेखांशानाम-क्षांशानाञ्च सौकर्येण 'यूनिवर्सिटी एटलस' 'आक्सफोर्ड एटलस' इत्यादिकेषु पुस्तकेषु भवितुमर्हति । विश्वस्य प्रमुखनगराणामक्षांशरेखांशज्ञानमत्राङ्कितं विद्यते ।^१

पलभाज्ञानेनात्रांशस्यापि चानयनप्रकारोऽत्र दर्शितः । अक्षांशज्ञानेन तु पलभाज्ञानमपि चेत्यमेव स्पष्टमत्र ।

यथा हि ज्योतिस्तत्त्वे—

अक्षछायाबाणनिघ्नाक्षभाया वर्गाशांशप्रोज्झिताः स्युः पलांशाः ।
सौम्याशायास्तेभ्यः आर्यैः पुराणैरक्षछाया साध्यते व्यस्तीत्या ॥^२

१. हारोर्ड फुल्लर्ड तथा एच० सी० डर्वी, दी यूनिवर्सिटी एटलस, जार्ज फिलिप एण्ड सन् लिमिटेड, लन्दन, अष्टमं संस्करणम् ।

२. श्रीचक्रवर-धर्मा 'ज्योतिस्तत्त्वम्' ३।१३, श्रीलक्ष्मीधर विद्यामन्दिर, देवप्रयाग ।

अर्थात्पलभासङ्ख्यां ५ सङ्ख्याया गुणीकृत्यैकत्र स्थापयेत् । अन्यत्र पलभा-
सङ्ख्यां पलभासङ्ख्यैव गुणीकृत्य दशभिर्विभजेत् । लब्धं पूर्वत्र सङ्ख्याया न्यूनी-
कुर्यात् । लब्धमुत्तराक्षांशभागो ज्ञेयः । विलोमप्रकारे चाक्षांशात्पलभाज्ञानमिति ।

उदाहरणम्—

पलभा ७।०, पञ्चसङ्ख्याया गुणितम् ३५।०, पुनश्च पलभा ८।० पलभा-
सङ्ख्याया ७।० गुणितम् ४९।०, दश सङ्ख्याया विभक्तम् ४।५४, पूर्वत्र ३५ सङ्ख्याया
न्यूनीकृतम् ३०।६ उत्तराक्षांश इति ।

रेखांशज्ञानमाह—

रेखांशज्ञानान्तु विश्वमानचित्रादेव ज्ञेयं मिष्टचतुष्टयस्यैको रेखांशो
भवति । ग्रीनविच स्थानात्पूर्वप्रदेशीयनगराणां पूर्वरेखांश इति कथ्यते । पश्चिमीय-
प्रदेशवर्तीनगराणाञ्च पश्चिमरेखांश इति प्रोच्यते ।

अत्रोदाहरणम्—

यथा भारतवर्षस्य रेखांशस्वरूपम् ८२।३० इति विद्यते ८२।३० इति चतु-
भिर्गुणितं सर्वणितञ्च ३२८-१२० = ३३० इति मिष्टानि भवन्ति । घण्टा ज्ञानार्थं
६० सङ्ख्याया विभक्तम् ५।३० इति सार्द्धपञ्चघण्टात्मकं सूर्योदयेऽन्तरं ग्रीनविच
प्रदेशाद्भारतस्येति स्पष्टम् । अर्थात् यदा ग्रीनविच (लन्दन) नगरे घण्टाशून्यं
२४-०० (००-००) रात्री द्वादशवादनकालो भवति तदा भारते ५-३० सार्द्धपञ्च
घण्टावादनसमयः प्रातःकालीयो भवति ।

अयमत्र विशेषो विद्यते यद्यस्यापि देशस्य नगरस्य वा रेखांशो विद्यते तस्य
रेखांशस्य चतुर्भिर्गुणिते सर्वणिते च घण्टामिष्टात्मकमन्तरं ग्रीनविचसमयाद्-
भवतीति स्पष्टम् ।

सूर्योदयादिष्टकालज्ञानं विनापि नाक्षत्रकालमधिकृत्य (सोडिरियल टाईम)
पाश्चात्यपद्धत्या लग्नादिद्वादशभावानां स्पष्टीकरणविधिः 'कास्टिंग दी हारो-

स्कोप" 'टेवल ग्राफ एसेण्डेण्ट्स', 'रेफेलज टेवलज ग्राफ हाउसज' प्रभृतिषु ग्रांगलभाषीयपुस्तकेषु द्रष्टव्यः । तत्र महत्सौकर्यमत्र विस्तरभयात्तस्य चर्चा न क्रियते ।

चरखण्डायनमाह—

पलभासङ्ख्यां स्थानत्रये स्थापयेत् । क्रमेण च १०, ८, १० सङ्ख्याभिर्गुणी-
कुर्यात् । ततश्चान्तिमां (तृतीयामिति) सङ्ख्यां त्रिभिर्विभजेत् । तानि चरखण्डा-
न्युच्यन्ते ।

अत्र हि ग्रन्थे*

स्थानत्रये च सा स्थाप्या गुण्या दिग्वसुपालकैः ।

अन्ते गुणोद्धृते सदिमञ्चरखण्डः प्रकीर्तितः ॥

उदाहरणम्—

दिल्लीनगरे चेषुवतिदिने (सायन-सूर्यस्य शून्यराश्यंशकलादिके) मध्याह्न-
काले द्वादशाङ्गुलीयशङ्कुध्याया ६।३३ इति पलभा स्थानत्रये स्थापितम् ६।३३,
६।३३, ६।३३, १०, ८, १० क्रमशः गुणीकृते ६०।३३०, ४८।२६४, ६०।३३०
इति । अन्तिमे त्रिभिर्हृते सवर्णीकृते ६५, ५२, २२ चरखण्डानि सञ्जातानि ।

चरखण्डेभ्यः स्वोदयपलादिकज्ञानमाह—

अत्रपूर्वैलङ्कानगरस्य स्वोदयपलानां स्थिरत्वमाह ।*

१. एलेन ल्यू, कार्टियग दी हारोस्कोप, इण्टरनेशनल पब्लिशिंग कम्पनी एडिनबर्ग
ग्रेट ब्रिटेन, अष्टम संस्करणम्, ख्रिष्टाब्दाः १९५३ ।

२. निर्मलचन्द्र लहरी, टेवलज ग्राफ एसेण्डेण्ट्स आन निरयण बेसिज, एस्ट्रो रिसर्च
ब्यूरो ५७।६ राजा दिनेन्द्र स्ट्रीट, कलकत्ता, तृतीय संस्करणम् ।

३. 'रेफेलज टेवलज ग्राफ हाउसज' डब्ल्यू फालशम एण्ड कम्पनी, इयोविल रोड,
सालफ, बक्स, इङ्ग्लैण्ड ।

४. वृ० पा०, ३।३२ (मुम्बई-सं०)

५. तत्रैव, ३।३३, ३४ ।

वसु सागरनेत्राणि पलानिलङ्कोदये मेपराशी ।
 शङ्कोऽङ्कोनेत्रे वृषभे मियुनेऽग्निपुङ्गेनेत्रसङ्ख्यातम् ॥
 विपर्ययमग्रिमत्रितये षड्लग्नेष्वेवमेव निर्दिष्टम् ।
 हीनं खण्डत्रितयं युक्तः स्वेदेशलग्नोऽयम् ॥

अर्थात् मेपादित्रयस्य २७८, २६६, २३३ । पुनश्च व्युत्क्रमेण कर्कादित्रयस्य २२३, २६६, २७८ । भूयश्चापि व्युत्क्रमेण शेषाणां तुलादिपण्णां राशीनामेतान्येव २७८, २६६, ३२३, ३२३, २६६, २७८ लङ्कास्वोदयमान पलानि ज्ञेयानि । एतानि स्थिराणि एभ्य एव विद्वत्स्य विभिन्ननगराणां स्वोदयमानानि ज्ञातानि भवन्ति । मूलाधाररूपेण तु लङ्कोदयपलानां ज्ञानमायश्यकम् ।

लङ्कोदयपलेभ्योज्यनगराणां स्वोदयमानज्ञानप्रकारमाह—

यस्य नगरस्य स्वोदयमानज्ञानस्यावश्यकता स्यात्तस्य पलभानुसारमानीतानां चरखण्डानां लङ्कोदयपलेषु मेपादित्रयाच्च न्यूनीकृते कर्कादित्रयेषु च संयोगे स्वोदयपलानि भवन्ति । एतान्येव पुनश्च व्युत्क्रमेण तुलादिपण्णां राशीनां ज्ञेयानि ।

उदाहरणम्—

पूर्वाक्त-दिल्ली-नगरस्य चरखण्डानि ६५, ५२, २२ लङ्कोदयीयमेपादि-
 त्रयात् २७८, २६६, ३२३ न्यूनीकृते २१३, २४७, ३०१ तथा च कर्कादित्रयेषु ३२३,
 २६६, २७८ व्युत्क्रमेण २२, ५२, ६५ चरखण्डानां संयोगे ३४५, ३५१, ३४३ च
 भवन्ति । पुनश्चैतान्येव व्युत्क्रमेण शेषाणां पण्णां राशीनां बोध्यानि । एतत्सर्वं
 निम्नाङ्कितचक्रद्वयेन स्पष्टम् ।

लङ्कोदयमानानि—

मे० वृ० मि० क० सि० क० तु० वृ० ध० म० कु० मी०

२७६ ३६६ ३२२ ३२२ २६६ २७६ २७६ २६६ ३२२ ३२२ २६६ २७६

चरखण्डसाधितानि दिल्लीनगरस्य स्वोदयमानानि—

मे० वृ० मि० क० . सि० क० तु० वृ० घ० म० . कु० मी०

२१३ २४७ ३०१ ३४५ ३५१ ३४३ ३४३ ३५१ ३४५ ३०१ २४७ २१३

लग्नानयनमाह—

सायनस्पष्टसूर्यस्य (यदि भुक्तप्रकारेण लग्नानयनं भवेत्तदा) भुक्तांशं (यदि भोग्यप्रकारेण लग्नानयनं स्यात्तदा) भोग्यांशं वा स्वोदयमानेन गुणोक्त्य त्रिशदिभ-
विभजेत् । लब्धिभुक्तपलानि भोग्यपलानि वा भवन्ति । तानि पलानि च जन्मेष्ट-
कालपलेभ्यो न्यूनीकुर्यात् (भुक्तप्रकारे) गतराशीनामुदयमानानि (भोग्यप्रकारे च)
गम्यराशीनामुदयमानानि न्यूनीकुर्यात् । यावत्पर्यन्तमुदयमानानि न्यूनानि भवेयु-
स्तावत्पर्यन्तं न्यूनीकुर्यात् । यस्य राशेरुदयमानानि न्यूनीभवन्ति स राशिः शुद्ध-
शब्देनोच्यते । यस्य मानानि न्यूनानि न भवितुमर्हन्ति सोऽशुद्धनाम्ना कथ्यते ।

शेषमिष्टकालपलादिकं त्रिशदिभगुणोक्त्यमशुद्धराश्युदयमानेन विभजेत् ।
लब्धांशादिकमशुद्धं राशिसङ्ख्याया (युक्त-प्रकारे) न्यूनीकृते (भोग्य-प्रकारे च)
संयोगे सायनलग्नस्पष्टो भवति । अयनांशस्य निराकृते शेषं शुद्धनिरयनलग्नस्पष्टो
भवति ।

तथा हि काशी-संस्करणटीकायाम्—

सायनार्कस्य भुक्तांशा भोग्यांशा स्वोदयेर्हताः ।

त्रिशता विहृता लब्धपलानीष्टात् पलोक्तात् ॥

विशोध्यानि ततो भुक्त भोग्यराशि पलान्यपि ।

शोध्यान्येवं न यन्मानं शुद्ध्येत् सोऽशुद्धसंज्ञकः ॥

शेषं त्रिंशद्गुणं भवत्तमशुद्धभवनोदभेः ।
 लब्धमंशाद्यशुद्धर्षे शोध्यं योज्यं च शुद्धये ॥
 क्रमात् सायनलग्नं स्यात् भुक्तभोग्यप्रकारयोः ।
 व्ययनांशं तत् कृत्वा फलार्थं लग्नमादृतम् ॥

अत्र सौर्यमाह—

दिनार्द्धादित्पेष्टकाले भोग्यप्रकारेण दिनार्द्धात्परतश्चेष्टकाले सायनसूर्ये
 पङ्कशिकं संयुज्य भुक्तप्रकारेणैव रात्रौ मध्यरात्रार्वागित्पेष्टकाले पङ्कशिसंयोगे
 भोग्यप्रकारेण मध्यरात्रपरतश्चेष्टकाले भुक्तप्रकारेण लग्नसाधनं कुर्यात् ।

तथा हि काशी-संस्करण-टीकायाम्—

दिवागतेष्टे रविभोग्यभागैर्दिवावशेषे सरसार्कभुक्तेः ।
 निशागतेष्टे सरसार्कभोग्यैर्निशावशेषे रविभुक्तभागैः ॥

उदाहरणम्—

कल्पितेष्टकालः ३।१५ अयं दिनार्द्धादित्पेष्टोऽस्य भोग्यप्रकारेण साधनं
 भवति । स्पष्टः सूर्यः १।२१।३६।५३। अयनांशः २१।२५।३ सायनश्च सूर्यः १।०।२१
 ।१।५६ भोग्यांशश्च ०।८।५८।४ (अत्र सायनसूर्यस्य कुम्भराशिः) । अतश्चात्र मिथि-
 लादेशे जन्मत्वान्मिथिलादेशीयकुम्भराशिमानेन २५१ गुणीकृते २००८।१४५५८।
 १००४। सवर्णीकृते २२५०।५४।४४ पुनश्च ३० सङ्ख्यया विभक्ते ७५।१।४२
 लब्धम् । यस्य चेष्टकालीयपलेभ्यः २०५ न्यूनीकृते शेषं १२१।५८।११ लब्धम् ।
 (भोग्यप्रकारे सति) पुनश्च गम्य-मीनराश्युदयमानस्य २१८ न्यूनीभवितुमसमर्थं
 सति मीनोदयशुद्धसंज्ञकं भूतम् । ततश्च शेषं १२१।५८।११ त्रिंशत्सङ्ख्यया गुणी-
 कृते ३८७०।१७४०।३३० इति भूतम् । सवर्णिते ३८११।५।३० अत्राशुद्धमीनरा-
 श्युदयमानेन २१८ विभक्ते लब्धांशादिकं १७।५३।८ अस्य शुद्धकुम्भराशिसङ्ख्यया
 युते ११।१७।५३।८ सायनलग्नस्पष्टो भवति । अयनांशे २१।२५।३ च न्यूनीकृते
 लग्नस्पष्टो (१।०।२६।२८।५) भवति ।

अत्रापि विशेषः काशी-संस्करणटीकायामेव^१—

यदि पूर्वोक्तक्रियया लग्नस्य साधनकाले भुक्तप्रकारे भुक्तपलानि भोग्यप्रकारे भोग्यपलानि चेष्टकालपलादिकादधिकानि सन्ति तदा चेष्टकालपलादिकं त्रिश-
त्सङ्ख्यया च गुणीकुर्यात् । ततश्च सायनसूर्यराश्युदयमानेन विभजेत् । लब्धांशा-
दिकं (भुक्तप्रकारे) स्पष्टसूर्यान् न्यूनीकृते (भोग्यप्रकारे च) संयुक्ते लग्नस्पष्टो
भवति । तथा हि—

भुक्तभोग्यपलान्येव निजेष्टाधिकानि चेत्-
तदेष्टात् त्रिशता निघ्नात् सूर्याक्रान्तोदयहंतात् ।
लब्धांशै रहितो युक्तो रविरेव तनुर्भवेत् ॥

कल्पितोदाहरणम्—

१।५ इष्टम् । अस्य पलानि ६५ पूर्वोदाहरणीयसाधितसूर्यभोग्यपलानि ७५।
१।४६ चाधिकानि । अतश्चेष्टपलानि ६५ त्रिशत् ३० सङ्ख्यया गुणितानि १९५०
सायनसूर्योदयमानेन २५१ विभक्ते लब्धांशादिकं ७।४६।८ स्पष्टसूर्ये ६।२६।३६।
५३। संयुक्ते १०।७।२३।१ लग्नस्पष्टो भवति ।

अत्र वैशिष्ट्यन्तत्रैव^२—

लग्नं तूदयकाले स्यात् रविरेव हि सर्वदा ।
अस्तकाले सषड्भार्कतुल्यं ज्ञेयं विपदिचता ॥

अर्थात्सूर्योदयकाले जन्म चेत्तदा सूर्यस्पष्ट एव लग्नस्पष्टः । सूर्यास्तकाले
चेत्तदा षड्राशियुतः सूर्यस्पष्ट एव लग्नस्पष्ट इति भावः ।

शेषभावानां स्पष्टीकरणे पूर्वं दशमभावस्पष्टमाह—

दिनार्द्धादित्ये चेष्टकाले दिनार्द्धादिष्टकालं न्यूनीकुर्यात् शेषं पूर्वमत-संज्ञकं
भवति । दिनार्द्धादधिके चेष्टकाले दिनार्द्धमिष्टकालान् न्यूनीकुर्याच्छेषं पश्चिममतसंज्ञकं

१. बृ० पा० पृ० २० (काशी-संस्करणम्)

२. बृ० पा० पृ० २१ (काशी-सं०)

विजानीयात् । एवं राश्यार्द्धादिष्टकालस्याल्पत्वे राश्यर्द्धान् न्यूनीकुर्याच्चेष्टपञ्च पूर्वं-
नतं ज्ञेयम् । तथा च राश्यर्द्धादिधिके चेष्टकाले राश्यर्द्धमिष्टकालान् न्यूनीकुर्याच्चेष्टपञ्च
पश्चिमनतं बोध्यम् ।

साधनप्रकारमाह—

दिवाकालीयं पूर्वनतं चेत्तदा नतमेवेष्टकालं मत्वा लङ्कोदयमानेन युक्त-
प्रकारेण तथा 'पश्चिमनतञ्चेत्तदा भोग्यप्रकारेण पूर्ववत्सायनसूर्यादशमलग्नं
साधयेत् । राशिगते पूर्वनते पश्चिमनते वा सायनसूर्ये पङ्कुराशिकं संयुज्य पूर्वदशम-
लग्नसाधनं, कुर्यादिति भावः ।

उदाहरणम्—

अत्र पूर्वोक्तेष्टकालः ३।२५ दिनाद्वम् १३।४३ । इष्टकालश्चात्पोजो
दिनार्द्धादिष्टकालो न्यूनीकृतः १०।२२ इति । अस्य पूर्वनतत्वाद्भुक्तप्रकारेण
साधनम् । सायनसूर्यः १०।२१।१।५६ । मुक्तांशश्च ०।२१।१।५६ कुम्भराशिलङ्को-
दयमानेन २६९ गुणिकृते ६२७६।२६६।१६७७४ इति सञ्जातम् । पण्डितसङ्ख्याया
सवर्णकृते ६२८८।३३।३४ इति भूतम् । अत्र त्रिंशत्सङ्ख्याया विभक्ते २०६।३७।१७
इत्यवशिष्टम् । अत्र नतकालीन ६२२ पलेभ्यो न्यूनीकृते ४१२।२२।४३ इति सञ्जा-
तम् । अत्र गतराशिमकरलङ्कोदयमानस्य ३२३ न्यूनीकृते ८६।२२।४३ अवशिष्टम् ।
अत्र लङ्कोदयीयधनुर्मानस्य न न्यूनीकरणं भवति । अतश्चास्यानुदसञ्ज्ञा सञ्जाता ।
शेषं ८६।२२।४३ त्रिंशद्भिर्गुणितम् २६७०।६६०।१२६० सवर्णितश्च २६८१।२६।३०।
अत्र धनुर्माननीयलङ्कोदयेन ३२३ विभक्ते ८।१८।५ लब्धिः । लब्धश्चानुदराशि-
सङ्ख्याया {६} न्यूनीकृते ८।२१।४।१५५ सायनदशमलग्नस्यष्टः । अथवाशे
(२१।२५।३) न्यूनीकृते ८।०।१६।५२ निरयनदशमलग्नस्यष्टः ।

चतुर्थभावस्पष्टप्रकारमाह—

अत्र दशमलग्ने पङ्कुराशिसंयोगे चतुर्थभावस्पष्टो भवति । ८।०।१६।५२
दशमलग्ने पङ्कुराशिसंयोगे २।०।१६।५२ चतुर्थभावस्पष्टो ज्ञेयः ।

दशमलग्ने विशेषमाह । यदि दिनेष्टकाले नतस्य नून्यत्वन्तदा स्पष्टगूयं

एव दशमलग्नस्पष्टः । अथ च रात्री चेष्टकाले नतस्य सून्यत्वन्तदा पङ्कशियुतः
सूर्यस्पष्ट एव दशमलग्नस्पष्ट इति ज्ञेयम् ।

सप्तमभावानयनमाह—

लग्ने पङ्कशिसंयोगे सप्तमभावस्फुटत्वम् । अत्र लग्नम् १०।२६।२८।५
पङ्कशिसंयोगे ४।२६।२८।५ सप्तमभावस्पष्टो भवति ।

शेष-भावानां स्पष्टीकरणप्रकारः—

लग्नस्पष्टं चतुर्थस्पष्टाद् घीनं कुर्यात् । शेषं पङ्कशिविभजेत् । लब्धपष्टांशं
लग्ने युञ्जीत । अनेन लग्नस्य सन्धिस्पष्टो भवति । एवमग्रे पष्टांशयोगेन
द्वितीयभावस्य द्वितीय-भावसन्धेस्तृतीयभावस्य तृतीयभावसन्धेश्च स्पष्टो भवति ।

ततश्च तृतीयभावसन्धौ एकराशिसंयोगे चतुर्थभावसन्धिस्पष्टो भवति ।
एवमेव तृतीय-भावे द्विराशियोगेन, पञ्चमभावः, द्वितीयभावसन्धौ राशित्रययोगेन
पञ्चमभावसन्धिः, द्वितीयभावे राशिचतुष्टय-योगेन च पष्ठो भावो, लग्नसन्धौ
राशिपञ्चकयोगेन पष्ठभावसन्धिश्च स्पष्टा भवति । एषु पङ्कशिसंयोगे, क्रमशः
सप्तमभावसन्धिः, अष्टमभावः, अष्टमसन्धिः, नवमभावः, नवमसन्धिः, दशम-
सन्धिः, एकादशभावः, एकादशसन्धिः, द्वादशभावः, द्वादशसन्धिश्च स्पष्टा भवति ।

उदाहरणम्—

लग्नं (१०।२६।२८।५) चतुर्थात् (२।०।१६।५२) न्यूनीकृते शेषं (३।३।४८)
षड्विभक्ते ०।१५।३८।७।५० लब्धिः सञ्जाता । पूर्वोक्तप्रकारेण संयोगादि-कृते
द्वादशभावाः स्पष्टा भवन्ति ।

चक्रेण स्पष्टम्—

१	सं०	२	सं०	३	सं०	४	सं०	५	सं०	६	सं०
१०	११	११	००	००	१	२	२	२	३	३	४
२६	१२	२७	१३	२६	१४	०	१४	२६	१३	२७	१२
२८	६	४४	२२	०	३८	१६	३८	०	२२	४४	६
५	१२	२०	२८	३६	४४	५२	४४	३६	२८	२०	१२
०	५०	४०	३०	२०	१०	०	१०	२०	३०	४०	५०

७	सं०	८	सं०	९	सं०	१०	सं०	११	सं०	१२	सं०
४	५	५	६	६	७	८	८	८	९	९	१०
२६	१२	२७	१३	२८	१४	०	१४	२९	१३	२७	१२
३८	६	४४	२२	०	३८	१६	३८	०	२२	४४	६
५	१२	२०	२८	३६	४४	५२	४४	३६	२८	२०	१२
०	५०	४०	३०	२०	१०	०	१०	२०	३०	४०	५०

अथ च ग्रन्थकारः—

दिनगतघटीमिहीं कार्यं मुनिभिश्च दिवसाद्धम् ।
 पूर्वमतं तत्रात्रौ लक्षणमेतद्वि विज्ञेयम् ॥
 यदा दिनाद्धाद्विपरीष्टकालो भगोव्यादिष्टघटीषु शोध्यम् ।
 तदा दिनाद्धस्य नतं परं तद्ध्यमुञ्च सर्वं खलु बोधहेतुम् ॥
 रात्र्यद्धाद्विपरि चेतस्यादिष्टकालो विचक्षण ।
 सूर्यास्तेष्टघटीशुद्धं रात्र्यद्धं पश्चिमं नतम् ।

पुनश्च—

लग्नं सुखात्सुखं कामात्कामं खात्खञ्च लग्नतः ।
 अंशमेकं द्विगुणितं युञ्ज्यात्लग्नादिषु क्रमात् ।
 पूर्वापरयुतेरद्धं सन्धिः स्याद्भावयोर्द्वयोः ।
 एवं द्वादशभावाः स्युर्भवन्ति हि ससन्धयः ॥^१

(उ) अथ षोडशवर्गनियनविधिः ।

अथ च भेषादिलग्नानां ग्रहाणाञ्च वर्गविचारो निरूपितः । कैश्चित्
 पङ्क्त्यां स्वीकृतास्ते च लग्नः होराद्रेष्काणनवांशद्वादशांशत्रिंशांशसंज्ञकाः
 सन्ति ।

अन्ये च सप्तवर्गान् वर्णयन्ति । तेषां लग्नहोराद्रेष्काणसप्तमांशनवां-
शद्वादशांशत्रिंशत्ता इति नामानि सन्ति ।

दशवर्गा अपि वर्णिताः सन्ति ।

एषां लग्नहोराद्रेष्काणसप्तमांशनवमांशदशमांशद्वादशांशपोडशांश-
त्रिंशांशपट्यंशा इति संज्ञाः प्रोक्ताः सन्ति ।

पराशरेणात्र पोडशवर्गा अङ्गीकृता विद्यन्ते ।

एते च लग्न-होरा-द्रेष्काण-चतुर्थांश-सप्तमांश-नवमांश-दशमांश-द्वादशांश-
पोडशांश-विंशांश-चतुर्विंशांश-सप्तविंशांश-त्रिंशांश-स्रवेदांश-अक्षवेदांश-पट्यंशा
इति संज्ञकाः प्रोक्ताः सन्ति ।

लग्नविचारो वर्णितः ।

होराविचारमाह—

विषमराशिषु पूर्वाह्णभागः (पञ्चदशांशात्मकः) सूर्यस्योत्तराह्णं च चन्द्रस्य
समराशिषु वैपरीत्यमर्थात्पूर्वाह्णं चन्द्रस्योत्तराह्णंस्तु सूर्यस्य कथितः । सूर्यस्य
होरायाः स्वामिनो देवाः, चन्द्रस्य स्वामिनश्च पितरः प्रोक्ताः ।

चक्रेण स्पष्टम्—

होराचक्रम्

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	रा०
सू	च	सू	च	सू	च	सू	च	सू	च	सू	च	१५ घ०
च	सू	च	सू	च	सू	च	सू	च	सू	च	सू	३० अ०

द्रेष्काणस्वरूपम्

अत्र त्रिंशदंशात्मकस्य राशेर्भागत्रयं कार्यं प्रथमे भागे स्वराशेरेव द्रेष्काणः ।
द्वितीये भागे तद्वाशेः पञ्चमराशिद्रेष्काणः । तृतीये भागे च तद्वाशेर्नवमराशि-

द्रेष्काणो ज्ञेयः । नारदोज्जस्तिर्दुर्वासाश्च क्रमेण त्रयाणां द्रेष्काणानां देवताः प्रोक्ताः ।

चक्रम्

द्रेष्काणचक्रम्

स्थानी	राशिः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
	अंशः												
नारदः	१०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
अगस्तिः	२०	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४
दुर्वासाः	३०	६	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८

चतुर्धांशस्वरूपमाह—

त्रिंशांशात्मकस्यास्य राशेः सार्द्धसप्तांशात्मकाः चत्वारो भागाः प्रोक्ताः प्रथमे स्वराशेरेव भागः । द्वितीये चतुर्थराशेः तृतीये सप्तमराशेः, चतुर्थे च दशमराशेर्भाग इति । सनकसनन्दकुमारसनातनाश्चैते क्रमशो देवता ज्ञेयाः ।

चक्रम्

चतुर्धांशचक्रम्

राशयः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	
देवताः	अंशः												
	७												
सनकः	३०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
सनन्दः	१५	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३
	२२												
कुमारः	३०	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६
सनातनः	३०	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९

सप्तमांश-साधनमाह—

राशेश्च सप्त भागाः कार्या एकस्मिन् भागेऽंशचतुष्टयं सप्तदश कलाश्च ज्ञेयाः ।

विषमराशिषु स्वराशित आरभ्य सप्तराशिर्यन्तं समराशिषु च सप्तमराशिमारभ्य क्रमशः सप्त सप्तांशा ज्ञेयाः । विषमराशिषु क्रमेण क्षार-क्षीर-दधि-प्राज्य-इक्षुरस-मद्य-शुद्धजलानि समराशिषु च व्युत्क्रमेण शुद्धजल-मद्य-इक्षुरस-प्राज्य-दधि-क्षीर-क्षारा इति स्वामिनो ज्ञेयाः । चक्रेण स्पष्टम् ।

चक्रम्

सप्तमांशचक्रम्

स्वामी	ग्रंथ	विषमराशयः १ ३ ५ ७ ९ ११	समराशयः २ ४ ६ ८ १० १२
क्षार	४-१७	१ ३ ५ ७ ९ ११	शुद्धजल ८ १० १२ २ ४ ६
क्षीर	८-३४	२ ४ ६ ८ १० १२	मद्य ९ ११ १ ३ ५ ७
दधि	१२-५१	३ ५ ७ ९ ११ १	इक्षुरस १० १२ २ ४ ६ ८
प्राज्य	१७-८	४ ६ ८ १० १२ २	प्राज्य ११ १ ३ ५ ७ ९
इक्षुरस	२१-२५	५ ७ ९ ११ १ ३	दधि १२ २ ४ ६ ८ १०
मद्य	२५-४२	६ ८ १० १२ २ ४	क्षीर १ ३ ५ ७ ९ ११
शुद्धजल	३०-०	७ ९ ११ १ ३ ५	क्षार २ ४ ६ ८ १० १२

अथ नवमांशसाधनमाह—

ग्रंथत्रयविंशतिकलात्मका राशेर्नवभागा अत्र ।

अत्र चरराशिषु क्रमेण स्वराशितो नवराश्यन्तं स्थिरराशिषु तन्निवमराशितो

द्विस्वभावराशिषु च तत्पञ्चमराशितो नवराश्यंतं नवभागा ज्ञेयाः । क्रमशो वारत्रयं देवमनुष्यराक्षसाश्च देवता ज्ञेयाः । चक्रेण स्पष्टम् ।

नवमांशचक्रम्

स्वामी	अंशा	राशयः									
		मे	वृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	ध	म
देव	३-२०	१ १०	७	४	१ १०	७	४	१ १०	७	४	१ १०
मनुष्य	६-४०	२ ११	८	५	२ ११	८	५	२ ११	८	५	२ ११
राक्षस	१०-०	३ १२	९	६	३ १२	९	६	३ १२	९	६	३ १२
देव	१३-२०	४ १	१०	७	४ १	१०	७	४ १	१०	७	४ १
मनुष्य	१६-४०	५ २	११	८	५ २	११	८	५ २	११	८	५ २
राक्षस	२०-०	६ ३	१२	९	६ ३	१२	९	६ ३	१२	९	६ ३
देव	२३-२०	७ ४	१ १०	७	७ ४	१ १०	७	७ ४	१ १०	७	७ ४
मनुष्य	२६-४०	८ ५	२ ११	८	८ ५	२ ११	८	८ ५	२ ११	८	८ ५
राक्षस	३०-०	९ ६	३ १२	९	९ ६	३ १२	९	९ ६	३ १२	९	९ ६

अष्टदशमांशसाधनम्

अष्टत्रयात्मका दशभागा राशेरत्र । विषमराशिषु च स्वराशितः समराशिषु च तन्ममराशितो गणना कार्या । विषमराशिषु क्रमेण इन्द्रः-अग्निः-यमः-राक्षसः-वरुणः-वायुः-कुबेरः-ईशानः-ब्रह्मा-अनन्तः इति देवता बोध्याः । समराशिषु च पूर्वोक्ता देवता व्युत्क्रमेण ज्ञेया यथा चक्रे स्पष्टम् ।

चक्रम्

दशमांशचक्रम्

स्वामिनः	मे	विष	म	रा	श	यः	कु	अंशः	स्वामिनः	स	वृ	म	स	रा	क	श	वृ	यः	म
इन्द्रः	१	३	५	७	९	११	१३	३	अनन्तः	१०	१२	१२	१२	२	३	४	५	५	५
अग्निः	२	४	६	८	१०	१२	१४	६	श्रद्धा	११	१	१	१	५	५	५	५	५	५
यमः	३	५	७	९	११	१३	१५	८	ईशानः	१२	२	२	२	५	५	५	५	५	५
राक्षसः	४	६	८	१०	१२	१४	१६	१२	कुबेरः	१	३	३	३	५	५	५	५	५	५
वरुणः	५	७	९	११	१३	१५	१७	१५	वायुः	२	४	४	४	५	५	५	५	५	५
वायुः	६	८	१०	१२	१४	१६	१८	१८	वरुणः	३	५	५	५	५	५	५	५	५	५
कुबेरः	७	९	११	१३	१५	१७	१९	२१	राक्षसः	४	६	६	६	५	५	५	५	५	५
ईशानः	८	१०	१२	१४	१६	१८	२०	२४	यमः	५	७	७	७	५	५	५	५	५	५
श्रद्धाः	९	११	१३	१५	१७	१९	२१	२७	अग्निः	६	८	८	८	५	५	५	५	५	५
अनन्तः	१०	१२	१४	१६	१८	२०	२२	३०	इन्द्रः	७	९	९	९	५	५	५	५	५	५

अथ द्वादशांशमाह—

सादृश्यंशात्मका अत्र भागाद्वादशराशोर्निर्दिष्टाः । अत्र सर्वराशिषु स्वराशितो द्वादशराशयन्तं दशभागा ज्ञेयाः ।
गणेशाश्विनीकुमारयमसर्पशिव वारुण्यं क्रमेण देवता बोध्याः । चक्रेण स्पष्टम् ।

द्वादशांशकम्

राशयः

स्वाभिन्नः	अंश	मे	वृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	घ	म	कु	मी
गणेशः	२-३०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
अश्विनी	५-०	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१
यमः	७-३०	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२
अहिः	१०-०	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३
गणेशः	१२-३०	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४
अश्विनी	१५-०	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५
यमः	१७-३०	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६

चक्रम्

दशमांशचक्रम्

स्वामिनः	मे	विष	मि	म	रा	श	घ	कु	अंशः	स्वामिनः	स	वृ	म	स	रा	क	श	वृ	यः	म	म
इन्द्रः	१	३	५	७	९	११	१३	१५	३	अनन्तः	१०	१२	१२	१२	२	३	४	५	५	५	५
अग्निः	२	४	६	८	१०	१२	१४	१६	६	ब्रह्मा	११	१	१	१	३	५	५	५	७	७	७
यमः	३	५	७	९	११	१३	१५	१७	८	ईशानः	१२	२	२	२	४	५	५	५	५	५	५
राक्षसः	४	६	८	१०	१२	१४	१६	१८	१०	कुबेरः	१	३	३	३	५	५	५	५	५	५	५
वरुणः	५	७	९	११	१३	१५	१७	१९	११	वायुः	२	४	४	४	५	५	५	५	५	५	५
वायुः	६	८	१०	१२	१४	१६	१८	२०	१२	वरुणः	३	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
कुबेरः	७	९	११	१३	१५	१७	१९	२१	१३	राक्षसः	४	६	६	६	५	५	५	५	५	५	५
ईशानः	८	१०	१२	१४	१६	१८	२०	२२	१४	यमः	५	७	७	७	५	५	५	५	५	५	५
ब्रह्मा	९	११	१३	१५	१७	१९	२१	२३	१५	अग्निः	६	८	८	८	५	५	५	५	५	५	५
अनन्तः	१०	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४	१६	इन्द्रः	७	९	९	९	५	५	५	५	५	५	५

अथ द्वादशांशमाह—

सादृद्ध्यांशात्मका अथ भागाद्वादशराशेर्निर्दिष्टाः । अथ सर्वराशिषु स्वराशितो द्वादशराशयन्तं दशभागा ज्ञेयाः ।
गणेशाश्विनीकुमारयमसर्पश्व वारुण्यं क्रमेण देवता बोध्याः । चक्रेण स्पष्टम् ।

द्वादशाचकम्

राशयः

स्वाभिन्नः	अंश	मे	वृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
गणेशः	२-३०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
भस्विनी	५-०	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१
यमः	७-३०	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२
महिः	१०-०	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३
गणेशः	१२-३०	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४
भस्विनी	१५-०	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५
यमः	१७-३०	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६

राश्या

स्वाभिः अंश वृ मि क सि क तु वृ घ म कुं मी

महि.	२०-०	८	६	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७
गणेशः	२२-३०	६	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८
मस्विनी	२५-०	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९
यमः	२७-३०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
महिः	३०-०	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११

अथ पोढ्यांशमाह

मद्रंकांशद्विपंचातकलान्निशद्विकलात्मकाः पोढ्यभागाशेषज्ञेयाः चरराशिषु च मेयादारम्य स्थिरेषु च सिंहा-
दारम्य द्विस्वभावेषु च धनुष भारम्य पोढ्यभागा ज्ञेयाः । बह्व-विष्णु-शिव-सूर्या इति विषयमराशिषु क्रमेण समराशिषु च
द्युक्रमेण देवता योध्याः । चक्रं स्पष्टम् ।

विषम-राशयः

सम-राशयः

सं० स्वाभिः घंता मे मि सि तु धनु कुं स्वाभिः वृ क क यू म मी

१	ब्रह्मा १-५२-३०	१	६	५	१	६	५	१	६
२	विष्णुः ३-४५-०	२	१०	६	२	१०	६	२	१०
३	शिवः ५-३७-३०	३	११	७	३	११	७	३	११
४	सूर्यः ७-३०-०	४	१२	८	४	१२	८	४	१२
५	ब्रह्मा ९-२२-३०	५	१	९	५	१	९	५	१
६	विष्णुः ११-१५-०	६	२	१०	६	२	१०	६	२
७	शिवः १३-७-३०	७	३	११	७	३	११	७	३
८	सूर्यः १५-०-०	८	४	१२	८	४	१२	८	४
९	ब्रह्मा १६-५२-३०	९	५	१	१	६	५	१	६
१०	विष्णुः १८-४५-०	१०	६	२	१०	६	२	१०	६

सं०	स्वाभिनः	खंशा	मे	मि	सि	तु	धनु	कुं	स्वाभिनः	बृ	क	क	बृ	म	मो
विषय-राशयः					सम-राशयः										
११	शिवः	२०-३७-३०	११	७	३	११	७	३	विष्णुः	३	११	७	३	११	७
१२	सूर्यः	२२-३०-०	१२	८	४	१२	८	४	ब्रह्मा	४	१२	८	४	१२	८
१३	ब्रह्मा	२४-२२-३०	१	९	५	१	९	५	सूर्यः	५	१	९	५	१	९
१४	विष्णुः	२६-१५-०	२	१०	६	२	१०	६	शिवः	६	२	१०	७	२	१०
१५	शिवः	२८-७-३०	३	११	७	३	११	७	विष्णुः	७	३	११	७	३	११
१६	सूर्यः	३०-०-०	४	१२	८	४	१२	८	ब्रह्मा	८	४	१२	८	४	१२

अथ विंशतिराशयनमाह—

साक्षात्शांतका विंशति-संख्याका राशेरत्र भागाः सन्ति । चरराशिषु मेधादारस्य स्थिरराशिषु धनुष आरभ्य द्विस्वाभावेषु च सिंहादारस्य विंशतिराश्यन्तं क्रमशो भागा ज्ञेयः । विषय-राशिषु क्रमशः काली, गौरी, जया, लक्ष्मी, विजया, विमला, सती, तारा, ज्वालामुखी, श्वेता, ललिता, वगला, प्रत्यङ्गिका, शची, रोद्री, भवानी, वरदा, जया, त्रिपुरा, सुमुखी, तथा समराशिषु, दया, मेधा, छिन्नशीर्षा, पिशाचिनी, धूमावती, मातंगी, वाला, भद्रा, ग्रहणा, अंबला, पिंगला, छुट्टुका, घोरा, वाराही, वैष्णवी, सिता, सुवनेश्वरी, भैरवी, मंगला, अपराजिता इति संज्ञाकाः देवता बोध्याः । चक्रे स्पष्टम् ।

विद्याशचक्रम्

सं०	स्वामिनाः	१	३	५	७	९	११	अंशा	स्वामिनाः	२	४	६	८	१०	१२
विषम-राज्यः															
१	माली	१	५	९	१	५	९	१३०	दया	९	१	५	९	१	५
२	गोरी	२	६	१०	२	६	१०	३१०	मेघा	१०	२	६	१०	२	६
३	जया	३	७	११	३	७	११	४३०	द्विजशीर्षा	११	३	७	११	३	७
४	लक्ष्मीः	४	८	१२	४	८	१२	६१०	पिशाचिनी	१२	४	८	१२	४	८
५	विजया	५	९	१	५	९	१	७३०	पूमावती	१	५	९	१	५	९
६	यिमला	६	१०	२	६	१०	२	९१०	मातङ्गी	२	६	१०	२	६	१०
७	सती	७	११	३	७	११	३	१०३०	बाला	३	७	११	३	७	११
८	तारा	८	१२	४	८	१२	४	१२१०	भद्रा	४	८	१२	४	८	१२
९	ज्यातामुखी	९	१	५	९	१	५	१३३०	अरुणा	५	९	१	५	९	१
१०	स्वेता	१०	२	६	१०	२	६	१५१०	अनला	६	१०	२	६	१०	२
११	सनिता	११	३	७	११	३	७	१६३०	पिणला	७	११	३	७	११	३

विषय-राशयः

समराशयः

सं०	स्वामिनः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	अंश	स्वामिनः	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१२	वगला	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९
१३	प्रत्यंगिरा	१	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९	१०
१४	शची	२	६	१०	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५
१५	रौद्री	३	७	११	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६
१६	भवानी	४	८	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७
१७	वरदा	५	९	१	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८
१८	जया	६	१०	२	६	१०	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१९	त्रिपुरा	७	११	३	७	११	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४
२०	सुमुखी	८	१२	४	८	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	४	५

चतुर्विंशानयनप्रकारमाह ।

सपादांशात्मकाः चतुर्विंशतिसंख्यका भागा अत्र । विषमराशिषु च सिंहादारभ्य समराशिषु च कर्कादारभ्य ज्ञेयाः । विषमराशिषु च क्रमदाः स्कन्दः, परशुघरः, अनलः, विद्वकः, भयः, मित्रः, भयः, अन्तकः, बुधध्वजः, गोविन्दः, मदनः, भीमः, इति वारद्वयं समराशिषु च व्युत्क्रमेण वारद्वयं देवता ज्ञेयाः । चक्रे स्पष्टम् ।

चतुर्विंशतिशतकम्

सं०	स्वामिनः	अंशाः	मे०	मि	सि	तु	घ	कुं	स्वामिनः	वृ	क	क	वृ	म	मी
१	स्कन्धः	१।१५	५	५	५	५	५	५	मीमः	५	५	५	५	५	५
२	पशुधरः	२।३०	६	६	६	६	६	६	मदनः	५	५	५	५	५	५
३	भनलः	३।४५	७	७	७	७	७	७	गोविन्दः	६	६	६	६	६	६
४	विरवकः	५।०	८	८	८	८	८	८	वृषध्वजः	७	७	७	७	७	७
५	भगः	६।१५	९	९	९	९	९	९	अन्तकः	८	८	८	८	८	८
६	मित्रः	७।३०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	भयः	९	९	९	९	९	९
७	मयः	८।४५	११	११	११	११	११	११	मित्रः	१०	१०	१०	१०	१०	१०
८	अन्तकः	१०-०	१२	१२	१२	१२	१२	१२	भगः	११	११	११	११	११	११
९	वृषध्वजः	११-१५	१	१	१	१	१	१	विरवकर्मा	१२	१२	१२	१२	१२	१२

विषय राशयः

सम राशयः

सं० स्वाभिनः अंशाः मे मि ति तु घ कुं स्वाभिनः वृ क क वृ मः मी

२० अन्तकः	२५-०	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२	११	११	११	३१	११
२१ वृषध्वजः	२६-१५	१	१	१	१	१	१	१	१२	१२	१२	१२	१२
२२ गोविन्दः	२७-३०	२	२	२	२	२	२	२	१	१	१	१	१
२३ मङ्गलः	२८-४५	३	३	३	३	३	३	३	२	२	२	२	२
२४ भीमः	३०-१०	४	४	४	४	४	४	४	३	३	३	३	३

अथ भांशप्रकारमाहः—

अत्र भ-शब्देन नक्षत्रमुच्यते नक्षत्राणां संख्या सप्तविंशतिः । अतस्त्व भांशशब्देन सप्तविंशतिं इत्यपि कथितुं शक्यते । चत्वारिंशद्विकलायङ्कलोत्तरं कांशात्मकाः सप्तविंशति-संख्याका भागा अत्र राशयः । अत्र मेपादि-द्वादशराशिषु चर-राशीनां (मेय कर्कतुलामकराणामित्यर्थः) क्रमाद्भागा भवन्ति । नक्षत्राणामधिपा एवात्र देवता बोध्याः । शेषं सर्वं चक्रेण स्पष्टमिति भावः ।

राशयः

संख्या	स्वामिनः	ग्रंथाः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१	अश्विनीकुमारः	१।६।४०	२	४	७	१०	१	५	७	१०	१	५	७	१०
२	यमः	२।१३।२०	२	५	८	११	२	५	८	११	२	५	८	११
३	अग्निः	३।२०।०	३	६	९	१२	३	६	९	१२	३	६	९	१२
४	ब्रह्मा	४।२६।४०	४	७	१०	५	७	१०	५	७	१०	५	७	१०
५	वज्रः	५।३३।२०	५	८	११	२	५	८	११	२	५	८	११	२
६	ईशः	६।४०।०	५	९	१२	३	६	९	१२	३	६	९	१२	३
७	अशितः	७।४६।४०	७	१०	१	४	७	१०	१	४	७	१०	१	४
८	जीवः	८।५३।२०	८	११	२	५	८	११	२	५	८	११	२	५
९	अहिः	९।०।०	९	१२	३	६	९	१२	३	६	९	१२	३	६
१०	पितरः	११।६।४०	१०	१	४	७	१०	१	४	७	१०	१	४	७

राशयः

सं०	स्यामितः	अंशा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
११	भगः	१२११३१२०	११	२	५	८	११	२	५	८	११	२	५	८
१२	अयमा	१३१२०१०	१२	३	६	९	१२	३	६	९	१२	३	६	९
१३	सूर्यः	१४१२६१४०	१	४	७	१	१०	४	७	१	१०	४	७	१०
१४	त्वष्टा	१५१३३१२०	२	५	८	११	२	५	८	११	२	५	८	११
१५	मरुत्	१६१४०१०	३	६	९	१२	३	६	९	१२	३	६	९	१२
१६	शक्राग्निः	१७१४६१४०	४	७	१०	१	४	७	१०	१	४	७	१०	१
१७	मित्रः	१८१५३१२०	५	८	११	२	५	८	११	२	५	८	११	२
१८	वासवः	२०१०१०	६	९	१२	३	६	९	१२	३	६	९	१२	३
१९	राक्षसः	२११६१४०	७	१	१०	४	७	१	१०	४	७	१	१०	४
२०	वरुणः	२२११३१२०	८	११	२	५	८	११	२	५	८	११	२	५

त्रिदांशचक्रम्

सं०	अंशः	स्वामिनः	मे	मि	सि	तु	घ	कुं	स्वामिनः	वृ	क	क	वृ	म	भी
विषम राशयः															
१	५	अग्निः	मं०	मं०	मं०	मं०	मं०	मं०	जलदः	शु	शु	शु	शु	शु	शु
२	१०	वायुः	श	श	श	श	श	श	कुवेरः	दु	दु	दु	दु	दु	दु
३	१८	इन्द्रः	शु	शु	शु	शु	शु	शु	इन्द्रः	शु	शु	शु	शु	शु	शु
४	२५	कुवेरः	दु	दु	दु	दु	दु	दु	वायुः	श	श	श	श	श	श
५	३०	जलदः	शु	शु	शु	शु	शु	शु	अग्निः	मं	मं	मं	मं	मं	मं

क्षवेदांशचक्रानयनमाह—

पंचत्वारिंशत्कलात्मकाः चत्वारिंशद्भागा राशेरत्र ज्ञेयाः । विष्णुः, चन्द्रः, मरीचिः, त्वष्टा, घाता, शिवः, रविः, यमः, यक्षोशः, गन्धर्वः, कालः, वरुणश्चर्त, क्रमाद्देवता दोघ्याः । विषमराशिषु मेपरशितः समराशिषु च तुलाराशितोऽग्रे क्रमाद्भागा प्रोक्ताः । स्पष्टं चक्रं ।

राश्या

सं०	स्यामितः	मे	वृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	घ	म	कुं	मी	अंशः
३३	यक्षेयः	६	३	६	३	६	३	६	३	६	३	६	३	२४/४५
३४	गन्धर्वः	१०	४	१०	४	१०	४	१०	४	१०	४	१०	४	२५/३०
३५	कातः	११	५	११	५	११	५	११	५	११	५	११	५	२६/१५
३६	वशणः	१२	६	१२	६	१२	६	१२	६	१२	६	१२	६	२७/०
३७	विष्णुः	१	७	१	७	१	७	१	७	१	७	१	७	२७/४५
३८	चन्द्रः	२	८	२	८	२	८	२	८	२	८	२	८	२८/३०
३९	मरीचिः	३	९	३	९	३	९	३	९	३	९	३	९	२९/१५
४०	रव्यः	४	१०	४	१०	४	१०	४	१०	४	१०	४	१०	३०/०

प्रशवेदोशनयनमाह—

अथ चत्वारिंशत्कलारमकाः पञ्चचत्वारिंशद्भेदा राशेर्ज्ञेयाः । विधिसूत्रायम् यच्चरराशिषु तु मेयादारम्य ग्रहसिध-
विष्णुसंज्ञकाः क्रमादेवता प्रोक्ताः । स्थिरराशिषु सिंहादारम्य शिवविष्णु-ब्रह्मसंज्ञका देवता वोध्याः द्विस्वभावराशिषु
च घनपभारम्याञ्चराशयस्तथा विष्णुब्रह्मसिवाख्याः देवताश्च ज्ञेयाः ।
तोपं चक्रे स्पष्टम् ।

चक्रम्

सं०	अंशादि	स्वामिनः	धरराशयः मेघ-कर्क- तुला-मकराः	स्वामिनः	स्थिरराशयः वृष-सिंह- बृश्चिक-कुंभाः	स्वामिनः	द्विस्वभावराशयः मिथुन-कन्या- घनुर्मीनाः
१	०।४०	ब्रह्मा	१	शिवः	५	विष्णुः	६
२	१।२०	शिवः	२	विष्णुः	६	ब्रह्मा	१०
३	२।०	विष्णुः	३	ब्रह्मा	७	शिवः	११
४	२।४०	ब्रह्मा	४	शिवः	८	विष्णुः	१२
५	३।२०	शिवः	५	विष्णुः	९	ब्रह्मा	२
६	४।०	विष्णुः	६	ब्रह्मा	१०	शिवः	२
७	४।४०	ब्रह्मा	७	शिवः	११	विष्णुः	३
८	५।२०	शिवः	८	विष्णुः	१२	ब्रह्मा	४
९	६।०	विष्णुः	९	ब्रह्मा	१	शिवः	५

चक्रम

सं०	अंशादि	स्वामिनः	चरराशयः मेप-कर्क- तुला-मकराः	स्वामिनः	स्थिरराशयः वृष-सिंह- दृश्चिक-कुंभाः	स्वामिनः	द्विस्वभावराशयः मिथुन-कन्या- घनुर्मीनाः
१०	६।४०	ब्रह्मा	१०	शिवः	२	विष्णुः	६
११	७।२०	शिवः	११	विष्णुः	३	ब्रह्मा	७
१२	८।०	विष्णुः	१२	ब्रह्मा	४	शिवः	८
१३	८।४०	ब्रह्मा	१	शिवः	५	विष्णुः	९
१४	९।२०	शिवः	२	विष्णुः	६	ब्रह्मा	१०
१५	१०।०	विष्णुः	३	ब्रह्मा	७	शिवः	११
१६	१०।४०	ब्रह्मा	४	शिवः	८	विष्णुः	१२
१७	११।२०	शिवः	५	विष्णुः	९	ब्रह्मा	१३
१८	१२।०	विष्णुः	६	ब्रह्मा	१०	शिवः	१४
१९	१२।४०	ब्रह्मा	७	शिवः	११	विष्णुः	१५

सं०	ग्रंथादि	स्वामिनः	चरराशयः मेष-कर्क- तुला-मकराः	स्वामिनः	स्थिरराशयः वृष-सिंह- मृश्चिक-कुंभाः	स्वामिनः	द्वित्वभावरराशयः मिथुन-कन्या- घनुर्मीनाः
२०	१३।२०	शिवः	८	विष्णुः	१२	ब्रह्मा	४
२१	१४।०	विष्णुः	६	ब्रह्मा	१	शिवः	५
२२	१४।४०	ब्रह्मा	१०	शिवः	२	विष्णुः	६
२३	१५।२०	शिवः	११	विष्णुः	३	ब्रह्मा	७
२४	१६।०	विष्णुः	१२	ब्रह्मा	४	शिवः	८
२५	१६।४०	ब्रह्मा	१	शिवः	५	विष्णुः	९
२६	१७।२०	शिवः	२	विष्णुः	६	ब्रह्मा	१०
२७	१८।०	विष्णुः	३	ब्रह्मा	७	शिवः	११
२८	१८।४०	ब्रह्मा	४	शिवः	८	विष्णुः	१२

चक्रम्

सं०	ग्रंथादि	स्वामिनः	चरराशयः मेघ-कूर्क- तुला-भकराः	स्वामिनः	स्विरराशयः वृष-सिंह- वृश्चिक-कुंभाः	स्वामिनः	द्विस्वभाषराशयः मिथुन-कन्या- धनुर्मौलाः
२६	१६।२०	शिवः	५	विष्णुः	६	ब्रह्मा	१
३०	२०।०	विष्णुः	६	ब्रह्मा	१०	शिवः	२
३१	२०।४०	ब्रह्मा	७	शिवः	११	विष्णुः	३
३२	२१।२०	शिवः	८	विष्णुः	१२	ब्रह्मा	४
३३	२२।०	विष्णुः	९	ब्रह्मा	१	शिवः	५
३४	२२।४०	ब्रह्मा	१०	शिवः	२	विष्णुः	६
३५	२३।२०	शिवः	११	विष्णुः	३	ब्रह्मा	७
३६	२४।०	विष्णुः	१२	ब्रह्मा	४	शिवः	८
३७	२४।४०	ब्रह्मा	१	शिवः	५	विष्णुः	९

सं०	अंशादि	स्वामिनः	चरराशयः मेघ-कर्क- तुला-मकराः	स्वामिनः	स्थिरराशयः वृष-सिंह- वृश्चिक-कुंभाः	स्वामिनः	द्विस्वभावराशयः मिथुन-कन्याः घनुर्मीनाः
३८	२५।२०	शिवः	२	विष्णुः	६	ब्रह्मा	१०
३९	२६।४०	विष्णुः	३	ब्रह्मा	७	शिवः	११
४०	२६।४०	ब्रह्मा	४	शिवः	८	विष्णुः	१२
४१	२७।२०	शिवः	५	विष्णुः	९	ब्रह्मा	१
४२	२८।०	विष्णुः	६	ब्रह्मा	१०	शिवः	२
४३	२८।४०	ब्रह्मा	७	शिवः	११	विष्णुः	३
४४	२९।२०	शिवः	८	विष्णुः	१२	ब्रह्मा	४
४५	३०।०	विष्णुः	९	ब्रह्मा	१	शिवः	५

अथ पट्टयंशचक्रानयनप्रकारमाह । त्रिशत्कलात्मकाः पट्टिर्भागास्त्वत्र राशेर्ज्ञेयाः स्वराशित एव गणना कार्या ।

विषय राशयः

ग०	स्वामिनः	पंदादिक्रम	मे	मि	सि	हि	तु	ध	कु	स्वामिनः	चू०	क	समराशयः	चू	म	मी
१	धोरः	०१३०	१	३	५	७	७	६	११	इन्दुरेखा	२	४	६	८	१०	१२
२	राधाशः	११०	१	३	५	७	७	६	११	भ्रमणः	२	४	६	८	१०	१२
३	देव	११३	२	४	६	८	८	१०	१२	पयोधिः	३	५	७	९	११	१
४	कुंजरः	२१०	२	४	८	८	८	१०	१२	सुधा	३	५	७	९	११	१
५	पशु.	२१३०	३	५	७	८	८	११	१	मत्तिनीतलः	४	६	८	१०	१२	२
६	हिम्वरः	३१०	३	५	७	८	८	११	१	प्रूरः	४	६	८	१०	१२	२
७	भट्टः	३१३०	४	६	८	८	१०	१२	२	सोम्यः	५	७	९	११	१	३
८	कुतिलः	४१०	४	६	८	८	१०	१२	२	निर्मलः	५	७	९	११	१	३
९	गरुडः	४१३०	५	७	८	८	११	१	३	दण्डायुधः	६	८	१०	१२	२	४

विषम भाग्यः

समराशयः

सं० स्वामिनः भंशादिकम् । भे मि सि तु घ कु स्वाग्निः वृ० क कन्या वृ म मो
 १ ३ ५ ७ ५ ५ ११ २ ५ ६ ६ १० १२

१० अग्निः	५।०	५	७	६	११	१	३	काशमिः	६	८	१०	१२	२	५
११ माया	५।३०	६	८	१०	१२	२	५	प्रयोगः	७	६	११	१	३	५
१२ पुरीषम्	६।०	६	८	१०	१२	२	५	इन्द्रमुसः	७	६	११	१	३	५
१३ अपांपतिः	६।३०	७	६	११	१	३	५	दंष्ट्राकरासः	८	१०	१२	२	५	६
१४ मरुत्	७।०	७	६	११	१	३	५	दीतलः	८	१०	१२	२	५	६
१५ कालः	७।३०	८	१०	१२	२	५	६	कोमलः	६	११	१	३	५	७
१६ अहिभागः	८।०	८	१०	१२	२	५	६	सौम्यः	६	११	१	३	५	७
१७ अमृतम्	८।३०	६	११	१	३	५	७	कातरूपः	१०	१२	२	५	६	८
१८ चन्द्रः	९।०	६	११	१	३	५	७	उत्पातः	१०	१२	२	५	६	८

विषम राशयः

समराशयः

सं०	स्वामिनः	पञ्चादिकम्	मे	मि	सि	तु	घ	कु	स्वामिनः	शु०	क	कन्या	शु	म	मी
			१	३	५	७	५	११		२	४	६	८	१०	१२
१६	गृहम्	६।३०	१०	१२	२	४	६	८	वंशलयः	११	१	३	५	७	९
२०	कोमलः	१०।०	१०	१२	२	४	६	८	कलिनाशः	११	१	३	५	७	९
२१	हेरम्बः	१०।३०	११	१	३	५	७	९	विषप्रदग्धः	१२	२	४	६	८	१०
२२	ब्रह्मा	११।०	११	१	३	५	७	९	पूर्णचन्द्रः	१२	२	४	६	८	१०
२३	विष्णुः	११।३०	१२	२	४	६	८	१०	अमृतम्	१	३	५	७	९	११
२४	महेश्वरः	१२।०	१२	२	४	६	८	१०	सुधा	१	३	५	७	९	११
२५	देवः	१२।३०	१	३	५	७	९	११	कण्टकः	२	४	६	८	१०	१२
२६	भार्गवः	१३।०	१	३	५	७	९	११	यमः	२	४	६	८	१०	१२
२७	कलिनाशः	१३।३०	२	४	६	८	१०	१२	घोरः	३	५	७	९	११	१

सं०	स्वामिनः	अंशादिकम्	मे	मि	सि	तु	घ	कु	स्वामिनः	वृ०	क	कन्या	वृ	म	मी
१			१	३	५	७	५	११	२	४	६	८	१०	१२	
२८	क्षितीश्वरः	१४।०	२	४	६	८	१०	१२	दावाग्निः	३	५	७	९	११	१
२९	कमलाकरः	१४।३०	३	५	७	९	११	१	कालः	४	६	८	१०	१२	२
३०	गुलिकः	१५।०	३	५	७	९	११	१	मृत्युः	४	६	८	१०	१२	२
३१	मृत्युः	१५।३०	४	६	८	१०	१२	२	गुलिकः	५	७	९	११	१	३
३२	कालः	१६।०	४	६	८	१०	१२	२	कमलाकरः	५	७	९	११	१	३
३३	दावाग्निः	६।३०	५	७	९	११	१	३	क्षितीश्वरः	६	८	१०	१२	२	४
३४	घोरः	१७।०	५	७	९	११	१	३	कलिनाशः	६	८	१०	१२	२	४
३५	यमः	१७।३०	६	८	१०	१२	२	४	आर्द्रः	७	९	११	१	३	५
३६	कण्टकः	१८।०	६	८	१०	१२	२	४	देवः	७	९	११	१	३	५

विषय राशयः

समराशयः

सु० स्वामिनः	अंशादिकम्	मे	मि	सि	सु	घ	कु	स्वामिनः	चू०	क	कन्या	वृ	म	मी
		१	३	५	७	५	११		२	४	६	८	१०	१२
३७	मुषा	१८१०	७	६	११	१	३	५	महेस्वरः	८	१०	१२	२	४
३८	अमृतम्	१६१०	७	६	११	१	३	५	विष्णुः	८	१०	१२	२	४
३९	पूर्णचन्द्रः	१६१३०	८	१०	१२	२	४	६	ग्रह्याः	६	११	१	३	५
४०	विषप्रदण्डः	२०१०	८	१०	१२	२	४	६	हेरम्बः	६	११	१	३	५
४१	कतिः	२०१३०	६	११	१	३	५	७	कोमलः	१०	१२	२	४	६
४२	यंशायः	२११०	६	११	१	३	५	७	मृदुः	१०	१२	२	४	६
४३	उत्पातः	२११३०	१०	१२	२	४	६	८	चन्द्रः	११	१	३	५	७
४४	कातरूपः	२२१०	१०	१२	२	४	६	८	अमृतम्	११	१	३	५	७
४५	सोम्यः	२२१३०	११	१	३	५	७	९	अहिभागः	१२	२	४	६	८

विषम राशयः

समराशयः

सं०	स्वामिनः	ग्रंथादिकम्	मे	मि	सि	तु	घ	कु	स्वामिनः	यू०	क	कन्या	यू	म	मी
			१	३	५	७	५	११		२	४	६	८	१०	१२
४६	कोमलः	२३।०	११	१	३	५	७	९	कालः	१२	२	४	६	८	१०
४७	शीतलः	२३।३०	१२	२	४	६	८	१०	मस्तू	१	३	५	७	९	११
४८	दंष्ट्राकरालः	२४।०	१२	२	४	६	८	१०	भ्रंषांपतिः	१	३	५	७	९	११
४९	इन्द्रमुखः	२४।३०	१	३	५	७	९	११	पुरीषम्	२	४	६	८	१०	१२
५०	प्रवीणः	२५।०	१	३	५	७	९	११	माया	२	४	६	८	१०	१२
५१	कालाग्निः	२५।३०	२	४	६	८	१०	१२	घग्निः	३	५	७	९	११	१
५२	दण्डायुधः	२६।३०	२	४	६	८	१०	१२	गरलः	३	५	७	९	११	१
५३	निर्मलः	२६।३०	३	५	७	९	११	१	कुलघ्नाः	४	६	८	१०	१२	२
५४	सौम्यः	२७।०	३	५	७	९	११	१	भ्रष्टः	४	६	८	१०	१२	२

विषम राशयः

समराशयः

सं० स्वामितः घंटादिकम् मे मि ति तु घ कु स्वाग्निः वृ० क कन्या वृ म मी
१ ३ ५ ७ ५ ११ २ ४ ६ ८ १० १२

५५ ऋतुः २७-३० ४ ६ ८ १० १२ २ किलरः ५ ७ ९ ११ १ ३
५६ मृगशिरातलः २८।० ४ ६ ८ १० १२ २ यक्षः ५ ७ ९ ११ १ ३
५७ सुधा २८।३० ५ ७ ९ ११ १ ३ कुवेरः ६ ८ १० १२ २ ४
५८ पयोधोतः २९।० ५ ७ ९ ११ १ ३ देवः ६ ८ १० १२ २ ४
५९ भ्रमणः २९।३० ६ ८ १० १२ २ ४ राक्षसः ७ ९ ११ १ ३ ५
६० दन्दुरेता ३०।० ६ ८ १० १२ २ ४ घोरः ७ ९ ११ १ ३ ५

अथ च वर्गभेदेन फलादेशकथनार्थं विशेषमाह ।

पङ्चवर्गसंज्ञा—

पूर्वपङ्चवर्गनिरूपणे वैशिष्ट्यमाह ।

यदि पङ्चवर्गेषु (लग्न-होरा-द्वेष्काण-नवांश-द्वादशांश-त्रिंशांशेषु) कश्चिद्-ग्रहो राशिर्वा वर्गद्वये स्वराशिस्थस्तदा किंशुकाख्य उच्यते । एवं वर्गत्रये स्वराशिस्थस्तदा व्यंजनाख्यो वर्गचतुष्टये चामरो, वर्गपञ्चके छत्राख्यः वर्गपटके च कुण्डलसंज्ञक उच्यते ।

सप्तवर्गसंज्ञामाह—

सप्तवर्गे पूर्ववत्पङ्चवर्गपर्यन्तं संज्ञा ज्ञेयाः (लग्नहोराद्वेष्काणसप्तांश-नवांश-द्वादशांश-त्रिंशांशेषु इति भावः) । अथ सप्तवर्गेषु स्थितस्य ग्रहस्य मुकुटसंज्ञा ज्ञेयेति विशेषः ।

दशवर्गसंज्ञा—

दशवर्गेषु (लग्न-होरा-द्वेष्काण-सप्तांश-नवांश-दशांश-द्वादशांश-षोडशांश-त्रिंशांश पण्यंशेषु) च वर्गं द्वयस्थे पारिजातमिति त्रयेचोत्तमं चतुष्टये गोपुरं पञ्चके सिंहासनं सप्तके देवलोकमष्टके ब्रह्मलोकं नवके शक्रवाहनं दशके च श्रीधामेति संज्ञा भवन्ति ।

षोडशवर्गसंज्ञा—

षोडशवर्गेषु (लग्न-होरा-द्वेष्काण-चतुर्थांश-सप्तांश-नवांश-दशांश-द्वादशांश-षोडशांश-विंशांश-चतुर्विंशांश-सप्तविंशांश-त्रिंशांश-स्त्रवेदांश-अक्षवेदांश-पण्यंशेषु) वर्गद्वये भेदकं, त्रये कुसुमं चतुष्टये नागपुष्पं पञ्चके कन्दुकं पटके केरलं सप्तके कल्पवृक्षमष्टके चन्दनवनं नवके पूर्णचन्द्रो दशके चोच्चैःश्रवाः एकादशके घन्वन्तरिद्वादशके सूर्यकान्तं त्रयोदशके विद्रुमं चतुर्दशके शक्रसिंहासनं पञ्चदशके गोलोकं षोडशके धीवल्लभमिति संज्ञाः प्रोक्ताः सन्ति ।

(ऋ) षोडशवर्गविचार्यवस्तुनां निर्देशः

अथ षोडशवर्गेषु किं विचार्यमिति प्रश्नोत्तरमाह ।

लग्ने शरीरसौख्यादिकस्य होरायां सम्पदादिकस्य, द्रष्टृकाणो भ्रातृणां चतुर्थांशे सौख्यादिकस्य भाग्यस्य च, सप्तमांशे पुत्रपौत्रादिकानां, नवांशे स्त्रीसौख्यस्य, दशमांशे राज्यादिकस्य महत्फलस्येति च, द्वादशांशे मातापित्रोः, षोडशांशे सुखामुखविज्ञानस्य वाहनादिकस्य च, विंशांशे उपासनायाः, चतुर्विंशांशे विद्यायाः, सप्तविंशांशे वलावलस्य, त्रिंशांशेररिष्टारिष्टस्य, चत्वारिंशांशे (खवेदांशे) शुभाशुभस्य, चतुश्चत्वारिंशांशे (अक्षवेदांशे) पट्यशे च सकलवस्तुजातस्य विचारो विधेय इति ज्ञेयम् ।

अत्र वैशिष्ट्यमाह—

यस्मिन् भावे क्रूरपट्यशेशो ग्रहो भवति तस्य भावस्य हानिरिति ज्ञेया । यत्र च षोडशाधिपतिः स्थितो भवति तस्य भावस्य वृद्धिः पुष्टिश्च भवतीति बोध्यम् ।

(ल) विशेषलग्नस्पष्टीकरण-प्रकारः^१

फलितज्ञानोपलब्ध्यै अस्मिन् ग्रन्थे जन्मलग्नवदन्येषामपि केषाञ्चित् लग्नानां स्पष्टीकरणं निर्दिष्टं विद्यते । तानि च लग्नान्यपि फलकथने चोपयुक्तानीति ज्ञेयम् । भावलग्नहोरालग्नवर्णदलग्नघटीलग्नानि च नामानि तेषाम् । होरालग्नस्य विचार आयुर्दायिविचारे चोपयोगी । अन्यत्रापि वर्णददशादिपुचाप्युलभ्यते । एषां लग्नानां राजयोगादिष्वपि महत्त्वं विद्यते तथाहि—‘भावहोराघटीसंज्ञलग्नानि च प्रपश्यति स्वोच्चग्रहो राजयोगो लग्नद्वयमथार्थि वा’ ।^२ जमिनीयसूत्रेऽपि ‘जन्मकालघटिकास्वेकदृष्टासु राजान’ ।^३

१. बृ० पा० भा० १० अध्यायः (मुम्बई सं०)

२. बृ० पा० ३६ । २४ (काशी-सं०)

३. अच्युतानन्द भा, जमिनीसूत्रम् १ । ३ । २४, चौखम्बा संस्कृत सीरिज्, बनारस ।

(अ) भावलग्नानयनविधिः

भावलग्नं घटीपंचकात्मकमथदिकस्मिन्नहोरात्रे पंचकलात्मका द्वादश-भाव-
लग्नानि भवन्ति ।

आनयन-प्रकारमाह—

जन्मेष्टघटिका-पलादिकं पञ्चभिर्विभजेत् लब्धिराशिरुच्यते । शेषं त्रिंशदि-
भर्गुं णीकृत्य पञ्चभिर्विभजेत् लब्धिरंशा इत्युच्यन्ते । पुनश्च शेषं पष्टिभिर्गुं णीकृत्य
पञ्चभिर्विभजेत् लब्धिः कला उच्यन्ते । पुनश्च शेषं पूर्ववत् पष्टिसङ्ख्या गुणी-
कृते पंचसङ्ख्या च विभक्ते लब्धिविकला इति ज्ञेयम् । एवं लब्धं राश्यंशकला-
विकलादिकं जन्मलग्ने युञ्जीत, तच्च भावलग्नं भवतीति । सूर्योदय-समारम्भ
घटिकानां तु पञ्चकं प्रयाति जन्म-पर्यन्तं भावलग्नं तथैव च ।^१ इति जैमिनिसूत्रे
नीलकण्ठ कृत-टीकायां बृहदानुवचनम् ।

मुम्बई-संस्करणे तु विषमलग्ने सति सूर्यराश्यनुसारं समलग्ने जन्मलग्ना-
नुसारं गणयेत् ।^२ काशीसंस्करणे तु भेदः । 'इष्टं घट्यादिकं भक्त्वा पञ्चभिर्भा-
दिजं फलम् । योज्यमौदयिके सूर्ये भावलग्नं स्फुटं च तत् । अर्थादत्रोदय-कालीये
सूर्यस्पष्टे लब्धराश्यादिकं संयोगे भावलग्नं स्फुटं भवति । जैमिनीयसूत्रस्य प्रो०
बी० सूर्यनारायणराव कृत टीकायां भावलग्नं न तु विशिष्टलग्नम् । अपितु
साधारणं जन्मलग्नमेव कथ्यते ।^३

अनेन प्रकार-चतुष्टयं भवति भाव-लग्नस्य ।

(१) जन्मेष्टकालं पञ्चभिर्भक्त्वा लग्ने युञ्जीत ।

(२) जन्मेष्ट-कालं पञ्चभिर्भक्त्वा विषमे लग्ने सूर्यस्पष्टे समलग्ने जन्मलग्न-
स्पष्टे च युञ्जीत ।

(३) जन्मेष्टकालं पञ्चभिर्विभज्योदयकालीये सूर्यस्पष्टे युञ्जीत ।

(४) जन्मलग्नमेव भावलग्नमिति ।

१. नीलकण्ठकृत टीका, जैमिनिसूत्राणि १ । १ । ३२, पृ० १३, खेमराज श्रीकृष्णदास,
श्री बेंकटेवडर स्टीम प्रेस, मुम्बई ।

२. बृ० पा० पू० भा० १० । ३, ४ (मुम्बई-सं०)

३. बी० सूर्यनारायण राव, जैमिनिसूत्राज, पृ० ३४, रमण पब्लिकेशनज बंगलोर,
तृतीय-संस्करणम् ।

अत्र द्वितीयप्रकार एवोचितः । अस्यैव वृद्धानुवचनानुसारं प्रामाण्यम् ।
मुम्बई संस्करणे चाप्यस्यैव पठस्योत्प्लेखः । तथाहि—

ओजलग्ने यदालग्नं सूर्यराश्यनुसारतः ।

समलग्ने जन्मलग्नाद्यत्सङ्ख्या

प्राप्यते द्विज भावलग्नौ विजा

नीयाद्द्वोरालग्नौ तदोच्यते ।

कल्पितोदाहरणम्—^१

इष्टम् ६ । १७ जन्मलग्नम् ३ । ८, जन्मेष्टस्य ५, सङ्ख्या विभक्ते शेषं

१ । १७, समलग्नत्वाज्जन्मलग्नकर्काद्विगणिते द्वितीयं सिंहलग्ने बोध्यम् ।

(इ) होरालग्न स्पष्टीकरणप्रकारः—

जन्मेष्टकालीय-घटीपलादिकं द्विसङ्ख्याया गुणीकृत्य पञ्चसङ्ख्यायाविभजेत्
लब्धराश्यादिकमुदयकालीये सूर्यस्पष्टे युञ्जीत । तच्च होरालग्नं भवतीति
काशीसंस्करणे । तथाहि—

इष्ट-घट्यादिकं द्विघ्नं पञ्चाप्तं भादिकं च यत् ।

योज्यमौदायिके भानौ होरालग्नं स्फुटं हि तत् ॥^२

इत्येक-प्रकारः । अयमेव प्रकारो जातकत्वेऽपि निर्दिष्टः ।^३

जन्मेष्टघटिपलादिकं सार्द्धद्विसङ्ख्याया विभजेत् लब्धिचांशा राशिर्भवति ।
शेषं त्रिशत्सङ्ख्याया गुणीकृत्य सार्द्धद्विसङ्ख्याया विभजेत् लब्धिचांशा
उच्यते । एवं पुनश्च शेषं षष्टिसङ्ख्याया गुणीकृत्य सार्द्धद्विसङ्ख्याया विभजेत्
लब्धिः कलाः भवन्ति । एवमेव विकला अपि ज्ञेयाः एतच्च लब्धराश्यादिकं
विषमे लग्ने सूर्य-स्पष्टे समलग्ने तु जन्मलग्नस्पष्टे तदेव युञ्जीत होरालग्नमिति
ज्ञेयम् इति । द्वितीयप्रकारः अयमेव मुम्बईसंस्करणे पाठः ।

१. वृ० पा० पू० भा० १० । ३, ४ (मुम्बई-सं०)

२. वृ० पा० ५ । ५, काशी-सं०

३. श्रीनिवास महादेव पाठक, जातकतत्त्व, पृ० ३१५ टिप्पण्याय, श्री भुवनेश्वरी
पुस्तकालय, रतनाम (षष्ठ संस्करणम्) ।

नीलकण्ठाचार्यमते तु जन्मेष्टकालघटिकापलादिकं^१ साद्वद्विसङ्ख्यया विभज्य लब्धराश्यादिकं जन्मलग्ने एव युञ्जीतेति तृतीयप्रकारः ।

अत्रापि द्वितीयप्रकारस्यैवोचित्यम् ।

मुम्बई-संस्करणे भावलग्नार्थं होरालग्नार्थं च तृतीय-प्रकारस्थोल्लेखः केषाञ्चिन्मते चोद्धृतः । तथाहि ।

केचित्तल्लग्नद्वन्द्वेव होरालग्नं विचिन्तयेत् ।

भावलग्नान्तं चिन्तयेद्विजसत्तमम् ।

अतश्च होरालग्नार्थं भावलग्नार्थञ्च प्रकारद्वयस्य मुम्बईसंस्करणे चोल्लेखो वर्तते परञ्च विषमसमलग्नभेदेन सूर्ये जन्मलग्ने च लब्धराश्यादिसंयोग-प्रकार एवोचित इति ज्ञायते ।

जैमिनीयसूत्रस्यांगलभाषाव्याख्यायां प्रो० सूर्यनारायण-राव-महोदयेनापि जन्मेष्टकालघटिकादिकं साद्वद्विसंख्यया विभज्य सूर्यराश्यानुसारमेव होरालग्नस्य गणना स्वीकृता ।^२ तच्च लग्नस्य विषम-समसंख्यानुसारं बोध्यमित्युक्तम् । स्पष्टो भावोनास्त्यत्र तथापि विषमसम-संख्यानुसारं सूर्यस्पष्टे जन्मलग्ने स्पष्टे च लब्धराश्यादिकस्य संयोगार्थमेव प्रतीयते ।

भारतीय-ज्योतिष नाम्नि पुस्तकेऽपि होरालग्नार्थं लब्ध-राश्यादिकस्य सूर्यस्पष्टे योगार्थमेवनिर्दिष्टम् ।^३ इदमेवाभिमतं भारतीयकुण्डली-विज्ञानकर्तुः । उद्धृतञ्चेदं पद्यम् ।^४

१. वृ० पा० पृ० भा० १० । ७ (मुम्बई-सं०)

२. वी० सूर्यनारायण राव जैमिनिसूत्राज् पृ० ३५, रमण पब्लिकेशनज्, बंगलोर (तृतीय संस्करणम्)

३. नेमिचन्द्र, भारतीय ज्योतिष पृ० ४३७, भारतीय ज्ञानपीठ काशी (तृतीय संस्करणम्)

४. मोठालाल हिमतराम ओझा, भारतीय कुण्डली विज्ञान, पृ० ८०, परमहंस संस्कृत पाठशाला ३४।५१ लाहोरी टोसा, बनारस ।

द्विघ्नेष्टनाड्यः पञ्चाप्ताभं शेषञ्च पत्नीकृतम् ।
दशाप्तांशास्ते युक्ता रवौ होरोदयं भवेत् ।

सुगमज्योतिष-कर्त्रा^१ फलित-प्रकाशपुस्तक-कारेण चेदमेव पद्यमुद्धृत्या-
ग्रेऽवशिष्टं पद्यमपि लिखितम् ।^२

विषमेऽङ्गे रवौयोज्यं समेऽङ्गे लग्नभाविषु

(उ) घटीलग्नानयनविधिः—

अत्रापि प्रकारद्वयमुपलभ्यते—

प्रथमः प्रकारः—

“लग्नादेकघटीमात्रं याति लग्नं दिने दिने ।

परन्तु घटिका-लग्नं निर्विशेत्कालवित्तमः ।”

इति जैमिनीयसूत्रस्य व्याख्यायामाचार्यनीलकण्ठः^३ अयं भावः । जन्म-
लग्नसंख्यायामिष्टकालघटीसंख्यां संयोज्य द्वादशमिविभजेत् । शेषं घटिकां लग्नं
“विजानीयात् । अष्ट्रेष्टकालघटिकानुसारं लब्धराशिसङ्ख्याया सह जन्मलग्न
“सङ्ख्यायाः संयोगः ।

द्वितीयः प्रकारः—

जन्मेष्टकालघटिकानुसारं राशिसङ्ख्यां विजानीयात् । पलानि च द्वि-
“सङ्ख्याया विभजेत् लब्धिश्चांशा ज्ञेयाः । द्वादशसङ्ख्याधिक्ये राशिसङ्ख्यां

१. देवीदत्त जोशी, सुगम ज्योतिष पृ० २३७, मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस
बनारस, (द्वितीय संस्करणम्)

२. बालमुकुन्द पाण्डेय, फलित प्रकाशः, पृ० ११५, वैजनाथ प्रसाद बुक सेलर,
काशी ।

३. नीलकण्ठकृत-टीका जैमिनिसूत्राणि १।३।२४ पृ० ३३, खेमराज श्रीकृष्णदास,
श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई ।

द्वादशभिर्विभजेत् । एवं लब्धराश्यंशादिकमुदयकालीय-सूर्यस्पष्टे युञ्जीत । लब्धं घटीलग्नं भवतीति ज्ञेयम् । द्वितीयः प्रकारः काशी-संस्करणे ।^१

अथापि प्रथम—प्रकारस्यैवोल्लेखो मुम्बई-संस्करणे—

“घटीलग्नं प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं द्विजसत्तम
सूर्योदयात्समारभ्य जन्मकालावधिक्रमात् ।
या चित्या घटिका जाता तन्मध्ये चार्कमाजिता ।
एकैकघटिका विप्र एकैकं लग्नं संज्ञकः ।
भानुस्तिष्ठेच्छिष्टघटीर्गणयेज्जन्मलग्नत इति ।^२

प्रो० सूर्यनारायण-राव-महादयेन चोदयकालीयसूर्यराश्यनुसारं घटिकालग्नानयन-प्रकार एव स्वीकृतः ।^३

अत्र प्रकारद्वयमध्ये कश्चोचितस्तत्र मूलं भृग्यम् । तथापि जन्मलग्नानुसारं घटिकालग्नानयनप्रकार एव मह्यं समीचीनो दृश्यते ।

(३) वर्णावलग्नस्पष्टीकरणविधिः^४

आनयनप्रकारः । वर्णदलग्नं जन्मलग्नहोरालग्नाभ्यामानीयते । जन्मलग्नं होरालग्नञ्च यदि विषमसङ्ख्याकं भवेत्तदा क्रमेण मेपादि-राशितो यदि समसङ्ख्याकं भवेत्तदा च व्युत्क्रमेण मीनादिराशितो गणयेदिति । अथ च लग्नद्वयमेव विषमसङ्ख्याकं सम-सङ्ख्याकं वा सजातीयं भवेत्तदा द्वयोरेव स्पष्टयोर्योगं विदध्यात् । विजातीयत्वे तु द्वयोरन्तरं कुर्यादथानिदि होरालग्नं समं स्यात्तथा जन्मलग्नं विषमं भवेदथ वा जन्मलग्नं समं स्याद्वोरा लग्नं च विषमं भवेत्तदा विजातीयत्वे द्वयोः स्पष्टयोरन्तरं कुर्यात् ।

१. बृ० पा० ५।६-१, (काशी-सं०)

२. बृ० पा० पू० भा० १०।२६-३० (मुम्बई-सं०)

३. वी० सूर्यनारायण राव, जैमिनि सूत्राज, पृ० ३५, रमण पब्लिकेशनज, बंगलोर ।

४. बृ० पा० पू० भा० १०।११-२८ (मुम्बई-सं०)

एवं च द्वयोर्योगस्यान्तरस्य वा विषम-राशीये क्रमेण (मेषवृषादिक्रमेण) समराशीये तु व्युत्क्रमेण (मीनराशितः कुम्भमकरादिव्युत्क्रमगणनयेति भावः) वर्णदलग्नं ज्ञेयम् ।

कल्पितोदाहरणम्—

विषमसङ्ख्याकं लग्नं कुम्भः । होरालग्नं मीनञ्च समसङ्ख्याकम् ।

लग्नस्य विषमत्वे क्रमेण सङ्ख्या मेषादितः ११ विद्यते । होरालग्नस्य समत्वे व्युत्क्रमेण मीनादितः १ सङ्ख्या भवति । द्वयोः संयोगे १२ समसङ्ख्या सञ्जाता । अत्र मीनादिव्युत्क्रमेण गणनायां कृतायां द्वादश सङ्ख्याया मेषलग्न-मेव वर्णदलग्नमिति ज्ञेयम् ।

स्पष्टज्ञान प्रकारः—

लग्नस्पष्टः १०।२६।२८।५ होरालग्नस्पष्टः ११।१०।३३।२७ । लग्नस्य कुम्भराशित्वे विषमत्वमतश्च तस्य स्फुटन्तर्धेव विद्यते होरालग्नस्य मीनराशौ समत्वे द्वादशसङ्ख्याया न्यूने कृते १२।०।०।०—११।१०।३३।२७=०।१६।२६।३३ इति लब्धम् ।

द्वयोः (१०।२६।२८।५ लग्नस्य ०।१६।२६।३३ लब्धहोरा-लग्न-स्फुटस्य संयोगे ११।१५।५४।३८ इति मीनराशिः समसङ्ख्या संजाता । ततश्च व्युत्क्रमेण द्वादशसङ्ख्याया न्यूनीकृते (१२।०।०।०—११।१५।५४।३८=०।१४।५।२२ वर्ण-दलग्नस्पष्टः सञ्जातइति ।

(ल) निषेकलग्नविचारः—'

आधानलग्नस्यापि विचारो ज्योतिष शास्त्रे महत्त्वपूर्णः प्रतिपादितः । परञ्च गर्भाधानसमयो ज्ञातुं न शक्यते समयज्ञानाभावाच्च निषेकलग्नस्य स्पष्टा-

दिकं न भवितुमर्हति । अतश्चात्र ग्रन्थकारेण जन्मलग्नादेव गर्भाधानलग्नस्यानयन-
प्रकारो दर्शितः ।

गर्भाधानलग्नायनप्रकारमाह—

जन्मलग्ने यत्र सूर्यः स्थितो भवेत्तस्माद्भावान्मांदि भावपर्यन्तं यदन्तरं
भवेत्तदेकत्र संस्थाप्यम् । तत्र लग्न-नवमभावयोर्यदन्तरं तच्च संयोज्यं लब्धराश्या-
दिकानुसारं जन्मलग्नात्पूर्वं विपेकलग्नस्य मासादिकं ज्ञेयम् । ततश्च जन्मलग्नस्य
भोग्यांशादिकं चन्द्रस्य भुक्तांशादिके संयोज्यम् । तत्कालानुसारं पूर्वोक्तजन्म-
लग्न-प्रक्रियावच्च निपेकलग्नं संशोध्यम् । तच्चाधानलग्नस्य स्फुटादिकं भवति ।

(ए) निपेकलग्नफलकथनम्—

निपेकलग्नस्य यदि ज्ञानं जन्मकालात्पूर्वमेव भवति तदा तस्य स्पष्टादिकं
कृत्वा गर्भस्थस्य जीवस्य शुभाशुभज्ञानं जातकफलानुसारं वाच्यम् । जन्मानन्तरं
निपेकलग्नानुसारमपि मातापित्रोर्जीवनमृणादिकस्य ज्ञानादिकं शुभाशुभफलञ्च
ज्ञातुं शक्यते ।

अस्यैव निपेकलग्नस्य शुभाशुभफलस्य पल्लवनं जातक-पारिजातादि-
ग्रन्थेषु विस्तरेण दृश्यते । परञ्च तत्र जन्मलग्नान्निपेकलग्नानयनप्रकार-वर्चसा
अभावः ।

(ग) विश्वावलानयनमाह—

शुभाशुभ-फलज्ञानार्थं लग्नादिद्वादशभावानां ग्रहाणां च राश्यादिकस्पष्टानु-
सारमानीतं विश्वावलमतीवोपयोगि । अतश्च तस्य ज्ञानमावश्यकमिति मत्वा
तदानयन-प्रकारश्च निरूप्यते ।

सर्वे ग्रहा स्वोच्चगृहादिके पूर्णं बलं धारयन्ति । स्वोच्चात्सप्तमे नीचादौ
शून्यं बलं प्रयच्छन्तीति भावः मध्ये स्वोच्चात्सप्तमभावमध्ये चानुपातेन पूर्णा-
पूर्णत्मकं बलं ग्राह्यम् ।

(अ) होरादिवर्गाणां विश्वावलविचारः—

गुरुसूर्यभौमाः सूर्यस्य होराफलं शनिशुक्रचन्द्राश्च चन्द्रस्य होराफलं प्रयच्छन्ति । बुधस्तूभयोः सूर्यचन्द्रयोः होराफलं ददाति ।

विशेषमाह—

समराशिषु चन्द्रस्य विषमराशिषु च सूर्यस्य होराफलं विशेषेण भवतीति ज्ञेयम् ।

पुनरपि विशेषमाह—

होरादिकवर्गस्य मध्ये पूर्णं फलं भवति शून्यञ्चान्ते ज्ञेयम् । मध्ये तु सर्वत्रानुपातेन (त्रैराशिकेन) ज्ञेयम् । एवमेव द्रष्टव्याण्यनुयांशिनवांशादावपि च बोध्यम् ।

त्रिंशांशे विशेषमाह—

त्रिंशांशे सूर्यो-भौमस्य, चन्द्रः शुक्रस्य सदृशं फलं धारयतः । एवमत्रापि गृहवदेव फलं बोध्यम् ।

पङ्चवर्गाणां विशेषकानाह—

लग्नहोराद्रेष्काण्यनवांशद्वादशांशत्रिंशांशानां पङ्चवर्गाणां क्रमात् ६, २, ४, ५, २, १ सङ्ख्याका विश्वका ज्ञेयाः ।

सप्तवर्गाणां विशेषकानाह—

लग्नहोराद्रेष्काण्यसप्तांशिनवांशद्वादशांशत्रिंशांशा इति सप्तवर्गाः प्रोक्ताः । सप्तवर्गाणां विश्वावलानयनज्ञाने सति क्रमेण ५, २, ३, २३, ४३, २, १ सङ्ख्याका विश्वका बोध्याः ।

दशवर्गाणां विश्वकानाह—

लग्नहोराद्रेष्काण्यसप्तांश-नवांशदशांशषोडशांशत्रिंशांपष्ट्यंशा इति दशवर्गाः प्रोक्ताः । सिपाश्च क्रमेण लग्नस्य ३, पष्ट्यंशस्य ५ शेषानाञ्च सर्वेषां १३ इति प्रत्येकस्य विश्वकसङ्ख्या परिज्ञेया ।

षोडशवर्गाणां विश्वकानाह—

लग्नहोराद्रेष्काणचतुर्याशसप्तमांश-नवांश-दशांशद्वादशांषोडशांशविंशांश-चतुर्विंशांशसप्तविंशांश त्रिंशांशखंडेदांशाक्षवेदांशपट्यंशाश्च षोडशवर्गाः प्रोक्ताः । तत्र होराद्रेष्काणत्रिंशांशानां प्रत्येकस्य १, षोडशांशस्य २, नवांशस्य ३, लग्नस्य ३३, पट्यंशस्य च ४, शेषानां वर्गाणां प्रत्येकस्य ३ (अर्द्धम्) इति विश्वका ज्ञेयाः । एवं विंशसङ्ख्यात्मकं सर्वयोगे चलं भवति । एवञ्च स्ववर्गस्यस्य २०, अधिमित्रस्थस्य १८, मित्रस्थस्य १५, समस्थस्य १०, शत्रुस्थस्य ७, अधिशत्रुस्थस्य च ५, विश्वकचलं ज्ञेयम् ।

(इ) विश्वकचलस्पष्टानयन-विधिः—

वर्गादिकानुसारं प्राप्तं विश्वकचलं स्वविश्वकचलेन गुणीकृत्य विंशति-सङ्ख्याया विभजेत् । लब्धं च स्पष्टं विश्वकचलं भवति । तच्च १५ सङ्ख्यातः २० सङ्ख्यान्तं पूर्णफलदं १० सङ्ख्यातः १५ सङ्ख्यान्तं मध्यफलदं ५ सङ्ख्यातः १० सङ्ख्यान्तमल्पफलदं ५ सङ्ख्यातो हीनञ्च शून्यफलदं विश्वकं चलं वाच्यम् ।

अत्र विशेषमाह—

सूर्यात्सप्तमभावस्थो ग्रहः पूर्णं फलं प्रयच्छति । सूर्यंतुल्यस्पष्टादिको ग्रहः शून्यफलप्रदो ज्ञेयः मध्ये च त्रैराशिकरीत्यानुपातेन ज्ञेयम् ।

पुनरपि विशेषमाह—

ग्रहाणां भावानाञ्च विश्वकचलं विज्ञाय ग्रहाणामुदयास्तत्वमपि विचार्यम् । तथा च सर्वत्र भेदद्वयं क्रमेण बोध्यम् । १५ सङ्ख्यातः १७३ सङ्ख्यान्तं पूर्णं १७३ सङ्ख्यातः २० सङ्ख्यान्तमतिपूर्णं १० सङ्ख्यातः १२३ सङ्ख्यान्तं मध्यं १२३ सङ्ख्यातः १५ सङ्ख्यान्तमतिमध्यं २३ सङ्ख्यातः ५ सङ्ख्यान्तं हीनं शून्यात् २३ सङ्ख्यान्तमतिहीनं चलं ग्राह्यम् । तत्रापि स्वल्पातिस्वल्पादिकमपि ज्ञेयम् । यथा ७३ सङ्ख्यातः १० स्वल्पं ५ सङ्ख्यातः ७३ सङ्ख्यान्तमति-स्वल्पादिकमिति सूक्ष्मेण ग्रहाणां विश्वकचलानुसारं दशादिषु फलं वाच्यम् ।

(घ) समीक्षा—

(अ) पूर्वपरम्परा—

राशीनां स्वरूपादिकस्य नारदमहापुराणे—होरादिपङ्क्त्यस्य च चर्चा स्पष्टरूपेण दृश्यते । सनन्दननारदसंवादोऽयम् । अतश्च पराशरान्नारदस-
नन्दनयोः पूर्वपरम्परा स्पष्टा विद्यते^१ । इदं होराशास्त्रं ब्रह्मणा गर्गाय प्रदत्तं
गर्गाच्च पराशरेणाधिगतिमिति स्पष्टमस्मिन् ग्रन्थे । ततश्च गर्गम्यापि पूर्व-
वर्तित्वं पराशरादिति स्वतः सिद्धम्^२ । राशीनां तेषां नामानाश्च चर्चा स्पष्टतया
रामायणे महाभारते चापि दृश्यते । अत्र लग्नशब्दस्य वर्णनमपि स्पष्टम् । अतश्च
राशीनां लग्नादिकस्य वर्णनमस्तीव पुरातनं विद्यते^३ ।

राशीनां चर्चाप्रश्ने सुप्रसिद्धेन भारतरत्नोपाधियुतेन प्रो० पी० वी० काणे
महोदयेनेदं भारतस्य राज्यसभायां कथितं यत्स्निष्टाब्दात्पूर्वं भारतीय-वाङ्मये
राशीनां चर्चा नोपलभ्यते । तस्य मतस्य सप्रमाणं पदमभूषण डा० सूर्यनारायण
व्यास महोदयेन ज्योतिषाचार्येण 'भारत में राशि-चक्र का ज्ञान' इति निबन्धे
निरसनं कृतमस्ति । तथा चेदं प्रतिपादितं यद्वाशि ज्ञानं ख्रिष्टाब्दात्पूर्वं रामायणे
महाभारते चोपलभ्यते ।

प्रो० पी० वी० काणे महोदयेनापि हिस्ट्री-आफ-धर्मशास्त्र-नाम्नि पुस्तके
राशिलग्नस्य प्रसंगेऽपीदमेव रामायणोद्धरणं प्रदत्तमस्ति ।^४

१. नारदमहापुराणम् (१।२।५५।१-१३) कल्याण संक्षिप्त नारदविष्णुपुराणांक,
जनवरी १९५४, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

२. वृ० पा० उ० भा० २०।३, ४,

३. सरस्वती मासिका पत्रिका, पृ० २३१, २३३, अक्टूबर मास १९५५, इलाहाबाद ।

४. तत्रैव, पृ० २२६-२३४ ।

५. प्रो० पी० वी० काणे, हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, पृ० ६२७, मण्डारकर ओरियण्टल
रिसर्च इन्स्टीट्यूट, पूना ।

श्री-शङ्कर-ब्रह्मसङ्करदीक्षित महोदयेन भारतीयज्योतिषनाम्नि पुस्तके मेपादिराशीनां ख्रिष्टाब्दात् पञ्चशतवर्षपूर्वमस्तित्वमासीदिति लिखितम् ।^१

अतश्चेदं स्पष्टं यदराशीनां ज्ञानं भारतीयवाङ्मयेऽस्तीव पुरातनमिति ।

विष्णुधर्मोत्तरमहापुराणेऽपि लग्नस्य तस्य षड्वर्गस्य च चर्चा स्पष्टतया-
दृश्यते ।

‘लग्नं च होरा च तथा ब्रह्मकाणं नवांशकं द्वादशभावसंज्ञकम् ।

त्रिशांशकं चाप्यथषष्ठमत्र षड्भेदमाहुर्मुनयश्च लग्नम् ॥’

(इ) उत्तरवर्त्तिषु प्रभावः—

पराशरात्परवर्त्तिना जैमिनिना तु राशीनां दृष्टि-विन्यासस्य भावघटी-
होरावर्णदलग्नानामनुकरणं विहितम् । षोडशवर्गाणां चर्चाया भन्नाभावः ।^२

वराहमिहिरेण बृहज्जातके प्रथमाध्याये एव राशिस्वरूपवर्णनं विहितम् ।
चतुर्याध्यायो निषेकाध्यायनाम्नांकितः ।

भाव होराघटीवर्णदलग्नानां चर्चा न दृश्यते षोडशवर्गं स्थाने षड्वर्गा-
णामेव वर्णनमस्ति ।^३

सारावल्यां कल्याणवर्मणा तृतीयाष्टमाध्यायी राशिभेदाधान नाम्नाङ्कितौ ।
अत्र वराहमिहिरस्यैवानुकरणम् ।^४

१. शिवनाथ आरखण्डी, श्री शङ्करबालकृष्ण दीक्षित कृत भारतीय ज्योतिष; पृ०
१६६, प्रकाशन भूपुरी, सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश ।

२. विष्णुधर्मोत्तर महापुराणम्, खेमराज श्रीकृष्णदास, श्री वेङ्कटेश्वर स्टीम् प्रेस,
मुम्बई, पृ० ४८-६५ ।

३. अष्ट्युतानन्द भा, जैमिनिसूत्रम् १।१।२, १।३।२४, चौखम्बा संस्कृत सीरिज,
बनारस ।

४. सीताराम भा, बृहज्जातकम् १, ४ तमो अध्यायो, मास्टर खेलाड़ीयाल एण्ड
सन्स, बनारस ।

५. सीताराम भा, सारावली, ३, ८ तमो अध्यायो, मास्टर खेलाड़ीयाल एण्ड
सन्स, बनारस ।

जातक पारिजाते श्री वैद्यनाथमहोदयेन राशि शीलनाम्ना प्रथमोऽध्यायो लिखितः अत्र च तेन राशीनां विशदं वर्णनं विहितम् । पौडशवर्गस्थाने दशवर्गानामुल्लेखः कृतः ।

तृतीये वियोनिजन्माद्यध्याये निपेकलग्नस्यापि वर्णनं विहितम् । भावहोरादिविशिष्टलग्नानां चर्चाऽत्रापि नास्ति ।^१

प्राचार्येण पुञ्जराज महोदयेन शम्भुहोराप्रकाशे पूर्ववत्प्रथमाऽध्यायो राशि भेदनाम्ना चतुर्थश्च निपेकनाम्नांकितौ । अत्र जातकपारिजातवदेव वर्णनं दृश्यते । अत्रापि भावहोरादिकलग्नानां चर्चा न दृश्यते ।^२

सर्वार्थचिन्तामणौ व्यंकटेशेन संज्ञानाम्नि प्रथमाध्याये राशीनां स्वरूपादिकस्य विशदं वर्णनं विहितम् । पौडशवर्गाणामुल्लेखोऽपि कृतः । वैशिष्ट्यं नोपलभ्यते ।^३

कालिदासकृते उत्तरकालामृते जन्मकाललक्षणनाम्ना प्रथमः खण्डो लिखितः । अत्र लग्नस्य राशीनां च वर्णनं संक्षेपेणैव दृश्यते ।^४

फलदीपिकायां मन्त्रेश्वरेण प्रथमाध्याये राशीनां स्वरूपादिकस्य वर्णनं कृतम् । विशेषश्च न दृश्यते ।^५

दैवज्ञाभरणे द्वितीयतृतीयौ प्रकाशौ राशिविवेचनलग्नविवेचननाम्ना

१. कपिलेश्वर शास्त्री, जातक पारिजातः, १, ३ तमौ अध्यायौ, चौखम्बा संस्कृत सीरिज् बनारस ।
२. महीधर शर्मा, शम्भुहोरा प्रकाश १, ४ तमौ अध्यायो, गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, लक्ष्मी वेंकटेश्वर स्टीम् प्रेस, कल्याण, बम्बई ।
३. सर्वार्थचिन्तामणिः (१ मो अध्यायोः) गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास लक्ष्मी वेङ्कटेश्वर प्रेस, कल्याण, बम्बई ।
४. वी० सुब्रह्मण्यम्, उत्तरकालामृत, (१ मो खण्डः), ५० पङ्क्तास रोड, वासावागुदी, बंगलोर ।
५. मन्त्रेश्वरः, फलदीपिका, (१ मो अध्यायः), के० एस० कृष्णमूर्ति, ६५ पङ्क्तास रोड, वासावागुदी, बंगलोर ।

दृश्येते । लग्नविवेचने विशदं वर्णनम् । लग्नस्पष्टीकरणार्थं शङ्खुयन्त्रमयूर-यन्त्रादिकस्योत्प्लेखो विद्यते । यत्र च रात्रौ नक्षत्रवशादपि काल ज्ञानस्य चर्चा-पलभ्यते । अत्र पङ्क्तिवर्गस्यैव निरूपणम् ।^१

जातकादेशमार्गेऽपि प्रथमाध्याये राशीनां स्वरूपमुपलभ्यते द्वितीयाध्याये निपेक्षस्य वर्णनमपि विहितम् । अन्यचर्चाया अभावः ।^२

वराहाचार्यस्य पुत्रेण पृथुयशसाऽपि होरासारे प्रथमाध्याये राशीनां स्वरूपस्य वृहज्जातकयद्वर्णनं विहितम् अनेन एकोनत्रिंशाध्याये मेपादिराशीनां क्रमेण जातकजन्माधिकृत्य फलकयनमपि कृतम् । अयं विशेषोऽत्र दृश्यते ।^३

मानसागर्यामपि द्वितीयाध्याये लग्नादिस्पष्टप्रकारस्य तृतीयाध्यायेच पङ्क्तिवर्गसाधनस्य वर्णनं दृश्यते ।^४

राशीनां पर्यायवाचकं क्रियतावुरीत्यादि श्लोकं वृहज्जातके दृश्यते ।^५ तस्य मूलमप्यत्र वृहत्पाराशरे विद्यते^६ एतत्पद्यमवलोक्य पाश्चात्यानां मतं दृश्यते यद्भारतीयै राशिज्ञाने यवनानामनुकरणं विहितम् । तस्य मतस्य प्रो० पी० काणे महोदयेन^७ तथा श्रीशंकरबालकृष्ण दीक्षित महोदयेन युक्तियुक्तं निराकरणं

- - -

१. पी० पी० लक्ष्मीनारायण उपाध्याय, दैवज्ञाभरणम् (२, ३ तमो प्रकाशो), गवर्मण्ड आरियण्टल मेनस्क्रिप्टज् साईन्सरी, मद्रास ।
२. बी० सुब्रह्मण्य शास्त्री, जातकादेशमार्गः (१, २ तमो अध्यायो), ६५ पङ्क्तात् रोड, वासाबागुदी, बंगलोर ।
३. बी० सुब्रह्मण्य शास्त्री, होरासारः (१, १६ तमो अध्यायो) ६५ पङ्क्तात् रोड, वासाबागुदी, बंगलोर ।
४. अनूप-मिश्र, मानसागरी, (२, ३ तमो अध्यायो), मार्बे पुस्तकालय, गायघाट, बनारस ।
५. सीताराम झा, वृहज्जातकम् १।८, मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।
६. वृ० पा० पू० भा० ३।४८ (मुम्बई-सं०)
७. प्रो० पी० बी० काणे, हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, पृ० ५६१-५६५, भण्डारकर आरियण्टल रिसर्च इन्स्टीच्यूट, पूना ।

कृतमस्ति-ताभ्यामिदं प्रतिपादितं यदेते शब्दा न यवनीया अपि संस्कृतस्य शब्दा इति ।^१

पाश्चात्ययूरोपदेशीयैरस्य लग्नादिकस्य सूर्योद्भयमधिकृत्येष्टकालसाधन-पद्धतेश्चर्चा स्वकीयग्रन्थेषु विहिता । तथा च भारतीय राशिस्वरूपादिकज्ञानस्य महत्त्वमपि स्वीकृतमस्ति ।

तदधिकृत्येव फलज्ञानस्य सौकर्यमिति तैरनुभूतम् अत एव स्वकीय फल प्रतिपादकेषु ज्योतिष पुस्तकेषु अस्य होराशास्त्रस्य सुतरामनुकरणं विहितम् । यथा हि कार्स्टिंग दी हारो स्कोप पुस्तके इष्टपटी कालज्ञानस्य चर्चा सुप्रसिद्धेन एलेन ल्यू महोदयेन पाश्चात्यज्योतिर्विदा विहिता ।^२

(उ) वैशिष्ट्यम्—

फलितज्योतिषस्य कथनार्थं लग्नस्य सूक्ष्मात्सूक्ष्मत्वज्ञानमावश्यकम् । द्वादश-लग्नानि ग्रहोरात्रे भवन्ति । ग्रहोरात्रमधिकृत्येव अस्य शास्त्रस्य पूर्वान्त्याक्षर-लोपाद्ग्रहोराशास्त्रमिति नामास्ति ।^३ एकराशी ३० अंशा भवन्ति द्वादशराशी-नामंशानां योगसंख्या ३६० इति जायते । ग्रहोरात्रस्य प्रमाणं ६० घटिका सन्ति । एकराशी अनुमानेन २३ घटिका (पाश्चात्यरीत्या चैका होरा (भावर) ज्ञेया । सार्द्धं घटिकात्मकस्य लग्नस्य क्रमेण होरात्रेष्वाणेत्यारभ्य पण्ड्यंशान्तं प्रक्रिया निगदिता येन कालस्य फलकथनार्थं २३ पलानामपि ज्ञानं ज्योतिर्विदा कार्यम् । पण्ड्यंशमधिकृत्य फलकथनमस्मिन् ग्रन्थे निगदितम् । लग्नस्य सूक्ष्म-प्रक्रियाया ग्रत्र चर्चादुशुता । अत एवोत्तरवर्तिभिराचार्यैः षोडशवर्गस्याने केवलं षड्वर्गा एव ग्रहीतास्ते सूक्ष्मत्वज्ञानाय पारयितुं नाशक्नुवन् इति ज्ञायते अथवा

१. श्री शिवनाथ भारद्वाज, भारतीय ज्योतिष, पृ० ६७६, प्रकाशन व्यूरो, उत्तर प्रदेश ।
२. एलेन ल्यू, कार्स्टिंग दी हारोस्कोप, पृ० ५५, इष्टरनेशनल पब्लिशिंग कं०, एडिनबर्ग ग्रेट ब्रिटेन, अष्टमं संस्करणम् ।
३. वृ० पा० पू० भा० ३।२ (मुम्बई-२०)

नारदपुराणे विष्णुधर्मोत्तरमहापुराणे षड्वर्गस्यैवोल्लेख इति पूर्वमङ्कितम् । तस्यैवानुकरणं भवेदित्यपि दृश्यते । अस्तु पराशरस्य षोडशवर्गकथनं लग्नस्या-
ति सुक्ष्मत्वप्रतिपादनम् ।

इष्टज्ञानं शुद्धं प्राणपद क्रिया अपि सुतरां मनोरमा ।

भावहोराष्टोवर्णदलग्नानामुपयोगित्वं वर्णितम् । जैमिनिसूत्रे केवलमनु-
करणं दृश्यते । उत्तर वर्तिभिराचार्यैरस्यानुकरणं न विहितम् ।

परञ्च श्री सीताराम भा महोदयेन भावलग्नस्यातीवोपयोगित्वं प्रतिपा-
दितम् । तन्मते प्रत्येक भावस्य ५ घटिका भवन्ति येन च द्वादशभावानां ६०
घटिका कथ्यन्ते । इयमेवाष्टोवर्णदलितिरिति तन्मतम् । येयमक्षांशानुसारं द्वादशलग्नानां
विभिन्न मानप्रतिपादिका प्रक्रिया वर्तते सा च यवरत्नैश्च प्रचारितेति तेन सुप्रसि-
द्धस्याचार्यस्य कमलाकर-भट्टस्योद्धरणमत्र प्रदत्तमस्ति । अयमपि हेतुर्दशितः
यद्वोरालग्नस्य मानं २३ घटिकाः सन्ति । तदा लग्नस्य मानं ५ घटिका एव
भवितव्याः । अतश्चास्मिन् विषये विद्वद्भिन्नानुसन्धानं विधेयम् । तेन भावलग्न-
ानुसारं फलकथनमपि प्रत्यक्षेणानुभूतम् । इति तत्र लग्नविवेकनाम्नि पुस्तके
द्रष्टव्यम् ।^१ अस्तु । भावलग्नानां ज्ञानस्य सुतरामावश्यकत्वं तच्चात्र वैशिष्ट्य-
रूपेण दृश्यते ।

चतुर्थोऽध्यायः

द्वादशभावफलनिरूपणम्

(क) विधावतरणम्—

भावफलमेव ज्योतिषशास्त्रस्य तत्त्वमिति सर्वेरेवाङ्गीक्रियते । भावेषु ग्रहाणां योगायोगेन फलस्य वैपम्यं भवति । अतश्च कस्य कस्य ग्रहस्य केन केन भावेन सह योगे सति किं किं फलं जायते तस्याय द्वादशभाव फले संनिवेशः । अत्र बृहत्पाराशरीय १४, १५, १६ तमाध्यायत्रयस्य समीक्षा कृता । चतुर्दशाध्यायो द्वादशभावफल कथनाध्यायः । अत्र द्वादशभावनिरीक्षणवस्तूनां निर्देशः लग्नमारभ्य द्वादशभावानां पृथक् पृथक् फलविचारो विद्यते । १५ तमेऽध्याये द्वादशभावेशानां पृथक् द्वादशभावेषु स्थितिवशात्पृथक् पृथक् फलविचारो विहितो विद्यते । १६ तमोऽध्यायः पूर्वजन्मशापद्योतकाध्यायः । अत्र च पुत्रावरोधे सति पूर्वजन्मशापस्य द्योतनं तच्छान्त्युपायश्च विद्यते ।

(ख) द्वादशभावसंज्ञाकथनम्—

जातकस्य जन्मकाले यो राशिःक्षितिजसंलग्नो भवति स राशिलग्नमुच्यते । द्वादशराशिमण्डलमधिकृत्यैव लग्नं प्रारभ्य द्वादशभावानां गणना कृता ।

ते च भावास्तनुषनसहजबन्धुपुत्रारियुवतीरन्ध्रघर्मकर्मलाभव्यायाख्याः सन्ति ।^१

तेषामपरनामान्यपि पराशरेणोक्तानि सन्ति ।

आत्मा, शरीरं, होरा, कल्पं, लग्नं, मूर्तय इति षट् नाम प्रथमस्य तनु-
भावस्येति ।

स्वं, कुटुम्बं, चेति द्वे द्वितीयस्य घनभावस्येति, दुश्चिन्तयं, विक्रमं, सहजं,
सह इति चतस्रस्तृतीयस्य सहजभावस्येति, पातालं, हिवुकं, वेश्म, मित्रं, वन्धुः,
उदकं, सुखम्, इति सप्त चतुर्थस्य वन्धुभावस्येति ।

त्रिकोणम्, प्रतिभा, बुद्धिः, मातृ, विद्या, सुत इति षट् पञ्चमस्य पुत्र-
भावस्येति ।

व्याधिः, क्षतम्, अरिः, भङ्गः, क्रोधः, लोभः, मत्सरः, इति सप्त षष्ठ-
स्यारिभावस्येति ।

कामः, विवाहः, स्त्री, रतिः, द्यूतं, मदः, अक्षतेति सप्त सप्तमस्य युवति-
भावस्येति ।

पराभवः, मृतिः, वन्धः, रन्ध्रः, आयुः, निघनं, च्युतिः, इति सप्त चाष्टमस्य
रन्ध्रभावस्येति ।

शुभम्, धर्मः, भाग्यम्, त्रिकोणम्, गुरुः, विभुः, इति षट् नवमस्य धर्म-
भावस्येति ।

व्यापारः, आस्पदम्, मेपूरणम्, मानम्, आज्ञा, कर्म, खम् इति सप्त
दशमस्य कर्मभावस्येति ।

भावः, आयः, लाभः, अयः, तपः, इति षष्ठैकादशस्य लाभभावस्येति ।

रिः, हानिः, व्ययः, इति त्रीणि द्वादशस्य व्ययभावस्येति ।^१

१. (म) वृ० पा० उ० भा० ६।१-७ पृ० १३४-१३६ (मुम्बई-सं०)
- (इ) अच्युतानन्द आ यराहनिहिरचितं बृहज्जातकम् १।१५, १६,
पृ० १६, चौखम्बा सीरिज आफिस, बनारस ।
- (उ) सीताराम आ सारावली ३।३६-३१ पृ० १२, १३ मास्टर खेलाड़ीलाल
एण्ड संस, बनारस ।

सारावल्याभ्येवमेव केवलं शक्तिपौरुषव्रणजामित्रदेहविवरभवेति क्रमशः प्रथमतृतीयपष्ठसप्तमाष्टैकादशानां नामान्तराणि विशेषेण सन्ति ।

भावानां विशेषसंज्ञामाह—

प्रथमचतुर्थसप्तमदशमभावानां केन्द्रसंज्ञा, द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादश-
भावानां पणफरसंज्ञा, तृतीयपष्ठनवमद्वादशानां 'आपोक्लिमसंज्ञा'
लग्नात्पञ्चमनवमयोः कोणसंज्ञा पष्ठाष्टमद्वादशभावानां दुःसंज्ञा त्रिकसंज्ञेति वा-
चतुर्थाष्टमभावयोः चतुरस्रसंज्ञा, तृतीयपष्ठदशमैकादशभावानां उपचयसंज्ञा च
क्रमाद्बोध्या ।

(इ) द्वादशभावेभ्यो विचार्यवस्तूनां निर्देशः—

शरीरम्, स्वरूपम्, वर्णम्, बलावलम्, सुखम्, दुःखम्, स्वभावः, एतेषां
प्रथमलग्नभावाद्विचारः ।

धनम्, धान्यम्, कुटुम्बम्, मृत्युजालम्, अमित्रकम् (शत्रुः) घातुः, रत्नादिकं,
एतेषां विचारो द्वितीयधनस्थानादिति ।

विक्रमम्, भृत्यम्, भ्रात्रादि, उपदेशः, यात्रा, मातापित्रोर्मरणमित्यादि-
कानां वस्तूनां विचारस्तृतीयात् सहजभावादिति ।

वाहनानि, बान्धवाः मातृसौख्यादिकं, निधिः, क्षेत्रं, गृह आरामादिकं
चैतानि वस्तूनि चतुर्थमुखभावाद्विचार्याणीति ।

यन्त्रमन्त्री, विद्या, बुद्धिः, प्रबन्धकाः, पुत्रः, राज्यम्, अपभ्रंशादिकमेतेषां
पदार्थानां ज्ञानं पञ्चमात्पुत्रभावात्कार्यम् ।

मातुलः, अन्तकः, शङ्का, शत्रवः, व्रणादिकं, सपत्नीमातरः, एते पदार्थाः
पष्ठादरिस्थानाद्विचार्याः ।

१. (घ) वृ० पा० १४१-१२, (मुम्बई-सं०)

(इ) वृ० पा० ११२-१३ (काशी-सं०)

जाया, मार्गप्रयाणं, व्ययभावः, स्वदेहमृत्युः, (अत्र काशीसंस्करणे वाणिज्यं, नष्टवीक्षणमिति पाठः) एतेषां वस्तूनां ज्ञानं सप्तमजायाभावाद्विधेयम् ।

आयुः, रणम्, रिपुः, ऋणदानग्रहणम्, दुर्गम्, मृतधनं गत्यनुक्तादिकमेतत्सर्वं भष्टमाद्रन्ध्रभावाद्विज्ञेयम् ।

हर्म्यम्, धर्मः, श्यालः, भ्रातृपत्न्यादिकं, तीर्थयात्रादिकं, भाग्यमेतत्सकलं नवमधर्मभावाद्विज्ञेयम् ।

राज्यं, आकाशवृत्तिः, मानं, पिता, प्रवासः, ऋणमेतत्सर्वं दशमात्मकं स्थानाज्ज्ञेयम् ।

नानावस्तूनामागमः, पुत्रजायादिकम्, आयम्, वृद्धिः, रिपूणां रिपवः, एतत्सर्वमेकादशमस्थानान्निरीक्ष्यम् । व्ययम्, वैरिवृत्तान्तम्, रिःफम्, अन्त्यादिकमेतत्सर्वम् द्वादशभावाद्विचार्यम् ।

अत्र वैशिष्ट्यमाह—

लग्नस्य सूर्यस्य च नवमभावात्पितुर्ज्ञानं प्रोक्तम् । यच्च दशमभावाद्वैकादशभावाच्च विचार्यमुक्तं तत् सूर्यादपि दशमे चैकादशे भावे विचार्यमिति ।

लग्नद्वितीयचतुर्थनवमेकादशभावेषु यच्चिन्त्यं प्रोक्तं तत् चन्द्राल्लग्नद्वितीयचतुर्थनवमेकादशभावेषु चिन्त्यमिति ।

लग्नातृतीयभावे विचार्यं वस्तुजातं भौमातृतीयेऽपि विचार्यम् । लग्नात् पष्ठे चिन्त्यं बुधादपि पष्ठे चिन्त्यम् । लग्नात्पञ्चमे विचार्यं गुरोरपि पञ्चमे ज्ञेयम् । लग्नादष्टमे द्वादशे शनैरपि चाष्टमे द्वादशे चिन्त्यमिति बोध्यम् ।

पुनरपि विशेषः—

यद्यद्वस्तुजातं यस्माद्यस्माद्भावाद्विचार्यं प्रोक्तं तत्तत् तेषां भावानां स्वामिभ्योऽपि विचार्यमिति विशेषः ।

(उ) द्वादशभावफलकथनम्—

भावानां विचारे सामान्यवलावलमाह—

यो यो शुभैर्युतो दृष्टो भावो वा पतिदृष्टियुक् ।
युवा प्रबुद्धो राज्यस्थः कुमारो वापि यत्पतिः ॥
तदोक्षणवशात् तत्तद् भावसौख्यं वदेद् बुधः ।^१

जातकपारिजातेऽप्येवमेव ।^२

यो यो भावः स्वभावशेन युतो दृष्टो वा शुभग्रहैर्युतो दृष्टो वा स्यात्
तस्य भावस्य वृद्धिः । तथा च यस्य भावस्य स्वामी युवा कुमाराद्यवस्थामाश्रितः
प्रबुद्धो वा राज्यस्थस्तस्य भावस्यापि वृद्धिः । तथा च यस्य भावस्य स्वामी
वृद्धा मृता प्रपीडिता सुप्ताद्यवस्थां वा गतः सन् स्वभावमपि नेक्षते तस्य भावस्य
हानिः । अथ वा यो यो भावः स्वस्वामिना न दृष्टो युतो वा पापाश्रितः पाप-
दृष्टो वा भवेतस्य भावस्य हानिः ।

अयमेव भावः सवार्थचिन्तामणी ।^३ उत्तरकालामृते चाप्येवमेव ।^४

लग्नमेवात्र शरीरमतः शरीरमधिकृत्यात्रैव सर्वं विचार्यम् । पुनश्च
लग्नस्य लग्नेशस्य वा बलावलत्वेन शेषभावानामन्यवस्तूनाञ्च बलावलत्वा-
धारत्वम् ।

इदमपि दृश्यते यदि लग्नञ्च किञ्चिद्वलयुतं धरञ्च लग्नेशश्च

१. वृ० पा० ११।१४, १५ पृ० ७६ (काशी-सं०)
२. वेद्यनाथः जातकपारिजातः ११।१, पृ० ३४२, चोलम्बा संस्कृत सौरिज, बनारस ।
३. महीधर शर्मा 'सवार्थचिन्तामणिः', २।२, पृ० ३८, गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, लक्ष्मीवैकटेश्वर प्रेस, मुम्बई ।
४. वी० सुब्रह्मण्यम्, 'उत्तरकालामृत' ४।११, ५० चर्कस रोड, वासावांगुदी, बंगलोर ।

पूर्णवलयुतस्तदा शरीरं दुर्बलं भवति परं लग्नेशवलवशादन्ये राजयोगा परिदृश्यन्ते ।

अर्थाद्धनवाहनसन्ततिस्त्रीगृहादिकानां सुखं भवति । परञ्च शरीरे दीर्घव्ययमस्वास्थ्यं वा दृश्यते । उभयोर्बलवतोः सतोः सर्वसौख्यप्राप्तिरिति भावः ।

इत्थमपि विलोक्यते यत्लग्नञ्च पूर्णवलवत्लग्नेशश्च बलहीनस्तदा शरीरं सवलं भवति परञ्चान्यराजयोगादीनामभावात् धनस्त्रीपुत्रादिकसुखस्याप्यभावो दृश्यते । अत्र च सूक्ष्मेण सर्वेषां भावानां भावेशानाञ्च विचारः आवश्यकः । प्रकारान्तरेण बलावलं निरूपयति । यो राशिगुरुबुधाभ्यां पूर्णदृष्ट्या दृष्टः स्वस्वामिनं विना पापग्रहेणादृष्टश्चेत्तथा शुभग्रहैर्युतो वा दृष्टः स राशिबलवान् इति भावः ।^१

भावेशस्यापि पूर्णफले फलं पूर्णमर्द्धद्वयं पादहीने पादहीनमिति फल-विचारपुरःसरं भावानां फलं वाच्यम् ।^१

अत्र जातकपारिजाते—

यस्य भावस्य स्वामी स्वोच्चस्थो मूलत्रिकोणस्थो मित्रस्थो वा (अत्र ग्रहः शुभोऽशुभो वा स्यात्) तस्य भावस्यापि वृद्धिः ।

यस्य भावस्य स्वामी नीचस्थोऽस्तं गतः शत्रुराशिस्थो त्रिकस्थो (षष्ठाष्टमद्वादशान्यतमस्थानस्थः) वा स्यात्तस्य भावस्य हानिः ।

यस्य भावस्य पतिः केन्द्रत्रिकोणस्थः शुभग्रहैर्दृष्टः स्वोच्चादिवर्गस्थश्च सन् बलवान् भवेत्तस्य भावस्य वृद्धिः ।

एवमेव प्रत्येकभावस्य सकाशतत्केन्द्रत्रिकोणस्थादिभावो विज्ञेयः ।

अपि च नवांशादपीदं विचार्यमर्यादस्य भावस्य स्वामी स्वोच्चादिनवांशस्थ-

१. वृ० पा० भा०, पृ० २८५, (मुम्बई-स०)

२. वृ० पा० पू० भा० १५।१०३

स्तस्य भावस्य वृद्धिस्तथा च यस्य भावस्य पतिर्नीचास्तशत्रुनवांशस्यस्तस्य हानिरिति ज्ञेयम् ।

अथ च यस्य भावस्य स्वामी यस्मिन् भावेस्थितः स्यात्तस्य भावस्य स्वामिनोऽपि पूर्वोक्त-लक्षणानां (स्वोच्चनीचादिकस्य) विचारो विधेयस्तेनापि भावस्य वृद्धिर्हानिर्वा भवति ।

यस्माद्भावादेकादशद्वितीयतृतीयस्यानगता-स्वोच्चस्या मित्रस्था ग्रहाः स्युस्तस्य भावस्य वृद्धिर्भवति यदि च ते ग्रहा नीचस्थारस्तं गताः शत्रुराशिगा वा न स्युरिति भावः ।

तथा भावस्थो ग्रहो यदि भावांशतुल्यस्तदापि पूर्णफलप्रदः अनुपातेन त्रैरागिकरीत्यांशानुसारं फलस्य न्यूनाधिक्यमंशानुसारं ज्ञेयम् ।

अथ च वराहमिहिरोऽपि बृहज्जातके स्वमतं प्रदर्शयन् सुप्रसिद्धज्योतिषाचार्यस्य सत्याचार्यस्यस्याप्यत्र विशेषाभिमतमाह ।

‘सुहृवरिपरकोयस्वर्क्षंतुङ्गस्थितानां
फलमनुपरिचिन्त्यं लग्नदेहादिभावैः ।
समुपचयविपत्तीसौम्यपापेषु सत्यः कथयति
विपरीतं रिष्कपष्टाष्टमेषु ॥’

अयं भावोऽत्र यत् द्वादश-भावेषु स्वोच्चमित्रस्था ग्रहा भाववृद्धिः नीचास्तारि भावहानि कुर्वन्ति । परं च पष्ठाष्टमद्वादशेषु ग्रहाणां फलं वैपरीत्यम् । अर्थादत्र स्थिताः पापा भाववृद्धि शुभा भावहानि प्रदर्शयन्तीति भावः ।

सर्वार्थचिन्तामणिकारस्तु शुभग्रहाणामत्र (पष्ठाष्टमद्वादशेषु) नाशुभभावं स्वीकरोति । अपि तु सामान्यं नाशुभं न शुभमिति भावः ।

१. कपिलेश्वर शास्त्री, जातकपारिजातः ११।१२, चोलम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।
२. अच्युतानन्द भा, बृहज्जातकम् २०।१०, चोलम्बा सीरिज ग्रन्थि, बनारस ।
३. महीधर शर्मा, सर्वार्थचिन्तामणिः २।३, गङ्गाविष्णु, श्रीकृष्णदास, लक्ष्मी-वेंकटेश्वर स्टीम् प्रेस, मुम्बई ।

नेत्रस्यापि द्वितीयभावादेव विचारोऽतः ।

पूर्वं नेत्रदृष्टिज्ञानप्रकारमाह—

गदि द्वितीयभावाधिपः शुक्रयुतोऽथ वा शुक्रादिग्रहत्रयस्य सम्बन्धयुतस्तदा
नेत्रसुखमन्यथा नास्तीति भावः ।

द्वितीयभावे सूर्यचन्द्रौ स्थितौ सन्तो निशान्ध्यत्वं प्रयच्छतः लग्ने-
शधनेशसूर्या एते त्रय एव यदि द्वितीयभावस्यास्तदा जात्यन्धतां प्रयच्छन्ति ।

अपवादमाह—

स्वोच्चमित्रादिस्थोग्रहश्चेत्तदा स न दोषकृत् बागीशो (गुरुः) द्वितीयभा-
वेशश्च त्रिकस्थौ चेत्तदा मूकत्वं प्रयच्छतः ।

एवमेव यदि चतुर्थेऽदशमेशौ बागीशद्वितीयेशयुतौ त्रिकस्थौ चेत्तदा
मूकत्वप्रदौ ज्ञेयौ इति ।

विद्याविचारमाह—

विद्याधीशौ भुवबुधौ केन्द्रत्रिकोणस्थगृहोच्चस्थौ विद्यां प्रयच्छतः त्रिकस्थौ
च विद्याभावं कुर्वतः ।

धनादिविचारमाह—

यदि द्वितीयेशो बृहस्पतिर्द्वितीयस्थ एव मङ्गलेन युतो दृष्टो वेति तदा
धनवान्नरो भवति । शुक्रश्च स्थिरधनकारकोऽतोऽस्य योगस्य वस्तुत्वमिति ।

द्वितीयेशे एकादशस्थे द्वितीयस्थे चैकादशेशेऽथवा द्वावेव बृहस्पतिर्द्वितीयेशौ
केन्द्रगौ चेत्तदा धनवान्नरो भवति ।

धनाभावयोगमाह—

द्वितीयेशे एकादशेशे वा षष्ठस्थे द्वितीयेकादशौ भावावपि पापयुतौ दृष्टौ
वा तदा निर्धनयोगः । द्वितीयेकादशेशौ पापाक्रान्तौ त्रिकस्थौ तर्था भिक्षाटन-

योगः । द्वितीयस्थे राहौ चेकादशस्थे भौमे द्वितीयेकादशेशौ च त्रिकस्थौ राज-
दण्डाद्धनहानिः प्रोक्ता ।

एकादशस्थे गुरौ द्वितीयस्थे शुके द्वितीयेकादशेशौ च शुभयुतौ द्वादशस्थे
चापि शुभग्रहे धर्ममूलाद्धनव्ययः ।

कुटुम्बविचारमाह—

द्वितीयभावेशः स्वोच्चो मित्रस्थो वा शुभग्रहेकेन्द्रस्थः शुभग्रहयुतश्चेत्तदा
कुटुम्बपालकः ।

द्वितीयेशे च परमोच्चस्थे गुरुदृष्टे च सति सहस्रजनरक्षको भुवनप्रतापी
च भवति ।

द्वितीयेशे पारावतांशे स्वोच्चे मित्रस्थे बुधेन वा युते धनवान् परोपकारी
जनरक्षकः सुलोचनश्च भवति । द्वितीये द्वितीयेशे च पापयुते सत्यवादी पिशुनो
वातव्याधियुतो भवति ।^१

जातकपारिजाते चेकादशेऽध्याये ४६ श्लोकत आरम्भ ८६ श्लोकपर्यन्त
मतिविस्तरेण द्वितीयभावमधिकृत्य धननेत्र-मुख-विद्या-वाङ्कुटुम्ब-विचार-
विहितः । ॥ तत्र द्रष्टव्यः ।

अत्र सुवर्णरजतपात्राणां भोजनप्राप्तेश्च विचारोऽपि विहितः ।^२

तृतीयो भावः—

विचारणीयवस्तूनि जातकपारिजाते ।^३

‘ज्येष्ठानुजस्थिति-पराक्रम-साहसानि-कण्ठस्वरश्रुतिचराभरणां शुक्रानि ।
धैर्यं च वीर्यबलमूलफलाशनानि वक्ष्ये तृतीय भवनात् क्रमशोऽखिलानि ।’

१. वृ० पा० पू० भा० १४।३७-३८ (मुम्बई सं०)

२. कपिलेश्वर शर्मा, जातक पारिजातः, पृ० ३५४-३६५, चौखम्बा संस्कृत सीरिज,
बनारस ।

३. तर्जुन, १२।१.

अपि येषां भावानामधिपतयस्तु त्रिकस्था (पष्ठाष्टमद्वादशस्या) तेषां भावानामपि हानिः । अथवा येषु भावेषु त्रिकेशा (पष्ठाष्टमद्वादशेशाः) स्थिता यत्र वेषां दृष्टिस्तेषामपि भावानां हानिः ।

शुभदृष्टौ तु न हानिरिति सवार्थचिन्ताभणिकारः ।^१

जातकपारिजाते लग्नतो विचारार्थवस्तूनां निर्देशः ।

‘शरीरवर्णाकृतिलक्षणानि यशो गुणस्थानसुखसुखानि ।

प्रवासतेजो बलदुर्बलानि फलानिलनगस्य वदन्ति सन्तः ॥’^२

पूर्वं लग्नविचारमाह—

‘देहाधिपः पापयुतोऽष्टमस्थो व्ययारिगोवाऽङ्गः सुखं निहन्ति ।

सर्वत्र भावेषु च योजनीयमेवं बुधैर्भावशात्फलं हि ॥’

अयं भावो लग्नेशो यदि पापाक्रान्तोऽप्यवा त्रिकस्थश्चेत्तदा शरीरे कष्टम् । एवमेव लग्नेऽप्यवा चन्दाश्रितराशावपि पापक्रान्ते पापदृष्टे शुभग्रहदृष्टि शून्ये च शरीरसुखाभावः । अन्यथा लग्ने लग्नेशे वा शुभग्रहयुते दृष्टे वा सति शरीरसौख्यम् ।

लग्नेशे बुधगुरुशुक्रान्यतमे च केन्द्रत्रिकोणस्थे दीर्घायुर्योगः । लग्नेशे चरराशिस्थे शुभग्रहदृष्टे सति कीर्तिमान् महाभोगी देह-पुष्टि-युतो भवति च जातकः ।

लग्ने राहुयुते चन्द्रदृष्टे लग्नतवांशे च शनिसूयौ चेत्तदा यमलो-त्पत्तिर्भवति ।

यदि रविचन्द्री चैकभावस्यावेकनवांशकौ चेत्तदा जातको मासत्रयेन मासत्रयान्तं दुग्धेन पोषितः सन् पश्चात्पित्रा आश्रया च पालितो भवति ।

१. तत्रैव २१४.

२. कपिलेश्वर शर्मा, जातकपारिजातः ११।१३, चौखम्बा सीरिज प्रेस, बनारस ।

३. वृ० पा० पृ० भा० १४।२४, पृ० ८१ (मुम्बई-सं०)

अत्र काशी-संस्करणे मेघवृषसिंहान्यतमे लग्ने शनिनः मङ्गलेन वा युते लग्नराशिनवांशाङ्गानुसारं नालवेष्टितो जातको जायते ।^१

मुम्बई-संस्करणे लग्ने राहुयुते चन्द्रदृष्टे लग्ननवांशे च शनिसूर्ययुते बालवेष्टीविताङ्गो भवति (बालवेष्टीविताङ्गशब्दो न स्पष्टः अपभ्रंशपाठोऽयं नालवेष्टितशब्दस्येत्येवानुमीयते)^२

जातकालङ्कारे लग्नेशमधिकृत्य शुभयोगाः—

“अंगाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिःसंयुतः केन्द्रगो वा ।
स्वीये तुङ्गेस्वमित्रे यवि शुभमवने वीक्षितः सत्स्वरूपः ॥
स्यान्नूनं पुण्यशीलः सकलजनमतः सर्वसम्पन्निधानं ।
ज्ञानी मन्त्री चमूपः सुरचिरनयनो मनवो मानवानाम् ॥

अशुभयोगाः—

लग्ने क्रूरेऽथमाते खलचरगृहं लग्ननाथे रवीन्दू ।
क्रूरान्तः स्थान संस्थावथ दिनपनिशानाथयोद्यूनयायी ॥
भूमिपुत्रस्तु पृष्ठावुदयमधिगतश्चन्द्रजडचेन्मनस्वी ।
स्यादन्धो दुष्टकर्म परमवनरतः पूरुषः क्षीणकायः ॥

अत्र सर्वायं चिन्तामणौ च द्वितीयोऽध्यायो द्रष्टव्यः । तत्र सविस्तरो विचारः । संक्षिप्तं त्वत्र सर्वं निगदितमेव ।

मन्त्रेश्वरेण फलदीपिकायामप्येवमेव प्रोक्तम् ।^३

द्वितीयभावः—

वित्तं नेत्रं मुखं विद्या वाक्कुटुम्बाशनानि च ।
द्वितीयस्यानजन्यानि क्रमाज्ज्योतिर्विदो विदुः ॥^४

१. वृ० पा० १२।८, पृ० ८० (काशी-सं०)

२. वृ० पा० पू० भा० १४।३४, पृ० ८२ (मुम्बई-सं०)

३. जातकालङ्कारः २।३, ४, नवलकिशोर प्रेस, लखनऊ ।

४. मन्त्रेश्वरः, फलादीपिका (१६।१) के० एस० कृष्णामूर्ति, ६५ थडंकास रोड, वासाबागुदी, बंगलोर ।

५. कपिलेश्वर शर्मा, जातक-पारिजातः ११।४६, चौखम्बा सीरिज, बनारस ।

'तृतीयभावस्य स्थिरकारको भामोऽ तस्तस्य तथा तृतीयेऽस्य स्थितिवशादत्र सर्वं विचार्यम् । पूर्वोक्तप्रकारेणैतयोः शुभयुतयोर्दृष्टयोर्वा केन्द्रत्रिकोणस्थयो सतो भ्रातृमुखमन्यथा पापाक्रान्तयोः त्रिकस्ययोश्च भ्रातृसुखाभाव इति ज्ञेयम् ।

तृतीयस्थाने स्त्रीग्रहयुतेऽथ वा तृतीयेऽं स्त्रीग्रहे सति भगिनि-योगः । वैपरीत्ये पुङ्ग्रहे सति भ्रातृ-योगः मिथ्ये मिथ्रं फलमिति ।

भौमे तृतीयेऽं चाष्टमस्थानस्थे सति भ्रातृनाशयोगः । तृतीयस्थे बुधे चन्द्रेण च युते तृतीयेऽं भ्रातृकारके ग्रहे च शनिनाक्रान्ते सति जातकात्पूर्वं भगिनीमरणान्तथा पश्चाद्भ्रातृमरणमिति ज्ञेयम् ।

भ्रातृकारके राहुणा युते तृतीयेऽं च नीचस्थेऽनुजनाशो ज्येष्ठभ्रातृत्रय-योगश्च ।

तृतीयेऽं केन्द्रे भ्रातृकारके च त्रिकोणस्थे परमोच्चस्थगुरुणा युते सति द्वादशभ्रातृयोगः । तेषु ज्येष्ठद्वयं तृतीय-सप्तम-नवम-द्वादशाश्चाल्पायुषः शेषाः षट् दीर्घायुष इति ।

द्वादशेशेन गुरुणा वा युते भौमे तृतीयस्थे च चन्द्रे तथैतेषां शुकदृष्टेषु सप्तसंख्याकभ्रातृणां योगः ।

अत्र काशीसंस्करणे विशेषः ।'

अग्नेजातं रविर्हन्ति पृष्ठे जातं शनैश्चरः ।

अग्रजं पृष्ठजं हन्ति सहजस्थो धरासुतः ॥

जातकपारिजाते विशेषः ।'

भ्रातृस्थानं तृतीयं च नवैकादशसप्तमम् ।

तत्तदीशदशायां च भ्रातृलाभो भवेन्नुणाम् ॥

अनेन तृतीयनवमैकादशसप्तमस्थानेभ्योऽपि भ्रातृणां विचारो विधेय इति ।

१. वृ० पा० पू० भा० १४।५६-७१ (मुम्बई-सं०)

२. वृ० पा० १४।१४ (काशी-सं०)

३. जातकपारिजातः १२।२, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

भ्रातृसङ्ख्याज्ञानमपि तत्रैव । एकादशे द्वादशे च भावे यावन्तो ग्रहा-
स्तिष्ठन्ति तावन्मिता ज्येष्ठाः । तृतीये द्वितीये च यावन्तस्तावत्सङ्ख्याका अनुजा
इति ।^१

क्षेपं तत्रैव द्वादशाध्याये भ्रात्ररिष्टपराक्रमकण्ठकर्णभूषणवस्त्रधर्म-
बलभोजनादिकमधिकृत्य सविस्तरं वर्णनं द्रष्टव्यम् ।

चतुर्थभावः—

जातक पारिजाते विचारणीयवस्तूनां निर्देशः ।^२

षडन्ति विद्याजननीसुखानिसुगन्धगोबन्धुमनोगुणानि ।

महीपयानक्षितिमन्विराणि चतुर्थभावप्रभवानि तज्ज्ञाः ॥

लग्नेशेन चतुर्थेशेन च युते चतुर्थे गेहप्राप्तिः । वैपरीत्ये लग्नेशचतुर्थेशयोः
त्रिकस्ययोः सतोर्गेहाभावः ।

लग्नेशचतुर्थेशयोः केन्द्रत्रिकोणगतोः शुभग्रहयुतयोः सतोः सुन्दरगेहाप्ति-
योगो ज्ञेयः ।

क्षेत्रस्य, सुखस्य, दिव्याङ्गनावाहनवस्तुभूषणादिकस्य, आयुषः, पितुः,
मातुः, बुद्धेश्च विचारः क्रमाच्चतुर्थेशात् गुरुतो शुक्राद्राहुशनिम्नां सूर्याच्चन्द्राद्-
बुधाच्च प्रकृतं व्या । मपदिपु केन्द्रत्रिकोणगेपूच्चस्थेषु शुभग्रहयुतेषु चैतानां वस्तूनां
प्राप्तिः । वैपरीत्येऽभाव इति—

चतुर्थेशे स्वोच्चस्थे स्वांशे च पञ्चमेशे सति सुखवाहन-समृद्धिः विचित्र-
सौधप्राकारगृहप्राप्तिः ।

पूर्वोक्तयोगे चतुर्थे शुभग्रहयुते सति मातृकारके च बलवति मातुर्दीर्घा-
युर्योगः चतुर्थेशे शुके च केन्द्रगे सति बुधे च स्वोच्चराशिस्ये जातको विद्वान्
पण्डितो भवति ।

१. तत्रैव, १२।१७.

२. कपिलेस्वर शास्त्री, जातक-पारिजातः, १२।५६, चौखम्बा संस्कृत सीरिज,
बनारस ।

चतुर्थस्ये शनी रविणा युते भाग्यस्ये च चन्द्रे भीमे चैकादशस्ये गोमहि-
ष्यादिलाभः ।

चतुर्थे चतुर्थेशे वा चरग्रहयुते भीमे पष्ठेऽष्टमे द्वादशे वा सति जातको
मूकत्व प्राप्नोति ।

लग्नेशे शुभे चतुर्थेशे च नीचराशिगे चतुर्थभावकारके च द्वादशस्ये, चतुर्थेशे
चैकादशस्ये सति द्वादशे वर्षे नरवाहनप्राप्तिः । चतुर्थे रविणा स्वोच्चस्थेन
चतुर्थेशेन शुक्रेण च युते सति द्वात्रिंशे वर्षे वाहनप्राप्तिः ।^१

(काशी-संस्करणेऽत्र चतुर्थे रविणा युते स्वोच्चस्थे चतुर्थेशे शुक्रेण युते
सत्येव पाठः)^२

चतुर्थेशे स्वोच्चस्थे दशमेशेन युते सति द्विचत्वारिंशे वर्षे वाहनप्राप्तिः ।

एकादशेशे च चतुर्थस्ये चतुर्थेशे चैकादशस्ये सति द्वादशे वर्षे नरवाहन-
प्राप्तिः ।

अत्रापि जातकपारिजाते मातृमुखसुगन्धवस्त्रपशुबन्धुमनोवाहनराज्य-
राजयोगक्षेत्रभाग्यगृहादीनां वस्तूनां विचारे विविधा योगा द्रष्टव्याः ।^३

पञ्चमो भावः —

अत्र जातकपारिजाते विचारणीयवस्तूनां निर्देशः ।

पुत्राद्देवमहोपपुत्रपितृधोपुण्यानि संचिन्तयेत् ।^४

पूर्ववत् पञ्चमेशे केन्द्रत्रिकोणस्ये पुत्रलाभोऽन्यथा त्रिकस्ये पुत्राभावः ।
पञ्चमेशे गुरौ सति सूर्ये च शुभभावस्ये केन्द्रकोणगेषु च शुभग्रहेषु एक एव

१ वृ० पा० पू० भा० १४।७२-८७ (मुम्बई-स०)

२ वृ० पा० १५।११ (काशी-स०)

३ कपिलेश्वर शास्त्री, जातक-पारिजात पृ० ३७८-३९४, चौखम्बा संस्कृत
सीरिज, बनारस ।

४. तत्रैव, १३।१-

स्थिरः पुत्रः । पञ्चमेशेऽस्ते गते पापाक्रान्ते दुर्बले पष्ठस्ये नीचस्ये वा काकवन्ध्या-
योगः ।

पञ्चमेशे पष्ठस्ये लग्नेशे भौमराशिस्ये (मेपवृश्चिकयोरिति) च प्रथम-
सन्ततिमरणं काकवन्ध्यात्वं वा भवति ।

पञ्चमस्ये केतौ बुधे च नीचस्यस्य पञ्चमेशस्य स्वस्थाने दृष्ट्यभावे शनि-
बुधाम्नां युते सति काकवन्ध्यायोगः ।

नवमेशे लग्नस्ये पञ्चमेशे च नीचगे केतुबुधाभ्याञ्च युते पञ्चमे भावे
कष्टात्पुत्रलाभः ।

पञ्चमेशे त्रिकस्ये नीचस्ये शत्रुस्ये वा सति पापाक्रान्ते च पञ्चमे भावे
कष्टात्पुत्रलाभः ।

पञ्चमे बुध राशौ (मिथुन कन्ययोः) शनिराशौ (मकरकुम्भयोः) वा
शनिगुलिकयुते दृष्टे वा सति दत्तकादिकपुत्रयोगः ।

सूर्यचन्द्रौ चैकराशिस्यौ समाननवांशकौ चेत्तदा मातृत्रयेण पितृद्वयेन च
पोषितः पुत्रो भवति ।

पञ्चमे च पङ्गवयुते पञ्चमेशे च द्वादशस्ये लग्नेशन्द्री च बलयुतौ
स्यान्तान्तवा दत्तकपुत्रयोगः ।

बलवति पञ्चमे शुक्रगुरुबुधयुते दृष्टे वा पञ्चमेशे चापि बलान्विते बहु-
पुत्रयोगः ।

पञ्चमेशे चन्द्रयुते त्रिराश्यक्षगतेऽपि च कन्यायोगः ।

पञ्चमेशे चरराशिमे राहुणा युते च चन्द्रे पञ्चमस्ये च शनौ पुत्रस्य जार-
जयोगः ।

पञ्चमेशे राहुयुते पञ्चमस्ये चन्द्रगुरुदृष्टिभूत्ये च सति जारजयोगः ।

लग्नचन्द्रयोः गुरुदृष्टिभूत्ययोः सूर्यचन्द्रयोर्गुण्यभावे नवांशे च पापाक्रान्ते
जारजयोगः ।

द्वादशस्थे चन्द्रे षष्ठ्यस्थे गुरौ पापाक्रान्ते दृष्टे वा सति जारजयोगः ।

पञ्चमेशे च स्वोच्चस्थे केन्द्रत्रिकोणये गुरुणा दृष्टे युते वा सति पुत्र-
सौख्ययोगः ।

त्रिचतुःपापग्रहयुते पञ्चमे पञ्चमेशे च नीचराशिस्थे नीचकर्मकृतपुत्र-
योगः ।

पञ्चमेशे केन्द्रस्थे पुत्रकारकेण युते सति षड्विंशे त्रिंशे वा वर्षे पुत्रोत्पत्ति-
योगः ।

नवमस्थे गुरौ गुरुतद्वच नवमस्थे शुके लग्नेशेन युते सति चत्वारिंशत्तमे
वर्षे पुत्रयोगः ।

पञ्चमस्थे राहौ पञ्चमेशे च पापयुते गुरौ च नीचराशिस्थे सति द्वात्रिंश-
वर्षे पुत्रयोगः ।

लग्नतो गुरुतो वा पञ्चमस्थे पापे षड्विंशे षड्विंशे चत्वारिंशे वा वर्षे
पुत्रनाशः ।

लग्ने गुलिकेन युते लग्नेशे च नीचराशिगे षड्पञ्चाशे वर्षे पुत्रशोकयोगः ।

दशसङ्ख्यादिकपुत्रयोगमाह ।

चतुर्थे दृष्टे च पापयुते पञ्चमेशे परमोच्चस्थे लग्नशेतात्त्विते पुत्रकारके
शुभयुते सति दशसङ्ख्याकपुत्रयोगः ।

परमीच्चगते गुरौ द्वितीयेषे राहुणा युते नवमेशे च नवमस्थे नव
सङ्ख्याकपुत्रयोगः ।

गुरौ त्रिकोणगे सति पञ्चमेशे च बलान्विते द्वितीयेषे दशमस्थे चाष्ट-
सङ्ख्याकपुत्रयोगः ।

पञ्चमस्थानात्पञ्चमस्थे शनौ पञ्चमेशे च पञ्चमस्थे सप्तसङ्ख्याकपुत्र-
योगः । तेषु द्वियमलयोगश्च ।

द्वितीयेषे पञ्चमस्थे पञ्चमेशेन युते सति षट्सङ्ख्याकपुत्रयोगः । परं च
तेषु त्रयाणां मरणयोगः ।

पञ्चमस्थे गुरो गुस्त. पञ्चमस्थे शनो शनित; पञ्चमस्थे राहो चंकस्य पुत्रस्य योगः ।

पञ्चमे पापाक्रान्ते गुस्तश्च पञ्चमस्थे शनो द्वितीयपत्न्या पुत्रयोगः । त्रिपत्नीयोगश्च ।

पञ्चमे च पापाक्रान्ते गुस्तश्च पञ्चमे शनो पञ्चमेशे च भीमेन युते लग्नेशे च द्वितीयस्थे चोत्पन्नपुत्राणां नाश स्वस्य च दीर्घायुर्योगः ।^१

शेष देवताराज्यजन्मपुत्रपितृबुद्धिपुण्यादिकमधिकृत्य सविस्तर वर्णनं जातकपारिजातस्य त्रयोदशाध्याये द्रष्टव्यम् ।^२

अथ पष्ठो भावः—

जातकपारिजाते पष्ठभावाद्विचारणीय-वस्तुना निर्देशः ।

“रोगारिव्यसनक्षतानि वसुधापुत्रारितश्चिन्तयेदुपतं
रोगकरं तदेवेति ।”^३

ग्रहादियोगाः—

पापे पष्ठेशे पष्ठस्थे लग्नस्थेऽष्टमस्थे वा तदा शरीरे ग्रण वाच्यम् ।

एयमेव पित्रादिभावेषास्तत्र कारकयुता पष्ठेशेनान्विता. पष्ठे लग्नेऽष्टमेऽऽस्थिता सन्तस्तदा तेषां पित्रादीनामपि ग्रण वाच्यम् । अथ भावो, दशमेशेन पूर्याक्तयोगे पितुश्चतुर्थेशेन मातुः पञ्चमेशेन पुत्रस्य तृतीयेन भ्रातुरित्यादि ज्ञेयम् ।

मूर्धादिग्रहक्रमेणाङ्गेषु ग्रहादियोगमाह—

पष्ठेशे मूर्धे सति शिरोग्रहम् ।

१ वृ० पा० पू० भा० ११८८-१२१ (मुम्बई-मं०)

२ कनिश्चर शास्त्री, ज्ञानरूपान्त्राल, पृ० ३८६-६१६, योगम्बा मन्त्रालय मीरिद, बनारस ।

३ कनिश्चर शास्त्री, ज्ञानरूपान्त्राल १३७१, योगम्बा मन्त्रालय मीरिद, बनारस ।

चन्द्रे मुखे ग्रहं, भौमे कण्ठे ग्रहं, बुधे नाभ्यां, गुरौ नासिकायां, शुक्रे नयने, शनी पादे, राहौ केती च कुक्षौ ग्रणमिति भावः ।

लग्नेशे भौमराशौ (मेषवृश्चिकयोः) बुधराशौ (मिथुनकन्ययोः) वा स्थिते बुधेन च दृष्टे सति मुखे ग्रहम् । बुधे भौमे वा लग्नेशे सति चन्द्रेण राहुणा शनिना वाक्रान्ते कुष्ठयोगः ।

लग्नेशं विना चन्द्रे लग्नस्थे, राहुणा युते श्वेतकुष्ठस्य, शनिना युते कृष्णकुष्ठस्य भौमेन युते सति रक्तकुष्ठस्य योग इति ।

षष्ठेशाष्टमेशौ लग्नस्थौ रविणा युतौ चेत्तदा ज्वरगण्डस्य, भौमेन युते ग्रन्थिनः शस्त्राघातस्य वा, बुधेन युते पित्तस्य, गुरुणा युते रोगनाशस्य शुक्रेण युते सति स्त्रीकृतरोगस्य, शनिना युते सति वातरोगस्य, राहुणा युते सति नाभौ चाण्डालकृतगण्डरोगस्य, केतुना युते भयस्य, चन्द्रेण युते, कफश्लेष्मादिरोगस्य जलगण्डस्य वा योगः ।

एवमेव पूर्ववत्पित्रादिकारकानां षष्ठेशाष्टमेशयोगे सति सूर्यादिग्रहक्रमेण पूर्वोक्तरोगाः पितृ-मातृ-भ्रातृ-पुत्रादिकानामपि बोध्या इति ।

षष्ठभावे षष्ठेशेऽपि पापेन संयुक्ते शनिराहुसंयोगे च जातकः सदा रोगी भवति ।

षष्ठस्थे भौमे षष्ठेशे चाष्टमस्थे षड्वर्षे द्वादशवर्षे वा ज्वरयोगः ।

षष्ठस्थे गुरौ गुरुराशौ (धनुर्मीनयोः) च चन्द्राश्रिते द्वाविंशवर्षे चैकोनविंशवर्षे वा कुष्ठयोगः ।

षष्ठस्थे राहौ शनी गुलिके वा च केन्द्रस्थे (मान्दिशब्देन गुलिकस्यापि प्रहरणम्) लग्नेशेऽष्टमभावस्थे सति षड्विंशवर्षे क्षयरोगयोगः ।

द्वादशेशे च षष्ठस्थे षष्ठेशे च द्वादशस्थे चैकोनविंशवर्षे गुल्मरोगयोगः ।

षष्ठस्थे चन्द्रे शनिना युते पञ्चपञ्चाशवर्षे रक्तकुष्ठयोगः ।

लग्नेशे लग्नस्थे शनी च षष्ठस्थे चैकोनषष्ठिवर्षे वातरोगयोगः ।

षष्ठेशेन युते चन्द्रेऽष्टमेशौ च षष्ठस्थे द्वादशेशे च लग्नस्थेऽष्टवर्षे मृगादिपशूनां भययोगः ।

पष्ठस्येष्टमस्ये वा राहो राहुतश्चाष्टमस्ये शनौ प्रथमवर्षेऽग्निभयम् ।

तृतीये वर्षे पक्षिकृतभयस्य योगः—

षष्ठस्येष्टमस्ये वा सूर्ये सूर्यतश्च द्वादशस्ये चन्द्रे पञ्चमे नवमे वा वर्षे जलभययोगः ।

शनौ चाष्टमस्ये सप्तमस्ये च भौमे त्रिंशद्वर्षे दशमवर्षे वा विस्फोटकादीनां योगः ।

अष्टमेशे स्वनवांशस्येष्टमास्त्रिकोणस्ये राहुणा युते सति द्वाविंशेष्टादशवर्षे वा ग्रन्थिरोगः प्रमेहादिकरोगस्य वा योगः ।

एकादशेशे पष्ठस्ये पष्ठेशे चैकादशस्ये एकत्रिंशद्वर्षे शत्रुमूलद्विनव्यययोगः ।

पञ्चमेशे पष्ठस्ये पष्ठेशे गुरुणा युते द्वादशेशे लग्नस्ये जातकस्य पुत्र एव जातकस्य शत्रुर्भवति ।

लग्नेशे पष्ठेशे च पष्ठस्ये सति एकोनविंशे दशमे वा वर्षे शुनकभययोगः ।^१

अथ जातक-पारिजातयोगे पष्ठेशमधिकृत्य शुभयोगोऽपि । सूर्यदृष्टे पष्ठेशे गोपुरांशादिकेषु गते सति लग्नेशे बलान्विते स्ववंशजनानामुपकारकृद्भवति ।^२

सप्तमो भावः—

जातकपारिजाते सप्तमभावादिचार्यवस्तूनां निर्देशः ।

“यात्रापुत्रकलत्रसौख्यमखिलं सञ्चिन्तयेत्सप्तमादुक्तं
पुत्रसुखागमफलं सर्वं यत्तद्वदेत् ।”

१. वृ० पा० १४।१२२-१२० (मुम्बई-सं०)

२. कपिलेश्वर शास्त्री, जातकपारिजातः १४।१, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

सप्तमेशे षष्ठेऽष्टमे द्वादशे वा गते सति रुग्णस्त्रीयोगः । यदि सप्तमेशः स्वोच्चमित्रस्थस्तदा पूर्वोक्तयोगाभावः ।

यदि शुक्रः सप्तमस्थः स्यात्तदातीवकामी भवति । अन्यभावेषु पापाक्रान्तः सन् स्थितो भवेत्तदा स्त्रीमरणभोगः ।

सप्तमेशः शुभग्रहयुतो दृष्टो वा पूर्णबलो भवेत्तदा जातको धनी^१ मानी, सवंसुखसौभाग्ययुतो भवति ।

यदि सप्तमेशो नीचस्थः शत्रुस्थो निर्बलो वा स्यात्तदा बहुभार्यायोगो भवति ।

शन्याश्रितराशीशे परमोच्चगते शनिराशौ (मकरकुम्भयोः) च शुभग्रहेण दृष्टेऽथवा शुक्रे चोच्चस्थे बहुभार्यायोगः ।

सप्तमभावस्यग्रहाणां पृथक्त्वेन फलमाह ।

सप्तमस्थे सूर्ये वन्ध्यायाः, चन्द्रे राशिस्वभावसदृश्यः, भौमे रजस्वलाया वन्ध्याया वा, बुधे वेश्यायाः, हीनजातिकायाः, वेश्याया वा, गुरो ब्रह्मणजातिकायाः, गर्भिण्या वा, शनी राहो केतौ च हीन-जातिकाया रजस्वलाया वा स्त्रियश्च योग इति ।

सप्तमस्थे भौमे सुस्तन्याः, शनी रोगिण्याः, गुरो कठोरस्तन्याः, शुक्रे स्थूलोत्तमस्तन्याः, स्त्रियश्च योगः ।

सप्तमे द्वादशे च पापग्रहे क्षीणचन्द्रे च षष्ठ्यमे जातकः स्त्रीवश्यो जातिविरोधकृच्च भवति ।

सप्तमे शनिभौमयुते सप्तमेशे च शनी भौमे वा सति वेश्या जारिणी वा पत्नी जातकस्य भवति ।

भौमयुते दृष्टे वा भौमनवांशस्थे भौमराशिस्थे च वा शुक्रे भगचुम्बन-कृन्नरो भवति ।

शनियुते दृष्टे शनिनवांशस्थे शनिराशिस्थे वा शुक्रे शिशुचुम्बनतत्परो भवति ।

सप्तमे चोच्चस्थे सप्तमे च शुभग्रहयुते लग्नेशे च वलान्विते शुभपत्नी-
योगः ।

सप्तमे सप्तमेशे च नीचस्थे, शत्रुस्थे, पापाक्रान्ते दृष्टे वा कलत्रहानि-
योगः ।

सप्तमेशे च त्रिकस्थे दुर्बले नीचराशिगे सति कलत्रहानियोगः ।

सप्तमस्थे चन्द्रे सप्तमेशे च द्वादशस्थे स्त्रीकारके च बलहीने स्त्रीसुखा-
भावयोगः ।

सप्तमेशे नीचस्थे पापराशिगे पापयुते वा सप्तमे च बुधेन बुधस्य नवां-
शकेन वा युते द्विभार्यायोगः ।

सप्तमस्थे भीमे शनौ शुक्रे च लग्नेशे चाष्टमस्थे त्रिभार्यायोगः ।

द्विस्वभावराशिस्थे शुक्रे तद्वाशीशे चोच्चस्थे सप्तमेशे च वलान्विते बहु-
भार्यायोगः ।

विवाहकालमाह ।

सप्तमेशे शुभराशिस्थे शुक्रे च स्वोच्चस्थे पञ्चमे नवमे वर्षे वा विवाह-
योगः ।

सप्तमस्थे सूर्ये सप्तमेशे च शुक्रेण संयुते सप्तमे चैकादशे वा वर्षे विवाह-
योगः ।

द्वितीयस्थे शुक्रे सप्तमेशे चैकादशस्थे दशमे षोडशे वा वर्षे विवाहयोगः ।

लग्नकेन्द्रस्थे शुक्रे लग्नेशे च शनिराशिगे (मकरकुम्भयोः) चैकादशे वर्षे
विवाहयोगः ।

लग्नात्केन्द्रस्थे शुक्रे सप्तमस्थे च शनौ द्वादशे चैकोनविशे वर्षे वा विवाह-
योगः ।

चन्द्रात्सप्तमे शुक्रे शुक्रात्सप्तमे च शनौ चाष्टादशवर्षे विवाहयोगः ।

द्वितीयेशे चैकादशस्थे लग्नेशे दशमस्थे पञ्चदशवर्षे विवाहयोगः ।

द्वितीयेशे एकादशस्थे द्वितीयस्थे चैकादशेशे त्रयोदशाब्दे विवाहयोगः ।

अष्टमभावात्सप्तमस्थे शुक्रेऽष्टमेशे च भीमयुते द्वाविंशे सप्तविंशे वर्षे वा
विवाहयोगः ।

लग्नेशे सप्तमेशनवांशस्थे सप्तमेशे च द्वादशस्थे त्रयोविंशे पञ्चविंशे वर्षे वा विवाहयोगः ।

नवमान्नवमस्थानस्थे शुके स्थानद्वये च राहुणा युते एकत्रिंशवर्षे त्रयस्त्रिंश वर्षे वा विवाहयोगः ।

अष्टमेशे च सप्तमस्थे शुके च लग्ननवांशस्थे पञ्चविंशे त्रयस्त्रिंशवर्षे वा विवाहयोगः ।

नवमात्सप्तमस्थे शुके शुक्राच्च सप्तमस्थे सप्तमेशे त्रिंशवर्षे सप्तविंशवर्षे वा विवाहयोगः ।

स्त्रीमरणयोगः—

सप्तमेशे नीचस्थे शुके च पष्ठेऽष्टमस्थे वाष्टादशे त्रयस्त्रिंशे वा वर्षे स्त्री-मरणयोगः ।

सप्तमेशेऽष्टमस्थे द्वादशेशे च सप्तमस्थे चैकोनविंशे वर्षे भार्यामरण-योगः ।

द्वितीयस्थे राहौ सप्तमस्थे च भीमे विवाहानन्तरं तृतीये दिवसे सर्प-दंशनेन भार्यामरणयोगः ।

अष्टमस्थे शुके सप्तमेशे शनिराशिगे (मकरकुम्भयोः) द्वादशे चैकोनविंशे वर्षे वा भार्यामरणयोगः ।

लग्नेशे नीचस्थे द्वितीयेशे चाष्टमस्थे त्रयोदशे वर्षे भार्यामरण योगः ।

शुक्रात्सप्तमस्थे चन्द्रे चन्द्राच्च सप्तमस्थे बुधेऽष्टमेशे च पञ्चमस्थे दशमे वर्षे प्रथमो विवाहो द्वितीयश्च द्वाविंशे वर्षे, तृतीयश्च त्रयस्त्रिंशे वर्षे विवाहयोग इति भार्यात्रययोग इत्यर्थः ।^१

काशीसंस्करणे चैकोन्योऽपि योगः ।^२

षष्ठस्थे भीमे सप्तमस्थे राहौ चाष्टमस्थे शनी भार्यामरणयोगः ।

१. वृ० पा० पू० भा० १४।१५१-१६० (मुम्बई-सं०)

२. वृ० पा० १८।४२ पृ० १०१ (काशी-सं०)

अष्टमभावः—

यस्मिन् भावे चायुष एव विचारः स चायुर्दयिविचारेण पृथक् निरूपितः ।
यदत्र वैशिष्ट्यं तच्चात्र निरूप्यते ।

अष्टमेशाद्दशमेशात्तानितश्चायुषो विचारो विधीयते । अर्थादत्र यस्मिन्
योगोऽष्टमेशस्योत्पत्तिस्तत्र दशमेशस्य शनेश्चापि बोध्यम् ।

अष्टमेशे पापाक्रान्तेऽल्पायुर्योगः । एवं शनिदशमेशाभ्यामपि ज्ञेयम् ।

पण्डेराद्वादशेशौ पण्डेरादशस्थौ लग्नेशे पण्डेऽष्टमे द्वादशे वा स्थिते दीर्घा-
युर्योगः ।

लग्नेशाष्टमेशौ स्वस्थौ स्वलवांशस्थौ मित्रस्थौ वा दीर्घायुकरी प्रोक्तौ ।

लग्नेशाष्टमेशदशमेशाः शनिश्च केन्द्रत्रिकोणगा एकादशस्था वा दीर्घायुः-
प्रदाः । एषु चतुःषु यो बलवान् तस्यानुसारमायुषो ज्ञानं कायम् ।

अल्पायुर्योगानाह—

अष्टमेशे केन्द्रे लग्नेशे च बलहीने विंशतितो द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तमा-
युर्योगः ।

अष्टमेशे नीचस्थेऽष्टमे च पापक्रान्ते लग्नेशे च बलहीनेऽल्पायुर्योगः ।

अष्टमेऽष्टमेशे द्वादशेशे च पापाक्रान्ते जातमात्रस्य मृत्युयोगः ।

पापेषु केन्द्रत्रिकोणेषु शुभेषु चाष्टमपण्डेपु च लग्ने च नीचस्थाष्ट-
मेशेन युते सति जातमात्रस्यैव मृत्युयोगः पञ्चमेशेऽष्टमेशेऽष्टमे च पापाक्रान्तेऽल्पा-
युर्योगः ।

अष्टमेशेऽष्टमस्थे चन्द्रे पापाक्रान्ते शुभग्रहद्विष्टसून्ये चंकमासानन्तरं
मृत्युयोगः ।

पुनरपि दीर्घायुयोगमाह—

लग्नेशे स्वोच्चराशस्थे चन्द्रे चंकादशस्थे गुरौ चाष्टमस्थे दीर्घायुर्योगः ।^१

काशीसंस्करणेऽन्योप्येको योगः ।^२

१. वृ० पा० पू० भा० १४।१९१-२०२ (मुम्बई-सं०)

२. वृ० पा० १९।१५ (काशी-सं०)

लग्नेशेऽतिबलान्विते केन्द्रस्थशुभग्रहेर्हृष्टे सति घनधान्यलाभेन सह दीर्घ-
युयोंगः ।

नवमभावः—

नवमभाव एव भाग्यभावः ।

जातकपारिजाते विचारणीयवस्तूनां निर्देशः ।^१

भाग्यप्रभावगुरुधर्मतपःशुभानि सञ्चिन्तयेन्नवमदेवपुरोहिताभ्याम् ।

ज्योतिषे शास्त्रे नवमभावस्य महत्त्वपूर्णस्थानं वरीवर्ति । अस्मिन् भावे
सौशील्यभाग्यधर्माणां विचार उक्तश्चाचार्येण । वस्तुत्रयस्यैव महान् महिमाऽस्ति
लोके । विना धर्मेणापि मानवस्य जीवनं शून्यम् । तथा हि—

धर्मेणहोनः पशुभिः समानः ।

धारणाद्धर्म इत्याहुरिति ।

सौशील्यमपि सदाचार एव । तथा हि—

“आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः ।”

भाग्यस्य चापि मानवजीवने विशिष्टं स्थानम् तथा हि—

भाग्यवन्तं प्रसूयेत न च शूरं न च पण्डितम् ।

भाग्यादेव यशोधनवैभवादिसकलवस्तुजातप्राप्तिः,

भाग्यहीनत्वात्तु सकलवस्तुविनाशः ।

अत्र ग्रन्थकारोऽपि —

भाग्यादेव नृणां सिद्धिर्भाग्यादेव धनायती ।

यशांसि भाग्यतो भाग्यविपर्यस्ताद्विपर्ययः ॥

करिष्यमाणकर्माणि ज्ञातव्यानि प्रयत्नतः ।^२

भाग्यस्यैव प्रावत्ये मानवजीवनस्योत्कृष्टता ।

ज्योतिषशास्त्रस्य रचनापि मनुष्यभाग्यदर्शनार्थमेव विहिता । भाग्य-
दर्शनमेवास्य प्रयोजनं लोके सुप्रसिद्धम् ।

१. कपिलेश्वर शास्त्री, जातक पारिजातः १४।६५, चौखम्बा संस्कृतपीरिज, बनारस ।

२. वृ० पा० उ० भा० १३।१, २ (मुम्बई-सं०)

अस्मिन् ग्रन्थे भावफलाध्यायेषु पूर्वखण्डेऽपि भाग्य-भावस्य विवेचनमुत्तर-
खण्डेऽपि कलाशांदिफलाध्यायनाम्ना पृथक्त्वेन निरूपणम् ।

पूर्वं पूर्वखण्डनिरूपितस्य विवेचनम् । ततश्चोत्तर-खण्डवर्णितस्य निरूपण-
मित्यर्थः ।

नवमेशः शुक्रश्च द्वावेव भाग्यप्रदौ । केन्द्रत्रिकोणगो चेदतिभाग्यप्रदौ
(वैपरीत्ये पष्ठाष्टमद्वादशस्थौ भाग्य-हानि-प्रदौ प्रोक्तौ । धर्मस्य मातुलस्य
पितुरपि विचारोऽत्रैव विधेयः । शुभे शुभं प्रोक्तमशुभेऽशुभमिति प्रकारेण ज्ञेय-
मिति ।

चतुर्थेशशुक्रगुरुयुते शुभराशिगते च नवमभावे नवमेशे च केन्द्रस्थे, बहु-
देशपर्यटनम् ।

नवमस्थे गुरौ नवमेशे च केन्द्रगे लग्नेशे च बलवति बहुभाग्य-योगः ।

पितुर्निरूपणम्—

नवमेशे बलान्विते शुके नवमस्थे बलवद्गुरौ च केन्द्रस्थे पितृभाग्यान्वित-
योगः ।

नवमस्थानाद्द्वितीये चतुर्थे वा भीमे नवमेशे च नीचस्थे जातकस्य पिता
निर्धनो भवति ।

नवमेशे परमोच्चस्थे नवमस्थाननवांशके गुरुयुते शुके केन्द्रस्थे च पितु-
र्दीर्घायुर्योगः ।

गुरुदृष्टे नवमेशे केन्द्रगे सति जातकस्य पिता वाहनयुतो राजा वा राज-
तुल्यो भवति ।

नवमेशे च दशमस्थे दशमेशे च नवमस्थे जातकस्य पिता कौटिमान्
धनाढ्यश्च भवति ।

सूर्ये परमोच्चस्थे नवमे चैकादशस्थे जातको धर्मात्मा राजप्रियः पितु-
भक्तश्च भवति ।

सूर्ये त्रिकोणस्थे नवमेशे च सप्तमस्थे गुरुणायुते दृष्टे च सति पितृभक्ति-
योगः ।

भाग्योदययोगमाह—

नवमेशे द्वितीयस्थे नवमस्थे च द्वितीयेषे द्वात्रिंशद्वर्षात्परतो भाग्योदयं
वाहनकीर्तिप्राप्तिर्योगश्च ।

पष्ठेशे लग्नेशे च नवमस्थे पितापुत्रयोर्वरयोगः । पिता च कुत्सितो
भवति ।

दशमेशे षष्ठाष्टमद्वादशस्थे भिक्षान्नेन जीवनयोगः ।

तृतीयेषेन युते दशमेशे नीचराशिस्थे विभूढस्थे वा च नवमेशे सति भिक्षा-
शनयोगः ।

पितृमरणयोगमाह—

पष्ठेऽष्टमेषे द्वादशे वा सूर्येऽष्टमेशे नवमस्थे द्वादशेशे च लग्नस्थे पष्ठेशे च
पञ्चमस्थे जातकस्य जन्मनः पूर्वमेव पितृमरणयोगः ।

अष्टमस्थे सूर्येऽष्टमेशे च नवमस्थे जातकस्य प्रथमवर्षे एव पितृमरण-
योगः ।

द्वादशेशे नवमस्थे नवमेशे च नीचस्थे तृतीये षोडशे वा वर्षे पितृमरण-
योगः ।

लग्नेशेऽष्टमस्थेऽष्टमेशे च सूर्यसंयुते द्वितीये द्वादशे वर्षे पितृमरणयोगः ।

नवमस्थानाष्टमस्थानस्थे राहौ नवमान्नवमस्थे च सूर्ये षोडशेऽष्टादशवर्षे
वा पितृमरणयोगः ।

राहुयुते सूर्ये चन्द्रान्नवमस्थे शनी सप्तमे चैकोनविंशे वर्षे पितृमरण-
योगः ।

नवमेशे द्वादशस्थे द्वादशेशे च नवमस्थे चतुश्चत्वारिंशे वर्षे पितृमरण-
योगः ।

सूर्यनवांशस्थे चन्द्रे लग्नेशे चाष्टमस्थे पञ्चत्रिंशे चैकचत्वारिंशे वा वर्षे
पितृमरणयोगः ।

दशमेशे सूर्ये शनि मङ्गलयुते सति पञ्चाशद्वर्षे पितृमरणम् ।

पुनरपि भाग्ययोगानाह—

नवमेशयुते परमोच्चस्थे शुके तृतीयस्थे च शनौ बहुभाग्ययोगः ।

नवमस्थे गुरो नवमेशे च केन्द्रस्थे विशद्वर्षात्परं बहुभाग्ययोगः ।

परमोच्चस्थे बुधे नवमेशे च नवमस्थे पट्त्रिंशद्वर्षात्परतश्च बहुभाग्य-
योगः ।

लग्नस्थे नवमस्थे वा नवमेशे सप्तमस्थे च गुरौ (अत्र काशीसंस्करणे
लग्नेशे नवमस्थे नवमेशे च लग्नस्थे सप्तमस्थे च गुरौ इति पाठः) धनवाहनलाभा-
विभाग्ययोगः ।

दौर्भाग्ययोगः—

नवमान्नवमस्थे राहौ नवमेशे चाष्टमस्थे नरराशिस्थे वा (नीचराशिस्थे
इति काशीसंस्करणे) भाग्नहीनयोगः ।

शानियुते नवमस्थे शनौ लग्नेशे च नीचस्थे भिक्षाशनयोगः ।

उत्तरखण्डे त्रयोदशाध्यायानुसारं भाग्यविचार-प्रकारमाह ।^१

भाग्यविचारो लग्नाच्चन्द्राच्च नवमस्थानात्कार्यः ।

अत्रापि सर्वं वलावलविचारपुरुषरं हानिलाभौ द्रष्टव्यौ । यदि कश्चिद्-
ग्रहः स्वोच्चमित्राधिमित्रमूलत्रिकोणान्यतमभावस्थः स्यात्तर्हि भाग्यवृद्धिं विजा-
नीयात् । अथ च नीचशत्र्वतिशत्रुक्षेत्री भवेत्तदा भाग्यहानिरिति भावः । अपि च
लग्नाच्चन्द्राद्वा नवमस्थानात्केन्द्रत्रिकोणेपु यदि शुभा ग्रहास्तदोत्तमो भाग्योदयः ।
यदि पापास्तदा भाग्यहानिरिति ज्ञेयम् । तत्रापि विशेषोऽयं यदि ग्रहा
स्वोच्चस्या मित्रस्या वा स्युस्तदोत्तमं फलम् । नीचादिकाः स्युस्तदा शुभफला-
भावः ।

स्वदेशे परदेशे वा भाग्योदयविचारः ।

अथ भाग्येशः स्ववर्गस्थः स्वदेशे भाग्योदयं परवर्गस्थस्तदा परदेशे भाग्यो-
दयं ज्ञेयम् ।

कस्मिन् वर्षे कदा भाग्योदयमिति ज्ञानप्रकारमाह ।

भावग्रहयोरन्तरं कृत्वांशादिकस्य कलाः कुर्यात्तत्तश्च ताः कलाः शतद्वयेन विभजेत् लब्धं वर्षमासादिकं ज्ञेयम् पुनश्च वर्षमासादिकं द्विगुणीकृत्य स्थानद्वये स्थापयेत् ततश्चैकस्थानीयं पुनर्द्विगुणीकृत्य षष्टिसङ्ख्याया विभजेत् लब्ध-
वर्षादिकं द्वितीयस्थानीयसङ्ख्यायां न्यूनीकुर्यात्लब्धश्च भाग्यमावस्य स्पष्टः
कालो भवति ।

अत्र प्रकान्तरमपि —

ग्रहभावयोरन्तरं कृत्वा शेषं दशमिगुणीकृत्य ग्रहरश्मिसङ्ख्याया विभजेत्
शेषं वर्षादिकं भाग्योदयसमयो ज्ञेयः । अथवाष्टकवर्गोत्थवर्षेर्भाग्योदयं विजानी-
यात् ।

भावफलस्य विशेषणं नववर्गेण निर्णयं कुर्यात् ।

अथ च सूर्यादिग्रहाणामुच्चादिराशिस्ये तत्तल्लब्धग्रहानुसारं व्यापारादिक-
मवगच्छेत् । तत्र क्रमशो निम्नप्रकारेण निरूपणम् ।

यदि सूर्यः स्वोच्चस्थो मित्रस्थ उच्चवर्गादिस्थो वा स्यात्तदैर्भिवंस्तुव्यापारै-
र्द्रव्यलाभादिकं ज्ञेयम् ।

चामरादिराजचिह्नवस्तुविक्रयः, कृषिकर्म, सेवा, पैशुन्यम्, लिपिकर्म,
घनार्जनं, व्ययं, रोगनाशकर्म, गमनागमनविक्रयः, विवादः, प्रेतकार्यं, भ्रातृणां
फलहः, विवाहः, पुत्रादिकमित्यादिभिरिति भावः ।

यदि चन्द्रः स्वोच्चादिकस्थस्तदा शङ्खादिविक्रयः, मैथुनकर्म, स्त्रीपु-
राजपुरुषेषु च मित्रता, कृषिकर्म, वस्त्रादिव्यापारः, श्रावणविरोधः, स्वोत्कर्षहानिः
स्वदेशद्रव्यबलादिहानिश्चेत्यादिकं फलं वाच्यम् ।

श्रीमदोच्चादिकस्थश्चेत्तदा, सुवर्णसिद्धिः, जयः, वस्त्रलाभः, मित्रसमागमः,
भ्रातृभिविवादः, शत्रुकर्म, स्त्रीषु चञ्चलनेत्रत्वं, स्त्रीलाभः दासलाभः, सर्वेच्छा,
बलक्षयः, वलं धनान्तिश्चेत्यादिकं फलं ज्ञेयम् ।

मूलत्रिकोणस्थे कृषिकर्मणा राजसकाशादनाप्तिर्भवति ।

स्वगृहस्थे च वस्त्रसुवर्णादिकस्य लाभः । मित्रराशिस्ये च विशेषेण घन-

प्राप्तिः । अधिदात्रुस्ये कूरकर्मप्रवृत्तिः, अग्निभयः, कुष्टम्, सङ्ग्रहणी, गुल्मादिरो-
गश्चेत्यादिकं कुफलं वाच्यम् ।

बुधे चोच्चस्थे विद्याधनसुखयशसां सम्पादनं, राजसकाशाद्राजपुरुषाद्वा धन-
प्तियोगः । स्वस्थे सति लिपिशिल्पकर्मभ्यां राजस्त्रीयोगेन धनाप्तिः, मित्रक्षेत्रस्थे
धनाप्तिः क्षेत्रदासादिलाभः समस्थे कायकर्मणा धनाप्तिः, अधिदात्रुस्ये विद्यानाशः,
व्यापारे हानिः, अशमीरोगः, कुष्टम्, नीचस्थे बन्धुविरोधः, युद्धे पराजयः, स्वपौड-
शांशे सति, बन्धुविवादेन देशान्तरभ्रमणेन च धनाप्तियोगः, क्षेत्रसिद्धिर्जयः
विद्यालाभः, धनधान्यविवर्धनं, कृषिकर्मसमुद्योगः. सेवाकरणकौशलं विद्यार्जन-
श्चेत्यादिकं फलं ज्ञेयम् ।

गुरु-फलम्—

गुरो भाग्यस्थे, लक्ष्मीवान्, सुखी, गुणवान्, धर्मात्यः, सर्वसम्पत्तिमांश्च
मानवो भवति ।

मित्रराशिस्थे विद्यासम्पादनं, सेवाकरणञ्च, अधिमित्रस्थे त्वैश्वर्यप्राप्तिः,
स्त्रीपुत्रमित्रैर्धनयातिः, दात्रराशिस्थे च द्रव्यक्षेत्रनाशः पराजयश्चेत्यादिकं फलं
भवति ।

शुक्रफलम्—

उच्चस्थे भार्गवे राजकृत्यकरः, श्रीमान् पुत्रबन्धुयुतः सेनापतिरमात्यो विद्या-
र्जनपरो धनी याजकोऽध्यापको बहुस्त्रीकश्च भवति स्वस्थे सेनाधिकारी, राजप्रियै-
र्बन्धुभिरिष्टाप्तिः, सेवाकृपिविद्यादिकर्मयुतः, इष्टापूर्तकर्मकृत्, सर्वसम्पद्युतः,
श्रीमान् भवति ।

शनिफलम्—

शनेः फलं मङ्गलवदेव ज्ञेयम् ।

उपयुक्तफलस्य कदा फलावाप्तिर्भविष्यतीति प्रश्ने तत्समयानयनप्रकारमाह ।

भाग्यस्थराशेर्नवांशराशि भाग्यभावराशिश्चिह्नसङ्ख्यया गुणीकृत्य तत्रस्थ-
ग्रहरश्चिह्न सङ्ख्यया पुनर्गुणीकृत्य त्रिभिर्विभजेत् । शेषे शून्ये सति विपमे
भाग्यराशी चरस्थिरद्विस्वभावराशिक्रमेणादौ मध्ये चान्ते फलावाप्तिरिति ।

युग्मनवांशे सति चादौ मध्येऽन्ते वा फल प्राप्तिः । भाग्यराशौ युग्मे सति विपमनवांशके मध्येऽन्ते आद्ये फलाप्तिः, अथ वा युग्मराशौ वा युग्मनवांशे सति प्रथमे मध्येऽन्ते वा फलाप्तिर्ज्ञेया ।

दशमभावविचारः—

जातकपारिजाते दशमभावाद्विचारणीयवस्तूनां निर्देशः ।

“आज्ञात्मानविभूषणानि व्यसनव्यापार निद्राकृषि- ।

प्रव्रज्यागमकर्मजीवनयशोविज्ञानविद्याक्रमात् ।

कर्मस्वामिदिनेशबोधनगुरुच्छायासुतेश्चिन्तयेद्वृत्तानि ।”

अशुभयोगनाह—

दशमे वलहीने जातकः कर्महीनो भवति ।

राहौ केन्द्रत्रिकोणस्थे ज्योतिष्टोमादियज्ञकारकः प्रोक्तः । दशमस्थानादायुषः कर्मणश्च विचारो निगदितः ।

एकादशे दशमे च पापाक्रान्ते जातको नीचकर्मकृत्स्वजनद्वेषी च जायते ।

दशमेशोऽष्टमस्थे राहुणा युते सति जातको जनद्वेषी महामूर्खः दुष्कर्मकृच्च भवति ।

दशमेशे सप्तमस्थे शनिभीमयुते सति सप्तमेशे च पापाक्रान्ते शिश्नोदर-परायणयोगः ।

शुभयोगाः—

उच्चस्थे गुरुसंयुते दशमेशे नवमेशे च दशमस्थे मानैश्चर्यप्रतापप्राप्तियोगः ।

एकादशेशे दशमस्थे दशमेशे च लग्नस्थेऽथ वा तयोः (एकादशदशमेशयो-रिति) केन्द्रस्थयोः सुखजीवन-प्राप्तियोगः—

गुरुयुते बलवति दशमेशे दशमस्थे (काशी संस्करणे दशमेशे बलवति गुरो

मीनराशिस्थे इतिपाठः) वस्त्राभरणसौख्यादिप्राप्तियोगः । (अत्र मीनराशिस्थाने दशमभावस्यार्थबोधको मानशब्द एवोचितः) ।

पुनरप्यशुभयोगमाह—

एकादशस्थे सूर्य शनिशुक्रभूमयुते सति कर्मनाशकयोगः ।

अन्ययोगानाह—

उच्चांशे दशमस्थे राहौ गङ्गास्नानफलप्राप्तियोगः ।

दशमे मीनराशौ सति शनिना च युते वा संन्यासयोगः ।

शुभयोगानाह—

दशमस्थे गुरुयुते शुके लग्नेशे वलसंयुते स्वोच्चस्थे च चन्द्रे सम्यग्ज्ञानार्थ-
वान् जातको जायते ।

दशमेशे चैकादशस्थे लग्नस्थे चैकादशेशे दशमस्थे शुके च रत्नवान् नरो
भवति ।

स्वोच्चस्थे दशमेशे केन्द्रत्रिकोणगे गुरुणा युते दृष्टे वा सर्वकर्मयुतो भवति ।

दशमेशे लग्नेशेन युते लग्नस्थे केन्द्रत्रिकोणगे च चन्द्रे सत्कर्मसंलग्नयोगः ।

प्रशुभयोगाः—

नीचग्रहयुते दशमस्थे शनी पापयुते च दशमनवांशे कर्महीनयोगः ।

दशमेशेऽष्टमस्थेऽष्टमेशे च दशमस्थे पापग्रहेण युते सति दुष्कर्मकृद्योगः । (अत्र
मुम्बईसंस्करणे नार्थस्पष्टत्वम्) दशमेशे नीचस्थे दशमे दशमाद्दशमे च पापयुते
कर्मवैकल्ययोगः ।

कीर्तियोगानाह—

दशमस्थे चन्द्रे दशमेशे च चन्द्रात्त्रिकोणगे लग्नेशे च केन्द्रस्थे सत्कीर्ति-
योगः ।

एकादशेशे दशमस्थे दशमेशे च बलान्विते गुरुणा च दृष्टे सत्कीर्तियोगः ।

दशमेशे नवमस्थे लग्नेशे दशमस्थे पञ्चमस्थे च चन्द्रे ख्यातिकीर्तिप्राप्ति-
योगः ।^१

एकादशभावः^१—

एकादशभावस्य लाभेति नाम विद्यतेऽतोऽत्र लाभविचार एव प्रोक्तः ।

लाभयोगाः—

एकादशेशे च केन्द्रत्रिकोणस्थे बहुलाभयोगः ।

अत्रैकादशेश उच्चस्थोऽस्तं गतो वा स्यात्तदापि बहुलाभयोगः ।

एकादशेशे द्वितीयस्थे केन्द्रस्थे द्वितीये गुरुणा च युते सति बहुद्रव्यलाभ-
योगः । (अत्र काशी-संस्करणेऽर्धं श्लोकाधिक्यम्) । एकादशेशे शुभग्रहयुते तृतीयस्थे
सति) पट्त्रिंशद्वर्षे सहस्रद्वयनिष्कप्राप्तियोगः ।^२

एकादशेशे केन्द्रत्रिकोणस्थे शुभयुते सति सहस्रार्धनिष्कप्राप्तियोगः ।

एकादशस्थे गुरौ द्वितीयस्थे चन्द्रे नवमस्थे च शुके पट्सहस्रनिष्कप्राप्ति-
योगः ।

एकादशादेकादशस्थे चन्द्रेण युते गुरौ घनधान्ययुतो श्रीमान्, रत्नाद्याभूषण-
युतो जातको भवति ।

एकादशस्थे लग्नेशे लग्नस्थे चैकादशेशे त्रयास्त्रिंशद्वर्षे एव सहस्रनिष्क-
प्राप्तियोगः ।

एकादशस्थेद्वितीये द्वितीयस्थे चैकादशेशे विवाहात्परतद्वच भाग्योदय-
योगः ।

एकादशस्थे तृतीये तृतीयस्थे चैकादशेशे भातृभावाद्धनवाहनदिव्यभूषणा-
दिप्राप्तियोगः ।

१. वृ० पा० पू० भा० १४।२४०-२४६ (मुम्बई-सं०)

२. तर्जुन, १४।२४७-२६५.

३. वृ० पा० २२।४ (काशी-सं०)

द्वादशभावः^१—

विचारणोपवस्तूनां निर्देशो जातकपारिजाते^२
 “लग्नादन्त्यतदीशमानुतनयैर्द्वाराटनं दुर्गतिम् ।
 दातृत्वं शयनादि सौख्यविभवं वित्तक्षयं चिन्तयेत् ॥”

द्वादशेशश्चन्द्रो नवमैकादशपञ्चस्थः स्वोच्चस्वांशगोऽयं वा चैकादशानव-
 मपञ्चमनवांशं गश्चेत्तदा दिव्यगृहपर्यङ्कदिव्यगन्धभोगादिको दिव्यवस्त्रमाल्यादि-
 भूषणयुक्तो भवति ।

अशुभयोगमाह—

यदि द्वादशेशः शत्रुराशिस्थो नीचगो नीचनवांशगो वा सन् पण्डेऽष्टमेऽष्टम-
 नवांशके वा स्थितः स्यात्तदा जातको जाया सुखहीनोऽधिकव्ययशीलो दिव्यभोग-
 हीनश्च भवति ।

यदि द्वादशेशः केन्द्रत्रिकोणगश्चेत्तदा स्त्रीसुखभूषणादियुतः सुखी च
 भवति ।

यथात्र लग्नाद्द्वादशेशे जातककृते विचारो विहितस्तथैव भ्रातृपुत्रपित्रादिक-
 भावादद्वादशेन द्वादशभावेन वा तेषां भ्रातृपुत्रपित्रादिकानां सुखादिकस्य विचारो
 विधेयः ।

अथ प्रसङ्गाद्ग्रहाणां दृश्यादृश्यचक्रस्थितिवशात्फलमाह ।

अर्थात्लग्नात्प्रथमद्वितीयतृतीयदशमेकादशद्वादशस्था ग्रहाः प्रत्यक्षफलप्रदाः ।
 चैपरीत्ये चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमगा ग्रहा अप्रत्यक्षफलदायका भवन्ति ।
 मरणानन्तरं गतिविशेषे योगमाह ।

द्वादशस्य सूर्यभौमयुते राहौ द्वादशेशे च रविणायुते वा नरकप्राप्तियोगः ।
 शुभाशुभयोगानाह ।

१. वृ० पा० पू० भा० १४।२६६-२८० (मुम्बई-सं०)

२. कपिलेश्वर शास्त्री, जातक-पारिजातः १४।७२, चौखम्बा संस्कृत सीरिज
 बनारस ।

द्वादशस्थे शुभग्रहे द्वादशेशे स्वोच्चस्थे शुभयुते दृष्टे वा मोक्षप्राप्तियोगः ।

द्वादशे द्वादशेशे च पापाक्रान्ते दृष्टे वा देशदेशान्तरभ्रमणयोगः ।

द्वादशे द्वादशेशे च शुभयुते दृष्टे वा स्वदेशभ्रमणयोगः ।

द्वादशे शनिराहुभोगयुते शुभदृष्टिशून्ये च पापेन धनार्जनयोगः ।

लग्नेशे द्वादशस्थे द्वादशेशे च लग्नस्थे शुक्रेण युते सति धर्ममूलेन धन-
व्यययोगः ।

(ख) पञ्चमभावेपुत्रविचारे विशेषः ।

(अ) पुत्रावरोधे पूर्वजन्म शाप ज्ञान विचारः । शान्त्युपायश्च ।

ज्योतिषशास्त्रस्येदमेवोपयोगित्वं यद्भावि कुफल दूरीकरणार्थं यत्नो विधेयः ।
तेन कुफलनाशे सुफलप्राप्तिरिति । अस्मिन्नेव प्रकरणेऽस्य बीजान्युपलभ्यन्ते ।
तथा हि, यदि पूर्वजन्मकृत-दुष्कर्मफलेन सन्तत्यवरोधस्तत्र कीदृश उपायः
प्रकर्तव्यो येन पुत्रलाभः स्यादस्य चर्चास्मिन् प्रकरणे विद्यते । तथा हि—

यदि पूर्वजन्मनि कृतापराधेन सर्पेण शापो दत्तस्तदा तस्य कीदृश उपायः ।

केन केन ग्रहेण कस्य कस्य पूर्वजन्माजितशापस्य दोषो दृश्यते तत्प्रकारमाह ।

तस्योपायश्च कीदृशस्तस्याप्युल्लेखोऽत्र वितनोति । अयं च सम्वादोऽत्र
पार्वतीशङ्करयोः प्रश्नोत्तरेण निरूपितोऽस्ति मुम्बई-संस्करणे पूर्वखण्डे पौडशङ्ख्याके
पूर्वजन्मशापद्योतक नामकेऽध्याये सविस्तरं प्रोक्तः ।

काशी-संस्करणेऽपि चानेनैव नाम्ना त्र्यशीतिसङ्ख्याकेनाध्यायेन पूर्ववत्पा-
वन्तीशङ्करसम्वादेनैव वर्णितः ।

तथहि 'पार्वत्युवाच'—

देवदेव जगन्नाथ शूलपाणेष्वयध्वज, ।

केन योगेन मर्त्यानां वाल्म्ये शिशुनाशनम् ॥

शापमोक्षं च कृपया प्राणिनामल्पमेधसाम् ।'

काशीसंस्करणे—

केन योगेन पापेन ज्ञायतेऽपत्यनाशनम् ।
तेषां च रक्षणोपायं कृपया नाथ मे वद ॥^१

अथ द्वादशभावानां बलं गुरुलग्नेशसप्तमेशपञ्चमेशानां भावेशानाञ्च बलाबलं ज्ञात्वा सन्ततिभावमधिकृत्य फलनिरूपणम् ।

सर्वेषु बलहीनेषु सन्तत्यभावः—

यदि पञ्चमे भावे सूर्यमङ्गलराहुशनयो बलयुता स्थिताः भवेयुस्तथा पुत्र-
कारकोऽपि क्षीणबली तदानपत्यतायोगः ।

विविधशापानाह । प्रथमसर्पशापो निरूप्यते ।

पञ्चमे भीमदृष्टे भीमराशौ वा (मेपवृश्चिकयोः) राहौ, पञ्चमेशे राहुणा
युते पञ्चमस्ये दानौ चन्द्रेण दृष्टे युते वा, पुत्रकारके राहुणा युते पञ्चमेशे बलहीने
लग्नेशे भीमेन युते च, पुत्रकारके भीमेन युते लग्ने च राहुयुते पञ्चमेशे च
दुःस्ये (पञ्चाष्टमद्वादशेषु) ।

भीमनवांशे भीमयुते पञ्चमेशे बुधे राहुगुलिकयुते (क्षनियुते वा), पञ्चमे
भीमराशौ राहुणा युते बुधदृष्टे युते वा ।

पञ्चमे सूर्यशनिभीमराहुबुधगुरुयुते पञ्चमेशे लग्नेशे च निबले सति ।

लग्नेशे राहुयुते पञ्चमेशे भीमयुते पुत्रकारके च राहुणा दृष्टे, सर्पशापा-
त्पुत्रनाशः ।

शपपरिहारप्रकारः—

स्वगृहोक्तविधिना सुवर्णनिर्मितां नागप्रतिमां प्रतिष्ठाप्य सम्पूज्य च गोभूमि-
तिलसुवर्णादिसंयुतां स्वशक्तिवित्तानुसारं च दद्यात् । एवं कृते शान्तिर्भवति पुत्रश्च
जायते नागप्रसादिति भावः ।

पितृशापमाह—

पञ्चमस्थे सूर्ये नीचस्थे पञ्चमराशौ नवांशके शनियुते पापग्रहमध्यस्थे सूर्यत्रिकोणे च पापाक्रान्ते पापमध्ये पापदृष्टे वा, सूर्यराशिस्थे गुरौ पञ्चमेशे सूर्ययुते पंचमे लग्ने च पापाक्रान्ते, लग्नेशे दुर्बले पञ्चमस्थे पञ्चमेशे सूर्ययुते पञ्चमे लग्ने पापयुते, दशमेशे पञ्चमस्थे पञ्चमेशे च दशमस्थे पञ्चमे लग्ने च पापयुते, दशमस्थानाधिपे भीमे सति पञ्चमेशेन संयुते लग्ने पञ्चमे दशमे पापयुते च ।

दशमेशे दुःस्थे पुत्रकारके च पापराशिस्थे पञ्चमे लग्ने चापि पापे, लग्न-पञ्चमस्थेषु सूर्य भीमशनिषु चाष्टमे द्वादशे राहुगुरुयुते, लग्नादष्टमे सूर्ये पञ्च-मस्थे शनौ पञ्चमेशे राहुयुते लग्ने पापयुते च, द्वादशेशे लग्नस्थेऽष्टमेशे पञ्चमस्थे दशमेशेऽष्टमस्थे षष्ठेशे पञ्चमस्थे दशमस्थे वा पुत्रकारके राहुयुते च, सति पितृ-शापात्पुत्रक्षयः प्रोक्तः ।

एतद्दोषशान्त्यर्थं गयाश्राद्धं कुर्वति । सहस्रकं दशसहस्रकं ब्राह्मणानां भोजयेत् । कम्पादानं कृत्वा सवत्सकायाः गोदानं कुर्वति । एवं कृते पितृशापशान्तिर्भवति । पितृप्रसादाच्च कुलवर्द्धते पुत्रपौत्रादिप्राप्तिर्जायते ।

मातृशापमाह—

निम्नाङ्कितयोगेषु । अर्थात् पञ्चमेशे चन्द्रे नीचे पापमध्यगते वा चतुर्थे पञ्चमे च पापयुते ।

एकादशे शनियुते चतुर्थे च पापाक्रान्ते पञ्चमस्थे नीचस्थे चन्द्रे ।

पञ्चमेशे दुःस्थे लग्नेशे नीचस्थे चन्द्रे पापयुते ।

पञ्चमेशे दुःस्थे चन्द्रपापनवांशगे लग्ने पञ्चमे पापयुते च ।

पञ्चमेशे चन्द्रे शनिराहुमङ्गलयुते पञ्चमे नवमे वा पुत्रकारके ।

चतुर्थेशे भीमे शनिराहुयुते सति पञ्चमे लग्ने च सूर्यचन्द्रयुते च ।

लग्नेशे पुत्रेशे च षष्ठ्येऽष्टमस्थे चतुर्थेशे, दशमेशेऽष्टमेशे च लग्नस्थे ।

षष्ठेऽष्टमेशे च लग्नस्थे द्वादशस्थे चतुर्थेशे, पञ्चमे गुरुचन्द्रयोगे पापयुते सति, पापमध्यगे लग्ने चन्द्रे तु सप्तमस्थे, चतुर्थे पञ्चमे च शनिराहुयुते, षष्ठमेशे पञ्चमस्थे, पञ्चमेशेऽष्टमस्थे, चन्द्रे चतुर्थेशे च षष्ठाष्टमद्वादशान्यतमभावस्थे, मातृशापात्पुत्रक्षयः प्रोक्तः ।

एवमेव कर्कलग्ने भौमराहुयुते, पञ्चमे च शनिचन्द्रयुते, लग्ने पञ्चमेऽष्टमे द्वादशे च भौमराहुसूर्य शनियोगे, लग्नेऽंशे चतुर्थेऽंशे च पञ्चाष्टमद्वादशान्यतमभावस्थे, अष्टमस्थे गुरो भौमराहुयुते सति पञ्चमे शनिचन्द्रयुते चाप्येषु मातृशापादेव पुत्र क्षय इति पूर्ववज्ज्ञेयम् ।

मातृशापशान्त्युपायमाह—

सेतुस्तानं (सेतुवन्धरामेश्वरे समुद्रस्तानमिति भावः) कुर्वति । गायत्रीलक्षजपं विधाय ग्रहदानं (सर्वग्रहाणां कृते शास्त्रोक्तविधिना वस्तूनां दानमिति) कृत्वा रजतपात्रे दुग्धं च दद्यात् । पुनर्ब्राह्मणभोजनं कुर्वति । प्रदक्षिणानामष्टोत्तरसहस्रकमश्वधवृक्षस्य भक्तिचेतसा विदधीत । अनेनोपाययोगेन मातृशापशान्तिर्भवतिमातुः प्रसादाच्च कुलं वर्द्धते पुत्रपौत्रादिभिरिति भावः ।

भ्रातृशापयोगाः—

तृतीयेऽंशे पञ्चमस्थे भौमराहुयुते पञ्चमेशे लग्नेऽंशे चाष्टमभावस्थे सति लग्ने पञ्चमे च भौमशनियुते सति, तृतीयेऽंशे त्वमस्थे, गुरो नीचगे पञ्चमस्थे च शनी, पञ्चमेशेऽंशे चाष्टमस्थे । लग्नेऽंशे द्वादशस्थे, भौमे पञ्चमस्थे पञ्चमेशेऽष्टमस्थे पापयुते सति । पापमध्यगे लग्ने पञ्चमे च लग्नेशपञ्चमेशपुत्रकारकेषु च त्रिकस्थेषु । दशमेशे तृतीयस्थे पापयुते सति पञ्चमस्थे भौमे शुभयुते च । पञ्चमे बुधराशौ शनिराहुयुते सति द्वादशस्थे च भौमे । लग्नेऽंशे तृतीयस्थे, तृतीयेऽंशे च पञ्चमस्थे लग्ने तृतीये पञ्चमे च पापयुते । तृतीयेऽष्टमस्थे पुत्रकारके पञ्चमस्थे राहुगुलिकयुते दृष्टे वा । अष्टमेशे पञ्चमस्थे तृतीयेऽंशे युते, भौमशनियुते चाष्टमे च सति भ्रातृशापात्पुत्रक्षयो ज्ञेयः ।

शान्त्युपायमाह—

विष्णुकीर्तनं श्रवणं च कुर्यात् । चान्द्रायणं व्रतमाचरेत् कावेर्यां विष्णुप्रतिमासन्निधौ चाश्वत्थवृक्षारोपणं कुर्यात् । धेनूनां दशकस्य दानं कुर्वति । प्राजापत्यमाचरेत् । फलयुतां पृथिवीमपि दद्यात् भक्तिसंयुत इति । एवं कृते पुत्रवृद्धिर्भवति भ्रातृशापस्य च शान्तिर्भवति ।

मातुलशापमाह—

पञ्चमस्थे बुधे, गुरौ राहुभीमयुते, लग्ने च शनियुते, लग्नपञ्चमेशयोः पञ्चमस्थयोः बुधभीमयुतयोः सतोः, अस्तपञ्चमेशे लग्नस्थे सप्तमस्थे च शनौ लग्नेशे बुधयुते सति, चतुर्थेशे द्वादशेशे च लग्नस्थे चन्द्रवभीमयुते च पञ्चमे भावे, सति मातुलशापात्पुत्रक्षयः प्रोक्तः ।

शान्त्युपायमाह—

मातुलशापदूरीकरणार्थं विष्णुप्रतिमां प्रतिष्ठापयेत् । सेतुबन्धरामेश्वरस्य दर्शनं कुर्यात् । वापीकूपतडागादीनाञ्च स्थापनं कुर्वीत् । मातुलशापशान्तिर्भवति कुलञ्च वर्द्धते ।

ब्रह्मशापमाह—

गुरुराशौ राहुयोगे पञ्चमे गुरुभीमशनियुते नवमेशेऽष्टमस्थे, नवमेशे पञ्चमस्थे पञ्चमेशेऽष्टमस्थे गुरुभीमराहुयुते सति, नवमेशे नीचस्थे द्वादशेशे पञ्चमस्थे राहुयुते दृष्टे वा, गुरौ नीचस्थे लग्ने पञ्चमे वा राहुयुते पञ्चमेशे त्रिकस्थे, पापयुते पञ्चमेशे गुरौ चाष्टमस्थे । पञ्चमेशस्य सूर्यचन्द्रयोश्च वाष्टमस्थयोः सतोः । शनिनवांशस्थे भीमयुते गुरौ, पञ्चमेशे च द्वादशस्थे लग्नस्थे गुरौ, राहुयुते शनौ च नवमस्थे, द्वादशस्थे वा गुरौ । एषु योगेषु ब्रह्मशापात्पुत्राभावः कथितः । ब्रह्मशापस्य लक्षणमाह यो मनुष्यो विद्यागर्वेण ब्राह्मणानामपमानं करोति स ब्रह्मशापयुतो भवति तेन शापेन सन्तत्यवरोधो भवतीति भावः ।

शान्त्युपायमाह—

ब्रह्मकूर्चत्रयं कुर्वीत
सदक्षिणां गां दद्यात् ।

पञ्चरत्नयुतमुवर्णस्य दानं कुर्यात् । ब्राह्मणानां सहस्रकं ददासहस्रकं वा भोजयेत् ।

अनेन ब्रह्मशापशान्तिर्भवति ।

पत्नीशापमाह—

सप्तमेशे पञ्चमस्थे शनौ च सप्तमेशस्य नवांशस्थे पञ्चमेशेऽष्टमस्थे च ।

सप्तमेशोऽष्टमस्ये द्वादशेशे पञ्चमस्ये पुत्रकारके च पापाक्रान्ते ।

पञ्चमस्ये शुके सप्तमेशोऽष्टमस्ये पुकारके च पापयुते ।

द्वितीयस्ये पापे सप्तमेशोऽष्टमस्ये पञ्चमे पापयुते च ।

नवमस्ये शुके सप्तमेशोऽष्टमस्ये लग्ने पञ्चमे च पापयुते सति ।

नवमस्ये शुके पञ्चमेशे षष्ठस्ये गुरुलग्नेशसप्तमेशेषु च त्रिकस्थेषु सत्सु ।

पञ्चमे शुकराशौ (तुलावृषयोः) राहुचन्द्रयुते द्वादशे लग्ने द्वितीये पापयुते सति ।

शनिशुक्रयुते सप्तमे, अष्टमेशे पञ्चमस्ये, रविराहुयुते च लग्ने ।

द्वितीये भौमे, द्वादशे गुरौ, पञ्चमे शुके राहुदृष्टे युते वा ।

द्वितीयेषु सप्तमेशे चाष्टमस्ये, पञ्चमे भौमे, लग्ने शनौ, पुत्रकारके पापयुते सति । लग्ने राहौ, पञ्चमे शनौ, नवमे भौमे, पञ्चमेशे सप्तमेशे चाष्टमस्ये ।

एषु योगेषु पत्नीशापात्पुत्राभावो निगदितः ।

शान्त्युपायमाह—

सर्वभूषणभूषितां लक्ष्मीनारायणप्रतिमां विप्रदम्पत्योर्कृते भूषण शय्यां च दद्यात् । धेनूनां दशकं प्रयच्छेत् । शापशान्तिर्भवति पुत्रोत्पत्तिर्जायते ।

प्रेतशापमाह—

प्रेतशापविषेचनं विधत्ते । यस्य प्रेतक्रिया न भवति स प्रेतो भूत्वा वंश-विच्छेदं कुर्वते । पितृक्रियालोपेनास्य शापस्योत्पत्तिरिति ।

योगानाह—

शनिसूर्ययुते पञ्चमे, क्षीणचन्द्रे च सप्तमे, लग्ने राहौ, द्वादशे गुरौ ।

पञ्चमेशे शनौ चाष्टमस्ये भौमे लग्नस्ये पुत्रकारकेचाष्टमस्ये ।

लग्नस्ये पापे, द्वादशे सूर्ये, पञ्चमे भौमसूर्यबुधयुते, पञ्चमेशोऽष्टमस्ये ।

लग्नस्ये राहौ, पञ्चमस्ये शनौ पुत्रकारकेऽष्टमस्ये च ।

लग्ने राहुशुक्रगुरुयुते, चन्द्रे च शनिना युते, लग्नेषु चाष्टमस्ये ।

लग्ने राहौ, पञ्चमस्ये शनौ भौमदृष्टे युते वा ।

पुत्रकारके नीचस्थे पञ्चमस्थे नीचदृष्टे नीचयुते वा ।

लग्ने शनी, पञ्चमे राहो, सूर्ये चाष्टमस्थे, द्वादशे च भौमें ।

सप्तमेशे त्रिकस्थे, पञ्चमे चन्द्रयुते, शनिगुलिकयुते च लग्ने, शनिशुकयुतेऽष्टमेशे पञ्चमस्थे पुत्रकारके चाष्टमस्थे, एषु योगेषु प्रेतशापात्पुत्रक्षय इति ।

शान्त्युपायमाह —

विष्णु-श्राद्धं रुद्रस्नानं ब्रह्ममूर्तिदानं च कुर्यात् ।

तक्ष धेनुरजतपात्रनीलमण्यादीनां वस्तूनां दानं दधात् ।

एवं प्रेतशापनाशो भवति सुतोत्पत्तिश्च जायते इति भावः ।

(इ) बहुपुत्रयोगाः

राहुसूर्यदुषयुते पञ्चमे पुत्रकारके शुभसंयुते दृष्टे वा ।

पञ्चमेशे शुभराशिस्थे शुभदृष्टे पुत्रकारके च केन्द्रस्थे ।

लग्नेशे पञ्चमस्थे पञ्चमेशे च लग्नस्थे गुरो केन्द्रत्रिकोणगे सति ।

पञ्चमस्थे शनिनवांश रहिते राहो शुभदृष्टे च सति ।

पञ्चमेशे स्वोच्चस्थे लग्नेशे पुत्रकारके च शुभसंयुते ।

पञ्चमे पञ्चमेशे वा गुरुयुते शुभदृष्टे वा युते सति ।

पूर्णाबिलादये गुरो, लग्नेशे च पञ्चमस्थे पञ्चमेशे चापि बलान्विते ।

पञ्चमस्थे बलयुते गुरो लग्नेशे चापि बलवति ।

वर्गोत्तमांशे गुरो, लग्नेशस्य नवांशपती शुभग्रहे पञ्चमेशेन युते दृष्टे वा सति ।

द्वितीयेशे पञ्चमस्थे पूर्णं बलयुते, गुरो च वैशेषिकांशस्थे ।

स्वोच्चस्थे लग्नेशे पञ्चमेशे च परस्परं दृष्टे परस्परस्याने गते वा ।

पञ्चमेशस्य नवांश पती शुभयुते दृष्टे वा ।

लग्नेश पञ्चमेशयोः शुभग्रहयुतयोः केन्द्रस्ययोश्च द्वितीये बलान्विते सति ।

लग्नेशे सप्तमस्थे, सप्तमेशे द्वितीये च लग्नस्थे ।

सप्तमेशे ग्रहयुते स्वनवांशपतिराशिस्थे पञ्चमेशे द्वितीये च लग्नस्थे ।

एषु योगेषु बहुपुत्रयोगो भवति ।

(उ) अनपत्ययोगाः ।

नवम पञ्चमद्वितीयलग्नराशीशाः पापनवांशकाः पापयुताः स्युः ।
 लग्नसप्तमपञ्चमेशा गुरुश्च यदि बलहीनाः स्युः ।
 लग्ननवांशेशद्वादशेशौ चाष्टमस्थौ पञ्चमेशश्च कूरपष्ट्यंशस्थितश्चेत् ।
 लग्नेशपञ्चमेशौ त्रिकस्थौ पुत्रकारकश्च नीचराशिगश्चेत् ।
 गुरुः कूरपष्ट्यंशगः पञ्चमेशश्चाष्टमस्थौऽष्टमेशश्च पञ्चमस्थश्चेत् ।
 एषु योगेस्वनपत्ययोगा भवन्ति ।

(ऋ) चिरात्पुत्रयोगाः

लग्नेशे भौमे स्वोच्चस्थे, रविशनियुते शुभदृष्टे चाष्टमे सति ।
 लग्ने शनौ, गुरौ चाष्टमे, द्वादशे भौमे शुभदृष्टे स्वोच्चस्थे वा सति ।
 शनिगुरुबुधयुते पञ्चमे, पञ्चमेशे च लग्नस्थे शुभराशिस्थे वा सति ।
 पञ्चमे राहुसूर्यशुक्रगुरुयुते शुभदृष्टे वा युते, पञ्चमेशे शुभराशिस्थे सति ।
 लग्नस्थे बुधे, द्वितीये, तृतीये च पापयुते पञ्चमेशे शुभराशिस्थे सति ।
 एषु योगेषु चिरात्पुत्रप्राप्तियोग इति भावः ।

(लृ) वत्तकपुत्रयोगाः ।

पञ्चमे भौमे शनिराशौ लग्ने बुधेन युते दृष्टे वा ।
 पञ्चमे बुधराशौ शनिराशौ वा शनिगुलिकयुते दृष्टे वा ।
 पञ्चमे बुधराशौ बुधयुते दृष्टे वा लग्नेशे च शनौ सति ।
 पञ्चमेशे शनियुते बुधभौमदृष्टे लग्नेशे बुधनवांशस्थे ।
 सप्तमेशे चंकादशस्थे पञ्चमेशे शुभसंयुते, पञ्चमे शनौ बुधे वा ।
 पञ्चमेशे नवमस्थे, नवमेशे दशमस्थे, पञ्चमे शनिदृष्टे ।
 लग्नेशे शुके चोच्चस्थे, पञ्चमे शनियुते, कारके च बलवति ।
 पञ्चमे चन्द्रे लग्ने पञ्चमे च शनौ पूर्णबलवति गुरौ च ।
 पञ्चमेशे सूर्ये लग्ने पञ्चमे शनिबुधयुते पञ्चमेशे बलवति च ।
 लग्नेशे बुधे पञ्चमस्थे भौमदृष्टपुत्रकारके चंकादशस्थे ।
 लग्नेशे गुरौ पञ्चमे शनिदृष्टे, पञ्चमेशे मङ्गलराशिस्थे (मेघवृश्चिकयोः)

एषु योगेषु दत्तकपुत्रयोगा भवन्ति ।

सूर्यादिग्रहानुसारं तत्तद्ग्रहकृतसन्त्यत्यवशेषफलदूरीकरणार्थं तत्तद्ग्रहानुसारं शान्त्युपायानाह ।

सूर्यदोषे हरिवंशपुराणश्रवणं, चन्द्रभौमदोषे च शङ्करपूजनं रुद्रोपाठश्च, बुधदोषे संपुटकांस्थपात्रविधिः, गुरुदोषे पितृपूजा, शुक्रदोषे गोप्रतिपालनं, शनिदोषे मृत्युञ्जयमन्त्रजपं, राहुदोषे कन्यादानं, केतुदोषे कपिलागोदानमेते चात्रोपायाः प्रोक्ता एषां विधिपूर्वकमनुष्ठानेन पुत्रोत्पत्तिर्भवति ।

अस्यैव प्रकारणस्याचार्यमन्त्रेश्वरेणापि फलदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः पुत्रचिन्तानाम्ना वर्णितः ।

पुत्रयोगमनपत्ययोगञ्चाधिकृत्य वर्णनानन्तरं सन्तानदोषपरिहारोऽपि चोल्लिखितः तथा हि ।

विष्टिः स्थिरं वा करणं यदि स्यात् कृष्णं भजेत् पौरुषसूक्तमन्त्रैः ।
षष्ठ्यां गुहाराधनमत्र कार्यं यजेच्चतुर्थ्यां किल नागराजम् ॥
रामायणस्य श्रवणं नवम्यां यद्यष्टमी चेष्ट्रवणस्रतं च ।
चतुर्वशी चेद्यवि रुद्रपूजां स्याद्द्वादशी चेत्स्मृतमन्नदानम् ॥
तृप्तिपितृणामिह पञ्चदश्यां कृष्णे दशम्याः परतोऽतियत्नात् ।
पक्षत्रिभागेष्वपि नागराजं स्कन्दं च सेवेत हरिं क्रमेण ॥'

एवमत्र तिथिकरणदोषशान्तिरुक्ता—

पुत्रावरोधे शिवगरुडपितृमातृसुवासिनो भगवती ग्रामदेवता कार्तिकेयरिपु-
ज्ञातिवाल-श्रीरिण्डिजगुरुसर्पप्रेतादिकृतविविधशापानां तत्तद्ग्रहानुसारमुल्लेखो
विहितः ।

१. मन्त्रेश्वरः, फलदीपिका, (१२।१६-१८) के० एम० कृष्णमूर्ति, ६५ पदंक्रास
रोड, बासावांगुदी, बंगलोर ।

पुष्पद्रुमाश्चत्यादिवृक्षाणां छेदोऽपि पुत्रावरोधे ग्रहानुसारमेव निर्दिष्टः ।^१

जातकपारिजातेऽपि पुत्रभावमधिकृत्य यत्र विविधयोगाः प्रोक्तास्तत्र पारा-
शरस्यानुकरणं कृत्य देवविप्ररिपुषितृमातृसर्पादीनां शापदोषेण तत्तद्ग्रहयोगानुसारं ।
योगानामपि निरूपणं विहितम् ।^२

(ग) द्वादशभावेशफलकथनम् ।^३

द्वादशभावेशानां पृथक् पृथक् द्वादशभावस्थित्यनुरूपं फलकथनम् ।

द्वादशभावानां पृथक् पृथक् फलमुत्वास्मिन् प्रकरणे द्वादशभावेशानां
द्वादशभावेषु पृथक् पृथक् स्थितिवशात्फलं निरूप्यते ।

पूर्वं लग्नेशस्य फलमाह—

लग्नेशे लग्नस्थे पुष्टदेहस्वपराक्रमाजितधनसम्पन्नो मनस्वी द्विभार्यः
परस्त्रीगामी वा चञ्चलो भवति ।

लग्नेशे द्वितीयभावस्थे धनी सुखी सुशीलो विद्वान् बहुभार्यो गुणवान् च
प्रोक्तः ।

लग्नेशे तृतीयस्थे— सिंहतुल्यविक्रमः सर्वसम्पत्तियुतो मानी द्विभार्यः सुखी
बुद्धिर्माश्च निगदितः ;

चतुर्थस्थे लग्ने— पितृमातृसौख्ययुतो बहुभ्रातृकः कामी सुन्दरश्च ।
कथितः ।

पञ्चमस्थे लग्नेशे— मध्यमपुत्रसौख्ययुतो ज्येष्ठापत्यहीनः क्रोधी राजप्रवेश-
कश्च ज्ञेयः ।

१. तत्रैव १२।१६-२२.

२. कपिलेश्वर शर्मा, जातक पारिजातः १३।२२-३७, योगम्बा सरस्वती शिरिष,
बनारस ।

३. नृ० पृ०, १५ अध्यायः सकलः (मुम्बई-सं०)

- षष्ठस्थे लग्नेशे— देहसौख्यहीनो भवति । यदि चात्र लग्नेशः शुभदृष्टि-
रहितः पापेन युतो भवति तदा शत्रुतः पीडाऽपि प्रोक्ता ।^१
- सप्तमस्थे लग्नेशे— भार्यामरणं प्रवासी दरिद्री विरक्तश्च भवति । (अत्र
पापग्रहे सति भार्यामरणमिति काशी-संस्करणम्)
नृपश्चापि जायते । (अनेन शुभग्रहे सतीति स्वतः
प्रतीयते) ।
- अष्टमस्थे सति— सिद्धविद्यायुतो द्यूतकरश्चौरः क्रोधी परदारस्तश्च
विज्ञेयः ।
- नवमस्थे सति— भाग्यवान् जनप्रियश्चतुरो, वाग्मी, पुत्रधनदारयुतो
विष्णुभक्तिरतश्च बोध्यः ।
- दशमस्थे सति— पितृसौख्ययुतो नृपमान्यः ख्यातः स्वाजितधनयुतो
भवति ।
- एकादशस्थे सति— बहुलाभयुतो बहुगुणोदार्यान्वितः ख्यातश्च प्रोच्यते ।
- द्वादशस्थे सति— देहसौख्यहीनो व्यर्थव्ययकरो महाक्रोधी च भवति (अत्र
मुम्बई) संस्करणे दशमैकादशद्वादशभावफलं नाङ्कित
मिति प्रमाद एव कारणं ज्ञायते) ।
- द्वितीयभावेशफलम्—
- द्वितीये लगे लगे— पुत्रवान् कुटुम्बपालकः धनवान् परकार्यकुन्तिष्ठुरश्च
प्रोक्तः ।
- द्वितीयस्थे सति— धनवान् गर्वी सुतहीनो द्विभार्यस्त्रिभार्यो वा ज्ञेयः ।
- तृतीयस्थे सति— विक्रमी, गुणी, कामी, लोभी, देवनिन्दकः, परदाराभि-
गामी च कथितः ।

१. तत्रैव १५।१६, षष्ठस्थस्य लग्नेशस्य फलं नोस्त्वित्यतम् । अत्र प्रमाद एव
कारणमिति ज्ञायते ।

- चतुर्थस्थे पञ्चमस्थे सर्वसम्पत्तिमान् भवति ।
 च सति— (अस्य मुम्बई-संस्करणे नोल्लेखः)
- षष्ठस्थे सति— वित्तनाशो गुदोरुप्रदेशरोगश्च निगदितः ।
- सप्तमस्थे सति— वैद्यः परदाराभिगामी च भवति तस्य पत्नी वेश्या माता च व्यभिचारिणी प्रोक्ता ।
- अष्टमस्थे सति— भूमिद्रव्यप्राप्तिः पत्नीसौख्यं स्वल्पं ज्येष्ठभ्रातृसुखाभावश्च विज्ञेयः ।
- नवमस्थे सति— धनवान्, उद्यमी, चतुरो, बाल्ये रोगी परतश्च सुखी निगदितः ।
- दशमस्थे सति— कामी, मानी, बहुस्त्रीधनयुतोऽपि पुत्रसुखहीनः कथितः ।
- एकादशस्थे सति— सर्वलाभयुतो सदोद्योगी मानी कीर्तिमाँश्च जायते ।
 (मुम्बई-संस्करणे नोल्लेखः)
- द्वादशस्थे— मानी, साहसी, धनहीनो, ज्येष्ठापत्यसुखरहितो राजभू-
 त्यश्च भवति ।
- तृतीयेशफलमाह—
- तृतीयेऽग्नस्थे चैकादशस्थे च फलसामान्यम् ।
 स्वभुजार्जितधनयुतो मूखः कुशो महारोगी, साहसी,
 परसेवारतश्च प्रोक्तः ।
- द्वितीयस्थे सति— गुदाभञ्जनिका, स्थूलः, परधनदाररतः, स्वल्पारम्भी,
 सुखहीनो, भवति ।
- तृतीयस्थे सति— विक्रमी, पुत्रधनसुखंश्चरंयुतश्च प्रोक्तः ।
- चतुर्थस्थे पञ्चमस्थे— दशमस्थे च सति फलसामान्यम् । सुखी, धनबुद्धियुतश्च
 भवति । परं चास्य भार्यातिक्कुरा कथिता ।
- षष्ठस्थे सति— भ्रातृघनृभंहाधनी, मातुलसुखहीनो, मातुलानोप्रियश्च
 प्रोक्तः ।

सप्तमस्येष्टमस्ये च सति सामान्यं फलम्—

चौरः परदारगामी, बाल्ये कष्टयुतो राजद्वारे च-मृत्यु-
माप्नोति ।

नवमस्येव्ययस्ये च सामान्यं फलम्—

स्त्रीभिर्भाग्योदयम् । पिता च महाचोरो निगदितः ।

चतुर्थेशफलमाह—

लग्नस्ये सप्तमस्ये च— विद्यागुणमातृभूमिवाहनमुखयुतः सभायां मूकश्च भवति
द्वितीयस्ये— कुटुम्बधनमुखान्वितो, मानी, साहसी, मायावी, च
भवति ।

तृतीयस्ये चैकादशस्ये— नित्यरोगी, गुणवान्, स्वोपार्जिषत्तयुत, उदारश्च,
कथितः ।

चतुर्थस्ये— मन्त्री, चतुरो, मानी, सुशीलः, सुखी, स्त्रीप्रियः, सर्वधन-
स्वर्ययुतश्च जायते ।

पञ्चमस्ये नवमस्ये च— सुखी, सर्वजनप्रियो, मानी, वंष्णवश्च भवति ।

षष्ठस्ये— क्रोधी, चोरोऽभिचारी दुष्टचित्रो, मनस्व्यपि च जायते ।

मष्टमस्ये द्वादशस्ये च सामान्यं फलम्—

सुखहीनः, वलीवी, जारजश्च प्रोक्तः

दशमस्ये— राजमान्यो, रसायनी, महत्सौख्ययुतश्च भवति ।

पञ्चमेशफलमाह—

लग्नस्ये तृतीयस्ये च तुल्यं फलम्—

मायावी पिशुनोऽतिकृपणश्च भवति ।

द्वितीयस्येष्टमस्ये च तुल्यं फलम्—

बहुपुत्रः कासश्वासरोमयुतो धनवान्, सुखहीनः, क्रोधी,
च प्रोक्तः ।

चतुर्थस्ये—

मातृसुखयुतो, लक्ष्मीवान्, बुद्धिमान् मन्त्रो, गुरुर्य भवति ।

पञ्चमस्थे— कूरभाषी, धार्मिको मतिमान्, पुत्रसुखहीनश्च भवति ।

षष्ठ्ये द्वादशस्थे च तुल्यं फलम्—

मृतपुत्रो, दत्तकपुत्रयुतो, धनवांश्च भवति । अस्य पुत्रेण शत्रुतापि जायते ।

सप्तमस्थे— मानी, सर्वधर्मवान्, तुङ्गशरीरो भक्तियुतश्च विज्ञेयः ।

नवमस्थे दशमस्थे च तुल्यं फलम्—

अस्य पुत्रो नृपतुल्यो, ग्रन्थकर्ता, कुलदीपकश्च प्रोक्तः ।

एकादशस्थे—

पण्डितो, जनप्रियो, ग्रन्थकर्ता, बहुपुत्रधनयुतो, महोदयश्च प्रोच्यते ।

अथ षष्ठेशफलमाह—

लग्नस्थे सप्तमस्थे चैकादशस्थे तुल्यं फलम्—

धनगुण-कीर्तिमान् साहसयुतः पुत्रहीनश्च प्रोक्तः ।

द्वितीयस्थे दशमस्थे च तुल्यं फलम्—

साहसी, कुलक्षयातः, परदेशवासी, वक्ता, स्वकर्मरतश्च कथितः ।

तृतीयस्थे चतुर्थस्थे च तुल्यं फलम्—

क्रोधी, मनस्वी, पिशुनो, द्वेषी, चञ्चलोऽतिधनयुतश्च कथितः ।

पञ्चमस्थे—

दयालुः, सुखी, सौम्यः, स्वकार्यचतुरश्च निगदितः । मित्रघनादिकञ्चास्य चञ्चलं प्रोक्तम् ।

अष्टमस्थे द्वादशस्थे च सामान्यं फलम्—

रोगी, परदाराभिगामी, जीवहिंसारतो, मनस्विनां शत्रुश्च प्रोच्यते ।

नवमस्थे—

काष्ठपापाण्यव्यापारी कथितः । व्यापारे चापि क्वचिद्धानि क्वचिद्भृद्भिश्चास्य ज्ञेया ।

सप्तमेशफलमाह—

लग्नस्थे सति—

परदारलम्पटो, दुष्टश्चतुरो धीरो, हृदि वातरोगश्च भवति ।

द्वितीयस्थे नवमस्थे च तुल्यं फलम्—

नानास्त्रीयुतः, आरम्भी, दीर्घसूत्री, स्त्रीषु चित्तासक्तश्च कथितः ।

तृतीयस्थे चैकादशस्थे तुल्यं फलम्—

मृतपुत्रश्च, भवति । पुत्राणां जीवनं क्वचित् । यत्नेन पुत्रोत्पत्तिः स्यात् ।

चतुर्थस्थे दशमस्थे सामान्यं फलम्—

धर्मात्मा, दन्तरोगी, सत्यवक्ता, च भवति । अस्य पत्नी पतिव्रता न कथिता ।

पचमस्थे—

सर्वगुणधनहर्षयुतो सदा सुखी मानी च प्रोक्तः ।

षष्ठस्थेऽष्टमस्थे च तुल्यं फलम्—

कामिनी, रोगिणी चास्य पत्नी भवति । क्रोधी, सुखही-
श्चजायते ।

सप्तमस्थे—

स्त्रीसुखयुतो, बुद्धिमान् धीरो, वातरोगी च भवति ।
(नास्य मुम्बई-संस्करणे चोल्लेखः)

द्वादशस्थे—

दरिद्रः, कृपणो, निर्धनी, वस्त्राजीवी, च भवति । अस्य सुन्दरी भार्या प्रोक्ता ।

अष्टमेशफलमाह—

लग्नस्थे सप्तमस्थे सामान्यं फलम्—

द्विभार्योर्ज्वल्लवो, व्रणरोगी, च प्रोक्तः ।

द्वितीयस्थे—

वाहुवलरहितः, स्वल्पधनवान्, च कथितः । नष्टं वित्त-
ञ्चास्य नोपलभ्यते ।

तृतीयस्थे— मातृसौख्यहीनः, सालस्यो, बलहीनो मृत्यरहितश्च प्रोक्तः ।

(मुम्बई-संस्करणे पाठाभावः)

चतुर्थस्थे— मातृगृहभूमिसुखहीनो, मित्रद्रोही च कथितः ।
(मुम्बई-संस्करणे नोल्लेखः)

पञ्चमस्थे चैकादशस्थे तुल्यं फलम्—

अस्य वृद्धिर्न भवति धनञ्च न गृहे स्थीयते स्थिरबुद्धिश्च भवति ।

षष्ठस्थे द्वादशस्थे च तुल्यं फलम्—

नित्यं रोगी बाल्ये सर्पजलमययुतश्च कथितः ।

अष्टमस्थे—

धूतकरश्चैरोऽन्यथावादी गुहनिन्दारतो भवति । भार्या चास्य पररता ज्ञेया ।

नवमस्थे—

महापापी नास्तिकः सुतहन्ता प्रोक्तः । भार्याचास्य वन्ध्या भवति । परदारघनरतश्च ज्ञेयः ।

दशमस्थे—

पितृसुखहीनः पिशुनोऽकर्मण्यश्च बोध्यः ।
(मुम्बई-संस्करणे नास्योल्लेखः)

नवमेशफलम्—

लग्नस्थे सप्तमस्थे च तुल्यं फलम्—

गुणवान् कीर्तिमान्, च प्रोक्तः । कार्यसिद्धिश्चास्य न जायते ।

द्वितीयस्थे तृतीयस्थे च तुल्यं फलम्—

सदा भाग्यचिन्तको, धनवान्, गुणवान्, कामी, जनप्रियः, पण्डितश्च कथितः ।

चतुर्थस्थे दशमस्थे च तुल्यं फलम्—

मन्त्री, सेनानायकः, पुण्यवान्, यशस्वी, बाग्मी साहसो ऋषयरहितश्च निगदितः ।

पञ्चमस्थे चैकादशस्थे तुल्यं फलम्—

भाग्यवान्, जनप्रियो, धीरा, मानी, गृणवान्, गुरुभक्ति-
रतश्च प्रोक्तः ।

षष्ठस्थे द्वादशस्थे च तुल्यं फलम्—

भाग्यहीनमातुलसुखशून्यो ज्येष्ठभ्रातृरहितश्च कथितः ।
अष्टमस्थे— पूर्ववत्फलम् (मुम्बई-संस्करणे नोत्तेजः)

दशमेशफलम्—

लग्नस्थे—

कविर्बाल्ये सुखी परतश्चार्यवृद्धिरतो भवति ।

द्वितीयस्थे तृतीयस्थे सप्तमस्थे च तुल्यं फलम्—

मनस्वी, वाग्मी, कामी, सत्यधर्मरतश्च ज्ञेयः ।

चतुर्थस्थे दशमस्थे च तुल्यं फलम्—

ज्ञानवान्, सुखविक्रमी, गुह्यदेभक्तिरतो, धर्मात्मा, सत्य-
वादी च भवति ।

पञ्चमस्थे चैकादशस्थे सामान्यं फलम्—

धनपुत्रसुखयुतः सत्यवादी, सदा हर्षान्वितश्च कथितः ।

षष्ठस्थे द्वादशस्थे सामान्यं फलम्—

शत्रुपीडितचतुरः, सुखहीनश्च ज्ञेयः ।

अष्टमस्थे—

भाग्यज्येष्ठभ्रातृसुखीनश्च विज्ञेयः (मुम्बई-संस्करणे
नास्त्ययं पाठः)

नवमस्थे—

बहुभाग्यगुणसौन्दर्यमातृसुखयुतो भवति । मुम्बई-
संस्करणे नायं पाठः)

एकादशेशफलम्—

लग्नस्थे—

धनकौतुकयुतो, वक्ता, समद्रष्टा, सात्त्विकश्च ज्ञेयः ।

द्वितीयस्थे पञ्चमस्थे सामान्यं फलम्—

सर्वसिद्धिप्रदो, धार्मिको, नानासुखपुत्रान्वितश्च कथितः ।

- तृतीयस्थे— सर्वकार्यनिपुणतीर्थतत्परः सर्वकार्यकुशलश्च प्रोक्तः ।
चतुर्थस्थे— तीर्थयात्रापरो मातृगृहभूमिसुखयुतो जायते ।
षष्ठस्थे— नानारोगयुतः प्रवासी, सुखी, परवकश्च कथितः ।
सप्तमस्थे चाष्टमस्थे तुल्यं फलम्—
उदारो, गुणवान्, कर्मी, मूर्खश्च कथितः । भार्या तस्य न जीवति ।
नवमस्थे दशमस्थे च तुल्यं फलम्—
राजपूज्यो, धनवान्, सत्यवादी, चतुरो निजधर्मपरश्च प्रोक्तः ।
एकादशस्थे— वाग्मी, कविः, पण्डितश्च ज्ञेयः ।
द्वादशस्थे— म्लेच्छसंसर्गरतः, कामी, बहुभार्यश्चञ्चलो, लम्पटश्च बोध्यः ।

द्वादशेशफलमाह—

- लग्नस्थे सप्तमस्थे सामान्यं फलम्—
स्त्रीसुखहीनः, दुर्बलो, धनविद्याशून्यः, कफरोगी च प्रोक्तः ।
द्वितीयस्थे चाष्टमस्थे सामान्यं फलम्—
विष्णुभक्तियुतो, धार्मिकः, प्रियवादी, सर्वगुणयुतो भवति ।
तृतीयस्थे नवमस्थे च सामान्यं फलम्—
गुरुद्वेषी, भार्याद्वेषी प्रियद्वेषी स्वशरीरपोषकश्च कथितः ।
चतुर्थस्थे— मातृभूमिवाहनसुखहीनश्च कथितः ।
(मुम्बई-संस्करणे नोत्प्लेखः)
पञ्चमस्थे— सुतविद्याहीनस्तीर्थयात्रापरः प्रोक्तः ।
(मुम्बई-संस्करणे नोत्प्लेखः)

षष्ठस्थे द्वादशस्थे च सामान्यं फलम्—

पापी, मातृहन्ता, क्रोधी, परदारलम्पटो दुःखी च
कथितः ।

दशमे चैकादशस्थे तुल्यं फलम्—

पुत्रसुखहीनो, मणिमाणिक्यमुक्तादियुक्तो भवति ।

(घ) समीक्षा

(अ) पूर्वपरम्परा—

यद्यपि द्वादशभावानां स्पष्टीकरणस्य विधिः पूर्वभागस्य तृतीयाध्याये
दृश्यते । एवं च द्वादशभावानां भावेशानाञ्च फलमपि १४, १५ तमयोः अध्याययोर्म-
ध्येऽवलोक्यते ।^१ अस्य चर्चोत्तरभागस्य द्वितीयेऽध्यायेऽपि भावानां स्पष्टीकरणस्य
तथा चतुर्थाध्याये द्वादशभावविचार्यवस्तूनामुल्लेखेन विद्यते ।^२ अपि च द्वादशभा-
वानां संज्ञानाम् निर्देशोऽपि नवमेऽध्याये उपलभ्यते ।^३ भावफलशब्दोऽपि षोडशाध्याये
दृश्यते । एवञ्चात्र निर्णीयते भावफलस्यास्मिन् ग्रन्थेऽष्टकवर्गवदायुर्दायवञ्च
भागद्वये एव चर्चा विद्यते । अतएव भावफलस्यातीव प्राचीनत्वं दरीदृश्यते ।
होराशास्त्रस्य रचनेनैव भावफलमाश्रित्य सम्भूता । उत्तरभागे गर्गहोराया निर्देशस्य
स्पष्टोल्लेखः ।^४ अतएव भावफले गर्गस्य पराशरात्पूर्ववर्तित्वं सिद्ध्यति । द्वादश-
भावानाश्रित्य ग्रहाणां फलकथनस्य प्रकारोऽपि नारदपुराणे विद्यते ।^५ अत्र च
ब्रह्मणो मानसपुत्राणां सनकसनन्दनसनत्कुमारसनातनैः सह नारदस्य सम्वादः ।
अत्र च सनन्दनो वक्ता नारदः श्रोता । अतएव सनन्दनोऽपि जातकशास्त्रज्ञः परा-
शरात्पूर्ववर्ती सिद्ध्यति । बृहत्पाराशरेऽपि लोमशसुजन्मसम्वादेन ३३ तमो

१. वृ० पा० पू० भा० ३. १४, १५ अध्यायाः (मुम्बई-स०)

२. तत्रैव, उ० भा० २।१ एवञ्च ४।२-६.

३. तत्रैव उ० भा० ६।१-६

४. तत्रैव उ० भा० १२।४२.

५. नारदमहापुराणम् (१।२।२४४-२५८) संक्षिप्तनारदविष्णुपुराणकम्,
कल्याणम्, जनवरी १९५४, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

अध्यायो विद्यते यत्र भावानां भावफलस्य चर्चा वर्तते ।^१ शम्भुहोराप्रकाशे युञ्जाचार्येण ६ तमो अध्यायोभावफलाध्याय नाम्नेवाङ्कितः अत्र च द्वादशभावानां पृथक्-पृथक् सुन्दरः फलविचारो विहितः । भावेशानां भावानुरूपं ग्रहाणाञ्चापि फलकथनं दृश्यते ।^२

मानसागर्यामपि १, २, ३, तमेषु अध्यायेषु ग्रहाणां भावानुरूपं फलं द्वादशभावानां द्वादशभावेशानाञ्च पृथक्-पृथक् फलकथनमुपलभ्यते ।^३

एवमन्यैरपि परवर्त्तिभिराचार्यैः लेखकैश्चानुकरणं कृतम् । तच्च तत्रैव पुस्तकेषु द्रष्टव्यम् । विस्तारभयाच्चात्रनोल्लिख्यते ।

(इ) उत्तरवर्त्तिषु प्रभावः ।

पराशरादुत्तरवर्त्तिषु भावफलकथनस्य सुतरां महान् प्रभावो दरीदृश्यते ।

जैमिनिना तु न केवलं लग्नादेव भावफलं कथितमपि तु पदादुपपदात्मकारकादात्मकारकांशच्छब्दाद्भावघटीहोरालग्नेभ्योऽपि भावेभ्यः फलकथने पराशरवदेव सूक्ष्म विचारो निर्दिष्टः ।^४ वराहमिहिरेण नारदपुराणवत्केवलं द्वादशभावस्यग्रहाणां फलमेव बृहज्जातकस्य विशाध्याये लिखितः ।^५

सारावल्यामपि कल्याणवर्मणा वराहमिहिरस्मैवानुकरणं कुर्वता ३० तमो अध्यायो ग्रहभावफलाध्यायनाम्नाङ्कितः ।^६

१. बृ० पा० पू० भा० ३३ तमो अध्यायः, (मुम्बई-सं०)

२. महीधर शर्मा, शंभुहोराप्रकाशः (६ तमो अध्यायः) गंगाविष्णु श्री कृष्णदास, लक्ष्मीवैकटेश्वर स्टीम् प्रेस, कल्याण, बम्बई ।

३. शत्रूप मिश्रः, मानसागरी (१, २, ३ तमा अध्यायाः) भार्गव पुस्तकालय, काशी ।

४. भन्पुतानन्द झा, जैमिनिसूत्रम् (प्रथमाध्याये प्रथमद्वितीयपादौ अन्यत्र च) चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

५. भन्पुतानन्द झा 'बृहज्जातकम्', (२० तमो अध्यायः) चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

६. सीताराम झा, सारावली (३० तमो अध्यायः) मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड सन्स, बनारस ।

जातकपारिजाते तु वैद्यनाथमहोदयेन ११, १२, १३, १४, १५, तमा अध्याया द्वादशभावफलाध्यायरूपेणाङ्किता अत्र च बृहत्पाराशरस्यानुसरणं कुर्वता बहुयोगपुरः सरं विशदोपन्यासो विहितः। मयाप्यत्र सर्वत्र जातकपारिजात-स्युद्धरणानि लिखितानि। द्वादशभावेषु विचार्यवस्तूनां त्वत्र सुन्दरैश्चमत्कारी च विचारो दृश्यते।^१ आचार्येण दुण्डिराजेन जातकाभरणं पृथक्-पृथक् द्वादश-भावानां भावानुरूपं ग्रहाणाञ्च फलं लिखितम्। अत्र षष्ठोऽध्यायो द्वादशभावफला-ध्यायनाम्नांऽङ्कितः।^२ सर्वार्थचिन्तामणी व्यङ्कटेशेन द्वितीयाध्यायादारम्याष्टमा-ध्यायान्तं द्वादशभावानां विशदोविचारो विहितः। अत्रापि जातकपारिजातवद्-बहुयोगानां फलविन्यासः।^३

जातकादेशमार्गेऽपि दशमोऽध्यायो भावविचारप्रकरणनाम्ना दृश्यते।^४

कालिदासकृते उत्तरकालामृते ग्रहभावफलनाम्ना चतुर्थखण्डो विद्यते। अत्र संक्षेपेण ग्रहाणां भावानाञ्च योगायोगेन फलविवेचनं विहितम्।^५

दैवज्ञजीवनाथरचितं भावप्रकाशनाम्ना भावानामद्भुतप्रकारेण फलकथने लघुपुस्तकमवलोक्यते यत्र पं० सीताराम-भा-महोदयेन टीकाऽपि विहिता। अत्र भावानां पृथक्-पृथक् फलं लिखितमुपलभ्यते।^६

१. कपिलेश्वर शास्त्री, जातकपारिजातः (११, १२, १३, १४, १५ तमा अध्यायाः) चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस।

२. पं० वनमाली, जातकाभरणम्, ६ तमो अध्यायः, किशनलाल द्वारकाप्रसाद, भूपण प्रेस, मयूरा।

३. महीधर शर्मा, सर्वार्थ चिन्तामणि (२-८ तमी अध्यायोः) गंगाविष्णु श्री कृष्णदास, लक्ष्मी वेंकटेश्वर प्रेस, कल्याण, बम्बई।

४. वी० सुब्रह्मण्यम्, जातकादेशमार्गः, (१० मो अध्यायः) ६५ धर्दनास रोड, वासावागुदी, बंगलोर।

५. तत्रैव, 'उत्तरकालामृतम्' (४र्थः खण्डः)।

६. सीताराम भा, 'भावप्रकाशज्योतिषम्', मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस।

मन्त्रेश्वरेण फलदीपिकायामष्टमोऽध्यायो द्वादशभावाभयफलनाम्ना षोडशाध्यायश्च द्वादशभावानां समुदायफलनाम्नाङ्कितो । अत्र संक्षेपेण सारेण च सूक्ष्मविचारो भावानां ग्रहाणाञ्च योगायोगेनोपलभ्यते । अत्र च १०, ११, १२, १३ तमा अध्याया कलत्रभावपुत्रचिन्तायुभावनाम्ना क्रमशो लिखिताः । अत्र च पुत्रचिन्तायां तिथिदोषमधिकृत्य सन्तानदोषपरिहाररूपेण शान्त्युपायाश्चापि लिखिताः । यस्य मूलं बृहत्पाराशरे विद्यते एव ।^१

अतश्च सोमशमहर्षिरपि पराशरात्पूर्ववर्ती भावफलकथनात्मकजातक-शास्त्रतत्त्वज्ञ प्राप्नोदिति दृश्यते । अतश्चेदं सिद्ध्यति यत्पराशरात्पूर्वमपि द्वादश-भावफलकथनस्यास्तिस्वभासीदिति स्पष्टम् । अथ च पार्वतीशङ्करसंवादे १६ तमो अध्यायः पूर्वजन्मशापद्योतको नामात्र ग्रन्थे विद्यते तेन च भगवतः शङ्करस्यापि सर्वज्ञत्वे सत्यपि जातकशास्त्रप्रवर्तकत्वेन सर्वेषाम् ऋषीणामाचार्याणाञ्च सर्वोपरि पूर्ववर्तित्वं ज्ञेयम् ।^२

(उ) वैशिष्ट्यम्

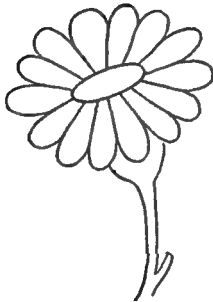
भावानां भावेदानां भावानुरूपं ग्रहाणाञ्च फलकथने पराशरस्य चमत्कारि-वैशिष्ट्यं वर्तते । सर्वैरेवानुवर्तिभिराचार्यैरस्यैवानुकरणं विहितम् । द्वादशभावेषु कस्मात्कस्माद्भावात् कस्मात्कस्माद्ग्रहाञ्च कस्य कस्य वस्तुनो विचारो विधेय इति सुन्दररूपेणोपन्यासः कृतः शरीर-धन-पराक्रम-सुख-पुत्ररिपु-स्त्री-मरण-धर्म-कर्मादि-व्ययादिकानामन्येषां वस्तुनाञ्च विचारः क्रमाद्द्वादशभावेषु भावेदानां ग्रहाणाञ्च योगायोगेन कथं कार्यं इति निखिलमुल्लिखितम् ।

पञ्चमं पुत्रभावमधिकृत्य पार्वतीशङ्करसंवादेनात्राद्भुतश्च पुत्रावरोधशा-पज्ञानप्रकारो लिखितः । तस्य शापस्य शान्त्युपायश्चापि दक्षितः शान्त्युपायानाम-नुवर्तिषु ग्रन्थेषु प्रायो दर्शनाभावः । केवलं फल दीपिकाकारेण मन्त्रेश्वरेण तिथिदोष-मधिकृत्य सन्तानदोषपरिहारे शान्त्युपाया निर्दिष्टा इति मया पूर्वमत्र लिखितम् ।

१. मन्त्रेश्वरः, फलदीपिका ८, १०, १२, १३, १६ तमा अध्यायाः, के० एग० बृहन्मूर्ति, ६५ पदंशस रोड, वायावांगुरी, बंगलोर ।
२. वृ० पा० पू० भा० १६ अध्यायः (मुम्बई-८०)

भावानामधिपतिवशाच्च ग्रहाणां शुभाशुभज्ञानप्रकारोऽपि चमत्कारी
अद्भुतश्चेति पूर्वं लिखितन्तस्याप्यत्र भावफलाध्याये संनिवेशस्य वैशिष्ट्यं
हृदयग्राहि प्रत्यक्षेण चमत्कारि च दृश्यते ।

अयमपि विशेषो यत् येषां वस्तूनां विचारो यस्माद्भावाद्विचार्य इत्युक्तस्तेषां
वस्तूनां विचारस्तेषां भावानां स्वामिम्योऽपि कर्तव्य इति वैशिष्ट्यम् ।

पञ्चमोऽध्यायः कारकनिरूपणम्

(क) विषयावतरणम् ।

ज्योतिषशास्त्रे कारकविचारस्याप्यावश्यकत्वम् । कस्य भावस्य कस्य वस्तुनः को ग्रहः कारकः ? तस्य ग्रहस्य बलावलज्ञाने सति तद्भावस्य तत्तद्वस्तुनो लाभालाभस्य च ज्ञानं भवति । अतश्चात्र कारकानां विचारस्य सुतरामावश्यकत्वम् ।

अस्मिन् बृहत्पाराशरे कारकविचारः पूर्वभागस्याष्टमाध्याये विहितः । कारकविचारज्ञानात्परतश्च कारकांश-कुण्डलीचक्रम्, जन्मकुण्डलीचक्रवन्तिर्नीयते । तस्य विचारश्च नवमाध्यायेऽत्र विहितः ।

कारकांशचक्रवत्पदारूढचक्रस्योपपदचक्रस्य च ज्ञानमावश्यकमतश्च तयोर-
त्रैकादशद्वादशाध्याययोर्मध्ये विचारः कृतः ।

(अ) कारकविचारः ।^१

ज्योतिषशास्त्रे सूर्यादिग्रहसङ्ख्येव कारका अपि सप्त सङ्ख्याकाः प्रोक्ताः । आत्माभात्यभ्रातृपुत्रज्ञातिदारेति सप्त भेदेनेति । सप्तग्रहेषु यस्यांशा अधिकाः ॥ आत्मकारकः । अंशतुल्ये विकलाधिनयः इति कलासाम्ये विकलाधिनय इति आत्मकारकान्यूनानांशकलादिकोऽभात्यकारकः । तस्मादेवं न्यूनो भ्रातृकारकः । तन्यूनानांशदिको मातृकारकः । तन्यूनानांशादिकः पुत्रकारकः । पुत्रकारकान्यूनानांशो ज्ञातिकारकः । तन्यूनानांशादिको दाराकारकः ।

अत्रात्मकारकस्यैव प्रधानत्वम् । यथा राजा सर्वेष्वमात्यादिकेषु सर्वप्रधानः कर्तुं भर्तुं शक्त एवमत्रापि ग्रहेषु चात्मकारकस्यैव प्रधानत्वमुक्तम् । जैमिनीयेऽपि—

‘स ईष्टे बन्धमोक्षयोः’

एते चात्र सप्त चरसञ्ज्ञकाः कारका उच्यन्ते ।

अत्र विशेषः । यदि ग्रहद्वयस्यांशादिकं तुल्यन्तदा राहुमपि कारकत्वेन गृह्णीयात् ।

काशी-संस्करणे चास्याधिक उल्लेखः तत्र राह्वंशादिकविचारो विलोम-गमनमुक्तमर्थात् राह्वोरंशादिकं च त्रिशदंशेषु न्यूनीकृत्यांशादिकान् गृह्णीयात् । जैमिनीय सूत्रेऽपि चायमेव भावो निगदितः—

‘आत्माधिकः कलादिभिर्न भोगः सप्तानामष्टानां वा’

अत्र नीलकण्ठाचार्येण टीकायामिदमेव स्पष्टीकृतं यद्राहोर्गतिवैपरीत्या-दशादिकेषु न्यूनत्वमेव ग्राह्यम् । अर्थादत्र यदिदमुक्तमंशाधिक एवात्मादिकारकस्तत्र राहुग्रहणे सति न्यूनांशेऽस्य बलत्वमिति भावः केषाञ्चिदाचार्याणां मते मातृकारका-देव पुत्रकारकविचारः कार्य इत्यभिमतं काशी-संस्करणे^१ मुम्बई-संस्करणे नोत्तेखः । वीजन्तवस्य जैमिनीये सूत्रे चोपलभ्यते—

‘मात्रा सह पुत्रमेके समामनन्ति’

अन्योऽपि विशेषः—

यदि ग्रहद्वयस्यांशादिकसाम्यं स्यात्तर्हि द्वयस्यैकारकत्वम् । ननु यदि द्वयस्येक कारकत्वन्तदा सप्तकारकत्वे षट्कारकत्वं भविष्यति चेन्न यतो ह्यग्रिमकारकस्य स्थिरकारकाद्विचारो विधेयः । चरकारकश्च त्याज्य इति भावः ।

स्थिरकारकानाह—

सूर्यशुक्रयोर्मध्ये बलवान् पितृकारकः ।

१. बी० मुर्यनारायण रावः, जैमिनिमुद्राज, ११११२, रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

२. वृ० पा० ३२११६ (काशी-सं०)

३. जैमिनिमुद्राज, ११११६, रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

चन्द्रमङ्गलतयोर्मध्ये बली मातृकारकः । मङ्गलतश्च भगिनीनां श्यालकानां
चापि विचारो विधेयः ।

बुधश्च मातुलस्य मातृतुल्यानाञ्च कारकः ।

गुरुस्तु पुत्रस्वामिपितामहानां कारकः ।

शुक्रश्च भार्या, माता पितरौ, मातामही, इत्यादिकानां कारकः ।

यानिस्तु पुत्रकारक इति काशी-संस्करणे भुम्बई-संस्करणे शनेश्च नोत्प्लेखः ।
जैमिनीये सूत्रेऽपि—

‘रविशुक्रयोः प्राणी जनकः’ ‘चन्द्रारयोर्जननी’ ।

‘भगिन्यारतः श्यालः कनीयाञ्जननी चेति’ मातुलादयो बन्धवो ॥

मातृसजातीया इत्युत्तरतः ‘पितामहः पतिपुत्राविति गुरुमुखादेव
विज्ञानीयात्’ ‘पत्नीपितरौ श्वशुरौ मातामहा इत्यन्तेवासिनः’ ॥

(इ) भावानुरूपं कारककथनं फलविचारश्च—

जन्मलग्नमात्मकारकम् । द्वितीयो घनभावस्तु स्त्रीकारकः ।

एकादशो भावो ज्येष्ठभ्रातृकारकः ।

तृतीयो भावस्तु कनिष्ठभ्रातृकारकः ।

पंचमो भावः पुत्रकारकः ।

(अन्यदपि) सूर्यस्य भावान्नवमो भावोऽपि पितृकारकः ।

चन्द्राच्चतुर्थभावस्य मातृकारकत्वम् ।

भौमात्तृतीयो भावो भ्रातृकारकः ।

गुरुस्तु पञ्चमो भावः पुत्रकारकः ।

शुक्राच्च सप्तमो भावः स्त्रीकारकः ।

यानितोऽष्टमो भावः पित्रादिकानां मृत्युकारकः ।

अथ च

ग्रहा अपि क्रमाद्द्वादशभावानां कारका निम्नप्रकारेण प्रोक्ताः सन्ति ।

१. जैमिनि सूत्रात्, १।१।२०, रमन पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

२. तत्रैव १।१।२१, २२, २३.

लग्नस्य सूर्यः, द्वितीयस्य गुरुः, तृतीयस्य भौमः, चतुर्थस्य चन्द्रः, पञ्चमस्य गुरुः, षष्ठस्य भौमः, सप्तमस्य शुक्रः, अष्टमस्य शनिः, नवमस्य गुरुः, दशमस्य बुधः, एकादशस्य गुरुः, द्वादशस्य च शनिरिति क्रमात्कारका ज्ञेयाः ।

अन्योऽपि विशेषः—

जन्मकाले स्वोच्चस्थाः स्वस्था मूलत्रिकोणस्था मित्रस्था ग्रहाः परस्परं केन्द्रस्था विशेषेण सुखादिकयोगकारका निगदितः ।

लग्नस्थाः, चतुर्थस्थाः, सप्तमस्था दशमस्थाः स्वोच्चादिकस्था ग्रहाः परस्परं विशेषेण कारकाः सन्ति । (अत्र मुम्बई-संस्करणे सप्तमस्था इति स्थाने चैकादशस्थाः कथिता एकादशस्य केन्द्रेषु गणनाभावात्सप्तमस्था इत्येवोचितम्) दशमस्थानस्य विशेषकारकत्वमत्र प्रोक्तम् ।

स्वोच्चादिस्था ग्रहाः परस्परं कुत्रापि केन्द्रस्था योगकारकाः (लग्नादेव केन्द्रस्थाः स्युरिति नावश्यकमिति भावः)

यस्य जन्मकाले ईदृशा योगकारकाः स्युः स नीचकुलोत्पन्नोऽपि राजा भवति राजकुलोत्पन्नस्त्ववश्यमेव राजा भवतीति भावः ।

पुनरपि विशेषमाह—

तृतीयैकादशाष्टमद्वितीयद्वादशेति षड्भावानां स्पष्टराश्यंशादिकानां योगः कार्यः योगे यो राशिर्भवेत् स च यस्मिन् भावे स्यात्तस्य भावस्य हानिरिति ज्ञेयम् । एवमेव केन्द्रचतुष्टयस्य त्रिकोणद्वयस्य च राश्यंशादिकयोगेन यो राशिः स यस्मिन् भावे भूयात्तस्य भावस्य समृद्धिमाहुरिति भावः ।

अर्थाद्बुधोक्तपङ्कशियोगेन गृहीतो राशिः शुभोऽप्यशुभो भवति । केन्द्र-त्रिकोणपङ्कशियोगेनागतो राक्षिरशुभोऽपि शुभो जायते ।

(ख) फारकांशकुण्डलीविचारः^१

(अ) फारकांशचक्रानयनप्रकारः ।

आत्मकारको यस्मिन्नवाशे स्थितः स्यात्तं भावं लग्नरूपेण संस्थाप्य शेषा-

ग्रहान् स्वस्वनवांशानुसारं तत्तद्भावेषु संस्थापयेत्तदेव कारकांशकुण्डलीचक्रं भवति ।

तदधिकृत्य फलादेशप्रकारोऽपि पराशरेण सविस्तरं निगदितः—

जैमिनीये सूत्रेऽपि चास्य पल्लवनं दृश्यते ।

कारकांशे मेपांशे मूषकमार्जारदिकभयं, वृषांशे चतुष्पादभयं, मिथुनांशे कण्डवादिग्याधियोगः, कर्कांशे जलाददुःखं भयञ्च सिंहांशे शुनकादिभयं, कन्यांशे कण्डुरोगदुःखमग्निदोषेण दुःखञ्च, तुलांशे व्यापारी क्रयविक्रयकर्ता, वृश्चिकांशे, सर्पादिभयं, मातुः स्तनपीडा च, घनुरंशे वाहनादुर्ज्वश्च पतनं, मकरांशे जलचरादिशङ्खमुक्ताप्रवालमत्स्यखेचरादिभ्यो लाभः, कुम्भांशे तडागादिकर्तृत्वं, धर्मत्वं कण्डुरोगादिकञ्च, मीनांशे सायुज्यमुक्तिलाभो, क्रमाद्भवतीति ज्ञेयम् ।

विशेषः—

मेघे वृषे च पापग्रहयोगे विशेषभयं वृषे च शुभग्रहयोगे चतुष्पादभ्यो लाभो भवति ।

अन्यत्रापि पापयोगेऽशुभफलमधिकम् । शुभयोगेऽशुभफलस्य न्यूनत्वं भवति ।

(६) कारकांशग्रहाणां फलकथनम् ।

घातमकारके लग्ने च शुभग्रहनवांशे धनवान् भवति ।

शुभांशकेन्द्रेषु राजयोगः ।

कारके लग्ने च शुभांशे त्वोच्चस्थे शुभग्रहे च पापदृष्टिद्यूने सति मोक्षयोगः । मिथ्ये मिश्रफलं वैपरीत्ये वैपरीत्यमिति । (अर्थादिशुभे नरकादियोग इति भावः)

क्रमाद्ग्रहेषु कारकांशस्थितेषु फलमाह—

कारकांशे सूर्ये राजकार्यतत्परः, पूर्णचन्द्रे शुक्रदृष्टे च सति भोगवान् विद्वान्, बलवति भौमे रसवादी कुन्तायुधी बल्लिजीवी च, बुधे शिल्पी व्यवहारी व्यापारी च, गुरो सर्वशास्त्रवेत्ता जगद्विख्यातः कर्मनिष्ठश्च, शुके राजमानो, शतायुः सदिन्द्रियश्च दानो राजपूजितो महत्कर्मकृञ्च, राहो घनुर्धरो जाङ्गल्यलोहयन्त्रादिकारकश्चौरसज्जमी च, केतो गजादीनां व्यवहारकर्ता चौरश्च क्रमाज्जातको भवति ।

द्विग्रहयोगेन पापदृष्ट्यायुतेन च कारकांशे विशेषफलमाह ।

कारकांशे रविराहुयोगे सर्पभयं भवति शुभदृष्टौ भयाभावः ।

पापदृष्टौ च सर्पान्मरणमिति ।

यदि कारकांशे रविराहू शुभषड्वर्गंगौ तदा विषवन्धो भवति ।

भौमदृष्टियुते सति रविराहुयोगेऽन्यग्रहदृष्टिशून्ये सति स्वग्रहपरदाहको भवति ।

बुधदृष्टौ चाग्निदाहको न भवति । पापग्रहयुते गुरुदृष्टे च सति समीपग्रह-
दाहको भवति ।

गुलिकयुते पूर्णेन्दुदृष्टे सति कारकांशे चौरापहतघनो वा स्वयं चोरो
भवति ।

अन्यग्रहदृष्टौ बुधदृष्टौ वा सगुलिके कारकांशेऽण्डवृद्धियोगः पापग्रहदृष्टे
केतुयुते कारकांशे कर्णछेदस्य कर्णरोगस्य वा योगः शुक्रदृष्टे च केतुयुते कारकांशे
क्रियाकर्मसमन्वययोगः ।

शनिबुधदृष्टे च बलवीर्यरहितो भवति ।

बुधशुक्रदृष्टे च दासीपुत्रो जायते ।

अन्यग्रहदृष्टौ शनिदृष्टिशून्ये सति सत्याचाररहितो भवति ।

शुक्रसूर्यदृष्टे च राजप्रेष्यो भवति ।

(उ) कारकांशाद्द्वादशभावानां फलनिरूपणम् ।

द्वितीयभावफलम् ।

कारकांशाद्द्वितीये शुक्रमङ्गलयोगे परदारगामी भवति ।

शुक्रमङ्गलदृष्टे सति भरणान्तपरस्त्रीरतयोगः केतौ सति परस्त्रीरतयोगा-
भावः ।

गुरो सति स्त्रैणः । राहो सति स्त्रीनिमित्तेन धनव्ययः ।

(मुम्बई-संस्करणे चास्य पाठस्य नोल्लेखः)

तृतीय-स्थान-फलम् ।

कारकांशात्तृतीये पापग्रहे शूरः प्रतापी च भवति शुभग्रहे कातरो भवति ।

चतुर्थभावफलम् ।

चतुर्थे चन्द्रशुक्रयुते दृष्टे वा सुन्दरगृहयुतो वा भवति । स्वोच्चस्थे ग्रहे प्रासादवान् भवति ।

शनिराहुयुते दृष्टे वा शिलागृहं, मङ्गलकेतुशनिदृष्टे चैष्टिकं गृहं, गुरुयुते चाप्यैष्टिकं कणवेष्टितसंयुक्तं वा गृहं भवति ।

सप्तमभावफलम् ।

कारकांशे गुरुचन्द्रयुते सप्तमे सुन्दरी पतिभक्तिपरायणा च भार्या भवति ।

राहुयोगे विह्वला, शनियोगे वयोऽधिकया रोगिणी तपस्विनी च, भौमयोगे विकलाङ्गी कान्ताद्यलक्षणा, रवियोगे स्वकुले गुप्ता परगृहासक्ता, बुधे कलावती, शुके कलाभिज्ञा भवतीति ।

(भद्र काशी संस्करणे विह्वलेति स्थाने विधवा पाठः)^१

विधवा पाठ एवोचितो जैमिनीय सूत्रेऽपि दर्शनात्^२ ।

नवम भावफलम् ।

कारकांशे नवमे शुभग्रहयुते सत्यवादी गुरुभक्तः स्वधर्मनिरतश्च, पापग्रहयुते बाल्ये धर्मरतस्ततश्च मिथ्यावादी भवति ।

शनिराहुयुते दृष्टे वा गुरुद्रोही शास्त्रविमुखो, भवति ।

सूर्यगुरुयुते दृष्टे वा गुरुद्रोही, गुरुवाक्यविरोधी जायते ।

शुक्रभौमयुते दृष्टे वा पङ्चर्गाधिकयोगे च मरणं पारदारिकं भवति ।

भौमयुते दृष्टे वा परस्त्रीसङ्गमाद्वन्धकयोगः ।

गुरुयुते दृष्टे वा स्त्रीलोलुपो विषयी नैव भवति ।

दशमभावफलमाह ।

कारकांशे दशमे बुधेन दृष्टे व्यापारे बहुलाभयोगः ।

रविणा युते गुरुदृष्टे च महत्त्वैशिष्यम् ।

शुभग्रहदृष्टे स्थिरचित्तो गम्भीरो बहुवीर्यवान् भवति ।

द्वादशभावफलम् ।

१. मृ० ३३।४८, पृ० १९० (काशी-सं०)

२. जैमिनिगूढाज १।२।३८, रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

द्वादशभावो मोक्षादिकस्य स्थानमतोऽत्र तदधिकृत्यैव वर्णनम् ।

कारकांशे द्वादशभावे चोच्चस्थे शुभग्रहे शुभलोकसद्गतिप्राप्तियोगः ।

शुभग्रहयुते दृष्टे वा केतौ सायुज्यपदमुक्तिलाभः ।

मेपराशी धनुषि वा केतौ शुभेन दृष्टे कैवल्यप्राप्तियोगः ।

अशुभयोगमाह ।

केवलं केतौ पापयुते दृष्टे वा न शुभलोकप्राप्तित्वं मुक्तिश्च ।

कारकांशे द्वादशभावस्य ग्रहानधिकृत्य देवभक्तियोगानाह—

अत्ररविणा युते केतो गौर्याः भक्तिः, चन्द्रेण युते सूर्यभक्तिः, शुक्रेण युते लक्ष्मीभक्तिः, भीमेन युते कार्तिकेयभक्तिः, बुधशनिभ्यां युते विष्णुभक्तिः, गुरुणा युते शिवभक्तिः, राहुणा युते कालीभक्तिः, भूतप्रेतादिसेवा वा, केतुना युते गरुड-भक्तिः, कार्तिकेयभक्तिर्वा, पापराशौ शनिना युते क्षुद्रदेवस्यभक्तिः, पापराशौ शुकेण युते क्षुद्रसेवा, च भवति ।

अत्र विशेषमाह ।

आत्मकारकान्यूनानांशोऽमात्यकारकः । तस्यानुचराद्भ्रातृकारकादपि देवता-भक्तिविचारो विधेयः । अथवा सूर्यचन्द्रभीमान्यतमादष्टमो यो ग्रहस्तस्मादप्येवमेव फलं वाच्यम् । अथ च पापराशौ पापयुतेऽमात्यकारकस्य द्वादशे सत्यपि क्षुद्रदेवता-भक्तिर्भवति ।

अन्यमपि विशेषमाह ।

जन्मकृण्डल्यामप्यमात्यकारको यत्र तिष्ठति ततो द्वादशे सूर्यादिग्रहयुतिवशा-त्पूर्ववत्फलं बोध्यम् ।

त्रिकोण-(पञ्चमनवमभावी) फलमाह ।

कारकांशे त्रिकोणे पापग्रहे क्षुद्रदेवस्य शुभग्रहे शुभदेवस्य तान्त्रिको भवति ।

त्रिकोणे पापयुते दृष्टे च भूतानुग्रहकर्ता, पुत्रंश्चर्ययुतो राजानुग्रहकरो भवति ।

लग्ने भीमराहुदृष्टे चन्द्रे द्वासकासादिरोगः क्षयरोगश्च भवति ।

लग्ने द्वितीये पापद्वययुते तान्त्रिको भवति ।

पापदृष्टे तन्त्रनिग्राहकः शुभदृष्टे तन्त्रानुग्रहकारक इति विशेषः ।

चन्द्रशुक्रयोगे शुभदृष्टे च रसवादी घातुमस्मकारको भवति ।

शुक्रचन्द्रबुधदृष्टे च सदैव्यः पीपूषपाणिः सर्वरोगहरो भवति ।

कारकांशे शुक्रदृष्टे चतुर्थे चन्द्रे सति श्वेतकुष्ठयोगः ।

कारकांशे नवमस्थे शुक्रदृष्टे चन्द्रे सति श्वेतकुष्ठाङ्गयोगः पाण्डुश्चित्री वा भवति ।

भीमेण दृष्टे राजयोगो रक्तपित्तातियोगो वा भवति ।

केतुनादृष्टे सति नीलकुष्ठयोगः ।

अन्यविशेषमाह—

कारकांशे चतुर्थे पञ्चमे द्वितीये राहुभीमयोगे चन्द्रदृष्टे च विशेषे सति क्षयरोगयोगः ।

लग्ने केवलं भीमयुते पिटिकादियोगः ।

लग्ने केतो सङ्ग्रहणीरोगः ।

ग्रहमे राहुगुलिकभीमे विपवेद्यो भवति ।

द्वितीये चतुर्थे केवलं शनियोगे धनुर्विद्याधरयोगः ।

चतुर्थे द्वितीये केवलं केतुयोगे घटिकायन्त्रवादी, इष्टशोधनतत्परो भवति ।

पूर्वोक्तस्थानयोः बुधयोगे परमहंसः संन्यासी वा भवति ।

राहुयोगे लोहयन्त्रादिकरो भवति । केतुयोगे खड्गधारी, भीमयोगे कुन्तधारी भवति ।

अन्यविशेषयोगमाह—

कारकांशे लग्ने नवमे पञ्चमे वा गुरुचन्द्रयोगे सर्वविद्याविशारदो ग्रन्थकर्ता च भवति । शुक्रयोगे स्वल्पग्रन्थकारः ।

बुधयोगे किञ्चदग्रन्थकरः, शुक्रयोगे काव्यकर्ता, प्राकृतग्रन्थकर्ता च भवति । गुरुयोगे सर्वग्रन्थकर्ता, वैयाकरणो वेदान्ती तर्कशास्त्रकृद्भवति । यथा च सभाशोभो न भवति । शनियोगे सभाजाड्यो भवति । बुधयोगे मैमांसिकः ।

भीमयोगे नैयायिकः गुप्टुकाव्यकरो भवति ।

चन्द्रयोगे साङ्ख्यशास्त्रविशारदो मतिमान्नरो भवति ।

केतुयोगे गणितज्ञो ज्योतिषास्त्रवेत्ता भवति ।

शुक्रयोगे साम्प्रदायिकशास्त्री भवति ।

विशेषमाह—

ये योगा नवमस्थानेऽत्र प्रोक्तास्ते द्वितीयभावेऽपि ज्ञेयाः ।

कारकांशे द्वितीये पापदृष्टे केतौ वाचालयोगः ।

कारकांशमधिकृत्य केमद्रुमयोगमाह—

अशुर्भोऽयं योगः ।

आत्मकारकनवांशे, पदे द्वितीयेऽष्टमे च ग्रहसाम्ये केमद्रुमयोगः (काशी-संस्करणे ग्रहसाम्य-स्थाने पापसाम्ये इति पाठः)

चन्द्रदृष्टे चास्य योगवैशिष्ट्यं भवति (फलं दारिद्र्यामिति भावः)

कारकांशयोगानां तत्तद्वाशिषाककाले फलं ज्ञेयम् ।

विशेषमाह—

दशारम्भकाले ग्रहस्पष्टं विधाय लग्नादिभावस्पष्टं कुर्यात् ।

तस्मिन् काले यदि जन्मलग्नसदृशो योगस्तदा पूर्णफलम् । अन्यथाल्पफल-मिति भावः ।

अस्य सर्वपाठस्योल्लेखः जैमिनीयसूत्रेषु ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

“अथ स्वांशो ग्रहाणाम्, पञ्चमूषिकमार्जाराः, तत्र चतुष्पादः, मृत्यौ कण्डू स्थौल्यञ्च च, दूरे जलकुष्ठादि, शेपाः श्वापदानि ।”

मृत्युवज्जायाग्निकणश्च लाभेवाणिज्यं,

अत्र जलसरोसृपा स्तन्यहानिश्चेत्यादि ।

सकलो द्वितीयपादोऽस्य छायारूपः । शेषः तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

केमद्रुमयोगस्यापि चर्चा—

“स्वपितृपवाद्भाग्यरोगयो पापे साम्ये केमद्रुमः ।”

अर्थाज्जन्मलग्नादथवा पदाद्वितीयाष्टमयोः भावयोः पापशुभग्रहसाम्ये केमद्रुमः ।

अपि च—

“चन्द्रदृष्टौ विशेषेण”

(ग) पदविचारः

(अ) पदज्ञानविधिः ।

लग्नाद्यावद्दूरं लग्नेशो वर्तते लग्नेशात्तावद्दूरस्थभावमधिकृत्य पदं निगदितम् ।

अस्यैवापरं नाम लग्नारूढमित्युच्यते—

यथा यदि लग्नेशो लग्नात्पञ्चमस्थस्तदा पञ्चमात्पञ्चमो नवमो भावो लग्नारूढ इति भावः ।

अत्र काशी-संस्करणे विशेषो दृश्यते ।

स्वस्थानं सप्तमं नवं पदं भवितुमर्हति,
तस्मिन् पदत्वे विज्ञेयं मध्यं तुर्यं क्रमात्पदम् ।
यथा तुर्यस्थिते नाथे तुर्यमेव पदं भवेत्,
सप्तमे च स्थिते नाथे विज्ञेयं दशमं पदम् ।

अर्थाद्यदि चतुर्थशः चतुर्थे स्थाने तदा चतुर्थमेव लग्नारूढम् ।

सप्तमेशश्च यदा सप्तमे तथा दशमं स्थानं पदम् ।

अयं क्रमो मुम्बई-संस्करणे नास्ति जैमिनीये सूत्रेऽपि चाचार्यनीलकण्ठेन नायं मार्गोऽनुसृतः । तेन वृद्धवचनोद्धरणपुरःसरमिदं मतमेव पुष्टीकृतम् ।

‘लग्नाद्यावतिथे तिष्ठेद्वाशौलग्नेश्वरः क्रमात्,
ततस्तावथितं राशि जन्मारूढं प्रचक्षते ।’

१. जैमिनीसूत्राज् रमण पब्लिकेशनज् बंगलोर २।२।१२०.

२. वृ० पा० २६।४, ५ (काशी-सं०)

३. नीलकण्ठः, जैमिनीसूत्राणि १।१।२६, पृ० ११, खेमराज श्रीकृष्णदास,
श्री बेकटेस्वर प्रेस, मुम्बई ।

पाराशरोऽपि—

“जनुर्लग्नाल्लग्नस्वामी यावद्दूरं हि तिष्ठति,
तावद्दूरं तदग्रे च लग्नारूढं च कथ्यते ।”

जैमिनीयसूत्रद्वयस्य व्याख्याने एव मतभेदः—

‘स्वस्थे दारा सुतस्थे जन्म ।’

‘इति सूत्रयोरर्थनिरूपणे आचार्यनीलकण्ठेनेदमुल्लिखितम् ।’

यदि लग्नाच्चतुर्यस्थाने लग्नेशः तदा सप्तमस्थानं सप्तमस्थाने लग्नेशश्चेत्
तदा लग्नमेवारूढपदमिति भावः । बहुसम्मतमिदमेवमतम् ।

अन्यैः कैश्चिद्दीकाकारैः पूर्वोक्तं मतमेव पुष्टम् । तैः दारशब्दस्य चतुर्थो
भावो जन्मशब्दस्य दशमो भावः स्वीकृतः । आचार्यनीलकण्ठमतमेव युक्तियुक्तम् ।
यतो हि ।

चतुर्यस्थे लग्नेशे लग्नेशाच्चतुर्यः सप्तम एवोचितः । एवमेव सप्तमस्थे
लग्नेशे लग्नेशात्सप्तमं लग्नमेवयुक्तमिति ।

अग्रेदमपि ज्ञेयं यद्यदि लग्नस्थश्चेत्लग्नेशस्तदा लग्नमेव लग्नारूढमिति
भावः ।

लग्नारूढकुण्डल्यां ग्रहन्त्यासस्तु जन्मकुण्डलीवदेव ।

(द्व) भावानुरूपं पदफलकथनम्

एकादशभावफलमाह

एकार्दकादशे शुभग्रहयुते दृष्टे वा जातको लक्ष्मीवान् पुत्रवान् शीलवान्
न्यान्योपाजितवित्तवान् नीतिवान्, आस्तिकः, शास्त्रनिष्ठश्च जायते ।

अन्यथा पापग्रहयुते दृष्टे वा नास्तिकोऽन्योपाजितवित्तवान् भवति ।

मिश्रग्रहयुते दृष्टे वा मिश्रं फलं वाच्यम् ।

१. बृ० पा० पू० भा० ११।४ (मुम्बई-सं०)

२. जैमिनीयसूत्राणि १।१।३०, ३१, खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

अत्र यदि सर्वे ग्रहा एकादशस्थानं पश्यन्ति तदा प्रबलधनयोगः । परं चात्र द्वादशे कस्यचिद्ग्रहस्य द्दिष्टिर्न भाव्या । यदि ग्रहा स्वोच्चादिकस्यास्तदा योगे विशेषप्राबल्यम् ।

अर्गलामधिकृत्यापि विशेषोऽत्र । यदि पदादेकादशेऽनेकशुभग्रहाङ्गलायोग-
स्तदा बहुधनयोगः । अर्गलाकारकग्रहाणां स्वोच्चादिकस्थेषु च योगस्याति-
वैशिष्ट्यम् ।

परञ्च द्वादशभावे ग्रहयोगस्याभावः स्यात् । अर्थाद्द्वादशस्थे ग्रहयोगे पूर्वो-
क्तयोगस्य ग्रहसङ्ख्यायोगानुसारं न्यूनत्वं ज्ञेयम् ।

अपि च लग्ननवमादिशुभस्थानस्थशुभग्रहाणां योगे सति चोत्तरोत्तरं
भाग्यवृद्धिर्वाच्या ।

जैमिनीयसूत्रेऽपि—

“व्यये सग्रहे ग्रहदृष्टे श्रीमन्तः, शुभैर्न्याय्यो लाभः”
‘पापैरमार्गेण उच्चाविमिविशेषात्’

द्वादशभावफलमाह ।

द्वादशभावे शुभाशुभग्रहयोगे बाहुल्यव्ययः । शुभयोगे शुभमार्गे व्ययः । अशु-
भग्रहयोगेऽशुभमार्गे व्यय इति बोध्यम् । सूर्यादिग्रहाणां तत्तद्योगानुसारं व्यये
योगान्ताह ।

द्वादशस्थे शुके सूर्यराहुदृष्टे राजमूलादनव्ययः । चन्द्रदृष्टौ तु व्ययाधिक्य-
मिति विशेषोऽत्र ।

द्वादशस्थे बुधे शुभग्रहयुते दृष्टे वा सति ज्ञातिकृते व्ययः ।

पापदृष्टे युते च कलहेन व्ययो इति विशेषः ।

अथान्यग्रहदृष्टे गुरो करमूलादव्ययः । शनी भीमयुतेऽन्यग्रहदृष्टे भ्रातृवर्गा-
दनव्ययः ।

एवमत्र यान् ग्रहानधिकृत्य व्ययविवेचनन्तर्थैव तेषां ग्रहाणामेकादशस्थाने स्थितेषु तत्तद्ग्रहकृतलाभयोगो ज्ञेयः । यथा चैकादशे शुके राहुसूर्यदृष्टे राजमूला-
द्धनप्राप्तियोग एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

जैमिनीयसूत्रेऽपि—

‘नीचे ग्रहद्वयोऽपि व्ययाधिक्यम्’
‘रविराहुशुक्रं नृपात्’ ‘चन्द्रदृष्टौ निश्चयेन’
‘बुधेन ज्ञातिभ्यो विवादाद्वा’ ‘गुरुणा करमूलात्’,
‘कुजशनिभ्यां भ्रातृमुखात् एतैर्व्यय एवं लाभः’

सप्तमभावफलम् ।

सप्तमे राहुयुते चोदरव्यथा केतुयोगे चाधिक्यम् । तथा च पापदृष्टे युते च केतौ साहसी, श्वेतकेशी दीर्घलिङ्गी च भवति ।

(काशी-संस्करणे चात्रदीर्घस्थाने वृद्धशब्दः) ।

गुरुचन्द्रशुकेष्वेकस्मिन् द्वये त्रये वा सति लक्ष्मीवान् भवति ।

उच्चग्रहयुते सप्तमेऽपि श्रीमाध् कीर्तिर्माश्च प्रोक्तः ।

द्वितीयभावफलम्—

द्वितीयभावस्य फलं सप्तमभाववज्ज्ञेयम् ।

विशेषः ।

पदाद्द्वितीये शुभग्रहे सर्वदेशाधिपः सर्वज्ञो राजा भवति शुके च कविर्वक्ता व भवतीति विशेषः ।

लग्नाख्ढात्सप्तमेऽप्यकेन्द्रे त्रिकोणेऽपि च सप्तमभावस्याख्ढलग्नेऽप्यवा लग्नसप्तमाख्ढलग्नयोः प्राबल्ये बलवच्छुभग्रहयुते सति श्रीमान् देशख्यातश्च भवति ।

लग्नाख्ढादष्टमे पष्ठे द्वादशे वा सप्तमभावाख्ढलग्ने सति निर्धनयोगः ।

पदात्सप्तमे केन्द्रत्रिकोणे तृतीये चैकादशे शुभग्रहयोगे भार्याभितृ सुखप्रद-
योगः ।

एवं पदात्पुत्रभ्रातृमातृपितृभावानां लग्नाख्डेऽपि ज्ञेयम् । अर्थाद्यदिपदादेपां भावानामाख्डलम्नानि केन्द्रत्रिकोणस्थानि तदा तेषां मैत्री । षष्ठाष्टमद्वादशस्थानि चेत्तदा शत्रुतेति भावः ।

जैमिनीयसूत्रे चास्या वर्णनस्योल्लेखः—

‘लाभपवे केन्द्रे त्रिकोणे वा श्रीमन्तः’,
‘अन्यथा दुःस्थे’ ‘केन्द्रत्रिकोणापचयेषु
‘द्वयोर्मैत्री’ ‘रिपुरोगचिन्तासु वरम्’

इत्यादि ।^१

विशेषः—

अत्र येषां ग्रहयोगानामाख्डलग्ने चर्चा विहिता, ते कारकांशचक्रेऽपि प्रयोक्तव्याः ।

मर्यात्कारकांशचक्रस्य फलमप्याख्डलग्नवर्ज्यम् । जैमिनिसूत्रेऽप्येवमेव ।^२

(घ) उपपदनिरूपणम् ।^३

(अ) उपपदज्ञानविधिः ।

लग्नाद्द्वादशभावमधिकृत्योपपदस्य व्याख्यानम् ।

यथा लग्नाद्यावद्दूरं लग्नेशो लग्नेशाच्च तावद्दूरं पदमुच्यते । इत्थमत्रापि द्वादशभावाद्यावद्दूरं द्वादशभावेशो भवेत् द्वादशभावेशाच्च तावद्दूरं यो भावः स उपपदवाच्य इति ।

यथा हि यदि द्वादशेशः (कर्कलग्ने मिथुनराशीशः) द्वादशाच्चतुर्थस्यस्तदा (लग्ना-
त्तृतीयस्थः कन्याराशिस्थ इति) द्वादशेशात्तु चतुर्थो भावः (धनराशिः) एवोपपद-
मिति ज्ञेयम् ।

१. पञ्चुतानन्द भा., जैमिनिसूत्रम्, १।३।१८-२१, चोखम्बा संस्कृत सीरिज,
बनारस ।

२. तत्रैव, १।३।१७.

३. नृ० पा० पू० भा० १२ अध्यायः सकलः (मुम्बई-अ०)

तथा हि ग्रन्थकारः^१—

पदारूढाद् व्ययस्थाने पदं चोपपदं स्मृतम् ।

लग्नानुचरसञ्ज्ञोपपदं च द्विजसत्तम ।

काशी-संस्करणे च पाठभेदः ।^२

तनुभावपदं विप्र प्रधानपदमुच्यते ।

तयोरनुचराद्यत् स्यादुपाख्यं तदुच्यते ॥

अत्र टीकायां भा-महोदयेन 'तनुभावस्यानुचरः (पुत्रभाव इति)

इत्थमनुचरशब्देनोपपदाय पञ्चमभावा गृहीतः तन्नोचितः, अत्रानुचरशब्देन
द्वादशभावस्यैव ज्ञानात् ।

जैमिनीयसूत्रेऽपि^३ उपपदं पदं पित्रनुचरात् 'अत्र पितृशब्देन कटपयपद्धत्या
लग्नशब्दस्यैव ज्ञानम् । कैश्चिद्वटीकाकारैरत्र पितृशब्देन सप्तमस्योत्प्लेखो विहितस्त-
स्याचाचार्यनीलकण्ठेन निराकरणं कृतम् । यदि लग्नस्थाने सप्तमस्यैवाभिप्राय
भासीत्तदा "उपपदं लाभादिति जैमिनिना लेख्यमासीत् । तथा चात्र होराशस्त्रे
लग्नानुचरमिति स्पष्टः पाठः ।

अत्र केचित्पित्रनुचरशब्दस्य विपमलग्ने क्रमगणनया द्वादशभावस्य सम-
लग्ने चोत्क्रमगणनया द्वितीयभावस्य पदमुपपदमिति स्वीकुर्वन्ति ।^४

'पित्रानुचर' इति शब्दस्य जैमिनीयसूत्रटीकाकारेण कृष्णस्वामिना च
द्वितीयभाव एवार्थः कृतः ।

आचार्य नीलकण्ठेन तु 'वर्षां निराकरणं कृत्वा द्वादशभाव एव स्वीकृतः स
एव बहुसम्मतः । 'पदारूढाद् व्ययस्थाने' इति पाठस्यात्र भुम्बई-संस्करणे स्पष्टोत्प्ले-
खाच्च ।

१. वृ० पा० पू० भा० १२।२ (भुम्बई-खं०)

२. वृ० पा० ३०।२ (काशी-सं०)

३. ग्रन्थुतानन्द भा, जैमिनिवृत्तम् १।४।१, चोसम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

४. तत्रैव, पृ० ११३ ।

(इ) उपपदानुसारं फलकथनम् ।

उपपदे विचार्यं वस्तुकथनम् ।

उपपदारूढस्य द्वितीयभावे पापग्रहयुते दृष्टे सम्बन्धे, नीचग्रहे नीचसम्बन्धे वा प्रव्रज्यायोगः, अथ वा भार्याविरोधो भार्यानाशो वा बोध्यः । (काशी-संस्करणे विशेषोऽत्र शुभयोगे युते दृष्टे वा स्त्रीपुत्रसौख्यं वाच्यम्)।

अत्र सूर्यस्य सिंहराशौ पापत्वं न प्रोक्तम् । अर्थाद्यदि द्वितीयभावे सिंह—
राशौ सूर्यः स्थितश्चेत्तदा न दारनाशः । अपितु गृहिणीसुखमिति भावः ।

जैमिनीयेऽपि :—

‘तत्र पापस्य पापयोगे प्रव्रज्या दारनाशो वा’

‘उपपदस्याप्यारूढत्वादेव नात्र रविः पापः’

मेपादि पापराशौ च सूर्ये स्थिते दारनाशयोग एव केवलं सिंहराशिरेव सूर्यकृते न पापराशिरिति ज्ञेयम् ।

विशेषः—

उपपदद्वितीयभावे, शुभग्रहयुते दृष्टे सम्बन्धे उच्चस्थे, उच्चनवांशे मिथुनरा-
योगेऽपि बहुदारयोगः प्रोक्तः ।

स्वस्वामियुते वृषस्थे तुलास्थे शुक्रं चापि चोत्तरायुषि पत्नीनाशयोगः ।

उपपदस्यद्वितीयभावे चोच्चस्थे श्रेष्ठकुलादारप्राप्तिः । शुभग्रहयुते दृष्टे च रूपवती भार्यायोगः ।

अत्र शनिराहुयोगे स्त्रीत्यागस्य नाशस्य वा योगः ।

केतुशुक्रयोगे भार्याया रक्तप्रदररोगयोगः ।

बुधकेतुयोगे चास्थिसावरोगयोगः । स्थूलाङ्गीयोगो वा शनिरविराहुयोगे चास्थिज्वररोगयोगः ।

बुधराशौ भीमयुतेऽप्या वा मङ्गलशनियोगे प्राणरोगातिपित्तयोगः ।

१. दृ० पा० ३०।४ (काशी-यं०)

२. प्रभुनानन्द भा, जैमिनिपूत्रम् १।४।२, ३, चोत्तम्ना मंस्टुव सीत्वि,
वनारस्य ।

अत्र बुधमङ्गलयोगे शनियोगे वा कर्णरोगवती नेत्ररोगवती वा पत्नी भवति ।

भौमबुधयोगेऽथा वा राहुगुह्ययोगे दन्तरोगार्ता भवति ।

अत्र कन्याराशौ वान्यराशौ शनिराहुयोगे षड्भुयोगमुक्ता पत्नी कथिता ।

अत्रापवादः । पूर्वोक्तयोगेषु शुभग्रहयुते दृष्टे वा सति वैपरीत्यम् । अर्थात्ते

योगाः पूर्वोक्तकुफलप्रदा न भवन्तीति भावः ।

अस्यैव छाया सर्वा जैमिनीये सूत्रे द्रष्टव्या^१

तथा हि—

‘शुभवृग्योगान्’ ।

इत्यादि ।

अत्र विशेषमाह ।

लग्नात् पदादुपपदाच्च यो सप्तमो भावस्तस्मादपि तस्य नवांशात्तस्य भावंस्वामिसकाशाद्वा पूर्वोक्तयोगेषु पूर्वोक्तं फलं बोध्यम् । जैमिनीयेऽपि—

‘सप्तमांशग्रहेभ्यश्चैवम् ।’

काशी-संस्करणेऽप्येवमेव ।

उपपदादपि सन्ततिविचारमाह ।

लग्नादुपपदाद्वा सप्तमे भावे सप्तमभावनवांशे वा सप्तमेशस्य नवांशे सप्त-
मेशस्थराशौ वा पापयुते दृष्टे वा शनिबुधशुक्रयोगेऽनपत्ययोगः ।

पदोपपदजन्मलग्नानां पञ्चमस्ये पुत्रकारके गुरुसूर्यराहुयोगे च बहुपुत्रयोगः ।
पुत्रश्च बलवीर्यवान् प्रचण्डविजयो शत्रुहन्ता भवन्ति ।

अत्र केवलं चन्द्रयोगे चैक एव पुत्रः कथितः ।

अत्र पापशुभमित्रयोगे च चिरात्पुत्रयोगः ।

अत्र भौमबुधयोगे चानपत्ययोगः । अथवा दत्तकपुत्रकयोगो भवति । अथ वा सहोदपुत्रवान् भवति (कन्यास्थाने परपुरुषकृतगर्भयुताया स्त्रियः सह विवाहो वा भवति तस्यां जातस्य पुत्रस्य योग इति भावः) ।

१. मञ्जुतानन्द भ्य, जैमिनिगूत्रम् १।४।४-२१, चौसम्भा संस्कृत तीर्थज बनारस ।

२. तत्रैव १।४।२३ ।

३. दृ० पा० ३०।२३, २४ (काशी-सं०)

काशी-संस्करणे भीमशनियोग इति पाठः ।^१

अत्र विपमराशौ बहुपुत्रयोगः । (मिथुनराशि विहायेति)

मिथुनराशौ समराशौ च स्वल्पापत्ययोगः ।

अत्र सिंहराशौ सूर्ययोगे तथोपपदलग्ने च सिंहराशौ चन्द्रयुते दृष्टे वा स्वल्पपुत्रयोगः कन्यायोगो वा ।

अन्ययोगाः ।

अत्र पञ्चमभावनवांशात्पुत्रकारकात्त्रिंशंशकुण्डल्यामपि पञ्चमभावनवांशात् पञ्चमभावस्वामितो वा पूर्वोक्तसन्ततियोगा विचार्या इति विशेषः ।

जैमिनीयसूत्रेऽपि—

‘सप्तांशग्रहेभ्यश्चैवम्’

इत्यादि सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।^२

उपपदाद्भ्रातृविचारमाह—

उपपदादृतृतीये शनिराहुयोगे भ्रातृनाशः । अयं योगश्चैकादशे भावे स्यात्तदा ज्येष्ठभ्रातृनाशः ।

तृतीये च कनिष्ठभ्रातृनाश इति विशेषः ।

अत्र तृतीये शुक्रे कनिष्ठगर्भस्य तथैकादशे शुक्रे पूर्वगर्भस्य (ज्येष्ठस्य) नाशयोगः ।

उपपदलग्नेऽष्टमे वा शुक्रयुते दृष्टे पूर्वोक्तयोगे च मातृगर्भनाशयोगः ।

अत्र तृतीये भीमगुरुबुधचन्द्रयोगे बहुभ्रातृयोगः । मातृणाञ्च प्रजापितृव्ययोगोऽपि ।

अत्र शनिभीमयुते दृष्टे वा तृतीये चैकादशे कनिष्ठज्येष्ठभ्रातृनाशयोगः । केवलं शनियोगे स्वं विना भ्रातृनाशयोगः ।

अत्र केतुयोगे बहुभगिनीयोगः ।

उपपदास्तप्तमे द्वादशे वा राहुयुते दृष्टे वा ज्ञानवान् बहुभाग्ययुतो जातकः भवति ।

१. वृ० पा० ३०।२७ (काशी-सं०)

२. मञ्जुतानन्द भा., जैमिनीयसूत्रम् १।४।२३-२४, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

उपपदस्य सप्तमेशाद् द्वितीये केतुयुते दृष्टे वा जातकः स्तब्धवाक् स्खलित-
वाग्वा भवति ।

उपपदात्पण्डस्थे पापग्रहे शुभदृष्टिस्तु न्ये च जातकश्चौरो भवति ।

उपपदलग्ने बुधयुते सर्वदेशाधिपयोगः । गुरुयुते सर्वज्ञयोगः । शुक्रयोगे कवि-
बंक्ता व भवति ।

उपपदाद्द्वितीये शुभग्रहे सर्वद्रव्याधिपयोगः । धीमान् वा भवति ।

उपपदस्य द्वितीयेगस्थराशितो द्वितीये पापयुते चौरो भवति ।

अत्र सप्तमेशाद् द्वितीये राहुयुते मूकयोगः । केतुयोगे दन्तुलयोगः वातव्या-
धिश्च ।

शनियोगे गौरः श्यामो नीलपीतो बुद्धिमान् भवति ।

अन्यविशेषयोगानाह—

एषां योगानामुपपदेन न सम्बन्धः । परञ्चास्य जैमिनीये सूत्रेऽस्मिन्नेव
प्रकरणे लेखो विद्यतेऽतोऽत्रापि समुल्लेखः ।

परञ्चास्य काशी-संस्करणे नोल्लेख इति ।

अस्य प्रकरणस्य जैमिनीये सूत्रे पराशरस्यानुकरणमथवा चास्मिन् ग्रन्थे
जैमिनीयसूत्रस्यानुकरणमिति विवादास्पदम् ।

तथा हि जैमिनीयसूत्रे—

‘अमात्यानुचराद्देवताभक्तिः’

अत्रापि—

‘अमात्यानुचराद्विप्रदेवभक्तिं विचिन्तयेत्’

अर्थादमात्यकारकान्पूनांशकात् देवताभक्तिविचारः कार्यः । तस्य
पापत्वे क्रूरदेवोपासना शुभत्वे च शुभदेवताभक्तिः ।

१. पञ्चुतानन्द भा., जैमिनिसूत्र १।४।४३, चीनम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

२. वृ० पा० पू० भा० १२।५५ (मुम्बई-नं०)

जारजयोगः

आत्मकारकस्य नवांशे पापदृष्टे सम्बन्धे पापनवांशे वा । शुभग्रहयुतिरहिते च जारजयोगः यदि चात्मकारकनवांशपतिपापश्चेत्तदा जारजयोगाभावः ।

अन्यग्रहाणां पापयोगेऽथ वाष्टमस्य पापे जारजयोगाभावः ।

अत्र शनिराहुयोगेऽथ वा शनिराहुक्षेत्रे वा जारज इति लोके प्रसिद्धिः स्यात् (वस्तुतस्तु स न जारज इति भावः)

अत्र शुभग्रहवर्गे शुभग्रहयोगे चापि न जारजः केवलं 'जारज' इति कथन-
मात्रं लोके ज्ञेयम् ।

अत्रात्मकारकनवांशे स्वोच्चस्यग्रहद्वययोगे जातकः कुलमुख्यः प्रोक्तः ।

अपि च यदि लग्नात्पूर्वपदकयन्त सर्वे ग्रहास्त्युस्तदा सौख्यप्राप्तियोगः ।

जैमिनिसूत्रेऽप्येवं प्रोक्तम्—

‘स्वांशे केवलं पापसम्बन्धे परजातः’,

‘नात्र पापात्’ ‘शनिराहुभ्यां प्रसिद्धिः’

‘गोपनमन्येभ्यः’ ‘शुभवर्गेऽपवादमात्रम्’ ‘द्विग्रहे कुलमुख्यः’^१

(३) समीक्षा

(अ) पूर्वपरम्परा ।

कारकांशफलाध्याये पराशरेणैवं लिखितम् यदयं विचारः पूर्वं भगवता
शङ्करेण रुद्रयामले ग्रन्थे भाषितम् तथा हि ।

यथावद्भाषितं शूलिना प्रोक्तं यद्रुद्रयामले ।^२

अनेनेदं ज्ञायते अत्कारकानां ज्ञान-प्रक्रिया पराधरात्पूर्वमप्यसीदिति । अच्यु-
तानन्द-भा-महोदयेन जैमिनिसूत्रस्य व्याख्याने प्रसङ्गेन पराधरकारिकाया

१. अच्युतानन्द भा, जैमिनिसूत्रम् ११४४-४६, गोपन्ना संस्कृत सीरित्र,
बनारस ।

२. वृ० पा० ६।३ (मुम्बई-सं०)

वचनं कारकविवेचनावसरे उद्धृतम् । ते च श्लोका अस्य बृहत्पाराशरहोराशास्त्र-
स्यैव सन्ति ।

तथा हि—

‘आत्मकारकखेटेन न्यूनभागो हि यद्ग्रहः
आमात्यसञ्ज्ञा तस्यैव ज्ञायते द्विजसत्तम ।’

अनेन ज्ञायते यद्बृहदपरम्परायां कारकप्रक्रिया आसीदिति । अस्तु । अन्य-
परम्पराया विशेषचर्चा नोपलभ्यते परञ्च पराक्षरात्पूर्वमस्य व्याख्यानस्यास्तित्वं
नूपलभ्यते एव ।

(इ) उत्तरवर्तिषु प्रभावः ।

कारकानां कारकांशकुण्डलीचक्रस्य पदोपपदयोर्विशेषचर्चा पराशरवज्जैमि-
निसूत्रे पूर्णरूपेण दृश्यते । जैमिनिना प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमपादे कारकानयनप्रकारो
दर्शितः । तथा च तत्र तेन ‘स इष्टे बन्धमोक्षयोः’, इति सूत्रे आत्मकारकस्यैव
प्राधान्यं दर्शयिता बन्धमोक्षयोः चर्चा कृता । बन्धनमोक्षौ एव भारतीयधर्मसंस्कृति-
परम्परायां महत्त्वं धारयतः । अनेनात्मकारक एव बन्धमोक्षयोरार्थाद्भूतो द्वितीयो
जीवारमेवेति दर्शनशास्त्ररहस्यमप्यत्र प्रकटीकृतम् ।

कारकांशफलमपि प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे विशेषेणाङ्कितम् । कारकां-
शादेव सुखदुःखरोगाजीविकापुण्यकर्मनिर्याणकारणगृहनिर्माणगुरुभक्तिकलत्र-
विधारमरणानन्तरगन्तव्यस्थानादिकस्य, शिवगौरीलक्ष्मीस्कन्दादीनां भक्तिकारणस्य
विविधरोगाणां विविधव्यवसायस्य च चर्चा दृश्यते । पदोपपदाभ्यामपि पूर्वोक्त-
विविधफलज्ञानमङ्कितम् ।^१

आचार्यवराहमिहिरेण नानुसृतोऽयं मार्गः । तेन केवलं प्रकीर्णकाध्याये
भावानुरूपं ग्रहाणां कारकत्वं स्वीकृतम् । अर्थकिन्द्रेण्याः ग्रहाः परस्परं कारका-
स्तत्रापि दशमस्थो ग्रहो विशेषेण कारक इत्यादिकं लिखितम् ।

१. मञ्जुतानन्द भा, जैमिनिसूत्रम्, पृ० ३४, ३७, चौखम्बा संस्कृत सोरिज,
बनारस ।

२. तत्रैव, प्रथमाध्यायस्य प्रथम-द्वितीय-पादौ ।

सारावलीकारेण कल्याणवर्मणापि वराहमिहिरस्य मार्गोऽनुसृतः ।

केवलं विविधवस्तुजातस्य कस्मात्कस्मादग्रहाद्विचारो विधेय इति प्रतिपादितम् । अर्थात्तद्वस्तुजातस्य स स ग्रहः कारक इति पराशरस्यानुकरणं विहितम् ।^१ अस्य चर्चाऽथ बृहत्पाराशरशास्त्रे विद्यते ।^२

जातकपारिजातकारेण वंशनाथमहोदयेन नवास्य प्रकरणस्य चर्चा विहिता स्वग्रन्थे इति । सर्वार्थचिन्तामणिकारेण ब्रह्मदेवेन शम्भुहोराप्रकाशकारेणाचार्य-पुञ्जेनाऽयमेव मार्गोऽनुसृतः ताम्यामपि अस्मिन् विषये मौनमेव स्वीकृतम् । कालिदासकृते उत्तरकालामृते कारकत्वं नामकः खण्डो विद्यते यत्र द्वादशभावेषु किं विचार्यमुत वा द्वादशभावः केपाञ्च वस्तूनां कारका इति लिखितम् । एवमेव सूर्यादिग्रहाणामपि कारकत्वं प्रतिपादितम् ।^३ कारकांशपदोपदादिचर्चा नैव दृश्यते । आचार्यकुण्डिराजमहोदयेनाऽपि जातकाभरणे नैव चर्चा विहिता । देवशाभरणकर्त्रापि न किञ्चदङ्कितमस्ति । अनेनेदं प्रतीयते यद् जैमिनितः परवर्तिकाले ज्योतिर्विद्विराचार्यैरस्योपयोगित्वं पृथक्त्वेन नैव दृष्टम् ।

अथवा पराशरेणाप्यङ्कितं यद्वस्तुजातमात्मकारकारकाद्विचार्यं तद्वस्तुजातमग्नादपि । एवञ्च यत्पुत्रकारकात्तच्च पञ्चमेशादिति । यथा हि—

‘चिन्तयेत् कारकांशे व जन्तुर्लग्नेऽथ वा द्विज’
आत्मकारकपुत्राभ्यां योगमेकं प्रकल्पयेत्
तनुपञ्चमनाथाभ्यां तथैव द्विजसत्तम इत्यादि ।^४

तेनेदं प्रतीयते यज्जन्मलग्नादिकस्यैव प्राधान्यं पश्यदिभरनुवर्तिभिराचार्यैर्नार्यं कस्या अनुसृत इति ।

१. सीताराम भा ‘बृहज्जातकम्’ २२ अध्यायः, मास्टर सेलाड़ीलाल एण्ड सस, बनारस ।

२. नृ० पा० ८।४०-४८ (मुम्बई-सं०)

३. मुद्राक्षर शास्त्री, उत्तरकालामृतम्, १ गण्ड, १० पदत्रय रोड, बासाबागुदो, बंगलोर ।

४. नृ० पा० ३६।३, ४ (कानो-सं०)

वचनं कारकविवेचनावसरे उद्धृतम् । ते च श्लोका अस्य बृहत्पाराशरहोरशास्त्र-
स्यैव सन्ति ।

तथा हि—

‘आत्मकारकखेटेन न्यूनभागो हि यद्ग्रहः
आमात्यसञ्ज्ञा तस्यैव ज्ञायते द्विजसत्तम ।’

अनेन ज्ञायते यद्बृहत्परम्परायां कारकप्रक्रिया आसीदिति । अस्तु । अन्य-
परम्पराया विशेषचर्चा नोपलभ्यते परञ्च पराशरात्पूर्वमस्य व्याख्यानस्यास्तित्वं
तूपलभ्यते एव ।

(इ) उत्तरवर्तिषु प्रभावः ।

कारकानां कारकांशकुण्डलीचक्रस्य पदोपपदयोर्विशेषचर्चा पराशरवज्जैमि-
निसूत्रे पूर्णरूपेण दृश्यते । जैमिनिना प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमपादे कारकानयनप्रकारो
दर्शितः । तथा च तत्र तेन ‘स इष्टे बन्धमोक्षयोः’, इति सूत्रे आत्मकारकस्यैव
प्राधान्यं दर्शयिता बन्धमोक्षयोः चर्चा कृता । बन्धनमोक्षौ एव भारतीयधर्मसंस्कृति-
परम्परायां महत्त्वं धारयतः । अनेनात्मकारक एव बन्धमोक्षयोराधारभूतो द्वितीयो
जीवात्मैवेति दर्शनशास्त्ररहस्यमप्यत्र प्रकटीकृतम् ।

कारकांशफलमपि प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे विशेषेणाङ्कितम् । कारकां-
शादेव सुखदुःखरोगाजीविकापुण्यकर्मनिर्याणकारणगृहनिर्माणगुरुभक्तिकलत्र-
विचारमरणानन्तरगन्तव्यस्थानादिकस्य, शिवगौरीलक्ष्मीस्कन्दादीनां भक्तिकारणस्य
विविधरोगाणां विविधव्यवसायस्य च चर्चा दृश्यते । पदोपपदाम्यामपि पूर्वोक्त-
विविधफलज्ञानमङ्कितम् ।^१

आचार्यवराहमिहिरेण नानुसृतोऽयं मार्गः । तेन केवलं प्रकीर्णकाध्याये
भावानुरूपं ग्रहाणां कारकत्वं स्वीकृतम् । अर्थात्केन्द्रस्थाः ग्रहाः परस्परं कारका-
स्तत्रापि दशमस्थो ग्रहो विशेषेण कारक इत्यादिकं लिखितम् ।

१. मञ्जुतानन्द भट्ट, जैमिनिसूत्रम्, पृ० ३४, ३७, चौखम्बा संस्कृत सीरिज,
बनारस ।

२. तत्रैव, प्रथमाध्यायस्य प्रथम-द्वितीय-पादौ ।

सारावन्तोकारेण कल्याणवर्मणापि वराहमिहिरस्य मार्गोऽनुसृतः ।

केवलं विविधवस्तुजातस्य कस्मात्कस्माद्ग्रहाद्विचारो विधेय इति प्रतिपादितम् । अर्थात्तत्तद्वस्तुजातस्य स स ग्रहः कारक इति पराशरस्यानुकरणं विहितम् ।^१ अस्य चर्चाऽत्र बृहत्पाराशरशास्त्रे विद्यते ।^१

जातकपारिजातकारेण वंशनाथमहोदयेन नैवास्य प्रकरणस्य चर्चा विहिता स्वग्रन्थे इति । सर्वार्थचिन्तामणिकारेण वल्लभदेशेन शम्भुहोराप्रकाशकारेणाचार्य-पुञ्जैनाऽयमेव मार्गोऽनुसृतः ताम्र्यामपि अस्मिन् विषये मौनमेव स्वीकृतम् । कालिदासकृते उत्तरकालामृतम् कारकत्वनामकः खण्डो विद्यते यत्र द्वादशभावेषु किं विचार्यमुत वा द्वादशभावः केषाञ्च वस्तूनां कारका इति लिखितम् । एवमेव सूर्यादिग्रहाणामपि कारकत्वं प्रतिपादितम् ।^२ कारकांशपदोपदादिचर्चा नैव दृश्यते । आचार्यदुण्डिराजमहोदयेनाऽपि जातकाभरणे नैव चर्चा विहिता । दैवज्ञाभरणकर्त्रापि न किञ्चदङ्कितमस्ति । अनेनेदं प्रतीयते यद् जैमिनितः परवर्तिकाले ज्योतिर्विद्विराचार्यैरस्योपयोगित्वं पृथक्त्वेन नैव दृष्टम् ।

अथवा पराशरेणाप्यङ्कितत्वं यद्वस्तुजातमात्मकारकारकाद्विचार्यं तद्वस्तुजातजगन्नादपि । एवञ्च यत्पुत्रकारकात्तच्च पञ्चमेशादिति । यथा हि—

‘चिन्तयेत् कारकांशे व जनुर्लङ्घनेऽथ वा द्विज’
आत्मकारकपुत्राभ्यां योगमेकं प्रकल्पयेत्
तनुपञ्चमनाथाभ्यां तथैव द्विजसत्तम इत्यादि ।^३

तेनेदं प्रतीयते यज्जन्मलग्नादिकस्यैव प्राधान्यं पश्यदिभरनुवर्तिभिराचार्यैर्नारियं धन्या अनुसृत इति ।

१. सीताराम भा ‘वृहज्जातकम्’ २२ अध्यायः, मास्टर खेताड़ीलाल एण्ड संत, बनारस ।

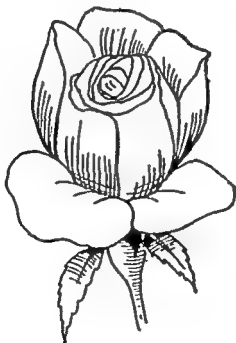
२. वृ० पा० ८।४०-४८ (मुम्बई-सं०)

३. सुब्रह्मण्य शास्त्री, उत्तरकालामृतम्, ५ खण्डः, ५० पङ्क्तिरास रोड, वासावागुदी, बंगलोर ।

४. वृ० पा० ३६।३, ४ (काशी-सं०)

(उ) वैशिष्ट्यम् ।

सूक्ष्मवस्तूनां फलज्ञाने कारकप्रकरणस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं जैमिनिना त्वस्य पूर्णरूपेणानुकरणं कृतम् । भावानां ग्रहाणाञ्च नवांश एव तत्त्वमत एव यद्वस्तुजातं भावैः ग्रहेष्वच न स्पष्टं भवति तच्च नवांशेन स्पष्टं ज्ञायते । नवांशस्य फलितशास्त्रे महत्त्वमहत्त्वं विद्यते । तथा च यस्य ग्रहस्यांशा अधिका स ग्रहो बलवानिति मन्यते स एवात्रात्मकारकेनाङ्गीकृतः । अतश्च कारकाणां कारकांशकुण्डलोचक्रेण फलकथनमतीव चमत्कारि । सर्वत्र लग्नेशस्यैव महिमा ज्योतिषशास्त्रे । अतश्च लग्नेशस्य तस्यानुचरस्य द्वादशेशस्य वा बलज्ञानेन पदोपपदयोरपि फलज्ञानमतीव मनोरममिति ज्ञायते ।

षष्ठोऽध्यायः

आयुर्दायनिरूपणम्

(क) विषयावतरणम्

महत्त्वपूर्णस्यायुर्दायस्य महर्षिपराशरेणास्मिन् ग्रन्थे यत्र तत्र सुतरां विचारो विहितः । पूर्वाभागे २३, २४, २६, २७ तमा अध्याया एवमुत्तरभागेऽपि १०, ११, १२ तमा अध्याया आयुर्दाय-विचारे उपलभ्यन्ते । तत्र २३ तमो अध्यायः मारकनाम्नाङ्कितः । अत्र कस्य भावस्य स्वामी ग्रहो मारको भवति । अथवा कस्य भावेशस्य ग्रहस्यान्तर्दद्यायां मारको जायते इति निरूपितम् । शेषाणां पूर्वभागीयानां २४, २५, २६ तमानां तथा चोत्तरभागीयानां १०, ११, १२ तमानामध्यायानामायुर्दायनामेव दृश्यते । अथ च पूर्वभागीये २७ तमेऽध्याये पितृमातृभ्रातृपुत्रस्त्रीकुटुम्बादिकस्य चायुर्दायद्योतको निर्माणविचारो विहितः ।

रिष्टारिष्टभङ्गनामकस्य ५ सङ्ख्याकस्याध्यायस्याप्यत्रैव सन्निवेशो विहितः । यतोऽत्रापि च मरणस्यैव विचारो दृश्यते । यत्र बालारिष्टस्य जन्मकाले एव जातकस्य तस्य पित्रोश्चापि मरणविचारो दृश्यते । अपि च मरणानन्तरं गन्तव्यस्थानस्य विचारोऽपि आयुर्दाये दृश्यते । अतश्च मया पूर्वजन्मवर्णननामकस्य ३३ सङ्ख्याकस्याध्यायस्यात्रैव सन्निवेशः कृत इति ज्ञेयम् । आयुर्दायस्यान्यत्रापि अष्टकवर्गादिप्रकरणेषु यत्रोपलभ्यते तस्य तत्रैव विचारो विहित इति तत्रैव द्रष्टव्यम् । मनुष्यस्य जीवने आयुष एव महन्महत्त्वं तेन विना सर्वं भूतमविष्यवर्तमानात्मकं राजयोगादिकं ज्ञानं फलं च निष्फलमिति ज्ञात्वास्यायुर्दायविचारस्य ज्योतिषफलप्रक्रियायां मूर्धन्यस्थानमिति दरीदृश्यते । अत एव फलदीपिकाकारेण मन्त्रेश्वरेणाङ्कितम् ।

‘आते कुमारे सति पूर्वमायैरायुर्विचिन्त्यं हि ततः फलानि ।
विचारणीया गुणिनि स्थिते तद्गुणाः समस्ताः खलु लक्षणज्ञैः ॥’

(अ) आयुर्दायस्वरूपम्

आयुर्दायस्यापि ज्योतिषशास्त्रेऽतिशयो महिमा वरीवर्ति । यतो हि जातको
भाग्यान्वितो राजयोगयुक्तोऽपि यद्यत्पायुयोगाश्रितस्तर्हि भविष्यस्य किं प्रयोजनम् ।
अपितु तस्य भाग्यस्यापरजन्मनि प्रयोगः । एतादृशा अपि बहवो मानवा इतिहासे
दरीदृश्यन्ते येऽल्पायुर्योगिनो द्वात्रिंशद्वर्षेभ्योऽपि पूर्वं राजयोग युक्तास्तेजस्विनो
विश्वेऽनुपमकार्यं सम्पाद्यमाना कालप्रासकलविता बभूवुः ।

केचिच्च योगभ्रष्टा जना महति कुलेसमुत्पन्ना ऐश्वर्यं बाल्यकाले एव भुक्त्वा
पञ्चत्वमापन्ताः ।

निर्भाग्या अपि दीर्घायुर्योगिनो महत्कष्टं भुञ्जमाना जीवनमसहमाना मृत्योः
प्रतीक्षां कुर्वाणा भगवन्तं परमात्मानं प्रार्थयन्ते अचिरात्स्वर्गलोकंगन्तुं । अतश्च
ज्योतिषशास्त्रस्य मुख्यं प्रयोजनं भविष्यद्योतनम् । यदि मानवस्यायुरेव नास्ति
तर्हि भविष्यज्ञानस्य किं प्रयोजनम् ।

अत एव भाग्यज्ञानवदायुषोऽपि ज्ञानं मानवजीवने सुतरामावश्यकम् ।

ज्योतिर्विद्विद्विद्विरस्यां दिशायामपि महान् प्रयासो विहितः ।

महर्षिपराक्षरेण सर्वाङ्गीणो विचारो विहितोऽत्र ।

(इ) आयुषो भेदाः ।

त्रिविधत्वमायुषो ज्योतिषे शास्त्रेऽल्पायुर्मध्यमायुर्दीर्घायुर्भेदात् ।

द्वात्रिंशत्पूर्वमल्पायुः । चतुःषष्टि वर्षेभ्योऽर्वाङ्मध्यमायुर्योगः । एभ्यो
भेदेभ्यो योऽन्योऽन्येको योगो निगदितः । यः केवलं कतिपयैरेव भाग्यशालिभिर्म-
नवरवाप्यते स उत्तमायुर्नाम योगोऽस्य लक्षणं शतादूर्ध्वमायुः प्राप्तिरिति कथितम् ।

१. मन्त्रेश्वरः, फलादीपिका २३।१, के० एम कृष्णामूर्ति, ६५ पङ्के प्राग रोड,
बासावागुदी, बंगलोर ।

२. वृ० पा० पू० भा०, २३-२७, पम्पाया द्रष्टव्याः (मुम्बई-म०)

चतुर्विंशतिवर्षेभ्यः पूर्वमायुषो ज्ञानं सम्यक्प्रकारेण न ज्ञातुं शक्यते । एभ्यो
वर्षेभ्योऽर्वाङ्मृत्युर्बालमृत्युर्नाम । अस्यापि त्रिविधत्वम् ।

पितृदोषमृत्युर्मृतृदोषमृत्युररिष्टदोषमृत्युश्चेति ।

अतो बालमृत्युयोगपरिहारार्थं जपहोमचिकित्साद्यैर्बालरक्षां यत्नेन
कुर्यात् ।

अथ मन्त्रेश्वरः—

तद्दोषशान्त्यै प्रतिब्रज्मत्तारमाद्वादशाब्दं जपहोमपूर्वम् ।

प्रायुष्करं कर्म विधाय तातो बालं चिकित्सादिभिरेव रक्षेत् ।^१

अत्रापि त्रिविधस्यायुर्योगस्यापि प्रत्येकस्य पुनस्त्रिविधत्वेन नव भेदाः ।

अर्थादल्पायुर्योगस्याल्पमध्यपूर्णभेदेन त्रिविधत्वम् ।

एवं मध्यमायुर्दीर्घायुर्गयोरप्यवगन्तव्यम् ।

मारकस्थानस्व मारकनक्षत्रस्य च विचारः ।

अल्पायुयोगिनस्तु विपत्तारायां मृत्युर्भवति ।

एवञ्च मध्यमायुर्गयोरपि प्रत्येकस्थानायां दीर्घायुर्गयुक्तस्य च वधतारायां
प्राणान्तो भवतीति भावः ।

ताराज्ञाने तु जन्मनक्षत्रात्तृतीयनक्षत्रं विपत्तारा पञ्चमञ्च प्रत्यरिस्तथा
सप्तमञ्च वधतारेति ज्ञेयम् ।

(उ) मारकविचारः^२

जन्मकुण्डल्यां तृतीयाष्टमी भावो मनुष्यस्यायुर्द्योतको ।

तयोर्व्ययभावो द्वितीयसप्तमी भावो मारकभाववित्पर्यः । तत्रापि सप्तमाद्-

द्वितीय भावस्य मारकत्वं बलवत्तरम् । इति सामान्यविचारः ।

विशेषविचारोऽप्यत्र विहितः—

आत्मकारकांशलग्नान्तथा जन्मलग्नाच्च ये तृतीयपष्ठाष्टमद्वादशद्वितीय-

१. मन्त्रेश्वरः, फलदीपिका १३१५, के० एस० कृष्णामूर्ति, ६५ पङ्क्तिं प्राप्त रोड,
बासावागुदी, बंगलोर ।

२. वृ० पा० पू० भा० २३ अध्यायः (मुम्बई-सं०)

सप्तमस्थानाधिपास्ते सर्वे मारका उच्यन्ते । तेषु बलवत्तरो मुख्यमारक इति । सर्वेष्वेव समानबलवत्सु पष्ठेश एव मुख्यमारक इति भावः ।

मारकग्रहाश्रितराशिदशायामथ च मारकग्रहराशिदशायां (अत्राद्ये चरदशायामुत्तरे विशोत्तार्यामिति भावः) पापग्रहयोगे निश्चितो मृत्युरिति ।

यदि सर्वे मारका बलशालिनस्तर्हि तेषां दशाकाले रोगकष्टादिसम्भवः परञ्च मृत्युस्तु पष्ठेशस्य दशायामेव निश्चितः ।

एषां मारकानामन्तर्दशास्त्वपि भयशोकौ तस्कराग्निभीतिरोगदुःखार्तिरिति कष्टादिकस्य सम्भव इति विशेषः ।

पष्ठाष्टमेशयोर्मध्येऽपि प्रायशः अष्टमेश एव मारकः । परञ्च पष्ठेशे पापबाहुल्ये सति स एव मुख्यमारकः ।

दीर्घायुर्मध्यामायुयोगत्वेन मारकत्वं दर्शयति । मध्यमायुयोगे पष्ठात्पष्ठेतराद्यापि त्रिकोणगो ग्रहो मारकः । पष्ठेशाश्रितराशिदशायामपि मृत्युयोगः ।

दीर्घायुयोगे तु पष्ठराशेस्तदीशस्य वा त्रिकोणस्थो यो ग्रहस्तस्य तदाश्रितस्य राशिदशस्य वा दशायां मृत्युयोगः ।

राहुकेतु अपि लग्नसप्तमाष्टमद्वादशभावस्थो मारकेशयुतौ मारकेशात्सप्तगौ वा मारकौ भवतः । विशेषत्वमत्र काशी-संस्करणे पष्ठाष्टमद्वादशगो राहुः केवलं कष्टकरः स्वदशायां शुभदृष्टश्च न कष्टकृदिति । पापदृष्टश्चेत्तर्ह्येव मारक इति ज्ञेयम् ।

त्रिविधायुयोगज्ञानप्रकारः ।^१—

लग्नेशाष्टमेशावत्रायुर्भेददर्शने मुख्याविति । यदि चरराशिस्थो, तथा चैनयोर्मध्ये स्थिरस्य एको द्विस्वभावस्यश्चान्यस्तर्हि दीर्घायुयोगः ।

यदि द्वावेव द्विस्वभावगौ तथा चैनयोर्मध्ये चरस्यश्चैक स्थिरस्यश्चान्यस्तर्हि मध्यमायुयोगः ।

यदि द्वावेव स्थिरस्थौ तथा चेकश्चरस्थोऽन्यद्व द्विस्वभावस्थस्तर्हि दीर्घ-
युर्योगः ।

जैमिनीये सूत्रे तु सङ्क्षेपेण महत्त्वपूर्णमुक्तम् ।^१

‘प्रायुः पितृदिनेशाम्याम्’ ‘प्रथमयोरुत्तरयोर्वा दीर्घम्’,
‘प्रथमद्वितीययोरन्त्ययोर्वा मध्यमम्, मध्ययोरान्तयोर्वा हीनम्’

अनेनैव प्रकारेण लग्नचन्द्राम्यामपि विज्ञातव्यम् । तथा च होरालग्नजन्म-
लग्नताम्यामपि ।

यदि प्रकारत्रयेणैकमायुर्भवेत्तर्हि युक्तमेव । अथ च प्रकारद्वयेन ‘समं’
स्यादेकेन च भिन्नन्तर्हि प्रकारद्वयस्य मतं ग्राह्यम् । प्रकारत्रये विभिन्नत्वे सति
जन्मलग्नहोरालग्नताम्यामागतमायुर्ग्राह्यम् ।

(अथ द्वितीयप्रकारे जैमिनीये सूत्रे मन्दचन्द्राम्यामिति पाठस्तत्र च टीकासु
महान् भेदः । कैश्चिद्टीकाकारैर्मन्दचन्द्राम्यामित्य लग्नचन्द्राम्यामित्यर्थः कृतः
कैश्चित्तु शनिचन्द्राम्यामित्यर्थो विहितः । मुम्बई-संस्करणे शनिचन्द्राम्यामित्यपि
पाठोऽस्ति । परं जैमिनीये सूत्रे चाचार्यं नीलकण्ठप्रभृतिविद्वद्भिर्लङ्घ्यचन्द्राम्यामित्ये-
वार्थः स्वीकृतः । तद्वचः शनिचन्द्राम्यामित्यस्य निर्देशोऽपि न विहितः । मन्दशब्देन
शनिगृह्यते परं पाराशरीये शास्त्रे न्वचित्तथा जैमनीये सूत्रे तु सर्वत्र कटपयेति
प्रकारचतुष्टयेन वर्णसङ्ख्यैव शब्दार्थो भवति तेन च मन्दशब्देनैकसङ्ख्यया
लग्नमेवोचितं प्रतिभाति । आङ्ग्लभाषाटीकाकारेण सुप्रसिद्धेन ज्योतिर्विदा
सूर्यनारायणरायमहोदयेनाप्येव एव पन्थाऽनुसृतः ।^२ अत्रास्मिन् ग्रन्थे व्याख्यान-
मिदमप्युपलभ्यते यच्च शनिचन्द्राम्यामायुर्ज्ञानं कुर्यात्तथा च लग्ने सप्तमे च चन्द्रः
स्यात्तदा लग्नचन्द्राम्यामायुर्विचारः कुर्यात् । जैमिनिसूत्रे तुमयत्र मन्दचन्द्राम्या

१. जैमिनीयसूत्राणि २।१।१-४, गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, लक्ष्मी वेंकटेश्वर प्रेस,
मुम्बई ।

२. (क) जैमिनीयसूत्राणि २।१।१-४, नीलकण्ठटीका, खेमराज श्रीकृष्णदास,
श्रीवेंकटेश्वर प्रेस मुम्बई, वैष्णवाब्दा १९९० ।

(ख) बी० सूर्यनारायण रावः, जैमिनिसूत्राव, पृ० १२७, रमण प्रिन्टिंगेसन्स,
बंगलोर ।

मेव पाठः । सत्यपि शनिचन्द्राम्यामिति पाठे लग्नचन्द्राम्यामित्यर्थस्यैवोचित्यं प्रति-
भाति यतोऽत्र मुम्बई-संस्करणे तु स्पष्टरूपेणायं पाठ उपलभ्यते । . . .

लग्नाष्टमेशयोरेकः त्वपरं लग्नचन्द्रयोः ।

विलग्नहोरयोरन्यदिति पक्षत्रयं द्विजेति ।^१

अत्र सुस्पष्टमेव । काशी-संस्करणे च मन्दचन्द्राम्यामित्येव पाठः । परं
टीकाकारेणार्थं शनिचन्द्राम्यामिति लिखितं तच्च नोचितं मुम्बई-संस्करणे स्पष्टतया
लग्नचन्द्राम्यामिति पाठस्य दर्शनात्तथाचार्यनीलकण्ठप्रभृतिकविवद्वद्गणप्रतिकूलत्वा-
दिति भावः)^१

वर्षसङ्ख्याभेदेनापि नवभेदप्रकारोऽत्र—

द्वात्रिंशत्, चतुषष्टिः, पण्णवति, षट्त्रिंशत्, द्विसप्ततिः, अष्टोत्तर-
शतं, चत्वारिंशदशीतिविंशोत्तरशतमिति भेदेन एषां ज्ञानाय विचारो निम्नप्रकारेण
विहितः ।

यद्यैकेन प्रकारेणाल्पायुस्तदा द्वात्रिंशद्वर्षसङ्ख्याकम् । मध्यमायुश्चेत्तर्हि
चतुःषष्टिर्दीर्घायुश्चेत् पण्णवति । इत्थं प्रकारेण द्वयेन सति षट्त्रिंशत्द्विसप्तति-
त्यष्टोत्तरशतं ज्ञेयम् । प्रकारत्रयेण सति चत्वारिंशदशीतिविंशोत्तरशतमिति
ज्ञेयम् ।

स्पष्टायुर्योगं निरूपयति—

प्रकारेणैकेनायुः सम्पन्ने योगकारकयोः (लग्नेशाष्टमेशयोर्होरालग्नयोर्लग्न-
चन्द्रयोर्वेति भावः) ग्रहयोरंशादिकं द्विभिर्विभजेत् लग्नांशादिकं प्राप्तखण्डेन
(अल्पायुषि द्वात्रिंशता मध्यमायुषि षट्त्रिंशता दीर्घायुषि चत्वारिंशत्सङ्ख्यायेति
सर्वत्र प्रकारत्रये ज्ञेयम्) गुणीकृत्य पुनर्द्वादशसङ्ख्याया गुणीकृत्योत्ततश्च त्रिंशत्सङ्-
ख्याहते मासा भवन्ति ।

द्वादशसङ्ख्याहते वर्षादिकं बोध्यम् । तच्चानुपातेनाल्पायुर्योगे द्वात्रिंशत्स-

१. वृ० पा० पू० भा० २४।३३ (मुम्बई-सं०)

२. वृ० पा० ४३।३५ (काशी-सं०)^१

ङ्ख्यायां मध्यायुषि षड्त्रिंशत्सङ्ख्यायां दीर्घायुषि चत्वारिंशत्सङ्ख्यायां न्यूनी-
कुर्यात्ततश्च स्पष्टायुर्योगः ।

एवमेव प्रकारद्वये लब्धायुषि पूर्ववत् योगकारकयोर्ग्रहयोरंशादिकं चतुर्भि-
र्हरेत् लब्धांशादिकं पूर्ववदायुःखण्डेन गुणिकृत्य पुनश्च द्वादशभिर्गुणीकुर्यात् शेषा
क्रिया पूर्ववत् । एवं प्रकारत्रयेण लब्धायुषि ग्रहाणामंशादिकं षड्सङ्ख्याया हरेत्
पुनश्च द्वादशभिर्गुणीकुर्याच्छेषा क्रियात्रापि पूर्वदेवबोध्या ।

[श्रु] वक्ष्याह्लासवृद्धिविचारः ।

पूर्वोक्तप्रकारेण लब्धायुषि कक्ष्याह्लासवृद्धिरपि भवति ।

पूर्वं ह्लासनिरूपणम् ।

अथ यदि शनिरायुर्योगकारकश्चेत्तर्हि कक्ष्याह्लासो भवति ।

(कक्ष्याह्लासेनात्रोत्तमायुश्चेत्तर्हि दीर्घायुः दीर्घायुश्चेत्तर्हि मध्यमायुर्मध्य-
मायुश्चेत्तर्हि मल्पायुरल्पायुश्चेत्तर्ह्यायुषोऽभाव इत्यर्थः) ।

अर्थाद्यदि शनिलङ्घनेन होरेणैव वान्वितः स्यादथवा नीचराशिः पापयुतो
दृष्टो वा स्यादिति भावः ।

अन्यथा स्वोच्चस्थः शुभग्रहयुतो दृष्टो वा शनिः कक्ष्यावृद्धिकरः (अर्थादत्रा-
ल्पायुर्योगे सति मध्यमायुर्मध्यमायुषि दीर्घायु दीर्घायुषि चोत्तमायुरिति भावः)
जैमिनिसूत्रे त्वत्र विकल्पोऽपि दृश्यते । यथा—

‘शनो योगहेतो कक्ष्याह्लासः’ ‘विपरीतमित्यन्ये’ ।

द्वितीयसूत्रे विपरीतेति शब्देन शनो योगकारके सति न कक्ष्याह्लासः कैश्चि-
त्स्वीक्रियते ।

एवमेव लग्ने सप्तमे वा गुरो स्वोच्चस्थे शुभग्रहयुते दृष्टे वा सति चायुषः
कक्ष्यावृद्धिर्ज्ञेया ।

अधुना द्वारवाह्यराशिभ्यां मृत्युविचारः निरूप्यते ।

१. ‘जैमिनीयसूत्राणि २।१।१०, ११, खेमराज धीरूपणदास, श्री बेकटेश्वर प्रेस,
मुम्बई ।

द्वारशब्देन स राशिरत्र गृह्यते यस्माच्चरस्थिरब्रह्मग्रहनवांशादिभेदेन दशारम्भो भवति ।

कुत्रचित्रलग्नात्कुत्रचित्सप्तमात्कुत्रचिद्ग्रहग्रहान्नवांशाद्वा दशारम्भो भवति । अतः स लग्न एव द्वारलग्नो यस्माद्दशारम्भो जायते इति भावः । अस्यैव द्वितीयं नाम पाकराशिरिति । जन्मलग्नाद्यावद्द्वारं बाह्यराशिरुच्यते । जैमिनिसूत्रेऽपि ।

‘दशाभयो द्वारम्’ ‘ततस्तावतियं बाह्यम्’

यदिमौ द्वौ राशी राशीशौ वा पापी पापाक्रन्तौ पापदृष्टौ वा भवेताम्, तदा तयोर्नवांशराशीशयोर्वा नवांशदशायां मृत्युयोगः । जैमिनिसूत्रेऽपि प्रोक्तम् ।

‘मलिने द्वार-बाह्ये नवांशे निधनं’
‘द्वारद्वारेशयोश्च मालिन्ये’ ‘शुभद्वययोन्यन्’

अन्यदपि जन्मलग्नादष्टमेशे चोच्चस्थे न नवांशदशायां मृत्युरिति । अपि तु नवाब्दायुर्वृद्धियोगः । पाराशरीयेऽस्मिन् ग्रन्थे लग्नेशेऽपि तुङ्गस्थेऽयमेव योगः ।

अस्मिन्बुद्धियोगे सति पदाश्रितराशीशस्य (लग्नारूढराशीशस्येति भावः) दशान्तरेऽयं वास्यैव नवांशदशायां मृत्युयोगः । जैमिनीये सूत्रेऽपीत्यमेव ।

पदेशस्यैव लग्नाष्टमत्रिकोणदशायां वा मृत्युर्योगः । चरदशावत्पदेशस्य त्रिकोणदशायां नवांशदशायां लग्नाष्टमेशयोः राशिकोणपयोर्वा दशायां मृत्युर्योगः ।

प्रकारान्तरेणायुर्दायिविवेचनम्—

लग्नेशष्टमेशयोर्मध्ये यो बलवान् स च यदि केन्द्रस्थस्तदा दीर्घायुयोगः । स पणफरस्थश्चेत्तर्हि मध्यमायुयोगः । आपोत्किमराशिस्यस्वेत्तर्हि चाल्पायु-

१. जैमिनीयसूत्राणि (२।३।२-३) खेमराज श्रीकृष्णदास श्रीवैकुण्ठेश्वर प्रेस, मुम्बई ।

२. तत्रैव २।१।१५ ।

३. तत्रैव, २।१।१८.

योगः । जमिनिसूत्रमप्यत्र 'पितृलाभरोगेशे' प्राणिनिकण्टकादिस्ये स्वतश्चैवं त्रिधा ।'

अत्रापवादमाह—

जन्मलग्नस्य सप्तमस्थानान्नवमभावे (जन्मलग्नात्तृतीये स्थाने इत्यर्थः) ।

चात्मकारको ग्रहश्चेत्तर्हि वेपरीत्यम् । अर्थाद्दीर्घायुश्चेदल्पायुरल्पायुश्चेद्दीर्घायुर्मध्यमायुश्चेन्मध्यमायुरेवेति ।

नीलकण्ठाचार्येण जमिनिसूत्रटीकायामस्य प्रकारस्योल्लेखः केषाञ्चिदाचार्याणां मतेन निर्दिष्टः । स्वकीयमतन्त्वस्येदम् । दीर्घञ्चेन्मध्यं चेदल्पमल्पञ्चेन्न किञ्चिदित्यर्थः ।'

आचार्यनीलकण्ठस्य मतन्तु पाराशरशास्त्रानुसारमेव—

अत्र विशेषः

लग्नेशाष्टमेशौ यदि पञ्चमैकादशस्थौ दीर्घायुः प्रदौ । तृतीये चैकादशे स्थितौ मध्यायुर्दौ । एवमेकादशे द्वितीये च स्थितौ चाल्पायुः प्रदौ । द्वावेव चैकादशे तदायु-पोऽभावः ।

प्रकारान्तरमाह—

पूर्वनिर्दिष्टप्रकारेणाल्पायुर्योगश्चेत्तथा लग्नेशाष्टमेशौ लग्नगौ स्यातान्तदा विंशतिवर्षायुर्योगः । यदि द्वौ पञ्चमस्थौ भवेतान्तर्हि चतुर्विंशतिवर्षायुर्योगः । यदि द्वौ नवमस्थौ स्यातान्तर्हि पट्त्रिंशदाब्दायुर्योगः ।

एवमेव मध्यमायुर्योगश्चेत्तदा लग्नस्थयोर्द्वयोः सतोः चतुश्चत्वारिंशदायुः । पञ्चमस्थौ पट्त्रिंशदायुः प्रदौ । नवमस्थौ तु द्विसप्ततिवर्षायुः कारको ।

एवमेवदीर्घायुर्योगेऽपि लग्नस्थौ चतुरशोतिवर्षायुः कारको पञ्चमस्थौ पण्णवतिवर्षप्रदौ नवमस्थौ अष्टोत्तरशतायुः प्रदौ ।

अष्टमेशमधिकृत्य विशेषो विचारः—

अष्टमेश उच्चस्थः पर्यायाद्वायुर्वृद्धिकरः प्रोक्तः ।

१. जमिनिसूत्राणि २।१।१६ सेमराज श्रीकृष्णदास, श्री वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई ।

२. तत्रैव, २।१।२० ।

नीचस्यश्चायुर्क्षयकरः ।

एवमेव नीचाष्टमेशयुक्ता ग्रहा अपि पर्यायाद्वायुःक्षयकराः प्रोक्ताः ।

उच्चस्या षष्ठमेशयुक्ता ग्रहा वृद्धिकरा इति स्वतः स्पष्टम् ।

सूर्यमङ्गलशनिराह्वयचोत्तरोत्तरं मरणे बलवत्तराः ।

केतुश्चापि शनिवन्मृत्युनिमित्तकरः ।

अष्टमेशेन संयुक्ताः शनिराहुमङ्गलसूर्याः शुभग्रहदृष्टिशून्या मृत्युकराः ।

एषु य एको बली तस्य दशायां मृत्युयोगः ।

द्वादशस्थे दशमस्थे वा राहौ पापयुते दृष्टे वा सति तद्दशायां मरणं ध्रुवम् ।

केतौ च द्वादशस्थे दशमस्थे वा शुभग्रहदृष्टे सति पूर्वोक्तयोगो न भवति ।

पुनरपि कक्ष्याह्लासविषये विशेषमाह ।

लग्नपञ्चमनवमेषु पापयोगे सति कक्ष्याह्लासः ।

जन्मलग्नवत्कारकांशलग्न्यादपि विचार्यम् । जन्मलग्नात् कारकाच्च लग्ने सप्तमे द्वितीये द्वादशे पष्ठेऽष्टमे च शुभग्रहयोगे सति कक्ष्यावृद्धिः ।

जन्मलग्नकारकलग्नाच्च त्रिकोणे नीचग्रयोगे कक्ष्याह्लासः । उच्चग्रहयोगे तु कक्ष्यावृद्धिरिति ।

अयमेव विचारः बृहस्पतिस्थितराशितोऽपि कार्यः ।

जैमिनीये सूत्रेऽपि—

‘तस्मिन्पापे नीचेऽतुङ्गेऽशुनसंग्रुक्ते च’ ‘अन्यदन्यथा’

‘गुरौ च’ सूत्रत्रयेष्वस्यैव व्याख्यानम् ।’

प्रथम सूत्रस्यायं भावः । यदात्मकारकग्रहः पापो नीचराशिस्थश्च तदा कक्ष्यावृद्धिः । अथ चायं नीचस्थोऽपि तु पापयुतस्तदा कक्ष्याह्लासः ।

द्वितीयसूत्रस्य ‘अन्यदन्यथा’ इत्यस्यायमर्थः । यदात्मकारको लग्नेशः सप्तमेशो वा शुभग्रहमध्यस्थः स्यात्तर्धत्तेषां त्रिकोणे शुभग्रहाः स्युरथवात्मका-

१. नीलकण्ठः, जैमिनिमुद्राणि, २।१।२५-२७, खेमराज श्रीकृष्णदास, श्रीवैकटेश्वर स्टीम प्रेस, मुम्बई ।

रकः शुभो न नीचस्थोऽयं वा शुभः स्वोक्चस्थः सन् शुभग्रहयुतश्चेत्तादा कक्ष्या-
वृद्धिः ।

कक्ष्याह्लासलक्षणमप्युक्तम् ।^१

दीर्घस्य मध्यमा याता भवेदायुषि मध्यमे ।

अल्पादल्पं च विज्ञेयं कक्ष्याह्लासस्य लक्षणम् ॥

लग्नपञ्चमनवमेषु पापयोगे सति कक्ष्याह्लासः ।

कारकांशलग्नेशस्य तत्सप्तमेशस्य वा पापमध्यवर्तित्वे कक्ष्याह्लासः । जन्म-
लग्नात्कारकलग्नाच्च लग्ने सप्तमे द्वितीये द्वादशे षष्ठेऽष्टमे च शुभग्रहयोगे सति
कक्ष्यावृद्धिः । त्रिकोणेऽप्येनयोः शुभग्रहयोगे कक्ष्यावृद्धिः । अत्र पूर्वोक्तस्थानेषु नीच-
पापग्रहयोगे सति कक्ष्याह्लास इति स्पष्टम् ।

अथ च बृहस्पतिरपि द्वितीयद्वादशषष्ठस्थोऽयं वा त्रिकोणे पापयुतेऽयं वा
नीचस्थः पापाक्रान्तश्चेत्तर्हि कक्ष्याह्लासः ।

लग्नादात्मकारकाच्च (बृहस्पतेरपि) द्विद्वादशषष्ठाष्टमत्रिकोणेषु शुभग्रह-
योगप्रकरणे पूर्णचन्द्रशुक्रयोगे सति न कक्ष्यावृद्धिः ।

प्राप्तदशायां केवलमेकवर्षयोगः कार्यः ।

शनिना योगे सति कक्ष्याह्लास एकराशिह्लास इत्यर्थः जंमिनीयेऽपि —

‘पूर्णेन्दुशुक्रयोरेकराशिवृद्धिः’ ‘शनौ विपरीतम्’

इति सूत्रद्वयेन स्पष्टम् ।

प्रपवादान्तराह—

दशाप्रकरणे स्थिरदशास्वरूपे चरस्थिरद्विस्वभावराश्यनुसारं सप्ताष्टन-
वसङ्ख्यावर्षाप्युक्तानि । तदनुसारं दशाराशित आरभ्य राशित्रयविभागपूर्वकं
खण्डचतुष्टयम् । अत्र खण्डानुसारं मृत्युयोगमधिकृत्य मरणं ज्ञेयम् । अत्र जंमिनी-
यसूत्रे टीकाकारः खण्डत्रयं स्वीकृतमस्ति । तदनुसारमेवाल्पायुश्चेत्प्रथमखण्डे

१. वृ० पा० पू० भा० २१।७५ (मुम्बई-सं०)

२. जंमिनीयसूत्राणि २।१।२८, २९, खेमराज श्रीकृष्णदास, श्री वेंकटेश्वर प्रेस,
मुम्बई ।

मध्यमायुश्चैद्वितीयखण्डे दीर्घायुचेत्तर्हि तृतीयखण्डे मरणम् । मरणखण्डात्पूर्व-
मारकराशेर्दशाप्रवृत्तौ च क्लेशाधिक्यं न मरणमिति विशेषः । अत्र मृत्युकारके
खण्डे पापग्रहमध्यस्थे राशौ लग्नात्कारकलग्नाच्च पापाक्रान्ते त्रिकोणराशौ द्वादशेऽ
ष्टमराशौ वा मृत्युयोगः । द्वादशाष्टमेशयोः क्षीणचन्द्रशुक्रदृष्टयोः सतोः तयोर्दशा-
यामपि मरणम् ।

दशाप्रदराशितोऽष्टमेशो यं राशिं पश्यति तस्य तथा जन्मलग्नादष्टमेश-
पष्टेशदृष्टराशेर्दशाया वा मरणमिति । पापग्रहद्वयमध्यवर्तिराशिदशायामथ वा
दशाप्रदराशितोऽष्टमे द्वादशे पञ्चमे नवमे च पापग्रहयोगे सति तद्दशायामेव
मरणम् । द्वादशाष्टमेशो क्षीणचन्द्रशुक्रदृष्टौ नान्यग्रहदृष्टियुतौ चेत्तर्हि तयोर्दशायां
मरणमिति भावः ।

अत्र जैमिनीयसूत्राण्यपि—

‘पापमध्ये पापकोणे स्फुरोगयोः पापे वा’

‘तदीशयोः केवलक्षीणेन्दुशुक्रदृष्टौ वा’

ग्रहाणां शूलरुद्रमहेश्वरग्रहोति चतुष्टयभेदमधिकृत्यायुर्दये मृत्युविचारः ।

पूर्वं शूलस्यलक्षणम्—

लग्नसप्तमयोर्मध्ये यो ग्रहो बली सः शूलग्रह इत्युच्यते ।

द्वितीयाष्टमेशयोर्मध्ये यो बली सः रुद्र इत्युच्यते । अत्र भेदद्वयम् । एतयो-
र्मध्येऽपि यः शुभदृष्टः स बलवान् रुद्र इति कथ्यते । द्वितीयो यो बलवान्नास्ति ।
अपि तु पापदृष्टश्च स द्वितीय गोणरुद्र इति निगदितः । अत्र जैमिनीये
सूत्रेऽपि ।

‘पितृलामभावेशप्राणी रुद्रः’ ‘अप्राण्यपि पापदृष्टम्’

सूत्रद्वयमुपलभ्यते । अत्र शूलस्यापि द्वादशराशीनां दशाराशित आरभ्य
भेदत्रयमस्ति प्रथमद्वितीयतृतीयसञ्ज्ञया ।

१. जैमिनीयसूत्राणि २।१।३२, ३३ खेमराज श्रीकृष्णदास, श्री बेंकटेश्वर प्रेस
मुम्बई ।

२. तत्रैव, २।१।३५, ३६ ।

महेश्वरलक्षणम्—

कारकलग्नादष्टमेशो महेश्वरग्रहः यद्यात्मकारकेशः स्वोच्चस्थस्तदात्म-
कारकादष्टमेशद्वादशेशयोर्मध्ये यो बलवान् सो महेश्वरः । यदि द्वावैव बलिनी
तर्हि द्वावेवाष्टमद्वादशेशाविति महेश्वरौ ।

यद्यात्मकारको राहुणा केतुना वा युतश्चेदथवात्मकारकादष्टमस्थो राहु-
केतुर्वास्यात्तदाष्टमेशद्वादशेशयोर्मध्ये बलवानेव महेश्वरः ।

कारकलग्नादष्टमस्थो ग्रहोऽपि महेश्वरः ।

अथ च कारकादष्टमस्थसूर्यादिग्रहेभ्यः पष्ठेशोऽपि महेश्वरः । अथवा कार-
कात्पष्ठस्थानगो ग्रहो महेश्वर इति ।

ब्रह्मग्रहलक्षणमाह—

लग्नसप्तमयोर्मध्ये यो बली तस्मादष्टमेशपष्ठेशद्वादशेशेषु यो बली स ग्रहो
लग्ने बलवति तस्य पृष्ठराशिषु (सप्तमादारभ्य द्वादशान्तम्) सप्तमे बलवति च
तस्य पृष्ठराशिषु (लग्नादारभ्य पष्ठस्थानपर्यन्तम्) विपमराशौ स्थितो ग्रहो
ब्रह्मेति सञ्ज्ञकः ।

अत्र विशेषः । यदि अनिराहुकेतुषु कश्चिदेको ब्रह्मलक्षणं प्राप्नोति तर्हि
स न ब्रह्मेति परञ्च तेभ्यः पष्ठो ग्रहो ब्रह्मेति कथ्यते । अत्र गणना सूर्यादि-
ग्रहसङ्ख्यया परिज्ञेया ।

बहुषु ब्रह्मसञ्ज्ञां गतेषु सत्सु आत्मकारक (सर्वाधिकांशीति) एव ग्रहो
ब्रह्मेति ।

पूर्वमुक्तं यत् अनिराहुकेतूनां ब्रह्मत्वाभावः परञ्च यद्यात्मकारकत्वेन राहोर्गदि
ब्रह्मत्वं प्राप्तं भवेत् तर्हि किं कार्यमस्य प्रश्नस्येदमुत्तरं सर्वाधिकांशयुक्तस्यात्म-
कारकस्य स्थाने न्यूनांशयुक्तस्य ग्रहस्य ब्रह्मत्वमित्येकः प्रकारः न्यूनांशश्चेद्राहुः
तदा सोऽपि ब्रह्मा भवितुमर्हतीति द्वितीयः प्रकारः । जमिनीयसूत्रे विविधटीकासु
प्रकारद्वयस्यास्य व्याख्यानमुपलभ्यते । आचार्यनीलकण्ठेन तु—

‘बहूनां योगे स्वजातीयः’ ‘राहुयोगे विपरीतम्’

इति सूत्रद्वयस्य व्याख्याने द्वितीयप्रकारस्यैवोचित्यं स्वीकृतम् । तेनेदं स्पष्टं भवति यद्यनेकग्रहेषु ब्रह्मलक्षणं प्राप्तेषु ग्रहेषु राहोरपि ब्रह्मेति सञ्ज्ञा प्राप्ता चेत्तर्हि सोऽपि ब्रह्मा भवति यदि सर्वेभ्यो न्यूनांश इति स्पष्टम् ।

अत्र ग्रहाणां बलव्याख्यानेऽपि विशेषः । सोऽत्र प्रसङ्गान्निरूप्यते । अग्रहात्स-ग्रहो राशिर्वलवान् । सग्रहादपि बहुग्रहयुक्तो राशिर्वलवानिति । ग्रहसङ्ख्यायामपि राशिद्वयमध्ये सति यत्रोच्चग्रहस्तिष्ठेत्तद्राशेर्वलवत्वमिति । उच्चादिबले साम्येऽपि निसर्गबलं ग्राह्यम् । अर्थान्निसर्गबले चरराशितः स्थिरराशिः स्थिरतो द्विस्वभा-वराशिर्वलवानिति भावः ।

अत्र जैमिनीये सूत्रेभ्योऽपि विशेषः ।

‘तदभावे स्वामिनः इत्थं भावः’

अत्र राशेर्वलाभावे राशीशस्यैव बलविचारो विधेयः ।

‘आप्रायतोऽत्र विशेषात्’

इति द्वितीय सूत्रस्यायं भावः यदेकराशौ बहुग्रहेषु सत्सु तेषां राशिद्वारबल-साम्ये सति त्वधिकांशको ग्रहो बलवानिति भावः ।

शूलरुद्रमहेश्वरब्रह्मग्रहादिकमधिकृत्यायुदये विचारः ।

बलवद्भूद्रग्रहः शुभग्रहदृष्टश्चेत्तर्हि रुद्रशूलान्तमायुरिति । अयं भावोऽत्र शुभ-दृष्टे बलवद्भूद्रग्रहे चायुषोऽप्यायुर्गोत्रे प्रथमराशिदशान्तमायुः ।

मध्यमायुर्गोत्रश्चेत्तर्हि पञ्चमराशिदशान्तमायुः ।

दीर्घायुर्गोत्रश्चेत्तदा नवमराशिदशान्तमायुरिति ।

निर्वले रुद्रग्रहे तु शुभयुते सति पूर्ववत्क्षेयम् । न तु दृष्टे सतीति भावः ।

अत्रापदादः । पापदृष्टे बलवद्भूदे पापयुते च निर्वलरुद्रे तु पूर्वोक्तफलं न भवति । परञ्च सूर्यं विहायेदं ज्ञेयम् । अर्थात्सूर्यस्यात्र योगे न पापत्वमिति ।

अत्र पाराशरेण कंमुतिकन्यायमनुसृत्य (किमुताव्ययशब्दात् ठकि कंमुतिकः शब्दः वाचस्पत्येऽस्यायमर्थः प्रदत्तो यद्वह्नीयाससाध्यकर्मसमर्थस्यात्पायाससाध्य-कर्मसामर्थ्यम्) रुद्रग्रहोपरि दृष्टित्रयप्रकारेण मृत्युविचारो विहितः ।

रुद्रग्रहे (निर्वले सवले वा) शनिभीमचन्द्रदृष्टे सति शुभग्रहयोगाभावः
स्यादिति प्रथमः प्रकारः ।

पापग्रहयोगयुक्ते सति द्वितीयः प्रकारः ।

शुभग्रहदृष्टियुक्ते सति तृतीयः प्रकारः ।

एष्वेकतमे योगे सति शूलान्जात्परत आयुर्योगः ।

अर्थात्प्रथमपञ्चमनवमभ्योऽग्निमराशिशूले मरणमित्यर्थः ।

अत्र प्रसङ्गात्पापग्रहाणामपि लक्षणं निरूपयति ।^१

सूर्यभीमशनिराहवः क्रूरास्तदैव भवन्ति यदि ते क्रूराशिमापन्ताः स्युः
शुभराशिगाश्चेत्तर्हि शुभा भवन्ति ।

गुरुकेतुशुक्रबुधाश्च सौम्या (आयुर्दायप्रकरणे एव केतुः शुभोऽत्र प्रोक्तो
ग्रन्थकारेण । जैमिनिमतमिदमेव । तेन केतोः शुभत्व स्वीकृतम्)

अपि क्रूरराशिगाः सन्तोऽसौम्या भवन्ति ।

‘चरदशाया (मत्र) शुभः केतुः’

बुधः शुक्रकेतुगुरवोऽप्युत्तरोत्तरं शुभाः ।

बुधे विशेषः । शुभराशिस्थ उच्चस्थो वा बुधः सौम्योऽप्यथा त्वसौम्य इति ।

रुद्रशूलविचारे शुभपापयोगमधिकृत्यापि विशेषविचारं वितनोति ।

यद्यत्र शुभग्रहयोगः स्यात्तर्हि पापयोगस्यातिदुर्बलत्वं भवति । .

शुभग्रहदृष्टियोगश्चेत्तर्हि पापदृष्टियोग दूरीकर्तुं न समर्थः ।

शुभग्रहयोगे शुभग्रहदृष्टे च सति पापयोगो विनश्यति ।

अत्रायुर्दाये प्रकरणेऽस्य विचारोऽवश्यं विधेयः ।

पापमात्रस्य शूलत्वे प्रथमराशावैव मृत्युयोगः ।

बलवन्निर्वलरुद्रद्वयस्यैकत्र मित्रमध्यमशूलराशौ शुभे स्थिते सत्यन्तिमे

शूले मृत्युः ।

द्वयोः पापत्वे प्रथमे शूले एव मृत्युः ।

१. बृ० पा० पू० भा० २६।१३-६२ (मुम्बई-सं०)

२. जैमिनीयसूत्राणि २।३।२६, खेमराज श्रीकृष्णदाम, थांवेकटेश्वर स्टीम् प्रेस,
मुम्बई ।

कूरा ग्रहा यदि शुभवाशिगास्तदेतरेषां शूलक्षेमृत्युयोगः ।

शुभग्रहा यदि कूरराशिगास्तदा जातकस्य शूलक्षेमृत्युयोगो निश्चितः ।

अत्र शूलत्रयानुसारमायुर्योगस्य विचारो विहितः तथा च प्रायः रुद्राश्रिते राशौ मरणम् । परञ्च यदि शुभपापयोगादिप्रज्ञेन पूर्वोत्तरराशौ रुद्राश्रितराशितः मृत्युः स्यात्तर्हि रुद्राश्रितराशौ प्रथमे द्वितीये वा शूलेऽपि कष्टयोगो भवति न मरणम् । मेपलग्ने सति विशेषेण रुद्राश्रितराशौ मरणम् । वैपरीत्ये कुष्ठरोगादिकं भवति न मरणमिति ज्ञेयम् ।

द्वन्द्वराशौ^१ (अत्र द्वन्द्वेनाष्टमभावो गृहीतो जैमिनिसूत्रे टीकाकारेणाच्युतानन्द-भट्टमहोदयेन । अस्य सूत्रस्यान्यग्रन्थेषु पाठाभावः कटपयादिवर्णार्थिन्यायेन त्वयमेवार्थः प्रतिभाति सूत्रञ्चेदम् 'द्वन्द्वे रुद्रे तदन्तं प्रायः' इदं सूत्रं कथन्नाचार्यनलरुणप्रभृति-मिगृह्योतमिव विचार्य भवति । अत्र पाराशरेऽस्य पाठस्य विद्यमानत्वात् ।^२ द्वावैव रुद्रौ स्थितौ स्यातान्तर्ह्यन्तिमे शूले मृत्युरिति । अत्र जैमिनीयसूत्रेऽप्येवम् ।

‘रुद्राश्रयेऽपि प्रायेण’ ‘क्रिये पितरि विशेषेण ।’

प्रथममध्यमोत्तमेषु वा तत्तदायुषाम् ।

अनेनायंभावोऽत्र स्पष्टः । यदि द्वावेव रुद्रौ (निर्वलबलिनी) पापौ तर्हि प्रथमशूले मृत्युः ।

यद्येकः शुभोऽन्यः पापस्तर्हि द्वितीयशूले मृत्युः ।

यदि द्वावेव शुभौ तर्हि तृतीये (अन्तिमे) शूले मृत्युः ।

महेश्वरग्रहमधिकृत्यायुर्विचारः—

स्थिरदशायां ब्रह्मग्रहाश्रितराशिमारम्य महेश्वराश्रितराशिदशायामायु-र्भवति ।

तत्रापि महेश्वराश्रितराशिमहादशायामपि महेश्वराश्रितराशितोऽष्टमेश

१. अच्युतानन्द भा, जैमिनिसूत्रम् २।१।४४, चौखम्बा संस्कृत सीरिज भाफिस बनारस ।

२. बृ० पा० पू० भा० २६।६१ (मुम्बई-सं०)

३. जैमिनिसूत्रम् २।१।४२, ४३, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस !

राशोऽस्य त्रिकोणदशायां मृत्युयोगः अस्य प्रकरणस्य काशीसंस्करणे संक्षेपेण वर्णनम् । वृद्धशूलमहेश्वरादिचर्चाभावः^१ ।

अत्रायुषां भेद-निरूपणे विशेष उपलभ्यते ।

वातारिष्टयोगारिष्टास्पर्धद्यदीर्घदिब्यामितभेदेन ।

वातारिष्टेऽष्टौ योगारिष्टे विशतिरल्पायुषि द्वात्रिंशद्मध्यायुषि चतुःषष्टि-
दीर्घायुषि विशोत्तरशतं दिव्ये सहस्रकं वर्षाणामायुः क्रमशः प्रोक्तम् । युगान्तमुनि-
तुल्यायुद्धं यस्यापि विशेषोल्लेखः ।^२

ग्रहस्थितिवशाच्च पूर्णायुर्योगस्यापि विशदो विचारोऽत्र दृश्यते ।^३

कर्कलग्नस्थौ गुरुचन्द्रौ, बुधशुक्रौ च केन्द्रगौ रविशनी च तृतीयपष्टंकादशगौ
भवेयुस्तदामितायुर्योगः ।

सर्वे सौम्या ग्रहाः केन्द्रत्रिकोणगाः स्युः पापाश्च तृतीयपष्टंकादशगास्तथा-
ष्टमे शुभग्रहराशौ च दिव्यायुर्योगः ।

कर्कलग्ने गुरुश्च गोपुरांशगः केन्द्रस्थः स्याच्छुक्रश्च पारावतांशस्थस्तदा
युगान्तायुर्योगः ।

देवलोकांशने शनी पारावतांशस्थे च भौमे सिंहासनांशलग्नस्थे च गुरौ मुनि-
तुल्यायुर्योगः ।

केन्द्रगाः शुभग्रहा लग्ने च बलवति गुरुद्वष्टे वा पुण्यायुर्योगः । लग्नेशे केन्द्रगे
गुरुशुक्रयुते द्वष्टे वा पूर्णायुर्योगः । लग्नेशाष्टमेशो पुरस्कृत्य यदि ग्रहत्रयमुच्चस्थ-
मुष्टमभावश्च पापरहितस्तदा पूर्णायुः यदि ग्रहत्रयं स्वोच्चमित्रस्थमष्टमभावे
लग्नेशे च बलवति पूर्णायुर्योगः ।

केन्द्रशुभास्तृतीयपष्टंकादशेषु च पापा लग्नेशे बलवति पूर्णायुः । पष्टे
सप्तमेऽष्टमे च शुभा तृतीयकादशयोः पापाः पूर्णायुः । पष्टे द्वादशे पापा लग्नेशः
केन्द्रगोऽष्टमेशश्च सूर्यमित्रं स्यात्तदा पूर्णायुर्योगो ज्ञेयः ।

१. वृ० पा० ४३।१२-१४ (काशी-सं०)

२. तत्रैव ४३।१७-१८ ।

३. तत्रैव ४३।१६-७३ ।

द्विस्वभावे लग्नेशे च स्वोच्चस्थे केन्द्रगे त्रिकोणगे वा दीर्घायुः ।

अल्पायुर्योगाः^१ ।

तृतीयेशो मङ्गलश्चाष्टमेशः शनिश्चास्तौ पापयुतौ दृष्टौ वा स्यातान्तदाल्पायुर्योगः ।

लग्नेशः पापाक्रान्तः पण्डेऽष्टमे द्वादशे वा भवेत्तदाल्पायुर्योगः ।

शुभग्रहदृष्टिहीना पापग्रहा यदि केन्द्रगाः स्युः, लग्नेशे च निर्वले तदाल्पायुर्योगः ।

शुभग्रहदृष्टिशून्याः पापाद्वितीये द्वादशे वा स्थिताः स्युस्तदाल्पायुर्योगः ।
लग्नाष्टमेशी नीचास्तगौ स्यातान्तदाल्पायुर्योगः ।

अत्र प्रसङ्गेन विभिन्नजातीनां परमायुरपि वर्णितम् ।^२

देवमहर्षीणां चानन्तायुर्गृध्रोलूकशुककाकसर्पाणाञ्च सहस्रवर्षकं राक्षसाणाञ्च साद्वंशतं मनुष्याणां कुञ्जराणाञ्च विंशोत्तरशतमश्वानां द्वात्रिंशत् खरोष्ट्राणाञ्च पञ्चविंशत् वृषाणां महिषाणाञ्च चतुर्विंशन्मयूराणाञ्च विशच्छागानाञ्च षोडश, हंसानां चतुर्दश, कोकिलकुषकरकपोतानाञ्च द्वादश, कुक्कुटानाञ्चाष्ट बुद्बुदाद्यण्डजानाञ्च सप्ततिः क्रमशः वर्षाणां संख्या परमायुः प्रोक्तम् ।

मुम्बई-संस्करणे चाप्युत्तरभागे चायुषो योगमधिकृत्य विचारो विहितः ।
अत्राध्यायत्रयमस्ति दशमैकादशद्वादशकम् ।^३

एकादशे चायुर्योगमधिकृत्य वर्णितम् । तथा हि । यदि शनिभीमौ वक्रौ चान्योन्यभागी तदा मृत्युयोगः । क्षीणचन्द्रो लग्नेशोऽष्टमेशश्चैते त्रयो यदि चतुर्थ-पञ्चाष्टमद्वादशगा भवेयुस्तदा मृत्युयोगः । सर्वे ग्रहा अष्टमस्था मृत्युप्रदाः । अथ वा सर्वे ग्रहा मेघवृश्चिकमकरकुम्भराशिगाः शुभदृष्टिशून्याः पापदृष्टाश्च भवेयुस्तदा मृत्युयोगः ।

दीर्घायुर्योगाः ।

१. बृ० पा० ४३।७४-७८ (काशी-स०)

२. तत्रैव ४३।२४-२६ ।

३. बृ० पा० उ० भा० १०, ११, १२ अध्यायः द्रष्टव्यः (मुम्बई-स०)

शुभग्रहा केन्द्रकोणगाः पापाश्च पष्ठतृतीयगाः स्युरष्टमश्च ग्रहहीनो भवेत्तदाष्टोत्तरशतमायुर्ज्ञेयम् ।

लग्ने गुरो चतुर्थे शुके पञ्चमे बुधे षष्ठे च सूर्ये नवतिवर्षायुर्योगः । यदि शनिचन्द्रभौमाः शत्रुराशिमष्टमभावञ्च विहायान्यत्रकुत्रापि स्थिता भवेयुस्तदा पणवतिवर्षायुर्योगः ।

चतुर्थेस्थे गुरो पञ्चमस्थे बुधे षष्ठस्थे शुके षड्सप्ततिवर्षायुः । अस्मिन् योगे सप्तमस्थे गुरो दशमस्थे वा क्रमेणाष्टाशीतिवर्षायुरेकाशीतिवर्षायुश्च ज्ञेयम् ।

सर्वेषु ग्रहेषु केन्द्रगेषु सप्तु शतवर्षायुः । सर्वेषु पणफरेषु नवतिवर्षायुः । आपोक्लिमगेषु चाशीतिवर्षायुः ।

(लृ) पैण्ड्यनसर्गिकादिकानामायुषां निरूपणम्

अत्रायुर्दाये विशेषविचारार्थं पिण्डायुनिसर्गायुरस्यायु रिति भेदचतुष्टयमपि निर्दिष्टमेतच्च सर्वग्रहलग्नांशकादिकमधिकृत्य वर्तते ।

पूर्वं पिण्डायुप आनयनप्रकारमाह—

सूर्यस्य १६ चन्द्रस्य २५, भौमस्य १५, बुधस्य १२, गुरोः १५, शुक्रस्य २१, शनेः २०, एते ध्रुवाङ्का एषां ग्रहाणां क्रमेण सन्ति । यदीमे परमोच्चस्था भवेयुः । परमनीचस्थाश्चेत्तदार्धमुक्तध्रुवाङ्कानां ज्ञेयम् ।

त्रैराशिकक्रमेण प्रत्येकग्रहस्य पृथक् ध्रुवाङ्कानुसारमायुः स्पष्टो भवति । अर्थात्सूर्यादिग्रहाणां राश्यादिकात् तत्तद्ग्रहाणामुच्चराश्यादिकं न्यूनोक्त्यात् । शेषराश्यादिकन्तस्य पूर्वोक्तपिण्डध्रुवाङ्केन गुणोक्त्याल्लब्धाङ्कान् भगणादिक्रमेण सवर्णोक्त्यात्तदेव वर्षादिकं ग्रहस्य स्पष्टायुर्भवति ।

निसर्गायुपः आनयनप्रकारः ।

सूर्यस्य २०, चन्द्रस्य १, भौमस्यस्य २, बुधस्य ६, गुरोः १८, शुक्रस्य २०, शनेश्च ५० क्रमाद्ध्रुवाङ्काः सन्ति । अत्रापि सूर्यादिग्रहाणां परमोच्चे सति सकले परमनीचे सति चार्धं, शेषमायुर्दायानयनप्रकारश्च पिण्डायुर्व-ज्ज्ञेयम् ।

अंशायुष आनयनप्रकारः—

अत्रापि पिण्डायुर्वत्सूर्यादिग्रहाणां राश्यादिकमुच्चराश्यादिकान्म्यूनीकृत्य शेष तत्तद्ग्रहाणां नवांशस्यसङ्ख्यया गुणीकृत्य तत्सङ्ख्यां ५४०० इति सङ्ख्यया विभजेत् । लब्धानि वर्षाणि । एवमेव शेषं १२ सङ्ख्यया गुणीकुर्यात् ५४०० सङ्ख्यया च विभक्ते मासा भवन्ति । एवमेव ३० सङ्ख्यया च विभक्ते दिनानि । अथैव घट्यादिकं बोध्यम् ग्रहस्य स्पष्टायुर्भवति । अत्र विशेषः मकरादिपट्ट-राशिषु लब्धवर्षादिकं त्रिगुणिताया ध्रुवाङ्क सङ्ख्याया म्यूनी कुर्याच्छेषमायुः-स्पष्टम् ।

कर्कादिषु पदसु चार्धाकृते ध्रुवाङ्के युज्जीत ततश्चायुःस्पष्टमिति ।

अष्टकवर्गयुर्विचारः—

अष्टकवर्गस्य त्रिकोणशुद्धञ्चकाधिपत्यशुद्धञ्च राशिगुणाङ्केन गुणीकुर्यात् (७, १०, ८, ४, १०, ५, ७, ८, ६, ५, ११, १२ क्रमान्मेपादीनां राशीनां गुणाङ्काः सन्ति) अष्टकवर्गस्य विशेषविचारोऽष्टकनिरूपणे एव दृष्टव्यः) लब्धसङ्ख्यां त्रिशत्सङ्ख्यया हरेत्लब्धं वर्षादिकं स्पष्टायुर्भवति । अयं भिन्नाष्टके विचारः ।

एवमेव समुदायाष्टकवर्गोऽपि बोध्यम् । केवलं राशिगुणकसङ्ख्यया गुणो-त्तरसङ्ख्यां त्रिशत्सङ्ख्यास्थाने सप्तविंशतिसङ्ख्यया हरेत् । लब्धं वर्षादिकं स्पष्टायुर्भवति ।

अत्र प्रसङ्गेन नवांशायुषो नक्षत्रायुषश्चानयनप्रकारो निरूप्यते ।

नवांशायुषि सूर्यादीनां क्रमात् ५, २१, ७, ६, १०, १६, ४ एते ध्रुवाङ्काः सन्ति शेषं पण्ड्यदशावज्ज्ञेयमिति ।

नक्षत्रायुषि चापीत्यमेव ६, १०, ७, १८, १६, १६, १७, २० एते ध्रुवाङ्काः क्रमात्सूर्यादीनां ग्रहाणां कथिताः सन्ति । शेषं पण्ड्यदशावज्ज्ञेयम् । अर्थात्परमोच्चे ग्रहे सकलं नीचे चार्धमिति भावः ।

निसर्गायुष एवापरं नाम ध्रुवायुरिति ज्ञेयम् ।

अंशायुष एव द्वितीयं नाम स्वरांशायुरिति बोध्यम् ।

अत्र पण्ड्यायुषो द्वात्रिंशद्भेदानाह—

निसर्गायुरंशाय रश्म्यायुरष्टकायुरिति पण्ड्यायुषः पूर्वं भेदचतुष्टयम् । पुनश्चास्य भेदचतुष्टयस्य प्रत्येकायुषो भेदचतुष्टयेन षोडशभेदास्तेषां भेदानामपि नक्षत्रांशायुभेदेन द्वात्रिंशद्भेदा भवन्ति । नक्षत्रांशायुषोरपरं नाम कालचक्रायुरिति कथ्यते ।

रश्म्यायुर्द्वये सूर्यस्य १६, चन्द्रस्य २०, भौमस्य १, बुधस्य ६, गुरोः ८, शुक्रस्य ६, शनेश्च २५, २६ वा ध्रुवाङ्का बोध्याः एते ध्रुवाङ्का उच्चग्रहाणामेव बोध्याः नीचानामत्रार्धभागः कार्यः । अन्यत्रानुपातेन बोध्यम् । ग्रानयनप्रकारश्च क्षेपं पिण्डायुर्वद्वोध्यम् ।

अथ च पुनरपि पिण्डायुषो भेदानाह—

पूर्वं ये पिण्डायुषो द्वादश भेदा उक्तास्तत्र नीचस्वेनाषांशहानिकृते अष्ट-
त्रिंशद्भेदा भवन्ति । तत्रापि उच्चादिकसंस्कारेण संस्कृते सति द्विगुणिते पदसप्त-
तिभेदा जायन्ते । द्वादश भावानामनुवर्तिग्रहाणां स्थितिवशाच्चतुरशीति भेदाः
कथिताः पुनश्च स्वोच्चमूलत्रिकोणादिस्थानस्थितिनिमित्तेन १५१२ भेदा भवन्ति ।

भावायुर्वायुज्ञानमप्याह—

पूर्वोक्तायुर्वायुप्रकारेष्वेकतममायुर्गृहीत्वा स्वेन स्वेन विवक्षितभावबलेन
हृत्वा बलयोगेन सर्वभावबलसमूहेन विभजेत् तेन यत्तलब्धं वर्षादिकं तदेव भावायुः-
स्पष्टमिति भावः ।

अथवा नवांशायुर्द्वयेन परमायुष्यं हृत्वा षड्वर्गशानां बलेन विभजेत् ।
तलब्धं वर्षादिकं भावायुर्वायु इति ।

एवमत्र सप्त प्रकाराश्चायुष उक्ताः ।

अत्रायुषो ह्यसप्रकारमाह । ह्यसस्तु पद्विधः । अस्तङ्गतग्रहहरणम् । शत्रु-
क्षेत्रग्रहहरणम् । कूरोदयस्थहरणम् । सचन्द्रराहुहरणम् । व्ययस्थपापग्रहसर्वदाय-
हरणम् ।

ह्यसस्वरूपमाह । द्वादशस्थः पापश्चेत्सर्वायुषो हरणम् ।

एकादशेत्वर्धयुपोहरणम् । दशमे तृतीयभागस्य । अष्टमे पञ्चमांशस्य । सप्तमे षष्ठांशस्यायुपो हरणमिति ज्ञेयम् । इति व्ययादिसप्तमान्त वामचारेणा-
युर्हरणप्रकारः । एषु भावेषु शुभग्रहश्चेत्तदार्धयुप एव केवलं हरणं प्रोक्तम् ।

एवमेव द्वादश सधस्थानां ग्रहाणां पापानां वांशादिकं स्वायवर्षेण गुणीकृत्य
लब्धमंशादिकं सन्धितो न्यूनीकृत्य शेषमायुष्यहरणस्पष्टमिति । सन्धिस्यबहुग्रहस-
मागमे यो बलीग्रहः स एवायुष्यहरः । ग्रहद्वये तु पाप एव केवलमायुष्यविनाशकृत् ।
शुभग्रहद्वये तु पापवर्गस्थोऽयवा वामाचारेण व्ययादिसप्तभावस्थश्चायुष्यविनाश-
करः । पापानां रविक्षीणचन्द्रमङ्गलसपापबुधशनीनां मध्ये सूर्यमङ्गलशनिज्वा-
लयुष्यहरणं प्रोक्तम् ।

एषु भावेषु स्थितानां पापग्रहाणामायुष्यहरणवत्करणान्यपि प्रोक्तानि ।
अर्थात् द्वादशस्थः पापः कुटुम्बभरणकृत् । एकादशस्थो दुश्चित्तकरः । दशमस्थो
लाभकरः । नवमस्थो मेधां प्रतिभाञ्च ददाति । अष्टमस्थः शान्तिप्रदः । सप्तम-
स्थोऽपक्रोधप्रदः ।

अस्तस्फुल्लग्रहाः सर्वेऽर्धायुष्यहरा इति ।

अत्र लग्नायुर्दायमपि वितनोति—

लग्ने सवले चन्द्रे सति चन्द्रराश्यांशादिकं गृह्णीयात् । हीनवलचन्द्रयुतेऽ
यवा चन्द्ररहिते लग्ने सति लग्नराश्यांशादिकस्य ग्रहणम् । एषामंशादिकानां षष्ठि-
सङ्ख्यया गुणनं कुवात् । शतद्वयेन च विभजेत् । लब्धं वर्षादिकं भवति ।

लग्नस्थः पापग्रहश्चेत्तदा लग्नस्य षष्ठांशादिकं पापग्रहस्य नवांशसङ्ख्या-
ङ्केन गुणीकृत्य अष्टोत्तरशत (१०८) सङ्ख्यया विभजेत् । लब्धं वर्षादिकं
लग्नायुर्दायान् न्यूनीकुर्यात् शेषः स्पष्टायुर्दायो भवति ।

अत्रापवाद । लग्नस्थः पापग्रह उच्चो मूलत्रिकोणीयो वा भवेत्तदा पूर्वोक्त-
क्रमेण लब्धवर्षादिकस्याद्धं लग्नायुर्दायान् न्यूनीकुर्यात् ।

एवञ्च यद्यय पापग्रहो मित्रस्याधिमित्रस्य वा राशिस्थश्चेत्तदा पूर्वोक्त-
प्रक्रियया लब्धवर्षादिकस्य चतुर्थांशं लग्नायुर्दायाद् हीनं कुर्यादिति भावः ।

ग्रन्थविशेषमाह—

यदि पापग्रहाः शुभग्रहयुता लग्नस्था भवेयुस्तदा पापग्रहस्यैव विधिग्राह्यो न तु शुभस्य ।

अथ च लग्ने पापग्रहबाहुल्यञ्चेत्तदा यः सर्वेषु ग्रहेषु बली भवेत्तस्य ग्रहस्य पूर्वोक्तप्रक्रिया ग्राह्या ।

अष्टमभावस्थः पापश्चेत्तदा लग्नेशेतरस्याष्टमांशमायुषो हरणं करोति । तत्र यदि बहवः पापाः स्युस्तदा तेषु बलवान् प्रायुष्यहरणं विधत्ते ।

अथ चेदत्र यदि पापाः शुभाश्च सभे स्थिता भवेयुस्तदा पापशुभग्रहाणामायुष्यान्तरं कुर्यात् । शेषमायुर्विजानीयात् ।

राहुचन्द्रयोगमधिकृत्याह—

लग्नस्थो राहुचन्द्रो यदि स्यातान्तदा लग्नवदामुर्दायिस्पष्टं विधाय राहुचन्द्रयोः दृष्ट्या गुणीकृत्य पष्टितङ्क्यया विभजेत् । तत्र यदि मकरादिराशिपदकं स्यात्तदा लब्धमायुर्दाये युञ्जीत । यदि कर्कादिपदकं भवेत्तदा हीनं कुर्यात् ।

द्रेष्काणमधिकृत्य वृद्धिक्षयो निरूपयति ।

भावस्य तद्द्रेष्काणस्य च राशितुल्यं भवेत्तदा भावस्थानफलस्य वृद्धिः । राशिभिन्नत्वे भावफलस्य क्षय इति भावः ।

अस्तङ्गतानां ग्रहाणामायुर्दायेर्धभागो ग्राह्यः परञ्च शनिशुक्रौ अस्तङ्गतौ भवेतान्तदा चतुर्थांश एव हीनः कार्यः ।

शत्रुराशिस्था ग्रहाश्चैक्षत्र भीमं विहायान्यग्रहाणामायुर्दायात् तृतीयांशं न्यूनं कुर्यात् ।

मित्रवर्गस्था ग्रहाश्चेत्तदा षष्ठांशो हीनः कार्यः ।

अष्टकवर्गे विशेषः—

अष्टकवर्गीयामुर्दाये हरणं न भवति । अपितु वक्ष्यमाणप्रक्रियया वृद्धिर्जायते ।

उच्चस्थो ग्रहश्चेत्तदा लब्धवर्षादिकं त्रिगुणीकुर्यात् । स्वराशिश्चेत्तदा

द्विगुणितं ग्राह्यम् । अधिमित्रस्थश्चेत्तदा सार्धं कुर्यात् । मित्रस्थश्चेत्तदा तृतीयां-
शयुतं ग्राह्यम् । अत्रापवादः ।

यदि शत्रुस्थोऽतिशत्रुस्थो वा ग्रहः स्यात्तदायुर्दयि तृतीयांशो हीनः कार्यं
द्वयष्टकवर्गो हानिरिषि निगदिता ।

आयुर्दयिदशमन्तर्दशानयनप्रकारमाह—

अत्र पूर्वोक्तायुर्दयि एव दशा बोध्या तत्रान्तर्दशानयनविधिरत्र निरूप्यते ।
अन्तर्दशाभावमाह—

आयुर्दयाधिपस्य दायार्धमायुर्दयाधिपेन सहस्यो ग्रहो गृह्णाति तथा
दायपात्पञ्चमनवमस्थो ग्रहः सर्वदायस्य तृतीयांशं गृह्णाति । सप्तमस्यश्च ग्रहः
सर्वदायस्य सप्तमांशं परिगृह्णाति । तथा चाष्टमचतुर्थस्थो ग्रहः चतुर्थांशं
गृह्णाति ।

अन्तर्दशानयनप्रकारः—

अत्रांशद्वेदसमच्छेदान् कृत्वांशादिकं गुणिकुर्यात्ततश्च पिण्डं कृत्वा
विभजेत् लब्धान्तर्दशा भवति ।

पूर्वोक्तहरणविधिः नीचरहिते अष्टकवर्गोत्थदायभागे अंशायुर्दयिविषये च
न निगदितः । अर्थादत्र न ग्राह्यः । पूर्वोक्तविषयत्रये ग्रहबाहुल्यं वर्तते तदा तत्र
सम्पूर्णायुष्यग्रहणं प्रोक्तम् ।

यदि च सर्वे ग्रहा लग्नचतुर्थसप्तमदशमगाः स्युस्तदार्धं विहाय शेषायुःप्रदा
भवन्ति ।

यदि च द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादशगा भवेतुस्तदा तृतीयांशं विहाय शेषायुः
प्रदाः कथिताः ।

अथ च तृतीयपष्ठनवमद्वादशगाः स्युस्तदा चतुर्थांशं विहाय शेषायुःप्रदाः
प्रोक्ताः ।

अन्तर्दशाधिपः स्वराशिस्थश्चेत्तदा सर्वायुर्दयं भुङ्क्ते ।

यदि स च ह्योरेणः षोडशांशेशो वा स्यात्तदा द्वितीयांशं भुङ्क्ते ।

द्रेष्काणेशो नवशेशस्त्रिंशशेशो वा स्यात्तदा तृतीयांशं भुङ्क्ते सप्तमांश-
शश्चतुर्थांशं द्वादशांशेशः पष्ठांशं कालहोरेणः सप्तमांशं पष्ट्यंशेशश्चाष्टमांशं
भुङ्क्ते इति सर्वे ग्रहाः स्वस्वान्तदंशायां स्वस्वांशं भुञ्जते इत्यन्तदंशायाः
पाचकक्रमः प्रोक्तः ।

भावानुसारं ग्रहाणां हारकभागांशानाह—

प्रथम भावस्य सर्वदायो, द्वितीयस्याधंदायस्तृतीयस्य चतुर्थांशश्चतुर्थस्य
सप्तमांशः, पंचमस्याष्टमांशः, षष्ठस्य पष्ठांशः, सप्तमस्य तृतीयांशः, अष्टमस्य
नवांशः, नवमस्य दशांशः, दशमस्य सप्तमांशः, एकादशस्य चतुर्थांशः, द्वादशस्य
पष्ठांशः, एते भागांशाः ग्रहाणां भावानुसारं प्रोक्ताः सन्ति ।

अत्र विशेषमाह—

एकादशद्वादशभावद्वये हरणं कृत्वा शेषं स्वस्ववलेन गुणनं कृत्वा सर्वबलयोगेन
विभजेत् लब्धं चेकादशद्वादशभावद्वयस्यान्तदंशास्वरूपं ज्ञेयम् । तृतीयभाषस्य
सर्वांशः, चतुर्थस्य द्वितीयांशः, पञ्चमस्य तृतीयांशः, सप्तमस्य चतुर्थांशः, अष्टमस्य
तृतीयांशः, नवमस्य पञ्चमांशः, दशमस्य सप्तमांशः, प्रथमस्य सर्वदायः, द्वितीयस्या-
धंदायः एते भावानाञ्च क्रमेण भागांशा कथिता इति बोध्यम् ।

एषामायुर्दायानां ग्रहणे विशेषः—

अर्थात्कुत्र च पैण्यायुपो ग्रहणं कुत्र च निसर्गायुप इति विभिन्नपरिस्थितौ
प्रायुष्यग्रहणे भिन्नप्रकरान् निरूपयति ।

(१) लग्नसूर्यचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनिषु बलवत्सु क्रमात्पैण्ड्यनिसर्गशतस्व-
रनक्षत्रनवांशस्वरांशायुषां ग्रहणम् ।

(२) ग्रहेषु स्वोच्चवर्गे पैण्ड्यस्य नीचवर्गे, निसर्गस्य, त्रिवर्गे स्वरांशम्ब
शत्रुवर्गे च नाक्षत्रिकस्य, अतिनीचनवांशे समुदायाष्टकवर्गस्य, अतिशत्रुनवांशे
भिन्नाष्टकवर्गस्य क्रमादायुष्यस्य ग्रहणम् ।

अत्र विशेषः । यदि ग्रहो मूलत्रिकोणस्थस्तदा पूर्वोक्तप्रकारेणायुपो वृद्धिः ।
नीचशत्रुवर्गे च हानिः । समशत्रुवर्गे च साम्यमर्थान्निर्हानिनं वृद्धिरिति भावः ।

(३) लग्नमधिकृत्यायुपो ग्रहणम् ।

लग्ने स्वोच्चस्थे, त्रिकोशरोस्थे स्वराशिस्थेऽधिभिन्नस्थे शत्रुक्षेत्रस्थेऽधि-
शत्रुक्षेत्रस्थे नीचस्थे च सूर्यादिके ग्रहे क्रमशः पण्ड्यस्य स्वरांशस्य ध्रुवस्य प्रक्रमानु-
गतस्य, ग्रंशस्य, भिन्नाष्टकवर्गस्य, समुदायाष्टकवर्गस्य, ग्रंशस्य चायुषां ग्रहण-
मिति ।

(४) मतान्तरमाह ।

लग्नाच्चतुर्यस्थे ग्रहे ध्रुवस्य दशमस्थे द्वितीयस्थे च स्वरांशस्य, तृतीयस्थे
पञ्चमस्थे सप्तमस्थे च पण्ड्यस्य, षष्ठस्थे भिन्नाष्टकवर्गस्य, अष्टमस्थे समुदाया-
ष्टकवर्गस्य, एकादशस्थे पण्ड्यस्य स्वरांशस्य ध्रुवस्य वा, चात्रायुर्दायस्य ग्रहणं
प्रोक्तम् ।

(५) अथ द्वादशभावेषु ग्रहाणां मिश्रायुर्दायग्रहणकर्म निरूपयति ।

एकादशभावे मिश्रायुषो ग्रहणार्थं सूर्यचन्द्रमङ्गलबुधगुरुशनिपञ्चायुर्दायि
स्थिता ज्ञेयाः लग्नतृतीयपञ्चमनवमभावेषु गुरुमङ्गलबुधसूर्यचन्द्रशनिशुक्राश्च
क्रमेणायुर्दायस्थिताः प्रोक्ताः । द्वितीयभावे शुक्रशनिगुरुबुधसूर्यमङ्गलचन्द्रा आयु-
र्दायप्रदा निगदितः । चतुर्यभावे बुधसूर्यमङ्गलचन्द्रशुक्रशनिगुरवश्च क्रमेणायुर्दातारः
कथिताः ।

सप्तमभावे चन्द्रमङ्गलसूर्यबुधगुरुशनिशुक्राश्चायुःप्रदाः कथिताः । अष्टम-
भावे सूर्यशनिगुरुशुक्रबुधचन्द्राः षष्ठे सूर्यचन्द्रशुक्रशनिमङ्गलगुरुबुधाः, द्वादशे
बुधसूर्यचन्द्रशुक्रशनिमङ्गलगुरवः, दशमे मङ्गलगुरुबुधसूर्यचन्द्रशुक्रशनिपञ्चायुःप्रदा-
युप्रदतारः ज्ञेयाः । शुक्रशनिमङ्गलगुरुबुधसूर्यचन्द्राश्च वैकल्पेनैकादशे भावे आयुःप्रदा
बोध्याः ।

अमिश्रायुर्दायभेदानाह—

अमिश्रायुर्दायस्य ३८ भेदा प्रोक्ताः तत्रापि नवांशद्वादशांशषोडशांशभेदन २२१
भेदा जायन्ते ।

अत्रायुर्दायग्रहणो विशेषः ।

एकस्मिन् भावे यदि ग्रहद्वयमायुःप्रदं भवेत्तदा द्वयोर्योगं कृत्वा अर्द्धांशा ग्राह्याः ।
यदि द्विसङ्ख्यातः ऊर्ध्वं चिचतुः पञ्चादिकं वा सङ्ख्याग्रहाणां भवेत्तदा तथा

सङ्ख्ययैव । सर्वेषां ग्रहाणामायुर्योगं विधाय विभजेत् । शेषमायुर्दशा ग्राह्या ।

(६) सूर्ये चोच्चराशिगे सति तथान्येषु ग्रहेषु बलवत्सु राजयोगकरणोक्त-
शशहंसदीर्घायुसनफानफादुरुघरादिराजयोगेषु चन्द्रे च बलिष्ठे वा पिण्डायुषो
ग्रहणम् ।

(६) प्रकारान्तरमाह ।

गुरो लग्नस्थे सूर्ये दशमस्थे बलिष्ठे चन्द्रे चतुर्थस्थे सप्तमस्थे वा शुभग्रहेषु
च पञ्चमनवमतृतीयपष्ठैकादशेषु स्थितेषु द्वादशलग्नद्वितीयसप्तमाष्टमेषु च पापेषु
लग्नचतुर्थसप्तमदशमतृतीयपष्ठैकादशेषु च वा शुभेषु सूर्ये च द्वादशस्थे भीमे चाष्ट-
मस्थे चन्द्रे च पष्ठस्थे वा लग्नाष्टमसप्तमेषु पष्ठद्वादशदशमेषु नीचभिन्नेषु शुभेषु
ग्रहेषु सत्सु पण्ड्यायुषो ग्रहणम् ।

(७) लग्ने च तुलाराशिस्थे शनी ध्रुवायुष्यस्य ग्रहणम् ।

(८) वीणाकार्मुकचक्रगदार्षचन्द्रनामकेषु राजयोगेषु, सूर्ये च बलवति पण्ड्य-
यायुष्यस्य, लग्ने बलवति चाशायुषः, चन्द्र च बलवति ध्रुवायुषः, भीमे च बलवति
भिन्नाष्टकवर्गस्य, बुधे च बलवति नाक्षत्रिकस्य शुके च प्रक्रमानुगतस्य शनी च
समुदायाष्टकवर्गस्यायुषो ग्रहणम् ।

(९) वापीशरपद्मसमुद्रपाशादिके पञ्चराजयोगेऽप्यन्यतमे चक्रे सूर्ये चन्द्रे
भीमे बुधे गुरो शुके शनी च बलवत्सु क्रमेण नवांशस्य, ध्रुवस्य, पण्ड्यस्य स्वरांश-
कस्य, भिन्नाष्टकवर्गस्य, अंशस्य नाक्षत्रिकस्य चायुषां ग्रहणम् ।

(१०) रज्जुमालामूसलेषु विहङ्गनलपोख राजयोगेषु सत्सु क्रमात् पण्ड्यस्य
ध्रुवस्य चायुष्यस्य ग्रहणम् ।

(११) गण्डे प्रक्रमस्य, शक्तौ रश्मिजस्य, शकटे ध्रुवस्य, भूपे चांशस्य,
केदारे च भिन्नाष्टकवर्गस्य शूले समुदायाष्टकवर्गस्य सूर्यादिग्रहेषु बलवत्सु राज-
योगेषु क्रमेणायुषां ग्रहणम् ।

(१२) नौकाछत्रवज्रदामाख्येषु योगेषु सूर्यादिषु च नीचेषु स्वराश्यायुषो
ग्रहणम् ।

(१३) कूटे पेंड्यस्य, गण्डे ध्रुवस्य, शरेऽष्टकवर्गस्य, नागे प्रक्रमस्य, गोले चांशस्य शृंगाटके स्वरांशस्य कालकूटे रश्मिजस्य क्रमेणायुषां ग्रहणं प्रोक्तम् ।

(१४) द्रोष्काणानुसारमायुष्यग्रहणमाह ।

लग्नस्य प्रथमे द्रोष्काणे पेंड्यस्य द्वितीये च ध्रुवस्य तृतीये च स्वरांशस्यायुषो ग्रहणम् ।

(१५) नवांशे क्रमेण नवांशानां ध्रुवादिकायुर्दायाः प्रति नवांशे क्रमशो ग्राह्याः ।

द्वादशांशेऽज्ञायुर्दायादिका द्वादशभेदभिन्नाः क्रमात्प्रत्यंशे ग्राह्याः ।

ग्रहाणामुच्चस्थे भिन्नाष्टकवर्गसमुदायाष्टवर्गो ग्राह्यो ।

(१६) रश्मिवशादायुर्दायग्रहणे प्रकारमाह ।

३०, ३४, ३७, ३३, ३२, ३१, ३६, ३५, २७, २६, २१, २४ एतत्सङ्ख्याकासु रश्मिषु क्रमाद्द्वादशभेदाः पेंड्यायुषो ग्राह्याः ।

मतान्तरमाह—

३०, २४, ३७, ३३, ३२, ३१, ३६, ३५, २७, २६, २१, २४ आद्यां सङ्ख्यानामेकतमायां जन्मकाले रश्मिसङ्ख्यायां पेंड्यस्य २५, ३६, २६, २३ आसु ध्रुवस्य, १, २, ३, आसु समुदायाष्टकस्य, ४, सङ्ख्याकायां रश्मौ भिन्नाष्टकवर्गस्य, १३, १४ स्वरांशस्य, १५ रश्मौ नाक्षत्रिकस्य, १६, १७, १८, १६ प्रथमपेंड्यस्य, २० प्रक्रमस्य, ३० अष्टवर्गस्य, ४०, ४१, ४२ पेंड्यस्य ४३, ४४, ४५ नाक्षत्रिकस्य २२, २८, ४६, ४७, ४८, ४६ रश्मिषु च पेंड्यस्य क्रमादायुषां ग्रहणम् ।

(ख) मातापित्रोरायुर्दायानयनविचारः ।

मातृकारकपितृकारकाम्यामपि पूर्वोक्तायुर्दायविचारानुसारमल्पायुर्मध्यमायुर्दीर्घायुर्भेदत्रयानुरूपमायुर्दायस्य विचारो विधेयः । अयम्भावः आयुर्दाये जातस्य जन्मलग्नहोरालग्नचन्द्रलग्नादीनां विचारेण यथायुर्दायस्य विचारो विहितस्तथैव मातापित्रोरपि तत्तत्कारकानुसारं होराचन्द्रलग्नानुरूपश्च पूर्ववज्ज्ञेयः । अनेन पुत्रादीनामपि तत्तत्कारकानुसारमायुर्दायस्य विचारोऽनुपज्ञेयस्वतः सिध्यति ।

पितृकारकमाह—

चरस्थिरभेदेन कारकस्य द्विविधत्वम् । अत्र स्थिरकारकानुसारं पितृकारक-
माह । सूर्यः शुक्रश्च स्थिरपितृकारको प्रोक्तौ । परञ्चानयोर्मध्ये यो बलवान् स एव
पितृकारको वाच्य इति ।

एवमेव चन्द्रमङ्गलयोर्मध्ये यो बलवान् स मातृकारकः इत्यप्युक्तम् ।

अत्र बलविचारे विशेषमाह—

यद्यत्र कश्चिद्ग्रहो बलशाली भवति परञ्च स पापग्रहदृष्टश्चेत्तदा स
बलहीन एव ज्ञेय इति विशेषः ।

यदि पित्रादिकारको द्वावेव ग्रहो बलशालिनो भवतः (यथा पितुः रविशुक्रौ
मातुः चन्द्रमङ्गलौ इत्यादि) तथा तत्र द्वावेव पितृमातृपुत्रादिकारको ज्ञेयौ । अर्था-
च्छुभाशुभस्य द्वाभ्यामेव विचारो विधेय इत्यपि विशेषः ।

बलाबलानुसारं फलमाह—

एवं यदि पित्रादिकारको ग्रहो बलवांस्तथा शुभग्रहदृष्टश्च भवेत्तदा मातृ-
कारको ग्रहो यस्मिन् राशौ तिष्ठेत्तस्य त्रिकोणराशिष्वस्य ग्रहस्य राशेर्वा दशायां
मातापित्रोर्मरणं वाच्यम् ।

बलहीनग्रहे सति विशेषः—

बलहीनग्रहेष्वष्टमेशो यदि बलशाली तदा यत्राष्टमेशस्तिष्ठेत्तस्य राशित-
स्त्रिकोणदशायां मरणं भवतीति विशेषः । मातृपितृकारकाभ्यां यद्यष्टमेशो बल-
वांस्तदाष्टमेशस्य शूलदशायां मरणं भवितुमर्हति । अथवा पितृमातृकारकयोः
शूलदशायां मातापित्रोर्मरणं ज्ञेयम् ।

बलाबलविचारे प्रकारान्तरमाह—

बलान्वितग्रहस्य फलविचारे तदाश्रयीभूतराशौशानुसारमपि बलं
विचार्यम् ।

बलहीनग्रहस्य फलविचारे तस्य द्वादशभावगतग्रहानुसारमपि फलं
विचार्यम् ।

सर्वं रुद्रशूलविचारवदत्रापि विचारो विधेय इति विशेषः ।

पुनर्विचारप्रकारमाह—

अल्पाद्यायुर्योगे चायुर्दायानयनं पूर्ववच्चरदशानुसारं विचार्यम् । राश्यादौ तद्विशेषफलविचाराय लग्नादिव्ययभावानुसारमपि ज्ञेयम् । द्वाखाद्यादिकविचारो राश्याद्येऽपि विधेयः ।

पुनः पितृमरणविचारमाह—

लग्नाद् द्वादशभावे सूर्यबुधौ स्वराशिस्थौ (सिंहमिथुनकन्यान्यतमराशिगौ इति भावः) स्यातान्तदा लग्नस्य पञ्चमराशेः शूलदशायां पितुर्मरणं वाच्यम् । यद्यत्र मेषलग्नमेव स्यात्तदा पञ्चमराशेर्दशायां वा पितृमरणं ज्ञेयम् ।

इदं जैमनीयसूत्रेऽपि लभ्यते तथा हि ।

‘अर्कज्ञयोगे तदाश्रये क्रिये लग्नमेषदशायां पितुरित्येके ।’

अत्र नीलकण्ठस्य व्याख्यानम्—

लग्नाद् द्वादशराशौ सूर्यबुधाश्रये सिंहमिथुनकन्यान्य-
तरराशिसत्त्वेऽर्कबुधयोग्येति लग्नमेषदशायां-
लग्नात्पञ्चमराशिदशायां पितृमरणमित्येके ॥

लग्ने इति पाठे तु—

क्रिये मेषराशौ रविज्ञयोगाश्रये लग्ने मेषस्य दशायां पितृमरणम् ।’

यदिलग्नं पापग्रहा मेषराशौ च सूर्यस्तदायं मेषमहापाको नाम योग उच्यते । तदापि पितृमरणं भवितुमर्हति ।

वाक्ये मातृपितृमरणयोगमाह—

मातापित्रोः कारको बलशालिनौ बलहीनौ च भवेताम् । परञ्च तौ यदि सूर्यं विहायान्यपापग्रहयुतौ शुभग्रहदृष्टिहीनौ च स्यातान्तदा जातकस्य दशवर्षाः प्रागेव मातापित्रोर्मरणं प्रोक्तम् ।

१. नीलकण्ठः ‘जैमिनि सूत्राणि’ पृ० ५६, खेमराज श्री कृष्णदास, लक्ष्मी वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई, वैक्रमान्दाः १९६० ।

पापदृष्टौ विशेषमाह—

यदि पापदृष्टौ मातृपितृकारको सूर्यदृष्टावपि स्यातान्तदा पूर्वोक्तयोगो न भवितुमर्हति । अर्थात्पापदृष्टावपि सूर्यदृष्टौ पितृकारको स्यातान्तदा दशवर्षपूर्वं न पितृमरणमिति पूर्वयोगस्यापवादो ज्ञेयः ।

पितृसुखदुःखविचारप्रकारमाह—

सूर्यरूढलग्नाच्चापि पित्रोः दशानुरूपं सुखदुःखादिकं वाच्यम् ।

(ग) निर्याणविचारः—

शूलदशानुसारं पित्रादिनिर्याणमाह ।^१

(अ) पितुर्निर्याणम्—

लग्नसप्तमभावयोर्मध्ये यो राशिर्बलवान् तस्य राशेः रुद्रशूलदशायां पितुर्निर्याणं ज्ञेयम् । अयं भावोऽत्र यदि लग्नराशिर्बलवान् तर्हि तस्य दशायामथ वा सप्तमभावरशिर्बलवास्तदा तस्य राशेर्दशायां पितृमरणं वाच्यम् ।

(इ) मातुर्निर्याणम्—

पूर्ववत्लग्नात्सप्तमभावाद्वा यश्च चतुर्थो राशिर्बलवान् तस्य शूलदशायां मातृमरणं ज्ञेयम् ।

(उ) भ्रातुर्निर्याणम्—

लग्नात्सप्तमाद्वा यश्च तृतीया राशिर्बलवास्तस्यराशेः शूलदशायां भ्रातृमरणं वाच्यम् ।

(ऋ) ज्येष्ठभ्रातुर्निर्याणम्—

लग्नात्सप्तमाद्वा यश्चैकादशो राशिस्तस्य दशायां ज्येष्ठभ्रातुर्मरणं वाच्यम् ।

लग्नात्सप्तमाद्वा यो नवमो राशिर्बलवास्तस्य शूलदशायां वा ज्येष्ठभ्रातुर्मरणं प्रोक्तम् ।

(ऋ) भगिनीपुत्रनिर्याणमाह—

लग्नात्सप्तमाद्वा भावाद्यश्च पञ्चमो राशिर्वलर्वास्तस्य क्षूलदशायां भगिन्या पुत्रस्य च मरणं ज्ञेयम् ।

(इ) कलत्रनिर्याणम्—

स्त्रीकारको यो ग्रहः स्यात्तस्याश्वयीभूतराशित्रिकोणदशायां स्त्रीमरणं प्रोक्तम् ।

मातुलादीनां निर्याणम् ।

पूर्ववर्तयोगानुसारं मातुलादीनां कारकग्रहाश्वयीभूतराशित्रिकोणदशायां मातुलादीनामपि मरणं निश्चितं ज्ञेयम् ।

एवं सर्वत्र कलत्रादिभावेभ्यस्तथा कलत्रारूढादिकलग्नेभ्योऽपि कलत्रपुत्रादिकस्य सुखदुःखमोक्षयायुर्दोषादिकस्य फलं वाच्यम् ।

मरणप्रकारविचारः ।

लग्नात्कारकाद्वा पापयुते दृष्टे वा तृतीये भावे द्रुष्टं मरणं वाच्यम् ।

तत्तत्कारकाणां (अत्र मातृपितृपुत्रकलत्रादीनामिति भावः) तत्तत्कारकाश्वयीभूतराशीशानाञ्च तृतीये भावे पापयुक्ते सति तेषां तेषां (मातृपित्रपुत्रकलत्रादीनाम्) द्रुष्टं मरणं ।

मातृपितृपुत्रकलत्रादिकभावेभ्यस्तेषां कारकाश्वितराशीशेभ्यश्च तृतीये भावे शुभग्रहदृष्टे सति शुभयोगेन मरणमिति ज्ञेयम् ।

अयं भावोऽत्र यत्सर्वेषां मातृपितृपुत्रकलत्रादीनां भावेभ्यः कारकेभ्यो भावेशेभ्यः कारकेशेभ्यो वा तृतीयभावस्य शुभपापग्रहयोगानुसारमेव तेषां तेषां शुभाशुभात्मकं मरणं भवतीति निश्चितम् ।

(ऐ) मरणानिमित्तयोगः—

अत्र तृतीये भावे सूर्यदृष्टे युते वा बलान्विते सति राजहेतोर्मरणं जायते ।

शनिराहुभ्यां युते दृष्टे वा तृतीयभावे विपातिकारणं जलादग्निपीडनाद्वा मरणं प्रोक्तम् । गर्तादुष्वात्प्रपतनं बन्धनान्मरणं वा वाच्यम् ।

चन्द्रमान्दी च यदि तृतीयस्थी पष्ठस्थी वा स्यातान्तदा कृमिकुष्ठादिना मरणं भवति ।

गुरुणा दृष्टे युते वा तृतीये शोकादिना मरणं प्रोक्तम् ।

शुक्रणे दृष्टे युते वा तृतीये प्रमेहरोगादिना मरणं वाच्यम् ।

रोगज्ञानप्रकारमाह—

शुभाशमयोगेन दृष्ट्या वा तृतीयभावस्यानुरूपं तत्तदग्रहरोगानुसारं मरणं ज्ञेयम् । यदि बहुग्रहयुतिद्विष्टिर्वा तृतीयभावे स्यात्तदा बहुरोगानुसारमपि मरणं वाच्यम् ।

मृत्यो देशभेदविचारः—

तृतीये भावे शुभग्रहश्चेत्तदा शुभदेशे मरणम् । पापश्चेत्तदा पापदेशे मरणं वाच्यम् । अथ शुभशब्देन काश्यादिक्षेत्रं ज्ञेयम् । कीकटपापादिशब्देन मगधादि-
देशस्य विचारो ज्ञेयः । मिश्रग्रहेः मिश्रस्थले मृत्युर्भवति । अथ मिश्रस्थलशब्देन पाप-
पुण्यक्षेत्रयोर्मध्यस्थक्षेत्रज्ञानं कार्यम् ।

मृत्युज्ञानप्रकारमाह—

तृतीयभावे गुरुशुक्रयोगे ज्ञानपूर्वकं मरणं वाच्यम् । गुरुशुक्रातिरिक्तान्यग्रह-
योगेऽज्ञानपूर्वकं मरणमिति भावः । मिश्रग्रहयोगे फलमपि मिश्रम् । अर्थाद्गुरुशुक्रा-
भ्यामन्यग्रहयोगे सति मरणकाले ज्ञानमपि स्यादज्ञानमपि चैवं ज्ञानाज्ञानपूर्वकं
मरणमिति स्पष्टम् ।

अत्र विशेषमाह—

यदि लग्नपष्ठभावयोर्मध्ये शनिराहुकेतवः स्युस्तदा मातुः संस्कारं जातको
न कर्तुं मर्हति । अथ च सप्तमद्वादशभावयोर्मध्ये शनिराहुकेतवो भवेयुस्तदा पितुः
संस्कारं कर्तुं न शक्नोतीति भावः ।

अत्रापवादमाह—

यदि चैतत्पापग्रहत्रयं शनिराहुकेतुकमिति शुभग्रहदृष्टं स्यात्तदा पूर्वोक्त-

योगो न भवति । अर्थात्तदा जातकः पित्रोः संस्कर्ता भवतीति पूर्वयोगस्यापवाद इति बोध्यम् ।

अत्र काशोसंस्करणे विशेषमाह^१

ज्ञानाज्ञानपूर्वकमरणविचारमाह—

तृतीयस्यो गुरुशुक्रौ चेत्तदा ज्ञानपूर्वकं मरणं भवति । अन्यथा त्वज्ञानपूर्वकं वाच्यम् ।

मरणदेशमाह—

तृतीये चरराशौ परदेशे स्थिरराशौ स्वगेहे द्विस्वभावे च मार्गमध्ये क्रमेण मरणं प्रोक्तम् ।

अष्टमभावादपि मरणज्ञानमाह—

अष्टमस्थानस्यग्रहादपि क्रमेण सूर्ये सत्यग्निना, चन्द्रे जलेन, भौमे, शस्त्रेण, बुधे ज्वरेण, गुरौ व्याधिना, शुके क्षुधया, शनौ च पिपासया मरणं भवति ।

शवपरिणाममाह—

अष्टमभावे क्रूरग्रहस्य (अग्नितत्त्वात्मकस्य) द्रेष्काणश्चेत्तदा वह्निना संस्कारो भवति । सौम्यग्रहस्त (जलतत्त्वात्मकस्य) द्रेष्काणे सति जले शवस्य प्रवाहो भवति । मिश्रग्रहस्य (शुभग्रहयुतपापराशेः पापग्रहयुतशुभराशेर्वा) द्रेष्काणे सति शवः शुष्को भवति ।

सर्पवर्गीयराशिद्रेष्काणश्चेत्तदा कुक्कुरादिहिंसकजन्तुभिः काकादिपक्षिभिर्वा शवस्य नाशो भवति ।

सर्पवर्गमाह—

कर्कटराशेद्वितीयतृतीयौ, वृश्चिकस्य प्रथमद्वितीयौ, मीनस्य च प्रथमो द्रेष्काणः सर्पवर्गीया द्रेष्काणा ज्ञेयाः ।

पूर्वजन्मानुसारं योनेः स्थानस्य च विचारमाह—

सूर्यचन्द्रयोर्मध्ये यो बलो भूत्वा गुरुद्रेष्काणस्थश्च स्यात्तदा जातको देवयो-
नितो देवलोकादागतोऽत्रेति वाच्यम् । शुक्रस्य चन्द्रस्य वा द्रेष्काणगतश्चेत्तदा
पितृलोकादयमागत इति ज्ञेयम् । सूर्यस्य भीमस्य वा द्रेष्काणस्थः स्यात्तदा मर्त्य-
लोकादागत इति बोध्यम् । बुधस्य शनेर्वा द्रेष्काणगतः स्यात्तदा नरकादागत इति
वाच्यम् ।

(ओ) मरणानन्तरं गन्तव्यस्थानज्ञानप्रकारः ।

यदि लग्नात् षष्ठसप्तमाष्टमस्यानेषु गुरुश्चेत्तदा जातको मृत्वा देवलोकं,
चन्द्रशुक्रौ स्यातान्तदा चन्द्रलोकं, सूर्यं भीमौ भवेतान्तदा भूलोकं, शनिबुधौ चेत्तदा
नरकं गमिष्यतीति विशेषेण बोध्यम् ।

विशेषमाह—

षष्ठसप्तमाष्टमेषु ग्रहाभावे सति चेपां भावानां द्रेष्काणपतिषु यो बलवान्
ग्रहो भवेत्तस्यग्रहस्यानुरूपं परलोकगमनं वाच्यम् । अत्र ग्रहस्योच्चनीचमध्यभेदानु-
रूपमपि परलोकविचारो विधेयः । उच्चस्थे देवलोकगमनं, नीचस्थे नीचलोकं,
मध्यस्थे मध्यमो लोक इति बोध्यम् ।

अयं सप्तविंशोऽध्यायः जैमिनीयसूत्राणामेव व्याख्यानमथ वा जैमिनीय-
सूत्राणि चास्याध्यायस्य व्याख्यानानीति विद्वद्भिर्रुह्यम् ।

एतत्सर्वं जैमिनीयसूत्रेषूपलभ्यते । अत्र जैमिनिसूत्रस्य द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादो द्रष्टव्यः । नीलकण्ठस्य व्याख्यानमतीवोपयोगिं दृश्यते । तेन व्याख्याने-
नैवास्याध्यायस्य स्पष्टीकरणे सौकर्यम् ।^१

जातकपारिजातादिग्रन्थयोगानाह—

एषां योगानां जातकपारिजातादिग्रन्थेषु चापि विशेषेण विचारो विहितः ।
प्रायुर्दायनास्मि पञ्चमाध्याये द्रष्टव्यम् । यथा च जन्मलग्नस्य द्वाविंशद्रेष्काणस्य

१. नीलकण्ठः जैमिनिसूत्राणि, पृ० ५६, ५७, ५८, खेमराज श्रीकृष्णदास,
श्रीवैकटेश्वर प्रेस, मुम्बई ।

स्वामिनमधिकृत्य मृत्युकारणं ज्ञेयम् । गुलिकाश्रयीभूतराशिनवांशात्सप्तमराशीश-
ग्रहानुसारमपि मरणनिमित्तं वाच्यम् । अर्थात्पूर्ववच्छुभग्रहेण शुभयोगेन मरणं पाप-
ग्रहयोगे दुष्टं मरणमिति । अन्यदपि तत्र हस्तादिविच्छेदयोगः मातृपितृकोपादि-
भिश्च मृत्युकारणानां विशदं वर्णनम् । निर्णयादिदिग्ज्ञानमप्यत्र विशेषः । मरणा-
नन्तरं गतिज्ञानं शयपरिणामश्चाप्यत्र वर्णितः ।^१ इदं सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

ज्योतिस्तत्त्वे चायुर्भवनिरूपणे त्रिशाध्यायेऽपि मृत्युकारणानां विचार उक्तः
अत्रैव मरणस्य देशविदेशज्ञानप्रकारः, तोर्ययुद्धादिके मरणयोगविचारः, मोक्षादि-
स्थाननिर्णयश्चापि विशदरूपेण वर्णितः ।^२

(घ) अरिष्टारिष्टवर्णनम्

अत्रायुर्दायस्य विचारे रिष्टारिष्टभङ्गनाम्ना निरूपिताध्यायस्यापि
समावेशो भवितुमर्हति ।

(अ) बालारिष्टाः ।

महपिपाराशरेणात्रेदमुल्लिखितं यज्जन्मनश्चतुर्विंशतिवर्षान्तमायुषो
निर्णयो न भवतुमर्हति ।

इतः प्राग्बालारिष्टमुच्यते । तस्योपायोऽपि तत्रैव प्रोक्तदिचक्रितसाजपहो-
मादिकः ।

अत्र बालारिष्टमधिकृत्य योगाः ।

त्रिकस्यश्चन्द्रः पापग्रहदृष्टजातकस्य सद्यः मृत्युप्रदो भवति । शुभग्रहदृष्ट्या-
ष्टमे वर्षे मृत्युः कथितः ।

शुभग्रहा अपि वक्रोभूताः पापदृष्टा तन्मे शुभग्रहदृष्ट्ये सति चक्रमासेनैव
मृत्युदा इति बोध्यम् ।

१. फलितेश्वर मास्त्री, जातक-पारिजातः पञ्चमोऽध्यायः, शोचम्बा संस्कृत गीरिज,
धनारण्य ।

२. पञ्चमर घर्षा, 'ज्योतिस्तत्त्वम्' त्रिषोऽध्यायः, धीतदशोपर विद्यामन्दिर,
देवप्रयाग ।

३. वृ० पा० पू० भा० १ अध्यायः (मुम्बई-सं०) ।

यस्य जातकस्य पञ्चमे सूर्यशनिचन्द्रभौमा स्थिता स्युस्तस्य माता भ्राता च मृत्युमाप्नोति ।

पापदृष्टो युतो वा शुभदृष्टिशून्यो भीमो लग्नस्थो भवेत्तथाऽष्टमस्थः शनिः सूर्यो वा स्यात्तदापि मरणमतिशीघ्रमिति भावः :

सूर्यचन्द्रग्रहणोऽथवा राहुयुते चन्द्रमूर्ययोः शनि भौमदृष्टे च लग्ने पञ्चदशदिनान्ते मृत्युः ।

शनी दशमस्थे चन्द्रे पष्ठस्थे भीमे लग्नस्थे च मात्रा सह जातकस्य मृत्युयोगः ।

लग्ने शनियुतेऽष्टमस्थे चन्द्रे, तृतीयस्थे च गुरो मरणयोगः ।
लग्ने नवमे वा सूर्ये, सप्तमे शनी चैकादशे गुरुशुक्रयुते मासान्ते मृत्युयोगः ।

द्वादशे भावे सर्वे ग्रहा अरिष्टप्रदाः प्रोक्ताः । सूर्यशुक्रचन्द्रराहवश्चात्र विशेषेणारिष्टदा इति । परञ्चैतेषां दृष्टिश्चारिष्टयोगभङ्गकारिणी प्रोक्ता ।

पापयुते चन्द्रे लग्ने नवमे सप्तमे वा शुभदृष्टिशून्ये सति शिशोः मृत्युयोगः ।
सन्ध्याकाले चन्द्रस्य होरायां गण्डान्तकाले (कर्कवृश्चिकमीनराशीनामन्तिमे भागे) शिशो जाते सचन्द्रपापग्रहेषु केन्द्रेषु मृत्युयोगः प्रोक्तः ।

(अत्र सन्ध्याकालः सूर्यमण्डलादौदयात् पूर्वं सूर्यमण्डलादौस्तादनन्तरञ्च घटीत्रयान्तं सन्ध्याकालो ज्ञेयः)

अपि च कर्कलग्ने पूर्वाद्वचके (दशमभावाच्चतुर्थभावान्तं) पापग्रहाः स्युस्तथोत्तराद्वचके (चतुर्थभावादशमभावान्तं) शुभग्रहाः स्युस्तदापि मरणयोगो भवति ।
पापग्रहमध्ये लग्ने सात त्रिके द्वितीये च पापग्रहेषु मृत्युयोगो ज्ञेयः ।

शुभग्रहदृष्टिशून्ये च सप्तमे लग्ने पापाकान्ते चन्द्रे चापि पापयुते मृत्युयोगः ।

क्षीणचन्द्रयुते लग्ने पापग्रहेषु केन्द्राष्टमस्थेषु च जातस्यैव मरणयोगो भवति । पापग्रहद्वयोर्मध्ये चन्द्रो यदि लग्नेऽष्टमे सप्तमे वा स्यात्तदा जातस्यैवाचिरान्मृत्युयोगः ।

शुभदृष्टिरहितेषु शनिभूर्यभीमेषु नवमाष्ठमद्वादशस्थेषु जातस्य मृत्युयोगः । यस्य द्रेष्काणो सप्तमे वा पापग्रहः स्यात्तथा क्षीणचन्द्रश्च लग्नस्थस्तस्य जातस्य सद्यो मृत्युयोगः ।

यस्य जन्मकुण्डल्यां बलशून्याः सर्वे ग्रहा अपोक्तिमस्थाः स्युस्तस्य मास-द्वये षड्मासे वा मृत्युयोगः प्रोक्तः ।

(इ) मातुररिष्टयोगः—

चन्द्रो यदि पापग्रहत्रयेण दृष्टः स्यात्तदा मातृनाशयोगः । अन्यथा शुभग्रहै-
र्दृष्टश्चन्द्रश्चेत्तदा मातुः शुभफलप्रदः ।

पितृमरणानन्तरं जातकस्य जन्मयोगमाह—

द्वितीये राहुदुधशुक्रशनिसूर्ययुते सति पितृमरणानन्तरं जातकस्य जन्म तथा मातुश्चापि मरणयोगः ।

पापग्रहात्सप्तस्थे वा चन्द्रे पापयुते बलवत्पापग्रहदृष्टे च सति मातृनाश-योगः ।

उच्चस्थे नीचस्थे वा सप्तमस्थे सूर्ये जातको मातृदुग्धरहितोऽजादुग्धेन जीवति ।

द्वादशे षष्ठे च पापग्रहे मातृकृष्टं चतुर्थे दशमे च पापग्रहे पितृकृष्टमिति प्रोक्तम् ।

लग्नद्वादशसप्तमद्वितीयेषु क्रूरग्रहेषु द्वितीये च शुभग्रहे परिवारस्यैव नाशयोगो बोध्यः ।

लग्ने गुरो, द्वितीये शनी, तृतीये राहौ च मातृनाशः ।

शुभग्रहरहितेषु क्षीणचन्द्रात्त्रिकोणस्थेषु पापग्रहेषु पण्मासान्तरमेव मातृ-नाशो भवति ।

यत्र कुत्र राशौ शनिभीमौ चंकांशस्थौ षण्द्राच्च केन्द्रगौ वा भवेतान्तदा मातृद्वयेऽपि जातकस्य मृत्युयोगः ।

(उ) पितुररिष्टयोगः ।

निम्नाङ्कितेषु योगेषु पितृमरणं ज्ञेयम् ।

लग्ने शनी सप्तमे भौमे षष्ठे चन्द्रे च सति पितृमरणयोगः ।

लग्ने गुरो द्वितीये शनिसूर्यभौमबुधयुते सति जातकस्य विवाहकाले पितृ-
मरणयोगः ।

पापयुते पापमध्यगे वा सूर्ये सूर्याच्च सप्तमे पापे सति पितृमरणयोगः ।

सप्तमे सूर्ये, दशमे भौमे, द्वादशे राहौ कष्टेन पितृजीवनयोगः ।

दशमे शत्रुक्षेत्रे भौमे सद्यः पितृमरणयोगः ।

षष्ठस्थे चन्द्रे, लग्नस्थे शनी, सप्तमस्थे भौमे पितृमरणयोगः ।

भौमनवांशस्थे सूर्ये शनिना दृष्टे सति जातकस्य जन्मनः पूर्वमेव पितुः
संन्यासयोगोऽथ वा मरणयोगो निगदितः ।

चतुर्थे दशमे द्वादशे चापि पापद्वययुते सति मातापितरौ हत्वा देशदेशान्तरं
वा जातको गच्छति ।

शत्रु क्षेत्रे लग्नेऽथ वा चतुर्थे गुरुराहुयुते सति त्रयोविंशे वर्षे पितृमरण-
योगः ।

समस्तजन्तूनां सूर्यः पिता चन्द्रश्च माता प्रोक्ता । अतः सूर्ये पापदृष्टे युते
पापमध्यगे वा सति पितुररिष्टं भवति । सूर्यात्पिष्ठमचतुर्धस्यैः शुभाग्रहसूच्यैः
पापग्रहैः पितरिष्टं प्रोक्तम् ।

(ऋ) सर्वारिष्टभङ्गयोगः ।

मातापित्रोश्च पूर्वोक्तारिष्टयोगाणां कृते भङ्गयोगानाह ।

अर्थात्पूर्वोक्तारिष्टयोगेषु सत्स्वपि निम्नाङ्किता यदि योगा अपवादरूपाः
स्युस्तदारिष्टभङ्गो भवति ।

बुधगुरुशुक्रान्यतम एकोऽपि ग्रहो यदि लग्नात्केन्द्रस्थोऽथ वा वलशीलो
गुरुलग्नस्थोऽथ वा वलशीलो लग्नेशः केन्द्रस्थः स्यात्तदा सर्वारिष्टभङ्गयोगो
भवति ।

यदि शुक्लपक्षे शुभग्रहदृष्टे लग्ने रात्रौ जन्म तथा कृष्णपक्षे पापग्रहदृष्टे
लग्ने दिवा जन्म तदापि सर्वारिष्टविनाशोऽज्ञेयः ।

तुलालग्नौ द्वादशस्थे सूर्ये क्षतवर्षदीर्घायुयोगः प्रोक्तः ।

भौमे गुरुयुते दृष्टे वा सर्वारिष्टविनाशो मातृद्वयशुभप्राप्तियोगः ।

चतुर्थे दशमे च शुभमध्यगे पापग्रहे शुभश्च केन्द्रत्रिकोणयुतेषु च पितुः
सौख्यप्राप्तियोगः कथितः ।

चतुर्थे पापे केन्द्रत्रिकोणस्ये च गुरौ जातको मातृपितृकुलद्वयानन्दकरो
दीर्घायुरारोग्ययुतश्च भवति ।

यदि पापग्रहाः शुभग्रहमध्यगाः स्युस्तथा शुभग्रहाः केन्द्रत्रिकोणस्था भवेयु-
स्यदप्परिष्टफलनाशयोगो भवति ।

जातकपारिजातेऽपि चतुर्थोऽध्यायोऽरिष्टनाम्ना पूर्वोक्तप्रकरणस्यापररूपो
वर्णितः ।

तत्रारिष्टस्वरूपमाह—^१

अष्टौ बालारिष्टमादौ नराणां योगारिष्टं प्राहुराविंशतिः स्यात् ।

अरुपं चाद्वात्रिशतान्मध्यमायुरासप्तत्या पूर्णमायुः शतान्तम् ।

(३) पूर्वजन्मवर्णनम् ।^२

मुम्बई-संस्करणे पूर्वखण्डे द्वात्रिंशोऽध्यायः पूर्वजन्मवर्णनाध्यायनाम्नोपल-
भ्यते यत्र पूर्वजन्माजितपापस्य ज्ञाननिर्देशप्रकारो दक्षितः । अत्र चन्द्रस्य नवांशस्यो-
पयोगित्वम् । द्वादशराशिषु चाष्टोत्तरशतसंख्यका नवांशा (६×१२=१०८) प्रति-
राशौ नवसंख्या क्रमेण भवन्ति । अत्र पूर्वजन्माजितपापस्यैव निर्देशोऽतश्चन्द्रस्य
यदि नवांशाधिपः पापस्तदैव पूर्वजन्मकृतपापस्य ज्ञानम् । पापग्रहाणामेव पाप-
फलम् । अत्र मेपादिद्वादशराशिषु चन्द्रस्य पापनवांशश्चेत्तदा तत्तद्राश्यनुसारं क्रमेण
ज्ञेयम् । यथा हि मेपराशौ पापनवांशे तदा वृषभस्य वध इति फलमवगम्यम् ।
एवमेव वृषराशौ गोसप्तकमपराधम् । मिथुने गर्भनाशकृतपापम् । कर्के सर्पवधः
सिंहे चतुष्पादवधो वन्यानां मृगजातीनां वधश्च । कन्यायां स्त्रीत्यागजोऽपराधः
प्रोक्तः । वृश्चिके ग्रामचटकानां पक्षिणाञ्च वधः कथितः । घृपुषि मित्रद्रोहो ज्ञेयः ।
मकरे फलानां वृक्षजातीनाञ्च चौर्यभेदनं प्रोक्तम् । कुम्भे विदुषामनुसूया

१. कपिलेश्वर चर्मा, जातक-पारिजातः, ४१३, चौगम्बा संस्कृत मीरिज, बनारस ।

२. मृ० पा० भा० ३३ अध्यायः सकलः (मुम्बई-सं०)

मीनराशेः पूर्वभागश्चेत्तदा विप्रघनहरणम् । उत्तरभागे तु विप्राणां घनादानं बधश्च कथितः ।

अत्र पूर्वजन्मसंख्याज्ञानमाह—

यदि राशेः प्रथमो नवांशश्चेत्तदा चैकजन्मकृतं पापमिति ज्ञेयम् । द्वितीयनवांशः स्यात्तदा जन्मद्वयस्य ।

तृतीयनवांशे सति जन्मत्रयस्य शेषनवांशसंख्यासु तु जन्मचतुष्टयस्यैवेति बोध्यम् ।

विशेषमाह—

अत्र चन्द्रस्य पापनवांशानुसारमेव पूर्वजन्मकृतपापनिर्देशोऽप्युपलभ्यते । अनेन चन्द्रशुभनवांशाधिपेन च पूर्वजन्मनः पुण्यानां निर्देशस्तु स्वत एवावगम्यते इति । तथा हि चन्द्रस्य नवांशाधिपः शुभ उच्चस्थश्चेत्तदा मृत्वा स्वर्गं गच्छतीत्यत्रैव ग्रन्थकारेण लिखितम् । तथा च नवांशेशो नीचश्चेत्तदा नरकं प्रयाति । अत एव चन्द्रस्य नवांशाधिपस्य शुभानुभयोगेन पूर्वोत्तरजन्मद्वयस्य पुण्यापुण्यज्ञानं भवितुमर्हति । यदि नवांशेशः समराशिस्थस्तदा समलोकादागत इति । क्षत्रुराशिस्थः स्यात्तदा मृतः प्रेतत्वं गच्छति । एवं पापपुण्यादिकमपि ग्रहानुसारं ज्ञातुं शक्यते ।

पूर्वजन्मकर्मणां लक्षणज्ञानप्रकारः—

चन्द्रनवांशेशो राहुकेतुमुतक्षेपेदय वा समराशिगो वा भवेत्तदाय जातको राजसकर्मकारको बोध्यः । यदि शुभ उच्चस्थो वा स्यात्तदा सात्त्विककर्मकारकः प्रोक्तः । नवांशेशो नीचस्थः स्यात्तदा तामसकर्मभिः पूर्वं पापादिकं कृतमिति ज्ञेयम् ।

एवं ग्रहानुसारमेव जन्मत्रयं भूतभविष्यद्वर्तमानादिकं वाच्यम् ।

पूर्वजन्मजातिज्ञानमाह—

नवांशेशस्य वर्णानुसारमेव पूर्वजन्मनो ब्राह्मणक्षत्रियवृक्षशूद्रादिकं वर्णज्ञानमपि प्रोक्तम् ।

(च) समीक्षा

(अ) पूर्वपरम्परा ।

आयुर्दायमधिकृत्यात्र पराशरेणोत्तरभागे गर्गस्य चर्चा विहिता ।
यथा हि ।

‘शेषेषु षट्सु पैण्ड्यः स्यादाद्यो गर्गोऽयमाह ।’

गर्गश्च सुप्रसिद्धः सांवत्सरिक इति महाभारते दृश्यते ।

अतश्चायुर्दायविषयेऽपि पराशरात्पूर्वं परम्परा विद्यते यैराचार्यैरायुर्दायान-
यने प्रयासो विहितः ।

अत्रैव पराशरस्य नाम्नोऽपि निर्देशो विद्यते । यथा हि—

राजयोगेषु सर्वेषु पैण्ड्यमाह पराशरः ।

अत्र पराशरस्य नाम्नो निर्देशः स्वमताभिव्यक्तिकरणार्थं विद्यते ।

जैमिनीयसूत्रेऽपि आयुर्दायस्य विशदवर्णनमुपलभ्यते । तस्य चमत्कारश्चा-
धुनिकैर्ज्योतिर्विद्विः प्रत्यक्षेणानुभूयते । अत्र पूर्वभागीयाध्यायेषु जैमिनिसूत्रवत्सा-
म्यमुपलभ्यते । तत्रायं सदेह उत्पद्यते यज्जैमिनिसूत्रस्यास्माद्ग्रन्थात्पूर्ववर्तित्वं न
वा । अर्थादत्र ग्रन्थे जैमिनिसूत्रस्यैव छाया दृश्यते । अथ वा जैमिनिनास्य ग्रन्थस्या-
नुकरणं विहितं भवेदिति । अत्र वी० वी० रमणमहोदयेन त्विदमेव स्वीकृतं
यज्जैमिनिः पराशरस्य परवर्ती तथा तेनैव पराशरस्यानुकरणं कृतम् । एवं
जैमिनिसूत्रस्य बृहत्पाराशरहोराशास्त्रमेवोपजीव्यमत्र नारित कश्चित्संदेहः ।^१

परञ्च—

‘तत्रापि महेश्वरभावेशत्रिकोणाब्दे ।’

जैमिनीये सूत्रे अत्राब्दशब्देन राशिदशाक्रमोऽभिहित इति नीलकण्ठेन
ध्यास्यातम् । अत्र च बृहत्पाराशरे षड्विंशत्प्राये विनैव पूर्वमब्दचर्चाप्रसंगम्

१. वृ० पा० उ० भा० १२।३८ (मुम्बई-स०)

२. तत्रैव, उ० भा० १२।१२.

३. नीलकण्ठः, ‘जैमिनिसूत्राणि’ २।१।१४, पृ० १४ तेमराजं श्रीकृष्णदास,
थीवेंकटेश्वर स्टीम् प्रेस, मुम्बई ।

‘अथाब्द इति निर्देशात्तद्वाशिदशाक्रम इति पक्षेऽङ्कितन्तेन चैतदवगम्यते यत्पूर्वभागीये आयुर्दाये जैमिनिसूत्रस्यैव न केवलं छाया अपि तु तट्टीकाकर्तुं राचार्यनीलकण्ठस्य टीकाया अप्यनुकरणम् ।

अस्तु जैमिनिसूत्रप्रतिपादितायुर्दायस्य प्राचीनत्वं तु निःसंशयम् ।

अथ च उत्तरभागीयायुर्दायस्य निःसंदेहेन जैमिनेः प्राचीनत्वम् । पराशरा-
त्पूर्वं गगं एव प्रधानाचार्यो येनायुर्दाये विचारो विहितः ।

(इ) उत्तरवर्त्तिषु प्रभावः ।

पराशरादनन्तरं जैमिनिरेव ऋषिशब्देन प्रख्यातः । अथ चायुर्दायविवेचन-
स्यैव प्रधानम् । प्रकारश्चाप्यतीव सुन्दरः तस्य चमत्कारः स्वीक्रियते सर्वेऽप्या-
चार्यैरिति पूर्वं मयाङ्कितम् ।

पराहमिहिरेण बृहज्जातके सप्तमं आयुर्दायनामकोऽध्यायोऽङ्कितः तत्र च
तेनात्मनः पूर्ववर्तिनां मययवनमणित्यपराशरसत्याचार्यविष्णुगुप्तदेवस्वामिसिद्ध-
सेनजीवशर्मादिकानामाचार्याणामायुर्दाये मतानि प्रदर्शितानि ।^१ अनेन बृहत्पाराश-
रस्योत्तरभागीयविष्णुयुष एव ग्रहणं कृतम् । तत्र च कथयाह्लासादिकमपि लिखि-
तम् । मनुष्येतरप्राणिनामप्यायुःप्रामाण्यं प्रदर्शितम् यस्य च बृहत्पाराशरस्य
काशीसंस्करणे चर्चा विद्यते ।^२ पूर्वकथितानामाचार्याणां निर्देशपुरःसरं तेषां
मतान्यपि संक्षेपेण प्रदर्शितानि ।

जातकपारिजाते बंघनायाचार्येण पञ्चमाध्याये आयुर्दायस्य विचारो
विहितः ।^३ तेन निसर्गविष्ण्वादिकानामायुषां निर्देशपुरःसरमरिष्टदशायां नियाण-
समयस्यापि निर्देशो विहितः । चतुर्थेऽरिष्टाध्यायेऽरिष्टविचारपूर्वकमल्पमध्य-
दीर्घपूर्णामितमुनियुगान्ताद्यानामायुषामपि विचारो विहितः । अस्य चर्चाऽपि
बृहत्पाराशरस्य काशीसंस्करणे दृश्यते ।^४

१. सीताराम भट्ट, बृहज्जातकम् ७।१,७,६,१०, मास्टर सेलाहीनाल एण्ड संस,
बनारस ।

२. वृ० पा० ४३।२४-२६, पृ० २४३ (काशी-सं०)

३. कपिलेश्वर शास्त्री, जातकपारिजातः, पञ्चमोऽध्यायः, चौसन्धा संस्कृत सीरिज,
बनारस ।

४. वृ० पा० ४३।१५-१७ (काशी-सं०)

सर्वार्थचिन्तामणिकारेण व्यंकटशर्मणापि दशमाध्याये अल्पमध्योत्तमायुः-
निर्देशपुरःसरमरिष्टानि लिखितानि । तत्र नास्ति कश्चिद्विशेषः ।^१

फलदीपिकाकारेणापि आयुर्भावस्यनिर्याणस्य विचारो विहितः ।^२

कालिदासरचिते उत्तरकालामृतेऽप्यायुर्दायो नाम तृतीयखण्डो दृश्यते ।
तत्रापि संक्षेपेणैव लग्नायुर्दायमधिकृत्य बृहज्जातकवदेव निरूपितम् ।^३

आचार्यबुण्डिराजेनापि जातकाभरणे अरिष्टनिर्याणयोर्विवेचनं विहितम् ।

सारावलीकारेण कल्याणवर्मणाऽपि बृहज्जातकवदेवायुर्दायनाम्ना चत्वारिंशदध्यायो लिखितः ।^४

देवज्ञाभरणकर्त्रापि जातकस्य तथा तस्य मातापित्रोररिष्टविवेचनपुरःसरं
स्वल्पमध्यमपूर्णायां मरणनिमित्तानाञ्च वर्णनं कृतम् ।^५

शम्भुहोराप्रकाशकारेणाचार्यपुञ्जेनापि सप्तमोऽध्याय आयुर्दायनाम्ना
लिखितः । तेनापि बृहज्जातकस्यानुकरणं विहितम् । अष्टकवर्गीयायुषश्चात्र
विशेषो वर्तते । एवमन्यैरप्यर्वाचीनज्योतिर्विद्भिरप्यायुर्दाये विचारितं तच्च लेख
विस्तारभयान्नाङ्कितम् ।^६

(उ) अत्र वैशिष्ट्यम् ।

बृहत्पाराशरीयवर्णितायुर्दायस्य सर्वाङ्गीनत्वं वर्तते । अनेन प्रायः सर्वेषामा-

१. महीधर शर्मा, सर्वार्थ-चिन्तामणिः १० भोऽग्रध्यायः गंगाविष्णु श्री कृष्णदास, लक्ष्मीविकटेश्वर प्रेस, बम्बई ।
२. मन्त्रेश्वरः, फलदीपिका २२ तमोऽग्रध्यायाः, के० एस० कृष्णमूर्ति, ६५ धर्मेन्द्रास रोड, वासावांगुदी, बंगलौर ।
३. श्री० सुप्रह्लाभम्, उत्तरकालामृत, तृतीयः खण्डः, ५६ धर्मेन्द्रास रोड, वासावांगुदी, बंगलौर ।
४. सीताराम भट्ट, सारावली, ४० तमोऽग्रध्यायाः मास्टर खेलादीलाल एण्ड संस, बनारस ।
५. श्री० श्री० सहमीनारायण उपाध्यायः, देवज्ञाभरणम्, ६, ७, ८ प्रकाश, गवर्मेण्ट आरियण्टल मॅनुस्क्रिप्ट सार्वाइवरी, मद्रास ।
६. महीधर शर्मा, 'शम्भुहोराप्रकाशः' सप्तमोऽध्यायः, गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, लक्ष्मीविकटेश्वर स्टीम् प्रेस, बम्बई ।

युर्दायानयनप्रकाराणां वर्णनं कृतम् । जैमिनिसूत्रवर्णितायुर्दायस्यात्र प्रायः सर्वा सामग्री उपलभ्यते ।

अथ च मारकग्रहाणां रुद्रमाहेश्वरग्रहाणां निर्देशेन मातृपितृभ्रातृभगिनी-पुत्रस्त्रीकुटुम्बादिकस्य निर्याणप्रकारः पूर्णो दृश्यते । मरणनिमित्तानां मरणस्थानानामपि निर्देशोऽत्र विद्यते । पिण्डध्रुवरश्मिनवांशनक्षत्रभावादिकानामायुर्दायानामु-स्लेसो दृश्यते । कक्ष्याह्लासवृद्धिरपि चात्राङ्किता । अनेनेदंकथयितुं शक्यते यद्-बृहत्पाराशरस्य गणसंहितां विहाय आयुर्दायविचारे पूर्णं वंशिष्ट्यं वर्तते ।

आयुषो विचारे एकोऽज्योऽपि विशेषोऽत्र दृश्यते मरकलियुगे सर्वे आयुर्योगाः शतायुर्योगहीना एव ज्ञेयाः । यथा हि—

‘शतायुर्योगहीनास्तु सर्वे प्रोयताः कलियुगे ।’

फलदीपिकाकारेण तु आयुर्विचारेऽज्य एव विचारः समुपस्थापितः ।

ये धर्मकर्मनिरता विजितेन्द्रिया ये ।

ये पश्यन्मोहनजुषो द्विजदेवभक्ताः ॥

लोके नरा बधति ये कुलशोललीलां ।

तेयामिव कथितमायुरुदारधीभिः ॥’

१. मृ० पा० उ० भा० ११।७ (मुम्बई-सं०)

२. बी० मुद्राङ्गम्, फलीदीपिका २२।३२, के० एस० कृष्णामूर्ति, ६५ धर्मदास रोड, बासावागुदी, बंगलोर ।

सप्तमोऽध्यायः अष्टकवर्गनिरूपणम्

(क) विषयावतरणम्

ज्योतिषशास्त्रेऽष्टकवर्गस्यातिशयो [महिमोपलभ्यते । महन्महत्त्वमस्य ।
लग्नेन सह सप्तग्रहाणां वर्गो यत्र निरूप्यते सोऽष्टवर्गः स्वार्थे क-प्रत्ययेऽष्टक इति
सम्पन्नेऽष्टकवर्ग इत्युच्यते । अर्थाल्लग्नयुतस्य सप्तग्रहस्य वर्ग एवाष्टकवर्ग इति
भावः । प्रायशः सर्वेष्वेव ज्योतिषग्रन्थेषु वर्णनञ्चास्य । नारदपुराणस्यस्योल्लेखः ।
तदनन्तरं सर्वैः होराशास्त्रविद्विज्जिराचार्यैर्वराहमिहिरकल्याणवर्ममन्त्रेश्वरप्रभृति-
भिरर्वाचीनैरप्यस्य गुणगदिमा स्वीकृतः ।'

जातकग्रन्थेषु लग्नेन सह शेषसूर्यादिसप्तग्रहमण्डलमाधिकृत्यैवाष्टकवर्गो
निरूपितः ।

१. वृ० पा० पू० भा० १४, १८ १६, २० तमा अध्यायाः उत्तरभागे च १ अध्यायः ।
(मुम्बई-सं०)

२. नारदमहापुराणम्, नारदविष्णुपुराणकम्, कल्याणम्, जनवरी १९५४, गीता
प्रेस, गोरखपुर, १।२।५५।१११-१६६, पृ० २५६, २५७ ।

वराहमिहिरः, बृहज्जातकम्, मास्टर खेलाडीलाल एण्ड संस, बनारस, ६ अध्याय
कल्याण वर्मा, सारावली, मास्टर खेलाडीलाल एण्ड संस, बनारस, ५३, ५४
अध्यायो सकलौ ।

मन्त्रेश्वरः, फलदीपिका के० एस० कृष्णामूर्ति, ६५ थर्डक्रास रोड, बासावांगुदी,
बंगलोर, २३ अध्यायः सकलः ।

कुत्रचिज्योतिस्तत्त्वादिग्रन्थेषु च लग्नस्थाने राहोरुल्लेखः । तन्नोचितम् ।
तेन केतोर्गणनाऽपि सम्भवात्तेनायमष्टवर्गस्थाने नववर्गो भवितुमर्हति ।

यद्यपि राहुकेत्वोग्रहेषु गणना विद्यते तदपि सर्वत्र राजादियोगेषु तथान्यत्रापि
ज्योतिषीययोगेषु तयोर्गणानां नाङ्गीकृता तेनाऽत्रापि तदेव बोध्यमिति भावः । अपि
च राहुकेत्वोः राशिमण्डले स्थानं नास्ति । न चापि तयोः कस्मिंश्चिद्वाशौ बाधि-
कार इति ।

अष्टवर्गस्योपयोगित्वं महर्षिपराशरेण स्थानत्रये मुतरां निरूपितम् । प्रायु-
दये, भाग्योदये, दशायाञ्चेति भावः । दशायुर्भाग्यत्रयमित्येव मानवजीवनस्य
महत्त्वपूर्णं भविष्यज्ज्ञानप्रयोजनमिति ।

अर्वाचीनैराचार्यैरस्य गोचरविवाहादिष्वप्यस्यप्रयोजनमावश्यकमित्यङ्गी-
कृतमस्ति । तथा हि ज्योतिस्तत्त्वे ।

अष्टवर्गशुभैः भीमान् कर्मं कुर्यान्महचरैः ।

गोचरस्थस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधगैः ॥

व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां क्षुरकर्मणि ।

अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फला क्रिया ॥

अपि च—

सततं दिशति नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् ।^१

भावफलं प्रथमार्द्धे दृष्टिफलान्यर्द्धभुक्तेषु ।

आचार्यमन्त्रेऽपि फलदीपिकायाम्—

गोचरग्रह्यशान्मनुजानां यच्छुभाशुभफलान्मुपलब्ध्य ।

अष्टवर्गं इति यो महदुक्तस्तत्प्रसाधनमिहानिवधेऽहम् ॥^२

अस्मिन्पराशरोये होराशास्त्रे पूर्वखण्डेऽप्यस्याष्टवर्गस्य निरूपणमुपलभ्यते ।

१. शब्दरत्नसुन्दरः, पृ० १५०, प्रथमकाण्डः, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली । वाच-
स्पत्यम् प्रथमभाग पृ० ५२२, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

२. मन्त्रेश्वरः, फलदीपिका २३।१, के० एच० कृष्णामूर्ति, ६५ बरहन्मुख रोड,
वाल्मीकिपुरी, बंगलोर ।

सप्तदशोऽध्याये त्रिकोणशोधनम् । अष्टादशोऽध्याये चैकाधिपत्यशोधनम् । एकोन-
विंशत्यध्याये पिण्डोत्पत्तिवर्णनम् । विंशत्यध्याये चाष्टकवर्गफलकथनं विद्यते ।
अत्रैवलग्नसहितसूर्यादीनां ग्रहाणां पृथक् पृथक् फलनिर्देशस्तथा च गोचरक्रमेणापि
ग्रहाणामष्टवर्गमधिकृत्य सुखदुःखादिवर्णनम् । न्यूनरेखायःकुफलम् । अत्र च
रेखानां कुफलदूरीकरणार्थं शान्तिप्रकारोऽपि विस्तरेण निरूपितः ।

उत्तरखण्डस्य चाष्टकवर्गमहिमानमधिकृत्यैव प्रारम्भो विहितः ।
प्रथमोऽध्याय एवाष्टकवर्गो नाम ।

(अ) अष्टकवर्गमहिमा—

अष्टकवर्गं एव फलकथने ज्योतिषशास्त्रे संक्षिप्तचमत्कार इति ।

तथाहि—

भगवन् सर्वमाख्यातं जातकं विस्तरेण मे ।
ससहस्रायुतग्रन्थैरशीत्यध्यायसंयुतैः ।
संकरात्तत्फलानां तु ग्रहाणां गतिसंकरात् ।
नान्येन हीदृगस्येदमिति वक्तुमलं नराः ।
कलो युगे ततोऽल्पैव बुद्धिः पापोत्तराः नराः ।
अतो न चास्य प्रचयगमनं न प्रयोजनम् ।
अत्र त्रेतायुगे केचिद् द्वापरे च कृते युगे ।
कुशाग्रमतयः सर्वे पुण्यभाजश्चिरायुषः ।
अतोऽल्पबुद्धिगम्यं यच्छास्त्रमेतद्वदस्व मे ।
लोकयात्रापरिज्ञानमायुषो निर्णयं तथा ।

पराशर उवाच—

साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन्वदामि तव सुव्रत ।
लोकयात्रापरिज्ञानमायुषो निर्णयं तथा ।
संकरस्याविरोधं च शास्त्रस्यापि च सिद्धये ।
प्रयोजनस्य लोकानामुपकाराय तच्छृणु ।

भायुश्च लोकयात्राश्च शास्त्रेऽस्मिस्तत्प्रयोजनम् ।

निश्चेतुं तन्न शक्नोति वसिष्ठो वा बृहस्पतिः ।

किं पुनर्मनुजास्तत्र विशेषात्तु कलौ युगे ।

(इ) अष्टकवर्गस्वरूपम्

एवमत्र कलियुगे भविष्यज्ञानमतिदुस्तरमिति निरूप्य वसिष्ठबृहस्पतिप्रमृ-
तीनां महर्षीणामपि काठिन्यं निरूपयता महर्षिपराशरेणाष्टकवर्गस्य प्राधान्यं
निरूप्यते ।

तथा हि—

कर्मज्ञानविदा वेदो द्विधा यद्वत्तवाह्वये ।

होराशास्त्रं द्विधा प्रोक्तं संकीर्णनिश्चयात् ।

अर्थाद्यथा वेदे कर्ममार्गो ज्ञानमार्गश्चेतिभागद्वयमुपलभ्यते । एमेवात्रापि
होराशास्त्रे संकीर्णनिश्चयेति भागद्वयं दरोद्दश्यते । संकीर्णभाग एव पूर्वार्द्धस्तथा
निश्चयभाग एवोत्तरार्द्धस्तत्रापि चाष्टकवर्गं एव निश्चयभागः । अतो यो भागद्वयं
वेत्ति स एव देवज्ञः ।

तथा हि—

यो वेत्ति सम्यगेतत्तु देवज्ञः स उवाहृतः ।

प्रथमोऽध्यायोऽत्राष्टकवर्गनाम्नैव निगदितः—

काशीसंस्करणे, पटपण्डितसङ्ख्याकोऽध्यायोऽष्टकवर्गो नाम । पाठस्य प्रायः
साम्यम् । भेदोऽपि वर्तते । यथा हि ।

सामान्यांशो विशेषांशो ज्योतिःशास्त्रं द्विधोदितम् ।

प्रोक्तः सामान्यभागस्तु निश्चयांशस्तु कथ्यते ।

१. वृ० पा० उ० भ० १।१-१२ (मुम्बई-सं०)

२. वृ० पा० उ० भ० १।१४ (मुम्बई-सं०)

३. तर्जय, उ० भ० १।१५

४. वृ० पा० ६९।१२ (काशी-सं०)

एवं निरूप्याष्टकवर्गनिरूपणम्—

अष्टकवर्गविचारे पूर्वं लग्नकुण्डल्यां सूर्यादिग्रहाणां स्थित्यानुसारं तत्तत्स्थानाद्रे खानां विन्दूनाञ्च विचारो विहितः । अत्र विन्दवोऽशुभा रेखाश्च शुभा इति प्रतिपादितम् कुत्रचिच्च रेखा अशुभा विन्दवः शुभा इत्यप्युपलभ्यते परं फलज्ञाने न व्यभिचारो यतो नाम भेद एवं केवलं विधिस्तु समान एव । किं तेन यद्येकत्र रेखास्थाने विन्दुर्नामान्यत्र विन्दुस्थाने रेखा स्यादिति भावः ।

तदन्तरञ्च रेखाविन्दुयोगं विधाय त्रिकोणानुसारं शोधनं भवति । ततश्च-ग्रहाणामेकाधिपत्यविध्यानुसारं संशोधनम् । ततश्च पिण्डसाधनानुसारमेवायुर्दाय-विचारः ।

गोचरेणाऽपि सूर्यादिग्रहाणां पृथक् पृथक् पितृमातृभ्रातृप्रभृतिकपदार्यानां कारकत्वाद्गोचरेण शनिग्रहचारप्रकारेण नक्षत्रेषु संक्रमणात्पितृभ्रातृकादिकानां निर्याणवर्षकथनपूर्वकं मृत्युयोगविचारः ।

अनेनाष्टकवर्गेनैव निश्चितायुर्दायप्रकारेण दशाऽपि निरूपिता ।

भाग्योदये विचारेऽप्यष्टकवर्गस्योत्प्लेखः ।

यथा हि—

‘भावाष्टवर्गोत्थसमा हि तत्तद्ग्रहान्तरोत्थास्तु समादयः स्युः ।’

अथ चायुर्दायवर्णनाध्याये सर्वासां प्रायो दशानां ह्रासोऽपि वर्णितः । परमष्टकवर्गस्य न ह्रासोऽपितु वृद्धिरेव प्रतिपादिता ।^१

अपि चोत्तरखण्डस्य पञ्चमेऽध्याये लोकयात्रावर्णननाम्नि चाष्टकवर्गं म कृत्यैव फलन्यासः स्थापितः । तत्र नाभासादिकानां द्विग्रहाद्यानाञ्च राजयोगानामपि बलावलमष्टकवर्गस्य शुभाशुभनुसारमेवोपलभ्यते ।^२

सारावल्यां यदुक्तं यदष्टकवर्गस्य विवेचनं यवनाचार्यैः कृतमिति ।

१. वृ० पा० उ० भा० १३।११, (मुम्बई-सं०)

२. तत्रैव ११।३१

३. तत्रैव ५।३

यथा हि—

उक्तो हि यवनवृद्धैरष्टकवर्गो निवेदयति पुंसां,
हेतुं शुभमशुभं वा प्रतिदिवसं सम्भवन्तमिह ।'

तन्नोचितम् । अष्टकवर्गस्य बृहत्पाराशरे नारदपुराणे च दर्शनात् जातक-
पारिजातकारेण तु स्पष्टमुद्धोषितं यदष्टकवर्गस्य मूलत्वं पाराशरीये एव
होराशास्त्रे ।

श्रीवेद्यनाथकृतजातकपारिजाते पाराशरादिकलसाररसोपयाते ।
प्रस्तारभिन्नसमुदायकविन्दुशीलः । संकीर्तितस्तु सकलद्युचरप्रसादात् ।'

सुप्रसिद्धेन ज्योतिर्ग्रन्थानां लेखकेन तथा एस्ट्रोलोजिकलमेगजीननामकमा-
सिकपत्रिकासम्पादकेनाङ्गलभाषायां लिखिते पुस्तकेऽष्टकवर्गनाम्नि बंगलोरवैकटे-
शरमणनाम्ना विदुषा महान् महिमा प्रदर्शितोऽस्याष्टकवर्गस्य ज्योतिर्विज्ञाने ।
तेनास्य गरिमाऽनुभूतश्च ।'

तेनास्यायुर्दायविषये विद्युद्धत्वं नाङ्गीकृतम् ।

तेनायं हेतुरत्र प्रदर्शितः यदस्य कठिनविषयस्य व्याख्यानं विभिन्नं दृश्यते
पूर्वाचार्यप्रतिपादितम् । अस्य शुद्धव्याख्यानस्य नितरामावश्यकता वरीवर्त्ति ।'

अत एवाचार्यशिरोमणिना बराहमिहिरेण बृहज्जातकेऽष्टकवर्गकृत आयु-
र्दायो नाङ्गीकृतः । अस्यायुर्दायवर्णनस्याभावोऽनेति भावः । सारावलीकारेणाऽपि
नोल्लेखो विहितोऽस्य । अपि च नारदपुराणेऽस्यायुर्दायस्य वर्णनं नोपलभ्यते ।
फलदीपिकाकारेण मन्त्रेश्वरेणाप्ययमेवानुसृतो मार्गः । परञ्च शम्भुहोराप्रकाश-
कारेणाचार्यपुञ्जराजेन चास्याष्टकवर्गस्य विस्तृत उग्न्यासो विहितः ।

१. सीताराम भट्ट, सारावली १३।१, मास्टर चेलाङ्गीलाल एण्ड सन्स, बनारस ।
२. कपिलेश्वर शास्त्री, जातक-पारिजातः १०।७२, चौखम्बा संस्कृत सोरिज,
बनारस ।
३. बी० बी० रमणः, अष्टकवर्गं विस्तिमं भाष्यं त्रिदिव्यजनक, पृ० ३ रमण पब्लि-
केशनर. बंगलोर ।
४. एवंच, पृ० १२१ ।

एतदधिकृत्यायुर्दायोऽपि स्वीकृतः । फलविन्यासोऽपि च भूयानत्र दृश्यते ।^१ अस्य भेदद्वयं भिन्नाष्टकवर्गसमुदायाष्टकवर्गरूपेण ।

सप्तग्रहाणां लग्नस्य पृथक् प्रथक् विन्दुरेखानयनप्रकारो भिन्नाष्टकवर्गे पुनश्च तेषां सर्वेषां रेखाविन्दूनां योगमधिकृत्य पुनर्द्वादशभावानुसारं त्रिकोणंकाधिपत्यशोधनपुरःसरं यत्र महान् विन्यास उपलभ्यते स समुदायाष्टकवर्ग इति । फलनिरूपणञ्च शोधनं विना रेखाविन्दुसंख्यानुसारमपि दृश्यते ।

त्रिकोणंकाधिपत्यशोधने च यो विधिरत्र प्रदर्शितस्तस्यार्वाचीनाचार्येभिन्नप्रकारोऽपि वर्णितः । येनात्र संदेहावसरः । तस्य निराकरणं केवलमनुभवप्रकारेणैव कर्तुं शक्यते । एतच्च प्रतिपादितं सुप्रसिद्धज्योतिषग्रन्थस्य ज्योतिषरत्नाकरस्य कर्त्रिति भावः ।^२

अत्रायमपि विचारावसरो दृश्यते यच्चाष्टकवर्गस्य भावानुसारमथ वा राश्यानुसारं रेखाविन्दुविन्यासः कर्तव्यः । अत्र बी० बी० रमणमहोदयेन राश्यानुसारमेवोचितमिति वर्णितं न तु भावानुसारमिति ।^३

पूर्वं रेखानयनप्रकारो निरूप्यतेऽत्र सूर्यादिग्रहाणां लग्नस्य च क्रमात् ।

(ख) सूर्यादिग्रहाणां पृथक् पृथक् अष्टकवर्गनिरूपणम् ।^४

सूर्यस्याष्टकवर्गः—

(सूर्यकुण्डल्यामिति भावः)*

सूर्यः स्वस्थानात्प्रथमद्वितीयचतुर्थसप्तमाष्टमनवमदशमैकादशेषु भावेषु रेखाप्रदः ।

चन्द्रात्तृतीयषष्ठदशमैकादशेषु रेखाप्रदः ।

१. पुञ्जराजः, शम्भूहोराप्रकाशः अष्टमनवमौ ग्रन्थौ, गङ्गा विष्णु श्रीकृष्णदास, लक्ष्मी-वैश्वेश्वर स्टीम् प्रेस, मुम्बई ।

२. देवकीनन्दनसिंह, ज्योतिषरत्नाकरः, प्रथमखण्डः, पृ० ४८१, श्रीगिरिजाशंकरसिंह, माउर जिला मुंगेर ।

३. बी० बी० रमण, अष्टकवर्गं सिस्टिम आफ् प्रिडिक्शनज, भूमिका, पृ० २, रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

४. अत्र पृ० पा० उ० भा० १।१६-७४ श्लोका द्रष्टव्याः (मुम्बई-सं०)

भोमात्सूर्यवदेव । बुधाच्च तृतीयपञ्चमपष्ठनवमदशमैकादशद्वादशेषु । गुरु-
सकाशाच्च पञ्चमपष्ठनवमैकादशेषु । शुक्राच्च पष्ठसप्तमद्वादशेषु शनिश्च
सूर्यवदेव । लग्नाच्च तृतीयचतुर्थपष्ठदशमैकादशद्वादशेषु । यत्र रेखास्तत्र शुभत्वं
यत्र विन्दवस्तत्राशुभत्वम् ।

येषु भावेषु रेखाविन्यासो न निर्दिष्टस्तत्र विन्दुविन्यास इति विशेषेणावग-
न्तव्यम् । अष्टकवर्गे सर्वत्रायमेव प्रकारः ।

चन्द्राष्टकवर्गः—

चन्द्रस्तु स्वस्थानाच्च प्रथमतृतीयपष्ठसप्तमनवमदशमैकादशेषु रेखाप्रदः ।
मङ्गलाच्च द्वितीयतृतीयपञ्चमपष्ठदशमैकादशेषु,
बुधाच्च प्रथमतृतीयचतुर्थपञ्चमसप्तमाष्टमदशमैकादशेषु,
बृहस्पतितस्तु प्रथमचतुर्थसप्तमाष्टमदशमैकादशद्वादशेषु,
शुक्रात् तृतीयचतुर्थपञ्चमसप्तमनवमदशमैकादशेषु,
शनिसकाशात्तृतीयपञ्चमपष्ठैकादशेषु,
लग्नात् तृतीयपष्ठदशमैकादशेषु,
सूर्यसकाशात्तृतीयपष्ठसप्तमाष्टमदशमैकादशेषु च रेखाप्रद इति ।

मङ्गलाष्टकवर्गः—

मङ्गलश्च स्वस्थानात्प्रथमद्वितीयचतुर्थसप्तमाष्टमदशमैकादशेषु,
बुधात् तृतीयपञ्चमपष्ठैकादशेषु,
गुरुस्तु पष्ठदशमैकादशद्वादशेषु,
शुक्रात् पष्ठाष्टमैकादशद्वादशेषु,
शनितस्तु प्रथमचतुर्थसप्तमाष्टमनवमदशमैकादशेषु,
लग्नात्प्रथमतृतीयपष्ठदशमैकादशेषु,
सूर्यात्तृतीयपञ्चमपष्ठदशमैकादशेषु,
चन्द्रात्तृतीयपष्ठैकादशेषु च रेखाप्रद इति ।

बुधाष्टकवर्गः—

बुधश्च स्वस्थानात्प्रथमतृतीयपञ्चमपष्ठनवमदशमैकादशद्वादशेषु,
गुरुस्तु पष्ठाष्टमैकादशद्वादशेषु,

शुक्राच्च प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमाष्टमनवमैकादशेषु,
 शनितस्तु प्रथमद्वितीयचतुर्थसप्तमाष्टमनवमदशमैकादशेषु,
 लग्नाच्च प्रथमद्वितीयचतुर्थपष्ठाष्टमदशमैकादशेषु,
 सूर्यतस्तु पञ्चमपष्ठनवमैकादशद्वादशेषु,
 चन्द्राच्च द्वितीयचतुर्थपष्ठाष्टमदशमैकादशेषु,
 मङ्गलात् प्रथमद्वितीयचतुर्थसप्तमाष्टमनवमदशमैकादशेषु च, रेखाप्रदः ।

गुर्वष्टकवर्गः

गुरुः स्वस्थानात्प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थसप्तमाष्टमशमैकादशेषु,
 शुक्रात् द्वितीयपञ्चमपष्ठनवमदशमैकादशेषु,
 शनिपरतस्तु तृतीयपञ्चमपष्ठद्वादशेषु,
 लग्नाच्च प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमपष्ठसप्तमनवमदशमैकादशेषु,
 सूर्यात् प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थसप्तमाष्टमनवमदशमैकादशेषु,
 चन्द्राद्द्वितीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशेषु,
 मङ्गलाच्चप्रथमद्वितीयचतुर्थसप्तमाष्टमदशमैकादशेषु,
 बुधात् प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमपष्ठनवमदशमैकादशेषु च, रेखाप्रदः ।

शुक्राष्टकवर्गः—

शुक्रः स्वस्थानात्प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमाष्टमनवमदशमैकादशेषु,
 शनितश्च तृतीयचतुर्थपञ्चमाष्टमनवमदशमैकादशेषु,
 लग्नतस्तु प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमाष्टमनवमैकादशेषु,
 सूर्यादष्टमैकादशद्वादशेषु,
 चन्द्राच्च प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमाष्टमनवमैकादशद्वादशेषु,
 मङ्गलात्तृतीयचतुर्थपष्ठनवमैकादशद्वादशेषु,
 बुधाच्च तृतीयपञ्चमपष्ठनवमैकादशेषु,
 बृहस्पतिसकाशात् पञ्चमाष्टमनवमदशमैकादशेषु च रेखाप्रदः ।

शन्यष्टकवर्गः—

शनिस्यस्थानात्तृतीयपञ्चमपष्ठैकादशेषु,

लग्नतस्तु प्रथमतृतीयचतुर्थपञ्चदशमैकादशेषु,
 सूर्याच्च प्रथमद्वितीयचतुर्थसप्तमाष्टमदशमैकादशेषु,
 चन्द्रतस्तु तृतीयपञ्चैकादशेषु,
 मङ्गलात्तृतीयपञ्चमपञ्चदशमैकादशद्वादशेषु,
 बुधाच्च षष्ठाष्टमनवमदशमैकादशद्वादशेषु,
 गुरुतस्तु पञ्चमपञ्चैकादशद्वादशेषु,
 शुक्राच्च षष्ठैकादशद्वादशेषु, रेखाप्रदः प्रोक्तः ।

लग्नाष्टकवर्गः—

लग्नात्तु स्वस्थानात्तृतीयपञ्चदशमैकादशेषु,
 सूर्यात्तु तृतीयचतुर्थपञ्चदशमैकादशद्वादशेषु,
 चन्द्रतस्तु तृतीयपञ्चदशमैकादशद्वादशेषु,
 मङ्गलाच्च प्रथमतृतीयपञ्चदशमैकादशेषु,
 बुधात्प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमदशमैकादशेषु,
 गुरुपरतस्तु प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमपञ्चसप्तमनवमदशमैकादशेषु,
 शुक्राच्च प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमाष्टमनवमेषु,
 शनिसकाशात्प्रथमतृतीयचतुर्थपञ्चदशमैकादशेषु ।
 रेखाप्रदं प्रोक्तम् ।

रेखायोगश्च ग्रहाणां लग्नस्य चैवं विद्यते सूर्यस्य ४८, चन्द्रस्य ४६, भौमस्य ३६, बुधस्य ५४, गुरोः ५६, शुक्रस्य ५२, शनेः ३६, लग्नस्य ५२, क्रमाज्ज्ञेयः यत्र रेखाविन्यासो नोक्तस्तत्र विन्दुविन्यासो विधेयः । रेखाः शुभा प्रोक्ताः विन्दुश्चाशुमइति ।

(ग) अष्टकवर्गीययागुर्दयिः—

(अ) त्रिकोणशोधनप्रकारः^१

फलस्य सूक्ष्मानयनार्थं त्रिकोणशोधनप्रकारोऽत्र निरूप्यते ।

प्रत्येक राशेस्त्रिकोणशोधनं भवति मेपस्य यथा मेपसिंहधनुष्का वृषस्य वृषकन्यामकरा इति ।

- (१) त्रिकोणराशिषु न्यूनतमां सङ्ख्यां राशित्रयान् न्यूनीकुर्यात् । शेषञ्च स्वस्वस्थाने स्थापयेत् । यथा मेपे सङ्ख्या २ सिंह ४ धनुषि च ६ न्यूनीकृते मेपे ० सिंह २ धनुषि च ४ सङ्ख्या भवति ।
- (२) यद्येकत्र शून्यसङ्ख्या विद्यते तर्हि राशित्रयान् न न्यूनीकरणमपि तु यथापूर्वमेव स्यात् । यथा मेपे ० सिंह ४ धनुषि ६ तदैवमेव मेपे ० सिंह ४ धनुषि च ६ भवति नास्ति परिवर्तनमिति भावः ।
- (३) यदि राशित्रये सङ्ख्या तुल्या विद्यते तर्हि सर्वत्र शून्यं स्थाप्यम् । यथा मेपे ५ सिंह ५ कन्या ५ तर्हि मेपे ० सिंह ० धनुषि च ० इति भावः ।

(इ) एकाधिपत्यशोधनम्—

त्रिकोणशोधनान्तरमेकाधिपत्यशोधनमाह ।

अत्र यद्येको ग्रहो राशिद्वयाधिपतिस्तदैवैकाधिपत्यशोधनं नान्यथा । प्रनेन सूर्यचन्द्रयोः कर्कसिंहराश्यानेकाधिपत्यशोधनमिति भावः ।

एकाधिपत्यशोधनं निम्नप्रकारेण ज्ञातव्यम् ।

- (१) द्वावेव राशी सग्रहौ तथा शोधनाभावः ।
- (२) द्वावेव राशी ग्रहशून्यौ फलञ्च तुल्यं तदोभयत्र शून्यं फलं ग्राह्यम् ।
- (३) यदि द्वावेव ग्रहशून्यौ फलञ्च भिन्नन्तदा न्यूनमधिकान् न्यूनीकरणीयम् । यथा मीने १ धनुषि च ३ तदा धनुष्कान् न्यूनमेकसङ्ख्यायां त्रिसङ्ख्यातो न्यूनीकृतायां फलं २ सङ्ख्यां धनुषि १ मीने च स्थापयेदिति भावः ।
- (४) राशिद्वये चैकत्र फलमन्यत्र फलाभावस्तदापि शोधनाभावः ।
- (५) एको राशिः स ग्रहोऽप्यो ग्रहः फलञ्च तुल्यन्तदा ग्रहशून्ये फलमपि शून्यं सग्रहे च यत्फलं तदेव ग्राह्यम् । यथा शनियुते मेपफलं ५ ग्रहशून्ये च वृश्चिके फलं ५ तदा तथैव मेपे ५ फलं स्थाप्यं परं वृश्चिके च शून्यं ० स्थाप्यमिति भावः ।

(६) एकस्मिन् राशी सग्रहे फलं न्यूनमन्यत्र ग्रहशून्ये राशी फलं चाधिक-
न्तदा न्यूनमधिकान्यनूनीकृत्य तत्र स्थापयेत् न्यूनञ्च यथापूर्वं सग्रहे
राशी स्थाप्यम् । यथा वृषः सग्रहः फलञ्च २ तथा तुला ग्रहशून्या
फलञ्च ५ तदा २ सङ्ख्यां ५ सङ्ख्यातो न्यूनीकृत्य ३ सङ्ख्यां
तुलायां २ सङ्ख्याञ्च वृषे स्थापयेदित्यभिप्रायः ।

(७) यद्येकेराशी फलमधिकं ग्रहश्चापि स्थितस्तथा चान्यत्र फलमपि
न्यूनं ग्रहोऽपि नास्ति तदा ग्रहशून्ये न्यूनफले शून्यं स्थाप्यन्तथा सग्रहे
फलाधिक्ये यथागतं फलमेव स्थाप्यम् ।

यथा सग्रहे वृश्चिके फलं ५ मेपे च ग्रहशून्ये फलं १ तदा वृश्चिके ५
स्थाप्यन्तथा मेपे च शून्यं० फलं स्थाप्यमिति स्पष्टम् ।

(उ) गुणकध्रुवाङ्कानयनप्रकारः^१

एकाधिपत्यशोधनानन्तरं फलं राशिगुणकेन गुणीकुर्यात् । गुणङ्काकाश्च ७,
१०, ८, ४, १०, ५, ७, ८, ६, ५, ११, १२ क्रमान्मेपादिराशीनां ज्ञेयाः ।

सर्वसङ्ख्यायोगे च राशिगुणकपिण्डो भवति ।

एवमेव ग्रहानपि स्यग्रहगुणकांकेन गुणीकुर्यात् ।

५, ५, ८, ५, १०, ७, ५ एते गुणकांकाश्च क्रमात्सूर्यादिग्रहाणां प्रोक्ताः
सन्ति । सर्वसङ्ख्यायोगश्च ग्रहगुणकपिण्डो भवति ।

अयं राशिपिण्डो ग्रहपिण्डश्च सूर्यादीनां ग्रहाणां पृथक्-पृथक् प्रत्येकाष्टक-
वर्गे भवति ।

(फ) अष्टकवर्गादायुष आनयनप्रकारः^२

ग्रहराशिपिण्डसङ्ख्ययोर्योगं कुर्यात् यथा ग्रहगुणकपिण्डः ६३ राशिग्रहगुण-
कपिण्डश्च ११२ योगे २०५ इति भावः ।

एकीकृतं राशिग्रहपिण्डसङ्ख्यां त्रिंशद्भिः (३०) विभजेत् लब्धञ्च वर्षमा-

१. वृ० १० पृ० ५० भा० १६ अध्यायः मकलः (मुम्बई-सं०)

२. तत्रैव उ० भा० १०१३-१५ ।

सादिनादिकञ्चायुर्दायः । अत्र वर्षसङ्ख्या द्वादशाधिका चेत्तर्हि द्वादशसङ्ख्याया विभजेत् शेषां वर्षसङ्ख्यां गृह्णीयादिति भावः ।

सर्वाष्टकायुदयि तु त्रिशत्सङ्ख्यास्थाने सप्तविंशतिसङ्ख्याया विभजेदिति विशेषः ।

(घ) अष्टकवर्गफलकथनम्—^१

(अ) अष्टकवर्गे ग्रहभावाभ्यां विचार्यं वस्तुनिर्देशः ।

अष्टकवर्गे सूर्याच्चात्मनः, स्वभावस्यः शक्तेः, पितुः सुखदुःखस्य विचारः प्रकर्तव्यः ।

चन्द्रात् मनसो बुद्धेः, प्रसन्नतायाः, मातुश्च विचारो विधेयः ।

भौमाच्च बलस्य गुणानां भूमेः भ्रातृणाञ्च ज्ञानं कार्यम् ।

बुधात् वाणिज्यस्याजीविकायाः मित्राणाञ्च विचारः कर्तव्यः ।

बृहस्पतिसकाशाच्च देहपुष्टेर्विद्याया धनसम्पत्तेः पुत्राणाञ्च ज्ञानं विधेय-मिति ।

शुक्रात् विवाहस्य भोगानां वाहनादिकस्य, वैश्यायाः स्त्रीणाञ्च विचारो निगदितः ।

शनिसकाशात् जीवनोपायस्यायुर्दायस्य, दुःखशोकमहद्भयानां सर्ववस्तूनां नाशस्य मृत्योश्च विचारः प्रोक्तः ।

अनेनैव प्रकारेणैषा मृत्युकालं शनिगोचरेण निरूपयति । अयं भावोऽष्टकवर्गे त्रिगोलीकाधिपत्यशोधनान्तरं शेषसङ्ख्यां राशिग्रहगुणैर्गुणीकृत्य सप्तविंशति-सङ्ख्याया विभजेत् शेषसङ्ख्यां नक्षत्रसङ्ख्याक्रमादश्विन्यादिभ्यो भवति तस्मिन् नक्षत्रे गोचरेण शनिनाक्रान्ते तस्य भावस्य हानिः प्रोक्ता ।

सूर्यचन्द्रमङ्गलबुधगुरुशुक्रेभ्यः क्रमात् पितुर्मातुर्भ्रातुः पुत्रस्य मित्रस्य मातु-लेयस्य ज्ञानपुण्ययोः स्त्रियश्च पूर्वोक्तप्रकारेण शनिनाक्रान्ते भरण्यादिकं प्रोक्तम् ।

(इ) सूर्यादिग्रहाणां पुंयक् पुंयक् फलकथनम् ।

पितृमातृभ्रातृपुत्रस्त्रीकुटुम्बादिकस्य निर्याणविचारश्च ।

(१) सूर्यफलम्—

जन्मलग्नस्थसूर्यान्निवमस्थानं पितुः प्रोक्तन्तस्मादपि पूर्वोक्तप्रकारेण शनिनाक्रान्ते पितृपितृव्यादीनां क्लेशमरणादिकं ज्ञेयम् ।

गुणकादिप्रकारेण प्राप्तनक्षत्रसङ्ख्यातस्त्रिकोणनक्षत्रेषु (नक्षत्रत्रिकोणज्ञानञ्च नवसङ्ख्यया भवति यथा अश्विनी चेत्तदा, अश्विनी, मघा, मूला, एवमेव भरणी चेत्तदा भरणी, पूर्वाषाढा, अनुराधेति बोध्यम्) शनिनाक्रान्तेषु तदापि पूर्वोक्तं पितृकादीनां कष्टादिकं ज्ञेयम् ।

विशेषः—

पूर्वोक्तनक्षत्रे त्रिकोणे शनिनाक्रान्ते यदि सूर्याच्चतुर्यस्यो राहुः शनिर्भौमो वा भवेत्तदापि पितृमरणं प्रोक्तम् ।

अथ च लग्नाच्चन्द्राच्च नवमस्थाने पापयुतेन दृष्टेन वा शनिनाक्रान्ते पितृमरणम् ।

लग्नाच्चतुर्यभावेदशायामपि पितृमरणं भवितुमर्हतीति सकलं बुद्ध्या विचार्यम् ।

अत्रैव प्रसङ्गात्पितृसुखानुकूल्यमपि निरूपयति ।

लग्नाच्चतुर्यदशायाम् सुखस्याप्यधिक्यम् । चतुर्यंशो लग्नादेकादशे वा लग्नस्थ एव स्यादथ वा चन्द्रादेकादशे दशमे वा भवेत्तदा जातकः पितुराज्ञाकरो भवति ।

पितृजन्मतो यदि तृतीयराशिलग्नौ दशमराशिलग्नौ वा जन्म भवेत्तदा पितृधनभोगी पितृतुल्यगुणश्च जातको भवति । यदि पितृलग्नेशः पुत्रस्य लग्ने स्थितो भवति तदा पितृतोऽपि श्रेष्ठो भवति ।

सूर्याष्टकादन्यदपि विचार्य वितनोति ।

सूर्याष्टकवर्गे यत्र शून्यसङ्ख्याधिका स्यात्तत्तुल्यराशौ सूर्याक्रान्ते वर्षे मासे वा विवाहादिकार्यं त्याज्यम् । (यत्र वर्षे तद्वाशौ गुरुणाक्रान्ते सतीति बोध्यम् । सूर्यस्य मासभेकमेवंकराशाववस्थानादिति)

यत्र राशौ रेशाधिक्यन्तत्तद्वाशौ गुरुणाक्रान्ते च वर्षे सूर्ययुते च मासे शुभं विवाहादिकं कार्यं विधेयमेवेति ज्ञेयम् ।

[२] चन्द्रफलम्—

पूर्वोक्तप्रकारेण यत्र राशीशून्यन्तत्र चन्द्रयुते सति शुभकार्याविरोधः । यत्र रेखाधिक्यन्तत्र चन्द्रे सति तु शुभादिकमवश्यं विनयमिति स्वतः स्पष्टम् ।

पूर्ववच्चन्द्रपिण्डं सप्तविंशतिभिर्विभजेच्छेषसङ्ख्याक्रमेण नक्षत्रे शनिनाक्रान्ते सति मातृमरणम् । अथ वा तन्मक्षत्रत्रिकोणनक्षत्रेषु शनियुतेषु मातृमरणमिति सर्वं पूर्ववद्वोध्यम् ।

चन्द्रास्तलग्नाच्चापि चतुर्थे शनौ भौमे वा गोचरेणाक्रान्ते सत्यपि मातृहानिः पितृहानिवद्विजानीयात् ।^१

(३) मङ्गलफलम्—

मङ्गलाष्टकवर्गाद्भ्रातृणा विक्रमस्य धर्म्यस्य च विशेषविचारो निगदितः ।

मङ्गलस्थराशेस्तृतीयस्थानमपि भ्रातृणां विचारस्थानमिति विशेषेण ज्ञेयम् । तद्वाशेः पूर्ववत्पिण्डकादिना समायाते नक्षत्रे च शनिनाक्रान्ते सति भ्रातृमरणं कष्टं वा भवति ।

मङ्गलाष्टकवर्गे च यत्र राशी शुभफलाधिक्यन्तत्र चारवशाद्भौमेनाक्रान्ते सति भ्रातृस्त्रीभूमिकादीनां सुखलाभो भवतः । भौमे च निर्बले सति भ्रातृणां दीर्घायुर्योगो भवति । यत्र च राशी फलशून्याधिक्यन्तत्र भौमेन युते सति भ्रातृकादीनां कष्टं वाच्यम् ।

(४) बुधफलमाह—

बुधाच्चतुर्थभावे कुटुम्बमातुलमित्रघनपुत्रादीनां विचारो निगदितः । बुधास्तु पञ्चमे भावे मन्त्रविद्यालिपिवुद्धादीनां विचारो भवति ।

अत्रापि पूर्ववत्पिण्डादिकेन समायाते नक्षत्रे शनिनाक्रान्ते सति कुटुम्बादीनां सुखदुःखादेर्विचारो विधेयः ।

(५) गुरुफलमाह—

गुरुयुतभावात्पञ्चमे स्थाने ज्ञानधर्मपुत्रधनादिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् । तत्र शुभरेखा फलाधिक्ये सन्ततिसुखाधिक्यमन्यथा सन्ततिसुखाभावः ।

बृहस्पतिसकाशात्पञ्चमस्थाने यावती रेखासङ्ख्या स्यात्तादृशी सन्ततिसङ्ख्या भवति परमत्रेदमपि विचार्य यद्बृहस्पतिः शत्रुराशिस्थो नीचस्थो वा न स्यादिति । नीचस्थे शत्रुस्थे च सन्ततिमुखमप्यल्पमिति भावः ।

अथवा गुरुतः पञ्चमेशस्य नवांशसङ्ख्यासदृशी सन्ततिसङ्ख्या ज्ञेया ।

पूर्ववद्गुरुतः पञ्चमभावस्य पिण्डादिकं गुणीकृत्य २७ सङ्ख्याया विभजेच्छे-
पसङ्ख्याके नक्षत्रेऽथ वा तत्त्रिकोणनक्षत्रेषु शनिनाक्रान्तेषु सन्ततिकण्टं विद्या-
धर्मयोरपि हानिर्वाच्या । गुवंटकवर्गं द्वितीयपञ्चमद्वादशस्थितैः पापैरपि सन्त-
तिक्षयो वाच्यः ।

पञ्चमे गुरुणायुतेऽप्यसन्ततियोगः प्रोक्तः ।

(६) शुक्रफलम्—

शुक्राच्च यत्र यत्र स्थाने शुभं रेखाफलन्तत्र तत्र गते च शुके धनस्त्रीभूमि-
सुखलाभश्च भवति । अन्यथा त्वशुभविन्दुयुतेषु स्थानेषु कण्टं वाच्यम् । शुक्रात्स-
प्तमभाव एव स्त्रीभावोऽतः पूर्वपिण्डकादिप्राप्तनक्षत्रे तत्त्रिकोणनक्षत्रेषु वा
शनिनाक्रान्तेषु स्त्रीधनददिकस्य हानिः कण्टं वा प्रोक्तम् ।

शुक्रात्सप्तमेशनवांशसङ्ख्याया दारसङ्ख्या ज्ञेया ।

शनिनवांशे शनियुते शनिक्षेत्रस्थे नीचांशे पापयुते वा शुके नीचस्त्रीसंयोग इति
भीमांशे भीमक्षेत्रस्थे भीमेन युते दृष्टे वा शुके परदाररतो भवति ।

सप्तमभावे शनिनवांशे भीमनवांशे वा शनिभीमदृष्टे च जातकस्य भार्या
गारिणी दासी वा भवति ।

सप्तमेशेऽपीदमेव फलं प्रोक्तम् ।

पापाह्वांशगे चन्द्रे सप्तमे द्वादशगेऽपि वा पापाक्रान्ते च शुके स्त्रीहेतोर्जा-
तकः शुचमाहवेत् ।

अथ च शुक्रनवांशसदृशी सप्तमेशस्य गुणन्विता भार्या भवति ।

(७) शनिफलम्—

शन्यष्टकवर्गाद्विशेषविचारः प्रोक्तः । शनिरेवायुष्यस्वामी । शनेरष्टमं स्थान-
मेवायुष्यमृत्ययोः स्थानमित्यभिप्रायः । शन्यष्टकवर्गे लग्नादारभ्य शनिपर्यन्तं
रेखायोगो विधेयः । यादृशी सङ्ख्या स्यात्तादृशी सङ्ख्यावर्षे कष्टम् । अथ वा
शनितो लग्नपर्यन्तं रेखायोगसङ्ख्यानुसारे वर्षे कष्टम् । अथ वा द्वयोर्योगसङ्ख्या-
नुसारं प्राप्तवर्षे कष्टं प्रोक्तम् ।

पूर्ववत् शनेरष्टमराशिपिण्डप्राप्तसङ्ख्याके नक्षत्रेऽथ वा तत्रिकोणेपु
नक्षत्रेषु शनिनाक्रान्ते सत्सु जातकस्य स्वस्य मरणं भवति । यदि विशोत्तर्यादिका
दशा शुभा तदा मृत्योरभावः केवलं कष्टमेव वाच्यम् ।

एवमेव यत्र शुभारेखास्तत्र गोचरेण शनिनायुते सति फलं शुभमन्यथा
शुभविन्दुयुतेषु स्थानेषु शनिना युते सत्सु कष्टं ज्ञेयम् ।

अशुभविन्दुयुतेषु स्थानेषु शनियुतेषु तथा तत्र यदि रविचन्द्रावपि स्थितौ
स्यातान्तदा मरणं वाच्यम् ।

अत्र भीममधिकृत्यापि कश्चिद्विशेषः—

भीमतो लग्नान्तं लग्नतो भीमान्तं रेखायोगानुसारं प्राप्तवर्षेऽपि शस्त्रा-
नलादिककृतं कष्टम् । एवं शनिभीमराहुभिरपि विचार्यम् ।

(८) सर्वाष्टकवर्गविचारः—^१

(अ) सर्वाष्टकवर्गलक्षणम् । फलकथनप्रकारश्च—

अथ च सर्वाष्टकवर्गस्य निरूपणं क्रियते । अस्यैव समुदायाष्टकवर्गं इत्यपरं
नाम ।

जन्मकुण्डलीवत्कोष्टकं निर्माय ग्रहादिकमपि तथैव संस्थाप्य द्वादशकोष्ठेषु
रेखाविन्दुसङ्ख्यां स्थापयेत्स एव समुदायाष्टकवर्गं इत्युच्यते ।

अत्र विशेषमप्याह । दशमस्थानस्थितिरेखासङ्ख्यातश्चैकादशस्थानरेखा-
सङ्ख्याधिका भवेत्तथैकादशस्थानरेखासङ्ख्यातस्तु द्वादशभावररेखासङ्ख्या न्यूना

स्यादेवञ्च द्वादशस्थानरेखा सङ्ख्यातश्च लग्नस्थानरेखासङ्ख्या चाधिका भवेत्तदा मानवः सुखी धनी मानी यशस्वी च भवति ।

राशीनां भागचतुष्टयं सव्यक्रमेण कारयेत् ।

राशित्रयं (लग्नद्वादशैकादशराशयः) पूर्वदिगुच्यते ।

दशमनवमाष्टमराशयो दक्षिणा दिग् ज्ञेया चतुर्यंतृतीयद्वितीयराशयश्चोत्तरा दिक् प्रोक्ता ।

सप्तमषष्ठपञ्चराशयश्च पश्चिमा दिगुच्यते । यत्र यत्र राशिषु फलाधिक्यन्तत्तद्गाद्यनुसारं तत्तद्दिशि शुभं वाच्यं यत्राशुभन्तद्दिश्यशुभं वाच्यम् ।

सूर्यादिग्रहाष्टकवर्गवल्लग्नष्टवर्गेषु लग्नपिण्डादिकप्राप्तसङ्ख्याके नक्षत्रे तद्विचक्रोणनक्षत्रेषु वा शनिना युतेषु तत्तद्भावफलहानिरिति भावः ।

एवमेव मीनराशित् मारम्य कुम्भान्तं राशिचतुष्टयेन भागत्रयं कुर्यात्तेन च वयसो भागत्रयं बालयौवनवार्ध्ववरूपं विजानीयात् । अर्थात् मीनमेपवृषमिश्रुतानि बाल्यावस्था कर्कसिंहकन्यातुलाख्या यौवनम् । वृश्चिकधनुर्मकरकुम्भश्च वार्ध्वक्यम् । यत्र यत्र शुभफलाधिक्यन्तत्र तत्र शुभफलमपि ज्ञेयं यात्राशुभफलन्तत्राशुभफलमेव वाच्यम् ।

यदि गुरुश्च स्वराशिस्थो राहुयुतः स्यात्ततश्च त्रिकोणेषु वा लग्ने च गोचरेण शनिना युते सति कष्टं वाच्यम् ।

लग्नाच्चन्द्राच्च त्रिशत्संख्याके द्रव्वाणो गुरो सति तद्द्रव्वाणतस्त्रिकोणे तद्द्रव्वाणेशराशितो वा त्रिकोणे शनिनाक्रान्ते सति विवादः परदेशगमनं कष्टञ्च भवति ।

लग्नादष्टमेशस्य द्वादशांशस्वामितस्त्रिकोणे यदा राहुर्गोचरेणायाति तथाष्टमेशतस्त्रिकोणे च सूर्ययुते सति मरणं भवति ।

अथवा राहोः सूर्यस्य कलापिण्डादिकं विधाय ३६ सङ्ख्यया गुणीकुर्यात् । चक्रलिप्ता विहृत्य मूलम्यते तेन सूर्यकलापिण्डो युक्तः कार्यः यस्य राश्यादिकं कृत्वा तत्समो यदा सूर्यो भवति तदा मृत्युर्वाच्य इति गणनाक्रमः ।

अष्टमभावद्वादशांशराशितस्त्रिकोणसूर्येण युतेऽथवाष्टमभावेऽतित्रिकोणे

सूर्यादियुते सति पष्ठाष्टमद्वादशेशानां स्फुटसदृशे शनिनायुते सति मरणं वाच्यम् ।
अथ वा पष्ठाष्टमद्वादशेशम्यस्त्रिकोणे च शनिना युते सति मृत्युर्ज्ञेयः ।

अष्टमभावेशग्रहास्त्रिकोणे शनिना युतेऽथा वाष्टमेशनवांशास्त्रिकोणे च शनिना युते सति वा स्वल्प स्वल्परेखोद्भवे वासरे मरणं ज्ञेयम् ।

अथ च जन्मलग्नस्य चन्द्रलग्नस्य वा चतुःषष्टितमे नवांशे चन्द्रेण युते मृत्युजन्माङ्गनीचोदये शून्यफलराशौ च दुःष्टग्रहदशायां वा मृत्युयोगः ।

(इ) रेखाफलकथानम् । शान्त्युपापवर्णनञ्च ।

रेखायोगानुसारं फलमाह ।

तत्र भावे त्रिंशत्सङ्ख्याधिकारेखास्तत्र शुभाधिक्यम् । यत्र पञ्चविंशतित-
स्त्रिंशदन्तं मध्यमम् । न्यूना रेखाः कष्टप्रदाः ।

शुभफलान्वितेष्वेव राशिषु शुभकार्याणि कुर्यात् ।

अशुभफलान्वितान् राशीन्, परित्यजेदेव ।

लग्नं यदि कलाधिक्ययुतन्तदा जातको भोगवानर्थवांश्च भवति । लग्नं
दुर्बलञ्चेत्तदा दारिद्र्यम् ।

द्वितीयस्थानस्वामिदिशि धनप्राप्तिः । अष्टमेशदिशि मृत्युस्थानम् ।

यत्राष्टरेखाः सन्ति स राशिर्विशेषेण शुभप्रदः । पङ्कचसप्तरेखायुता
भावा अपि शुभाः । परञ्चैकाद्वितृचतुःसङ्ख्याका रेखायुता भावा न शुभप्रदा इति
स्पष्टम् ।

यदि रेखा अपि चतुःसङ्ख्याका विन्दवश्चापि चतुःसङ्ख्याकास्तदा फल
मपि मिश्रं न शुभं नाशुभमिति ।

एक द्वित्रियुता भावास्तु न शुभप्रदाः । यत्र रेखा क्षून्यं स भावो रोगापवा-
दभयप्रदः ।

अत्र ग्रहाणां गोचरवशान्मासदिनाविफले विशयमाह ।

अर्पाद्यदा ग्रहाणां राश्यन्तसंक्रमः स्यात्तस्मिन्नेव दिने सर्वेषां ग्रहाणामष्टवर्ण-
रेखासु निम्नप्रकारेण सकलं फलं वाच्यम् ।

अथ च प्रसङ्गान्त्युतरेखाणां शान्तिप्रकारमप्याह ।

यस्मिन् मासे सप्तरेखाफलं स्यात्तेन मृत्युयोगो भवितुमर्हति । तस्य शान्त्यर्थं
विंशतिपलं सुवर्णं तिलानां पर्वतद्वयं दातव्यम् ।

अष्टरेखाः स्यात्तदा जातिहीनो भूत्वा मृत्युवशो भवति । कर्पूरजां तुलां
दद्याच्छान्तये ।

नवरेखाश्चेत्तदा सप्तमृत्युभयं शान्त्यर्थं चाष्टचतुष्टयस्य रथस्य दानं
कुर्यात् ।

दशरेखायुते मासे शस्त्रभयं शान्त्यर्थं वज्रयुतस्य कवचस्य दानं दद्यात् ।

एकादशरेखाभिरभिशाणं प्राप्य प्राणं मुक्तो भवति नरोऽस्तच्छान्त्यर्थं
दशसुवर्णनिर्मितां चन्द्रस्य मूर्तिं दद्यात् ।

द्वादशरेखायुते मासे जलदोषेण मृत्युभयन्तस्य शान्त्यर्थं ब्राह्मणाय भूमिदानं
दद्यात् ।

त्रयोदशरेखासु व्याघ्रान्मृत्युर्भवति तच्छान्त्यर्थं विष्णोः सुवर्णप्रतिमा
दद्यात् ।

चतुर्दशरेखासु कालान्मृत्युभयं शान्त्यर्थं सुवर्णनिर्मितां वराहप्रतिमां दद्यात् ।

पञ्चदशरेखासु राजभयं शान्त्यर्थं गजदानं कुर्यात् ।

षोडशरेखासु रिष्टं शान्त्यर्थं सुवर्णनिर्मितं कल्पवृक्षं दद्यात् ।

सप्तदशरेखासु व्याधिभयं शान्त्यर्थं धेनुं गुडञ्च दद्यात् ।

अष्टादशरेखासु कलहो भवति शान्त्यर्थं रत्नगोभूमिहिरण्यदानं प्रोक्तम् ।

एकोनविंशतिरेखासु देशत्यागभयं विधिना शान्तिं कुर्यात् ।

विंशतिरेखासु बुद्धिनाशस्तत्फलद्वरीकरणार्थं लक्ष्मिं जपं कुर्यात् ।^१

एकविंशतिरेखासु रोगपीडा शान्त्यर्थं धान्यपर्वतदानम् ।

द्वाविंशतिरेखासु वन्धुपीडा शान्त्यर्थमादर्शकदानम् ।

त्रयोविंशतिरेखासु क्लेशागमः । शान्तिदानञ्च सुवर्णसप्तपलानिमिताया
रविप्रतिमायाः प्रोक्तम् । चतुर्विंशतिरेखासु वन्धुनाशः शान्त्यर्थं दशगोदानं

१. काशीसंस्करणे गणेशपूजा प्रोक्त । टीकायाञ्च सरस्वती-पूजा लिखिता (वृ० पा०,
पृ० ६३८, काशी-सं०)

विदध्यात् । सर्वरोगादिनाशार्थं जपहोमादि कारयेत् । पञ्चविंशतिरेखासु बुद्धि-
नाशः । शान्तिश्चात्र सरस्वतीपूजा प्रोक्ता ।

षड्विंशतिरेखासु धननाशः । सुवर्णदानञ्चात्र शान्तिरुच्यते । सप्तविंशति-
रेखास्वपि धनहानिः । शान्त्यर्थं श्रीसूक्तजपं प्रोक्तम् ।

अष्टाविंशतिरेखासु हानिर्भवति । सूर्यहोमश्चात्र शान्तिः ।

एकोनविंशद्रेखासु चिन्तागमः । धृतवस्त्रसुवर्णदानञ्चात्र शान्तिः ।

त्रिंशद्रेखासु धनधान्यप्राप्तिः ।

एकत्रिंशद्रेखासु । द्वात्रिंशद्रेखासु च महोद्योगः । त्रिंशद्रेखासु पुत्र-
सम्पदाप्तिः ।

चतुस्त्रिंशसु च सुवर्णवस्त्रलाभः । पञ्चत्रिंशसु धीमान् भवति । षड्त्रिंशसु
सुतपुतः ।

सप्तत्रिंशसु च धनाप्तिः । अष्टत्रिंशसु सुखसम्पदा । एकोनचत्वारिंशत्सु
धनकीर्तिलाभः । चत्वारिंशत्सु च वृद्धिः । अत ऊर्ध्वं यशोऽर्थलाभः पुण्यश्रीप्राप्तिरिति
भावः ।^१

(उ) अष्टकवर्गचक्राणि

सौकर्यादिनाष्टकवर्गचक्राणि लिख्यन्ते । येनाष्टकवर्गलेखने प्रयासाभावो
भवति ।

सूर्याष्टकवर्गः

सू०	चं०	मं०	बु०	वृ०	शु०	श०	ल०
१	३	१	३	५	६	१	३
२	६	२	५	६	७	२	४
४	१०	४	६	८	१२	४	६
७	११	७	८	११		७	१०
८		८	१०			८	११
९		९	११			९	१२
१०		१०	१२			१०	
११		११				११	

चन्द्राष्टकवर्गः

सू०	चं०	मं०	बु०	वृ०	शु०	श०	ल०
३	१	२	१	२	३	३	३
६	३	३	३	४	४	५	६
७	६	५	४	७	५	६	१०
८	८	६	५	८	७	११	११
१०	१०		७	१०	८		
११	११	१०	८	११	१०		
		११	१०		११		
			११				

मंगलाष्टकवर्गः

सू०	चं०	मं०	बु०	वृ०	शु०	श०	ल०
३	३	१	३	६	६	१	१
५	६	२	५	१०	८	४	३
६	११	४	६	११	११	७	६
१०		७	११	१२	१२	८	१०
११		८				९	११
		१०				१०	
		११				११	

बुधाष्टकवर्गः

सू०	चं०	मं०	बु०	वृ०	शु०	श०	ल०
५	२	१	१	६	१	१	१
६	४	२	३	८	२	२	२
८	६	४	५	११	३	४	४
११	८	७	६	१२	४	७	६
१२	१०	८	८		५	८	८
	११	९	१०		८	९	१०
		१०	११		९	१०	११
		११	१२		११	११	

गुर्वष्टकवर्गः

सू०	चं०	मं०	बु०	वृ०	शु०	श०	ल०
१	२	१	१	१	२	३	१
२	५	२	२	२	५	५	२
३	७	४	४	३	६	६	४
४	९	७	५	४	९	१२	५
७	११	८	६	७	१०		६
८		१०	८	८	११		७
९		११	१०	१०			९
१०			११	११			१०
११							११

शुक्राष्टकवर्गः

सू०	च०	मं०	बु०	वृ०	शु०	श०	ल०
८	१	३	३	५	१	३	१
११	२	५	५	८	२	४	२
१२	३	६	६	९	३	५	३
	४	८	८	१०	४	८	४
	५	११	११	११	५	९	५
	८	१२			८	१०	८
	९				९	११	९
	११				१०		११
	१२				११		

शान्यष्टकवर्गः

सू०	च०	मं०	बु०	वृ०	शु०	श०	ल०
१	३	३	६	५	६	३	१
२	६	५	८	६	११	५	३
४	११	६	९	११	१२	६	४
७		१०	१०	१२		११	६
८		११	११				१०
१०		१२	१२				११
११							

लग्नाष्टकवर्गः

सू०	चं०	मं०	बु०	वृ०	शु०	श०	ल०
३	३	१	१	१	१	१	३
४	६	३	२	२	२	३	६
६	१०	६	४	४	३	४	१०
१०	११	१०	६	५	४	६	११
११	१२	११	८	६	५	१०	
१२			१०	७	८	११	
			११	८	८		
				१०			
				११			

(च) समीक्षा—

(अ) पूर्वपरम्परा—

पूर्वं विषयावतरणे अष्टकवर्गस्य स्वरूपं महिमा च प्रदर्शितौ । अष्टकवर्गस्य न केवलमत्र बृहत्पाराशरे एवोल्लेखो दृश्यते अपि तु नारदमहापुराणस्य यणनमुपलभ्यते । सारायलीकारेण कल्याणवर्मणा यत्स्विदं प्रतिपादितं यदस्याष्टकवर्गस्य निर्वचनं यचनाचार्यैः कृतमस्ति । तस्य पूर्वं निराकरणमत्र मया कृतं यद्यचनाचार्याणां पराशरान्तरदाच्च प्राचीनत्वं नास्ति । पराशरादपि प्राचीनत्वं गर्गस्य विद्यते । गर्गेण तु साक्षाद्ब्रह्मणः सकाशाज्ज्योतिषमधीतम् । गर्गाच्चाचार्यपराशरेण सम्प्राप्तमिदञ्च ग्रन्थान्ते उपलभ्यते ।^१ अत्राष्टकवर्गस्य पूर्वभागे चोत्तरभागे उभयत्र वर्णनं दृश्यते । उत्तरभागश्च गर्गहोराशास्त्रस्य छाया विद्यते ।

उत्तरभागे' पराशरेण लिखितं यदस्मिन्नुत्तरभागे तु मयानुक्तं भवेत्तत्सर्वं गर्गहोरायां द्रष्टव्यम् । अनेनाष्टकवर्गस्यातीव प्राचीनत्वमवगम्यते । पराशरात्पूर्वमपि अष्टकवर्गस्य परम्परा दृश्यते ।

(इ) उत्तरवर्तिषु प्रभावः—

पराशरादनन्तरं प्रायः सर्वेरेवाचार्यैरष्टकवर्गस्य वर्णनं कृतमिति पूर्वं मया लिखितम् । यथा हि—

बृहज्जातकरारेणाचार्यवराहमिहिरेण, सारावलीकर्त्रा कल्याणवर्मणा, जातकपारिजातलेखकेन वैद्यनाथेन शम्भुहोराप्रकाशकारेणाचार्यपुञ्जेन, होरामकरन्दकर्त्रा, जातकतिलकलेखकेन फलदीपिकाकारेण मन्त्रेश्वरेण, जातकादेशमार्गरचयिना, जातकाभरणकर्त्राचार्यदुष्टिराजेन, होरासारकारेण, मानसागरीसम्पादकेन रणवीरज्योतिर्महानिवन्धकर्त्रा पण्डितमहेशेन एवञ्चान्यैरपि सर्वैरस्य मार्गस्यानुसरणं विहितमिदमुपलभ्यते । बी० बी० रमणमहोदयेन 'अष्टकवर्गसिस्टिम आफ प्रिडिक्शनज', सी० ए०, सुब्रह्मण्यम्, अय्यरमहोदयेन सी० एस० पटेलमहोदयेन च 'अष्टकवर्गः' इति पुस्तकद्वयं केवलमष्टकवर्गमधिकृत्य लिखितम् । श्री बी० बी० रमण महोदयेन तु स्वकीयत्रिशद्वर्षीयानुभवेन फलकथनेऽष्टकवर्गस्य भूयानुपयोगो दर्शितः इति पूर्वं मयाङ्कितम् ।

(उ) वैशिष्ट्यम्—

अष्टकवर्गस्य वैशिष्ट्यमत्रेदं विद्यते । यद्भारतीयाचार्यैः फलकथनार्थं मार्गत्रयमनुसृतम् । जन्मलग्नाच्चन्द्रलग्नान्नवांशलग्नान्च । जन्मलग्नाच्चद्वितीरस्य विचारो विधीयते चन्द्रलग्नान्च मनस इति । नवांशाच्च सर्वं सूक्ष्मेण निश्चेतुं शक्यते स्त्रीपुत्रधनादिकस्य विचारोऽनेनैव भवति ।

गोचरस्य फलकथनेऽद्भुतं वैशिष्ट्यम् । गोचरञ्च जन्मचन्द्रलग्नान्म्यामुभ्याम् कर्तुं दृश्यते । गोचरानुसारं फलकथनं गोणं विद्यते । प्रायः सर्वेषां राशिसाम्यं भवति । तेन च पृथक्त्वेन फलं सूक्ष्मतया कथितुं न पायते । यथा हि

रामस्यापि तुलाराशिः रावणस्य चापि परं फलविभेदः । अतो गोचरेऽपि जन्म-
लग्नस्यग्रहनिदर्शनमावाश्यकम् । एतदृष्ट्वैव महर्षिभिरष्टकवर्गविधिराविष्कृतः ।

भगवता शङ्करेण सर्वप्रथमं यामलेऽष्टकवर्गविषयः प्रतिपादितः । ततश्च
पराशरमणित्यवादरायणयवनेश्वरप्रभृतिभिरनुकरणं विहितम् ।^१

पराशरेणापि वेदस्य कर्मज्ञानभागद्वयवज्ज्योतिषस्यापि संकीर्णनिश्चयात्मकं
भागद्वयं स्वीकृतम् । संकीर्णभागे सर्वं होराशास्त्रमापतति । निश्चयभागे चाष्टक-
वर्गस्यैव मूर्धन्यत्वम् । संकीर्णभागस्य फलकथने सौकर्यं नास्ति । निश्चयभागस्य
फलकथने वंशिष्ट्यं चमत्कारश्चतोऽष्टकवर्गवंशिष्ट्यं स्वतः सिद्धं विद्यते । निश्च-
भागज्ञ एव दैवज्ञ इति ।^१

१. देवकीनन्दनसिंहः, ज्योतिषरत्नाकरः, प्रथमखण्डः, २३ अध्यायः, पृ० ४६१,
श्री गिरिजाशंकर सिंह, माउर (मुंगेर) ।

२. २४० पा० उ० भा० १११, १४, १५ (मुम्बई-सं०)

अष्टमोऽध्यायः राजयोगादिनिरूपणम्

(क) विषयावतरणम्—

अस्मिन् राजयोगादिवर्णनाध्याये १३, २१, २२, २३, ३०, ३१, ३३ तमानाम् अध्यायानां समीक्षापुरःसरं वर्णनं विहितम् । अत्र विविधानां राजयोगानां धनिकदरिद्रवन्धनसुखदुःखादिकयोगानां विवेचनं कृतमस्ति । विविधयोगज्ञाने द्वादश-राशिचक्रमधिकृत्य सूर्यादिग्रहाणां पापपुण्यकारकमारकज्ञानस्यावश्यकत्वमतश्च तस्याध्यायस्यात्रैव सन्निवेशः । २१ तमः अध्यायो नाभसयोगफलाध्यायः । अत्र नाभसानां दिव्यानां योगानां विशदवर्णनम् । एते योगाः फलितशास्त्रे प्राचीनतमाः सन्ति । यत्र ग्रहाणामाश्रयदलाकृतियोगेन योगानां वर्णनं विद्यते । २२ अध्यायो बहुयोगफलाध्यायो यत्र सुप्रसिद्धानां गजकेसरिप्रभृतिकानां राजयोगादिकफलप्रतिपादकानां योगानां वर्णनं दृश्यते । ३० तमोऽध्यायश्च धनयोगकथनाध्यायोऽत्र ग्रहाणां योगायोगेन धनप्राप्तियोगानां विन्यासो विद्यते । ३१ तमोऽध्यायो दरिद्रयोगाध्यायोऽत्र दरिद्रताप्रतिपादकानां योगानां वर्णनं विहितम् । ३३ तमोऽध्यायो जीवानां सुखदुःखनिरूपणाध्यायः । अत्र चाद्भुतप्रकारेण जीवानां सुखदुःखज्ञानविधिः प्रकीर्णरूपेण दृश्यते यत्र ग्रहाणां कारकज्ञानपुरःसरं विवाहकालज्ञानपुत्रकन्याविचारस्य भ्रातृभगिनीविचारादिकस्य, मृत्युकालजलप्रसवपुष्कललाभादिकज्ञानप्रकारस्य, ऋणस्य, ऋणमुक्तस्य वा ज्ञानस्य पीडासौख्यशीतलरोगकर्मोदयव्ययज्ञानस्य च प्रकीर्णात्मकं वर्णनमुपलभ्यते । अयमध्यायः लोभशसुजन्मसम्बादप्रकरणरूपेणाङ्कितः । महर्षिलोभशस्यात्रैव सकले ग्रन्थे नाम निर्देश इति विशेषोऽपि ज्ञेयः । वर्णनप्रकारश्चाद्भुतः ।

(अ) राजयोगादिज्ञानप्रकारः ।

महर्षिपराशरेण ग्रहाणां राशिभावादीनाञ्च योगेन व्यक्तिविशेषस्य कृते न केवलं राजयोगशब्देन महैश्वर्यादिप्राप्तिवर्णनं विहितमपि तु मूकवधिरपङ्गु-विकलाङ्गान्धदीनरोगाक्रान्तयोगादिकथनपुरःसरमनेकानां दरिद्रयोगानामपि विशदं निरूपणमङ्कितम् । निरूपणप्रकारश्चात्रदुभुतः । शैली चापि विचित्रा संवर्मेवानु-सृता सर्वैरर्वाचीनैश्च ।

दृढमेव तत्त्वमत्रफलकथने । ग्रहाणां योगायोगेनैव पुरुषादिकस्य भाविफल-विचारोऽत्रोपलभ्यते । तैस्तैर्योगायोगैरयं पुरुषो स्त्री वा कस्मिन् समये भाग्योदय-मुपयास्यति । शरीरसौख्यं पूर्णं न वेति । विकलाङ्गोऽन्धो दीनो वायम् । मूकत्वं वधिरत्वञ्च कीदृशं पूर्णमपूर्णं वेति । अयं राजा दरिद्रो वा पण्डितो मूर्खो वा दुर्बलः सवलो वेति विविधप्रकारेण निरूपणमत्र दृश्यते ।

एभिर्योगैरेव मातृपितृपुत्रजायाभृत्यादिकस्य सुखमपि निर्दिष्टम् । कदा चेपां सम्बन्धिनां मृत्युयोगः सोऽपि योगैरेव प्रदर्शितः ।

कीदृशी चास्याजीवेकेति सापि ग्रहयोगमधिकृत्याधिगन्तुं शक्यते । अतश्च विलक्षणोऽयं ग्रहयोगविज्ञानप्रकारः ।

अयं प्रकार एवास्य ज्योतिर्विज्ञानस्य मूलम् । अत्रैव सर्वैर्होराशास्त्रविचक्षा-णैरनुसन्धानं विहितम् । अयं प्रकारो न केवलं भारतीयैरेवाङ्गीकृतमपि तु पाश्चा-त्यैरपि दैवज्ञैः स्वीकृतः । यावनीयैर्यावनीभापायामिक्कवालयोगादीनां विविध-प्रकारेण पल्लवनं विहितम् । आंगलभापाविज्ञैः यूरोपदेशीयैरपि ज्योतिर्विद्भिः 'कम्बिनेशनशब्देन विविधयोगानुरूपं फलनिर्देशनं पल्लवितम् ।

अत्र राजयोगवर्णने नामसयोगा विशेषेण कथिताः सन्ति नाभसशब्दस्य नभस अयं नाभस इति व्युत्पत्तिर्दृश्यते । तेन नाभसशब्दस्य दिव्यत्वमनुमीयते । नाभसा योगा दिव्ययोगा इति भावः । पूर्वजन्मशुभपुण्यफलभोगानुसारमत्र मानुषे जन्मनि चंपु नाभसयोगेषु दिव्यशक्तिप्रसादेन जन्मप्राप्तिविद्यते । अत एते विशेष-शुभफलप्राप्तिप्रदा ग्रहयोगा नाभसयोगशब्देनाङ्गीकृताः सन्ति ।

एषां योगानां विज्ञाने निम्नाङ्कितानां प्रकाराणां ज्ञानमावश्यकम् । तेनैव योगानां बलावलम्बं विज्ञायते ।

(क) ग्रहयोगोऽनैकग्रहयोगेनैव भवति न चैकेन ग्रहेणेति ।

(ख) ग्रहाणां शुभशुभत्वमपि प्रकारद्वयेन ज्ञायते । स्वाभाविकं शुभत्वमशुभ-
त्वम् । भावराशिग्रहयोगानुरूपमप्राकृतिकं शुभत्वमशुभत्वं वा ।

(ग) समत्वमर्थान्नशुभत्वन्नाशुभत्वमत्र तृतीयो भेदोऽपि स्वतोऽङ्गी-
क्रियते ।

प्रथमस्य लक्षणम् । गुरुशुक्रौ शुभग्रहसंयुतो बुधो क्षीणश्च चन्द्रमाः स्वाभा-
विकाः शुभाग्रहा इति । द्वितीयस्य स्वरूपम् ।

त्रिकोण (लग्नपञ्चमनवमा भावाः) नेतारः ।

केन्द्र (प्रथमचतुर्थसप्तमदशमा भावाः) पतयश्च स्वाभाविकाः क्रूराः (क्षीण-
चन्द्रः पापग्रहयुतो बुधो गुरुशुक्रौ च) शुभा भवन्ति ।

केन्द्रपतयश्च स्वाभाविका शुभास्त्रिपदायेशश्च सर्वे ग्रहा (शुभा अशुभा
वेतिभावः) अशुभा एव भवन्ति ।

तृतीयस्य स्वरूपम्—

द्वितीयद्वादशाभावाधिपौ समौ अर्थात् योगानुरूपं शुभाशुभत्वं प्रयच्छतः ।
षष्ठमभावाधिपतिरपि मध्यमः । परं जातकचन्द्रिकारेणास्याप्यशुभत्वमेवाङ्गीकृतम् ।
पाराशरीयं मतमेव समचीनम् । राशिभावनिरूपणपुरःसरमेषां ग्रहाणां निम्न-
प्रकारेण महर्षिणा पृथक्त्वेन शुभाशुभत्वं निरूपितं फलप्रदर्शने योगज्ञाने चास्य
विज्ञानं सुतरामनिवार्यम् ।

तत्र मेपलग्नम्—^१

मेपराशौ भौमोऽष्टमेशोऽष्टमेशोऽपि नाशुभप्रदो लग्नेशत्वात् । रविगुरु
शुभौ । अत्र विशेषः गुरुशनियोगे (गुरुस्त्रिकोणाधिपतिः शनिश्च केन्द्राधिपतिः परं
शनेरैकादशेशत्वान्न शुभत्वमिति भावः) ।

न योगकारकत्वमस्तीति । शनिबुधशुक्राः पापा ज्ञेयाः । शुक्रस्य द्वितीयसप्त-

माधिपतित्वान्मारकत्वम् । शुक्रेण सह सम्बन्धत्वे शनिबुधौ अपि मारकौ भवितु-
मर्हतः ।

अत्र भावार्थरत्नाकरे यदि गुरुर्दशमस्थो भवति तदा स मारको भवतीति
लिखितम् ।^१

बृषलग्नम्—

गुरुशुक्रचन्द्राः पापाः, शनिसूर्यो शुभौ बुधोज्ज्वलशुभप्रदः, गुरुशुक्रचन्द्रभौमा
मारकाः सन्ति । शनेरत्र राजयोगकारकत्वं विद्यते ।

मिथुनलग्नम्—

भौमगुरुसूर्याः पापाः, शुक्रः शुभः । शनिर्भाग्येशोऽपि गुरुणा सह न पूर्णयोग-
फलप्रदः (शनेरष्टमेशत्वम्, गुरो केन्द्राधिपतित्वमतरेणयोर्योगो न पूर्णशुभप्रद इति
भावः)

चन्द्रस्य मुख्यमारकत्वम् ।

भावार्थरत्नाकरकारेणात्र न चन्द्रस्य मारकत्वं स्वीकृतम् । यथा हि—

‘मिथुने जायमानस्य धननाथस्तु चन्द्रमाः ।

मारको न भवत्येव मानवस्य न संशयः ॥’

परमत्र द्वितीयेशस्य मुख्यमारकत्वात्पाराशरीय मतमेव समचीन-
मिति ।

कर्कलग्नम्—

शुक्रबुधौ पापौ गुरुचन्द्रभौमाः शुभा भौमश्चात्र मुख्ययोगकारकाः, शनिश्च
मुख्यमारकः, सूर्यश्च साहचर्याच्चुभाशुभफलं विधत्ते ।

सिंहलग्नम्—

बुधशुक्रशनयः पापा भौमगुरुसूर्याः शुभाः (अत्रापि गुरोः पंचमेशत्वात्तथा

१. बी० बी० रमणः, पृ० २, भावार्थरत्नाकरः, रमण पब्लिकेशनन्, बंगलोर ।

२. उन्नैव १।३।५, पृ० १९ ।

शुक्रस्य दशमेशत्वान्न द्वयोर्योगः शुभप्रदः । शुक्रस्य तृतीयेशत्वात्तया गुरोरष्टमेशत्वादिति भावः) शनिश्च मारकः, चन्द्रश्च साहचर्याच्छुभाशुभं तनोति ।

कन्यालग्नम्—

भौमगुरुचन्द्राः पापाः, बुधशुक्रौ शुभौ शुक्रचन्द्रौ योगकारकौ (शुक्रस्य नवमेशत्वात्) द्वितीयेशत्वाच्छुक्रस्य मारकत्वमपि निर्दिष्टम् । सूर्यश्च साहचर्यात्फलप्रदः ।

तुलालग्नम्—

गुरुरविभौमाः पापाः, शनिबुधौ शुभौ, चन्द्रबुधौ योगकारकौ गुरुभौमी मारकौ स्तः ।

वृश्चिकलग्नम्—

शनिशुक्रबुधाः पापाः, गुरुचन्द्रौ शुभौ, रविचन्द्रौ योगकारकौ, भौमश्च समः, शुक्राद्याः पापा मारकाश्च सन्ति ।

धनुर्लग्नम्—

शुक्रश्चाशुभः, रविभौमौ शुभौ, रविबुधौ योगकारकौ शनिश्च मारकः, शुक्रस्यापि पापत्वान्मारकत्वमुपपन्नम् ।

मकरलग्नम्—

भौमगुरुचन्द्राः पापाः, शुक्रबुधौ शुभौ, शनिद्वितीयेशोऽपि लग्नेशत्वान्न स्वयं मारकः, भौमाद्याः पापा एवात्र मारकाः सन्ति ।

कुम्भलग्नम्—

गुरुचन्द्रभौमाः पापाः, शनिशुक्रौ शुभौ चार्त्रकः शुक्र एव राजयोगकारकः गुरुरविभौमा मारका बुधश्च सम इत्युक्तम् ।

मीनलग्नम्—

शनिशुक्ररविबुधाः पापाः भौमचन्द्रौ शुभौ गुरुभौमी योगकारकौ ।

भौमस्य द्वितीयेशत्वादपि न स्वतो मारकत्वन्नवमेशत्वादिति भावः । शनिबुधौ केवलं मारकौ भवतः ।

ग्रहाणां योगज्ञाने सम्बन्धचतुष्टयस्याप्यत्र ज्ञानं सुतरामावश्यकम् ।^१

(१) अन्योऽन्यराशिसम्बन्धः ।

(२) परस्परदृष्टिसम्बन्धः ।

(३) अन्यतरदृष्टिसम्बन्धः ।

(४) सहावस्थानसम्बन्धः ।

(१) तत्र प्रथमे भावैकस्य स्वामिन अन्यभावे स्थितिस्तथान्यभावस्य स्वामिनः पूर्वस्मिन् भावेऽवस्थानम् । यथा कर्काधिपश्चन्द्रः सिंहे सिंहाधिपः सूर्यः कर्के इति भावः ।

(२) परस्परं पूर्णदृष्ट्या वान्यतरदृष्ट्या ग्रहद्वयस्यावलोकनं द्वितीयसम्बन्धः यथा मेघस्थः सूर्यः सप्तमस्थं भोमं पश्यति भोमश्च लग्नस्थं सूर्यमिति प्रायः ।

(३) एकस्य ग्रहस्यान्यस्य ग्रहस्योपरि दृष्टिः स्यात्पूर्वस्य तु न भवेदिति तृतीयसम्बन्धः यथा लग्नस्थो शनिस्तृतीयस्थ सूर्यं पूर्णं पश्यति परं सूर्यस्य दृष्ट्यभाव इति ।

(४) एकत्रानेकग्रहावस्थानम् । यथा शनिशुक्रौ लग्नस्थौ रविचन्द्रभीमा दशमस्था इत्यादि ।

तत्रापि निम्नाङ्कितविवरणानुसारमपि सुविचारणीयमतीवावश्यकम् ।

अत्र पक्षद्वयं शुभाशुभरूपम् ।

शुभपक्षः—

(क) यदि योगकारकश्च शुभग्रहः,

(ख) योगकारकस्य शुभग्रहेण सहावस्थानम्,

(ग) योगकारकोपरि शुभग्रहदृष्टिः,

(घ) योगकारकस्योच्चत्वमथ वा मित्रग्रहावस्थानम् ।

अशुभपक्षः—

(क) यदि योगकारकोऽशुभग्रहः ।

(ख) योगकारकस्याशुभग्रहेण सह संयोगः ।

(ग) योगकारकस्योपर्यंशुभग्रहस्य दृष्टिः ।

(घ) योगकारकस्य नीचत्वमथ वा शत्रुगृहेऽवस्थानम् ।

उपरितनैरेभिर्योगैरपि ग्रहयोगानां बलावलत्वं भवतीति भावः ।

पङ्चलचेष्टावलतरदिमवलानामपि विचारो विधेयस्ततश्च राजयोगादीनां बलावलत्वनिरोक्षणपुरःसर यः फलादेशः कथ्यते स वलीयान् भवतीति स्पष्टम् ।

(इ) नाभसयोगः—

अत्रपूर्वं नाभसयोगानामेव विचारो विधीयते ।

एषां सङ्ख्याष्टादशशतमस्ति । तत्र मुख्या द्वात्रिंशत्संख्याकाः सन्ति । एषु त्रय आश्रययोगाः, द्वौ दलयोगौ विंशतिसङ्ख्याका आकृतियोगाः सप्तसङ्ख्याका योगा उपलभ्यन्ते । अनेनैषां चतुर्विधत्वं सुस्पष्टम् । एषां नाभयोगानां सर्वत्र नारद-पुराणे^१ बृहज्जातके^२ सारावल्या^३ जातकपारिजाते^४ रणवीरज्योतिर्महानिबन्धादिषु^५ ग्रन्थेषु वर्णनमुपलभ्यते ।

नाभसयोगानां द्वात्रिंशद्भेदा एव नारदादिपुराणेषूपलभ्यन्ते एषामेव योगानां यवनैरष्टादशशतभेदाः पल्लविता इति वराहमिहिरेण कल्याणवर्मणा च निर्दिष्टम् । तथा हि बृहज्जातकेः—

१. नारदमहापुराणम्, १।२।५५।१८६-१८८, 'कल्याण संक्षिप्त नारद पुराणकम्' छिन्ताब्दा जनवरी १९५४, गीता प्रेस, गोरखपुरम् ।
२. सीताराम झा 'बृहज्जातकम्' मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस, १२ अध्यायः ।
३. सीतारामझा, सारावली २१ अध्यायः । मास्टर खेलाड़ीलाल, एण्ड संस, बनारस ।
४. जातक पारिजातः, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस, ७।१६४-१८१, पृ० २५४-२६३ ।
५. पण्डितमहेश्वरः, रणवीरज्योतिर्महानिबन्धः, जम्बू काश्मीर सरकार जम्बू, १-५२ श्लोकः, पृ० २३१-२३८ ।

‘यवनेस्त्रिगुणा हि षट्शती सा कथिता ।’

सारावल्यामपि—

‘यवनाद्यं विस्तरतः कथिता योगास्तु नाभसनाम्ना ।’

अष्टादशशतगुणितास्तेषां द्वात्रिंशदिह वक्ष्ये ।^१ अत्र बृहत्पाराशरेऽपि चाष्टा-
दशशतभेदानामुल्लेखः । ‘अधुना वै विस्तरतः कथिता यागास्तु नाभसनाम्ना ।
अष्टादशशतगुणितास्तेषां संक्षेपतां वक्ष्ये ।’

काशीसंस्करणेऽपि ।^२

अधुना नाभसा योगाः कथ्यन्ते द्विजसत्तम ।

द्वात्रिंशत् प्रभेदास्तु शतघ्नाष्टावशोन्मिताः ॥

एवञ्च यवनरेवाष्टदशशतभेदाः स्वीकृताः, अत्र सन्देह उत्पद्यते । नारद-
पुराणे तु द्वात्रिंशद्भेदा एवोपलभ्यन्ते मूलं मृग्यम् ।

तत्रादौ रज्जुमूसलनलनामानस्त्रय आश्रययोगा निरूप्यन्ते ।

(१) यदि सर्वे ग्रहाश्चरराशिषु (मेपकर्कतुलामकरेषु)

भवेयुस्तदा रज्जुनामायं योगः ।

अस्य न शुभफलम् । अस्मिन् योगे समुत्पन्नो नरः प्रवासी पर्यटनपरः क्रूरः
खलश्च भवति ।

(२) यदि सर्वे ग्रहाः स्थिरराशिषु (वृषासिंहवृश्चिककुम्भेषु)

भवेयुस्तदा मूसलनामायं योगः । अत्रोत्पन्नो जातको मानी, धनी,
ज्ञानी भूप्रियो, बहुपुत्रयुतः स्थिरचित्तश्च भवति ।

(३) यदि सर्वे ग्रहाः द्विस्वभावराशिषु (मिथुनकन्याधनुर्मनिषु)

भवेयुस्तदा नलाख्यो नामायं योगः ।

१. बृहज्जातकम्, मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस, १२।१ ।

२. सारावली, मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस, २१।१ ।

३. वृ० पा० पू० भा० २१।१ (मुम्बई-सं०)

४. वृ० पा० ३५।१ (काशी-सं०) ।

जातकश्चात्र न्यूनातिरिक्तदेहो धनसञ्चयभागी निपुणो वःघुहितकरः
सुरूपश्च जायते ।
दलनामकयोगद्वयं निरूप्यते ।

- (१) केन्द्रत्रयगता यदि सौम्यग्रहा भवेयुस्तदा मालानामकोऽयं योगः । अत्र
समुत्पन्नो नरः सुखी, वाहनवस्त्रान्नभोगसम्पन्नः स्वरूपः, बहुस्त्री-
कंदश्च भवेति ।
- (२) केन्द्रत्रयगता यदि पापग्रहाः स्युस्तदा व्यालनामकः सर्पनामो वायं
योगः ।
अत्रोत्पन्नो मानवो विषमः क्रूरः निःस्वः निरर्थः दुःखार्दितः सुदीनः
परभक्षपाननिरतश्च कथितः ।

आकृतियोगानां निरूपणम्—

- (१) समीपस्थकेन्द्रद्वये सर्वग्रहावस्थाने गदा नाम योगः
फलम्—सततघनोद्योगी, यज्वा, शास्त्रसङ्गीतकुशलः, धनसुवर्णरत्न-
सम्पत्संयुतो मानवो निगदितः ।
- (२) लग्नसप्तमगैः सर्वे ग्रहैः शकटो नाम योगः
फलम्—रोगार्तः, कुन्खो, मूर्खः शकटानुजीवी, निःस्वः, मित्रस्वजन-
विहीनो नरो भवति ।
- (३) चतुर्थदशमस्थैः सर्वग्रहेर्विहगो नाम योगः ।
भ्रमेणैरुचिर्विकृष्टो दूतो सुरतानुजीवी, धृष्टः कलहप्रियो मानवोऽ-
त्रोत्पन्नो निर्दिष्टः ।
- (४) त्रिकोणस्थैः (लग्नपञ्चमनवमगैः) सर्वग्रहैः शृङ्गाटको नाम योगः ।
अत्रोत्पन्नः कलहप्रियः, योद्धा, सुखी, राजप्रियः शुभकलत्रो, धनाढ्यो,
युवतिद्वेष्यश्च भवति ।
- (५) अन्यत्रिकोणस्थैः (द्वितीयषष्ठदशमस्थैस्तृतीयसप्तमैकादशस्थानगैर्वै)
सर्वैः ग्रहैर्हलनामको योगः ।

हलजातो नरो वह्वाशी, दरिद्रः कृषीवलो, दुःखितः सोद्वेगः सुहृद-
धन्धुयुतः प्रेष्यश्च कथितः ।

(६) लग्नसप्तस्थशुभैः ग्रहैस्तथा चतुर्थदशमगैः पार्ष्वंजो नाम योगः । अत्र
जातो नर आद्यन्तवयः सुखी, शूरः, सुभगो, निरीहः, खलो, भाग्यहीनः
विरुद्धश्च भवति ।

(७) लग्नसप्तमस्थैः पार्ष्वस्तथा चतुर्थदशमस्थैः शुभैः (पूर्वयोगस्य वैपरीत्ये)
यंबो नाम योगः । इह जातो मानवो व्रतनियममङ्गलपरो वयसो मध्ये
सुखो सुखघनपुत्रयुतो दाता स्थिरचित्तश्च जायते ।

(८) केन्द्रचतुष्टयगतैः सर्वैर्ग्रहैः कमलसञ्ज्ञको योगः ।
फलम्—विपुलकीर्तिः शुद्धो विभवगुणाढ्यः स्थिरायुः पृथ्वीशश्च
भवति ।

(९) वैपरीत्येऽर्थात् केन्द्रादन्यस्थानगैः सर्वैर्ग्रहैर्वापीसञ्ज्ञको योगो निगं-
दितः ।
फलम्—स्थिरार्थसुखसंयुतो नयनसुखसम्प्रहृष्टो निपुणधीः पुत्रवैदिच
भवति ।

(१०) लग्नादारम्यभावचतुष्टयपर्यन्तगैः सर्वैर्ग्रहैः यूपाख्यो योगः ।
अत्र जातो नरः सत्वसम्पन्नः स्त्रीयुतो यज्ञरत आत्मविद्व्रतनियमरतश्च
जायते ।

(११) चतुर्थस्थानादारम्य सप्तमस्थानगैर्ग्रहैः शरो नाम योगः ।
अत्र जात इषुकारः कारागाराधीशो भृगयाघनसेवितो मांसादो
हिंस्रः कुशित्पकारश्च भवति ।

(१२) सप्तमभावादारम्यदशमादिचतुष्टयभावस्यैर्ग्रहैः सर्वैः शक्तिसञ्ज्ञको
योगः ।
अनेन घनहीनो विफलोऽलसो दुःखितो नीचः संग्रामबुद्धिनिपुणो दीर्घा-
युश्च भवति नरः ।

(१३) दशमस्थानादारम्यलग्नादिचतुष्टयभावस्यैः सकलैर्ग्रहैर्दण्डाख्यो योगः ।

एतेन हतपुत्रदारो निःस्वो निघृणः स्वजनवाह्यो दुःखितो नीचः प्रेष्यश्च भवति ।

(१४) लग्नादारम्यसप्तमभावान्तगैः सर्वैर्ग्रहैर्नोका नाम योगः ।

फलञ्चास्य मनुष्यो बद्धाशो, सलिलोपजीविविभवः, स्यात्कीर्तिदुष्टः कृपणो मलिनो लुब्धः खलश्च प्रोक्तः ।

(१५) चतुर्थस्थानादम्यसप्तभावदशमस्थानपर्यन्तैर्ग्रहैः कूटो नाम योगः ।

अत्रजातो नरोऽनूतवादी कारागारपतिनिःस्वः शठः क्रूरो गिरिदुर्ग-
वासी च भवति ।

(१६) सप्तमभावादरम्यसप्तस्थानादिचतुर्थभावान्तगैः सर्वैर्ग्रहैः छत्रो नाम योगः ।

अत्रोत्पन्नो नरो दयावान् नानानृपवत्सभः, प्रकृष्टमतिदीर्घायुः प्रथमान्त्यवयः सुखी, आतपत्री च भवति ।

(१७) दशभावादरम्यसप्तभावादचतुर्थस्थानपर्यन्तैर्ग्रहैश्चापाख्यो योगः ।

अनेन कितवश्चोरो भाग्यहीनो वयोमध्ये शुभो गुप्तपाल मानृतिकः वनेचरश्च भवति ।

(१८) द्वितीयतृतीयपञ्चमपष्ठमनवमैकादशद्वादशस्थानेभ्यः क्रमशः प्रारम्भ सप्त स्थानान्तं सर्वैर्ग्रहैरष्टप्रकारेणाद्वचन्द्रो नाम योगो भवति ।

द्वितीयस्थानादष्टमभावान्तम् । तृतीयस्थानान्तमवमान्तम् । पञ्चमस्या-
नादेकादशान्तम् । पष्ठाद्द्वादशान्तम् । अष्टमाद्वितीयान्तम् । नवमा-
तृतीयान्तम् । एकादशात्पञ्चमान्तम् । द्वादशात्पष्ठान्तम् । अत्रोत्पन्नो
नरो नृपप्रियो बली सुन्दरवपुर्मणिःसुवर्णभूषणयुतश्च जातको भवति ।

(१९) लग्नादारम्यैकान्तरस्थैः (प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशभावगै-
रित्यर्थः) सर्वैर्ग्रहैश्चक्राख्यो योगः ।

एतेन चक्रवर्ती मानवो भवति ।

(२०) द्वितीयस्थानादेकान्तरस्थैः (द्वितीयचतुर्थपष्ठमदशभावगैरित्यर्थः)

सर्वैर्ग्रहैः समुद्राख्यो नाम योगः ।

अनेन बहुरत्नघनसमृद्धो भोगयुतो घनजनप्रियः ससुतः स्थिरविभवः
साधुशीलश्च भवति ।

संख्यायोगाः—

- (१) सर्वे ग्रहा यद्येकस्मिन्नेव भावे भवेयुर्गोलाख्यो नाम योगः ।
वलवान् निःस्वो विद्याविज्ञानहीनो मलिनो नित्यं दुःखितो दीनश्च
नरो भवति ।
- (२) राशिद्वये सर्वे ग्रहा भवेयुस्तदा युगाख्यो नाम योगः ।
पाखण्डी धनहीनो लोकबहिष्कृतः सुतमातृधर्मरहितश्च नरो
भवति ।
- (३) भावत्रयते सर्वग्रहैः शूलख्यो योगः ।
तीक्ष्णोऽलसो धनहीनो हिंस्रो महाशूरः सुबहिष्कृतः संप्रामलब्धयशश्च
जातको भवति ।
- (४) भावचतुष्टयगतग्रहैः सकलैः केदारो नाम योगः ।
कृपीबलः, सत्यवादी, सुखो, धनी, चञ्चलस्वभावश्च भवति ।
- (५) पञ्च राशिस्थितेः सर्वग्रहैः पाशाख्यो योगः ।
पाशसमुत्पन्नो नरो, कार्यदक्षः, बहुभाषी, शीलरहितो, बहुभृत्यः,
सम्प्रतानो, वस्त्रनभागी, प्रपञ्ची च भवति ।
- (६) षड् राशिस्थितैः सर्वैः ग्रहैर्दामाख्यो योगः । फलम्, धनी मानी महेश्वरो
विद्वाश्च भवति ।
- (७) सप्त स्थानगैः सर्वैः ग्रहैर्वीणाख्यो योगः ।
वीणायोगेन प्रियगीतनृत्यवाद्यो निपुणः सुखी धनी, नेता बहुभृत्यश्च
जायते ।

(उ) गजकेसरिप्रभृतयो राजयोगाः—

नाभसयोगवर्णनान्तरमन्येषामपि बहूनां महत्वपूर्णानां राजयोगानां पराश-
रेण विवेचनं विहितम् ।

(१) तत्रादौ गजकेसरिसंज्ञको महान् योगो निरूप्यते तस्मै भेदद्वयमस्ति ।

(१) चन्द्राद्यदि बृहस्पतिः केन्द्रे स्यात्तदा गजकेसरी योगः ।

(२) यदि गुरुशुक्रबुधा नीचङ्गता अस्तमितश्च वा न भवेयुस्तंश्चन्द्रश्च दृष्ट स्यात्तदापि गजकेसरी नामको योगः ।^१

अत्र काशीसंस्करणे भेदो दृश्यते ।

लग्नाच्चन्द्राद्वा यदि केन्द्रे शुभग्रहदृष्टो युतो वा भवेत्तथा स च नीचास्तङ्गत शत्रुदृष्टश्च न स्यात्तदा गजकेसरी योगः ।^२

परन्वत्र मुम्बईसंस्करणस्यैव लक्ष्मणमुचितम् ।

अस्यैव सप्तमस्य जातकपारिजातादिग्रन्थेषु समुल्लेखात् । द्वितीयस्य च नानुकरणादिति भावः ।^३

फलम् । अत्रोत्पन्नो नरो मेधावी तेजस्वी गुणसम्पन्नो राजप्रियकरो धनवान् च भवति ।

(२) द्वितीयमलायोगमाह—

लग्नाच्चन्द्राच्च दशमे शुभग्रह स्थितश्चेत्तदामलाख्यो योगः ।

अस्मिन् योगे जात पुरुषो राजपूज्यो महायोगी दाता बन्धुजनप्रिय परोपकारी गुणवान् भवेत् ।

(३) पर्वतयोगः—

भेदद्वयमस्ति—

(१) केन्द्रेषु शुभा ग्रहा भवेयु पष्ठे चाष्टमे ग्रहाभावे शुभग्रहयुते वा पर्वताख्यो योगः ।^४

(२) लग्नेशाऽन्येशी (द्वादशेशः) यदि परस्पर केन्द्रगतौ मित्रदृष्टौ च भवे तान्तदाऽप्याय योगः ।^५

१ वृ० पा० पू० भा० २२।१, २ (मुम्बई-स०)

२ वृ० पा० ३६।३ (काशी-स०)

३ जातकपारिजात, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस, ७।११३; १, १७५।

४ अत्र काशी संस्करणे सप्तमशब्दस्थाने सप्तमशब्दोत्प्लेख (वृ० पा० काशी स०) ३६।७ । सप्तमशब्दस्तु नीचितः । जातकपारिजातेऽपि सप्तमशब्दस्योत्प्लेखात् कपित्थेश्वरशास्त्री जातकपारिजात ७।१२८, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

५ अस्य योगान्तरस्य काशी-संस्करणे नोत्प्लेखः ।

फलम्—एतद्योगजो, नरो, भाग्यान्वितो, विद्याविनोदरतो, दाता, कामी परस्त्रीजनकेलिलोलुपो, यशस्वी, तेजस्वी, पुरनायकश्च भवति ।

काहलयोगः—

भेदद्वयमस्ति ।

- (१) यदि गुरुचतुर्थेशो परस्परं केन्द्रस्थौ भवेतान्तथा लग्नेशश्च बलवान् स्यात्तदा काहलाख्यो योगः ।
- (२) यदि चतुर्थेशः स्वस्थ उच्चो वा दशमेशयुतो दृष्टो वा स्यात् । काहलयोगजो नर भोजस्वी साहसी मूर्खश्चतुरङ्गसेनायुतो यत्किञ्चिद्-ग्रामाधीशो भवति ।

(४) चामरयोगः—

भेदद्वयम् ।

- (१) लग्नेशश्चोच्चस्थो गुरुदृष्टः केन्द्रे स्यात् ।
- (२) शुभग्रहद्वयं लग्ने नवमे सप्तमे दशमे वा भवेत् तदा चामरो नाम योगः । फलम्—
अत्र जातो नरो राजा वा राजपूज्यो, चिरञ्जीवी, पण्डितो, विद्वान्, वाग्मी, सर्वज्ञो, वेदशास्त्राधिकारी, भवेत्तथा तस्यायुः सप्ततिर्यमितं स्यात् ।

(५) मालिकायोगः—

लग्नद्वितीयादिद्वादशभावेभ्य आरभ्य यदि सप्तस्थानेषु क्रमशः सप्तग्रहा-भवेयुस्तथा द्वादशभेदात्मको मालिका नाम योगो भवति । सञ्ज्ञा फलञ्च निम्न-प्रकारेण ।

लग्नादारभ्य लग्नमालिका । फलम् महिपतिरनेकगजाश्वनायः द्वितीय-स्थानादारभ्य वित्तमालिका । फलम् निधिपतिपितृभक्तिरतः धीरोग्ररूपो धनवान् चक्रवर्ती ।

तृतीयस्थानादभ्यविक्रममालिका । फलम् भूपः शूरो धनिकश्च रोगी ।

सुखस्थानादारम्य सुखमालिका । फलम्—बहुदेशभाग्यभोगी महादानीभूषः ।
 पुत्रस्थानादारम्य पुत्रमालिका । फलम्—नरपतिर्यज्वा कीर्तिमान् ।
 पण्डस्थानादारम्य पण्डमालिका । फलम्—क्वचित् धनसुखयुतो दरिद्रो वा ।
 सप्तमस्थानादारम्य कामादिग्रहमालिका । फलम्—बहुस्त्रीवत्सलोभूपतिश्च ।
 अष्टमस्थानाद रम्याष्टममालिका । फलम्—दीर्घायुर्धनवर्द्धितः स्त्रीनिर्जितश्च ।
 एवम् धर्मादिग्रहमालिका । फलम्—गुणनिधिर्यज्वा तपस्वी विभुः ।
 कर्मादिमालिका । फलम्—धर्मकर्मनिरत सम्पूजितः सज्जनः ।
 लाभमालिका । फलम्—राजवराङ्गनामधिपतिः सर्वक्रियदक्षकः ।
 रिःफगृहमालिका । फलम्—बहुव्ययकरः सर्वत्र पूज्यश्च जातको भवति ।

(६) शङ्खयोगः—

भेदद्वयम्—

- (१) यदि पञ्चमेशपष्ठेशी परस्परं केन्द्रगौ भवेतान्तथा लग्नेशश्च बलवान्
 स्यात्तदा शङ्ख्याख्यो योगः ।
- (२) लग्नेशदशमेशौ चरराशिस्थौ भवेतान्तथा भाग्येशश्च बलवान् भवेत्तदा
 शङ्खाख्यो योगः । फलम् । अत्र जातो नरो भोगशीलो दयालुःस्त्री
 पुत्रार्थक्षेत्रवान् पुण्यकर्मा शास्त्रज्ञानाचारसाधुक्रियावान् भवेत्तथा
 स्याशीतिवर्षान्तमायुः प्रोक्तम् ।

(७) भेरीयोगः—

भेदद्वयम्—

- (१) द्वितीयद्वादशप्रथमसप्तमभावेषु ग्रहेषु सत्सु तथा दशमेशे बलवति
 भेरीयोगः ।
- (२) बृहस्पतेः सकाशात् शुक्रजन्मलग्नयोः केन्द्रगयोः सतीर्णमेशे च बलवति
 भेरीयोगः ।

फलम्—दीर्घायुर्विगतारोगभयो नरेन्द्रो बह्वर्थाभूमिसुतदारयुतः प्रसिद्ध आचार-भूरिसुखशीरो महानुभावश्च भवति ।'

(८) मृदङ्गायोगः—

जन्मकाले योग्रहः स्वोच्चराशिस्थस्तन्नाशेशो यदि केन्द्रकोणस्थः स्वोच्चराशिस्थो भवेत् । लग्नेशश्च बलवान् स्यात्तदा मृदङ्गाख्यो योगः ।

फलम्—एतद्योगजातः कल्याणरूपनृपतुल्ययशश्च भवति ।'

(९) श्रीनाथ योगः—

सप्तमभावेशो दशमस्थः स्यात्तथा दशमेशश्चोच्चस्थो नवमेशयुतो भवेत्तदा श्रीनाथाख्या योगः ।

फलम् । एतेन योगेन नरो नृपः सुरेन्द्रतुल्यो भवति ।

(१०) शारदायोगः—

भेदद्वयम्—

(१) दशमेशो पञ्चममस्ये बुधे केन्द्रस्थे स्वराशिस्थे पूर्णबलान्विते च सूर्ये शारदानामयोगः ।

(२) चन्द्रात् बृहस्पती कोणस्थे (नवमपञ्चमस्थानगते इत्यर्थः)

भीमे च बुधात् कोणस्थे (नवमं पञ्चमं वीपगते इत्यर्थः)

बुधश्च बृहस्पतिसकाशादेकादशस्थश्च स्यात्तदा शारदाख्यो योगः ।'

१. अत्रापि काशी-संस्करणे स्वरूपे फले च भेदः आयुषो नोत्प्लेख फलेऽपि किञ्चिद्वि-भेदः । दशमेशस्याने नवमेशस्योत्प्लेखः । फलेऽपि सङ्क्षेपः ।

वृ० पा० ३६।१५, १६ (काशी-सं०)

२. अत्र काशी-संस्करणे भेदो दृश्यते । अर्थात्लग्नेशो बलवान् स्यादन्ये ग्रहाश्च स्वोच्चस्था केन्द्रगाश्च भवेयुस्तदा मृदङ्गायोगः ।

वृ० पा० ३३।१७ (काशी-सं०)

३. अत्र काशी-संस्करणे भेदः । अर्थाद्दशमेशः पञ्चमस्थो बुधः केन्द्रगः सबलः सूर्यश्च स्वराशिगो भवेदय वा चन्द्रात्कोणयो गुरुर्बुधो वा स्यद्भीमश्चैकादशस्थो भवेत्तदा शारदानाम योगः ।

वृ० पा० ३६।१६-२० (काशी-सं०)

• फलम्—घनी, मानी, सुखी, स्त्रीपुत्रयुतो धर्मात्मा च प्रोक्तः ।

(११) अथ मत्स्ययोगः—

लग्नान्तवमे च पापयुते सति पञ्चमे च शुभाशुभोभयग्रहयुते चतुर्थेऽष्टमे वाऽपि पापयुते सति मत्स्याख्यो योगः ।

फलम् । कालज्ञः, करुणासिन्धुगुणवान्, बलरूपवान्, यशस्वी, विद्वान्, तपस्वी च भवति ।^१

(१२) कूर्मयोगः—

सप्तमपञ्चमपष्ठमभावेषु स्वोच्चा मित्रग्रहनवांशगताः सौम्यग्रहा भवेयु-
स्तृतीयलाभलग्नगताश्च मित्रगृहस्था उच्चस्था वा पापग्रहाः स्युस्तदा कूर्माख्यो
योगः ।

फलम्—कूर्मयःगजो, नरो, भूपो, धीरो, धर्मसत्त्वगुणान्वितो, सुखी, राज-
भोगो प्रसिद्धश्च जाते ।

(१३) खड्गयोगः—

नवमेशश्च द्वितीयस्यः स्याद्द्वितीयेशश्च नवमस्यो भवेत्लग्नेशे केन्द्रकोणमे
सति खड्गाख्यो योगः अनेन मनुष्यो, धनभाग्ययुतो, निमत्सरो, वेदार्थशास्त्रनिखि-
लागमतत्त्वज्ञो, युक्तिबुद्धिप्रतापबलवीर्यान्वितः, कुशलः, कृतज्ञश्च भवति ।

(१४) लक्ष्मीयोगः—

नवमेशे केन्द्रे मूलत्रिकोणस्ये परमोच्चमे च सति लग्नेशे च बलान्विते
लक्ष्मीसञ्ज्ञको योगः ।

१. अत्र काशी-संस्करणे पापस्थाने सौम्यपाठः । जातकपारिजाते तु पापपाठ एव ।

प्रतश्च मुम्बई-संस्करणस्यैवोचित्यम् ।

वृ० पा० (मुम्बई-सं०), २२।२६, वृ० पा० (काशी-सं०) ३६।२१ ।

कपिलेश्वर शर्मा, जातक-पारिजातः ७।१४६, श्रीलम्बा संस्कृत सीरिज,
बनारस ।

फलम्—गुणाभिरागो, बहुदेशनाथो, विद्वान्, महाकीर्तियुतः, कामदेवसदृशः, बहुदारपुत्रो, राजाधिराजश्च भवति ।^१

(१५) कुसुमयोगः—

स्फिरलग्ने सति शुक्रकेन्द्रगदचन्द्रः पञ्चमे शनिश्च दशमे स्यात्तदा कुसुमाख्यो योगः ।

फलम्—दाता, नृपवन्द्यो भोगी, कुलमुख्यो, गुणो, विद्वान्, सुखी च जायते नरः ।

(१६) कलानिधियोगः—

द्वितीये पञ्चमे वा गुरुर्बुधशुक्रयुतो दृष्टो वा स्यादथवा शुक्रबुधयोः क्षेत्रेषु (मिथुनकन्यावृषतुलास्वित्थर्यः) स्थितो भवेत्तदा कलानिधिनाम योगः ।

फलम्—गुणवान् कामी, नृपवन्दितो, रोगहीनो, धनी, मानी, विद्वान्, सेना-तुरङ्गमदवारणशङ्खभेरीवाद्यान्वितश्च भवति ।

(१७) पारिजातयोगः—

लग्नेशाधिष्ठितराक्षिनाथो यद्भावस्थः स्यात्तद्राशिस्वामी तत्तन्वांशस्वामी वा केन्द्रत्रिकोणस्थः स्वोच्चगो वा स्यात्तदा पारिजातसञ्ज्ञको योगः ।

फलम्—मध्यान्तवयःसीस्यः, नृपवन्द्यो, योद्धा, गजाश्वपतिः, स्वकर्मधर्मरतो दयालुश्च नरो भवति ।

(१८) लग्नाधियोगः—

लग्नात्सप्तमाष्टमस्थः पापदृष्टियोगवर्जितः शुभग्रहैः पापग्रहरहिते च चतुर्थे भावे लग्नाधियोगः ।

फलम्—बहुशास्त्रकर्ता, विद्याविनीतो, वलाधिकारी, निष्कपटो, यशस्वी, धनी, गुणी, मानी, महात्मा, सुखी च भवति ।

१. धन नवमेघेन सह शुक्रस्यापि तन्निवेशः फलदीपिकायाम् ।

मन्त्रेश्वरः, फलादीपिका १।२१, ३० पङ्क्तौ अश्व रोड, बागाबागुदी, बंगलोर ।

हरिहरब्रह्मयोगाः—

(१) द्वितीयभावपतेः सकाशाद्द्वितीयद्वादशाष्टमभावगाः शुभा ग्रहा भवेयुस्तदा हरियोगः ।

(२) सप्तमभावेशाच्चतुर्थनवमाष्टमभावगा गुरुचन्द्रबुधाः भवेयुस्तदा हरियोगः ।

(३) लग्नेशाच्चतुर्थदशमैकादशभावगाः सूर्यशुक्रभौमा भवेयुस्तदा ब्रह्मयोगः । एवमेतद्योगत्रयमुपपन्नम् ।

फलम्—योगत्रये समुत्पन्नो, विद्वान्धनपुत्रादिसंयुतः, सुखी च भवति ।^१

(श्र) चान्द्रयोगाः—

चन्द्राद्द्वितीयस्थाने ग्रहश्चेत्तदा सुनफाख्यो योगो द्वादशे ग्रहश्चेत्तदा ज्ञफाख्यो योग उभयत्र ग्रहौ चेत्तदा दुरघराख्यो योग उभयत्र ग्रहाभावस्तदा केन्द्रमनामको योगः ।

प्राद्ययोगत्रयस्य फलमुत्तमं चतुर्थस्य नोत्तमम् ।

ग्रन्थेषु बहुषु योगेषु सत्स्वपि केन्द्रमे योगे कुफलं निःस्वत्वं भवति ।^१ अत्र केन्द्रमयोगस्य भङ्गेऽपि कानिचित्लक्षणान्याचार्येण निगदितानि तेषां विचारोऽत्रावश्यकः ।

यदि चन्द्रश्च शुभग्रहदृष्टश्चेत्तथा सर्वे ग्रहा केन्द्रस्था भवेयुस्तवाप्ययं योगो विनश्यति यथा चान्न ग्रन्थकारः—

‘सर्वे खेटाः केन्द्रचतुर्थेषु संस्था बुष्टो योगश्चापि केन्द्रभोऽयं ।
बुष्टः सर्वं स्वं फलं संविहाय कुर्युः पुंसां सत्फलं वै विचित्रम् ॥’^२

१. अस्य योगस्य मुम्बई-संस्करणे नोस्तेषः ।

२. अत्र जातकपारिजातकारः

‘योगे केन्द्रमे प्राप्ते यस्मिन् कस्मिश्च जातके ।

राजयोगा विनश्यन्ति हरिं दृष्ट्वा यथा द्विपाः ॥’

कपिलेश्वर शर्मा, जातकपारिजातः, ७८२, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

३. दृ० पा० पु० भा० २२।१८ (मुम्बई-सं०)

जातकपारिजातकारोऽपि—

‘निशाकरे केन्द्रगते भूगौ वा जीवेक्षिते नैव दरिद्रयोगः ।
शुभान्विते वा शुभमध्यगेन्दौ जीवेक्षिते नैव दरिद्रयोगः ॥’

[लृ] सौरयोगाः—

चन्द्रं विना सूर्यस्यभावद्वितीयस्ये ग्रहे वेसि द्वादशस्ये च वेशि तथोभत्रयस्यं
ग्रहैरुभयचरी नामका योगा भवन्ति । योगत्रयाणां शुभग्रहैः शुभं फलमशुभैरशुभं
मिथैश्च मिश्रं फलं भवति ।’

[लृ] पञ्चमहापुरुषयोगाः—

अत्र राजयोगानां मध्ये मङ्गलबुधगुरुशुक्रशनयो यदि स्वस्था उच्चस्था वा
केन्द्रगा भवेयुस्तदा क्रमाद्रूचकमद्रहंसमालम्बशशसञ्ज्ञकाः पञ्च महापुरुषनामका
योगा भवन्ति । एतेषां योगानां प्रायः सर्वेषु ग्रन्थेषु विस्तर उपलभ्यते । फलमपि
सर्वेषां योगानामुत्तममस्ति ।’

१. कपिलेश्वर शास्त्री, जातकपारिजातः ७।८०, ८१, चौखम्बा संस्कृत सीरिज,
बनारस ।

२. अत्र काशी-संस्करणे वेशिस्थाने बोशि दृश्यते, जातक-पारिजाते च बोशि वेशी
इति शब्दद्वयमुपलभ्यते ।

वृ० पा० ३८।१ (काशी-सं०)

जातक-पारिजातः, ७।१२१, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

३. एते पञ्चमहापुरुषयोगा अतीव प्रसिद्धा परं मुम्बई-संस्करणे नोत्तेष्टः ।

काशी-संस्करणे पञ्चसप्ततिसङ्ख्याकोऽध्यायः पञ्चमहापुरुषलक्षणध्याय एव
दृश्यते ।

बराहमिहिरेणापि बृहत्संहितायां ६१ सङ्ख्याकः सकलोऽध्यायः पञ्चमहापुरुषलक्ष-
णनाम्ना वर्णितः । बृहज्जातके नोत्तेष्टः ।

एषां योगानामन्यग्रन्थेषु अप्युत्तेष्टो विद्यते ।

जातक-पारिजातः, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ७।५६-६५ ।

धारावाणी, मास्टर छेताड़ीताल एण्ड संस, बनारस, ३७ अध्यायः सकलः ।

मनूष मिथः, मानसामरी, भाग्यं पुस्तकालय, काशी, ४।१-१८ ।

(ग) अन्यविविधयोगाः—

(अ) राजयोगाः—

अत्र विचारो विधीयते ।

राजयोगानां निरीक्षणं लग्नद्वये कर्तुं शक्यते । जन्मलग्ने कारकांशलग्ने वेति । दलाबलमपि योगस्यात्मकारकपुत्रकारकयोस्तथा लग्नेशपञ्चमयोः परस्परं सम्बन्धानुसारमूह्यते । तथा हि ।

लग्नेशः पञ्चमस्याने पञ्चमेशश्च लग्ने (एवं कारकांशेऽपि ज्ञेयम्) च स्यातामय वात्मकारकपुत्रकारकावुभावपि लग्ने पञ्चमे स्वोच्चस्थो स्वांशस्थो शुभग्रहदृष्टौ भवेतान्तदा महाराजनामको योगोभवति । अत्र नरः ख्यातः सुखी च भवति । नवमेशात्मकारको लग्ने पञ्चमे सप्तमे वा शुभग्रहदृष्टौ स्थितौ भवेतान्तर्हि जातको राजाभवति । अथ वात्मकारकांशालग्नेशाद्वा तृतीये पष्ठमे पापग्रहयुते दृष्टे वाऽपि राजाभवति । पापशुभग्रहमिश्रसंयोगे केवल धनी भवति ।

नवमेश आत्मकारकश्च द्वावेव लग्ने पञ्चमे सप्तमे वा शुभग्रहयुतौ दृष्टौ वा भवेतान्तदापि राजयोगः प्रोक्तः ।

लग्नेशात्कारकाच्च द्वितीये चतुर्थे पञ्चमे च शुभग्रहयोगे राजा भवति । एवमेव तृतीये पष्ठे च पापग्रहयोगे (युते दृष्टे वेत्यर्थः) सत्यपि राजा भवति । मिश्रग्रहैस्तु केवलं धनी भवति ।

कारके ततः पञ्चमे वा लग्ने लग्नपदे वा गुरुचन्द्रदृष्टे युते वा शुक्रे सति राजवर्गीयो भवति ।

यद्येक एव ग्रहो जन्मलग्नं होरालग्नं घटीलग्नञ्च पश्यति तदापि महान् राजयोगो भवति ।^१

एतल्लग्नत्रये लग्नद्वेष्काणनवांशलग्नत्रये वा स्वोच्चस्थो ग्रहो भवेत्तदापि

१. अस्य योगस्य चर्चा जेमिनिसूत्रे विशेषेण दृश्यते ।

‘जन्मकाल घटिकास्वेकदृष्टासु राजानः ।’

जेमिनीयसूत्राणि १।३।२४, गंगाविष्णु, श्रीकृष्णदास, लक्ष्मी बेंकटेश्वर स्टीम् प्रेस, बम्बई ।

राजयोगो भवति । यदि सूर्यादियोग्रहाः स्वस्थाः स्वांशस्थाः द्रष्टृकाणस्था वा लग्नं सप्तमञ्च पश्येयुस्तदापि राजयोगप्रदा भवन्ति ।

दृष्टियोगमधिकृत्य राजयोगबलकथनम्—

पूर्णदृष्टौ सति पूर्णयोगोऽद्वंद्वदृष्टौ सति चाद्वंयोगः पाददृष्टौ तु पादयोगो राजयोगो भवतीति भावः ।

अत्र लग्नसप्तमस्थानयोरपि विशेष उक्तः । लग्नसप्तमयोगग्रहः राजयोगप्रदः । अस्य नवांशद्रेष्काललग्नयोरपि विचारो विधेयः । तत्रापि लग्नसप्तमसम्बन्ध-
वैशिष्ट्यं राजयोगप्रदम् । अस्य स्वोच्चादिकस्थत्वे त्वन्यदपि महत्त्वमिति ।

राशिहोराद्रेष्कालनवांशत्रिंशांशेष्वेतेषु पङ्क्त्यङ्गवसद्योतकलग्ना यद्येकेनैव ग्रहेण दृष्टा युता वा भवेयु राजयोगो जायते ।

लग्नं पश्यन्तः सर्वे ग्रहाः शुभफलप्रदा प्राचार्येण स्वीकृताः किं बहुना । यदि नोचग्रहोऽपि लग्नस्थो लग्नं वा पश्येत्तर्हि राजयोग उच्यते ।

लग्ने द्वितीये च शुभग्रहयुते तृतीये च पापान्विते चतुर्थे च शुभग्रहाश्रिते नरो राजा वा तत्समो जायते ।

चन्द्रगुरुशुकान्यतम एकोऽपि ग्रहः स्वोच्चस्थो द्वितीयभावगश्च स्यात्तदा राजयोगो वाच्यः ।

यदि पण्डेशाष्टमेशो शुभग्रहो यत्र कुत्रस्थो लग्नं पश्यतस्तदपि राजयोगो ज्ञेयः ।

गुरुबुधशुकान्यतम एकोऽपि ग्रहः स्वोच्चस्थः स्यादन्ये शुभग्रहा केन्द्रगा स्युस्तदापि राजयोगो निगदितः । ।

केन्द्रेषु शुभग्रहेषु तृतीयपण्डकादशेषु च भाषेषु हीनवंशजोऽपि राजा भवति ।

यदि ग्रहत्रयमुच्चस्थं जन्मकाले स्यादथ वा ग्रहाणां चतुष्टयं पञ्चकं वा स्वोच्चत्रिकोणं भवेत्तदापि हीनवंशजो राजा भवति ।

यदि ग्रहाणां षट्कमुच्चस्थं स्यात्तदाचक्रवर्ती राजा भवति ।

चन्द्रशुक्रौ यत्र कुत्रस्थौ तृतीयैकादशगौ परस्परं दृष्टौ वा भवेतान्तदापि राजयोगो ज्ञेयः ।

दशमेशे स्वोच्चस्थे लग्नं पश्यति सति शुभग्रहेषु केन्द्रगेषु राजयोगः ।

यदि चतुर्थस्थानगः शुभग्रहः स्यात्तर्हि राजयोगः ।

यदि चतुर्थे चरराशिर्भवेत्तर्हि स्वल्पफलत्वं स्थिरराशी तु मध्यमफलं द्विस्वभावे तु पूर्णफलं भवति ।

यदि चोच्चस्थो ग्रहो कश्चिदेकादशस्थानगश्चतुर्थस्थानगो द्वितीयस्थानगो वा भवेत्तथा वाहनकारको (शुक्र इत्यर्थः) लग्नं पश्येत्तदपि राजयोगो भवति । बला-
बलविचारेऽस्य योगस्य यदि न्यूनत्वं भवेत्तर्हि धनधान्यप्राप्तिस्तु निश्चितेति भावः
भावहोराद्यदीनामकलग्नत्रयं द्वयं वा स्वोच्चस्थो ग्रहः पश्येत्तदपि राजयोगो
ज्ञेयः ।

केन्द्रत्रिकोणसम्बन्धे राजयोगः—

त्रिकोणत्रयं लक्ष्मीस्थानं केन्द्रचतुष्टयं विष्णुस्थानं प्रोक्तम् ।

अनयोः परस्परसम्बन्धेन विशेषराजयोगो भवति ।

तत्रापि चतुर्थपञ्चमयोर्नवमदशमयोर्योगे विशेषराजयोगो ज्ञेयः । केन्द्रपञ्च-
मयोर्योगेऽमात्ययोगः । यदि द्वौ केन्द्रपञ्चमेशौ पारिजातादिवर्गगौ स्यातान्तदा
राजयोगस्य प्राबल्यं भवति ।

नवमेशदशमेशयोगे राजवन्दितो राजा भवति ।

यदि दशमेशश्च नवमस्थः स्यात्तथाः नवमेशश्च दशमस्थो भवेदपवा
द्वावेवैकस्थौ भवेतामय वा परस्परं दृष्टौ वाग्यतरदृष्टिसम्बन्धयुक्तौ वा स्यातान्त-
दापि महान् राजयोगः ।

एतौ द्वौ पारिजातवर्गगौ भवेतान्तर्हि राजा लोकानुशिक्षको भवति । उत्तम-
वर्गगौ स्यातान्तर्हि राजा हस्तिघोटकरथादियुतो भवति ।

गोपुरवर्गगौ चेत्तर्हि राजाऽन्यराजमण्डलपूजितचरणकमलो भवति । सिंहा-
सनवर्गगौ यदि तदा सर्वपृथिवीपालकश्चक्रवर्ती राजा भवति ।

युधिष्ठिरशालिवाहननागार्जुनप्रभृतिराजास्तु गोपुरवर्गयोगजाः समुत्पन्नाः ।

मन्वादयो राजानस्तु पारावतवर्गजा आसन् ऐरावतवर्गजास्तु प्रथमजः
स्वायम्भुवो मनुर्वभूव । हरिश्चन्द्रबलिवंश्वानरा सिंहासनवर्गजा अभवन् । देवलोक-
वर्गजास्तु भगवतो नारावणस्य सर्वे मत्स्यादिकल्किपर्यन्ता भवतारा निगदिताः ।

एतेन रावतादिवर्गाणामप्युत्तरोत्तरमधिकं प्राबल्यमस्य योगस्य दृश्यते इति सुस्पष्टम् ।

अन्यदपि । यदि वाहनेशो (चतुर्थेश इति) दशमस्थो दशमेशश्च चतुर्थस्थो वा भूत्वा पञ्चमेशेन नवमेशेन वा दृष्टः स्यात्तर्हि राजयोगः ।

चतुर्थेशदशमेशो पञ्चमेशेन नवमेशेन वा युतो स्यात्तदपि राजयोगः ।

पञ्चमेशो नवमेशेन लग्नेशेन वा युतो लग्ने चतुर्थे दशमे वा स्थितो भवेत्तर्हि राजवंशज एव राजा भवति ।

गुरुर्वादि स्वराशौ (धनुर्मीनयोरिति) नवमस्थाने शुक्रपञ्चमेशसंयुतो भवेत्तदपि राजयोगः ।

पञ्चमेशदशमेशचतुर्थेशलग्नेशनान्यतम एकोऽपि नवमेशेन युतो भवेत्तदा राजयोगो वाच्यः । अत्र सर्वे राजयोगा जन्मलग्नवादात्मकारकलग्नादपि विचार्याः ।

विशेषः—

जन्मलग्ने लग्नेशपञ्चमेशयोरात्मकारकलग्ने आत्मकारकपुत्रकारकयोः सम्बन्धयोगे इमे राजयोगावलशालिनो भवन्ति ।

लग्ने सप्तमे वा लग्नेशे सप्तमेशे आत्मकारके वा सति राजयोगः । एषु स्वोच्चस्थेषु स्वांशस्थेषु च महाराजयोगः प्रोक्तः ।

विशेषयोगमाह—

मध्याह्नादधरात्राद्वा साद्वंशटीद्वयपर्यन्तमध्ये यदि कस्मचिज्जन्म स्यात्सोऽपि राजा धनी वा तत्समो जायते ।

लग्नेशात्सप्तमेशाच्च द्वितीये चतुर्थे पञ्चमे च शुभग्रहयुते सति राजयोगः । एवञ्च तृतीये पष्ठे च पापयुतेऽपि राजयोगः । अस्मिन् योगद्वये शुभपापमिश्रे सति मिश्रं फलम् । अर्थात् न राजा नैव दरिद्री चापि तु प्राज्ञः प्रतिष्ठितः सामान्यधनान्वित इति भावः ।

एवमेवात्मकारकादपि चतुर्थे पञ्चमे च शुभग्रहयुते सति राजयोगः तृतीये पष्ठे च पापयुते सत्यपि राजयोगः ।

(इ) धनयोगाः^१ —

अत्र केनिद्विशेषधनयोगा अणि निर्दिष्टाः सन्ति ।

तेषु लग्नपञ्चमद्वितीयकादशस्थानानां (धनस्थानानां) विशेषसम्बन्धे विचारो विहितः ।

(१) पञ्चमे शुके स्वस्थे (वृषे तुलायां वा) शनौ चैकादशस्थानाश्रिते वृश्चिके मेषे वा महान् धनयोगः ।

(अत्र काशीसंस्करणे शनिस्थाने भौमशब्दः)^२

द्वयमपि युक्तम् (एकत्र शनौ लग्नेशत्वात् पञ्चमे वृषराशौ सति तथा भाग्येशत्वात् (तुलाराशौ पञ्चमे सति) अन्यत्र मङ्गलस्य स्वराशियुतत्वादिति भावः)

(अयं योगो मिथुनमकरलग्नयोरेव भवति ।

(२) पञ्चमे स्वराशस्थे बुधे (मिथुनकन्ययोरिति) चन्द्रगुरुमङ्गलेषु चैकादशस्थितेषु विशेषधनयोगः । (मिथुने गुरौ राशौ पञ्चमे तु चन्द्रस्य पठेशत्वं गुरोश्चैकादशद्वितीयाधीशत्वं मङ्गलस्य तृतीयदशमेशत्वम्) कन्यायां पञ्चमराशौ तु चन्द्रस्य तृतीयेशत्वं गुरोश्चाष्टमैकादशाधिपत्वं मङ्गलस्य सप्तमद्वादशाधिपत्वमस्ति (अयं योगो वृषकुम्भलग्नयोरेव भवति)

(३) पञ्चमे स्वस्थे शनौ (मकरकुम्भयोरिति) चन्द्रे चैकादशस्थेऽप्युक्तयोगः । अयं योगः कन्यातुलालग्नयोरेव भवति कन्यायाञ्चन्द्रश्चैकादशाधिपः तुलायाञ्च दशमाधिपः) अत्र काशीसंस्करणे चन्द्रेण सह सूर्यस्याप्युल्लेखः । एकादशे च भौमेऽपि बहुधनयोगः ।

(४) पञ्चमस्थाने सूर्ये स्वस्थे सति चैकादशे बृहस्पती (कुम्भराशौ इत्यर्थः) (अत्र काशीसंस्करणे शनिचन्द्रगुरुत्रयाणामुल्लेखः) मुम्बईसंस्करणे रवीन्दुपुज्यौ इति पाठः कुत्रचित् चन्द्रगुरोरित्युल्लेखः) बहुधनयोगः । अयं योगः केवलं मेषराशावेव भवति ।^३

१. वृ० पा० पू० भा० ३० अध्यायः सकलः (मुम्बई-सं०)

२. वृ० पा० ४१।२ (काशी-सं०)

३. वृ० पा० ४१।४ (काशी-सं०)

(५) पञ्चमे स्वस्थे गुरौ (घनुर्मानयोरिति) चन्द्रभौमयोरेकादशस्थयोरपि बहुधनयोगः । अयं योगः सिंहवृश्चिकलग्नयोर्भवति ।

अत्र काशीसंस्करणे विशेषः ।^१

(६) पञ्चमे स्वस्थे मङ्गले सति (मेपवृश्चिकयोरिति) शुके चैकादशे (तुलावृषयोरिति) बहुधनयोगः । अयं घनुःकर्कलग्नयोरेव भवति ।

(उ) दरिद्रयोगाः^२ —

(१) लग्नेशे व्ययस्थे व्ययेशे च लग्नस्थे मारकेशयुते दृष्टे वा सति दरिद्र-योगः ।

(२) लग्नेशे पण्ठस्थे पण्ठेशे च लग्नस्थे मारकेशादिदृष्टे युते वा लग्नेशे सति दरिद्रयोगः ।

(३) जन्मलग्ने चन्द्रलग्ने वा केतुयुते सति लग्नेशश्च मारकेशादियुतो दृष्टो वाऽष्टमस्थो भवेत्तदापि दरिद्रयोगः ।

(४) पण्ठाष्टमव्ययगते पापयुते मारकेशदृष्टे वा लग्नेशे राजवंशीयोऽपि पुरुषो निर्धनो भवति ।

(५) पञ्चमेशानवमेशौ पण्ठद्वादशस्थानगौ मारकेशदृष्टौ भवेतान्तदपि निर्धनयोगः ।

(६) पञ्चमेशदशमेशौ विना तथा मारकेशयुते दृष्टे वा पापग्रहे लग्ने सति निर्धनयोगः ।

(७) पापदृष्टास्त्रिकेशाः यद्भावयुताः स्युरथ वा यद्भावाधिपा वा त्रिकस्या भवेयुस्तदापि नरो दुःखाकान्तो निर्धनश्च भवति ।

(८) चन्द्रस्य राशिनवांशेशो मारकेशयुतो मारकस्थानगो भवेत्तदापि निर्धनयोगः ।

(९) लग्नेशलग्ननवांशेशो पण्ठाष्टमगो मारकयुतो दृष्टो वा स्थातान्तदपि निर्धनयोगः ।

१. वृ० पा० ४१।७, ८ । (मुम्बई-सं०)

२. अर्थक, ३१।१-२०

विशेषमाह—

ये ये ग्रहा नवमेशपञ्चमेशयुता दृष्टा वा न स्युस्तथा त्रिकेशयुता त्रिकगा वा मारकेशदृष्टाश्च भवेयुस्ते न सुखप्रदाः ।

शुभस्थानगताः पापग्रहाः स्युस्तथा पापस्थानगाः शुभग्रहा भवेयुस्तदपि निर्धनयोगः ।

कारकलग्नाज्जन्मलग्नाद्वा कारकेशलग्नेशयोर्द्वादशस्थाने दृष्टौ सति धनव्यय-
शीलयोगः ।

एवमेवाष्टमे द्वादशे वा दृष्टौ दरिद्रयोगोऽपि कथितः ।

द्वितीयस्थाने मङ्गलचन्द्रो भवेतान्तर्हि धनहानियोगः । शनियुतिस्तु विशेष-
धनहानिकरः । किन्तु बुधदृष्टिरपि स्यात्तर्हि बहुधनलाभयोगः ।

द्वितीयस्थाने सूर्यः शनिदृष्टः स्यात्तदपि धनहानियोगः ।

शनिदृष्ट्यभावे तु महाधनाढ्ययोगः ।

बुधदृष्टश्च गुरुस्तत्र भवेत्तर्हि निर्धनयोगः ।

बुधश्चापि चन्द्रदृष्टश्च स्यात्तत्र तदापि धनहानियोगः ।

(७) पञ्चमे स्वस्थे चन्द्रे शनी चैकादशस्थे बहुधनयोगः (अयं केवलं मीन-
लग्ने एव भवति) ।

सम्प्रति लग्नमधिकृत्य केवलं धनयोगा निरूप्यन्ते ।

(१) लग्ने स्वस्थे (सिंहलग्ने इति) गुरुमङ्गलयुते दृष्टे वा सूर्ये द्रव्ययोगः ।

(२) लग्ने स्वस्थे (मेषवृश्चिकयोः) चन्द्रशनिशुक्रयुते युते दृष्टे वा भीमे
द्रव्ययोगः ।

(३) लग्ने स्वस्थे बुधभीमयुते दृष्टे वा गुरौ (धनुर्मीनयोः) द्रव्ययोगः ।

(४) लग्ने शनिशुक्रयुते दृष्टे वा स्वस्थे बुधे सति (मिश्रनकन्ययोः) द्रव्य-
योगः ।

(५) शनिबुधयुते दृष्टे वा लग्ने स्वस्थे शुके (वृषतुलयोः) द्रव्ययोगः ।

(६) चन्द्रे गुरुमङ्गलयुते दृष्टे वा लग्ने स्वस्थे (कर्कराशौ) द्रव्ययोगः ।

१. शनिभीमौ इति काशी-संस्करणे ।

२. कीशी-संस्करणे शनियोगस्याप्युल्लेखः । वृ० पा० ४१।४५ (काशी-सं०)

(७) शनी भौमगुरुदृष्टे युते वा स्वस्थे लग्ने धनयोगः (मकरकुम्भयोः)

एषु धनयोगेषु वलावलदर्शनार्थं विशेषनियमकथनम्—

ये ये ग्रहा पञ्चमेशनवमेशभ्यां युता दृष्टा वा स्युस्ते शुभप्रदाः ।

[ऋ] बन्धनादियोगाः^१

पराशरेण बन्धनयोगानामपि व्याख्यानं विहितम् ।^२

जैमिनिसूत्रे प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पूर्णव्याख्यानं द्वयोः पुस्तकयोरत्र प्रायः साम्यमेव किं पराशरस्यानुकरणं जैमिनिसूत्रेऽथ च जैमिनि सूत्रस्यानुकरणं पाराशरीये शास्त्रेऽत्र सन्देहो वर्तते । क्यं स्वीकुर्मः पाराशरस्यानुकरणं जैमिनीये ग्रन्थे तत्रापि सन्देहो जैमिनिसूत्रस्यापि मौलिकत्वात् । यदि जैमिनिसूत्रस्यानुकरणं पाराशरीये तदपि नोचितं पाराशरस्य जैमिनितः प्राचीनत्वात् । मूलमत्र विद्वद्भिर्मृग्यम् ।

जन्मलग्नात्कारकलग्नाद्वा यदा द्वितीये द्वादशे च पञ्चमे नवमे च षष्ठे द्वादशे च तृतीयेकादशे च चतुर्थे दशमे च ग्रहसाम्यमर्थात् एकमेकं द्वयं द्वयं त्रयं त्रयमिति ग्रहाणामवस्थानं स्यात्तदा नरस्य बन्धनयोगो भवति । यथा द्वितीयस्थाने एको ग्रहस्तथा द्वादशेऽप्येक एव तथा द्वितीये यदि द्वयन्तर्हि द्वादशेऽपि द्वयमित्यर्थः । इत्थं त्रयादिकमपि बोध्यम् । अयं बन्धनकारको योगः शृङ्खलाबन्धनयोगो बोध्यते । पापग्रहेषु शृङ्खलाबन्धस्तनुपीडा च शुभेषु केवलं निरोध एव मिश्रेषु मिश्रत्वमिति भावः ।

अत्र जैमिनिसूत्रवन्नेत्ररूपयोगस्याप्युल्लेखः ।

शुक्रात्कारकलग्नादारुढलग्नाद्वा त्रिकोणस्थः सूर्यदृष्टः राहुः स्यात्तदा नेत्र-रोगी भवति ।

[घ] सुखदुःखज्ञानप्रकारः—^३

१. वृ० पा० पू० भा० ३१।२१-२८ (मुम्बई-सं०)

२. कीर्ति-संस्करणे नोत्तेजः ।

३. वृ० पा० पू० भा० ३४ अध्यायः सकलः (मुम्बई-सं०)

लोमशसृजन्मसंवादप्रकरणेन जन्ममृत्युपर्यन्तं सुखदुःखज्ञानप्रकारे विशेष प्रकरणमत्र वर्णितमुपलभ्यते ।

सूर्यभोमराहुशनश्चराः पापग्रहाः प्रोक्ता अत एषां फलं पापफलमेव सदेति शास्त्रे प्रसिद्धम् । अतश्चेषां योगानुसारेण पापादिकफलस्यात्र निरूपण विदधाति ।

एषामंशान् संयोज्य ग्रंराशिकानुपातादियोगेनायुःस्पष्टं पूर्वोक्तायुर्दायप्रकारेण कृत्वा जातकस्य सुखदुःखादिकं वाच्यम् ।

तत्रायुःस्पष्टस्य भागानुसारमत्र फलमिति प्रसङ्गे क्रमेण लब्धसङ्ख्यानुरूपं फलं निरूपयति । प्रायशः फलमत्र दुःखरूपमेव ।

त्रिसङ्ख्यालब्धो किञ्चित्सुखं वाच्यम् । पञ्चाप्ती स्त्रियो भयम् । नवाप्ती हृत्पीडा । पञ्चदशाप्ती भेषजम् (व्याधिरिति भावः) । एकोनविंशाप्ती स्फुटतनुत्वम् (शरीरे रोग इति) त्रयोविंशाप्ती कर्णव्यथा । एकोनत्रिंशाप्ती शीतलादिरोगः । एकचत्वारिंशाप्ती मृत्युभयम् । एकोनपञ्चाशदाप्ती जलभयम् । एकोनषट्पञ्चाप्ती चौरधनापहरणम् । एकोनसप्तत्याप्ती वह्निना नाशः । एकोनाशीत्याप्ती चाल्पघातादिभयम् । एकोननवत्याप्ती चाप्यल्पघातादिभयमेव । एकोनशताप्ती सुतोत्पत्तिर्वाच्या । एकोनाष्टोत्तरशताप्ती व्याधिभयम् । षोडशोत्तरशताप्ती विवाहो वाच्यः । विंशोत्तरशताप्ती पक्षद्वयान्ते मरणं वाच्यम् । अत्र न्यूनाङ्केन फलमपि न्यूनमेव वाच्यम् । इत्थं जातकस्य शुभाशुभफलं न्यूनाङ्कादिना वक्तुं शक्यते ।

पूर्वोक्तसूर्यभोमराहुशनीनामंशयोगानुसारं पुनः फलविशेषमाह ।

एषामंशान् संयोज्य संस्कृतस्य स्पष्टायुर्दायस्य भागद्वयं प्रकुर्वीत । अत्र यदि पूर्वभाग उत्तरभागो वा समसङ्ख्याकस्तदा तत्र भागे सुखं वाच्यम् । यदि चोत्तरभागः पूर्वभागो वा विषमसङ्ख्याकस्तदा, चात्र दुःखं वाच्यम् ।

एवमेवास्य भागत्रयं कुर्यात् । तस्मिन् भागसङ्ख्याके वर्षे घातादिकं व्रणादिकं वा वाच्यम् । त्रिभागस्यापि पुनर्भागत्रयं विघातव्यम् । तत्त्रिभागे च विस्फोटकादिकं ज्ञेयम् ।

अस्य भाग चतुष्टयं कुर्यात्तत्सङ्ख्याके वर्षे मातृकादीनां मरणं प्रोक्तम् ।

तस्य चतुर्थभागस्यापि भागचतुष्टयं कुर्यात्तच्चतुर्थांशे चापि पूर्वोक्तं मातृकादिमरणं फलं बोध्यम् ।

अस्य द्वितीयभागानुरूपे वर्षे घनहरणं तृतीये च मरणं ज्ञेयम् । पञ्चमभागे सुतादिकमरणम्, षष्ठभागे रिपुमरणम्, सप्तमभागे स्त्रीमरणम् । अष्टमांशे च ऋणयुक्तं मरणम् । नवमांशे स्वामिनो मरणम् । दशमांशे पितृमरणम् । एकादशांशे जीविकानाशः ।

द्वादशांशे पशुवाहनादिनाशः । लग्नांशे (प्रथमांशे इति) मित्राणां गुरुणां सहचारिणाञ्च नाश इति क्रमेण ज्ञेयम् ।

पुनर्विशेषमाह—

पञ्चमभागे लाभोऽपि घनस्य भवति । षष्ठांशस्तु सदैव दुःखदः षष्ठांशस्य षष्ठोऽपि कुर्यात्तेनापि दुःखमेव विजानीयात् । सप्तमांशे सप्तमांशस्य दशांशे वा शिलादितो घातादिकं ज्ञेयम् । प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे च भागेऽपि चतुष्पदान् मरणं वाच्यम् । नवमे दशमे द्वादशे चेकादशे वापि सरीसृपा-
न्मरणं ज्ञेयम् ।

पुनरपि फलमाह—

दशमांशे पुण्यदानादिकमेकादशांशे समदुःखकमष्टमांशे मित्रयोगो नवमांशे गुरुयोग इति प्रोक्तम् ।

द्वादशांशेऽतिव्ययस्त्रयोदशांशे मानहानिश्चतुर्दशांशे कलहं पञ्चदशांशे चौरभयं षोडशांशे परजायादिसङ्गावाप्तिः सप्तदशांशे नोद्वेगोऽष्टादशांशे शोक एकोनविंशांशेऽतिधृत्यं विंशांशे वन्धनादिकमिति क्रमेण बोध्यम् ।

सूर्यादिग्रहाणां पित्रादिकारकत्वेन विशेषफलमाह—

यस्मिन् भावे सूर्यस्तिष्ठेत्तद्भावानुसारं पितुः सुखादिकं ज्ञेयम् । अर्थात्सूर्याश्रितभावस्य शुभाशुभफलप्राप्तयोगानुसारं पितुः सुखादिकं भवतीति भावः । एवमेव चन्द्राश्रितभावानुसारं विवाहादिकं बोध्यम् ।

मङ्गलाश्रितभावानुसारं भ्रातृयोगादिकं विजानीयात् बृहस्पत्यधिष्ठितभावानुसारं पुत्रयोगादिकं वाच्यम् । शुक्राश्रितभावानुसारञ्च कन्यायोगादिकं ज्ञेयम् ।

शन्याश्रितभावानुसारं मातुः सुखादिकं बोध्यम् । बुधाश्रितभावानुसारं भगिनीयोगो ज्ञेयः ।

अनेन सूर्यः पितृकारकः, चन्द्रो विवाहकारकः, भौमो मातृकारकः, बुधो भगिनीकारकः, गुरुः पुत्रकारकः, शुक्रः कन्याकारकः, शनिश्चमातृकारक इति ग्रहाणां पृथक् पृथक् कारकत्वादिकं स्पष्टं भवतीति विशेषेण बोध्यम् ।

विवाहकालज्ञानम्—

लग्नेशसप्तमेशयोरंशादिकं चतुर्भिर्गुणोक्त्या । तयोरन्यरमिते विवाहकालो ज्ञेयः । अथ च लग्नेशाश्रितसप्तमेशाश्रितभावस्पष्टांशादिकस्य योगो विधेयस्तदन्तरमिते विवाहो ज्ञेयः । अपि च लग्नेशसप्तमेशाश्रितराशिसङ्ख्या द्विगुणी कुर्यात्तदन्तरमितेऽपि विवाहो वाच्यः । अथ वा लग्नेशसप्तमेशयोः स्पष्टस्यान्तरङ्कार्यम् । तदन्तरस्य राश्यादिभागं कुर्यात् । स्पष्टाङ्कतुल्ये वर्षे वा विवाहो बोध्यः ।

पुत्रकन्याविचारः—

अथ पूर्वोक्तप्रकारवत् पञ्चमेकादशभावयोः स्पष्टादिकं युञ्जीत चतुर्भिर्गुणादिकं कृत्वा तदन्तरमितेवर्षे पुत्रकन्यालाभादिकं विचार्यम् ।

भ्रातृभगिनीविचारः—

एवमेव तृतीयैकादशयोः स्पष्टादिके भ्रातृभगिनीलाभादिकं बोध्यम् ।

व्ययलानाविज्ञानम्—

द्वादशैकादशभावयोरन्तरं कार्यम् ।

तदन्तरमिते वर्षे विशेषेण व्ययादिकं बोध्यम् ।

एवमेव द्वादशैकादशेशयोरन्तरं विधेयम् । तदन्तरमिते वर्षे विशेषेण लाभादिकं वाच्यम् ।

मृत्युकालज्ञानम्—

सूर्यचन्द्रमङ्गलबुधगुरुशुक्रशनिभिराश्रितानां राशीनां स्पष्टादिकं युञ्जीत । तद्योगं द्वादशभिर्विभजेत् । लब्धाङ्कसङ्ख्याकं मृत्युमासं विजानीयात् । शेषं त्रिस-

द्भिर्गुणितं कृत्वा दिनं बोध्यम् । एवमेव शेपे षष्टिभिर्गुणिते घटीपलादिकस्य ज्ञानं कार्यम् ।

जलप्रसवज्ञानम्—

लग्नस्य चन्द्रस्य चान्तरं कार्यम् । अन्तरस्य घटीपलादिकं कुर्यात् । ततो जग्नेष्टघटीपलादिकं हीनं कुर्यात् । लब्धघटीपलादिकतुल्ये काले जलप्रसवं विजानीयात् ।

पुष्कललाभज्ञानम्—

सूर्यचन्द्रस्पष्टयोरन्तरं कार्यम् । तदन्तरे लग्नस्पष्टादिकं युञ्जीत तत्परिमिते वर्षे पुष्कललाभं वदेत् ।

ऋणस्य ऋणमुक्तस्य वा ज्ञानम्—

चन्द्राश्रितभावेशस्य लग्नेशस्य च स्पष्टादिकयोगेऽष्टमभावस्पष्टं युञ्जीत । तत्परिमिते वर्षे ऋणं वाच्यम् । एवमेव चन्द्राश्रितभावेशलग्नेशस्पष्टयोगे चन्द्रस्पष्टं युञ्जीत तत्परिमिते च वर्षे ऋणमुक्तं विजानीयात् ।

पीडीसौख्यज्ञानम्—

सूर्यचन्द्रलग्नानां स्पष्टादिके तदाश्रितभावेशानां स्पष्टादिकं युञ्जीत । तत्परिमिते वर्षे महतीं पीडां विजानीयात् ।

एवमेव सूर्यचन्द्रलग्नानां स्पष्टादिकात् तदाश्रितभावराशीशानां स्पष्टादिकं हीनं कुर्यात् तत्परिमिते च वर्षे सौख्यम् बोध्यम् ।

शीतलादिरोगस्य पितुर्मृत्योश्च ज्ञानम्—

पञ्चमनवमभावस्पष्टयोरन्तरं कार्यम् । तत्परिमिते वर्षे शीतलादिकं वाच्यम् । अत्र लग्नद्वितीयभावयोरन्तरस्य संयोगपरिमिते वर्षे पितुर्मृत्युर्ज्ञेयः ।

कर्मोदयज्ञानम्—

चन्द्राश्रितभावेशदशमभावस्पष्टयोः संयोगपरिमिते वर्षे कर्मोदयं विजानीयात् ।

व्ययज्ञानम्—

नवमेशद्वादशेशयोः संयोगपरिमिते वर्षे व्ययं वाच्यम् ।

(३) समीक्षा—

(अ) पूर्वपरम्परा—

राजयोगादिकनिरूपणेऽस्मिन् प्रकरणे पूर्वपरम्पराऽपि सुन्दररूपेण दृश्यते । यद्यपि सर्वस्यास्य प्रकरणस्य चर्चा पूर्वभागे एव लिखिता । परमुत्तरभागेऽपि रश्मि-फलवर्णनाध्याये रश्मिसङ्ख्याफलेन ग्रामाधिपयोगानां तत्र च ग्रामाणामपि सङ्ख्याज्ञानस्य देशाधिपयोगा देशानाञ्च सङ्ख्याया सार्वभौमेन्द्रादियोगानां राजयोगानाञ्च चर्चा दृश्यते ।^१ अत्राध्याये नाभसादिराजयोगानां निर्देशोऽप्यस्ति । यथा हि—

‘नाभसादिषु योगेषु राजयोगे स्थितं तु तत् ।’

अथ चेदं लिखितमुत्तरभागे यदत्रानुक्तं स्यात्तत्तु गङ्गहोरायां द्रष्टव्यम् ।^२ अपि च—

‘राजयोगेषु सर्वेषु पैण्ड्यमाह पराशरः ।’

अनेनेद सिध्यति यत्पराशरस्य पूर्वं राजयोगदिवर्णने गङ्गस्यापि पूर्णाधिकार आसीत् । एवञ्च पूर्वभागस्य ३३ तमेऽध्याये सुखदुःखादिकथनाध्यायो लोमश उवा-चेति शब्देन प्रारब्धो भवति । अतश्च लोमशस्यापि पराशरात्पूर्ववर्तित्वं दृश्यते ।^३ पूर्वोक्तराजयोगानां नाभसादियोगानाञ्च चर्चा नारदमहापुराणेऽपि विद्यते । यत्र नारदम्प्रति सनकसनन्दनसन्त्कुमारसनातनैर्ब्रह्मणो मानसपुत्रैरुपदेशो विहितः । अत्र सनन्दनस्य नारदस्य सम्वादो त्रिस्कन्धज्योतिषचर्चायां विद्यते । येन पराश-त्पूर्वं सनन्दनस्यापि पूर्वपरम्परायां सन्निवेशो भवति ।^४

१. पृ० पा० उ० भा० ४।३५-४० (मुम्बई-सं०)

२. तत्रैव ४।४२ ।

३. तत्रैव १२।४२ (मुम्बई-सं०)

४. तत्रैव १२।२१ ।

५. तत्रैव पू० भा० ३३।१, पृ० २०० ।

६. नारदमहापुराणम्, १।२।१७०-२१३ श्लोकाः संक्षिप्तनारदविष्णुपुराणकम्, कल्याणम्, जनवरी १९५४, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

(इ) उत्तरवर्त्तिषु प्रभावः—

पराशरादुत्तरवर्त्तिषु ऋषिषु ज्योतिषशास्त्रे जैमिनेरेव मूर्धन्यत्वम् । तेन न केवलं राजयोगानामपि तु बन्धनादिकानामन्येषामपि योगानां विशदा चर्चा विहिता । यथा हि—

‘जन्मकालघटिकास्वेकदृष्टासु राजानः ।’

‘पश्चाद्विषुभाभ्ययोर्ग्रहसाम्ये बन्धः’ ‘कोणयोरिषुजाययोः कीटा युग्मयोर्वरिरिष्योश्च ।’ ‘अपि च ‘मातरि गुरौ शुक्रे चन्द्रे वा राजकीयाः ।’ ‘स्ववारगयोः शुक्रचन्द्रयोरातोद्यं राजचिह्नानि च’ ।

इत्यादि । अस्य मूलमपि बृहत्पाराशरे विद्यते ।

पौरुषेण वराहमिहिरस्यैव प्रमुखत्वम् तेन न केवलं बृहज्जातके एव राजगद्दीनां योगानां चर्चा कृता अपि तु संहिताग्रन्थे बृहत्संहितायामपि पञ्चमहापुरुष-योगानां जातकयोगानामुल्लेखो विस्तरेण फलकथनपूर्वकं विहितः । बृहज्जातकेऽपि ११, १२, १३, १४ तमा अध्यायाः क्रमेण राजयोगनाभसयोगचन्द्रयोगद्विग्रहयोगनाम्ना दृश्यन्ते । अत्र सर्वा छाया बृहत्पाराशरस्य विद्यते ।

सारावल्यामपि कल्याणवर्मणा १३, १४, २१, ३५, ३७, ३९ तमा अध्यायाः चन्द्रयोगसूर्ययोगनाभसयोगराजयोगपञ्चमहापुरुषयोगराजयोगभङ्गनाम्नाऽङ्किताः सन्ति ।

१. जैमिनिकृतं ‘जैमिनिसूत्रम्’, १।३।२४, चौखम्बासंस्कृत सीरिज, बनारस ।

२. तत्रैव १।३।४२ ।

३. तत्रैव, १।३।३५ ।

४. तत्रैव, १।३।४४ ।

५. वृ० पा० पू० भा० २६।२५, २६ । (मुम्बई-सं०)

तत्रैव ३१।२०-२४

६. अभ्युतानन्द भा, ‘बृहज्जातकम्’ ११, १२, १३, १४ अध्यायाः, चौखम्बा संस्कृत सीरिज बनारस ।

७. सीताराम भा, सारावली १३, १४, २१, ३५, ३७, ३९ अध्यायाः मास्टर खेलाड़ीवाल एण्ड संस, बनारस ।

अत्र च बृहत्पाराशरस्य बृहज्जातकस्य छाया दृश्यते । जातकपारिजाते
वेद्यनाथाचार्यमहोदयेन सप्तमेऽध्याये राजयोगनामके सर्वेषां नाभसचान्द्रसौरादि-
योगानां विशदं वर्णनं कृतमस्ति । अत्र च पूर्णरूपेण बृहत्पाराशरस्यैवानुकर-
णम् ।^१ सर्वार्थचिन्तामणिकारेण वङ्कटेशेन नवमोऽध्यायो राजयोगनाम्नाङ्कितः ।
अत्र च चान्द्रसौरयोगानामन्येषाञ्च योगानां बृहत्पाराशरस्यैवानुकरणं विहितम् ।^२
आचार्येण तुण्डिराजमहोदयेनापि जातकाभरणे राजयोगानां पञ्चमहापुरुषयोगानां
नाभसयोगानामनुकरणं कृतमस्ति ।^३

आचार्यपुञ्जराजेन १४, १५, १७, १९, २० तमा अध्यायाः शम्भुहोराप्रकाशे
विविधयोगकर्मजीवरजयोगराजयोगभङ्गपञ्चमहापुरुषलक्षणान्मा निरूपिताः
सन्ति ।^४

एवमेव जातकादेशमार्गदेवज्ञाभरणादिग्रन्थेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

(उ) वैशिष्ट्यम्—

बृहत्पाराशरेऽस्मिन् ग्रन्थे राजयोगादियोगानामद्भुतो ज्ञानप्रकारः । अन्येषु-
ग्रन्थेषु नेवलं ग्रहाणां पापपुण्यप्रकारेण तथा च तेषां ग्रहाणां योगेनैव योगास्तेषां
फलञ्च नृश्यते, परं पराशरस्य ग्रहाणां पापपुण्यज्ञाने भिन्ना प्रक्रिया विद्यते । अत्र
च लग्नादिभावाणां स्वामिप्रकारेण ग्रहाणां पापपुण्यत्वं स्वीक्रियते । तथा च कलियुगे
पराशरस्यैवानुसरणं विहितम् ।

'कलो पराशरः स्मृतः ।'^५

१. कपिलेश्वर शास्त्री, जातकपारिजातः ७ अध्यायः चौखम्बा संस्कृत सौरिज
वनारस ।
२. महीधर शर्मा, सर्वार्थचिन्तामणिः, ३ अध्यायः, गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
लक्ष्मी वेंकटेश्वर प्रेस, कल्याण बम्बई ।
३. जातकाभरणम् १८, १८, २० अध्यायाः, किशनलाल द्वारकाप्रसाद, बम्बई
भूषण प्रेस, मथुरा ।
४. महीधर शर्मा, शम्भुहोराप्रकाशः, १४, १५, १७, १९, २० अध्यायाः,
गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, लक्ष्मीवेंकटेश्वर प्रेस, कल्याण बम्बई ।
५. वृ० पा० विद्वदम्बेना, पृ० ४ (मुम्बई-सं०)

इयं ग्रहाणां पापपुण्यज्ञानप्रक्रियाऽतीव मनोरमा शुद्धा च ।

अनया प्रक्रियया ग्रहाणां फलकथनं प्रत्यक्षेण चमत्कारि दृश्यते जैमिनिना तु या विलक्षणा प्रक्रिया प्रकटीकृता तस्या मूलमपि पाराशरहोराशास्त्रे विद्यते इति पूर्वं मया लिखितम् । अनया ग्रहाणां योगायोगेन फलकथनमेव फलितज्योतिषशास्त्रस्य तत्त्वमिति वी० वी० रमण महोदयेनाङ्कितम् ।^१ अपि च जैमिनिसूत्रस्याध्यायद्वये एव सर्वाष्टी टीका वर्तन्ते परञ्चावशिष्टाध्यायद्वये राजयोगादिकानां विशेषेण वर्णनं दृश्यते तत्राङ्गलभाषायां टीकोपलभ्यते । अत्र च येषां राजयोगानां वा महाराज-योगानामारम्भे एव—

‘अथ राज जनिताभ्यां योगे योगे लेयाऽमेषाधिपः, ‘उच्चनीचस्वांशवती तादृशदृष्टिद्वयं शुभमातृदृष्टे यदि महाराजः। लेयलाभयोः परकाले’ इत्यादिकेषु सूत्रेषु चर्चा दृश्यते यत्रापि मूलं बृहत्पाराशरे विद्यते यथा हि—

आत्मकारकपुत्राभ्यां राजयोगं प्रकल्पयेत् ॥
तनुपञ्चमनाथाभ्यां यथैव द्विजसत्तम ।
केन्द्रपुत्रेशयोर्योगे योगोऽमात्यमिदो भवेत् ।
कर्मेशस्य तु योगेन राजसाच्चिव्यतामियात् ॥

इत्यादि ।^२

अन्यदपि वैशिष्ट्यम्—

यदीमे राजयोगा कला विप्राणां भवेयुस्तदा तेषां राजशासनादिकं न भवति । केवलं ते विप्राः यज्ञयागकर्मनिष्ठाः सन्तः श्रीधनेयुंक्ता भवन्ति । शूद्रादयो म्लेच्छधर्मिणश्च राजयोगेषु सत्सु राजयोगयुक्ताः कजियुगे भवन्ति । तथा हि—

१. वी० वी० रमणः, श्री हृष्टदृष्ट इम्पोर्टेण्ट कम्बिनेशनज, भूमिकायां, पृ० २ पं० ७, रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।
२. मुनीलकुमारकारः, जैमिनिसूत्राज, ३।१-३, रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।
३. वृ० पा० पू० मा० २६।४, २८।३८, ४० ।

‘शूद्रावयः कलौ राजधमिणो म्लेच्छधमिणः ।

विप्राश्चेच्छोधनेषु कृता यज्ञकर्मक्रिया रताः ।’

अत्र राजयोगान्तमभिप्रायोऽपि ज्योतिषरत्नाकरकारेणैवं लिखितम् ।
‘यद्राजयोगस्य नायमर्थः नृपस्योपाधिरिति । अपि तु राजयोगस्याभिप्रायः यद्राज-
योगपुक्तो मनुष्यः स्वजीवने सांसारिकसुखद्वय्यादिविषये साफल्यमुपयास्यतीति ।
साफल्यस्यापि न्यूनाधिक्यं ग्रहाणां बलाबलेषु निर्भरमिति भावः ।’

१. नृ० पा० उ० भा०, ४।४१ (मुम्बई-सं०)

२. श्री देवकीनन्दरहि, ज्योतिषरत्नाकरः पृथमसर्गः, पृ० ३१३, श्रीगिरिजाशक्तिमह,
ब्रह्म तथा पञ्चतन्त्र—माउर, जि० मुँगेर ।

नवमोऽध्यायः दशानिरूपणम्

(क) विषयावतरणम्—

अस्मिन् पाराक्षरहोराशास्त्रे दशाविचारस्य महत्त्वपूर्णं स्थानम् । दशाविचार एव भारतीयानां ज्योतिर्विदामाचार्याणामद्भुता पद्धतिरिति कथ्यते । अस्य दशा-
विचारस्यास्मिन् ग्रन्थे—३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५,
४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१ तमेषु इति, पूर्वभागस्य च सप्तदशसङ्ख्याकेष्वध्या-
येषु विचार उपलभ्यते । अध्यायानां सर्वाधिकसङ्ख्यायाः अस्मिन् विचारे एव दृश्यते ।

३५ तमे अध्याये विविधप्रकाराणां दशानां भेदानां नामनिर्देशपूर्वकं तासा-
मानयनप्रकारविधिनिर्दिष्टः । दशायाः ४२ भेदानामुल्लेखोऽत्र । ३६ तमेऽध्याये
विशोत्तरीदशाया विशेषफलकयनमत्र विहितम् । ३७ तमे अध्याये दशाया भुक्तभो-
गमानयनप्रकारपुरःसरं विशोत्तर्या सूर्यान्तर्दशाफलमङ्कितम् । ३८ तमादध्याया-
दारभ्य ४५ तमाध्यायान्तं चन्द्रादीनान्तर्दशानां फलं निर्दिष्टम् । ४६ तमेऽध्याये
विदिशाफलं (प्रत्यन्तरफलमिति) दृश्यते । ४७ तमेऽध्याये सूक्ष्मदशानयनप्रकारवि-
धिपुरःसरं तत्फलस्य विवेचनं विद्यते । ४८ तमेऽध्याये प्राणदशाफलं वर्तते । ४९
तमेऽध्याये कालचक्रदशानयनविधिनिर्देशपूर्वकं तत्फलकयनप्रकारो निर्गदितः । ५०
तमेऽध्याये चरदशाफलकयनं ५१ तमेऽध्याये च दशावाहनफलं सुदशानचक्रस्य च
फलं विशेषेण दृश्यते ।

(अ) दशास्वरूपम् —

ज्योतिषशास्त्रे दशाया महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । अयमेव महानाश्चर्यकरः

प्रकारो यत्र पाश्चात्याः साम्प्रतमपि मुह्यन्ति । अनेन प्रकारेणैव मानवस्य सकल-
जीवनफलनिरूपणं भवति । जन्मकुण्डलीचक्रे तु विविधराजयोगदरिद्रयोगानां
पितृमातृपुत्रभ्रातृजायादिकानां विविधवस्तूनां सुखदुःखादिकं ज्ञानमेतेषां प्राप्तिवियोग-
दर्शनं रूपैश्वर्यादिविविधनिरूपणं भवति । परन्तु प्रदग्धायमत्र प्रादुर्भवति यत्कदा
जन्मना दरिद्रोऽपि राजयोगं प्राप्तस्तथा राजकुले जातोऽपि दरिद्रतां प्राप्त इति
दृष्ट्वा मनसि चेयमाकांक्षा समुत्पद्यते यदिमे राजदरिद्रादियोगाः कदा फलं
प्रापयिष्यन्ति वयस आदौ मध्ये चान्ते किं भविष्यति । कदा विवाहः कस्मिन् काले
मातृपितृमरणं कदा राज्याप्तिः कदा सुतोत्पत्तिः कदा बन्धनयोगः कदा भाग्योदयं
कदायुषः समाप्तिरित्यादिविविधवस्तूनां निर्देशनं दशाप्रकारेण ज्ञातुं शक्यते ।

सर्वाश्चैता दशा नक्षत्रग्रहराशित्रयमधिकृत्य वर्णिताः सन्ति । अस्या भेदा
बहवो दृश्यन्ते ।

सर्वेषु प्रायो ज्योतिषग्रन्थेषु दशाप्रकरणानां वर्णनमुपलभ्यते ।

अस्मिन् पाराशरीये होराशास्त्रे तु प्रायशः सकलानामेव भेदानां वर्णनं
दृष्टिपथमवतरति ।

(इ) दशानां भेदाः—

अत्राचार्येण द्विचत्वारिंशद्भेदा निरूपिताः ।^१ तासां निम्नप्रकारेण नामानि
निगदितानि सन्ति ।

(१) विशोत्तरी (२) षोडशोत्तरी (३) द्वादशोत्तरी (४) अष्टोत्तरी (५)
पञ्चोत्तरी (६) शताब्दिका (७) चतुरशीत्यब्दिका (८) द्विसप्ततिका (९) पट्टि-
हायनी (१०) पट्टिस्तिका (११) नवमांशनवदशा (१२) राश्यंशदशा (१३) काल-
दशा (१४) कालचक्रदशा (१५) चक्रदशा (१६) चरपर्या दशा (१७) चरदशा (१८)
नवमांशस्थिरदशा (१९) स्थिरदशा (२०) उत्तरदशा (२१) ब्रह्मग्रहाश्रितपट्टां-
त्यब्दिकादशा (२२) केन्द्रादिदशा (२३) कारकग्रहदशा (२४) मण्डूकदशा (२५)
शूलदशा (२६) नक्षत्रदशा (२७) योगार्द्धदशा (२८) दृग्दशा (२९) त्रिकोणदशा
(३०) नक्षत्रदशा (३१) तारादशा (३२) वर्णदशा (३३) पञ्चस्यरदशा (३४)
योगिनी दशा (३५) पण्ड्यांशान्नसमिकदशा (३६) संध्या दशा (३७) पाचकदशा ।

१. बृ० पा० (मुम्बई-सं०) ३५।११

काशी-संस्करणे केवलमष्टविंशतिरुक्तानां भेदानामुल्लेखः ।

बृ० पा० ४६।२-११ (काशी-सं०)

अत्रेमा एव केवलमुल्लिखिता शेषा पञ्च का इति निर्देशाभावः अथ च विशोत्तरी पञ्चधा निर्दिष्टा । किं तस्या भेदान् संयोज्य यदि द्विचत्वारिंशद्भेदा इति मन्यामहे तदपि विशोत्तर्या पूर्वमेव निर्देशत्वात्तदाप्येकचत्वारिंशद्भेदा भवन्ति ।

अत्र भेदेषु अष्टकवर्गदशायाः नोल्लेखस्तस्याः सन्निवेशे ४२ सङ्ख्याका भेदा अपि भवितुमर्हन्ति ।

ग्रासु सर्वासु दशासु विशोत्तरी दशैव मुख्या ।

कलौ तु विशोत्तरी मतेति' ज्योतिर्विद्भिः कथ्यते ।

काशीसंस्करणेऽयं पाठोऽप्युपलभ्यते ।

‘दशावहुविधास्तासु मुख्या विशोत्तरी मता ।’

कलौ विशोत्तरी तस्माद् दशा मुख्या द्विजोत्तम ॥’

पञ्च चास्या भेदाः फलज्ञानार्थम् ।

(१) दशा (२) अन्तर्दशा (३) प्रत्यन्तर्दशा (४) सूक्ष्मदशा (५) प्राण-
दशा ।

(ख) दशानयनप्रकारः—

(अ) विशोत्तरीदशानयनविधिः—

अश्विनोप्रभृतिकानि सप्तविंशतिनक्षत्राणि सन्तितत्र कृत्तिकात आरभ्य पूर्वाफाल्गुनीपर्यन्तमुत्तराफाल्गुनीतः पूर्वाषाढापर्यन्तमुत्तराषाढातो भरणीपर्यन्तं वारश्रयं सूर्यचन्द्रमङ्गलराहुगुरुशनिबुधकेतुशुक्रास्यानां नवग्रहाणां क्रमशो दशाकालो भवति । अथ सूर्यस्य ६, चन्द्रस्य १०, भौमस्य ७, राहोः १८, गुरोः १९, शनैः १९, बुधस्य १७, केतोः ७, शुक्रस्य च २०, सङ्ख्याकानि वर्षाणि गण्यन्ते । इत्थं पूर्णायु-
विशोत्तरशतमिति ।

दशानिरूपणम्

(इ) मुक्तभोग्यज्ञानप्रकारः—

यस्य ग्रहस्य दशायां जन्म भवेत्तस्य दशा दर्पसङ्ख्याया जन्मकाले दशत्रयस्य विगतपलानि (भयातमित्यर्थः) गुणीकृत्य सर्वेनक्षत्रस्य पलैः (भभोगेनेति) विभज्य गतवर्षसङ्ख्या भवति । पुनर्भयातद्वादशसङ्ख्याया गुणीकृत्य भभोगेन विभज्य गतमासा भवन्ति । पुनश्च त्रिंशत्सङ्ख्याया भयातं गुणीकृत्य भभोगेन विभज्य गतदिवससङ्ख्या भवति ।

एवमेव पण्डितसङ्ख्याया गुणीकृत्य भभोगेन विभाज्य घटिकाः पुनश्च विघटिका भवन्तीति भावः ।

एवं गतदशाभागं पूर्णदशाभागे हृत्वा शेष भागो दशायाः भोग्यकालो भवति । गतभागः पूर्वजन्मनि गत इत्यर्थः ।

अन्तर्दशाप्रकारमाह—

यस्य ग्रहस्य महादशायां यस्य ग्रहस्यान्तर्दशाज्ञानस्यावश्यकता स्यात्तस्मैव ग्रहस्य महादशावर्षानां गुणनं कृत्वा दशसङ्ख्याया भागमाहरेत् सङ्घा माससङ्ख्या भवति ।

शेषं त्रिंशत्सङ्ख्याया गुणितं कुर्यात्ततश्च दशभिर्भागमाहरेत्ततश्च दिनानि भवन्ति ।

प्रत्यन्तर प्रकारमाह—

यस्य ग्रहस्य प्रत्यन्तरमिच्छेत्स्यान्तर्दशा वर्षादिकानां दिनानि कृत्वा ग्रहवर्षसङ्ख्या गुणनं कुर्यात्ततश्च विशोत्तरशतेन विभज्य दिनानि विजानीयात् । एवं पुनश्च पण्डितसङ्ख्याया गुणीकृत्य विशोत्तरशतेन विभज्य घटिकाविघटिकादिकस्य ज्ञानं कुर्यादिति ।

एवमेव प्रकारः सूक्ष्मदशानयने प्राणदशानयने चेति सर्वं विज्ञेयमिति भावः ।

(इ) अग्रासां षोडशोत्तरीप्रभृतीनां दशानां पृथक् पृथक् आनयनविधि—

यदा कस्यनित्कृष्णपक्षे जन्मलग्नञ्च चन्द्रहोरायां भवेदथ च शुक्लपक्षे मूलहोरायां भवेत्तदा षोडशोत्तरी दशा फलज्ञानार्थमुपयुक्तेति भावः ।

आनयनप्रकारमाह

पुष्यनक्षत्रादारम्य क्रमशः सूर्यमङ्गलगुरुशनिकेतुचन्द्रबुधशुक्रानामष्टग्रहाणां दशाक्रमो भवति (अथ राहोर्गणनाभावः इति) । ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, सङ्ख्याकानि क्रमाद्वर्षाणि भवन्ति ।

द्वादशोत्तरी—

यदा कस्यचित् पुरुषस्य लग्ने शुक्रस्य नवांशे सति जन्म भवेत्तदा द्वादशोत्तरी नाम दशाया ग्रहणं भवति ।

आनयनविधिमाह—

जन्मनक्षत्राद्रेवतीनक्षत्रान्तङ्गणयेत्ततश्च तां सङ्ख्यामष्टभिर्विभजेत् शेषेण क्रमशः सूर्यगुरुकेतुबुधरविमङ्गलशनिचन्द्रादीनां ग्रहाणां द्विसङ्ख्यावृद्धिक्रमेणार्थात् ७, ९, ११, १३, १५, १७, १९, २१ क्रमेण वर्षाणि ज्ञेयानि ।

अष्टोत्तरीप्रकारः—

यदा लग्नं विनाज्यत्र कुत्रापि लग्नेशाद्राहुस्तिष्ठेत्तदाष्टोत्तरी दशा प्राप्या । मुम्बई संस्करणेऽस्या भेदद्वयं प्रदर्शितम् ।

एकत्र कृत्तिकादिनक्षत्रादारम्याथवाज्यत्राद्रानक्षत्रादारम्य वा गणनां कुर्यात् । तत्र क्रमः ।

आद्रानक्षत्रतः कृत्तिकातो वा चतुष्टयत्रितयक्रमेण नक्षत्राणां सूर्यचन्द्रमङ्गल बुधशनिगुरुराहुशुक्रादीणां ज्ञातव्यानि । यथाद्रापुनर्वसुपुष्याश्लेषाचतुष्टयं सूर्यस्य मघापूर्वाफाल्गुनीतृताक्षरं चन्द्रस्येव पुनश्चतुष्टयं भीमस्य त्रितयं बुधस्येत्यादिकम् ।^१

पञ्चोत्तरी—

१. वृ० पा० पू० भ० ३५।२३ (मुम्बई-सं०)

काशीसंस्करणेऽन्यप्रकारस्याप्युल्लेखः । तथार्थं विधेयः, कृष्णपक्षे दिवा जन्म पुनतपक्षे रात्रौ जन्म च स्यात्तदेवाष्टोत्तरीफलकथनाय प्रोक्ता ।

अथ नक्षत्राशमधिकृत्य दशानयनप्रकार उक्तस्तस्यान्यत्रोल्लेखो न दृश्यते । (वृ० पा० ४६।२१-२३, काशी-सं०)

यदा कस्यचित्कर्कलग्ने कर्कस्येव द्वादशांशे जन्म भवेत्तदा पञ्चोत्तरी दशा ग्राह्या ।

आनयनप्रकारः—

अनुराधानक्षत्रादारम्य जन्म नक्षत्रान्तं यावती सङ्ख्या स्यात्तत्र सप्तभिर्भागं कुर्याच्छेषसङ्ख्यया क्रमात्सूर्यबुधशनिमङ्गलशुक्रचन्द्रगुरुणां सप्तग्रहाणां दशाक्रमो विज्ञेयः वर्षाणि चैकवृद्धया क्रमादेतेषां १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८ सङ्ख्यकानि ज्ञेयानि ।

शताब्दिका—

वर्गोत्तमनवांशे जन्म चेत्तदा शताब्दिका दशा प्रोक्ता ।

आनयनप्रकारः—

रेवतीनक्षत्रादारम्य जन्मनक्षत्रान्तं गणयित्वा तत्सङ्ख्या सप्तभिराहुत्य शेषसङ्ख्यया क्रमात्सूर्यचन्द्रशुक्रबुधगुरुमङ्गलशनीनां दशाक्रमं विजानीतात् ५, ५, २०, २०, १०, १०, २०, २०, ३० वर्षाणि क्रमेण ज्ञेयानि ।

चतुरशीत्यब्दिका—

दशमेशे दशमभावस्थे जन्म चेत्तदा चतुरशीत्याब्दिका दशा ग्राह्या ।

आनयनविधिमाह—

स्वातिनक्षत्रादारम्य जन्मनक्षत्रान्तगणनया यावती सङ्ख्या स्यात्तां सप्तभिराहुत्य क्रमात्सूर्यादीनां सप्तग्रहाणां दशाक्रमः । वर्षसङ्ख्या च प्रत्येकस्य १२ ज्ञेया ।

द्विसप्ततिका दशा—

यदालग्नेशश्च सप्तमे भावेस्यात्सप्तमेशश्च लग्ने भवेत्तदा द्विसप्ततिका दशा ग्राह्या ।

आनयनप्रकारः—

मूलनक्षत्रादारम्य जन्म नक्षत्रान्तसङ्ख्यामष्टभिराहरेच्छेषसङ्ख्यया राहुयुतानां सूर्यादिग्रहाणां दशाक्रमो विज्ञेयः । सर्वेषां ग्रहाणां वर्षसङ्ख्या ६, इति ज्ञेया ।

षष्ठिहायनी—

यदा लग्नेशश्चन्द्रराशीशश्चैक एव स्यात्तदेयं दशा ग्राह्या ।^१

आनयनप्रकारः—

अश्विनीनक्षत्रतस्त्रितयञ्चतुष्टयञ्चेति क्रमेण नक्षत्राणामष्टोत्तरीदशाव-
द्गुरुसूर्यमङ्गलचन्द्रबुधशुक्रशनिराहूणां दशाक्रमो ज्ञेयः । गुरुसूर्यभौमानां १०, १०
वर्षं सङ्ख्या तथाऽन्येषां ग्रहाणां ६, ६ वर्षसङ्ख्येति । यथाश्विनीभरणीकृत्तिकेति
त्रितय गुरोस्तथा रोहिणीमृगशिराद्राप्पुनर्वसुचतुष्टयं सूर्यस्येत्यादिकं बोध्यम् ।

षट्त्रिंशतिका—

यदि मनुष्यस्य दिवसे सूर्यहोरायां रात्रौ च चन्द्रहोरायां जन्म स्यात्तदेयं
दशा ग्राह्या ।

आनयनप्रकारः—

श्रवणनक्षत्रादारभ्य जन्मनक्षत्रान्तां सङ्ख्यामष्टभिर्हत्वा शेषसङ्ख्यया
क्रमाच्चन्द्रसूर्यगुरुमङ्गलबुधशनिराहूणां दशाक्रमो ज्ञेयः ।

एकैकवृद्ध्या चेषां क्रमेण १, २, ३, ४, ५, ६, ७ सङ्ख्याकानि वर्षाणि
ज्ञेयानि ।^१

नवमांशनवदशा—

इयं दशा सदा ग्राह्या ।

आनयनप्रकारः—

ग्रहेषु यस्यांशकलाविकलादिकं सर्वग्रहापेक्षया न्यूनं तस्य दशा प्रथमा तथो-
त्तरमनेन क्रमेणैवार्थात् तदधिकांशकलाविकलादिकस्य द्वितीयातृतीयेत्यादिनव-
ग्रहाणां दशा बोध्या ।

१. काशी-संस्करणे भिन्न प्रकारः । तत्र जन्मलग्ने सूर्ये सति चेयं दशा ग्राह्या ।

वृ० पा० ४६।४० (काशी-सं०)

२. अत्र टीकाकारेण शीतारामभट्टमहोदयेन विशेषटिप्पण्यामिदमभिमतं स्वकीयं
प्रकटीकृतमस्ति यत्पराशरमतेन तु विंशोत्तरीदशैव मुख्या तथाष्टोत्तरीप्रभृतिका
दशास्तत्तस्थितौ व्यतिविशेषकृते विधिप्या इति । तत्रैव, पृ० ३०१ ।

ननु यदि ग्रहांशकलादिकं ग्रहद्वयस्य त्रयस्य वा साम्यन्तहि यो ग्रहो नंसंगि-
कबलहीनस्तस्य दशा प्रथमेति ज्ञेयम् ।

कालदशा—

नास्या विशेषत्वं प्रयोजने कथितम् ।

आनयनप्रकारः—

ग्रहोराश्रस्य पण्टिघटिकं मानमस्ति ।

सूर्योदयात्सूर्यास्तसमयाच्चपूर्वं परं पञ्च पञ्चघटिका सन्ध्यानाम्ना निगदिता
इत्यञ्च दश घटिका राश्री दश घटिका दिने सन्ध्या घटिका सञ्ज्ञाता पञ्च सूर्यो-
दयात्परं पञ्च च सूर्यास्तात्पूर्वमिति भावः । पञ्च सूर्योदयादवाक् पञ्च सूर्यास्ता-
त्परं दशघटिका इति । शेषे विंशति घटिका दिने विंशतिघटिकाश्च राश्री सन्ति ।
दिने विंशतिघटिकानां पूर्णा सञ्ज्ञा तथा राश्री विंशतिघटिकानां मुग्धेति । सूर्योद-
यीयदशसन्ध्याघटिकानां खण्डाख्यासञ्ज्ञा तथा सूर्यास्तोदयसन्ध्याघटिकानां
मुधा सञ्ज्ञा कथिता । पूर्णमुग्धमध्येष्टघटिकानां षड्भिर्गुणनं कुर्यात्तया सण्ड-
मुधाघटिकानां द्वादशभिर्गुणनं कुर्यात्तया पञ्चचत्वारिंशत्सङ्ख्यया विभजेत् ।
सन्धघटिकानां सूर्यादिग्रहमानसङ्ख्यया (अर्थात् यथा सूर्यस्यैका चन्द्रस्य द्वयं
भौमस्य त्रयमित्यादि) गुणनं कुर्यान्नतश्च मासानां वर्षादिकं कृत्वा सूर्यादिनयग्र-
हाणां क्रमशो दशाक्रमं लिखेत् ।^१

चक्रदशा—

दिवा जन्म चेत्तदा राशीश्वरस्य राशितो राश्री जन्म चेत्तदा लग्नस्य
राशितः सन्ध्याञ्जन्म चेत्तदा द्वितीयभावरराशितो दशाक्रमो ज्ञेयः । प्रत्येकराशेर्द-
शायाः १० वर्षाणि प्रोक्तानि ।

चरदशा—

मस्या दशाया जंमिनिनाऽपि विशिष्टत्वं प्रदर्शितमस्ति । अनया दशायं च
तन्नायुर्दयादिकस्यापि विचारो विहितः ।

१. काशी-संस्करणे मुखपुर्णघटिकानां द्विगुणनं कृत्वा 'सण्डमुधानाञ्च षड्भिर्गुणन-
कृत्वा पञ्चचत्वारिंशत्सङ्ख्यया विभजेत् । (चू० पा० ४६।४७-४८, (काशी-स०))

आनयनप्रकारः—

मेपवृषमिथुनात्मकस्य प्रथमपादस्य तुलावृश्चिकघनुरात्मकस्य द्वितीयस्य विषमसञ्ज्ञा तथा शेषपादद्वयस्य (कर्कसिंहकन्याभकरकुम्भमीनानामिति) समसञ्ज्ञा निगदिता । तत्र विषमे क्रमेण समे व्युत्क्रमेण तत्तद्भाषीश्वरान्त गणनां कृत्वा दशावर्षाणि विजानीयात् । वर्षसङ्ख्या च यदि राशीशो लग्ने तदा द्वादशवर्षाणि द्वितीये चैकं तृतीये द्वयञ्चतुर्थे त्रयमित्यादि बोध्यम् । यथा मेपलग्ने भौमे च कर्कस्थे क्रमेण गणनया वर्षत्रयमागतम् । कर्क च लग्ने चन्द्रे च मेपस्थे व्युत्क्रमेण वर्षत्रयमागतमिति भावः ।

विशेषोऽत्र वृश्चिकराशेर्मङ्गलकेतू कुम्भस्य च शनिराहू स्वामिनीस्तोऽतोऽत्र स्वामिद्वयमेकत्रैव राशी भवेतान्तर्हि द्वादशवर्षाणि यद्येकः स्वस्थोऽन्यश्चान्यराशिस्यस्तदान्यराशिसङ्ख्यां गृहणीयात् । यदि द्वावेव विभिन्नराशिस्थौ भवेतान्तर्हि द्वयोर्मध्ये यो वलीयान् तस्य वर्षसङ्ख्यां गृहणीयात् । वलग्रहणे चात्र ग्रहात् सग्रहो राशिर्वलीयान् चरात्स्थिरः स्थिराच्च द्विस्वभावो वलीयानिति । वलसाम्ये यस्याधिकवर्षसङ्ख्या भवेत्तां गृहणीयात् ।

नवांशस्थिरवशा—

आनयनप्रकारः । अत्र मुभ्वईसंस्करणे सविस्तरमस्या उल्लेखः । तत्र प्रकारद्वयमाह । चरदशा स्थिरदशाक्रमेणेति पूर्वं चरदशानिरूपणम् । यदि चरदशावत् विषमलग्नेषु जन्म स्यात्तदा लग्नादिक्रमारभ्य दशाक्रमः (यदि समलग्नेषु) जन्म तदा व्युत्क्रमेण दशाक्रमः (अर्थान्मेपलग्ने मेपवृषादिक्रमेण कर्कलग्ने च कर्कमिथुनवृषादिक्रमणेत्यर्थः) दशामानेतुं प्रत्येकराशेः ६ वर्षाणि ज्ञेयानि ।

स्थिरदशा—

अत्र राशीनां चरदशावद्दशाक्रमो नास्ति चरदशायां तु राशीशस्थितिवशाद्विभिन्नानि वर्षाणि भवन्ति । परमत्र तु वर्षाणां निश्चितसङ्ख्यास्ति । अत एवेयं स्थिरदशोच्यते ।

आनयनप्रकारः—

चरराशीनां ७ स्थिराणां ८ द्विस्वभावानां तु ६ दशावर्षाणां सङ्ख्या निश्चिता ।

यत्र ब्रह्मग्रहस्तिष्ठति तदराशि पुरस्कृत्य विपमे क्रमेण समे व्युत्क्रमेण चरदशावद्दशाक्रमोऽस्तीति भावः । लग्नात् पष्ठेष्टाष्टमेशद्वादशेशेषु यो बली तथा लग्नसप्तमयोर्मध्ये यो बलवान् राशिस्तद्वाशितः पृष्ठे षड्राशिषु यो विपमराशिगो ग्रहो विद्यते स ब्रह्मग्रह इत्युच्यते । (अत्र पृष्ठत्वेन लग्ने बलवति सप्तमाल्लग्नपर्यन्तपृष्ठत्वं सप्तमे बलवति लग्नात्सप्तमान्तं पृष्ठत्वमिति भावः) यदि शनि-
राहुकेतुषु मध्ये कश्चिद्ब्रह्मग्रहो भवति तर्हि तस्य ब्रह्मत्वं नास्ति । अपि च तस्माद्यः पष्ठेशः स ब्रह्मा भवति । (अत्र रव्यादिष्वपि पष्ठ इत्यपि ज्ञेयम्) यद्यनेका ग्रहा ब्रह्मत्वे प्राप्ता भवेमुस्तदा योऽधिकंशी स ब्रह्मा भवति । अशेषु चापि साम्ये यस्तेषु बलवान् (नैसर्गिकादिवलयुत इत्यर्थः) स ब्रह्मा भवति ।

यदि राहो ब्रह्मत्वं प्राप्तं भवति तर्हि वैपरीत्यमर्थात् यो ग्रहो न्यूनांशो स ब्रह्मा भवति ।

आत्मकारकादष्टमेशोऽष्टमस्थो वा ग्रहो ब्रह्मा भवति । विवादे तु सर्वेषु बलवानेव ग्रहो ब्रह्म इति भावः ।

अथ ब्रह्मग्रहाश्रितपष्ठांत्यब्दिकादशा ।

अस्या दशाया व्याख्यानमपि मुम्बईसंस्करणे एव दृश्यते । नाम्ना चैवं दशा प्रकटयति यत्प्रत्येकराशेः ६ वर्षदशाक्रम इति । पूर्वोक्तब्रह्मग्रहाश्रितराशितोऽस्या भारम्भो भवति ।

आनयनप्रकारश्चायं—

यद्विपमलग्ने लग्नेशस्य ग्रहस्य पूर्वं ततश्च तद्ग्रहात्पष्ठप्य ग्रहस्य ततश्च तद्ग्रहात्पष्ठस्येति गणना च सूर्यादिग्रहाणां क्रमानुपूर्वकमथ ग्राह्या । यथा यदि सूर्यश्च लग्नेशस्तर्हि पूर्वं सूर्यस्य ततश्च पष्ठग्रहस्य शुक्रस्य ततश्च शुक्रात्पष्ठस्य चन्द्रस्येति भावः । इयं गणना विपमलग्ने क्रमेण भवति समे लग्ने तु भिन्नप्रकारोऽ

दितः । ते रुद्रशूलराशि पुरस्कृत्य स्थिरदशावद्दशाक्रमः चरराशिषु ७ स्थिरेषु च द्विस्वभावेषु ६ वर्षसङ्ख्या पूर्वोक्ता तथा च विषमे क्रमेण समे व्युत्क्रमेणेति भावः । द्वयं दशा शूलग्रहमधिकृत्य निरूपिता । अत एवास्या नामापि शूलदशेति-निर्याणविचारे चेयमुपयोगिनी ।

नक्षत्रदशा—

नक्षत्रमधिकृत्य या दशा भवति सा नक्षत्रदशा । अपोत्तरी विशोत्तयोरेवा-परं नाम । जैमिनिसूत्रेऽपि^१

‘सिद्धा उडुदाये ।’

इति सूत्रे प्रतिपादिता ।

योगार्द्धदशा—

इयमपि दशा लग्नसप्तमयोर्मध्ये वसवन्तं राशिमधिकृत्य प्रवृत्ता भवति । चरस्थिरदशा—लब्धानां वर्षाणां योगं कृत्वा तदर्द्धवर्षसङ्ख्या ग्राह्या । अत एवेयं योगार्द्धदशेति । यथा चरदशायां मेघराशो पञ्चवर्षाणि तथा स्थिरदशायां सप्तयोगे च, द्वादशात्र च पञ्चवर्षाणि ग्राह्यानीति भावः । जैमिनिसूत्रेऽपि चास्या निर्देशः ।^२

वृषदशा—

राशीनां दृष्टिप्रकारमनुसृत्येयं दशा प्रवृत्ता ।

लग्नात्पूर्वं नवमराशेस्ततश्च दृष्टिचक्रे सम्मुखराशेः कुत्रचित्क्रमेण कुत्रचिद्व्युत्क्रमेण, पञ्चमराशेस्ततश्च कुत्रचित्क्रमेण कुत्रचिद्व्युत्क्रमेण । एकादशस्य च सम्मुखराशेः । नन्वत्र प्रश्नश्चायं यन्नवमदशमंकादशेषु प्रथमं सम्मुखराशेः कथं ग्रहणं कृतं कुतो न पञ्चमराशेः ग्रहणमिति । अभिपश्यत्पृक्षाणि पार्श्वभेदेतिप्र-माणात्पञ्चमराशेः प्रथमं ग्रहणाभावः । अत एवेयं त्रिकूटदशा । तेन पूर्वं नवमस्य दशमस्यैकादशस्य द्वादशा भवति । अतश्चेयं नवमद्वादशादशमद्दशमंकादशद्वादशेति भावः ।

पञ्चमंकादशयोर्विषमे वैपरीत्यं समे तु सामान्यम् । वृषवृश्चिकराशिद्वयस्य विषमे गणनाऽस्ति । अतोऽत्र वैपरीत्यं बोध्यम् । अर्थाद्वृश्चिकयोर्विषमपदस्यत्वा-

१. जैमिनिसूत्रम् २।४।१८, बौध्म्या संस्कृत सीरिज, बनारस ।

२. तत्रैव, २।४।१६-२० ।

दुत्क्रमेणैव पञ्चमैकादशौ दृग्योग्यो भवतः । सिंहकुम्भराशिद्वयस्य तु समपदे ग्रह-
णाद्यथा सामान्यमत्रापि व्युत्क्रमेणैव पञ्चमैकादशौ दृग्योग्यो भवतः ।

द्विस्वभावरशिषु पञ्चमैकादशयोर्दृग्योग्यत्वं नास्ति ।

तत्रायं क्रमः—

लग्नान्नवमदशमैकादशेषु द्विस्वभावरशिषु प्रथमन्तेपामेव ततश्च सप्तमस्य
पुनश्च विषमे क्रमेण समे च व्युत्क्रमेण चतुर्यदशमयोर्दृग्दशेति भावः ।

दशावर्पसङ्ख्या तु सर्वेषां राशीनां क्रमशो ६ सङ्ख्याकैव । अस्यायं
स्पष्टार्थः । यदि लग्नान्नवमराशिश्चरस्तर्हि प्रथमं नवमस्य तस्माच्च पुनरष्ट
मपञ्चमनवमानां क्रमशो दशा भवति । स्थिरराशिश्चेत्तर्हि प्रथमं नवमस्यैव पुनश्च
व्युत्क्रमेण षष्ठस्य पञ्चमस्य नवमस्य च दृग्दशेति भावः । यदि द्विस्वभाव-
राशिश्चेत्तर्हि प्रथमं तस्य द्विस्वभावस्य ततश्च विषमे सति सप्तमस्य क्रमेण च
चतुर्यदशमयोः समे राशौ सति षष्ठमस्य व्युत्क्रमेण च दशमचतुर्ययोर्दृग्दशेति ज्ञेया ।

अयं सर्वो भावोऽत्र मुम्बईसंस्करणे जैमिनीयसूत्रस्याचार्यनीलकण्ठकृतटीका-
नुसारमुपलभ्यते ।^१

काशीसंस्करणे तु भिन्नभागो वर्तते ।^२

तत्रायं पाठः । पूर्वं लग्नान्नवमराशेस्ततश्च तद्दृष्टानां राशीनां पुनश्च
दशमराशेस्ततश्च तद्दृष्टानां राशीनां पुनश्चैकादश राशेस्ततश्च तद्दृष्टानां
राशीनां दृष्टयनुसारमयं दृग्दशा भवति । अत्रापि क्रमत्रयमेव । लग्नान्नवमराशि-
श्चेत्तर्हि व्युत्क्रमेण स्थिरश्चेत्तर्हि क्रमेण द्विस्वभावे राशौ विषमे सति तु क्रमेण
समे सति तु व्युत्क्रमेण ।

दृग्दशानिरूपिता । दशावर्पसङ्ख्यापि नैव स्थिरा नवसङ्ख्याका । अपि
तु स्थिरदशावच्चरराशीनां ७ स्थिराणां ८ द्विस्वभावानां ६ इति ज्ञेयम् ।^३

१. जैमिनीयसूत्राणि, खेमराज श्रीकृष्णदास, श्री बेंकटेश्वर स्टीम् प्रेस, मुम्बई,
२।४।२१-२३, पृ० ६६ ।

२. वृ० पा० (काशी-मं०) ४६।१३४-१३६ ।

३. (घ) काशी-संस्करणे टीकाया 'मातृषमयोः सामान्यं प्राचीनवृत्तिरित्यादि सूत्रस्य
व्याख्यानभाष्यनीलकण्ठानुसारं न लिखितमस्ति ।

वृ० पा० ४६।४२६, पृ० ३३६ (काशी-त०)

(६) मुम्बई संस्करणस्याचार्यनीलकण्ठस्य व्याख्यानं तुल्यम् ।

त्रगृहीतः । तत्र व्युत्क्रमेण चरदशावद्वर्षाणि ग्राह्यानि । अथ वा ६ वर्षाण्येव ग्राह्यानि । परञ्च पट्टराशिपर्यन्तं नोर्ध्वं केवलं हि सप्ततिवर्षप्रतिपादिकैवेयं दशा ।

जैमिनिमूत्रे तु भिन्नः प्रकारः प्रदर्शितः । तत्र पट्टवर्षदशा स्थाने चरराशिवद्दशाग्रहणं विहितम् । विषमे क्रमेण समे चोत्क्रमेणेति तु ज्ञेयमेव ।^१

केन्द्राविदशा—

लग्नसप्तमयोर्भेद्वे यो बलवान् राशिस्तस्मात्प्रकारत्रयेण दशाक्रमो विद्यते ।

यदि बलवान् राशिश्चरो भवेत्तर्हि तस्मादेव विषमे क्रमेण समे व्युत्क्रमेण दशारम्भो भवति । यदि स्थिरराशिर्भवेत्तर्हि तस्मात् पण्ठराशितो विषमे क्रमेण समे व्युत्क्रमेण दशाक्रमो भवति ।

द्विस्वभागराशिश्चेत्तर्हि प्रकारद्वयम्—

विषमे पूर्वं केन्द्रगतानां राशीनां ततश्च पणफराणामतः परमापोक्लिम-राशीनां दशा कथिता । समे तु पूर्वं केन्द्रगतानां राशीनां ततश्चापोक्लिमानामतः परं पणफराणामिति भावः । दशावर्षसङ्ख्या तु प्रत्येकराशे ६ इति ज्ञेया ।^२

कारकेन्द्रवशा—

इयमपि केन्द्रादिदशावज्ञेया । अर्थात् विषमराशिस्थे च कारके पूर्वं केन्द्रगतानां राशीनां पुनश्च पणफराणान्ततश्चापोक्लिमानां दशाक्रमो भवति ।

कारके च समराशिस्थे सति पूर्वं केन्द्रगतानां पुनश्चापोक्लिमानां ततश्च पणफराणां राशीनामिति भावः । दशावर्षमानञ्च प्रत्येकस्य पूर्वोक्ता ६ सङ्ख्यैव ।^३

१. जैमिनिमूत्राणि, गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास, लक्ष्मी वेंकटेश्वर स्टीम् प्रेस, मुम्बई २।३।२६-२७ ।

२. जैमिनीयमूत्रेऽयमेव प्रकारः ।

(अ) जैमिनिमूत्रम् २।४।७ १०, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

(इ) काशी-संस्करणे चरराशिप्रकारेण लिखितम् ।

पृ० पा० ४६।१२४ (काशी-सं०)

३. मस्या काशी-संस्करणे नोत्प्रेषः ।

जैमिनिमूत्रे चोत्प्रेषो दृश्यते, जैमिनिमूत्रम्, २।४।११, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

कारकग्रहदशा—

इयं दशा कारकग्रहानधिकृत्यवर्तते । तत्र कारकसङ्ख्यापि प्रकारद्वयेन निरूपिताऽस्ति । अर्थाद्राहोरपि कारकेषु गणानां कृत्वाष्टकारका । अन्यथा तु सन्तेति ।

आनयनप्रकारः—

आत्मा मातृपितृपुत्रस्त्रीकारका ये ग्रहा यस्यां जन्मकुण्डल्यां सन्ति तेषां लग्नाद्यत्र स्थितिर्विद्यते चरराशिवत्लग्नात्तत्कारकपर्यन्तं वर्षाण्युह्यन्ति । पूर्व-मात्मकारकस्यानन्तरममात्यकारकस्येत्यादि ज्ञेयम् । विषमसमयोर्मध्ये क्रमेणव्यु-त्क्रमेण च गणना तु पूर्ववदेव बोध्या ।

मण्डूकदशा—

केन्द्रादिक्रमेण मण्डूकवदुत्प्लुत्य षटनान्मण्डूकानाम्नेयं दशा प्रोक्ता ।

आनयनप्रकारः—

स्थिरदशायां चरराशीनां सप्त, स्थिराणामष्ट, द्विस्वभावानाञ्च नववर्षसङ्ख्या, निगदिता । अत्र लग्नसप्तमयोर्मध्ये यो राशिर्वलवान् तमारभ्य दशाक्रमः । परमत्र मण्डूकरीत्यात् । त्रिकोणक्रमोऽत्र ग्राह्यः । यदि मेपलग्नं भवेत्तर्हि मेपसिंहधनुर्वृष-कन्यामकरमिथुनतुलाकुम्भकर्कवृश्चिकमीना इति । एवं वृषलग्नं स्यात्तर्हि वृषकन्या-मकरमिथुनादिक्रमेण ज्ञेयम् । स्थियो जन्मकाले तु केवलं सप्तमस्थानादेव दशाक्रमः काशीसंस्करणे तु विभिन्नः प्रकारः । तत्र लग्नसप्तमयोर्मध्ये वलवन्तं राशिमधि-कृत्य राशिस्वरूपेण दशाक्रमः । अर्थाद्यदि वलवान् राशिश्चराख्यस्तर्हि पूर्वं केवलं चराः पुनश्च स्थिरास्ततो द्विस्वभावाः । मेपकर्कतुलामकरास्ततोवृषसिंहवृश्चिक-कुम्भास्ततो मिथुनकन्याधनुर्मीना इति भावः । अयमेव प्रकारो जैमिनीये सूत्रेऽपि ।

शूलदशा—

द्वितीयाष्टमभावयोर्मध्ये यो वलवान् राशिः स ह्रस्वशूल सञ्ज्ञक इति निग-

१. (घ) वृ० पा० (मुम्बई-सं०) पू० भा० ३५।२१६-२२६ ।

(ङ) वृ० पा० (काशी-सं०) ४६।१२८, १२९ ।

(उ) जैमिनीसूत्रम् श्रीसम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस, २।४।१५ ।

केवलं ग्रहाणां तारांनामकरणकारणेन चास्या दशाया अपि तारा नामेति भावः ।

वर्णदश—

जन्मलग्नेहोरालग्नयोर्मध्ये यो राशिर्वलवान् तस्माद्वर्णदशाप्रवृत्तिर्भवति । (पूर्ववर्णदराशोविचारः) होरालग्नजन्मलग्नयोर्द्वयोर्विषमराशिसञ्ज्ञके समराशिसञ्ज्ञके वा द्वयोर्योगः कार्यः । युक्ते यो राशिः स वर्णदराशिरिति । द्वयोर्विभिन्नत्वेऽप्यदिको विषमोऽन्यः सम इत्यं भूते सति द्वयोर्विशोधनं कार्यम् । शेषराशिर्वर्णद इति । यदि वर्णदराशिविषमसञ्ज्ञकः स्यात्तर्हि मेषराशित आरभ्य क्रमेण चरदशावद्वर्णसङ्ख्यया दशाक्रमो ज्ञातव्यः । वर्णदराशिः समः स्यात्तर्हि मीनराशितो व्युत्क्रमेण चरदशावद्वर्णसङ्ख्यया दशाक्रम इति भावः ।^१

पञ्चस्वरदशा—

पञ्चस्वरदशाया अपि होराशास्त्रे महान् महिमा वर्तते । यतो हि राशीनामभिरचना सप्तविंशतिनक्षत्रमण्डलमधिकृत्य वर्तते । नक्षत्राणाञ्च पादाः स्ववर्णोपरि विद्यन्ते । अतः कस्यचित्पुरुषस्य नामाक्षरानुसारमेव नक्षत्रराशिज्ञानं भवति । तेनैव शुभाशुभफलज्ञानं भवति । अत्रापि तन्नामाक्षरानुसारमेव पञ्चस्वरोपरि दशाक्रमो विद्यते ।

भानयनप्रकारः—

पूर्वं पञ्चस्वरान् (अ इ उ ए ओ) क्रमशो लिखेत्ततश्चाथ एपां ङ्, ञ् एति-वर्णत्रयं विहाय क्रमशः शेषान्वर्णान् लिखेत् । अकारस्य नीचैः—क ख उघभवाः । इकारस्याथः ख ज ट न म शा इति । उकारस्य नीचैर्ग श त प य पा इति । एकारस्याथः घ ट थ फ र साः । ओकारस्य नीचैः च ठ द बला इति भावः । एतन्निगमानुसारं यत्र नाम स्वरः स्यात्ततश्च दशाक्रमो भवति प्रत्येकस्वरस्य च द्वादश वर्षाणि सन्ति पूर्णयोगश्च पण्डिरिति । ङ्, ञ्, ए वर्णत्रयोपरि कस्यचिन्नाम न

१. (अ) काशो-संस्करणे नोत्प्लेखाः ।

(६) जेमिनीयूनेज्येव प्रकारः, जेमिनीयूत्रम् १।१।३३, चौखम्बा संस्कृत सीटिज, बनारस ।

भवति । अतस्तेषामत्र न गणनाकृता । यदि नामस्यात्तर्हि ङ ङ् एषां स्थाने ग ज ङ एतद्वर्णानुसारं—दशाक्रमो बोध्यः ।

वृश्चिकसिंहमेषा अ-स्वरे, कर्कमिथुनकन्या इ-स्वरे, घनुर्मीनी उ-स्वरे, तुला-वृषो ए-स्वरे, मकरकुम्भो ओ-स्वरे क्रमशो राशीनां सन्निवेशो बोध्याः ।

योगिनीदशा—

अष्टग्रहाश्रिताष्टनामधेयेयं दशा । तथा हि मङ्गलापिङ्गलाधान्याभ्रामरी-भद्रिकोल्कासिद्धासङ्कटेति । चन्द्रसूर्यगुरुमङ्गलबुधशनिशुक्रराहवश्चैतेऽष्टग्रहाःस्वा-मिनश्चासां क्रमादिति ।

आनयनप्रकारः—

जन्मनक्षत्रसङ्ख्या त्रिभिर्युता कृत्वाष्टभिर्हरेत् । शेषसङ्ख्या दशाक्रमोऽस्ति यदि शेषं शून्यं स्यात्तर्हि सङ्कटानाम्नी दशा बोध्या । भुक्तभोग्यप्रकारश्च विशोत्तरोवदैव निगदितः । इयमपि नक्षत्रदशा ज्ञेया ।

अथ पिण्डादिदशाचतुष्टयम्—

पिण्डायुदशा, भंशायुदशा, निसर्गायुदशा अष्टकवर्गायुदशा चेति दशा चतुष्टयं निरूप्यते । मासु दशासु यस्य ग्रहस्यायुर्वर्षाणि गणितेन भवन्ति तानि वर्षाण्येव दशाक्रमे बोध्यानि ।

एतच्चतुष्टयस्य विशेषानयनप्रकारश्चायुदये एव प्रदर्शितः । तत्रैवैतत्सर्वं-मूहम् ।^१

सन्ध्यादशा—

परमायुर्दायस्य विशोत्तरशतस्य दशमधिकृत्य लग्नेशादारम्य क्रमशः शेष नवग्रहाणां दशा ज्ञेया ।^२

१. अत्र काशी-संस्करणे विशेषः ।

पूर्वं लग्नसूर्यचन्द्रेषु यो बलवत्तमस्तस्य सतश्च केन्द्रगानां, पणफरगानामापोस्तम-गानाञ्च दशाक्रमो ज्ञेयः ।—वृ० पा० ४६।१५०-१५१ (काशी-सं०)

२. अत्र मुम्बई-संस्करणे विशोत्तरस्य दशांशः १२ वर्षाणि लिखितानि तदयुद्धम् । काशी-संस्करणे दशांशः १२ वर्षाणि लिखितानि तच्चयुद्धम् ।

पाचकदशा—

सन्ध्यादशामानं (विंशोत्तरशतस्य द्वादशांशा १० वर्षसङ्ख्येति) १० वर्षाणि पङ्क्तिगुणीकृत्यैकत्रिंशत्सङ्ख्यया विभज्य वर्षादिकलब्धिर्भवति । इयं लब्धिर्लंगनराशिं पुरस्कृत्य प्रथमं लिखेत् । अस्या लब्धेरर्द्धं द्वितीयतृतीयचतुर्थस्थानेषु स्थापयेत् । पुनश्च लब्धेस्तृतीयांशं शेषेष्वष्टस्थानेषु लिखेत् । इयं नाम पाचकदशोच्यते ।

(ऋ) कालचक्रदशावर्णनम्^१

अस्या दशाया अपि महान् महिमा प्रकटीकृत आचार्येण । विंशोत्तरोदशोत्तरमस्या एव महत्त्वपूर्णं स्थानमस्मिन् होराशास्त्रोद्ये ग्रन्थे । मनुष्याणां शुभाशुभज्ञानाय सारभूतमस्या दशायास्तत्त्वम् । अयञ्च सुगमो मार्ग इति । अनया भूतं भव्यञ्च भावि, तत्सर्वं ज्ञातुं शक्यते इत्याचार्यस्याभिप्रायः ।

अनयनप्रकारः—

अत्र द्वादशारं चक्रं लेख्य तच्च तिर्यगूर्ध्वसमानकं स्यात्तत्र द्वादशगृहाः स्युः सव्यापसव्यज्ञानाय । तत्रोपचक्रद्वयं लेख्यम् । चक्रयोर्मध्ये निम्नाङ्कितरोत्याऽश्वि-
न्यादीनां नक्षत्राणां न्यासं कुर्यात् । इदमेव द्वादशराश्यात्मकं चक्रं कालचक्रदशा-
प्रबोधकम् । अश्विनोभरणीकृतिकेति नक्षत्रत्रयं सव्यचक्रे रोहिणीमृगराशिराद्रा-
त्रयमपसव्ये । इत्यञ्चाग्रेऽपि । येनाश्विनो कृतिकापुनर्वसुपुष्याश्लेषाहस्तचित्रास्वा-
तिमूलपूर्वाषाढोत्तराषाढापूर्वाभाद्रपदेरेवतीत्यादीनि पञ्चदशनक्षत्राणि सव्ये तथा
च रोहिणीमृगशिराद्राभिधार्वापूर्वाफाल्गुन्योत्तराफाल्गुनीविशाखानुराधाज्येष्ठाश्रवणध-
निष्ठाशतभिषेत्त्यादीनि द्वादशनक्षत्राण्यपसव्ये ।

पुनश्च देहजीवांशादिकज्ञानमप्यधोलिखितप्रकारेण विजानीयात् ।

अश्विनो नक्षत्रस्य प्रथमचरणे मेपो नाम देहो धनुर्नाम जीवस्तथा मेपवृष-
मिथुनकर्कसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुरिति राशयस्तथैषां स्वामिनश्च क्रमेण दशा-
धीशा इति ।

भुक्तं भवति । तच्च दशावर्षमानान् न्यूनीकुर्याच्छेषं वर्षादिकं भोग्यं भवति । तद्राशिपुरःसरमेव दशाक्रम इति भावः । प्रत्येकचरणे नवराशय उक्ता अतोऽत्र विशोत्तरीवन्नवराशीनां तद्राशिपतिदशामानवर्षसङ्ख्यानुसारं दशाक्रमं विलिखेदिति भावः ।

(लृ) दशावाहनविचारः^१

अत्र दिनदशाज्ञानार्थं दशावाहननिरूपणमाह—

यस्मिन् दिने दशाप्रवेशः स्यादथ वा विशेषदिनस्य शुभाशुभज्ञानायावश्यकता भवेत्तदा जन्मनक्षत्रादारभ्य तद्दिननक्षत्रान्तं सङ्ख्याज्ज्ञयेत् । लब्धाङ्कसङ्ख्यां नवभिर्हरेत् । शेष सङ्ख्यानुसारं दशावाहनं विजानीयात् । तेषां क्रमशो निम्नाङ्कितानि नव नामानि तानि च शेषसङ्ख्याक्रमेण बोध्यानि ।

वाहननामानि—

(१) गर्दभः । (२) घोटकः । (३) हस्ती । (४) महिषः । (५) जम्बूकः । (६) सिंहः । (७) काकः । (८) हंसः । (९) मयूरः ।

ऐतेषांफलमाह—

नामानुरूपमेवैषां फलमपि । तथापि विश्लेषेण फलं व्यातनोति ।

दशाप्रवेशकाले गर्दभवाहनोपलब्धौ मनुष्यो लज्जाधनधान्यवस्त्रादिरहितो जडश्च भवति । घोटकवाहनोपलब्धौ चपलो बहुभक्षकः प्रकटबुद्धिः सघोषचमूपतिः दृढतनुर्वहुकार्यंकरश्च भवति । हस्ती वाहनोपलब्धौ नानाकार्यंरतो मूर्खः शुभगतिकः सेनापतिः सर्वसौख्यकरः, सुभूपणघरश्चञ्चलो नानाकलाकोशलरश्च मानवः कथितः महिषवाहनोपलब्धौ बलबुद्धिहीनोऽग्निभयातुरो बलवान् प्रोक्तो नरः । जम्बूकवाहनोपलब्धौ व्याधिदुःखपीडितः क्रुशः धनधान्यहीनः शत्रुजनक्षुभितश्च भवति ।

सिंहवाहने बलिष्ठः शत्रुनाशकरः प्रोक्तः । काकवाहने चञ्चलो मलिनः

कुवेपी नीचजनवन्दितः कुचेष्टः, स्त्रीद्वेषी, नृपशत्रुभययुतः ज्ञेयः । हंसवाहने-
सुखैश्वर्यक्रीडायुतो बुद्धिमान् भवति । मयूरवाहने, धीरो मधुरवाक्यो बहुसुखैश्व-
र्यक्रीडायुतश्च भवति ।

(ग) दशाफलनिरूपणम्—

(अ) दशाफलकथनप्रकारः—

विशोत्तरी दशाफलकथने बलावलविचारः—

नक्षत्रदशेयं कथ्यते । नक्षत्रानुसारं ग्रहज्ञानं भवति । ततश्च ग्रहदशा भवति ।
ग्रहाणां बलावलमवलोक्य चास्य फलं कथयितुं शक्यते । जन्मकुण्डल्यां ये राज-
योगादय उक्ता सन्ति तेषां फलं कदा भवतीति प्रश्ने दशायां भाविष्कार समजनीति
प्रतीयते । अनेनेत्यं कथ्यते यद्यश्च ग्रहोऽत्र यस्य योगस्य राजयोगस्य दरिद्रयोगस्य
नेत्राब्धादिविविधयोगानाञ्च वा कास्कस्तस्य दशायां तत्फलं भवतीति ज्ञेयम् ।

तस्य योगस्य फलस्यापि बलावलं विविधप्रकारेणात्र निरूपितम् । फल-
विज्ञाने तस्य बलावलस्य ज्ञानं सुतरामावश्यकम् । तद्बलावलानुसारं च शुभाशुभ-
फलं भवति ।

तस्य बलावलस्यातिसूक्ष्मत्वं विस्तृतञ्च दृश्यते—

पूर्वं ग्रहाणां बलावलविचारश्चात्र विधीयते ।

(१) ग्रहाणां होराद्रेष्काणादिसप्तवर्गजं दशवर्गजं पौडशवर्गजं बल
कथितम् ।

इदं बल वर्गजं बल भवति ।

(२) केन्द्राधिपतयः शुभाशुभफलहीना अशुभाश्चाशुभफलहीना भवन्ति
त्रिकोणपाश्च सदा शुभा इत्यादिकं भाववलं कथ्यते ।

द्वितीयसप्तमभावौ मारुको । नवमदशमौ धर्मकर्मसूचको । नवमपञ्चमौ
विशेषधनप्रदौ इति सर्वं भावानुसारं विचार्यं भवतीति प्रकारान्तेणापि भाववल-
मुपलभ्यते ।

अश्विनीद्वितीयचरणे मकराख्यो देहो मिथुनसञ्ज्ञको जीवो मकरकुम्भमीन-
वृश्चिकतुलाकन्याकर्कसिंहमिथुनका इति राशयस्तेषां स्वामिन एव दशाधीशा
इति ।

अश्विनीतृतीयचरणे वृषा नाम देहो मिथुनं नाम जीवो वृषमेपमीनकुम्भम-
करधनुर्मेषवृषमिथुनकाश्च राशयस्तेषां पतय एव दशाधीशाः ।

अश्विनीचतुर्थचरणे कर्को नाम देहो मीनाख्यो जीवः कर्कसिंह-
कन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनाख्या राशयस्तयंपामेवाधिपा दशाधीशा इति ।

अयं प्रकार अश्विनीपुनर्वसुहस्तमूलकृत्तिकालेपास्वात्युत्तराषाढारेवतीनाम-
केषु दश नक्षत्रेषु समो ज्ञेयः ।

निम्नोक्तप्रकारश्च भरणीपुष्यचित्रापूर्वाषाढोत्तराभाद्रपदनामकेषु पञ्च
नक्षत्रेषु बोध्यम् ।

प्रथमचरणे चंपा वृश्चिको देहो मीनाख्यो जीवस्तथा वृश्चिकतुला-
कन्याकर्कसिंहमिथुनवृषमेपमीनसञ्ज्ञका राशय एषाञ्चैवाधिपा दशाधीशा इति ।

द्वितीयचरणे च कुम्भाख्यो देहः कन्यासङ्ज्ञको जीवः कुम्भमकरधनुर्म-
ेषवृषमिथुनकर्कसिंहकन्याख्या राशय एषामधिपा एव दशाया अपि स्वामिन इति ।

तृतीयचरणे तुला देहो कन्याजीवस्तुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनवृश्चिक-
तुलाकन्याख्या राशय एषां स्वामिन एव दशाया अपि स्वामिन इति ।

चतुर्थचरणे कर्काख्या देहो धनुर्नाम जीवः कर्कसिंहमिथुनवृषमेपमीनकुम्भ-
मकरधनुखाख्या राशय एषामधिपा एव दशाधिपा इति ।

एतत्सर्वं सव्यचक्रस्येति भावः ।

अत्रापि भागद्वयम् ।

यथा रोहिणीमघाविशाखाथवणाख्येषु नक्षत्रचतुष्टयेषु निम्नप्रकारेण देहजी-
वादिकं बोध्यम् ।

प्रथमचरणे कर्को देहो धनुर्जीवो धनुर्मकरकुम्भमीनमेपवृषसिंहकर्काख्या
राशय एषामधिपा एव दशास्वामिन इति ।

द्वितीयचरणे तुला देहः कन्या जीवः कन्यातुलावृश्चिकमीनकुम्भमकरधनु-
वृश्चिकतुला सञ्ज्ञका राशय एषामेवाधिपा दशाधिपा इति ।

तृतीयचरणे कुम्भोनाम देहः कन्याख्यो जीवः कन्यासिंहकर्कमिथुनवृषमेप
घनुमंकरकुम्भाख्या राशय एषां स्वामिन एव दशास्वामिन इति ।

चतुर्थचरणे वृश्चिको देहो मीनाख्यो जीवो मीनमेपवृषमिथुनसिंहकर्ककन्या-
तुलावृश्चिकसञ्ज्ञका राशय एषां स्वामिन एव दशाधीशा इति ।

एवमेव निम्नाङ्कितप्रकारेण मृगशिराद्रापूर्वाफाल्गुन्योत्तराफाल्गुन्यनुराधा
ज्येष्ठाघनिष्ठाशतभिषाख्येषु नक्षत्राष्टकेषु बोध्यम् ।

प्रथमचरणे कर्को देहो मीनसञ्ज्ञको जीवः मीनकुम्भमकरघनुवृश्चिकतुला-
कन्यासिंहकर्कान्ता राशय तेषामधीशा एव दशाधीशा इति ।

द्वितीयचरणे वृषो देहो मिथुनाख्यो जीवः मिथुनवृषमेपघनुमंकरकुम्भमीन
मेपवृषाश्च राशयस्तेषां पतय एव दशापतय इति ।

तृतीयचरणे मकराख्यो देहो मिथुनाख्यो जीवः मिथुनसिंहकर्ककन्यातुला-
वृश्चिकमीनकुम्भमकरा राशय एषामधिषा एव दशाधिषा इति ।

चतुर्थचरणे च मेपो देहो घनुराख्यो जीवो घनुवृश्चिकतुलाकन्यासिंहकर्क-
मिथुनवृषमेपाश्च राशय एषामधिषा एव दशाधीशा इति ।

क्रमशश्च मेपादीनां द्वादशराशीनां ७, १६, ६, २१, ५, ६, १६, ७, १०, ४, ४, १०
वर्षाणि दशाया बोध्यानि । एवमेषां राशीशानां राशिवदेव सूर्यादिग्रहाणां बोध्यम् ।
यथा मेपस्य भौमस्य मेपेशस्यापि ७ इति भावः ।

विशेषोऽग्रायज्ञेयः यन्नक्षत्रस्य चरणे यो नवांशानुसारं यो राशिलक्ष्म्यते तस्मा-
न्नवराशिपर्यन्तं जन्मकाले प्रश्नकाले वा मनुष्यस्य परमायुर्ज्ञेयम् ।

प्रसङ्गतोऽत्र नक्षत्रनवांशानयप्रकारोऽपि प्रोक्तः । गतनक्षत्रसङ्ख्यां त्रिभिर्दृत्वा
शेषसङ्ख्याञ्चतुर्भिर्गुणीकृत्य वर्तमाननक्षत्रचरणसङ्ख्यां युञ्जीत । तत्सङ्ख्या-
नुसारमेव मेपादिराशिभ्यः क्रमशो नवांशराशिर्विज्ञेयः ।

राशीनां पूर्णायुर्मानमपि निम्नप्रकारेण ज्ञेयम् ।

मेपसिंहघनुषां शतमिति । कर्कवृश्चिकमीनानां पञ्चशीतिरिति । मिथुनतुला
कुम्भानां त्र्यशीतिरिति । वृषकन्यामकराणां पञ्चाशीतिरिति ।

यस्मिन्नक्षत्रचरणे मानवस्य जन्म स्यात्तस्य चरणस्य गतघटीपलानि
दशावर्षसङ्ख्या गुणीकुर्यात् ततश्च पञ्चदशसङ्ख्या हरेत्तल्लब्धवर्षादिकं

लग्नेशः शुभोऽष्टमेशो नित्यमशुभ इत्यादिकं भावेशबलं भवति । तथा च लग्नेशोऽष्टमस्थः स्यादथ वा नवमस्थः स्यादिति भावेशानां भावस्थितिवशात्फले वैशिष्ट्यमवतश्चेदं भावभावेशबलमपि कथितुं शक्यते ।

पौडशवर्गेषु स्वोच्चमित्रादिस्थानसङ्ख्यावशाच्च पारिजातसिंहासनादि-
सञ्ज्ञावशादपि वर्गजं फलं भवति ।

ग्रहाणामष्टकबलमपि प्रोक्तमस्ति—

स्वोच्चमूलत्रिकोणातिमित्रमित्रादिकग्रहयोगवशात्प्राप्तं शुभं नीचातिशब्वा-
दिकग्रहयोगाप्तमशुभञ्चापि ग्रहजं बलं भवति ।

ग्रहाणां बालयुवावृद्धाद्यवस्थादोप्ताद्यवस्था जाग्रदाद्यवस्थापूर्णादिविविधा-
वस्थानुसारमपि ग्रहबलं ज्ञेयम् ।

आरोहणावरोहणादिकमपि ग्रहबलम् ।

ग्रहाणां भावस्फुटसन्धियोगस्थितिवशादपि बलं ज्ञेयम् ।

दृग्वलकालबलादिकपङ्क्त्यस्य रश्मिवलस्या चाप्यत्र विचारो विधातव्यः ।

शब्दचर्यामासचर्यादिनचर्यानुसारमपि बलज्ञानमावश्यकम् ।

धूमाद्याप्रकाशकपापशुभमित्रादिराह्वादिग्रहाणां योगायोगेनापि प्राप्तं शुभा-
शुभं बलं ग्राह्यम् ।

राशीनामपि दृष्टिवशाद्ग्रहाणां शुभाशुभबलं भवति ।

ग्रहाणां स्थानकरणादिकबलविचारोऽपि दृश्यते ।

ग्रहाणां कारकपाचकवेधकादिसञ्ज्ञयापि बलं भवति ।

सत्यत्रेताद्वापरकलियुगानां भेदेनापि बलावलज्ञानमत्र ग्राह्यम् ।

अन्यदपि यद्वलावलयंत्र शास्त्रे प्रोक्तं तत्सर्वं विचार्यैव दशाफलकथनं
महर्षिपराशरेणात्र निर्देशो विहितः ।

तथा हि चास्मिन् ग्रन्थे ।

द्रव्यकर्मगुणा यस्य स्वभावा कथिताःपुरा ।

ते सर्वे स्वदशाकाले योज्या भावदृगादिषु ॥

भावदृष्टिबलेष्टानि फलानि कथितानि च ।

भावाध्यायोक्तरव्यादिफलान्यत्रैव योजयेत् ॥'

अनेनेदमपि सिध्यति यत्पूर्वं ग्रहाणां द्वादशभावानुसारं भावेशानुसारञ्च पृथक् पृथक् फलं निरूपितं तस्यापि पाककालस्तस्य तस्यग्रहदशायामेव भवतीति निदिष्टम् ।

अत्र च व्यङ्ग्यदेशोऽपि—

यद्यद्व्यङ्ग्ययुक्तमूषिभिर्यस्य यस्य ग्रहस्य ।

कर्माजीवोऽपि तनुभूतां यश्च यश्चोदितोऽत्र ॥.

यद्भावोत्थं यदपि ग्रहजं योगजं दृष्टिजञ्च ।

तत्तत्सर्वं ग्रहबलवशाद्योजनीयं दशायाम् ॥'

जातकपारिजातकारोऽपि—

करोति यद्भावगतः स्वपाके तद्भावजन्यं त्वशुभं शुभं वा ।'

दशायाम् फलं कदा भवतीति प्रश्नेऽत्रोत्तरमाह ।

ग्रहो यदि प्रथमद्वेष्काणस्थस्तदा दशारम्भकाले एव फलं करोति ।

द्वितीयद्वेष्काणस्थः स्यात्तदा दशामध्यकाले फलप्रद इति ।

तृतीयद्वेष्काणगतश्चेत्तदा दशायाम् अन्ते फलकारकः प्रोक्त इति ।

वक्रगतियुक्तो ग्रहश्चेत्तदा पूर्वोक्तं फलं वैपरीत्ये ज्ञेयमर्थाद्यदि वक्रो ग्रहस्तु-
तीये द्वेष्काणगस्तदा तस्य फलं दशारम्भे भवति द्वितीये द्वेष्काणे दशायाम् मध्ये
प्रथमे च दशान्तकाले इति ज्ञेयम् ।'

अपि च—

शीर्षोदयराशिस्थो ग्रहो दशारम्भे पृष्ठोदयस्थो दशान्ते चोभयोदयराशि-
गच्छ मध्ये फलप्रदः ।'

१. वृ० पा० । (मुम्बई-सं०) उ० भा० १५।१६, १०० ।

२. महादेव धीनिवासः, दशाफलदर्पणम्, पृ० १, श्री मुबनेस्वरी प्रेस, रतलाम ।

३. कपिलेश्वर शास्त्री, जातकपारिजातः १८।१७, चौखम्बा संस्कृत सौरिज, बनारस ।

४. वृ० पा० (मुम्बई-सं०) पृ० भा० ३५।३१०, ३११ ।

५. वृ० पा० (काशी-सं०) ५०।८८ ।

द्वादशभावानामधिपतित्वेन पृथक्-पृथक् ग्रहाणां दशायां शुभाशुभमाह—

तथा हि । लग्नेशस्य दशा बलकारिका । द्वितीयेशस्य मृत्युकरी कष्टकरी वा । तृतीयेशस्यापि दशा । पापफलप्रदा । चतुर्थेशस्य गृहनिर्माणकरी । पञ्चमेशस्य विद्यासुखप्रदा । षष्ठेशस्य रोगकरी । सप्तमेशस्य शोकप्रदा । अष्टमेशस्य मृत्युकरी । नवमेशस्य सत्कर्मकरी । दशमेशस्य नृपाश्रयप्रदा । एकादशेशस्य लाभप्रदा । द्वादशेशस्य दशायां रोगो द्रव्यनाशो बहुकष्टञ्च भवति ।

दशाफलेऽन्यद्वैशिष्ट्यमाह—

स्वग्रहस्य उच्चत्रिकोणशुभादिवर्गगंतो बलयुतो भावेशो ग्रहः पूर्णफलं शुभं करोति ।

शत्रुनीचस्थानगो निर्वलश्च ग्रहोऽशुभं फलं करोति ।

पञ्चमेशस्य नवमेशस्य च दशातीव शुभदा ।

नवमेशयुतस्य दशमेशस्य दशा राज्यपुत्रप्रदा ।

पञ्चमेशयुक्तस्य नवमेशयुतस्य वा दशाऽपि शुभदा ।

दशमेशयुतस्य चतुर्थेशस्यापि दशा सुखप्रदा ।

पञ्चमेशयुतस्य दशमेशस्य दशा राज्यसुखधनप्रदा । दशमेशयुतस्य पञ्चमेशस्यापि दशा शुभा ।

पञ्चमेशयुतस्य दशमेशस्यापि शुभदेति ज्ञेयम् ।

चतुर्थेशयुतस्य नवमेशस्य दशाऽपि शुभा ।

पञ्चमस्थस्य दशमेशस्य दशा शुभा ।

षष्ठसप्तमयोरेकोऽधिपतिः सन् दशमस्थः दशमेशेन युतः वा स्यात्तदापि तस्य ग्रहस्य दशा शुभा । षष्ठाष्टमद्वादशाधीशा यदि पञ्चमेशयुता भवेयुस्तदा तेषामपि दशा शुभा । चतुर्थेशो दशमस्थश्चेदथ वा दशमेशश्चतुर्थस्यः स्यात्तदा तयोरपि दशा शुभा ।

पञ्चमेशदशमेशचतुर्थेशनवमेशा यद्येकत्र युता यत्र कुत्रापि स्युरयवेतयुंता वाज्ये ग्रहा स्युस्तदैषां दशा राज्यप्रदा ।

चतुर्थस्यस्य पञ्चमेशस्य दशमेशस्य वा ।

ताभ्यां युक्तस्य युक्तानां दृष्टानां वा ग्रहाणां दशा राज्यप्रदा ।

दशमस्थस्य पञ्चमेशस्य दशा सम्पत्करो । दशमस्थस्य नवमेशस्य दशा राज्यप्रदा ।

यस्मिन् भावे शुभस्वामिसम्बन्धयुत उच्चस्थो ग्रहः स्यात्तस्य दशायामत्यै-
श्वर्यं भवति ।

यद्भूग्रावेशो ग्रहः स्वराशिस्यो घनराशिस्यो वा भवति स्वभावं द्वितीयभावञ्च
पश्यति तस्यापि दशायां घनलाभो जायते ।

यस्माद्ग्रहाद्द्वादशस्यो ग्रहः स्यात्तस्य दशायां घनधायो भवति ।

यस्माच्च त्रिकोणस्याः पापग्रहाः स्युस्तस्य दशायामात्मनाशः, पुत्रहानिः,
पितुः पीडा, मनस्तापश्च भवति ।

यस्मात्त्रिकोणगाः पष्ठाष्टमेशौ सूर्यचन्द्रशनयश्च भवेयुस्तस्य दशायामपि
पुत्रपीडा, घनहानिश्च भवति ।

यस्मात्त्रिकोणगो राहुः केतुर्वा स्यात्तस्य च दशायां विदेशभ्रमणं क्लेशो,
भयञ्च भवति ।

यस्माच्च पष्ठाष्टमयोः स्वानयोर्नीचाः क्रूरा वा ग्रहाः स्युस्तस्य दशायां
शत्रुरोगनुपाणां भयं प्रोक्तम् ।

यस्माच्चतुर्यस्यः क्रूरः स्यात्तस्य दशा भूगृहक्षेत्रनाशप्रदा । भौमश्चेत्तदा
गृहदाहः पशुहानिश्च भवति ।

यदि शनिश्च स्यात्तदा हृदयशूलम् । सूर्यश्चेत्तदा राजप्रकोपः ।

राहुः स्यात्तदा सर्वस्वहरणं विषचौरादिजं भयञ्च ।

यस्माच्च दशमस्यः राहुः स्यात्तस्य दगा पुण्यतीर्थाटनप्रदा ।

यस्माद्दशमकादशनवमस्याः शुभग्रहा स्युस्तस्य दशायां विद्याधनपदसत्कर्म-
स्यातिपौरुषसिद्ध्यादीनां वस्तूनां लाभो भवति ।

यस्माच्च पञ्चमसप्तमपष्ठगाः स्वोच्चशुभग्रहा भवेयुस्तस्य दशा पुत्रदारा-
दिसम्प्राप्तिकरा नृपपूजाप्रदा च ।

यस्मिन् भावे पञ्चमैकादशदशमचतुर्थनवमलग्नपतयः स्थिताः स्फुटस्य दशा तत्तद्योगानुसारं तत्तद्भाववृद्धिकरोति ज्ञेया ।

अथ गुरुः शुक्रः शुभभावेशो वा स्थितः स्यात्तस्यापि दशा शुभैश्वर्यंकल्याणकरा देवब्राह्मणभक्तिप्रदा च ज्ञेया ।

यस्माच्च चतुर्थस्य उच्चस्त्रिकोणेशो वा स्यात्तस्य दशा बाहनग्रामलाभप्रदा पशुवृद्धिकरो च ज्ञेया । अत्र यदि चन्द्रः स्यात्तदा घृतादिरसलाभः प्रोक्तः । पूर्णचन्द्रे च निविप्राप्तिर्मणिसञ्चयो वा प्रोक्तः । शुक्रश्चेत्तदा मृदङ्गवाद्यगानादिपुरस्कारो भवति । गुरुः स्यात्तदान्दोलिकालाभः ।

यत्र लग्नेशदशमेशनवमेशोच्चशुभग्रहयोगः स्यात्तस्य दशा सर्वोत्कर्षमहैश्वर्यसाम्राज्यादिमहत्फलप्रदा ।

एवं भावभावेशयोगानुसारं फलमुक्त्वा ग्रहाणामुच्चनीचादिसञ्ज्ञानुसारं फलमाह ।

अत्रैवं नक्षत्रदशा ग्रहाणां परमोच्चोच्चपूर्वापरत्रिकोणस्वगृहस्थमित्रस्थानमित्रस्थतास्फालिकमित्रस्थोदासीनस्थशस्त्रघिसन्नुनीचतत्पूर्वापरपरमनीचनीचशत्रुवर्गस्थपापयुक्तस्ववर्गस्थत्रिकोणकेन्द्रस्थयुद्धपराजितपरमास्तादिसञ्ज्ञायुतानां स्वगुणानुसारं शुभाशुभं फलं ज्ञेयम् ।

स्पष्टव्याख्यानमाह—

पद्वलैक्ययुक्तस्य परमोच्चस्य च दशा सम्पूर्णख्या सा च राज्यभोग्यशुभफलकरी ।

उच्चस्य बलयुतस्य च ग्रहस्य दशा पूर्णख्या बहुलैश्वर्यप्रदा किञ्चिद्भोग्यकरा चेति प्रोक्ता ।

परमनीचस्य दुर्बलस्य च दशा रिक्ताख्या रोगघ्नहानिर्मृत्युभयप्रदा ।

अत्युच्चातिनीचयोर्मध्यगस्य ग्रहस्य दशावरोहिणीनाम्नी प्रोक्ता । मित्रस्थोच्चस्य च दशा मध्याख्या साधारणशुभफलप्रदा ।

परमनीचात्परमोच्चान्तगतस्य ग्रहस्य दशा चारोहिणी नाम्नी प्रोक्ता ।

नीचस्य शत्रुनवांशस्थस्य च दशाऽधमाख्या भयकष्टदुःखप्रदा ज्ञेया । एवमेता दशा नामानुरूपं फलप्रदा भवन्ति ।

पुनरपि गुरुनवमेशयोर्योगेन फले वंशिष्ट्यमाह—

योगदृष्टि केन्द्रगृहादिभिः यदि गुरोर्नवमेशस्य वा सम्बन्धः स्यात्तदा तद्योग-
विशिष्टानामपि ग्रहाणां दशा भाग्यवृद्धिकरा । जन्मकाले भाग्ययोगादिकलदो
ग्रहश्च यदा मार्गी भवति तदैव शुभफलप्रद इति ज्ञेयम् । एवमेवान्येषामपि
ग्रहाणां बलावलानुसारं तारतम्येन शुभाशुभं फलं प्रोक्तम् ।

केन्द्रपणफरापोक्लिमभावानां योगेनापि तारतम्येन पूर्णमध्याल्पफल
बोध्यम् ।

नैसर्गिकाणां तात्कालिकमित्रग्रहाणामन्यदंशायां सर्वे ग्रहाः शुभफलप्रदाः ।
शत्रुग्रहाणाञ्चान्तदंशायामशुभफलकरादचेति भावः ।

(इ) चरदशाफले विशेषः—

चरदशाफले द्वादशराशीनां दशायां तेषामन्तदंशायाञ्च फलमाह ।

दशाधीशो ग्रहो यस्मिन् राशौ स्थितस्तत आरभ्य द्वादशराशीनामन्तदंशा
ज्ञेया । तत्र यो राशिः स्वस्वामियुतो मित्रयुतो वा तस्मिन् राज्यादिसम्पत्प्राप्ति-
ज्ञेया । यत्र पापो नोचः शत्रुस्थो वा स्यात्तत्राशुभं फलं वाच्यम् । यत्राष्टकवर्गीय-
शुभचिह्नबाहुल्यन्तत्र शुभम् । यत्राशुभबाहुल्यन्तत्राशुभम् ।

स्वस्वभावक्रमेणापि (तनुधनसहजादिक्रमेणेति भावः) पुत्रदारादिकानां
शुभाशुभं बोध्यम् । यथा पुत्रचिन्तायां पञ्चमस्थानं पुत्रलग्नमवबुध्य ततश्च
द्वितीयस्थानात्पुत्रघनचिन्ता तृतीयस्थानात्पुत्रभ्रातृणां चिन्ता चतुर्थत्पुत्रमातृचिन्ता
पञ्चमात्पुत्रविद्यादिचिन्ता चेत्यादिकं सर्वं विचार्यमेवमेव मातृपितृदारादिकाना-
मपि ज्ञेयम् ।

ग्रहाणां राशीनाञ्च यद्वात्वादिकं प्रोक्तन्तस्य लाभालाभादिकं तेषां ग्रहाणां
राशीनाञ्च दशायामेव ज्ञेयम् ।

एवमेवेष्टानिष्टस्वानभेदाच्छुभपापग्रहदशाभेदाच्छुभपापग्रहयोगाञ्च यत्कि-
मपि शुभाशुभं प्रोक्तन्तस्य फलमपि तत्तद्ग्रहराशिदशास्वेव बोध्यम् ।

ग्रहवद्राशिदशायामपि द्वादशराशीनामन्तदंशादिकं प्रोक्तम् ।

पुनरपि फले वंशिष्ट्यमाह—

तेषां भावानां स्यामिनः कारका वा केन्द्रत्रिकोणस्यास्तेषां दशायां तत्तद्भावानां वृद्धिः ।

येषां भावानाञ्च कारकादयो दुष्टस्थानस्था (पष्ठाष्टमद्वादशस्था इति भावः) तेषां भावानां हानिरिति ।

यस्माद्भावाद् द्वितीये लाभे तृतीये चतुर्थे दशमे चतुर्थे वा ग्रहा अथवा यद्भावनायो भावं पश्यति यद्वा यस्य भावस्य स्वामी बलवानुच्चस्थो वा तद्भावपुष्टिमाहुः ।

वैपरीत्ये यद्भावेशः शत्रुस्थो नीचः पापो वा तद्भावहानिरिति ज्ञेया ।

भावेशाश्रितराशीशोऽपि यदि ग्रहः पष्ठाष्टमभावस्थो भावेशश्च स्वभावं न पश्यति चेत्तदापि तद्भावहानिरिति । लग्नेश्च परमोच्चस्थे लग्ने च शुभयुते दृष्टे वा शतमायुर्योगो भवति ।

द्वितीय नवमैकादशमभावचतुष्टये बलयुते सति सम्पूर्णधनागमयोगः प्रोक्तः । मनुष्यश्च कुवेरवदादयो भवति ।

लग्ने लग्नेश्चतुर्थेशयोगेऽववाहनादि लाभः । अथ शुक्रश्चेत्तदान्दोलिकाप्राप्तिः । गुरुश्चेत्तदा गजवाहनलाभ इति विशेषेण बोध्यम् ।

विशेषयोगमाह—

केन्द्रैकादशद्वितीयलग्नत्रिकोणतृतीयस्थानेषु लग्नेश्चतुर्थेशयोगे लग्नेऽपि लग्नेश्चन्द्रयोगे वा लग्ने चन्द्रे चन्द्रराशौ च लग्नेश्च सति वैतयोर्भाग्यकेन्द्राश्रितयोर्वा सति द्वौ दुःस्थानगो भूत्वा स्वभावं पश्येतान्तदा दीनवंशसमुत्पन्नोऽपि मनुष्यश्चतुर्वाहनयुतो नृपो भवतीति ज्ञेयम् ।

(उ) चरदशाफलकथनम् ।^१

चरदशाया अपि विशोत्तरीकालचक्रदशाफलवद्दिशेण फलमत्र ग्रन्थकारेणाङ्कितम् । इयं दशा लग्नमारभ्य द्वादशभावानायायुर्वर्णानुरूपं प्रोक्ता । अथ चात्र यदि दशाप्रदराशितोऽष्टमपञ्चमनवमभावेषु पापग्रहश्चेत्तदा सा दशा दुःखप्रदा

ज्ञेया । यदि च तृतीयपष्ठमभावगतः पापग्रहः स्यात्तदा तद्दशायाञ्जयसुखादिकं वाच्यम् । अथ चात्र तृतीयपष्ठमभावगतः शुभग्रहो भवेत्तदा पराजयादिकमशुभं प्रोक्तम् । दशाप्रदराशितः एकादशभावगतः पापः शुभो वा ग्रहः स्यात्तदा तु शुभमेव फलम् ।

अथ च यदि दशाप्रदराशिः शुभग्रहयुतश्चेत्तदा शुभं फलम् ।

अशुभग्रहयुतः स्यात्तदा चाशुभं फलमिति विशेषेण ज्ञेयम् ।

अत्र विशेषमाह—

यदि दशाप्रदराशिः शुभः परञ्चात्र पापग्रहयुतिस्तदा पूर्वं शुभं पश्चादशुभं फलं वाच्यम् । एवं यदि दशाप्रदराशिः पापः परञ्चात्र शुभग्रहयुतिस्तदा पूर्वं पापफलं पश्चाच्छुभफलं वाच्यम् । दशाप्रदराशिरपि पापोऽत्र ग्रहोऽपि पापः स्यात्तदा सदा चात्र पापफलमेव वाच्यम् ।

एवं शुभराशौ शुभग्रहयोगे सदा शुभं फलं ज्ञेयम् ।

अथ च शुभराशिः शुभपापग्रहयुतश्चेत्तदा पूर्वं कष्टं पश्चात्सुखं वाच्यम् । एवमेव पापराशिः पापशुभयुतः स्यात्तदा पूर्वं सौख्यं पश्चात्कष्टमिति बोध्यम् ।

अत्र विश्लेषणमाह—

द्वितीयपञ्चमचतुर्थभावेषु राजप्रीतिजयसौख्यारोग्यादिकं वाच्यम् । नवमभावेऽपि शुभयुते सति धर्मबुद्धिगुरुजनसौख्यादिकं प्रोक्तम् । तृतीयस्थे पापे शत्रुजयो ज्ञेयः । चतुर्थस्थे पापे स्थानहानिः, सप्तमस्थे पापे स्त्रीकष्टं दशमस्थे कीर्तिहानिः, नवमस्थे पितृबीडनमित्यादिकञ्चात्र ज्ञेयम् । एषु शुभग्रहयोगे सौख्यं वाच्यम् केन्द्रस्थानेष्वपि शुभग्रहेषु लाभशत्रुजयादिकं ज्ञेयम् ।

अत्र विशेषः—

जन्मकालग्रहस्थित्यनुरूपं दशाकालेऽपि गोचरवशाद्ग्रहस्थितौ सत्यां द्वयोस्तारतम्येन फलं वाच्यम् । यथा हि यदि जन्मकालेऽपि राशिः शुभग्रहयुतस्तथा दशाभोगकालेऽपि गोचरवशात्स राशिः शुभग्रहयुतस्तदा पूर्णं शुभं फलं वाच्यम् ।

यदि च जन्मकाले राशिः, पापयुतो गोचरेऽपि पापाक्रान्तस्तदा पूर्णपापफलं बोध्यम् । मिश्रे मिश्रफलं ज्ञेयम् ।

यश्च दशाप्रदराशिः शुभग्रहयुतस्तस्य च पश्चादपि शुभग्रहः स्थितस्तदा तस्य दशा शुभप्रदा बोध्या । अन्यथा चाशुभं फलं वाच्यम् । यदराशितः पञ्चमे नवमे शुभग्रहाः स्युस्तस्य राशेर्दशायामपि शुभं फलं ज्ञेयम् । अन्यथा पापग्रहाः स्युस्तदा पापफलं वाच्यम् ।

राशीनां वाधास्थानान्यधिकृत्य फलमाह—

मेपकर्कतुलामकराणां चरराशीनां क्रमेण कुम्भवृषिहृद्विचक्राख्या राशयो वाधास्थानानि प्रोक्तानि दशाप्रदराशीशाक्रान्तराशी वाधास्थानेषु वा पापग्रहयुतो महाशोकबन्धरोगादिकं पापफलं प्रोक्तम् ।

अत्रापवावमाह—

अथ च दशाराशिः स्वोच्चग्रहयुतश्चेत्तदा तथापि शुभं फलम् । यश्च राशि-ग्रहसून्यस्तस्य दशायां फलमपि दुःखप्रदमिति बोध्यम् ।

दशाराशितः पष्ठाष्टमद्वादशभावा एव वाधास्थानानि भूत्वा राहुयुता भवेयुस्तदा तद्दशायां प्रस्थानबन्धननृपभयशत्रुपीडादिकमशुभं फलं प्रोक्तम् । दशा-प्रदराशिर्येदिशनिरविराहुमङ्गलादिपापग्रहयुतश्चेत्तदा तदन्तर्दशायां राजकोपाद्धा-निर्भयञ्च वाच्यम् । दशाप्रदराशितस्तद्वाशीशाद्वा पञ्चमे नवमे वा नीचपापग्रहयुते मृत्युभयं प्रोक्तम् । अन्यथा स्वोच्चग्रहयुते तु सौख्यं नगरग्रामाधिपत्यं धनपुत्रसौ-भाग्यादिकं सेनापत्यादिकञ्च शुभं फलं ज्ञेयम् ।

दशाप्रदराशीशो गुरुदृष्टः शुभराशिगश्च स्यात्तदा तद्दशायां धनपुत्रमङ्गल-प्राप्त्यादिकं प्रोक्तम् ।

ग्रहाणां शत्रुराशिवर्णनमाभित्य फलमाह—

वृषतुलामशकुम्भमिथुनाख्या राशयः सूर्यस्य, वृश्चिकतुलाकुम्भाख्या चन्द्रस्य, कुम्भमोनमिथुनतुलाकन्याख्या भीमस्य, कर्कमीनवृश्चिककुम्भाख्या बुधस्य, वृषतुला

मिथुनकन्याख्या गुरोः, सिंहवृश्चिकककंधनुराख्या शुक्रस्य मेघसिंहधनुर्वृश्चिकक-
र्कश्च शनेः क्रमेण शत्रुराशयो बोध्याः । सूर्यादिग्रहणामेषु शत्रुराशिषु योगे सति
चाशुभं फलं वाच्यम् ।

राजयोगकारकग्रहानुसारं फलमाह—

ये राजयोगप्रदाः शुभग्रहमध्यस्थाश्च वा भवेयुरथवा येभ्यो द्वितीयचतुर्थ-
भावस्थाः शुभग्रहाः स्युस्तेषां ग्रहाणां दशा शुभफलदा । शुभग्रहद्वयमध्यगः पापग्रहोऽ
पि शुभफलप्रदो वाच्यः ।

शुभग्रहस्य मध्ये शुभग्रहदशा शुभा प्रोक्ता । यस्य ग्रहस्य पञ्चमनवमभा-
वस्थः शुभग्रहस्तस्यापि दशा शुभप्रदा । यस्य ग्रहस्य दशारम्भे दशान्ते च मित्र-
ग्रहस्य शुभराशेर्वा दशा भवेत्तस्यापि ग्रहस्य दशा शुभफलप्रदेति ज्ञेयम् । यस्य
दशारम्भात्पञ्चमनवमस्थः शुभग्रहोऽथ वा शुभराशौ शुभग्रहस्य दशान्तरं भवेत्त-
स्यापि फलं शुभम् । शुभराशौ पापदशारम्भोऽपि शुभः । शुभराशौ शुभदशार-
म्भस्त्वतीव शुभ इति स्वतः स्पष्टम् । दशारम्भे पापराशिश्चेदथवा तस्य
राशेः स्वामी नीचादौ स्थितः स्यात्तदा तद्दशायां भाग्यहानिर्ज्ञेया ।

यद्राशौ राशितो वा पञ्चमनमस्थो नीचग्रहोऽथवा राशीश्वरो वा नीचो
नीचयुतो वा स्यात्तद्दशायां धनधान्यादिकहानिरोगभयञ्च वाच्यम् ।

राहुकेत्वोर्विशेषमाह—

कूम्भराशितो राहोर्वृश्चिकाञ्च केतोः राशिचतुष्टयान्तं स्वस्थानं
प्रोक्तम् ।

तद्राशिषु राहुकेत्वोः स्थितिवशात्तद्राशीनां दशासु शुभं ज्ञेयम् ।

यस्य ग्रहस्य दशा शुभा प्रोक्ता स ग्रहो यदि मारकराशिस्योऽथवा
यद्राशौ दशान्तः स्यात्तत्र शुकेण चन्द्रेण युते दृष्टे वा तद्दशायां राजकोपाद्धनक्षय
इति ज्ञेयम् ।

शत्रुराशौ राहुणा दृष्टे युते वापि पूर्वोक्तं फलं बोध्यम् । शनिदशायां
मकरराशिदशायां वा पूर्वोक्तं फलं न भवतीति विशेषः ।

राहोर्दशान्ते सर्वस्वनाशमरणवन्धनदेशस्यागकष्टादिकं ज्ञेयम् । यदि राहुतः पञ्चमनवमस्थः पापश्चेत्तदा तु निश्चयेन दुःखं ज्ञेयम् ।

राह्यादिपापग्रहाकान्तराशीनामपि दशासु पूर्वफलं प्रोक्तम् । राशिदशारम्भे मारकग्रहयुतिश्चेत्तदापि न शुभं फलम् । अत्र राहुणा योगे तु बन्धनं धननाशश्च वाच्यः । यत्र कुम्भापि दशारम्भे राहुश्चेत्तदा तद्भावहानिर्वोद्ध्या । यथा द्वितीयभावस्थे धननाश इति ।

चन्द्रशुक्रयुते द्वादशभावे राजकोपेण धननाशो भवति प्रोक्तः ।

केतुमङ्गलयुतिश्चेत्तदा मरणमग्निभयञ्च वाच्यम् ।

दशारम्भे चन्द्रशुक्रयुतिद्वितीयभावे चेत्तदा राज्यलाभः ।

अर्गलाविचारेण चरदशाफलमाह—

एवमर्गलाविचारेणाऽपि शुभाशुभं फलं ज्ञेयम् । अर्थादस्य ग्रहस्य राशेः शुभागंलायां शुभः पापो वा ग्रहस्तिष्ठेत् तेन दृष्टं लग्नं प्रबलं भवति ।

(अत्र लग्नशब्देन राशिग्राह्यः) तद्दशायां शुभं वाच्यम् ।

यद्वराशिर्विपरीतागंलायुतश्चेदथ वा शुभग्रह दृष्टो न स्यान्तद्दशायामशुभं ज्ञेयम् । शुभग्रहदृष्टे सति शुभं फलं भवति ।

(ऋ) दशाफलभेदद्वयकथनम्—

ग्रहाणां दशायां अपि प्रकारद्वयेन फलमुपलभ्यते ।

साधारणविशिष्टभेदेन । स्वभावतो ग्रहस्य यत्फलं प्रोक्तं तत्साधारणमित्युच्यते । स्थानस्थितिवशाच्च यत्फलं कथ्यते तद्विशिष्टाख्यं निगदितम् ।^१

(लृ) सूर्यादिग्रहाणां क्रमेण दशाफलकथनम्—

तत्रादौ सूर्यफलम्—

स्वोच्चः परमोच्चः स्वस्थः केन्द्रात्रिकोर्गकादशाभावगो मूलत्रिकोणस्थो नवमेशेन दशमेशेन वा युतः पङ्कलयुतः स्ववर्गादिस्थितः सूर्यश्चेत्तदा महासील्य-धनलाभराजसन्मानाश्वान्दोल्यादिकप्राप्तिर्भवति ।

१. बृ० पा० (काशी-सं०), पृ० ३४७ ।

१. बृ० पा० (मुम्बई-सं०) पू० भा० ३६।१-८६ ।

पञ्चमेशेन युते सति पुत्रलाभो द्वितीयेन युते सति गजान्तंश्वर्यलाभश्चतुर्थेन युते तु वाहनत्रयप्राप्तिर्नृपकृपया सेनापतिश्च भवति । सुखधनवस्त्रवाहनादिकलाभश्च प्रोक्तः ।

नीचः पष्ठाष्टमद्वादशभावगो निर्वलः पापयुतेक्षितो पष्ठाष्टमद्वादशभावपतियुतो राहुकेतुयुतो वा स्यात्तदा सूर्यस्य दशायां धनधान्यनाशराजदण्डमहापीडाज्वरप्रकोपप्रवासापमृत्युमयचौरसर्पघ्नणभीतिशयः क्षयादिकञ्च प्रोक्तम् । पितृनाशमनस्तापजनद्वेषादिकमपि भवति । गृहे चाशुभञ्ज्नेयम् । अत्र सूर्यो यदि शुभग्रहदृष्टश्चेत्तदा क्वचित्सुखप्राप्तिरपि ज्ञेया । पापदृष्टश्चेत्तदा सर्वमशुभमेव प्रोक्तम् ।

चन्द्रफलमाह—

चन्द्रोऽपि सूर्यवत्पूर्वोक्तप्रकारेणोच्चादिवर्गस्थः केन्द्रत्रिकोणलाभगः शुभग्रहदृष्टो युतो वा पूर्णबलान्वितः स्यात्तदा तस्य दशायां भाग्यवृद्धिधनैश्वर्यादिलाभराजप्रीतिवस्त्रवाहनादिलाभपुत्रसुखराजदशनराज्यलाभादिकं प्रोक्तम् । यत्नात्कार्यसिद्धिर्गृहेशुभकार्याणि भवन्ति । अश्वान्दोल्यादिलाभः श्वेतवस्त्रप्राप्तिश्च ज्ञेया । चन्द्रे द्वितीयस्थे चोच्चस्थे स्वस्थे वा सति विविधंश्वर्यधनलाभो भाग्यवृद्धिमहत्सुखञ्च ज्ञेयम् । राजसम्मानं विद्याप्राप्तिश्च भवति ।

क्षीणे नीचे चन्द्रे धनहानिः प्रोक्ता । पष्ठाष्टमद्वादशभावगे सबले सति क्वचित्सौख्यं धनलाभश्च ज्ञेयः । पापयुते दुर्बले तु राजद्वेषो, मनोव्यथा धनधान्यनाशदञ्ज्नेयः शरीरपीडामातृकृष्टमपि बोध्यम् ।

भौमदशाफलम्—

पूर्वोक्तसूर्यचन्द्रवदुच्चादिराशिस्थे केन्द्रत्रिकोणलाभगे शुभयुते दृष्टे वा बलवति च भीमे राज्यभूमिधनधान्यवाहनवस्त्राभूषणादिकस्य लाभो राजसम्मानञ्च प्रोक्तम् । विदेशे स्थानलाभः, सोदराणां सुखप्राप्तिश्च ज्ञेया । केन्द्रेण तृतीयस्थे वा पराक्रमेण धनाप्त्युद्धे शत्रुजयश्च प्रोक्तः । स्त्रीपुत्रधनराजसम्मानादिकस्य प्राप्तिश्च बोध्या । दशादौ सुखप्राप्तिर्दशान्ते किञ्चित्कष्टमित्यत्र विशेषोऽपि ज्ञेयः ।

नीचादिराशिगे पष्ठाष्टमद्वादशस्थे दुर्बले पापदृष्टे युते वा सति चाशुभं फलं प्रोक्तम् ।

राहुदशाफलम्—

पूर्ववद्राहोरप्युच्चादिराशिस्ये (अत्र राहोर्वृं पराशिवच्च सञ्ज्ञकः । केतोश्च वृश्चिक इति ग्रन्थान्तरेषु राहमिथुनं केतोश्च घनुरिति प्रोक्तम् । अत्र राहोमिथुनं केतोश्च घनुरिति मूलत्रिकोणं ज्ञेयम् । राहोः कन्या केतोर्मौनमिति स्वगृहे प्रोक्ते) राहोः स्वगृहं कुम्भमपि लिखितम् ।^१ बहुसौख्यं घनधान्यादिप्राप्तिः मित्रप्रभुवशाच्छुभं वाहनपुत्रवस्त्रालङ्कारादिलाभो विदेशे राजसम्मानञ्च प्रोक्तम् । शुभयुक्ते दृष्टे योगकारकसंयुक्ते केन्द्रत्रिकोणतृतीयैकादशान्यतमस्थानगे शुभराशिगे वा महाराजप्रसादेन सर्वसम्पत्सुखाप्तियंवनराजसम्मानं गृहे कल्याणञ्च ज्ञेयम् ।

अष्टमस्थे द्वादशस्थे वा कष्टञ्ज्ञेयम् । पापग्रहेण मारकग्रहेण वा युते नीचराशिगे वा स्थानभ्रंशो मनोव्यथा । स्त्रीपुत्रनाशः कुत्सितभोजनाप्तिश्च ज्ञेया ।

अत्र विशेषः—

दशादौ शरीरपीडाधनधान्यनाशश्च ज्ञेयः । दशामध्ये सौख्यं स्वदेशघनाप्तिस्तथा दशान्ते कष्टं स्थानभ्रंशो मनोव्यथा च प्रोक्ता ।

गुरुदशाफलम्—

पूर्ववदुच्चादिराशिस्ये केन्द्रलाभत्रिकोणादिस्ये च महत्सौख्यं राजसम्मानं गजादवादिप्राप्तिर्देवब्राह्मणपूजनं स्त्रीपुत्रादिसौख्यं वाहनवस्त्रादिलाभो यज्ञयागादिकर्मसिद्धिर्वैशान्तश्च^४णादिकं महाराजप्रसादेनेष्टसिद्धरान्दोलिकादिप्राप्तिः कल्याणं महत्सुखमन्नदानञ्च प्रोक्तम् । नीचास्तादिके च स्थिते पष्ठाष्टमस्थे पापयुक्ते दृष्टे वा स्थानभ्रंशो मनस्तापं पुत्रपीडा पक्षादिघनहानिस्तोययात्रादिकं महद्भयञ्च बोध्यम् ।

अत्र विशेषः—

दशादौ कष्टफलं चतुष्पादजोवलाभस्तथा मध्येऽन्ते च सुखं राजसम्मानं वैभवादिप्राप्तिश्च बोध्या ।

शनिदशाफलम्—

शनिरपि स्वोच्चादिराशिगे तृतीये चैकादशे वा स्थिते सति राजसम्मान-
वैभवैश्वर्यसत्कीर्तिविद्यावादविनोदादिकस्य लाभो ज्ञेयः । महाराजप्रसादेन गज-
वाहनभूषणाप्तिः सेनाधीशान्महत्सुखञ्च प्रोक्तम् । राज्यलाभो गृहे कल्याणं स्त्री-
पुत्रादिलाभश्च बोध्यः । पष्ठाष्टमद्वादशस्थे नीचेऽस्तङ्गते वा विपशस्त्रादिपीडा
स्थानभ्रंशो महद्भयं पितृमातृवियोगः स्त्रीपुत्रादिपीडनमनिष्टं राजवंपम्यकार्यञ्च
बोध्यम् । शुभयुक्तेक्षिते योगकारकसंयुक्ते केन्द्रत्रिकोणलाभगे धनुर्मनिराशिगते वा
शनी राज्यलाभो महोत्साहो गजाश्ववस्त्रादिप्राप्तिश्च कथिता ।

बुधदशाफलम्—

पूर्ववत्स्वोच्चादिराशिस्थे केन्द्रलाभत्रिकोणगे च बुधे धनधान्यसर्कीर्तिज्ञान-
महत्सुखनृपप्रीतिसुकर्मगुणवृद्धिपुत्रदारादिसौख्यं देहारोगादिकप्राप्तिश्च प्रोक्ता ।
व्यापारेण धनागमः क्षीरेण भोजनञ्च बोध्यम् ।

शुभदृष्टियुक्ते नवमेऽंशेऽन्ते दशमस्थे सति बुधस्य दशा सम्पूर्णफलदा बल-
वती च प्रोक्ता ।

पापग्रहयुक्ते दृष्टे वा राजद्वेषमनोव्यथाबन्धुजनविरोधविरोधविदेशगमनकल-
हमूत्रकृच्छ्रादिकं परप्रेष्यञ्च प्रोक्तम् । पष्ठाष्टमद्वादशस्थे सति लाभ भोगधना-
दिनाशवातपीडापाण्डुरोगकृपिगोभूमिनाशनृपचौराग्निभयादिकञ्च बोध्यम् ।

अत्र विशेषः—

दशादौ धनधान्यविद्यालाभमहत्सुखादिकं पुत्रकल्याणसम्पत्तिः सम्मार्गेण
धनाप्तिश्च ज्ञेया । दशामध्ये राजसम्मानं दशान्ते च दुःखमिति प्रोक्तम् ।

केतुदशाफलम्—

स्वोच्चादिस्थे केतौ (केतुर्वृश्चिकस्थ उच्चो मिथुनस्थो मूलत्रिकोणी
मीनस्थः स्वगृहीति पूर्वोक्तम्) केन्द्रलाभत्रिकोणस्थे शुभराशिस्थे शुभवर्गस्थे वा
देशग्रामाधिपत्यं स्त्रीपुत्रवाहनचतुष्पादजीवादिकलाभो देशान्तरप्रयाणमन्यदेशे च
सौख्यं प्रोक्तम् । तृतीयैकादशपष्ठान्यतमभावस्थे सुखं राज्यञ्च प्रोक्तम् । मित्रन-

वांशस्थे गजाश्वादिलाभश्च ज्ञेयः । द्वितीयाष्टमद्वादशान्यतमभावगे पापदृष्टे
युते वा शूद्रसङ्गो निगड्वन्धुनाशः स्थानभ्रंशो मनोव्यथा नानारोगपीडा च ज्ञेया ।

अत्र विशेषः—

दशादौ राजयोगा दशामध्ये महद्भयं दशान्ते दूराटनं शरीरपीडा च
ज्ञेया ।

शुक्र दशाफलम्—

पूर्ववदुदच्चादिस्थे केन्द्रादिगे राज्याभिषेकगजाश्वपशवादिलाभो नित्यमिष्टा
न्तभोजनं वस्त्रभूषणादिकस्य प्राप्तिरखण्डमण्डलाधोश राजसम्मानं मृदङ्गवाद्यघोषो
गृहलक्ष्मीप्राप्तिश्च वोध्या ।

त्रिकोणस्थे मीनस्थे च सति राज्यार्थगृहसम्पत्प्राप्तिर्विवाहोत्सवैश्वर्यपुत्र-
कल्याणोष्टबन्धुसमागमादिकं सेनाधिपत्यं नष्टराज्याद्धनप्राप्तिर्गृहे गोधनसङ्ग्र-
हश्च प्रोक्तः । षष्ठाष्टमद्वादशनीचान्यतमभावस्थे स्त्रीपुत्रादिपीडात्मबन्धुजनवियो-
गादिकं ज्ञेयम् ।

नवमेशदशमेशत्वेन लग्नस्थे चतुर्थस्थे वा सति शुक्रस्य दशायां देशग्रामा-
धिपत्यं देवालयतडागादिपुण्यकर्मसङ्ग्रहोऽन्नदानं नित्यमिष्टान्तभोजनमुत्साहः
कीर्तिः सम्पत्तिः स्त्रीपुत्रधनैश्वर्यप्राप्तिर्महत्सौख्यञ्च वोध्यम् । एवमेव शुक्रस्या
न्तर्दशाया अपि फलं ज्ञेयम् ।

अत्र विशेषः—

शुक्रस्य द्वितीयेशत्वे सप्तमेशत्वे वा दशायां शरीरपीडा ज्ञेया । अस्य शान्ति-
रप्यत्रैवोक्ता । मृत्युञ्जयमन्त्रजपो रुद्रीपाठो गोदानं महिषीदानं वा कार्यम् । अनेन
जपदानादिकेनारोग्यं भवतीति भावः ।

दशानामन्तर्दशानां प्रत्यन्तर्दशानामप्येवं बलाबलानुसारं फलं वाच्यम् ।
अयमेव प्रकारः सर्वत्र । अन्यच्च विस्तारभयादत्र न निरूप्यते ।

(ए) कालचक्रदशाफलम्—

इयं दशा पूर्वं भगवता शङ्करेण पार्वतीं प्रति प्रोक्ता । अस्या महिमा चात्र दृश्यते । ग्रन्थकारेण सारमुद्धृत्य लघुमार्गेणात्र फलप्रकारो दक्षितः ।

फलप्रकारमाह -

नवांशानुसारं फलनिरूपणम् ।

मेपनवांशके चोरो भवति, वृषांशे श्रीमान्, मिथुनांशे ज्ञानी, कर्कांशे राजा, सिंहांशे राजसः, कन्यांशे पण्डितः, तुलांशे राजमन्त्री, वृश्चिकंशे निर्धनो, धनुरंशे ज्ञानी, मकरांशे पापः, कुम्भांशे व्यापारो, मीनांशे च धान्यवान् भवतीति क्रमेण बोध्यम् ।

ग्रहाणामुदयानुरूपं फलमाह—

सूर्यस्योदये राज्यं प्राप्नोति चन्द्रस्योदये कृषिकरो भवति । भीमस्योदये शूरो भवति । बुधस्योदये विमलबुद्धियुतः पण्डितो जायते । गुरुशुक्रयोः उदये तु राज्यं मवाप्नोति । शनैरुदये च चोरो भवति ।

देहजीवफलमाह—

अत्र देहजीवसमायोगः पापग्रहयोगः फलमपि दुःखम् । शुभग्रहयोगे शुभं फलं प्रोक्तम् । अर्थात्पापग्रहयोगे मरणादिकं ज्ञेयम् । शुभग्रहयोगे भूषणादिकस्य पुत्रदारादिकस्य च लाभो भवति । अर्थात्पापक्षेत्रदशायोगे देहजीवो दुःखितो भवतः । शुभक्षेत्रदशायोगे तु हर्षितो कथितो ।

यत्र स्थनेषु देहजीवसमायोगे भीमसूर्यशन्यादीनामेकस्य ग्रहयोगः स्मात्तदा मरणं भवति बहुग्रहयोगे तु का कथा । यत्र जीवो देहयोगयुतः पापग्रहैर्गुणैश्च तद्दशायां मरणं वाच्यम् । केवले देहयोगे महायोगे महावाधा ज्ञेया । जीवयोगेऽपि सति मरणं वाच्यम् । जीवे यदा गुरुयोगस्तत्र च राहोर्बक्रस्य शनैः सूर्यस्यापि स्थितिर्भवेत्तदा मृत्युकालो ज्ञेयः । अस्य शास्त्रविधानेन शान्तिः कार्या ।

शुभयोगमाह—

यदा जीवस्य गुरुणा योगो देहस्य च चन्द्रगुरुशुक्रबुधाद्यैः शुभग्रहैर्योगस्तदा सौख्यं, रोगमृत्युनाशश्च वाच्यः ।

त्रिविधिगतिमाश्रित्य फलमाह—

माण्डूकीमकंटोसिंहावलोकवतीति नाम्ना त्रिधा गतिः प्रोक्ता । अत्र-माण्डूक्यां गत्यां मण्डूकवदुत्पुवनमग्रे गमनं भवति । मकंटायां गत्यां मकंटवत्पृष्ठतो गमनम् । सिंहावलोकने गत्वा पुनरागमनं भवति यथा सिंहोऽग्रे गत्वा पुनः पश्चात्पश्यतीति भावः । अत्रायं भावः । यदा पृष्ठराशितश्चतुर्थराशौ पञ्चमराशितस्तृतीयराशौ गमनं भवति सा गतिर्मण्डूकीति कथ्यते । एतत्फलं रोगकारणम् ।

यदा च पञ्चमराशितश्चतुर्थराशौ चतुर्थराशितश्च तृतीयराशौ गमनं भवति सा मकंटौ गतिः कथ्यते । तस्या फलं महद्भयं प्रोक्तम् ।

यदा च द्वादशमीनराशितोऽष्टमवृश्चिकराशौ नवमधनुषश्च प्रथमेषराशौ च गमनं भवति सा सिंहावलोकननाम्ना गतिः कथ्यते । तत्फलं मरणं वाच्यम् ।

विश्लेषणपूर्वकगतिफलमाह—

कन्यातः कर्कटे गमने सिंहान्मिथुने च माण्डूकीगत्यां रोगो भवति । मीनाद्वृश्चिके धनुषश्च मेषे गमने सति सिंहावलोकनगतावपि रोगो भवति । सिंहावलोकनगता माण्डूकगत्याञ्चापमृत्युर्भवति । मीनाद्वृश्चिके गमने सति ज्वरो वाच्यः । कन्यातः कर्कटे तु मातृबन्धुविनाशनम् । सिंहान्मिथुने च स्त्रियो व्याधिभयम् । कर्कटास्सिंहगमने देहवधः । धनुषश्च मेषगमने पितृवन्धमरणं प्रोक्तम् ।

पुनरपि फलमाह—

कन्यातः कर्कटगमने पूर्वभागे महत्फलम् । उत्तरभागे चोत्तरदेशमाश्रित्य सौख्येन यात्राप्राप्तिः । सिंहान्मिथुने गमने सति पूर्वभागं त्यक्त्वा चोत्तरभागे कार्यसिद्ध्यर्थं नैर्ऋत्यां सुखयात्रा भवति ।

सव्यचक्रे कर्कास्सिंहगमने मेषगमने वा कार्यहानिर्व्याधिभयञ्च ज्ञेयम् । तत्र दक्षिणदिशं गत्वा पुनरागमनं भवति ।

पुनः राशिक्रमेण फलं निरूपयति—

कुम्भे व्याधिर्मनोदुःखं मिथुने निर्धनता च भवति ।

मीनाद्वृश्चिके याते चोत्तरदिशं प्राप्य सङ्कटं प्राप्नोति ।

घनुपक्ष मेघगमने सति भयं यात्राव्याधिर्वन्धुमरणादिकञ्च ज्ञेयम् । घनु-
पक्ष तुलायां गमने सम्पद्द्विवाहश्च ज्ञेयः । वृश्चिके गमने सति स्त्रीप्राप्तिः प्रोक्ता ।
मेघे गमने सति दक्षिणदिशि गमनं सुखादिकं ज्ञेयम् । अथ देहजीवसमायोगे
शनिस्तिष्ठेत्तदाऽपमृत्युर्वाच्यः ।

अथ महादशाफलमाह—

सूर्यादिग्रहयोगे रागियोगे च सति क्रमेण सूर्यस्य रक्तपित्तव्याध्यादिकं,
चन्द्रस्य धनकीर्तिप्रजावृद्धिवस्त्राभरणप्राप्त्यादिकं, भौमस्य ग्रन्थिस्फोटज्वरपित्ता-
दिकं, बुधस्य गुरोश्च धनप्रजावृद्धिभोगादिकं, शुक्रस्य विद्याविवाहगृहधान्यप्राप्त्या
दिकं, शनेश्च तापाधिक्यमहादुःखवन्धुनाशादिकं फलं वाच्यम् । शुभग्रहयोगे शुभं
फलमशुभग्रहयोगे चाशुभं मिथग्रहयोगे तु मिथफलं वाच्यम् ।

कालचक्रवशायामन्तर्दशानां फलमाह^१

पूर्वं राक्षिक्रमेण मेपादिद्वादशराशिषु राश्यन्तर्दशानां राशीशानामनुसारेण
फलमाह ।

तत्रादौ मेघस्य फलमाह—

मेपांशे भौमस्यान्तर्दशायां ज्वरव्रणादिकं भवति बुधशुक्रचन्द्रजीवाना-
ञ्चान्तर्दशायां वस्त्राभरणादिकलाभः कथितः । सूर्यस्य शत्रुक्षोभादिकं महद्भयं
प्रोक्तम् ।

बुधस्य फलमाह—

बुधभांशे शनेरन्तर्दशायां नृपेण सहातिकलहो गुरोस्तु विद्यालाभमहत्प्रोति-
सुखराजप्रसादिकञ्च प्रोक्तम् । मङ्गलस्य देशत्यागमरणज्वरशस्त्राघातादिकं शुक्र-
चन्द्रबुधानाञ्च वस्त्रभूषणस्त्रीलाभादिकं प्रोक्तम् । सूर्यस्यान्तर्दशायान्तु नृपभीति-
पितृमरणहिंस्रजन्तुभयादिकं वाच्यम् ।

मिथुनफलमाह—

मिथुनांशे शुक्रस्यान्तर्दशायां मोक्तिकवस्त्राभरणस्त्रीलाभादिकं प्रोक्तम् ।

भौमस्य मातृपितृमरणज्वरव्रणविदेशगमनादिकं ज्ञेयम् । गुरोश्च विद्याद्रव्यमहैश्वर्यलाभादिकं भवति । शनेरन्तर्दशायां प्रयाणमहाव्याधिमरणार्थनाशवन्धुनाशादिकं वाच्यम् । बुधस्य वस्त्रपुत्रविद्यामुखादिकलाभो वाच्यः ।

कर्कस्यफलमाह—

कर्कांशे चन्द्रस्य स्त्रीपुत्रधनसुखलाभः, सूर्यस्य नृपशत्रुशूनां भयं ज्वरव्याधिदाहादिकं ज्ञेयम् । बुधशुक्रयोः पुत्ररत्नविद्याधनवन्धुलाभादिकं वाच्यम् । भौमस्य विपत्तस्तमरणज्वरदाऽपीडादिकं भवति । गुरोर्नृपप्रसादमहैश्वर्यलाभादिकं भवति । शनेस्तु वातव्याधिसर्पवृश्चिकभयनानाकष्टादिकं बोध्यम् ।

सिंहस्य फलमाह—

भौमस्यात्तर्दशायां मुखरोगपित्तज्वरशस्त्राघातादिकं ज्ञेयम् । बुधशुक्रयोर्धनस्त्रीपुत्रसुखलाभादिकं वाच्यम् । चन्द्रस्य चोच्चैःपतनदेशत्यागधननाशादिकं बोध्यम् । सूर्यस्य शत्रुजनभयज्वरव्याधिबुद्धिनाशमरणभयादिकं प्रोक्तम् । गुरोस्तु धनधान्यलाभविभ्रराजप्रसादिकं वाच्यम् ।

कन्याफलमाह—

कन्यांशे शनेरन्तर्दशायां व्याधिदुःखप्रयाणज्वरपीडादिकं ज्ञेयम् । बुधशुक्रचन्द्राणां भृत्यपुत्रधनवस्त्राभरणलाभादिकं वाच्यम् । सूर्यस्य च विदेशगमनरोगभयबन्धुकलहशस्त्राघातादिकं प्रोक्तम् ।

तुलाफलम्—

तुलांशे शुक्रस्य सद्बुद्धिसुखस्त्रीपुत्रधनवस्त्रलाभादिकं ज्ञेयम् । भौमस्य पितृकष्टमुहूर्तरशिरोरोगज्वरशस्त्रघाताग्निदाहादिकं वाच्यम् ।

गुरोस्तु धनरत्नधर्मकर्मराजप्रसादसर्वसुखलाभादिकं बोध्यम् । शनेश्च विदेशगमनमहारोगक्षेत्रभयशत्रुवाधामहादुःखादिकं वाच्यम् । बुधस्य च स्त्रीपुत्रधनैश्वर्यसुखसौभाग्यवन्धुलाभादिकं प्रोक्तम् ।

वृश्चिकफलमाह—

वृश्चिकांशे शुक्रबुधश्चन्द्राणामन्तर्दशायां नानाधनधान्यसुखैश्वर्यलाभरंग-

नाशादिकं वाच्यम् । सूर्यस्य शत्रुक्षोभव्याधिपितृकष्टहिंस्रकजन्तुभयधननाशादिकं ज्ञेयम् । भौमस्य वातपित्तरोगव्रणाग्निदाहशस्त्राघातादिकं प्रोक्तम् । गुरोस्तु धन-
धान्यरत्नलाभविप्रभक्तिराजप्रसादिकं बोध्यम् । शनेस्तु धनधान्यनाशबन्धुवियोग-
मनोव्ययशात्रुभयादिकं वाच्यम् ।

धनुःफलम्—

भौमस्यान्तर्दशायां ज्वरमुखरोगातिदाहशरीरक्लेषाद्यदिव्याध्यादिकं ज्ञेयम् ।
शुक्रबुधचन्द्राणाञ्च धोविद्यासौभाग्यनृपप्रसादलाभादिकं वाच्यम् । सूर्यस्य स्त्रीय-
ननाशराजभयकलहादिकं प्रोक्तम् । गुरोस्तु दानधर्मतपालाभराजप्रसादधनस्रोप्रा-
प्त्यादिकं बोध्यम् ।

मकरफलमाह—

मकरांशे शनेरन्तर्दशायां विजदेवनृपाणां प्रकोपः, देशत्यागबन्धुनाशदिकञ्च
वाच्यम् । शुक्रबुधचन्द्रगुरुणाञ्च देवार्चनतपोध्यानद्विजपूजनराजप्रसादादिकं
वाच्यम् । भौमस्य गदाघातरक्तपित्तातिसारज्वरशिरोरोगभयादिकं बोध्यम् ।
शनेस्तु पितृबन्धुनाशो ज्वरशत्रुराजभयादिकञ्च ज्ञेयम् ।

कुम्भफलमाह—

कुम्भांशे शुक्रस्यान्तर्दशायां नानाविद्याधनस्त्रीपुत्रमित्रसुखशरीराग्यैश्वर्य-
लाभादिकं ज्ञेयम् । भौमस्य ज्वराग्निचौरशत्रुभयमनोव्यथादिकं बोध्यम् । गुरोस्तु
सुखारोग्यराजप्रसादसुखादिकं प्रोक्तम् । शनेश्च कफवातपित्तभयकलहप्रयाणक्षय-
रोगभयादिकं ज्ञेयम् । बुधस्य च पुत्रमित्रस्त्रीधनैश्वर्यसुखसौभाग्यलाभादिकं सुखं
वाच्यम् ।

मीनफलम्—

मीनांशे चन्द्रस्यान्तर्दशायां विद्यास्त्रीबहुक्रीडालाभो व्याधिनाशश्च ज्ञेयः ।
सूर्यस्य बन्धुकलहरोगचौरभयादिकं वाच्यम् । बुधशुक्रयोश्च शत्रुविजयपशुभूमिधन-
पुत्रलाभादिकं प्रोक्तम् । भौमस्य जनविवादकलहशत्रुभयादिकं ज्ञेयम् । गुरोश्च
धनवस्त्रस्त्रीसुखराजप्रसादकीर्त्यादिकं वाच्यम् ।

धानेस्तु धनेश्वर्यनाशः वेद्यादीनामुपद्रवेण देशत्यागो निर्धनता च बोध्यम् ।

अत्र वैशिष्ट्यमाह—

इयं कालदशायायां द्वादशराशिषु द्वादशराशीनामन्तर्दशफलकस्थाने राशी-
ज्ञानां ग्रहाणामनुरूपं फलं सौकर्येण प्रोक्तम् । पापग्रहाणां फलं पापं शुभानाञ्च
शुभम् । परञ्च यदिपापा अपि दशाधीशस्य मित्राणि भवन्ति तदा पापानामपि
दशा शुभप्रदा भवति । अथ च शुभग्रहा अपि यदि दशाधीशस्य शत्रवो भवन्ति तदा
शुभग्रहाणामपि दशा चाशुभप्रदेति ज्ञेया ।

दशाफलभोगोऽनिवार्यतामाह—

जातकेन दशानुरूपं फलमवश्यमेव भोक्तव्यम् । यतो ह्रीदं फलं पूर्वजन्म-
कृतमुकृतदुष्कृतानुरूपं ग्रहयोगानुसारमस्मिन् जन्मनि भवति । अतश्चास्य फलस्य
भोगोऽनिवार्य इत्याह । ग्रन्थकारः ।^१

अथ कालचक्रनवांशदशाफलमाह—

कालचक्रदशायां द्वादशराश्यन्तर्दशानां फलकथनस्थाने सन्नवांशराशीनां
फलमुक्तम् ।

अधुना नवांशवशेन राशीनां फलं निरूपयति । तत्रादौ मेघफलमाह ।

मेघे मेघेनवांशके रक्तपीडा, वृषांशे धान्यवृद्धिः, मिथुनांशे ज्ञानोदयः, कर्कांशे
घनवृद्धिः, सिंहांशे शत्रुभयं, कन्यांशे स्त्रीसुखं, तुलांशे राजमन्त्रित्वं, वृश्चिकांशे
मृत्युभयं, धनुर्शे घनलाभश्च, क्रमेण ज्ञेयम् ।

वृषफलमाह—

वृषे मकरांशे पापकर्माणि, कुम्भे वाणिज्यम्, मीने सर्वार्थसिद्धिः, वृश्चिकेऽ
ग्निभयम्, तुलायां राजसम्मानम्, कन्यायां शत्रुवर्धनम्, कर्के स्त्रीकष्टम्, सिंहे
नेत्रपीडनम्, मिथुने विषमयम्, इति च क्रमेण फलं प्रोक्तम् ।

१. वृ० पा० पू० भा० ४१।३५ (मुम्बई-स०)

२. वृ० पा० ५०।१३७-१६४ (मुम्बई-स०)

मिथुनांशफलमाह—

मिथुने वृषांशे धनलाभः, मेघे ज्वरसम्भवः, मिथुने च मातुलप्रीतिः, कुम्भे शत्रुवर्धनम्, मकरे चौरभयम्, धनुषि विद्यावृद्धिः, मेघे सस्त्रसङ्घातः, वृषे कलहः, मिथुने सुखमिति सर्वं क्रमेण फलं वाच्यम् ।

कर्कांशफलमाह—

कर्के कर्कांशे सुखप्राप्तिः, सिंहे नृपभयम्, कन्यायां भ्रातृपूजा, तुलायां यशोलाभः, वृश्चिके पितृवाघः धनुषि ज्ञानधनागमः, मकरे स्वयंशो लोके, कुम्भे वाणिज्यहानिः, मीने सुखमिति सर्वं क्रमेण फलं बोध्यम् ।

सिंहांशफलमाह—

सिंहे वृश्चिकांशे कलहः, तुलांशे सुखसम्पत्तिः, कन्यायां भ्रातृपूजा, कर्कांशे पशुभयम्, सिंहांशे पुत्रलाभः, मिथुने शत्रुवर्धनम्, वृषांशे सुखसम्पत्तिः, मेघांशे महत्कण्टम्, मीने दीर्घयात्रा चेति सिंहाराशौ क्रमेण फलं वाच्यम् ।

कन्यांशफलमाह—

कन्यायां कुम्भांशे धनलाभः, मकरांशेऽपि धनप्राप्तिः, धनुषि भ्रातृसौख्यम्, मेघे मातृसुखम्, वृषे पुत्रसौख्यम्, मिथुने शत्रुभयम्, कर्के स्त्रीप्रीतिः, सिंहे व्याधिः, कन्यायां पुत्रवृद्धिरिति सर्वं क्रमेण कन्याराशौ फलं प्रोक्तम् ।

तुलांशफलमाह—

तुलायां तुलांशे धनलाभः, वृश्चिकांशे भ्रातृवृद्धिः, धनुषि पितृसौख्यम्, मकरे मातृकण्टम्, कुम्भे वाणिज्यलाभः, मीने सुखसम्पत्तिः, वृश्चिके स्त्रीकण्टम्, तुलायां जलभयम्, कन्यायां सुखसम्पत्तिरिति सर्वं तुलायां राशौ फलं बोध्यम् ।

वृश्चिकांशफलमाह—

वृश्चिके कर्कांशे धनहानिः, सिंहे राजभयम्, मिथुने भूमिलाभः, वृषेऽर्थलाभः, मेघे रक्तपीडा, मीने सुखसमृद्धिः, कुम्भे वाणिज्यलाभः, मकरे धननाशः, धनुषि च सुखसमृद्धिरिति सर्वं वृश्चिकाराशौ फलं क्रमेण ज्ञेयम् ।

धनुरांशफलमाह—

धनुषि मेपांशे धनलाभः, वृषे भूमिवृद्धिः, मिथुने कर्कं सिंहे च सर्वसिद्धिः, कन्यायां कलहः, तुलायां धनलाभः, वृश्चिके रोगोत्पत्तिः, धनुषि च पुत्रमुखमिति सर्वं धनुराशौ क्रमेण ज्ञेयम् ।

मकरराशिफलमाह—

मकरराशौ मकरांशे पुत्रलाभः, कुम्भे धनवृद्धिः, मीने कल्याणम्, वृश्चिके पशुभयम्, तुलायां धनलाभः, कन्यायां शत्रुभयम्, कर्कं श्रोत्रप्राप्तिः, सिंहे शत्रुभयम्, मिथुने च विपवाधेति सर्वं मकरराशौ फल विचार्यम् ।

कुम्भांशफलमाह—

कुम्भराशेर्वृषांशे धनलाभः, मेघे नेत्रपीडा, मीने दीर्घयात्रा, कुम्भे धनवृद्धिः, मकरे सर्वसिद्धिः, धनुषि ज्ञानवृद्धिः, मेघे सौख्यहानिः, वृषे मरणम्, मिथुने च कल्याणमिति हवं कुम्भराशौ फल चिन्त्यम् ।

मीनांशफलमाह—

मीनराशौ कर्कांशे धनवृद्धिः, सिंहांशे राजसम्मानम्, कन्यायां धनलाभः, तुलायां वाणिज्यलाभः, वृश्चिके ज्वरपीडा, धनुषि ज्ञानसुखोदयः, मकरे स्त्रीविरोधः, कुम्भे जलभयम्, मीने सर्वसौभाग्यमिति च मीनराशौ क्रमेण फलं वाच्यम् ।

वैशिष्ट्यमाह—

क्रूरदशाकाले शान्तिविधानं क्रूरफलनाशार्थं विधेयम् ।
अथ च काशीसंस्करणेऽत्र विशेषोऽपि दृश्यते ।^१
चक्रदशायां फलप्रकारोऽत्र विहितः । इदं चक्रदशाफलं चक्रदशाफलप्रकरणे लिखितम् । चक्रदशा च पृथक् रूपेणाप्युपलभ्यते । किमिदं तस्या फलमुत वा

१. वृ० पा० (काशी-सं०) ४६ अध्यायः, जातकपारिजातः, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस, १७, ४७-७५ ।

कालचक्रदशाफलमेवेति प्रश्ने जातकपारिजातमाश्रित्योत्तरमवगम्यते । तथापि चक्रदशा फलक्रमेण कालचक्रदशायामेव फलं दशितम् । टीकायां कालचक्रदशा-फलमेव चक्रदशाफलमिति स्पष्टम् । अतश्चेदं फलमपि कालचक्रदशामधि-कृत्यैवेति सुस्पष्टम् । फलञ्चेदं जन्मचक्रस्यद्वादशभागवतराशिचक्रमधिकृत्योप-लभ्यते ।

फलमाह—

लग्नगतराशिमधिकृत्य देहारोग्यसुखादिकं वाच्यम् । यदि तत्र शुभराशि-श्चेत्तदा शुभमशुभराशिः स्यात्तदा चाशुभमिति प्रोक्तम् । उच्चराशिश्चेत्तदा राज-सम्मानधनलाभादिकं बोध्यम् ।

द्वितीयभावफलमाह—

द्वितीयभावगतराशिमधिकृत्य सुभोजनस्त्रीपुत्रधनविद्यावाक्पदुत्वसत्सङ्गा-दिकं सुखं वाच्यम् । अत्रापि शुभराशौ पूर्णफलमन्यथा मिश्रफलमिति ज्ञेयम् ।

तृतीयभावफलमाह—

तृतीयभावराश्यनुरूपं धातृसुखशीर्यसुवर्णवस्त्रसम्मानप्राप्त्यादिकं बोध्यम् । शुभराशौ शुभफलमन्यथाशुभमिति ।

चतुर्थभावफलमाह—

अत्रचवन्धुभूमिराज्यगृहारोग्यवस्त्रवाहनादिकं सुखं प्रोक्तम् । एवमेव पञ्चम-भावे स्त्रीपुत्रारोग्यराज्यमित्रसङ्गमविद्यायशोवृद्धिर्धनपराक्रमोदयादिकं बोध्यम् । षष्ठमभावे च चोरान्निनृपविषयशस्त्राणां प्रमेहगुल्मपाण्डुरोगानाञ्च भयादिकं विचार्यम् । सप्तमभावे स्त्रीपुत्रादिकसुखस्य विवाहकृपिगोधनवस्त्रादिकलाभस्य विचारो विधेयः । अष्टमभावाच्च स्थानभ्रंशवन्धुनाशदारिद्र्यदुःखादिकं चिन्त्यम् । नवमभावात् पुत्रकलत्रधनकृपिगृहसौख्यसत्कर्मधर्मवृद्धिसत्सङ्गादिकस्य फलं प्रोक्तम् । दशमभावाच्च राज्यलाभराजसम्मानस्त्रीपुत्रसौख्यकार्यसिद्धिसुखेन्दवर्षादिकलाभस्य फलं बोध्यम् । एकादशभावे च स्त्रीपुत्रवन्धुसौख्यस्य, धनवस्त्रराजप्रसादादिकला-भस्य सत्सङ्गस्य च फलं वाच्यम् । द्वादशभावे तु शरीरपीडालस्यस्थानभ्रंशदारि-द्र्यकर्मवैफल्यव्ययं व्ययादिकस्य च विचारः कार्य इति ।

अत्र विशेषः—

पूर्वोक्तप्रकारेणाथ सर्वत्रशुभग्रहराशौ शुभं पूर्णञ्च फलंवाच्यम् । अशुभग्रहराशौ चाशुभं फलं ज्ञेयम् । मिथ्ये मिथ्यफलमिति बोध्यम् ।

जातकपारिजाते चापि कालचक्रदशाफलनिरूपणं दशाफलाध्याये विस्तरेणोपलभ्यते ।^१

(घ) सुदर्शनाख्यं चक्रम् ।^२

महर्षिपाराशरेणात्र ज्योतिषशास्त्रे सुगमफलज्ञानार्थमद्भुतं सुदर्शनं नाम चक्रं निगदितम् । आश्चर्यंकरञ्चास्य फलम् । इदं प्रतीयते यत् पुरा यथा सर्वैः देवैरेकीभूयस्वतेजसा चास्य चक्रस्य निर्माणं विहितमसुरसेनानाशायेत्यमेव पराशरेणापि सर्वग्रहफलसारप्रदर्शनपुरःसरमिदं सर्वशक्तिमत्सुदर्शनं नाम चक्रं प्रोक्तम् । यथा पद्मपुराणोद्धरणं शब्दकल्पद्रुमे ।^३

अथ विष्णुमुक्ता देवा स्वतेजांसि ददुस्तथा ।

तेनाकरोन्महादेवः सहसा शस्त्रमुत्तमम् ॥

चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिमोषणम् ।

सुदर्शनम् (शोभनं दर्शनमस्येति) ।

तत्रैव सर्वरोगहरस्य सुदर्शनाख्यस्य चूर्णस्य प्रशंसायां भावप्रकाशोद्धरणम् ।

एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।^४

नारदीयपञ्चरात्रे सुदर्शनाख्यचिह्नधारणविधौ श्रीहरिभक्तिविलासग्रन्थोद्धरणम् ।^५

द्वादशारं तु षट्कोणं बलयत्रयसंयुतम् ।

हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ।

१. जातकपारिजातः, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस, १७ अध्यायः ।

२. वृ० पा० (मुम्बई-सं०) पू० भा० ५१।१४-२५

३. शब्दकल्पद्रुमः पञ्चमः काण्डः, पृ० ३६८, मोतीसाल बनारसीदास दिल्ली ।

४. तत्रैव पृ० ३६६

५. तत्रैव पृ० ३६८

तथा च पराशरोऽप्यस्मिन् ग्रन्थे ।

विश्वचक्रं कालचक्रं दिव्यचक्रं सुदर्शनम् ।

विष्णो कराम्बुजावासमीडे तज्ज्ञानमद्भुतम् ।

सुदर्शनं द्वादशारं जन्मभेन्द्रकराशितः ।

अयं भावः—

यथासुदर्शनमस्त्रसर्वासुरनिपूदनमपि च सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयोद्भूत-
सर्वरोगविनाशकमित्यमिदमपि ज्योतिषे सर्वफलकथने सारभूतम् ।

यथा हि भक्तिशास्त्रेषु तस्य स्वरूपमपि द्वादशार पट्कोणं कथितं तथात्रापि
द्वादशारं द्वादशलङ्गरूपमेव प्रोक्तम् ।

काशीसंस्करणे त्वस्य महिमाऽपि भूयानुक्तः ।

पराशर उवाच—

अथोच्यते मया विप्र रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् ।

जगतामुपकाराय यत् प्रोक्तं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

चक्रं सुदर्शनं नाम यद्वशात् प्रस्फुटं फलम् ।

नृणां तन्वादिभावानां ज्ञातुं शक्नोति वैवचित् ॥

जन्मतो मृत्युपर्यन्तं वर्षमासविनोद्भवम् ।

शुभं वाप्यशुभं सर्वं तच्छृणुष्वेकमानसः ।

अस्य लेखनविधिः । वृत्तत्रय द्वादशारं लेख्यं प्रथमे वृत्ते लङ्गादारभ्य द्वाद-
शभावा लेख्याः । मध्यमे वृत्ते चन्द्रादारभ्य द्वादशभावः लेख्याः । सर्वोपरि तृतीये
वृत्ते सूर्यादारभ्य द्वादशभावा लेख्याः ।

फलनिरूपणप्रकारः—

अथ द्वादशेषु भावेषु लङ्गादारभ्य द्वादशवर्षा ज्ञेयास्ततश्च त्रयोदशं वर्षं
पुनर्लङ्गादभ्य चतुर्विंशवर्षान्तं त्रयमेव पञ्चविंशादारभ्य पञ्चविंशद्वर्षान्तं पुनर्लङ्गादा-

१. वृ० पा० पू० भा० ५१।१४, १५ (मुम्बई-भ०)

२. वृ० पा० (काशी-सं०) ७४।१-३ ।

रम्य द्वादशभावान्तं ज्ञेयमेवं दशभिः परिवर्तने विशोत्तरशतमायुःपर्यन्तमेतस्मात्सुदर्शनचक्रात्फलज्ञानं कर्तुं शक्यते ।

एवं द्वादशमासानामपि द्वादशभावेषु पूर्वोक्तप्रकारवज्ज्ञेयम् ।

एवमेव प्रतिभावात्साहस्रदिनद्वयसङ्ख्यया त्रिंशद्दिनानां ज्ञानं भवति । इत्थमेव पञ्चघटिकापञ्चपलक्रमेण प्रतिभावाद्विंशतिभावेषु घटीपलज्ञानं विद्यते ।

अनेन विशोत्तरीदशावद्दशाक्रमः स्पष्टो भवति । यत्र वर्षमासदिनघटीपलज्ञानं सुलभतयोपलभ्यते ।

होराशास्त्रोक्तफलवदत्रापि यो यो भावः स्वस्वामियुतः शुभदृष्ट उच्चग्रहयुतो वा तस्य भावस्य वृद्धिवत्तस्मिन् वर्षे दिने मासे घट्यां पले च शुभफलप्राप्तिः ।

यो भावो नीचग्रहेण पापेन दृष्टो युतो वा तस्य भावस्य हानिवत्तस्मिन् वर्षादिकेषु तत्प्रकारदुःखाप्तिः, क्लेशः, कष्टं, हानिर्वा बोध्या ।

अत्र दृष्टिविचोरोऽपि पूर्ववदेव ज्ञेयः । यत्र शुभग्रहाणां दृष्टेराधिक्यन्तत्र शुभफलस्याप्याधिक्यम् । यत्र पापग्रहाणां भूयसी दृष्टिस्तत्र भूयानेव कष्टसमागमः । ग्रहाणां बलावलविचारोऽपि विधेयः । शुभवले शुभमशुभवलेऽशुभं मिथे मिश्रं फलमिति भावः ।

यस्माद्भावात्केन्द्रत्रिकोणगाः शुभाः ग्रहास्तस्यापि वृद्धिः । यस्माद्भावात्केन्द्रत्रिकोणगाः पापास्तस्य भावस्य हानिः । अत्र राहोर्विशेषेण पापत्वं बोध्यम् । अर्थाच्चत्र राहुः स्थितोऽथ वा यस्य भावस्य केन्द्रत्रिकोणगः स्यात्तस्य भावस्य विशेषेण हानिर्भवति ।

ग्रहाणां वर्गविचारोऽपि चात्रावगन्तव्यः । पापवर्गीया ग्रहा अशुभा शुभवर्गीयाश्च शुभा इत्यभिप्रायः ।

यस्मिन् भावे ग्रहाभावस्तत्र दृष्टिवशात्तस्य भावस्य स्वामिवशाद्वा फलं ज्ञेयम् । अर्थाच्चदि भावो भावेशो वा शुभदृष्टः शुभयुतः शुभवर्गीयः उच्चस्थो वा तर्हि शुभमशुभञ्चान्यथा ।

दिनघटीदशाप्रकारेण सूक्ष्मावलोकनेन मानवस्य रसभोजनस्वप्नादिचेष्टा-
ज्ञानमपि भवितुमर्हति ।^१

(ड) समीक्षा—

(अ) पूर्वपरम्परा ।

पराशरात्पूर्वं दशाफलकथने परम्परोपलभ्यते ।

यथा हि पुस्तकेऽस्मिन् ।

‘राज्यप्रदा दशाप्राहुर्विद्वांसो दैवचिन्तकाः ।’

प्रनेनेदं सिध्यति यद्दशाफलविचारे पराशरात्पूर्वमपि विद्वांसो दैवचिन्तका
प्रासन् । अपि च

तस्य भुक्तिं शुभामाहुर्मुनयः कालचिन्तकाः ।^२

अथ कालचिन्तकानां दशाफलप्रवक्तृणां मुनीनामप्युल्लेखः । दशाफलकथने
सर्वेषां प्राचीनैः क आसीदिति प्रश्ने भगवतः शंकरस्य नामोल्लेखो दृश्यते ।

‘वक्ष्यामीह महेश्वरस्य कृपया दायप्रकाशं शुभम् ।’

अपि च ।

‘पार्वत्यै कथितं पूर्वं कालचक्रं पिनाकिना ।’^३

प्रनेनेदं ज्ञायते यद्योगिनीकालचक्रादिदशानां भगवान् शङ्कर एव स्वयं
प्रवक्षेति ।

अस्य ग्रन्थस्योत्तरभागे पैण्ड्यनैसर्गिकायुषामानयनप्रकारः कथितः ।
तासामायुषामेवाष्टकवर्गस्य चानुरूपं पैण्ड्याष्टकवर्गीयं दशानामपि क्रमः ।^४

१. काशी-संस्करणे चात्र विशेषः ।

‘पापो पि स्वोच्च राशिस्थो न भवतत्यशुभप्रदः ।’

वृ० पा० ७४।६ (काशी-सं०)

२. वृ० पा० पू० भा० ३६।७ (मुम्बई-सं०)

३. तत्रैव पू० भा० ३७।२ ।

४. तत्रैव, पू० भा० ३६।१ ।

५. तत्रैव, पू० भा० ४६।१ ।

६. मन्नुनानन्द भा, जैमिनिभूषणम्, द्वितीयाध्यायस्य तृतीय-चतुर्थी पादो द्रष्टव्यो,
चौसम्बा सस्कृत सीरिज, भाप्रिज ।

भुङ्जते च क्रमात्सर्वे त्वन्तर्दयिविधौ तथा ।^१

एवञ्चोत्तरभागेऽपि दशान्तर्दशाक्रमो दृश्यते । अनेन दशायां गर्गस्यापि ग्रहणं भवति यतो यदनुक्तमत्र तद्गर्गहोरायां दृष्टव्यमिति निर्देशात् ।^१
जातकपारिजातेऽपि ।

दशानुसारेण फलं वदन्ति मुनीश्वरा जातशुभाशुभं यत् ।^१

अत्र दशाफलकयने मुनीश्वराणां परम्परासीदिति वैद्यनाथेनापि स्वीकृतं विद्यते ।

अत्र लग्नदशाया ग्रहणमस्ति ।^१ नारदपुराणे सनन्दनेन नारदम्प्राति ज्योतिषशास्त्रं प्रोक्तम् । पराशरात्पूर्वं सनन्दनस्यापि परम्परा दृश्यते ।

(इ) उत्तरवर्तिषु प्रभावः—

पराशरादुत्तरवर्तिभिराचार्यैर्विद्वद्भिश्च सर्वे प्रायो दशाफलनिरूपणमार्गोऽनुसृतः । महर्षिर्जैमिनिना तु विविधदशानां जैमिनिसूत्रे वर्णनं विहितम् । तासां सर्वासां मूलं वृहत्पाराशरे विद्यते । चरदशा, नवांशदशा, स्थिरदशा, क्षूलदशा, ब्रह्मादशा, केन्द्रदशा, कारककेन्द्रदशा, मण्डूकदशा, नक्षत्रदशा, योगार्धदशा, दृग्दशा, त्रिकोणदशा लग्नादिद्वादशराशिदशानां वर्णनमुपलभ्यते कारककेन्द्रदशाशब्देन कारककेन्द्रराशिदशाग्रहेकेन्द्रदशयोर्ग्रहणं भवति । नक्षत्रदशया च विशोत्तर्यष्टोत्तर्योर्ग्रहाणां ज्ञेयम् ।^१

जैमिनिनापि—

१. तत्रैव, पू० भा० ३५।३०५ ।
२. तत्रैव, उ० भ० ११।४० ।
३. वृ० पा० उ० १२-४२ (मुम्बई-सं०)
४. कपिलेश्वर शास्त्री, जातक-पारिजातः, (१८।१), चीखम्बा संस्कृत सोरिज, बनारस ।
५. नारदमहापुराणम् 'कल्याण', संक्षिप्त नारदविष्णुपुराणांकम्, जनवरी १८५४ गीताप्रेस, गोरखपुर ।

‘सिद्धा उडुदाये ।’

इति सूत्रेण नक्षत्रदशाया एव प्रामाण्यं स्वीकृतम् । तेन

कलौ विशोत्तरी स्मृतेति ।

प्रमाणेन विशोत्तर्या एव ग्रहणं भवति ।

वराहमिहिरेण वृहज्जातके दशान्तर्दशानामकेऽष्टाध्याये लग्नदशाया एव ग्रहणं कृतम् ।^१ स्वाभाविकग्रहदशाऽपि गृहीता ।^२ शेषमत्र नोपलभ्यते ।

सारावल्यां कल्याणवर्मणाऽपि वराहमिहिरस्यैवानुकरणं विहितम् । ४१, ४२, ४३, ४४ तमा अध्याया मूलदशान्तर्दशादशारिष्टभङ्गनाम्ना अङ्कितः । अत्र दशाविज्ञारे मणित्वा सत्याचार्ययोर्मतयोर्निर्देशे सत्याचार्यस्य मतं स्वीकृतम् ।^३

जातकपारिजाते श्रीवैद्यनाथमहोदयेनान्तिमौ द्वौ अध्यायौ कालचक्रदशाफलनाम्नाङ्कितौ । तत्र प्रथमे सप्तदशाध्याये कालचक्रदशाया विशदोपन्यासो विहितः । यत्र पराशरस्यैवानुकरणं पूर्णरूपेण विद्यते । अष्टादशेऽध्याये विशोत्तरीनिर्याणगुलिकशूलदशानां निर्देशो विद्यते^४ गुलिकदशा च पराशरऽङ्गना यथा हि ।

गुलिकस्थितनक्षत्राद्दशा तस्य प्रकल्पिता ।

फलमपि—

तद्युपतभवनंशेशी सहकारी च मृत्युदाः ।^५

गुलिकग्रहश्चाप्रकाशकस्तस्पोल्लेखः पराशरे जैमिनिसूत्रं च विद्यते तस्य दशा क्रमस्तु जातक-पारिजाते एव दृश्यते ।

१. अच्युतानन्द भा. जैमिनिसूत्रम् २।४।१८ । चौखम्बा संस्कृत सीरिज बनारस ।
२. सीताराम भा., वृहज्जातकम् (८ तमो अध्यायः), मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संत, बनारस ।
३. तत्रैव ८।६ ।
४. सीताराम भा., सारावली ४१।४४, अध्यायः, मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संत, बनारस ।
५. कमलेश्वर शास्त्री, जातकपारिजातः (१७।१८, तमो अध्यायो), चौखम्बा सीरिज, बनारस ।
६. तत्रैव १८।३७ ।

जातकभरणे आचार्यदुण्डिराजेन ३०, ३१, ३२, ३३ तमा अध्यायाः
सदसदृशाविचारणाख्यादिदशाफलमहादशाफलान्तर्दशाफलकथननाम्नाद्धिताः ।
अत्र च ग्रहाणापरिपाकाद्यवस्थानुसारं विचारो विहितः ।^१

फलदीपिकायां मन्त्रेश्वरेणापि १६, २०, २१, २२ तमा अध्याया दशा-
फलनिरूपणदशापहारफलशुक्ल्यन्तरान्तरलक्षणकालचक्रदशानाम्मा निरूपिताः ।^२

अत्र च तेन स्पष्टरूपेण पराशरनामोस्लेखपूर्वकं दशानिरूपणं विहितम् ।

यथा हि—

भक्त्या येन नवग्रहा बहुविधैराराधितास्ते चिरं ।
सन्तुष्टाः फलबोधहेतुमद्विशन्सानुग्रहं निर्णयम् ।
एषातां तेन पराशरेण कथितां संगृह्य होरागमात् ।
सारं भूरिपरीक्षयातिफलितं वक्ष्ये महाख्यां वशाम् ।^३

सर्वार्थचिन्तामणी व्यङ्ग्यदेशेनापि १३ तमेऽध्याये ग्रहाणामुच्चारोहावरोह-
नीचमूलत्रिकोणशत्रुराशिस्थितिवशात्, शुभाशुभदृष्टिवशाद्भावानां स्थितिवशात्,
पङ्कजवशाच्च ग्रहाणां दशाफलविचारो विहितः । १४, १५, १६ तमेषु अध्याये-
ष्वपि दशाफलकथनं दृश्यते ।^४

दशामहिमाप्यत्र तेन कथितः । यथाहि—

‘दशानुरोधेन फलं वदन्ति मुनीश्वरा जातशुभाशुभं तत् ।
सारं समुद्धृत्य तदेव वक्ष्ये भवं यथा विस्तरतो दशानाम् ॥’^५

१. पं० वनमाली, जातकाभरणम्, (३०, ३१, ३२, ३३ तम अध्यायाः) किशनलाल, द्वारिका प्रसाद, बम्बईभूषण प्रेस, मथुरा ।
२. मन्त्रेश्वरः, फलदीपिका (१६, २०, २१, २२ तमा अध्यायाः), के० एस० कृष्णमूर्ति, ६५ थर्डक्रास रोड, वासावांगुदी, बंगलौर ।
३. तत्रैव, १६।१ ।
४. महीधर शर्मा, सर्वार्थचिन्तामणिः (१३, १४, १५, १६ तमा अध्यायाः) गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णरास, श्रीवैकटेश्वर स्टीम प्रेस बम्बई ।
५. तत्रैव १३।१ ।

आचार्यपुञ्जराजेन शम्भुहोरा प्रकाशे १० तमोऽध्यायो दशान्तदंशाफलना-
म्नाङ्कितः । यत्र व्यङ्क्यदेशस्य छाया वर्तते । अत्राष्टकवर्गीयदशान्तदंशाक्रमेण
ग्रहाणां फलमपि लिखितम् ।^१

कालिदासरचिते उत्तरकालामृतोऽपि पण्डो दशाफलनाम्ना खण्डो दृश्यते ।^२
अत्र च ग्रहाणामुच्चदोष्तावस्याद्यनुसारं फलमङ्कितम् । विशोत्तरीदशाक्रमोऽपि
विद्यते ।^३

भावार्थरत्नाकरे श्री रामानुजाचार्येण महादशाफलनाभर्त्तकादशस्तरङ्गोऽ
ङ्कितः । अत्र च भावस्वामिग्रहानुसारं दशान्तदंशानुरूपं विशोत्तरीदशाफलमेव
सङ्क्षेपेण चमत्कारपूर्णं लिखितम् ।^४

मानसागर्पामपि पञ्चमोऽध्यायो दशानिरूपणात्मको विद्यते । अत्र च
विशोत्तरीदशाष्टोत्तरीदशासंख्यादशापात्रकदशायोगिनीदशानां वर्णनमुपलभ्यते ।
दशानामन्तर्दशोपदशानामानयनप्रकारपुरःसरं फलं लिखितम् । अत्र च दशावाह-
नस्य विचारः फलञ्चाङ्कितं दृश्यते ।^५

(उ) वैशिष्ट्यम्—

अत्र ४२ संख्याका भेदा दशाया वृहत्तारासरे एव दृश्यन्ते येषां सर्वेषां
भेदानां पराशरात्परवर्तिषु ग्रन्थेषु चर्चा नोपलभ्यते । केषाञ्चिद्भेदानामुल्लेखो
जैमिनिसूत्रे विद्यते इति पूर्वं लिखितमस्ति । कलितभागे दशाया एव महत्त्वमिति
विज्ञाय सर्वाधिक्यमस्मिन् ग्रन्थे दशामाश्रित्यैव फलं लिखितम् । १७ संख्याका
ग्रन्थायाः केवलं दशाफलमाश्रित्य विद्यन्ते । विशोत्तरीदशाया अन्तर्दशाप्रत्यन्तर-

१. महीधर शर्मा, 'शम्भुहोरा-प्रकाशः' (१० अध्यायः) गङ्गा विष्णु, श्रीकृष्णदास,
लक्ष्मीवैकटेश्वर प्रेस, कल्याण, बम्बई ।
२. बी० मुद्ररूपम् शास्त्री, उत्तरकालामृतम् (६ खण्डः), ५० पङ्क्त्यां रोड,
वासुदेवागुदी, जगन्नीर ।
३. तत्रैव, ६१३ ।
४. बी० बी० रमण, भावार्थरत्नाकरः, (११ तरंगः), रमण प्रिन्टिन्गेनञ्च,
बंगलोर ।
५. धनूष शर्मा, मानसागरी, (५ अध्यायः), भार्गव पुस्तकालय, काशी ।

दशामूक्षमदशाभुक्तिदशाप्राणदशेति पञ्चभेदेन फलज्ञानार्थं सूक्ष्मत्वं प्रदर्शितम् । अतिविस्तरेण फलकथनं विद्यते । दशाया कुफलमाश्रित्य पृथक् पृथक् संवत्सि ग्रहदशानां कुफलदूरीकरणार्थं विवधशान्त्युपाया अपि प्रदर्शिताः, येषु गोदानमहि-
पीदानध्यागदानमृत्युञ्जयजपान्नदानरजतसुवर्णप्रतिमादानविष्णुसहस्रनामजपरुद्रज-
पब्राह्मणपूजाशिवसहस्रनामजपसुवर्णदाननागदानब्राह्मणभोजनदुर्गाक्षमीजपसूर्यप्र-
णामदुर्गापाठसूर्यपूजातिलहोमगुडघृतदध्नाक्तण्डुलदानशान्तिहोमवस्त्रदानस्वर्णधेनु-
दानादिका उपायाः प्रदर्शिताः । अयमेवात्र महान् विशेषो यस्यान्यग्रन्थेषु चर्चा
नोपलभ्यते ।

अत एवास्य दशाफलज्ञानस्यामिन् ग्रन्थे महत्त्व दर्शयता यस्मै कस्मै एतज्ज्ञा-
नस्य दातुं निषेध ग्रन्थुक्तः ।

‘इति ते कथिता विप्र दशाभेदा अनेकशः ।

यस्मै कस्मै न दातव्यं ज्ञानमेतत्सुदुर्लभम् ।’

विलक्षणोप पद्धतिर्यस्य प्रत्यक्षश्चमत्कारस्तु पाश्चात्यैरनुभूयते परञ्च
वैज्ञानिकरहस्यमत्र किमिति ज्ञातुं न शक्यते यूरोपदेशीयज्योतिर्विदुषां शिरोम-
णिना राफेलमहोदयेन ‘दी सायंस आफ फार नावेज’ इति पुस्तकेऽङ्कितम् ।
येय दशापद्धतिः फलज्ञानार्थं भारतीयैराचार्यै प्रोक्ता सा त्वनुपमा । अस्या मूलं
कैलडीयनेषु ग्रेशियनेषु चाथ वा योरपीयसाहित्ये नोपलभ्यते ।’

विशोत्तरी दशाविमर्शं ज्ञायते यत्पराशरसमयेऽपि कृत्तिकानक्षत्रमारभ्यैव
नक्षत्रानां गणना क्रियते स्म । अथर्ववेदेऽन्यवैदिकग्रन्थेषु च कृत्तिकामारभ्यैवगणना
दृश्यते इति प्रथमाध्याये मयाङ्कितम् । अनेन पराशरोयाया अस्या दशाया अतीव
प्राचीनत्वमित्यप्यवगम्यते ।

१. वृ० पा० पू० भा० ३५।३१२ (मुम्बई-स०)

२. वी० जी० रेले, डायरेक्शनल एस्ट्रोलोजी आफ हिन्दूज एज प्रोपोण्डेड इन विशो-
त्तरीदशा (पृ० ४), डी० वी० तारापोरेवाला संस एण्ड कम्पनी, हारनबाई
रोड, फोर्ट, मुम्बई ।

विशोत्तरीदशायां सूर्यस्य ६ चन्द्रमा १० इत्यादि या वर्षसङ्ख्या प्रदत्त
तस्य किं रहस्यमेतच्चाद्यावधि न केनापि पृक्तटीकृतम् । एकराशौ ३० अंशा भवन्ति
द्वादशराशिषु च ३६० अंशा दृश्यन्ते । अस्यां दशायां १२० वर्षाणां योगः । अस्
योगस्य त्रिगुणिते ३६० संख्या भवति । अनेन जन्मग्रये अस्या दशाया वारत्रयेण
क्रमो दृश्यते । इदमेव रहस्यमस्य १२० वर्षाणामिति प्रतीयते । परञ्च प्रत्येव
ग्रहस्य वर्षाणां सङ्ख्यायां किं रहस्यमिति तु न ज्ञातुं शक्यते ।

दशमोऽध्यायः अब्दचर्यादिवर्णनम्

(क) विषयावतरणम्—

अब्दचर्यायाश्चर्चा केवलं मुम्बईसंस्करणे विद्यते । काशीसंस्करणेऽस्य मोल्लेखो दृश्यते । अत्र मुम्बईसंस्करणस्योत्तरभागेऽध्यायचतुष्टयमब्दचर्याविषये उपलभ्यते । यत्र चतुर्दशपञ्चदशोडशसप्तदशसङ्ख्याका अध्यायाः सन्ति । चतुर्दशाध्यायस्याब्दचर्यावर्णनं नाम दृश्यते यत्राब्दचर्यास्वरूपस्य विशदं वर्णनं विहितम् । अत्र मुहूर्तलक्षणलग्नविचारत्रिंशन्नक्षत्रसङ्ज्ञाद्वात्रिंशद्विनाडीमुहूर्तसञ्ज्ञाकलांशानित्योदयक्रमदशवर्गानयनराहुकेतुगतिपित्राद्यरिष्टादिकस्य च चर्चा विस्तरेण दृश्यते ।

अत्रैव फलप्रसङ्गे स्त्रीजातकस्य बन्ध्यामृतावत्सादियोगानां परमहंसादि प्रव्रज्यायोगानाञ्चापि वर्णनमुपलभ्यते ।

पष्ठ्यंशनवांशफलस्य रश्मिवशेनाब्दहरक्रमोल्लेखपूर्वकं नवांशायुः शतायुर्दयादिकस्थानयनकारस्यापि चर्चा विद्यते । लक्ष्मीयोगादयः शुभयोगा अपि दरीदृश्यन्ते ।

पञ्चदशाध्यायोऽब्दचर्याफलवर्णननाम्नाङ्कितः । यत्र रश्मिसङ्ख्याफलं सूर्यादिग्रहाणां भावफलं दृष्टिफलमिष्टकष्टवशेन फलकथनं दशाविचारश्च दृश्यते ।

षोडशोऽध्यायो मासचर्या नाम्ना विद्यते । अत्र भावानां सन्ध्यादिविचारेण भावानां करणाङ्कसङ्ख्याविचारेण च फलकथनं दृश्यते ।

सप्तदशाध्यायो दिनचर्यादिफलवर्णनाध्यायनाम्ना दृश्यते ।

अत्र च केवलं स्थानवशाद्ग्रहफलानि निरूपितानि ।

(अ) अब्दचर्यानिरूपणम्—^१

अब्दचर्यामासचर्यादिनचर्यानामप्रसङ्गप्रयेण फलकघने वंशिष्ट्यमाह । अस्य वृहत्पाराशरहोराशास्त्रस्योत्तरार्द्धे केचिदध्याया अब्दचर्यामासचर्या-दिनचर्यानामप्रयेणाङ्किताः सन्ति । एषु फलकयनार्यमुपयोगिवस्तुजातं निहितं विद्यते ।

(इ) मुहूर्तलग्ननक्षत्रघटोयोगादिग्रहणक्रमः—

मुहूर्तलक्षणम्—

घटिकद्वयस्यैकं मुहूर्तं कथ्यते । ते पट्टिघटिकात्मकस्याहोरात्रस्य सप्त-दिनस्य पञ्चदशमुहूर्ता रात्रेश्च पञ्चदश मुहूर्ता उपलभ्यन्ते । अत्र च वर्षस्योत्तरायणदक्षिणायनक्रमेण दिनमानस्य ह्रासवृद्धिवशान्मुहूर्तस्यापि घटिकाद्वये त्रिघटिकद्वयस्य (विघटिकाशब्देनात्र पलस्य ग्रहणम्) वृद्धिह्रासो भवितु-मर्हतः ।

लग्नलक्षणम्—

यस्मिन् राशौ सूर्योऽस्तिष्ठति सूर्योदयकाले तस्य राशेरैव लग्नं भवति । परस्तात्तदेवलग्नमारभ्याहोरात्रे द्वादशलग्नानि भवन्ति ।

अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्तानां नामानि निरूपयति—

दिनस्य पञ्चदशमुहूर्ताः सर्वजित्संज्ञका उक्ताः । एतेषां निम्नाङ्कितानि नक्षत्रनाम्नाख्यातानि नामानि क्रमात्सन्ति ।

आर्द्रा १, आश्लेषा २, अनुराधा ३, मघा ४, घनिष्ठा ५, उत्तराषाढा ६, सर्वजित् (प्रभिजित्) ७, रोहिणी ८, विशाखा ९, ज्येष्ठा १०, मूलम् ११, शततारका १२, भरणी १३, पूर्वाफाल्गुनी १४, विश्वजित् १५ ।

रात्रेश्च ये पञ्चदशमुहूर्ता सन्ति ते विश्वजित्संज्ञका उक्ताः तेषामपि निम्नाङ्कितनक्षत्रनाम्नाख्यातानि नामानि सन्ति । उत्तरामाद्रपदा १, रेवती २,

अभिजित् ३, उत्तरा ४, कृत्तिका ५, रोहिणी ६, मूलम् ७, रोहिणी ८, मृगशीर्षम् ९, हस्तम् १०, पुष्यः ११, श्रवणः १२, हस्तम् १३, चित्रा १४, स्वाती १५, इति ज्ञेयम् ।

विषटिकाद्वयमुहूर्त्तास्तु द्वात्रिंशत्सङ्ख्याका उक्तास्तेषामपि क्रमान्निमाङ्कित-
प्रकारेण नामानि ज्ञेयानि यथा हि भरणी १, हस्तः २, विश्वजित् (पूर्वाषाढा) ३,
रोहिणी ४, दस्रः (अश्विनी) ५, मृगशीर्षम् ६, शवंः (मार्द्रा) ८, पुष्यः ८, वरुभम्
(मार्द्रा) ९, उत्तरा १०, विश्वजित् (पूर्वाषाढा) ११, श्रवणो (श्रवणम्) १२, चित्रा
१३, पुष्य १४, वायुभम् (स्वाती) १५, अभिजित् १६, वसुभम् (घनिष्ठा) १७,
पौष्णम् (रेवती) १८, कृत्तिका १९, पुनर्वसु २०, पूर्वा प्रोष्ठपत् (पूर्वाभाद्रपदा)
२१, उत्तरा प्रोष्ठपद् (उत्तराभाद्रपदा) २२, शततारका २३, विश्वभम् (स्वाती)
२४, ज्येष्ठा २५, सूर्यम् (हस्तम्) २६, मूलम् २७, भाग्यः (पूर्वाफाल्गुनी) २८,
ज्येष्ठा २९, विशाखा ३०, शततारका ३२ इति ज्ञेयम् । एतेषां सर्वेषां विषटिका-
मुहूर्त्तानां सर्वजित्सञ्ज्ञा ज्ञेया ।

सम्प्रति पष्ठी नाडीसञ्ज्ञकानां मुहूर्त्तानां निरूपणं करोति । ये पूर्वमहोरा-
त्रस्य त्रिंशन्मुहूर्त्त घटीद्वयात्मका उक्तास्ते एव घटिककात्मकाः कलांशनाम्ना पण्डि-
सङ्ख्याका मुहूर्त्ताः प्रोक्ताः सन्ति ।

राशिचक्रकलांशमुहूर्त्तलक्षणम्—

सूर्योदयादारम्भ पण्डिघटिकाषु पञ्चघटिकात्मका द्वादश मुहूर्त्ताः
कुमात्मेपवृषमिथुनकर्कसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनाख्या राशिनाम्ना
प्रोच्यन्ते ।

(उ) नित्योदयलग्नज्ञानप्रकारः—

अत्र नित्योदयलग्नक्रमे मेषादयो द्वादशराशय एव ज्ञेयाः । तत्र च प्रकार-
त्रयं निर्दिष्टम् । सिंहराशिमारम्य कर्कान्तम् । (सिंहराश्यारम्भनक्षत्रं मघा तदार-
भ्याश्लेषान्तम्) इत्येकः प्रकारः । धनूराश्यारम्य वृश्चिकान्तम् (धनूराश्यारम्भ

नक्षत्रमूलादारम्भ ज्येष्ठान्तम्) इति द्वितीयः प्रकारः) मेपरशिमारम्य मीनान्तम् (मेपराश्वारम्भनक्षत्रमश्विनीमारम्य रेवतीपर्यन्तम्) इति तृतीयः प्रकारः । एवमत्र ज्ञेयं यस्मिन् प्रकारत्रये जन्मलग्नं भवेत्तस्य प्रकारस्य लग्नमारम्य क्रमादेते चन्द्रः १, बुधः २, शुक्रः ३, धूमः ४, अर्कः ५, परिवेषः ६, भौमः ७, कार्मुकः ८, गुरुः ९, पातः १०, शनिः ११, केतुः १२, एते ग्रहा द्वादशलग्नेषु स्थाप्याः । यथा हि—

कस्यचिजन्मवृद्धिकलग्ने सम्भूतम् । अत्र वृद्धिकलग्नं प्रथमे सिंहाराध्यात्मके प्रकारे दृश्यते । अतः सिंहमारम्य कर्कान्तं द्वादश ग्रहाः स्थाप्याः । तथा हि चन्द्रः सिंहे, बुधः कन्यायां, शुक्रस्तुलायां, धूमो वृद्धिके अर्को धनुषि, परिवेषो मकरे, भौमः कुम्भे, कार्मुको मीने, गुरुर्मेषे, पातो वृषे, शनिर्मिथुने, केतुः कर्कटे इति ज्ञेयम् । अस्य नाम चात्र चक्रलिप्तांशकमिति ज्ञेयम् ।

अथ च नक्षत्रग्रहणक्रमाह—

अत्र च यदि पूर्वोक्ता द्वादशग्रहा नक्षत्रेषु स्थाप्या भवेयुस्तदा इमे ग्रहा न्युत्क्रमेण केतुमारम्य चन्द्रान्तं (केतु १, शनिः २, पातः ३, गुरु ४, इत्यादि) मेपराशिमारम्यार्थादिश्विनीनक्षत्रमारम्योत्तराफाल्गुनीपर्यन्तं चित्रामारम्य पूर्वाभाद्रपदान्तमिति स्थाप्याः । एवमेवाग्रेऽप्यवधार्यम् । अस्य च नामात्र तारकांशकमिति ज्ञेयम् ।

अथ च तृतीयस्य घटिकांशकस्य प्रकारमाह—

चक्रलिप्तांशकं राशिविषये तारकांशकञ्च नक्षत्रविषये ज्ञेयमासीत् । अथ चेदं घटिकांशकन्तु घटिकाविषये ग्राह्याम् । अस्मिन् घटिकांशकेऽर्कमारम्य धूमान्ता द्वादश ग्रहाः स्थाप्याः । इदञ्च ग्रहस्थापन पष्टिघटिकासु सप्तविंशतिनक्षत्रवत्स्थाप्यमिति ज्ञायते ।

अथ मेपादिद्वादशनित्योदयानां प्रत्यहं भोगकालमानं घटिकात्मक निरूप्यते ।

मेपमीनयोः घटिकाः ३०, विषटिकाः २०, वृषकुम्भयोः घटिकाः ४, पलानि ०, मिथुनमकरयोर्घटिकाः ४, पलानि ४०, कर्कधनुषोघटिकाः ५, पलानि २०,

सिंहवृश्चिकयोधटिकाः ६, पत्तानि ०, कन्यातुलयोधटिकाः ६, पत्तानि ४०, क्रमा-
त्कालमानं ज्ञेयम् ।

अत्र प्रकारान्तरमाह । सूर्योदयकाललग्नादारम्य निम्नाङ्कितप्रकारेण
द्वादशलगनेषु भागत्रयं विधाय लग्नचतुष्टयेषु क्रमादेकद्वित्रिचतुर्घटिका क्रमेण लग्न-
मानं बोध्यम् । यथा हि ।

भागत्रयम् मेघादारम्य कर्कान्तम् । सिंहादारम्य वृश्चिकान्तम् । धनुष
आरम्य मीनान्तम् । मानज्ञानप्रकारः । मेघे १ घटिके, वृषे २ घटिके मिथुने ३
घटिकाः, कर्कटे ४ घटिका । शेषेऽपि भागद्वये चैवं बोध्यम् ।

(ऋ) दशवर्गफलकथनम्—

अत्र लग्ने पूर्ववद्दशवर्गानयनं कर्तव्यम् । तत्फलकथनञ्च निम्नप्रकारेण
ज्ञेयम् । पूर्वोक्तलग्नमानेषु दशवर्गस्वामिनस्तत्तत्लग्नमानेषु विभाज्याः ।

अत्र चन्द्रराशिनवांशानयनफलमाह—

अत्र चन्द्रराशिनवांशका अपि विभाजनीयाः ।

एतेषां प्रयोजनमाह—

एतन्मतोक्तानां दशवर्गाणां चन्द्रनवांशनाञ्च प्रयोजनं नष्टद्रव्यविनिश्चये
प्रश्नविचारे च ज्ञेयम् ।

पुनश्च दशवर्गादिषु फलान्याह—

उपरोक्तदशवर्गादिषु फलानि निरूपयन् पञ्चपञ्चादशदुत्तरगुणान् श्रीयोगा-
न्निरूपयति ।

एतेषां योगानां नामानुरूपं फलं ज्ञेयम्—

एषामानयनप्रकारं ज्ञानप्रकारञ्च राशीनां विषमसमभेदं चरस्थिरद्विस्व-
भावानुरूपञ्च दर्शयति ।

एते योगा विषमराशिषु क्रमात्समराशिषु च व्युत्क्रमेण (वामत इति)
ज्ञेयाः । चरराशिष्वपि क्रमेणैव बोध्याः । स्थिरराशिषु च व्युत्क्रमेणेति
ज्ञेयम् । द्विस्वभावराशिषु तु क्रमेण व्युत्क्रमेणोभयं बोध्याः । तत्रायं क्रमो

राक्ष्यारम्भे त्रिशद्गुणा आरम्भतः (क्रमेण) राक्ष्यन्ते विलोमतः (व्युत्क्रमेण) एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

योगानाह—

श्रीमान् (१), रिक्तः (२), मूर्खः (३), कुशलः (४), वञ्चनः (५), पटुः (६), स्त्रीसक्तः (७), वेदवित् (८), धीरः (९), मन्दाग्निः (१०), तीव्ररोषणः (प्रतिकोपी) (११), मूलरोगी (१२), पिशुनः (१३), सदाऽनपरः (१४), शुचिः (१५), सेवाकरः (१६), सुमापी (१७), धनवान् (१८), लोभसंयुतः (१९), विद्यया प्रख्यातः (२०), भीरुः (२१), बुद्ध्या श्रीमान्, सुशीलकः (२३), परदाररतः (२४), श्रीमान् (२५), सुशीलः (२६), वलवान् (२७), गुणी (२८), अश्वन्यः (मार्गस्थः) (२९), निगमव्यग्रः (वेदाभ्यासरतः) (३०), पातकी (३१), तपोयुक्तः (३२), परदाररतः (३३), वेद्यात्मकः (३४), असत्फलवासनः (मिथ्या फलाकांक्षी) (३५), सिंहासनस्थः (३६), रिक्तः (निरुद्योगी) (३७), जटिलः (जटाधारी) (३८), कुलपासनः (३९), योगी (४०), बुद्धः (४१), संन्यासी (४२), सेनानी (४३), बुद्धिमान् (४४), सुखी (४५), कुण्ठो (४६), भूतकरः (४७), श्रीमान् (४८), एकपुत्रसमन्वितः (४९), शास्त्रज्ञः (५०), दासकृत्यः (५१), चण्डरोपसमन्वितः (५२), स्त्रीसक्तः (५३), पददारोक्तः (५४), भृत्यः (५५), पटुः (५६), अरोगवान् (५७), कुरूपः (५८), कुशलः (५९), जिताग्निः (६०), पुत्रवर्जितः (६१), शूरः (६२), वीरः (६३), चण्डः (६४) कुशलः (६५), कुक्षिरोगवान् (६६), ग्रामणी (६७), विटपः (६८), धूर्तः (६९), सतीपतिः (७०), अरिन्दमः (७१), वन्ध्यापतिः (७२), सुरापी (७३), रिक्तसाध्यपतिः (७४), सुखी (७५), विजयी (७६), युद्धभीरुः (७७), धीरः (७८), भ्रमणी (७९), धनार्जकः (८०), धनार्जनायसत्ततमकृत्यशतकारकः (८१), शृपलीपतिः (८२), इन्द्रः (८३), सेनानीः (८४), सत्यवाक् (८५), शुचिः (८६), शिरोरोगी (८७), कुण्ठो (८८), मेहो (मेहुरोगी) (८९), पिशुनः (९०), सुखी (९१), जलवद्रोगसहितः (९२), कृतज्ञः (९३), निर्धृणः (९४), पृणी (९५), विवादशीलः (९६), सुमुखः (९७), क्रोधनः (९८), कामुकः (९९), पटुः (१००), चलचित्तः (१०१), धनी (१०२), वाग्मी (१०३), विद्यार्जनपरः (१०४), सुखी (१०५), अपुत्रः (१०६), कृषिकृद्भीरुः (१०७), परदाररतः (१०८), शुचिः

(१०६), विद्याविहिन्ः (११०), मूर्खः (१११), बुद्धिमान् (११२), शास्त्रपारगः (११३), सदाभीरुः (११४), जडः (११५), वाग्मी (११६), कृत्येषु कुशलः (११७), सुखी (११८), नीतिज्ञः (११९), लेखकः (१२०), नीचजातिकृत्यरतः (१२१), पटुः (१२२), प्रेम्णः (१२३), गोमयविक्रेता (१२४), वदान्यः (१२५), धनवञ्चकः (१२६), सेनानीः (१२७), क्षेत्रवान् (१२८), वीरः (१२९), लेखवृत्त्या च जीवकः (१३०), मूर्खः (१३१), जितेन्द्रियः (१३२), वाग्मी (१३३), सदाकृत्यपराः (१३४), सुखी (१३५), भन्नदाता (१३६), मिष्टाशी (१३७), शिवभक्तः (१३८), जितेन्द्रियः (१३९), कुब्जः (१४०), वक्रशरीरः (१४१), जात्यन्धः (१४२), वधिरः (१४३), शठः (१४४), भ्रमर्षी (१४५), नर्तकः (१४६), क्रुद्धः (१४७), दुर्जनः (१४८), वेदपारगः (१४९), चक्ता (१५०), गायकः (१५१), श्रीमान् (१५२), सर्वदा जनाङ्कः (१५३), तालज्ञः (१५४), विद्यया युक्तः (१५५) ।

(ल) राहुकेतुगतिज्ञानप्रयोजनम्—

राहुः सदा भेषराशितो व्युत्क्रमेण (भेषमीनकुम्भादिचारत इत्यर्थः) गच्छति केतुश्च क्रमेण (भेषवृषमिथुनादिविति भावः) चरति ।

अस्यप्रयोजनमाह—

ऋक्षस्य (नक्षत्रस्य राशेर्वा) राहुकेत्वोः प्रवेशसम्बन्धन्तरे यदि कश्चित्प्रश्ना प्रश्नं कुरुते । तदा तस्य निश्चयेन मरणं भवतीति ज्ञेयम् । एवञ्च राहुकेतुसंयुक्ते राशेश्च सन्धिकाले यदि कश्चित्प्रश्नं विधत्ते तस्यापि मरणं बोधव्यम् । इत्यमेव शेषत्रयाणां धूमकामुं कपरिवेषाणामप्रकाशग्रहाणामुदयराशौ यदि कश्चित्प्रश्नं विधत्ते स व्याधिपीडितो भवति । यदि तस्य मरणं न स्यात्तदा स दुर्बलो बुद्धिहीनश्च भवतीति भावः ।

(ख) अश्वचर्यानिरूपणे विविधयोगाः—

(१) सामान्ययोगाः ।

१. वृ० पा० उ० भा० १४।४२, ४३ ।

२. तर्जव उ० भा० १४।४४-७५ ।

(अ) पित्राद्यरिष्टयोगकथनम्—

पोडशांशराशितो नक्षत्रमतेन चादिष्टे प्राप्ते संति, पित्रादीनां पुत्रस्यापि पोडशांशनक्षत्रांशशुभाशुभानुरूपं शुभाशुभं चिन्तनीयम् । तत्प्रकारमाह यदि भावाः पापग्रहैः शत्रुग्रहैर्वा युता दृष्टा वा भवेयुस्तदा शुभं वाच्यम् । शुभग्रहैः मित्रग्रहैर्वा दृष्टा युताश्च भावाः शुभफलप्रदा इति शेषः ।

अत्रांशानां सङ्ख्या निम्नप्रकारेण ज्ञेया ।

१, १, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, १, १२, १, १६, २१, १४, १६, २७, १२, १६, २४, ५, ८, ८, ५, ५, ३३, ३२, २४, ७, २०, ३०, ४०, ७६, ६७, ९०, १००, २१, २४, ३२, २४, १० ।

एवमेपां योगो ६०० नवशतमित्युक्तस्ति (अत्र च सङ्ख्यायां ८७३ इति भवति मूलचक्रमृग्यम्) एते ६०० योगा अनुलोमविलोमक्रमेण ज्ञेया । तत्रानुक्रमोक्तं सङ्ख्या लक्ष्मीयोगफलप्रदा सौम्यग्रहयोगे कथिता सैव पापयोगे च लक्ष्मीयोगनाशक-रेति बोध्या । इयं संख्या पूर्वोक्तचक्रत्रये राशिचक्रे नक्षत्रचक्रे दिवसचक्रे च विलोमतो ज्ञेया ।

अथ च सुगतिदुर्गतिप्रदानामांशानां सङ्ख्यामाह ।

यदि च भावाः शुभं मित्रैर्वा ग्रहैर्दृष्टा युता वा स्युस्तदा चामे योगा राशेः पूर्वाद्धं ज्ञेयाः (क्रमेण) एते च सुगतिप्रदा बोध्याः । पराद्धं च विलोमक्रमेण विज्ञाता केवलं दुर्गतिप्रदा भवन्ति । योगानाह २, ३, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ७, ३०, १०, २०, ६०, १२, २१, २४, २१, २७, १२, ३, २०, २६, १००, २०, ३०, ४०, १०, १३, १००, ६०, १००, २४, ४, ४० एत सङ्ख्या का योगाः प्रोक्ताः । राशेः पूर्वाद्धं पराद्धं चेति ।

अथ च राशिचक्रनक्षत्रचक्रत्रययमाश्रित्य योगानाह ।

राशिचक्रनक्षत्रचक्रदिवसचक्रत्रयस्य प्रथमा मध्यमा चान्त्या सङ्ख्या ग्राह्या । यदि २७, ७०, १००, ६०, २००, ६, ५०, २०, ६६, ८०, ६०, २०, १००, ६०, २००, सङ्ख्या भवेत्तदा कुब्जो भवति ।

४, ८, १०, २, ७, ३ एतत्सङ्ख्याकेषु षष्ट्यंशेषु सूर्ये सति चोत्पन्ना कन्या
' वन्ध्या ज्ञेया ।

३, ६, ९, ३, ०, १२ १४, २४, ३२, ३३ एतेऽङ्का कमात् ६, १०, २७,
२४, १२, १२, ४६, ३, ५, ५०, एभिरङ्कैर्गुणीकार्या ।

लब्धाङ्कसङ्ख्याके षष्ट्यंशे जाता कन्या वन्ध्या पूजिता भवतीति टीका-
कारः । मूलपाठे तु वन्ध्येति लिखितमुपलभ्यते मूलपाठ एवोचित ।^१

मृतसुतायोगमाह—

३, ४, ७, ९, १३, १४, २०, २६, २४, २, ५०, १००, एतेऽङ्का पूर्वाङ्कयुता
कार्तास्तत्र सूर्ये सति जाता कन्या मृतसुता बोध्या ।

प्रकारान्तरमाह—

षोडशांशे सूर्ये सति पुत्राणां मध्ये केचिज्जाता अपि पुत्रा मृता बोध्या ।

सन्यसियोगमाह—

१२, २४, ३३, ७२ ६ १६०, १०००, १८००, एतत्सङ्ख्याके दशपञ्चदशा-
ंशके जातो मनुष्य सन्यासी ज्ञेय ।

(उ) परमहसादयो योगाः—

यस्मिन् राशौ गुरुदय शुक्रोदयो वा भवेत्तस्मिन् राशौ जातो नर परम
हसो भवति । तौ गुरुशुक्रौ यदि धूमादिकाप्रकाशकग्रहयुतौ शत्रुराशिगतौ च स्याता-
न्तदा भ्रष्ट परमहसको भवति (अत्र भ्रष्टेन परमहसधर्माद्भ्रष्टो नाम्ना च
केवल परमहसक इति भावः) । अत्र गुरुशुक्रवद्वुद्धश्चेत्तदोत्पन्नो नरस्त्रिदण्डो,
सन्यासी, बहूदको वा भवति । सूर्यश्चेत्तदा शिवभक्त प्रोक्तः । भौमश्चेत्तदा वस्त्र-
हीनो भ्रमण शैलो ज्ञयः । शनौ राहु केतुर्वा स्यात्तदा बौद्धो वाग्मी च भवति
(अत्र बौद्धं शब्देन बौद्धधर्मावलम्बी सीगत इति टीकाकारः) ।^१

१. वृ० पा०, उ० भा० १४।७८ ।

२. तत्रैव, उ० भा० १४।८२ ८६ ।

३. वृ० पा० ४१।२ उ० भा० १४।८४ ।

धूमग्रहश्चेत्तदा कार्पालिकः प्रोक्तः । चापः कालः परिवेषो वा स्यात्तदा
गूढपापः पाखण्डी कुलमार्गगतश्च जायते ।

योगान्तराण्याह—

पट्यंशे, नक्षत्रमन्व्यंशे, आश्लेषांशे, रैवत्यंशे, ज्येष्ठांशे, त्रिंशो, कालहो-
रांशे, नवांशे, राश्यन्तांशे, नक्षत्रसन्धौ, मकरकर्कवृश्चिकसिंहमेपमीनतुलाख्यानां
राशीनां प्रथमांशे वा जातो नरः संन्यासी भवति ।

६, ५, २, २४, ३२ एष्वंशेषु द्रव्णाणोर्ध्वहोरायां २१, २० अंशेषु च जातो
नरः संन्यासी प्रोक्तः ।

अथवा सर्वत्र पूर्वोक्तेषु चांशेषु चैकयुतेषु जातो नरः संन्यासी ज्ञेयः ।

सप्तमभावे ग्रहानुरूपं स्त्रीलक्षणमाह—

सप्तमभावे पापग्रहेणाप्रकाशकग्रहेण वा युते सति चाशुभं भवति । तच्च
क्रमेणैवं बोध्यम् । सप्तमभावे सूर्ये सति बन्ध्या, क्षीणचन्द्रे सति व्यभिचारिणी,
भौमे सति स्त्रीनाशः, शनौ सति दुभगा, राहौ सति पररता, स्त्री भवतीति पाप-
ग्रहाणां फलं ज्ञेयम् ।

सप्तमे भावे धूमे कामुंके वा सति विवाहाभावः, परिवेषे सति दुःशीला,
केतौ सति बन्ध्याऽसती च । पाते सति गर्भस्त्रायुता नारी भवती चाप्रकाशकग्रहाणां
फलमिति ।

सप्तमे शुभग्रहाणां फलम्—

सप्तमे पूर्णचन्द्रे सति सुखीला स्त्रीप्रसूता च ज्ञेया ।

युये चापुत्रा, गुरो सुपुत्रिणी, शुके सौभाग्यशालिनी श्रीमती पुत्रिणी भार्या
भवतीति शुभग्रहाणां फलम् ।

अथ दशमभावस्य शुभाशुभफलमाह—

सप्तमभाववद्दशमभावस्यापि शुभाशुभग्रहयुतिवशाच्छुभाशुभं फल
बोध्यम् । शुभग्रहयोगे शुभकर्मरतोऽशुभग्रहयोगेऽशुभकर्मरतो भवति । मिथग्रहयोगे
च मिथकर्मरत इति ज्ञेयम् । ५०, ३३, २५, १६, ७, ६, ८, ६, ७ एष्वंशेषु

चैकावसानकंस्तथा एकसङ्ख्यया च युतेषु पापादिकयोगेन पापपुण्यमिश्रं कर्मफलं ज्ञेयम् । अर्थात्पापयोगे पापकर्म पुण्ययोगे पुण्यकर्म मिश्रे मिश्रमिति भावः ।

पापकर्मलक्षणमाह—

वर्णाश्रमाचारहोतृत्वं परदारलम्पटत्वं परक्षेत्रापहरणं परसर्वस्वविनाशनं परोत्कर्षनाशनं विषाग्निदानं ब्राह्मणानां धनापहरणञ्चेति पातककर्माणि ज्ञेयानि ।

ग्रहानुसारं कर्मफलमाह—

सूर्ये सति मारककर्मकृत्, चन्द्रे सति प्रख्यातकर्मकृत् (ज्ञानादिकं पुण्यकर्मैति भावः) भौमे सति दयारतस्तेजस्वो; विजितेन्द्रिय, आचारहीनश्च नरो भवतीति ज्ञेयम् ।

गुरौ सति चेष्टापूर्तकर्मकृत् (यज्ञवापोक्षपारामादिकृत्) शुक्रे सति दाता, शनौ च कृतदारशीलश्च भवतीति बोध्यम् ।

(ऋ) आजीविकाज्ञानयोगाः^१ —

मेषादिराश्यानुसारे जातकस्य कर्मनिश्चयः ।

मेवे जातो गम्यागमनप्रियोऽभक्ष्यभक्षकश्च भवति । एवमेव वृषे सुशीलो देवमन्दिरधर्माधिकारी च, मिथुने विरक्तोऽतिदरिद्रश्च, कर्के तीव्रपापकृत् परधनापहारी पूर्वकर्मकृच्च (वापीकूपतडागरामादिकर्मपूर्तकर्मैति), सिंहे देवमन्दिरविध्वंसकृत्, कन्यायां धर्मात्मा सुकृत्यश्च, तुलायां धनदाता पूर्वकर्मकृच्च, वृश्चिके परधनापहरणकर्ता परदाररतश्च, धनुषि धनदाता पूर्वकर्मकरश्च, मकरेऽपि परधनहर्ता परदाररतश्च, कुम्भे कृतज्ञो यज्ञकर्ता च, कुम्भे मीने पूर्तादिकर्मकरो बहुयाजकश्च ज्ञेयः । इति द्वादशराशीनां फलम् ।

सूर्यादिग्रहाणां कालांशवशात्फलमाह—

नर्तको, गायको, वन्दो, शिल्पी, याचको, गायको, नर्तको, भारवाहको,

अब्दचर्यादिवर्णनम्

नमःशीलः, प्रेक्ष्यो, भारको, वन्दी याचको, धातुवादको, वेदाध्यायो, स्मृतिज्ञः, शिवदीक्षारतः, शिल्पलेखनकर्ता, मीमांसान्यायतर्कशास्त्रज्ञः, पञ्चरात्रार्थशास्त्र-वेत्ता, इतिहासपुराणज्ञ, आयुधकर्ता, आयुर्वेदज्ञश्च क्रमात्सूर्याच्छन्निपर्यन्तं, कासां-शानुसारं जातको भवतीति भावः ।

षष्ठ्यंशानुसारमाजीवकानिर्देशः—

विषमराशिषु च क्रमेण समराशिषु च व्युत्क्रमेण प्रत्येक षष्ठ्यंशेषु निम्ना-ङ्कितप्रकारेण जीविकायुतो जातको भवति ।

अध्यापकः (१), सेवकः (२), शास्त्रपाठकः (३), अश्वसादी (४), हस्ति-सादी (५), लिपिकः (६), वाजिशालाधिकारी (७), नद्यः (८), देशिकः (अध्या-पकः) (९), याज्ञिकः (१०), गुरुः (११), दाता (१२), तृणकः (१३), ग्रामणी (१४), व्यसनाधिपः (१५), आरायकरणोद्युक्तः (१६), पुष्पविक्रमरतः (१७), राजकार्यरतः (१८), सेनालतापुष्पफलविक्रयी (१९), नृत्यगीतकुशलः (२०), ताम्बूलफलविक्रयी, (२१), निषिद्धविक्रमी (२२), ग्रामाणामधिकारकृत् (२३), वन्दी (२४), देशिकः (२५), प्राज्ञः (२६), धूपकः (२७), औषधिविक्रेताः (२८), कायकरणोद्युक्तः (शरीरसज्जाकरः), (२९), मरकः (३०), भाण्डविक्रयी (३१), कृषिकृत् (३२), वणिक् (३३), धातुचर्मकारी (३४), कर्पकः (३५), शास्त्राधिकारी (३६), विज्ञानी (३७), पुस्तकः (अत्र पुस्तक संग्रहीति हिन्दी टीका) (३८), रजकः (३९), वणिक् (४०), वेदवेदाङ्गवेत्ता (४१), शास्त्रज्ञः (४२), वन्दिपाठकः (४३), ग्रामणी (४४), अधिकारी (४५), गणकः (४६), दण्डकारकः (४७), मारकः (४८), इन्धनाहारी (४९), फलमूलादिविक्रयी (५०), शान्यकृत् (५१), स्वर्णकारी (५२), कृषिकृत् (५३), मांसविक्रेता (५४), याजकः (५५), अध्यापकः (५६), अध्यक्षाः (५७), प्रतिग्रहपरः (५८), फली (५९), फलाभावः (६०) ।

(लु) देवभक्तिज्ञानयोगाः

अथ च षष्ठ्यशानामंशद्वयेन देवभक्तिमाह ।

अत्र च षष्ठ्यंशे षष्ठिसङ्ख्याका अंशः प्रोक्ताः सन्ति तत्रांशद्वयक्रमेण

त्रिंशत्सङ्ख्यानुसारं जातकस्य पृथक् पृथक् फलानुरूपं पृथक् पृथक् देवस्य भक्तिं वितनुते यथाहि ।

सूर्ये (१), शिवे (२), हरो (३), विष्णो (४), ईश्वरे (५), दुर्गायां (६), गणपती (७), चण्डिकायां (८), चण्डो (९), ईशे (१०), चन्द्रे (११), विष्णो (१२), ईशे (१३), अग्नी (१४), त्रिपुरायां (१५), इन्दिरायां (१६), विष्णो (१७), हरो (१८), शंकरे (१९), शम्भो (२०), क्षेत्रेशे (२१), गरुडे (२२), स्कन्दे (२३), शास्तरि (२४), ग्रहाणि (२५), ईश्वरे (२६), विषाणहरणोद्युक्ते (२७), जिने (२८), बुद्धे (२९), फलाभावः (३०) ।

एषु चांशद्वयानुसारं षष्ठ्यंशेषु जातस्य नरस्य भक्तिर्वाच्या ।

(२) मरणज्ञानप्रकारः^१ —

(अ) मरणयोगाः—

सूर्यादिचतुर्विंशग्रहांशानुसारं मरणयोगमाह—

जन्मराक्षी च क्रमात्सूर्ये सति ज्वरेण, चन्द्रे श्लेष्मणा, भीमे चातिसारेण, गुरो रुधिररोगेण, शुक्रे जठरव्याधिना, शनी मूलव्याधिना, राहो प्रमेहेन, केतो सङ्ग्रहणीरोगेण, धूमे पिठिकारोगेण, इन्द्रचापे चाग्निना, पाते शस्त्रेण, परिवेषे वाहेन, काले ज्वरेण विषेण च जातकस्य मरणं भवति ।

प्रकारान्तेण जन्मलग्नस्थसूर्यादिनवग्रहशान्मरणयोगमाह—

जन्मलग्ने सूर्ये सति पित्तेन, चन्द्रे वातेन, भीमे श्लेष्मणा, बुधे पित्तेन, गुरो वातेन, शुक्रे कफेन, शनी श्लेष्मणा, राहो पित्तेन, केतो वातेनेति क्रमाज्जातकस्य मरणं जायते ।

अथ च नवांशानुसारं मरणयोगमाह ।

मेपादिराशिषु नवांशा नवसङ्ख्याका भवन्ति तेषां क्रमेण प्रथमे सति ज्वरेण, द्वितीये सन्निपातेन, तृतीये जठररोगेण, चतुर्थेचान्त्ररोगेण, पञ्चमे प्रमेह-

रोगेण, पष्ठे जलेन, सप्तमेऽग्निना, अष्टमे ज्वरेण, नवमे सन्निपातेन, मरणं भवतीति फलं ज्ञेयम् ।

द्वादशराश्यनुसारं मरणयोगमाह—

मेघे गुल्मेन, जठररोगेन ज्वरेण च, वृषे विषेण, मिथुनेऽग्निजलाम्पां, कर्के शास्त्रादिपातेन, सिंहे गुदकीलभगंदररोगेण, कन्यया रक्तातिसारेण, जठर-
रोगेण ज्वरेण च, तुलायां प्रमेहेण गुल्मेन च, वृश्चिके कुष्ठेनातिसारेण च, धनुषि
पिटिकादिभिरश्मरीरोगेन च, मकरे शूलेन वज्रपातोत्पन्नरुधिररोगेण, कुम्भे पित्त-
समावृत्तेन, मीने शीतज्वरप्रभृतिना च जातकस्य मरणमिति ज्ञेयम् ।

अथ च कालादिचतुर्दशग्रहांशानुसारं मरणयोगमाह—

अत्र मूले पाठकालादिष्वन्तस्त्रमेति तेनेदं ज्ञायते यत्कालग्रहमारभ्य व्युत्क्र-
मेण चतुर्दश ग्रहाः सूर्यपर्यन्तं बोध्या ते च वम् ।

कालः (१), परिवेषः (२), पातः (३), इन्द्रचापः (४), धूमः (५), केतुः
(६), राहुः (७), शनिः (८), शुक्रः (९), गुरुः (१०), बुधः (११), भौमः (१२),
चन्द्रः (१३), सूर्यः (१४) ।

अत्र चर्पा क्रमेण सप्तग्रहांशेषु च क्रमेण ।

दुर्गं पातेन (१), पतनेन (२), ज्वरेण (३), सन्निपातेन (४), वृषभेण (५),
पातेन (६), प्राणिनिमित्तेन (७), (अत्राग्रे शेषसप्तग्रहांशेषु च व्युत्क्रमेण)
प्राणिनिमित्तेन (८), पातेन (९), वृषभेण (१०), सन्निपातेन (११), ज्वरेण
(१२), पतनेन (१३), दुर्गं पातेन (१४), क्रमेण पूर्वोक्तचतुर्दशग्रहांशेषु मरणं जायते
इति बोध्यम् ।

(इ) आयुर्दामविचारः—

रश्मिवशेनाब्दानयनेऽब्दहरानाह ।

चतुर्थरश्मिमारभ्य सप्तरश्मिपर्यन्तं ५० अब्दा ज्ञेयाः ।

३, १२, वर्षद्वयं हारकञ्च ज्ञेयम् ।

एवमेव ८ रश्मितः ६० वर्षाणि ५, ८ वर्षद्वयञ्च हारकम् ।

१० रश्मितः ५५ अब्दाः ३, ६ वर्षद्वयं हारकम् ।

११ रश्मितः ६८ अब्दाः ७७ वर्षाणि च हारकानि ज्ञेयानि ।

१३ रश्मितः ४६ अब्दाः ७२ वर्षाणि हारकानि ।

१४ रश्मितः ७५ अब्दाः ५४, ६ अब्दा हारका इति ।

१५ रश्मितः ७५ अब्दाः १०, ११ अब्दद्वयं हारकम् ।

१६ रश्मितः ८० अब्दाः ७ वर्षं हारकम् ।

एवमेव १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, सङ्ख्याकेभ्यो रश्मिभ्यो क्रमादब्दाः ७०, ५०, ४० ७, ७४, ७४, ६०, ७८, ५८, ७७, ८१, ८५, ४० सङ्ख्याका ज्ञेयाः तथा च ६, ६, ६, ५, ६, ७, ६, ६, २, ११, १०, ६, ६, १२ सङ्ख्याका हारकाङ्का बोध्या ।

अथांशायुषि हारकानाह—

११, १२, १४, १३, १६, ७, ५६, १२, १०, ५, ५४, ६४ सङ्ख्याका एते अंशहाराङ्काः कथिताः ।

अथ नवांशायुर्वायाङ्कानाह—

५, ४, ६, ६, १००, १०, ११, २०, २१ एतत्सङ्ख्याङ्का क्रमशो नवांश-युर्वाये हाराङ्का ज्ञेयाः ।

अथ शतायुर्वायाङ्कानाह—

६, १२, ११, १०, १२०, एतत्सङ्ख्याङ्काः शतायुर्वाये हाराङ्का बोध्याः ।
अथ मतान्तरमाह—

केपाञ्चिन्मतेऽथ दशरशतायुष्ययोर्योगं कृत्वा तदध्वं विशेषाब्दा प्रोक्ताः ।
अथ रश्मिफलं निरूपयति—

दशरश्मिपर्यन्तञ्चेत्तदा कृच्छ्रेण कुटुम्बपालको भवति नरः । दशरश्मियोग-
श्चेत्तदा पुत्रवाहुल्यं ज्ञेयम् । एकादशरश्मौ पुत्रा विद्वांसः स्युः परन्ते निर्धनाः सन्तः
भूमिपर्यटनपरा भवन्ति । द्वादशरश्मौ निर्धना कुलपांसनाश्च भवन्ति । त्रयोदशर-
श्मिमारभ्य विंशतिपर्यन्तं स्वशरीररक्षणार्थं द्रव्यार्जनपरा दासाश्च भवन्ति ।
केचिच्चात्र बाल्ये एव जाता मृता भवन्ति ।

(३) विशिष्टयोगाः—

(अ) दरिद्रयोगाः ।

प्रथमं च यदि केन्द्रत्रिकोणगा अशुभग्रहा स्युस्तथा तृतीयंकादशष्टाष्टमगाश्च शुभग्रहा भवेयुरथवा द्वितीयचतुर्थसप्तमगा मङ्गलक्षोणचन्द्रशनयो भवेयुरथवा वेंपरीत्ये द्वितीयादिस्थानेषु शत्रुवर्गगा ग्रहास्युरथवा सूर्यंभीमशनिराहुक्षोण-चन्द्राश्च भवेयुस्तदा दरिद्रयोगा ज्ञेयाः पञ्चामष्टमद्वादशभावसम्बन्धे तु गुणवान् दरिद्रो भवति ।

यदि १, २, ६, १०, ११, ४, ५, ७, ३ एषु स्थानेषु शत्रुदृष्ट एकग्रहश्चेत्तदा-द्यावस्यायां, यदि ग्रहद्वयं स्यात्तदा मध्यायुपि ग्रहत्रयं स्यात्तदन्त्यायुपि दरिद्रयोगो भवति । एवमत्र क्रमेण नव दरिद्रयोगा बोध्याः ।

अथ योगान्तरमाह—

कर्कमारम्य राशिचतुष्टयान्तं (कर्कतस्तुलान्तमिति भावः) यदि पापग्रहाः शत्रुदृष्टाः स्युस्तदा मध्यायुपि फलप्रदाः । (अत्र शुभग्रह इति मूले पाठः शत्रुग्रह इति बोध्यमेतच्च संस्कृतटीकायां स्पष्टम्)। वृद्धिकमारम्य राशिचतुष्टयान्तं स्युस्तदा चान्त्यायुपि फलं ज्ञेयम् । मीनमारम्य राशिचतुष्टयान्तं भवेयुस्तदा प्रथमायुपि फलं बोध्यम् ।

अष्टवर्गेषु न्यूनाक्षमधिकृत्य फलमाह—

यष्टवर्गेषु न्यूना अक्षा भवेयुस्तदा चतुर्थभावादष्टमभावादद्वादशभावा-
स्पृचभावान्नवमभावान्नवगुणाच्च पूर्वोक्तप्रकारेण शत्रुदृष्टपापग्रहयोगे सति चाशु-
भफलं ज्ञेयम् ।

(इ) शुभयोगाः—

केन्द्रेषु (१।४।७।१०) त्रिकोणयोश्च (५।६) शुभग्रहयोमे सति चोपचयस्था-
नेषु (३।६।११) पापग्रहयोगे द्वितीयस्थाने चापि शुभग्रहयुतेऽन्यद्वितीयस्थानव्यतिरि-

क्तेषु पापग्रहयोगे तथेष्टबलाधिक्ये ग्रहैकस्य द्वयस्य त्रयस्य चोच्चमूलत्रिकोणस्वाति-
मित्रामित्रान्यतमे स्थाने चोच्चनवांशे वा स्थिते सति लक्ष्मीयोगो बोध्यः ।

योगान्तरमाह—

दरिद्रयोगोक्ता अक्षांशास्तेषां शुभग्रहाः पष्ठाष्टमद्वादशस्थानव्यतिरेकेण
स्थिता स्युस्तथा चोच्चत्रिकोणस्थ एको ग्रहो ग्रहद्वयं त्रयं चतुष्टयं वाऽतिमित्रस्था-
नगतं भवेदथ वा ग्रहाणां पञ्चकं षट्कं सप्तकं वा मित्रस्थानगतं स्यात्तदाऽपि
लक्ष्मीयोगो ज्ञेयः ।

योगान्तरमाह—

चन्द्राद्वितीये द्वादशे च शुभग्रहाः स्युर्लङ्गान्च सप्तमस्थे चन्द्रे लग्नस्थे
गुरो द्वितीयस्थे बुधे द्वादशस्थे च शुकेऽपि लक्ष्मीयोगः कथितः । परञ्चात्र भावबल-
द्वग्वलकष्टेष्टवलानां तारतम्यानुसारं लक्ष्मीयोगस्य बलावलं बोध्यमिति चात्र विशेषो
ज्ञेयः ।

अत्रान्यद्वैशिष्ट्यमाह—

आयुर्दायस्य द्वादशभावानां वर्गाणां द्वादशभावेदानां रश्म्यंशानाञ्च शुभा-
शुभफलं विचार्य वर्षचर्यायाः फलं वाच्यम्—

रश्म्यंशानां शुभाशुभफलतारतम्येन च मासचर्यायाः फलं बोध्यम् ।

अष्टकवर्गतारतम्येन च दिनचर्यायाः शुभाशुभं फलं वाच्यमिति ।

अथ बलाबलयोगानयनप्रकारमाह—

भावदृष्ट्यो भावविचारकारकस्य मुख्यत्वम् ।

बलावलविचारे बोधकस्य प्राधान्यम् ।

कष्टेष्टवलविचारे रश्मिविचारे च पाचकस्य मूर्धन्यम् ।

अन्तर्दायविचारे सर्वभावानां वेधकस्य मुख्यत्वम् ।

दशानामन्तर्दायविचारे बोधककारकस्य च प्राधान्यम् ।

भावस्वभावविचारे पाचकस्य मूर्धन्यम् ।

(ग) अब्दचर्यायां षड्बलनिरूपणम् ।^१

(अ) रश्मिफलम् ।

अथ रश्मीनामप्यंशानुसारं फलस्य वर्णनमुपलभ्यते ।

रश्मिवर्णनप्रकरणे रश्मिस्पष्टः कथितोऽयं च रश्म्यंशानां विचारो विधी-
यते ।

पञ्चदशमेः प्रथमांशे जन्मनि सति तस्य पिता निर्धनो भवति ।

द्वितीयांशे तु पितुः मरणं प्रोक्तम् । तृतीयांशे दारिद्र्यं, चतुर्थांशे दारिद्र्य-
रोगप्रसूता च, पञ्चमांशेऽस्तिषोडशा, षष्ठांशे नवमांशे दशमांशे सप्तमांशे च दारिद्र्य-
रोगादिकं जीवने संशयश्च भवति ।

एकादशरश्मेः प्रथमांशे जन्मनि सति पित्रा लालनं पोषणञ्च प्रोक्तम् ।
द्वितीयांशे पुंश्चलीभार्यायोगः । तृतीयांशे निर्धनताऽथवा दीर्घायुं मृतपुत्रता च,
चतुर्थांशे च स्त्रीजितो भवति । पञ्चमांशेऽरुप्रजत्वं षष्ठांशे नैरोग्यं श्रियोगो धन-
प्राप्तिश्च सप्तमांशे दुःखितो निर्धनश्च जायते ।

द्वादशरश्मेः प्रथमांशे नैव तस्य शुभाशुभं भवति फलाभाव इत्यर्थः । द्विती-
यांशे बलवान् मूर्खश्चोरश्च, तृतीयांशे चतुर्थांशे च वेश्यापतिः शत्रुहन्ता च कथितः ।
राजपुरुषेण चास्य मृत्युस्तथा स्त्रीधनपुत्रहीनश्च भवति ।

चतुर्दशरश्मेः प्रथमांशे विद्वान् भवति द्वितीयांशे मातापितृभ्यां लालितः
सुखी च जायते तृतीयांशे बलेशभाक् भवापि शत्रुजित्तया मातापितृभ्यां हीन एव
किञ्चिद्वनार्जको भवति देशाद्दशमदति च । चतुर्थांशे धनतत्परः सुखी, व्यातः,
शान्तबुद्धिः शत्रुजिञ्च जायते । पञ्चमांशे धनवान्, क्षेत्रवान्, विद्याजितपोषकः,
सतीभार्यायुतः, षष्ठांशे दुःखभाग्, धनवीश्च भवति ।

पञ्चदशरश्मिफलं चतुर्दशरश्मिफलवत्पञ्चांशपर्यन्तं ज्ञेयम् । षष्ठांशे बुद्धिमान्
धनवीश्च प्रोक्तः ।

षोडशरश्मेः सप्तदशरश्मेश्च प्रथमांशेऽतोवधनवान् कथितः । द्वितीयांशे

स्वबन्धुभ्योऽधिकः प्रतापी, तृतीयांशे विद्वान् धनवान् पुत्रवांश्च प्रोक्तः । चतुर्थांशे स्वजनपालको भवति । पञ्चमांशे षष्ठांशे चेष्टापूर्तयज्ञयागादिकरो वापीकृपाराम-
देवालयनिर्माता च प्रोच्यते ।

अष्टादशरश्मेरेकोनविंशरश्मेश्च फलं सप्तदशरश्मिफलवज्जयेम् । विंशति-
रश्मौ लब्धस्थानतत्परो दाता बहुपुत्रश्च भवति । एकविंशतिरश्मेः प्रथमांशे
च द्वितीयांशे धनी प्रोक्तः । तृतीयांशे दानेन धर्मेण च ख्यातो यज्ञकृद्वाहनादिपुतो
बहुधनवान् सुखी च जायते ।

चतुर्थांशेऽग्निमान्द्येन रोगी धनी सुखी च प्रोक्तः । पञ्चमांशे देशे विदेशे
च विद्वान् षष्ठांशे दन्तुरो भवति । सप्तमांशे धनहानिः कथिता राजनिमित्तेन
मृत्युश्चापि भवति ।

अष्टमांशे दरिद्राणां पोषकः कथितः ।

द्वाविंशरश्मेः प्रथमांशे पितृधनपोषको भवति । द्वितीयांशे निर्धनः किञ्चित्कृ-
षिकरः सुखी च प्रोक्तः । तृतीयांशे राजकार्येण धनार्जनपरो भवति । चतुर्थांशे-
पञ्चमांशे च प्रभुः परनामधारी च कथितः । षष्ठांशे कार्यहानिः सर्वव्ययश्च
प्रोक्तः । सप्तमे रोगी धनी च कथितः ।

त्रयोविंशतिरश्मेः प्रथमांशे पितृलालितो द्वितीयांशे सुखी तृतीयांशे
मूर्खकृत्येन पराभूतश्चतुर्थांशे चौरः पञ्चमांशे व्याधिग्रस्तः षष्ठांशे दरिद्रो व्याधि-
पीडितश्च भवति ।

चतुर्विंशरश्मेः प्रथमांशे च लक्ष्मीसम्पन्नः पितृपालितः स्वजातिगुणा-
न्वितः सुखी विद्वांश्च प्रोक्तः । तृतीयांशे स्वतन्त्रः सर्वसम्मतश्च कथितः ।
चतुर्थांशे गृहस्त्रीमित्रपुत्रादिभिर्वृत्तः पञ्चमांशे रोगी षष्ठांशे च बहुव्ययरतोभवति ।
पञ्चविंशरश्मेः षष्ठांशे निष्फलः सन् जीवति ।

षड्विंशरश्मेः प्रथमांशे दरिद्रसुतोऽपि पितृकार्यवृद्धिकरो द्वितीयांशे पितृगृहं
परित्यज्यान्यत्र स्वयोग्यकर्मणा देहपुष्टिकरो भवति । तृतीयांशे धनी
कृत्यविच्च भवति । चतुर्थांशेऽतिधनवान् सप्तमांशे स्वदेहपोषणरतोऽष्टमांशे भूमि-
दारादिवृद्धया जीवन् नवमांशे व्यथाव्याधिग्रस्तो दशमांशे निर्धनः स्त्रीपुत्रादिही-
नश्च प्रोच्यते ।

सप्तविंशतिरश्मेरष्टाविंशतिरश्मेश्च पूर्ववत्फलं ज्ञेयम् ।

एकोनत्रिंशरश्मेः प्रथमांशे सुखी द्वितीयांशे राजसेवी तृतीयांशे कार्याकार्य-
ज्ञश्चतुर्थांशेऽधिपतिः पञ्चमांशे बहुबन्धुयुतः षष्ठांशे लक्ष्मीवान् सप्तमांशे
मानवाहनयुतोऽष्टमांशे देशाधिपतिर्नवमांशे ग्रामाधिपश्च क्रमादुच्यते । त्रिंशरश्मि
फलमप्येवमेव ज्ञेयम् ।

एकत्रिंशरश्मेः पञ्चमांशे सेनापतिर्नीतिमान् शूरश्च प्रोक्तः ।
षष्ठांशे युद्धविजयी सप्तमांशे रोगग्रस्तोऽष्टमांशे स्वल्पलाभवान् नवमांशे बहुलाभ-
वाश्च भवति ।

द्वात्रिंशरश्मेरपि फलं पूर्ववद्वोच्यम् ।

त्रयस्त्रिंशरश्मेः षष्ठांशे तृतीयांशे च राजानो भवन्ति ।

चतुस्त्रिंशरश्मेश्चतुर्थांशे पराजयस्तृतीयांशे पञ्चमांशे षष्ठांशे च विजयोऽ-
ष्टमांशे नवमांशे च वृद्धिर्भवति ।

चतुस्त्रिंशरश्मिमारम्य चत्वारिंशद्रश्मिपर्यन्तं तासां प्रथमांशे द्वितीयांशे
तृतीयांशे चतुर्थांशे च राजा भवति । सप्तमांशे युद्धमष्टमांशे नवमांशे च व्याधिः
दशमांशे पराजयश्च कथितः ।

शेषांशेषु सर्वसम्पत्तिरिति ज्ञेया ।

अथविशेषोऽपि दृश्यते । यच्चतुस्त्रिंशद्रश्म्यनन्तरं रश्मिषु सत्सु चक्रवर्ती
भवति । अथ च पञ्चमांशे च विजयी प्रोक्तः ।

एवमुक्तसङ्ख्यायां तुल्यांशं नैव चेत्तत्र विपरीतं फलं ज्ञेयम् । तथा च
विंशतिरश्मिपर्यन्तमुक्तवत्तुल्यराश्मिरहित्ये व्याधिर्ज्ञेया । अपि चात्र परं अशौ-
चमपि नोक्तास्तथापि तेषु स्वाधिकार फलं भजन्तीति बोध्यम् ।

(इ) सूर्यादिग्रहाणां षड्वलानुरूपं पृथक् पृथक् फलकथनम्—

अथ च सूर्यादिग्रहाणां षड्वलैक्यवत् प्रदर्शयन् पूर्वं स्थानवशात्फलमाह ।

सूर्यस्य स्थानवशाद्भावफलम्—

द्वादशभावेषु क्रमेण सूर्यस्य फलं निम्नाङ्कित प्रकारेण ज्ञेयम् ।

प्रथमे क्षितिबन्धुविरोधश्च, द्वितीये धनहानिस्तृतीये मित्रवृद्धिर्धनला-

भश्च, चतुर्थे सौख्यं शत्रुसमागमश्च, पञ्चमे पुत्रलाभो बुद्धिवृद्धिश्च, षष्ठे धनप्राप्तिर्जयस्य, सप्तमे स्त्रीविरोधोऽष्टमे व्याधिहानिश्च, नवमे मित्रबन्धनं भाग्यहानिश्च, दशमे धनलाभः सौख्यञ्चैकादश धनवृद्धिर्मित्रसमागमश्च, द्वादशे धनहानिव्ययः कुक्षिरोगश्च क्रमादज्ञेयमिति भावः ।

चन्द्रफलम्—

प्रथमे कलहो, द्वितीये धनप्राप्तिस्तृतीये भ्रातृलाभो धनवृद्धादिसङ्ग्रहश्च, चतुर्थे धनवस्त्रवाहनादियुतिः, पञ्चमे पुत्रादिप्राप्तिः, षष्ठे रोगः कुमतिश्च सप्तमे विद्याधनभूमिसुखप्राप्तिः, अष्टमे मृत्युदुःखकुक्षिरोगश्च नवमे स्त्रीस्वर्णदासादिलाभो दशमे सुचरित्रं गुणधनप्राप्तिः, एकादशेऽपि पूर्वोक्तफलं द्वादशे धनव्यय इति क्रमेण द्वादशभावनां फलं ज्ञेयम् ।

भौमफलम्—

प्रथमे चञ्चलत्वात् क्षतव्याधिः, द्वितीये धननाशस्तृतीये भ्रातृमरणं धनलाभः सुखं यशश्च, चतुर्थे बन्धुमरणं शत्रुबुद्धिर्धनव्ययश्च, पञ्चमे पितृहानिर्धननागमः पुत्रलाभो यशश्च, षष्ठे शत्रुसमृद्धिर्जयो बन्धुसमागमो धनवृद्धिश्च, सप्तमे दारमरणं नीचस्त्रीसङ्गमश्चाष्टमे धननाशः पराभवो नवमे पापसन्धिर्धनव्ययश्च दशमे धनलाभः कुकर्म चैकादशे धनं सुखं वस्त्रसुवर्णभूम्यादिसङ्ग्रहश्च, द्वादशे नेत्ररोगो भ्रातृनाशश्च क्रमाद्द्वादशभावेषु भौमः फलं विधत्ते इति ज्ञेयम् ।

बुधफलम्—

बुधः षष्ठे शत्रुबुद्धि युद्धे पराजयञ्च कुरुते । अष्टमे बन्धनं बन्धुनाशञ्च विधत्ते । द्वादशे धननाशश्च प्रोक्तः । शेषेषु भावेषु तत्तद्भाववृद्धिं विदधाति । यथा प्रथमे शरीरसौख्यं, द्वितीये धनवृद्धिसतृतीये भ्रातृसौख्यं, चतुर्थे मातृसौख्यं, पञ्चमे पुत्रसौख्यं, सप्तमे स्त्रीसौख्यं, नवमे धर्मवृद्धिर्दशमे पितृसौख्यमेकादशे धनलाभं क्रमात्कुरुते बुध इति भावः ।

गुरुशुक्रयोश्च फलं तुल्यम् । तदाह—

गुरुशुक्रौ तृतीये शत्रुबुद्धिं धनक्षयञ्च कुरुतः । षष्ठे पराजयं व्याधिञ्च कुरुतः । अष्टमे बन्धनं द्वादशे चोरधनापरहरणञ्च कुरुत इति भावः ।

शेषेषु भावेषु प्रथयद्वितीयचतुर्थपञ्चमसप्तमनवमशर्मकादशेषु पूर्ववत्तत्तद्भाववृद्धिं कुरुत इति बोध्यम् ।

शनिफलम्—

शनेऽपि फलं सूर्यवद्भूमिवच्च ज्ञेयमिति । सूर्यभौमो पापी शनिरपि पापोऽत एतेषां फलं तुल्यमिति भावः ।

अथ फलज्ञाने विशेषमाह—

यदि ग्रहा उच्चनोचस्थास्तदा तेषां फलेऽपि वृद्धिहासौ निम्नाङ्कितप्रकारेण भवत इति भावः ।

मित्रस्थो ग्रहः पादमात्रमविमित्रस्तृतीयांशं स्वस्थस्त्रिकोणस्थश्च पादोनमुच्चस्थः पूर्णं फलं विधत्ते इति ज्ञेयम् । अन्यथा वंपरीत्पम् । अर्थाद्यदि नीचस्थस्तदा त्रिगुणहीनमविशत्रुस्थो द्विगुणहीनः शत्रुस्थोऽर्धहीन फलं ग्रहाः कुर्वन्तीति शेषः ।

अथ च सूर्यादिग्रहाणां पृथक्त्वेन शुभानुभवित्रशत्रुग्रहाणां दृष्टिबगालफलं निरूपयति ।

तत्रादौ सूर्यस्य फलमाह—

सूर्योऽथ शुभग्रहदृष्टश्चेत्तदा राजसेवा धनप्राप्तिञ्च विधत्ते ।

शत्रुग्रहदृष्टश्चेत्तदा कलहं दुःखं नेत्ररोगञ्च करोति ।

मित्रदृष्टश्च जपं बन्धुलाभञ्च विधत्ते । पापं, दृष्टश्च रोगकर इति भावः ।

चन्द्रफलम्—

पापदृष्टश्चन्द्रः क्षिरात्ति नेत्ररज पीडां धननाशञ्च करोति । शत्रुदृष्टश्च पापकर्मप्रवृत्तिकरो धननाश भ्रमणञ्च विदधाति । शुभदृष्टश्चारोग्यं सौख्यं धनमित्रक्षेत्रदेशादिलाभं वितनुते ।

भौमफलम्—

भौमश्च पापदृष्टश्चेत्तदा भूमिघनधान्यादिनाशकरः शत्रुदृष्टो तु बन्धनं

रोगं युद्धे प्रवासञ्च विधत्ते । शुभदृष्टौ विजयपराक्रमदेशभूमिमित्रादिमुखकरः प्रोक्तः । मित्रदृष्टश्चेत्तदा धनप्राप्तिं करोति ।

बुधफलम्—

बुधश्चात्र मित्रशुभदृष्टौ लिपिज्ञानं विद्यालाभं कोशलञ्च करोति ।

मित्रदृष्टश्चेत्तदा वस्त्रालङ्काररत्नादिलाभकरः प्रोक्तः ।

शत्रुदृष्टौ तु दुर्बुद्धिमत्तिसाररोगं सदोद्यमञ्च विधत्ते ।

पापदृष्टस्तु महाविपादं कुक्षौ शूलरोगञ्च वितनुते ।

गुरुफलम्—

गुरुः शुभदृष्टश्चेत्तदा धर्मकार्योद्यमं सुखं जयं धनप्राप्तिञ्च वितनुते । मित्र-दृष्टस्तु स्त्रीभूमिक्षेत्रादिसङ्ग्रहकरः कथितः । शत्रुदृष्टश्चेत्तदा कुष्ठरोगं त्वग्दोषं कलहं युद्धञ्च करोति । पापदृष्टश्च पराजयं केदारादिवियोगञ्च विधत्ते ।

शुक्रफलम्—

शुक्रोऽपि शुभदृष्टश्चेत्तदा सुखं स्त्रीलाभं रत्नादिप्राप्तिञ्च करोति । मित्र-दृष्टौ चापं पट्टबन्धादिदेशलाभमिष्टप्राप्तिञ्च विधत्ते । पापदृष्टश्च पराजयं स्त्रीवियोगं धननाशञ्च वितनुते । शत्रुदृष्टौ तु कष्टसाध्यरोत्रानां मूत्रकृच्छ्रा-दिकानां मूत्रकृच्छ्रादिकानाञ्चकरः प्रोक्तः ।

शनिफलम्—

पापदृष्टश्चापं शनिःकुक्षिरोगबन्धनादिकरः कथितः शत्रुदृष्टश्च शत्रुबाधां पराभवं रोगादिकञ्च करोति । शुभदृष्टश्चारोग्यकरः प्रोक्तः । मित्रदृष्टौ तु बन्धु-समागम करः प्रोच्यते ।

अथ च सम्प्रति स्थानादिबलेन सूर्यादिग्रहाणां फलं निरूप्यते । स्थानबलेन पूर्णं सूर्यं स्वदेशे विद्यया वली भवति, चन्द्रे च प्रभुत्वेन वली, भोमे च ग्रामे मुख्यत्वेन वली, बुधे च श्रोतविद्यया लेखनकर्मणा बुद्धिवलेन च वली जायते इति ज्ञेयम् । एवमेव गुरौ स्थानबले पूर्णं स्वदेशराजः कृत्येन वली कथितः शुक्रे च स्वदेशमुख्यः स्त्रीणामाधिपत्येन वली प्रोक्तः । शनौ च भृत्यदासानां मुख्यः शरीरेण वली प्रोच्यते ।

अन्यथा स्थानबलहीने ग्रहे तु पीडायुक्तो दासो भवति । अत्रापि न्यूनाधिक-
बलवशान्न्यूनाधिकफलमनुसंधेयम् ।

दिग्बलमधिकृत्व सूर्यादिग्रहाणां फलम्—

सूर्ये दिग्बलाधिक्ये वाणिज्येन धनप्राप्तिर्धनवृद्धिर्यशश्च भवति, चन्द्रे च राजसेवया धनवृद्धिर्भोगे च सेवया वेदाम्यासेन च ख्यातो भवति । बुद्धिकीर्तियश-
स्यादियुतो भवति । गुरोर् धनप्राप्तिर्यशोवृद्धिश्च कथिता । शुक्रे च दानेन यशस्वी
कीर्तिमाश्च जायते । शनौ च दासाधिःत्येन शूरत्वेन च धनागमो निगदितः ।

अथ कालबलाधिक्येनायनबलाधिक्येन च ग्रहाणां फलमाह—

सूर्यमङ्गलशनीनां कालयनबलाधिक्यबले सति मन्त्रोपदेशेन पाषण्डकर्मणा
दायस्यत्वेन च जीवति ।

कृष्णपक्षीयचन्द्रस्यायनबलाधिक्ये कृषिकर्मणा विद्यया च जीवति गुरुशुक्र-
बुधशुक्लपक्षीयचन्द्राणाञ्चयनाधिक्यबले विद्यया धनेन च जीवति ।

चेष्टाबलाधिक्ये फलमाह—

सूर्यादिग्रहाणां चेष्टाधिक्यबले नानाविधिप्रकारेण धनप्राप्तिः प्रोक्ता ।
रश्म्यनुसारं गुरुबुधशुक्राणां फले वैशिष्ट्यम् । गुरुबुधशुक्राश्च बलिष्ठाश्चेत्तदा
रश्म्योक्तं सर्वं फलं कुर्वन्ति । न्यूनाधिक्ये बले चानुपातेनैषां फलमूह्यमिति
भावः ।

सूर्यादि ग्रहाणामिष्टबलाधिक्यवशात्फलं वितनुते—

पूर्वाचन्द्रगुरुशुक्रबुधेषु सौम्येषु ग्रहेषु चेष्टाबलाधिक्यवत्सु सत्सु मनुष्यो श्रीमान्,
सुशीलो, गुणवान्, धर्मात्मा, दाता, सुखी, सत्त्ववाश्च भवति । पापेषु शनिभौम-
क्षीणचन्द्रसूर्येषु कष्टबलाधिक्यवत्सु सत्सु ग्रहेषु मनुष्यः पापरतः शत्रुभिः परा-
जितश्च कथितः ।

अथ फलान्तरमाह—

पापग्रहेषु बलाधिक्यवत्सु मनुष्यो ज्वराक्रान्तो दुश्चेष्टः पातकी च भवति ।
शत्रुग्रहेषु बलवत्सु तु सदा रोगी बन्धुमित्ररहितः कथितः ।

सर्वद्वेपिणो ग्रहस्य बलाधिक्ये फलाभावः । अर्थाद्ग्रहो निष्फलो भवतीति भावः ।

स्वोच्चमूलत्रिकोण स्वक्षेत्रमित्राधिमित्रसमस्थानस्था एवं स्वकीयदशवर्ग-
स्थाश्च ग्रहाः श्योपुत्रघनक्षेत्रादिवृद्धिकरा भवन्ति । एवं मित्रादिवर्गस्था अपि
पूर्वोक्तघनधान्यादिवृद्धिकरा एव ज्ञेयम् ।

ग्रहाणामुच्चादिवर्गस्थितिवशाद्दशाफलमाह—

चन्द्रस्यात्र विधेयः । चन्द्रस्यादौ दशारम्भकाले व्याधिर्दुर्गतिश्च कथिता ।
स्वोच्चादिसंस्थितानां ग्रहाणां दशा प्रारम्भकाले शुभदा प्रोक्ता । अन्यथा (नीचा-
दिसंस्थितानामिति भावः) प्रारम्भकालेऽशुभफलदा कथिता ।

केन्द्रधूमस्थानस्थितानां ग्रहाणां दशायां सदा शुभं फलं प्रोक्तम् । अथदिपां
ग्रहाणां दशारम्भकाले मध्येऽन्ते च शुभमेव भवतीति भावः ।

द्रव्यगुणस्वभावकमानुसारं ग्रहाणां फलमाह—

ये द्रव्यगुणकर्मस्वभावादयः प्रकृतयो ग्रहाणां प्रोक्तास्तेषां फलमपि तत्तद्-
ग्रहदशायां तत्तद्द्रव्यगुणकर्मस्वभावानुसारं फलं बोध्यम् ।

भावदृष्टिबलपङ्क्त्यवलम्बितकष्टबलादिवलानुसार फलमपि तत्तद्ग्रहाणां
तत्तद्बलानुसारं फलं तेषां दशाकाले ज्ञेयम् ।

नैसर्गादिकबलेषु चानुक्रमेण बलविचारे बलावलतारतम्यमाह—

प्रथमं निसर्गबलं मुख्यं विद्यते । ततोऽधिकं दृष्टिबलम् । ततोऽधिकं भाव-
बलम् । ततोऽधिकमिष्टानिष्टबलम् । ततोऽधिकं चेष्टाबलम् । ततोऽधिकं
स्थानबलम् । ततोऽधिकं कालबलम् । ततोऽधिकमयनबलं ज्ञेयमेवं बलानां विचारे
चानुक्रमेण निसर्गादिवलानां तारतम्येन मुख्यत्वं बोध्यम् ।

(घ) अब्दचर्याप्रसङ्गे मासादिवर्या —

(अ) मासचर्याफलम्—

तत्रादौ सन्ध्यादिविचारेण भावगतं ग्रहाणां फलमाह ।

यत्र कुत्रापि भावस्थो ग्रहो यदि भावस्पष्टांशानुरूपमंशादिकं धारयति तदा स ग्रहस्तद्भावपूर्णफलं ददाति । ये च भावानां सन्धिस्था ग्रहास्तेषां फलाभावः । एवं भावमध्यवर्तमानानां ग्रहाणां तेषां भावानाञ्चांशानुरूपं त्रैराशिकानुपाते फलं विचार्यम् ।

अथ ग्रहाणामंशादिके भावांशादिकन्यूने सति वंशिष्टयम् ।

यदि भावांशादिकाद्ग्रहस्यांशादिकं न्यूनतदा तदंशादिकं चतुर्भिर्गुणयेत् । लब्धञ्च भावफलं ज्ञेयम् । अन्यथा ग्रहस्यादिकाद्भावांशादिकस्याधिक्ये सति तदा ग्रहांशादिकभावसन्धिस्पष्टांशादिके विशोधयेत् लब्धं भावफलं बोध्यम् ।

ग्रहयोगेन भावलक्षणमाह—

सूर्यगुप्तो भाव ऊर्ध्वमुखो ज्ञेयः । ग्रहरहितश्च भावोऽधोमुखाख्यः प्रोक्तः । चन्द्रादिशेषग्रहेषु वतस्तु तिर्यङ्मुखनाम्ना प्रोच्यते ।

अथैषां तिर्यङ्मुखादीनां भावानां फलकथनप्रकारमाह ।

शुभाशुभफलकथनोपयोगिनः भावस्थानाङ्काः कथ्यन्ते—

प्रथमभावस्य २५, द्वितीयस्य २२, तृतीयस्य २१, चतुर्थस्य २६, पञ्चमस्य २५, षष्ठस्य ३४, सप्तमस्य १६, अष्टमस्य २६, नवमस्य २६, दशमस्य ३६, एकादशस्य ५४, द्वादशस्य १६, स्थानाङ्काः क्रमाद्द्वादशभावानां प्रोक्ताः ।

करणाङ्कानाह—

स्थानाङ्कवत्क्रमाद्द्वादशभावानां करणाङ्का अपि ज्ञेयाः । ते च प्रथमस्य ३१, द्वितीयस्य ३३, तृतीयस्य २७, चतुर्थस्य ३०, पञ्चमस्य ३१ षष्ठस्य २२, सप्तमस्य ३७, अष्टमस्य ३०, नवमस्य २७, दशमस्य २०, एकादशस्य २१, द्वादशस्य ४० चानुक्रमेण बोध्याः ।

स्थानाङ्ककरणाङ्कानां फलमाह—

विपमराशिषु (भेममिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भास्थेषु)

स्थानाङ्का अपि विपमाः शुभप्रदाः समराशिषु (वृषकर्ककन्यावृश्चिकमकरमीनेषु) समाः स्थानाङ्का अशुभफलप्रदाः । एवञ्च करणाङ्कानामपि फलं ज्ञेयम् । अर्थाद्विपमराशिषु विपमाः शुभाः समराशिषु समा अशुभा इति भावः ।

करणाङ्कानां फले विशेषः—

विपमराशिषु दशसङ्ख्यापर्यन्तं करणाङ्का व्याधिनाशकराः प्रोक्ताः समराशिषु चवैपरीत्यं हानिकरा इति भावः । दशसङ्ख्यात ऊर्ध्वं पञ्चसङ्ख्यान्तं (पञ्चदशसङ्ख्या पर्यन्तमिति) व्याधिकरा ज्ञेयाः । समराशिषु पञ्चदशसङ्ख्यात ऊर्ध्वं पञ्चविंशतिसङ्ख्यान्तं व्याधिकरा विपमराशिषु च हानिप्रदा अर्थादुभय-
त्राशुभफलकरा इति भावः । अथ पञ्चमदशसङ्ख्यामारम्य यावद्दशकमर्थात्पञ्च-
विंशतिसङ्ख्यापर्यन्तं पूर्ववद्विपमराशिषु व्याधियोगस्तथा समराशिषु हानिज्ञेया ।

विपमराशिषु पञ्चविंशतिसङ्ख्याके स्थानाङ्के करणाङ्के च शिरोरोगः सप्तविंशतौ नेत्ररोगोऽष्टाविंशतौ रक्तविकार एकोनत्रिंशत्तमे कामलारोग त्रिंशत्तमे ज्वर एकत्रिंशत्तमे सङ्ग्रहणीरोगो द्वात्रिंशत्तमे शीतरोगस्त्रयोत्रिंशत्तमे प्रमेहरोग-
श्चतुस्त्रिंशे प्लीहरोगः पञ्चत्रिंशे गुस्मलतारोगश्च क्रमादज्ञेयम् ।

समराशिषु पञ्चत्रिंशे स्थानकरणसङ्ख्याके रत्नवृद्धिः सप्तत्रिंशे धान्यवृद्धि-
रष्टत्रिंशे सुवर्णवृद्धिरेकोनचत्वारिंशे गोपशुवृद्धिश्चत्वारिंशे क्षेत्रभूमिवृद्धिरेकचत्वा-
रिंशे राजकृद्वृद्धिश्चत्वारिंशे दासकृद्वृद्धिश्चतुश्चत्वारिंशे चोष्ट्रादिकवृद्धिः
पञ्चचत्वारिंशे च गजाश्ववृद्धिः क्रमादत्र स्थानकरणसङ्ख्यासु बोध्या ।

अत्र फलकथने विशेषविधिमाह—

अत्र स्थानकरणसङ्ख्यादिकस्य यत्फलं प्रोक्तन्तत्रेदं विशेषेणावधेयम् ।
यदिदं फलं देशजातिकालानुरूपं तारतम्येण बोध्यम् ।

पुनश्चात्र फलविचारे विशेषमाह—

यत्पूर्वं स्वोच्चत्रिकोणादिस्थानस्थानां कलांशादिस्थानाञ्च ग्रहाणां फलं
भाग्याध्योक्तफलञ्च प्रोक्तं तदपि सर्वं मासचर्यानुसारं संयोज्य विचार्यमिति
विशेषेण ज्ञेयम् ।

(इ) दिनचर्याफलम् -

यदि च सूर्यचन्द्रगुरुशुक्राः क्रमादन्ये मङ्गलबुधशनयश्च यदि निसर्गवलानु-

सारं चत्वारो ग्रहा एकदेव स्थानप्रदा भवन्ति तदा धनप्राप्तिर्भवति । यदि पञ्च स्थानदाः स्युस्तदा पूज्यता कथिता । आरोग्यं वस्त्रलाभश्चापि ज्ञेयम् । पट्सु स्थानप्रदेषु ग्रहेषु तु पट्टाभिषेको भवति । सप्तसु स्थानप्रदेषु सत्सु च राज्यलाभो जायते ।

एवञ्च चतुर्षु ग्रहेषु करणप्रदेषु सत्सु धनहानिः कथिता । पञ्चसु च व्याधिः पट्सु विपदादिकं सप्तसु च मरणं प्रोक्तम् । करणाभावे मृत्युः कथितः । करणाभावे यदि वामतोऽग्रान्यो ग्रहस्तिष्ठेत्तदा न मृत्युरिति ज्ञेयम् ।

अत्र चन्द्रस्थ विशेषमाह—

यदि चन्द्रस्योच्चांशादधिका ग्रहाः स्युस्तदा तेषां स्थानदा ज्ञेयाः (अत्र चन्द्रस्य वृषराक्षी चांशत्रयपर्यन्तमुच्चत्वं प्रोक्तमतोऽंशत्रयाधिकत्वमत्र ग्राह्यमिति) । अन्येऽपि शुभसञ्ज्ञका ग्रहाः सर्वे शुभफलदाः अत्र क्रमाद्राक्षीनां फलं बोध्यम् ।

(ड) समीक्षा—

(अ) पूर्वपरम्परा ।

पूर्वपरम्परायामब्दचर्याविवर्णनस्य गङ्गहोराशास्त्रे एवोत्प्लेखो भवेदिति च यद-
प्राप्तुं तच्च गङ्गहोराशास्त्रे द्रष्टव्यमिति वचनात् ।^१ अत्र वर्णितस्त्रीजातकस्य प्रव्रज्यायोगानाञ्च चर्चा नारदमहापुराणे दृश्यते ।^२

अन्यत्राब्दचर्यायाः चर्चा नास्ति ।

नारदपुराणे होराशास्त्रस्य यत्लक्षणमुक्तन्तत्राप्यब्दचर्याप्रसङ्गाभावः ।^३

काशीसंस्करणेऽपि केवलं स्त्रीजातकनाम्ना प्रव्रज्यायोगनाम्ना द्वौ प्रध्यायो दृश्येते परमब्दचर्याविवर्णनं न विद्यते ।^४

१. वृ० पा० उ० भा० १२।१४ (मुम्बई-सं०)

२. नारदमहापुराणम्, १।२।१५।२६६-३०५, २१०-२१३, कल्याण, नारदपुराणिक, जनवरी १९५४, गीता प्रेस, गोरखपुर ।

३. तर्जुन, १।२।१५।४-७ ।

४. वृ० पा० ७६, ८० अध्याय (काशी-सं०)

(इ) उत्तरवर्त्तिषु प्रभावः—

अस्याब्दचर्यायाः पराशरात्परवर्त्तिभिराचार्यैरपि चर्चा न विहिता ।

वराहमिहिरेण बृहज्जातके स्त्रीजातकनाम्ना प्रवज्यायोगनाम्ना च द्वौ अध्यायो लिखितौ ।^१

सारावल्यामपि कल्याणवर्मणा केवलं स्त्रीजातकनाम्ना पट्चत्वारिंशोऽध्यायो लिखितः ।^२

जातकपारिजाते स्त्रीजातकनाम्ना षोडशोऽध्यायः, फलदीपिकायां मन्त्रेश्वरेण च सप्तविंशोऽध्यायः प्रवज्यायोगनाम्ना एकादशोऽध्यायश्च स्त्रीजातकनाम्ना लिखितौ ।^३

सर्वार्थचिन्तामणी शम्भुहोराप्रकाशे उत्तरकालामृते, जातकादेशमार्गे देवज्ञा-भरणे, मानसागर्याञ्च चर्चा न दृश्यते ।

होरासारे केवल पञ्चविंशोऽध्यायः स्त्रीजातकनाम्ना दृश्यते ।^४

(उ) वैशिष्ट्यम्—

अयमब्दचर्याप्रसङ्गो वस्तुतो जातकस्याङ्गो विद्यांशनाम्नास्मिन् पुस्तके दृश्यते यथा हि—

‘एवं ते कथितं शास्त्रं त्वयि स्नेहाद्विजोत्तम ।

जातकांशं विद्यांशं किं भूयस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥’

१. सीताराम भा, बृहज्जातकम् (२४, १५ तमौ अध्यायोः) मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संम, बनारस ।

२. सीताराम भा, सारावली (४६, तमौ अध्यायः) मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संम, बनारस ।

३. कपिलेश्वर शास्त्री, जातकपारिजातः (१६ तमौ अध्यायोः), चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

मन्त्रेश्वरः, फलदीपिका (११, २७, तमौ अध्यायः), के० एस० कृष्णमूर्ति ६५ थर्डक्रास रोड, वासावामुदी, बंगलोर ।

४. वी० सुब्रह्मण्यम् शास्त्री, होरासारः, (२५ तमो अध्यायः), ६५ थर्डक्रास रोड, वासावामुदी, बंगलोर ।

५. वृ० पा० उ० भा० १७।१० ।

अतश्चास्य विद्यांश इति नाम स्पष्टं दृश्यते ।

अत्र च जातकवदब्दमासदिनचर्याविर्णनेन फलकथनमुपलभ्यते । अस्य वंशिष्ट्यं प्रश्नलग्ने वा वर्षप्रवेशे इत्यादिकमत्र नाद्धितम् । ताजिकशास्त्रस्यास्मात्प्रवर्तनं सञ्जातमित्यपि सम्भाव्यते । अत्र च मृहूर्तादिप्रकारेण नित्यलग्नोदय-विधिना लग्नादिकं विज्ञाय द्वादशराशीनां लग्नानाञ्च फलं कथितम् । दशवर्ग-स्यापि फलमुपलभ्यते । सरला प्रक्रियेयम् । अत्र सूर्योदयात्लग्नादिकानयनस्य नास्त्यावश्यकता । ग्रहानयनप्रकारोऽपि सरलः । केवलं राशिक्रमेणैव ग्रहज्ञानं भवति । यथा हि—

सिहमेपाच्च चापाच्च नक्षत्रक्रम ईरितः ।

चन्द्रज्ञशुक्रधूमाकंपरिवेपकामुंकाः ॥

गुरुः पातः शनिकर्तुर्ग्रहाः स्युर्द्वादशक्रमात् ॥^१

एवञ्चात्राब्दचर्याफलज्ञाने सौकर्यम् । गणितज्योतिषस्य नास्त्यत्रावश्यकता । मासचर्यायायामपि करणसङ्ख्याफलकयनं लिखितम् । दिनचर्यायायामपि स्थानदसञ्ज्ञया फलकथनप्रकारः ।

एकादशोऽध्यायः प्रश्नशास्त्रनिरूपणम्

(क) विषयावतरणम्—

प्रश्नशास्त्रस्यापि महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते ज्योतिषशास्त्रे । होराशास्त्रे तु जन्मकालेष्टवद्यादिकमधिकृत्य जन्मकुण्डलीनिर्माणस्य तच्चाधिकृत्य च फल-
कथनस्य सर्वा योजना विद्यते । परञ्च यस्य जन्मकालादिकस्य ज्ञानं पित्रोः प्रमा-
दान्न भवेत्तेन कथं भविष्यत्ज्ञानं कार्यमिति प्रश्ने ज्योतिर्विद्विराचार्यैः प्रश्नशास्त्र
स्याविष्कारः कृतः । ज्योतिषशास्त्रस्य मानवकल्याणार्थं रचना महर्षिभिर्विहिता ।
अत एव यदि कश्चिच्छ्रद्धाभक्तियुतो मानवो दैवज्ञमुपयाति स्वकीयभविष्यत्ज्ञा-
नार्थं परञ्च तेन स्वजन्मकालादिकं न ज्ञायते तदा तस्य कस्याण कथं भवेदिति
प्रयोजनार्थमेव प्रश्नशास्त्रम् । अत एवात्र पृच्छकस्यापि नियमाः प्रोक्ता यैर्नियमै-
स्तेन पुत्रपुष्पादिकमादाय श्रद्धया दैवज्ञः प्रष्टव्य इत्यङ्कितम् । अत्र च पृच्छकस्य
प्रश्नसमय एव जन्मकाल इति तमधिकृत्य सर्वं होराशास्त्रफलं प्रोक्तव्यमिति
तत्त्वम् । अत एवात्रास्य प्रकरणस्य न विस्तारः । अस्य चर्चा केवलमस्य ग्रन्थ
स्योत्तरभागे प्रश्नाध्यायाख्ये अष्टादशाध्याये दृश्यते नान्यत्रेति भावः ।

काशीसंस्करणे ७८ तमोऽध्यायो नष्टजातकाध्यायनाम्नैव दृश्यते ।

(ख) प्रश्नशास्त्रस्वरूपम् ।^१

ज्योतिषशास्त्रे प्रश्नशास्त्रनामको भागो विस्तरेण प्रतिपादितः पृथक्त्वेन
दृश्यते । अस्य मूलमत्र पाराशरीये शास्त्रे दृश्यते । प्रश्नकर्ता कीदृशः स्यादत्र विवे-

चनं विहितम् । प्रश्नसमयानुसारमिष्टादिकं विधाय लग्नस्पष्टादिकं कृत्वा प्रश्न-
शास्त्रानुसारं लग्नादिके शुभाशुभग्रहस्थित्यनुरूपं शुभाशुभं फलं वाच्यम् ।

(इ) पृच्छकलक्षणम्—

यस्तु प्रश्नानुरूपं फलं ज्ञातुमिच्छति स देवज्ञसमीपं कथं भूत्वा गच्छेदिति
प्रश्नेऽप्राचार्येण तत्त्वक्षणादिकं प्रोक्तं विद्यते ।

पृच्छकश्च नैष्ठिकः शुद्धो विनम्रोऽलुब्धश्च भूत्वा रत्नं स्वर्णं धनं वस्त्रं
पुष्पमूलफलादिकं वा यथाशक्त्या चादाय देवज्ञं पुरतश्चोगमन्योपहरेत् । ततश्च
स्वेष्टप्रश्नं पृच्छेत् ।

(उ) देवज्ञलक्षणम्—

प्रश्नानन्तरं देवज्ञः शुचिः सन् प्राङ्मुख आसीतो राशिचक्रं लिखेत् । यत्र
तिर्यग्भूर्वाः प्राक्पश्चिमा दक्षिणोत्तराश्च रज्जुसमाश्चतस्रो रेखा विन्यसेत् । तत्र
मध्यस्थानि चत्वारि पदानि एकीकुर्यात् । अत्र सर्गाणिकं पदं विन्यसेत् । ततश्चे-
शानकोणादारभ्यमोनाद्या राशयः क्रमाल्लिखेत् ।

अथ वीथीसञ्ज्ञामाह—

वृषाद्या राशयो मेपवीथीसञ्ज्ञका वृश्चिकाद्याश्च मिथुनवीथीनामानस्तथा
मेपमीनतुलाकन्याख्यास्तु वृषवीथीसञ्ज्ञकाः प्रोक्ताः ।

निम्नप्रकारेण चक्रं ज्ञेयम्

१२	१	२	३
११			४
१०			५
९	८	७	६

वीथी-ज्ञान-चक्रम्

मेष	मिथुन	वृष
२	८	१
३	९	१२
४	१०	७
५	११	६

(ऋ) प्रश्नज्ञानप्रकारः—

पृच्छको यस्यां दिशि स्थितः स्यात्तद्दिगुरूपं लग्नं विन्देत् । तदारूढसञ्ज्ञकं लग्नं भवति । आरूढलग्नाच्च वीथीराशिं गणयेत्तावत्संख्यानुसारं छत्रराशिं विजानीयात् । जन्मलग्नवत्तच्छत्रलग्नेन सर्वं फलं दैवज्ञेन वाच्यम् ।

अत्र प्रश्नलग्नमेव नष्टजातकं कथ्यते । अपि च जातकशास्त्रपद्धतिरेव प्रश्नादिशास्त्रेषु मूलरूपा । तन्नियमा एवान्यपद्धतिषु मान्याः ।

(ए) विविधयोगाः—

(अ) आयुर्विचारः ।

लग्नं यत्कालपर्यन्तं तत्तत्कालपर्यन्तमायुर्निर्णये पृष्ठे सति तेषां बलवत्तां ग्रहाणामनुसारमायुष्यं विजानीयात् ।

अत्र मृत्युयोगमाह—

अथ च मकरवृश्चिककर्कमीनाख्यानां राशीनामाद्यं द्रव्काणमारूढलग्ने समापतेत्तदालग्नं मृत्युकारकमिति वाच्यम् ।

मृत्युलक्षणमाह—

प्रश्नलग्नस्य राशिर्यदि पृष्ठोदयः स्यात्तथा चतुर्थसप्तमद्वादशभावगाश्च

ग्रहा पापाः स्युरथ वा भोमः शनिर्वा द्वितीयस्थो नवमस्थो वा भवेत् । अपि च चन्द्रोऽष्टमस्थश्चेत्तदा प्रश्नकर्तुं न तुर्वाच्यः ।

मरणयोगान्तरमाह—

प्रश्नलग्ने पापग्रहे दुरुचरायोगे सति (लग्नाद्वितीयद्वादशभावगाः पापाः स्युरिति भावः) चन्द्रे च लग्नचतुर्थसप्तमान्यतमे भावे स्थिते वा राहुकालसमायोगे वा प्रष्टुर्व्याधिना मृत्युर्ज्ञेयः ।

राहुकालयोगज्ञानमाह—

पूर्वं राहुकालभेदं निरूपयति । राहुश्च मेपाद्बुधक्रमेण गच्छति । अर्थात् मेपमीनकुम्भमकरादिक्रमेणेत्यर्थः कालश्च वृषादारभ्य क्रमेण चरति । अर्थाद्बृषमिधुनकर्कसिंहादिक्रमेणेत्यर्थः । अनयोरेकराशौ सूर्योदयादारभ्य पञ्चाशत्पलात्मको भोगकालः प्रोक्तः । एतत्प्रकारेण राहुकालो मुहुर्मुहुर्लग्नादिकं मुञ्चेत् ।

रभ्यादिसप्तवारेषु राहुश्च राशौ १, २, ४, ३, ५, ६, ८ घटिकासङ्ख्याक्रमेण प्राच्याः दिक्षो व्युत्क्रमेण गच्छति । अनेनेव घटिकादिमानेन कालश्च पूर्वदिशः क्रमेण सञ्चरति । अर्थाद्वाहुः पूर्वशानोत्तरवायुप्रभृति व्युत्क्रमेण दिक्षु सञ्चरति । कालश्च पूर्वाग्निदक्षिणनर्ऋत्यादिक्रमेण दिक्षु सञ्चरतीति भावः ।

उभो राहुकालौ सार्द्धं घटिकाद्वयेन द्वादशराशिषु सञ्चरतः । राहुश्च वामं कालश्च दक्षिणं गच्छत इति । यत्तु पञ्चाशत्पलात्मको भोगकाल उक्तः स तु लग्नस्य ज्ञेयः ।

अथ भोगक्रममाह—

रविवासरे राहुकालयोः पूर्वोत्तराग्निनिर्ऋतिदक्षिणपश्चिमवायुनामकेषु दिक्षु, चन्द्रवासरे चेशानोत्तरपश्चिमेशानाग्निपूर्वदक्षिणदिक्षु, भोमवासरे निर्ऋतिवाय्वग्न्येशानदक्षिणपश्चिमनिर्ऋतिषु दिक्षु, बुधवासरे वायूत्तरनिर्ऋत्यग्निपश्चिमोत्तरदिक्षु, गुरुवासरे वाय्वीशानपूर्वदक्षिणपश्चिमपूर्वनिर्ऋतिषु दिक्षु, शुक्रवासरे पूर्वार्धः चमात्तरेशानाग्निपश्चिमदक्षिणाम्बुषु दिक्षु, शनिवासरे वाय्वीशानोत्तरपूर्वाग्निनिर्ऋतिवायुनिर्ऋत्युत्तरपूर्वशानाग्निदक्षिणपश्चिमाख्येषु दिक्षु च क्रमेण विचरणं ज्ञेयम् ।

अथ नक्षत्रतिथिवारेषु राहुकालयोः सञ्चारस्य दिक्क्रममाह—

रव्यादिवारेषु प्रश्विन्य'दिनक्षत्रेषु प्रतिपदादितिथिषु च क्रमेणशानवायूत्तराग्निदक्षिणनिर्ऋतिपश्चिमदिक्षु राहुश्च व्युत्क्रमेण कालश्च क्रमेण सञ्चरतः । अत्र तिथ्यादपु राहुकालयोर्द्वयोरेव योगे सति प्रष्टुर्मरणं ज्ञेयम् । एकस्मिन्योगे सति च व्याधिर्वाच्यः ।

(इ) रश्म्यनुसारं प्रश्नलग्नफलम्—

द्वितीयभावादारभ्याष्टमभावपर्यन्तं प्रत्येकस्य १६, २१, ५, २५, १५, १६, ५ क्रमेण रश्मिसङ्ख्या ज्ञेया । ज्ञेपाणां भावानां पूर्वोक्तरश्मिप्रकरणवदत्रानुपातेन रश्मिसङ्ख्या बोध्या ।

मेषादिराशीनां रश्मिसङ्ख्यामाह—

८, ८, ५, ३, ११, ७, ४, ६, १०, १०, ५, ८ इमाः सङ्ख्याः क्रमेण मेषादीनां राशीनां रश्मिसङ्ख्याः प्रोक्ता ।

रश्मिसङ्ख्याप्रयोजनमाह—

पूर्वाब्दचर्याप्रकरणे रश्मिसङ्ख्यानुसारं लक्ष्मीयोगः प्रोक्तः । अतश्च लक्ष्मीयोगे सति यदि पूर्वोक्तमृत्युयोगोऽथा वा व्याधियोगो भवेत्तदा कदाचित् व्याधिर्भवति कदाचिन्न भवतीति बोध्यम् । अयं पूर्वोक्तयोगस्यापवाद इति ज्ञेयः ।

(उ) कालराहुविचारः—

अथ व्याधितस्य प्रश्नकालसूचककालराहुविशेषयोगान्तरमाह—

प्रश्नकाले वैधृतिव्यतिपातान्यतरे योगे, रेवत्याश्लेषान्यतरे नक्षत्रे, कर्क'राशौ, विषा'डा'पु, सूर्यदोषयुतेषु च भौमबुधशनिगुरुशुक्रेषु पञ्चग्रहेषु पापाक्रान्तनक्षत्रे पापग्रहयुते राशावपि सन्धिकाले (प्रातः सायं मध्याह्ने वा) शून्यनक्षत्रतिथिराशियुते मासे जन्मनक्षत्रे च, प्रश्नलग्नाद्द्वितीयाष्टमभावस्थे क्षीणचन्द्रेऽथ वा तस्मिन् स्थानद्वये (द्वितीयाष्टमभावयोरिति) शत्रुग्रहदृष्टे सति, राहुणा पादपृष्ठजङ्घाजानुनाभिगुल्फककर्णनेत्रभालमुखकण्ठाद्यन्यतमाङ्गस्पृष्टे, अथवा राहुणा चाष्टमभावेऽ

ष्टमलग्ने, षोडशशे, विषद्वधप्रत्यरितारान्यतमायां तारायाञ्च, वैनाशनक्षत्रे चाक्रान्ते सति प्रष्टमृत्युर्व्याधिर्वा भवति ।

कालस्य नक्षत्रानुसारमवयवानाह—

अश्विनीनक्षत्रादारभ्य रेवतीपर्यन्तं क्रमेण सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः शिरो-
ललाटध्रुवनेत्रनासाकर्णकपोलोऽर्धचन्द्रकण्ठस्वः घट्टदयपाश्वरक्षः कुक्षिनाभिकटिज-
घननितम्बलिङ्गाण्डकोपवस्त्यूरुजानुजङ्घागुल्फाङ्घ्रिप्रभृतिकाः कालस्यावयवाः
ज्ञेयाः ।

(घ) प्रश्ने ग्रहाणां शुभाशुभयोगाः—

प्रष्टुर्बुधश्चिह्नज्ञानमाह—

यदि गृह्यकस्तैलाम्यवतोऽशुद्धः स्यादथ वा जनहृदनिकटस्थो भवेत्तदापि
प्रष्टुर्मरणं ज्ञेयम् ।

ग्रन्थे शुभाशुभयोगाः—

प्रश्नलग्ने तृतीयपञ्चमपण्ठनवमदशमैकादशप्रभृतिकेषु भावेषु च शुभग्रहयोगे
रोगस्य शान्तिर्ज्ञेया । ग्रन्थया चेषु स्थानेषु पापग्रहयोगे सति प्रष्टुर्मरणं वाच्यम् ।

अत्रापवादमाह—

शुभग्रहयोगे शुभग्रहा नीचाः क्षत्रुभावगा वा न स्युः । तथा पापग्रहयोगे
पापग्रहा उच्चस्था मित्रभावगा वा न भवेयुः । तदेव पूर्वोक्तयोगस्य फलं ज्ञेयमन्यथा
तु फलमप्यग्यथेति भावः ।

योगान्तरमाह ।

यदि प्रश्नकाले जन्मकाले वा द्वादशभावस्थाः केन्द्रगाः (लग्नचतुर्थसप्तम-
दशमभावाः) त्रिकोणगा (लग्नपञ्चमनवमभावाः) वा शुभाः ग्रहाः स्युस्तदा
शुभफलप्रदा ज्ञेयाः ।

(ग) अथ नष्टजातकप्रकारः ।

(अ) जन्मफालीयवर्षानुमासतिचिह्नज्ञानप्रकारमाह ।

प्रश्नलग्नादेव प्रष्टुर्जन्मलग्नादिकस्य ज्ञानप्रकारोऽत्र निरूप्यते । यदि कश्चित्त्वकीयजन्मवर्षमासदिनकालादिकं न जानाति तस्य शुभाशुभज्ञानं कथं स्यादिति प्रश्ने प्रश्नलग्नादेव जन्मलग्नानयनविधिं निरूपयति ।

पूर्वमयनतुर्ज्ञानमाह ।

प्रश्नकाले मकरादाभ्य पङ्कशिवर्तमानः सूर्यः स्यात्तदोत्तरायणं जन्मकाले चासीदिति ज्ञेयम् । यदि च कर्कादारभ्य पङ्कशिवर्तमानः सूर्यः स्यात्तदा दक्षिणायनं ज्ञेयम् ।

ऋतुज्ञानमाह—

प्रश्नलग्ने मकरकुम्भमोनमेपवृषभमिथुनराशीनां पूर्वाद्धं भागे शनिशुक्रभौम-चन्द्रबुधगुरुशुक्राणामन्यतमो ग्रहः स्यात्तदा क्रमेण शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेम-न्ताद्या ऋतवः क्रमेण बोध्याः । एवमेव कर्कसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुषामुत्तरभागे पूर्वोक्ता ग्रहाः स्युस्तदा पूर्वोक्ताः क्रमेण च ऋतवो ज्ञेयाः ।

प्रकारान्तरमाह ।

प्रश्नलग्ने सूर्यचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्राद्यन्यतमे ग्रहे सति क्रमेण ग्रीष्मवर्षाशर-द्धेमन्तशिशिरवसन्ताद्या ऋतवो वाच्याः ।

अथ वा लग्नस्य द्रोष्काणस्वामी शुक्रमङ्गलशनिचन्द्रबुधगुरुप्रभृतिकग्रहान्य-तमः स्यात्तदापि पूर्वोक्तक्रमेण ग्रीष्माद्यन्यतम ऋतुर्ज्ञेयः । अथवा लग्नस्य नवांश-पतिः पूर्वोक्तशुक्रादिग्रहान्यतमः ग्रहः स्यात्तदापि पूर्वोक्तक्रमेण ग्रीष्माद्यन्यतम ऋतुर्वोध्यः ।

मासतिथिज्ञानप्रकारमाह—

पूर्वोक्तप्रकारेण ग्रहादृतुज्ञाने सति ग्रहस्पष्टभागद्वयेन मासं विजानीयात् । अर्थाद्ग्रहश्च यदि पञ्चदशांशाम्यन्तरस्तदा च ऋतोर्मासद्वयस्य पूर्वोमासो बोध्यः ।

पञ्चदशांशानन्तरं त्रिशदंशमध्यगो ग्रहश्चेत्तदा द्वितीयो मासो ज्ञेयः । यथा हि सूर्येण ग्रीष्मतुर्ज्ञानं प्रोक्तम् । ग्रीष्मर्तोर्मासद्वयं ज्येष्ठ आषाढश्च । अत्र यदि

सूर्यः पञ्चदशांशमध्यगस्तदा ज्येष्ठो मासो बोध्यः । पञ्चदशांशोत्तरं त्रिशदश-
मध्यगः स्यात्तदा चापाढो मासो वाच्यः ।

तिथिज्ञानमाह—

ग्रहस्य त्रिशदशानुसारेण त्रिशत्सङ्ख्याकास्तिययोऽनुपातेन बोध्याः ।
पूर्वाः पञ्चदशांशाः शुक्लपक्षस्य द्योतका उत्तराश्च कृष्णपक्षस्येति स्वयमेव
बोध्यम् ।

प्रश्नलग्नाद्वयोवर्षज्ञानमाह—

गुरुचारात्प्रश्नकर्तुं वयोनुरूपमनुमानेन जन्मवर्षं बोध्यम् । प्रकारमाह ।

प्रश्नलग्नात्त्रिकोणस्थो गुरुश्चेत्तदा यस्मिन्नाशौ वर्तमानो गुरुर्यदा तस्मिन्
राशौ पूर्वमासीत्तस्मिन् वर्षे जन्म ज्ञेयम् । अत्र गुरोरेकस्मिन् राशौ चैकवर्षं वर्तमा-
नेन द्वादशराशिषु द्वादशवर्षाणि भवन्ति । एवञ्च यदि वयोमानं मध्ये समापतेत्तदा
गुरोर्नवांशराश्यनुसारं वयोऽनुमानं विधातव्यम् ।

अत्र काशीसंस्करणे प्रकारान्तरम्—

तत्रायं क्रमः । प्रश्नलग्नस्थगुरुराशिरेव जन्मलग्नस्य गुरुयुतो राशिर्बोध्यः ।
एवं द्वादश द्वादशवर्षाणां क्रमेण वयसोऽनुरूपं जन्मवर्षस्य ज्ञानं कार्यम् । वर्षज्ञा-
नेऽत्र भेदे सति प्रश्नलग्नात्त्रिकोणस्थं गुरुं मत्वा प्रष्टुं वयोऽनुरूपं जन्मवर्षं ज्ञेय-
मिति ।^१

अर्थाद्यस्मिन् राशौ यस्य नवांशे वा गुरुर्भवेत्तदनुसारं जन्मकालेऽपि तत्त-
द्वाशौ गुरुस्थितिवशाद्वर्षज्ञानस्य सुलभत्वमिति स्पष्टम् ।

प्रकारान्तरेण मासराशिलग्नज्ञानमाह—

प्रश्नलग्नस्थसूर्यस्य गतांशानुरूपमनुपातेन तिथिज्ञेया । तिथिश्च शुक्लपक्षा-
दारभ्य ज्ञातुं प्रोक्ता ।

प्रश्नलग्नं यदि रात्रिमध्यस्थं स्यात्तदा जन्मलग्नं दिवामध्यगं बोध्यम् ।
तथा च यदि दिवामध्यगं भवेत्तदा च रात्रिमध्यगं ज्ञेयम् ।

प्राणज्ञानमाह—

प्रश्नलग्नात्पूर्वं यावन्तः प्राणा गताः स्युस्तावन्तो जन्मकालेऽपि गता बोध्याः ।

मासज्ञानमाह—

प्रश्नलग्नस्थचन्द्राराशिवन्मासो वाच्यः । अथैद्यदिऽचन्द्रो भेषस्यस्तदा चैत्रो मासः वृषस्यश्चेत्तदा वैशाख इति क्रमेण बोध्यम् ।

जन्मराशिज्ञानम्—

चन्द्रः सप्त विषमं वा यत्लग्नमस्पृशत्तस्यातित्रकोणगो (पञ्चमनवमान्यतरः) यो बलाधिवयो राशिर्भवेत् स जन्मराशिर्बोध्यः ।

(इ) जन्मलग्नहोराविदशवर्गज्ञानप्रकारः—

जन्मलग्नज्ञानमाह ।

प्रश्नलग्नात् यावति राशौ चन्द्रस्तिष्ठेत्तावति राशौ जन्मलग्नं बोध्यम् । तद्यथा मीनं प्रश्नलग्नन्तदा जन्मलग्नमपि मीनम् । एवमन्यप्रश्नलग्नैरन्यं जन्मलग्नमिति बोध्यम् ।

नक्षत्रज्ञानम्—

प्रश्नकाले पादछाया द्रष्टव्या छायासङ्ख्यायां वर्तमानप्रहरवारतिथिनक्षत्राणामपि सङ्ख्यां युञ्जीत ।

तां सङ्ख्यां सप्तविंशतिभिर्विभजेत् । शेषसङ्ख्यानुसारं घनिष्ठानक्षत्रादिगणनया लब्धं नक्षत्रं विजानीयात् । यदि सङ्ख्या सप्तविंशतितो न्यूना स्यात्तदा भागस्य नास्त्यावश्यकतेति ज्ञेयम् ।

प्रकारान्तरमाह—

यत्र पूर्वोक्तकलांशादिषु यन्नक्षत्रं प्रोक्तदैन्तव जन्मनक्षत्रमिति वाच्यम् ।

होराज्ञानमाह—

कलांशेभ्यः सकाशादर्धहोरापर्यन्तं वा होरा प्रोक्तास्तावत्सङ्ख्यानुसारं होरां विजानीयात् ।

प्रकारान्तरेण मासादिज्ञानमाह—

लग्नं स्थानद्वये पृथक् पृथक् स्थापयेत् । एकत्र लग्नस्यांशकलादिकं स्ववर्ग-
सङ्ख्यानुरूपं गुणीकुर्यात् । पुनश्चारूढछत्रयोर्मध्ये यो बलवान् तस्य वर्गेण पुनः
गुणीकुर्यात् । विषमे सति पृथक् योगं कुर्यात् । समत्वे तु पृथक्त्वेन न्यूनीकुर्यात् ।
पुनश्च द्वादशभिर्विभजेत् लब्धं मासं विजानीयात् । त्रिशद्भिर्विभक्ते सति दिवस-
ज्ञानं भवति ।

प्रकारान्तरमाह—

लग्नस्य कलादिभ्यः कृत्वा पूर्वोक्तक्रमेणभावश्रुद्धिं विधाय पृथक् कृतस्य योगं
विधाय नवभिः कलांशाद्यैस्तथोच्चत्रिकोणादिप्रकारैश्च क्रमादेकाशीतिभेदा भवन्ति
तत्र नवकाद्यङ्गशोधनर्येषां सतां योगगते काले समाप्तेषु तत्तन्मासादिकं ज्ञेयम् ।

लग्नस्य बलवत्त्वमाह—

स्वस्वामिना गुरुबुधाम्याञ्च पूर्णदृष्ट्या युतं लग्नं बलवदिति प्रोक्तम् ।
इदं बलं यदि लग्नं स्वस्वामिनं विनाऽन्यपापग्रहैर्दृष्टं न भवेत्तथा शुभग्रहैश्च दृष्टं
स्यात्तदेव ज्ञेयम् ।

श्रुतं ग्रहवृष्टिज्ञानमाह—

तृतीयदशमभावी सर्वे ग्रहा पाददृष्ट्या पश्यन्ति सनिश्च पूर्णदृष्टयेति ।
नवमपञ्चमी भावी सर्वे ग्रहा त्रिपाददृष्ट्या पश्यन्ति गुरुश्च पूर्णदृष्टयेति । एवं
चतुर्धाष्टमी त्रिपाददृष्ट्या भीमश्च पूर्णदृष्ट्या पश्यति । सप्तमं भावं सर्वे ग्रहा
पूर्णदृष्ट्या पश्यन्तीति विशेषः । अयं दृष्टिगकारोऽत्र जन्मलग्नप्रकारवदेव प्रश्नलग्ने
चाचार्येण प्रोक्तमिति ।

स्थानबलं दिग्बलञ्च निरूपयति । स्वोच्चमूलत्रिकोणमित्रस्वद्रेष्काण-
नवांशस्य षष्ठाः स्थानवर्तिन इति । प्रश्नलग्नाद्दशमभावस्थो रविभीमो, सप्तभा-
वस्थः शनितंलग्नस्थो गुरुपुष्यौ, चतुर्थभावस्थो चन्द्रशुक्रौ च क्रमद्विगलिनः श्रेयाः ।
अयं प्रकारः प्रश्नलग्ने एव बोध्या नान्यत्र, जन्मलग्नमुहूर्तादिकेष्विति भावः ।

अयनयत्नमाह—

मकरराशिमारभ्य मिथुनान्तं सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्राः कर्कमारभ्य धनुरन्तं शनिभीमौ च क्रमेणायनवलिनौ प्रोक्तौ ।

पक्षबलमाह—

शुक्लपक्षे शुभग्रहाः कृष्णपक्षे च पापग्रहा वलिन इति बोध्यम् ।

चेष्टाबलमाह—

वक्रिणो ग्रहाश्चेष्टाबलशालिन इति प्रोक्तम् ।

दिवा रात्रिबलमाह—

शुभग्रहा दिवावलिनः पापग्रहाश्च रात्रौ वलिनो बोध्याः ।

वशवर्गबलमाह—

लग्नहोराद्रेकाणद्वादशांशानवांशसप्तांशषोडशांशकालहोरांशत्रिंशांशपट्यंशगा ग्रहा उत्तरोत्तरं हीनवलिनः । अर्थात् पूर्वं पूर्वं वलिन इति भावः । अनेन लग्नस्य सर्वाधिक्यं बलम् ।

जन्मलग्नज्ञानप्रकारान्तरमाह—

प्रश्नलग्नस्य कलादिकं कृत्वा नवभिर्गुणिकुर्यात् । सप्तविंशतिभिर्विभजेत् । लब्धं नवांशं विजानीयात् । शेषमेकत्र संस्थाप्य लब्धं सप्तभिर्गुणितं कृत्वा चतुर्भिर्विभजेत् । लब्धं नवांशं प्रोक्तम् । नवांशराशिरेव जन्मलग्नमिति । अथवा शेषसङ्ख्यां सप्तभिर्विभक्तां कुर्यात् । लब्धं सप्तममासस्य लग्नं बोध्यम् । तत्लग्नराशिर्यदि-शुभग्रहस्य तदा तदैव कर्मराशिः (नक्षत्रं वा) जन्मराशिः (नक्षत्रं वा) ज्ञेयम् ।

(घ) प्रश्नशास्त्ररहस्यावलोकनाय गौरीशङ्कराराधनविधिः।

अथ चास्य होराशास्त्रस्य गूढरहस्ययुक्तस्य ज्ञानञ्च सरलोपयेन कथं कलि-युगे भवितुमर्हतीति चात्रोपायमाह ।

पराशरमहर्षिणा चास्य शास्त्रस्य महान् महिमा निगदितः यदिदं शास्त्रं पुण्यं यशस्यं धन्यं त्रिकालज्ञानप्रदं प्रोक्तम् ।

अस्य शास्त्रस्य मन्त्राराधनं विना च न भवितुमर्हति यतश्चेदं शास्त्रं महा-
समुद्रमनन्तं चेति भावः ।

अस्य शास्त्रस्यानधिकारिणमाह—

बुद्धिहीनाय पाखण्डिने काधिने चेदं शास्त्रं न दातव्यम् । यदि चेदं दुष्टाय
दत्तं भवेत्तदा वक्तुर्विद्या नष्टा भवति ।

इदं शास्त्रं महर्षिपराशरेण मंत्रेयायेत्यं प्रदत्तं यया भगवता शङ्करेण
चोपन्युनाम्ने बालकाय प्रदत्तमासीदिति भावः ।

यदीदृशो महिमा चास्य शास्त्रस्य तदा कलियुगे मन्दबुद्धीनां पुरुषाणां कृते
कथमिदं शास्त्रं ज्ञेयं भवेदिति प्रश्ने पराशरेणोत्तरं प्रदीयते । यत्सत्ययुगे श्रुतायाम्ब
मानवास्तपोरता आसन् । द्वापरे च तपसा शास्त्राभ्यासेन च भविष्यज्ञा अभवन् ।
कलियुगे तु धर्मस्य केवलमेकस्यैव पादस्य स्थितिरशास्त्रज्ञानं न भवितुमर्हति ।

अतश्च कलियुगे मन्त्राराधनं देवाराधनञ्चावश्यकम् । परञ्चात्रपि सुगमत्वं
भवेदिति निर्णयं महर्षिणास्मिन् ग्रन्थे सरलोपायश्च कथितः ।

अथ ज्ञानोपायमाह—

ज्योतिषशास्त्रानुसारं त्रिकालज्ञानं प्राप्तुमत्र सरलो मन्त्रविधिः प्रोक्तः ।

अस्य मन्त्रस्य ग्यासविनियोगध्यानाविक्रमाह—

पूर्वं विनियोगः ।

अनयोर्मन्त्रयोर्दक्षिणामूर्तिः ऋषिः गौरी परमेश्वरी सर्वज्ञः शिवश्च
देवते गायत्र्यनुष्टुभी छन्दसी मम त्रिकालदर्शकज्योतिषशास्त्रज्ञानप्राप्तये विनियोगः ।

पङ्क्त्यासमाह । पूर्वं हृदयादिन्यासं परतश्चाङ्गुष्ठादिन्यासं निरूपयति ।

ॐ ऐं हृदयाय नमः, ॐ ऐं शिरसे स्वाहा, ॐ ऐं शिखायै वषट् ॐ ऐं
कवचाय हुं, ॐ नेत्रयाय वीषट्, ॐ ऐं अस्त्राय फट् इति च हृदयादिन्यासः । ॐ
ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, ॐ ऐं तर्जनीभ्यां नमः, ॐ ऐं मध्यमाभ्यां नमः, ॐ ऐं
अनामिकाभ्यां नमः, ॐ ऐं कनिष्ठिकाभ्यां नमः, ॐ ऐं करतलकरपृष्ठाभ्यां
नमः । इति चाङ्गुष्ठादिपङ्क्त्यासः ।

अथ ध्यानमाह—

उद्यानस्यैकवृक्षाधः हिमालयपर्वतोद्भूते परमासने क्रीडन्तीं रत्नादिभूषितां
शुक्लवस्त्रां शुचिस्मितां गौरोन्तदा देवदारुवने ध्यानस्तिमितनेत्रं त्रिनेत्रं चतुर्भुजं
जटिलं चन्द्रशेखरं शुक्लवर्णं भगवन्तं परमेश्वरं महादेवं ध्यायेदिति ।

अथ मन्त्री—

पूर्वं गौरीमन्त्रः ।

ॐ ऐं गौरि वद वद गिरि परमेश्वर्यसिद्ध्यर्थं ऐं इति ।

शिवमन्त्रः—

ॐ सर्वज्ञ नाथ पार्वतोपते सर्वश्लोकगुरो शिव शरणं
त्वां प्रपन्नोऽस्मि पालय ज्ञानं प्रदापयेति ॥

अस्य मन्त्रद्वयस्य पुरश्चर्यादिकं विनैव जपकरणात्सिद्धिर्भवति देवज्ञत्वञ्च
प्रकाशते । बुद्धिश्च विमला भवति । (अत्र सस्कृतटीकायां पुरश्चर्यादिकरणं विना
मन्त्रजपारिसिद्धिर्निगदिता हिन्दीटीकायाञ्च पुरश्चर्यादिकरणमावश्यकं लिखितम् ।
मूले च पुरश्चर्यादिकस्यावश्यकं नास्तीति सङ्केत उपलभ्यते)

अत्र विशेषमाह—

यश्च पुरुष इमं मन्त्रविधिं कृत्वा द्विविधिं खगोलभूगोलात्मकं
गणितशास्त्रं विचार्य होराशास्त्रस्य भागद्वयमधीते । तस्यविप्रस्य वाणी न निष्फला
भवितुमर्हति । (अत्र द्विजवरःशब्दो निर्दिष्टस्तस्य च टीकाकारेणायमर्थः प्रकाशितः
यदि ज्योतिषशास्त्रं केवलं विप्रैर्नैवाधीतव्यम् । न तु जैनशूद्रादिकेन ब्राह्मणे-
तरेणिति ।)^१

(६) समीक्षा—

(अ) पूर्वपरम्परा—

अत्र केवलमुत्तरभागस्याष्टादशोऽध्याये एव प्रश्नशास्त्रस्य चर्चा तत्र केवलं
प्रश्नलग्नात्सर्वं फलं सोकर्येण ज्ञातुं शक्यम् ।

गौरीशङ्करयोः आराधना तयोर्मन्त्रजपविधिश्च प्रतिपादितः ।^१ अनेनेदं सिध्यति निखिलज्ञानवदस्य ज्ञानस्यापि भगवतः शङ्करादेव प्रवृत्तिरिति । नारदपुराणेऽपि प्रश्नलम्नादिदं सकलं ज्ञातुं चर्चा दृश्यते ।^२ नारदं प्रति सनन्दनमुनिना ज्ञानं प्रदत्तमिति नारदपुराणे विद्यते । तेन नारदसनन्दनयोरपि पराशरात्पूर्वं प्रश्नशास्त्रज्ञत्वं सूचितं भवति । यदुत्तरभागेऽनुक्तं तच्च गर्गहोरायां द्रष्टव्यमिति वचनाद्गर्गस्यापि पराशरात्पूर्वमस्तित्वं स्वतः सिध्यति ।^३

(इ) उत्तरवर्त्तिषु प्रभावः—

जैमिनिना जैमिनिसूत्रे प्रश्नशास्त्रस्य चर्चा न विहिता ।

वराहमिहिरेण तु बृहज्जातके नष्टजातकाध्यायनाम्ना २६ तमोऽध्यायोऽङ्कितः ।^४

अत्र प्रश्नकालाज्जन्मकालज्ञानस्य तथा जन्मकालीयसम्बत्सरमासदिनादिकस्य ज्ञानप्रकारो निर्दिष्टः । यवनाचार्येणापि प्रश्नलग्नशास्त्रे पल्लवनङ्कृतमिति बृहज्जातकटीकायामुद्धृतवचनाज्ज्ञायते ।^५

सारावल्यामपि कल्याणवर्मणा द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायो नष्टजातकनाम्नाङ्कितः^६ अनेनात्रेदमङ्कितम् । यद्यत्रनेन्द्रभदन्तादयोऽप्येव नष्टजातकाचार्या आसन् । यथा हि ।

यवनेन्द्रभदशनाद्यैः कथितं तदिहात्र सर्वमेव मया ।^७

१. वृ० पा० उ० भा० १८।४-१४ ।

२. नारदमहापुराणम् २।१।३४२-३४५, कल्याण, सक्षिप्तनारद विष्णुपुराणाकम्, जनकरी १९५४, बीता प्रेस, गोरखपुर ।

३. वृ० पा० उ० भा० १२।४२ (मुम्बई-सं०)

४. अच्युतानन्द भा, 'बृहज्जातकम्' २६ अध्यायः, चौखम्बा संस्कृत सीरिज बनारस ।

५. तत्रैव, पृ० ३०६ ।

६. सीताराम भा 'बृहज्जातकम्' सारावाली, ५२ अध्यायः, मास्टर ऐनाहीमाल एन्ड संस, बनारस ।

७. तत्रैव, ५२।१६

जातकपारिजाते, सवार्थचिन्तामणौ, दम्भुहोराप्रकाशे जातकादेशमार्गे, फलदीपिकायां, देवज्ञाभरणादिग्रन्थेषु चास्य चर्चा नोपलभ्यते ।

कालिदासकृते उत्तरकालामृते प्रश्नखण्डनाम्ना सप्तमः खण्डो दृश्यते । अत्र च वर्षमासादिनामार्थं गुलिकस्याप्युपयोगित्वं दर्शितम् ।^१

आचार्यदुदिराजकृते जातकाभरणेऽपि ३४ तमोऽध्यायो नष्टजातकाध्याय-
नाम्नाद्धितः ।^२

तदुत्तरवर्तिभिराचार्यैरस्य प्रश्नशास्त्रस्यानुकरणं कृद्भिराचार्यैः प्रश्नलग्ना-
दन्यदपि सर्वं ज्ञातुं विविधानि प्रश्नशास्त्रविवेचने पुस्तकानि लिखितानि । प्रश्नकुतू-
हलप्रश्नचण्डेश्वरप्रश्नज्ञानप्रदीपप्रश्नप्रदीपिकाप्रश्नपयोनिधिप्रश्नभूषणप्रश्नमार्गप्र-
श्नमालाप्रश्नवैष्णवप्रश्नवैष्णवशास्त्रप्रश्नशिरोमणिप्रश्नसङ्ग्रहप्रश्नसिन्धुप्रश्नाङ्क-
चूडामणिप्रभृतीनि चैतानि पुस्तकान्युपलभ्यन्ते । अत्र च चण्डेश्वरजोवनायादि-
कानामाचार्याणां विशेषेण प्रमुखत्वं ज्ञेयम् ।^३

केरलप्रश्नशास्त्रे प्रश्नसमयस्थाने प्रश्नाक्षराणां स्वरेण च प्रश्नविचारो
विहितः ।^४

उत्तरकालीयरचितेषु पूर्वोक्तपुस्तकेषु प्रश्नलग्नानुसारं सर्वेषां प्रश्नानामुत्तरा-
नुसन्धानविधिदृश्यते । यथा हि मम कार्यस्य सिद्धिः कदा भविष्यति ? मम मान-
सिकः प्रश्न इति ? मूकप्रश्नस्य, मम विवाहः कस्यां दिशि भविष्यति मया किं
भोजनं कृतमित्यादिविविधप्रश्नानामत्र विचारो विहितः । यस्य चर्चा जातकग्रन्थेषु-
नोपलभ्यते । जातकग्रन्थेषु केवलं नष्टजन्मकाले सति प्रश्नेन नष्टजातकज्ञानस्यैव
प्रकारो विद्यते ।

१. वी० सुब्रह्मण्यम् शास्त्री, उत्तरकालाभूत, ७ खण्डः, ५० थर्डे फ़ास रोड, वासावा-
गुरी बंगलोर ।
२. पं० वनमाली, जातकारणम् (३४ अध्यायः) किशनलाल द्वारकाप्रसाद, यम्बई,
भूषण प्रेस, मथुरा ।
३. रत्नसमुच्चयनामक पुस्तकसूची पत्रम् पृ० ४१७, मेहरचन्द लक्ष्मणदास, संस्कृत
हिन्दी पुस्तकालय, लाहौर ।
४. सीतारामभा, प्रश्न केरल संग्रहः, मास्टर खेताड़ीलाल, एण्ड संस, बनारस ।

(उ) वैशिष्ट्यम्—

प्रश्नशास्त्रनाम्नात्र पृथगध्यायो निरूपितः । तत्र चेदं लिखितम् ।

‘जन्मलग्नं समासाद्य यद्यत्प्रोक्तं तु जातके ।

तत्सर्वं प्रश्नलग्नेन प्रश्नकालाद्देवबुधः ।’

प्रनेनेदं सिध्यति प्रश्नशास्त्रमपि प्रश्नजातकमिति । अत एवानुवृत्तिभिराचार्यैरस्य नष्टजातकमित्येव नामाङ्कितम् । अतश्चात्र जातकस्यैव प्रधान्यं न तु प्रश्नलग्नादन्यवस्तुनां ज्ञानस्येति । अपि च जन्मकालज्ञाने सति नष्टजातकस्य नावश्यकत्वम् ।

जन्मकालज्ञाने सति नष्टजातकपद्धत्तेरनुपयोग इति सीताराम भा महोदयेन काशीसंस्करणे निरूपितम् ।

‘यन्त्रैः स्पष्टतरोऽत्र जन्मसमयो वेद्योऽथ खेटाः स्फुटा ।’

इति प्रमाणस्य दर्शनाज्जन्मसमयस्यैव प्राधान्यन्नतु प्रश्नकाललग्नस्येति भावः ।

यत्सत्ययुगे धर्मस्य पूर्णत्वात् श्रेतायां तपसश्च सत्वात् द्वापरे शास्त्रज्ञानस्य तपसश्चोभयस्य वलाहवृत्ताः फलं वक्तुं समर्था अभवन् । परञ्च कलियुगे धर्मस्यैकपादत्वात् तपसोऽभावात्फलं वक्तुं देवज्ञाः न समर्थाः ।

१. पृ० पा० उ० भा० १८१२ (मुम्बई-त०)

२. पृ० पा० पृ० ६७५ (काशी-सं०)

संग्रन्यावली

१. अग्निपुराणम्
गुरुमण्डल ग्रन्थमाला संख्या १७, सन् १९५७, कलकत्ता ।
२. अग्रवाल, वामुदेवशरण
पाणिनिकालीन भारतवर्ष (प्रथम संस्करण) सं० २०१२,
मोतीलाल बनारसीदास, बनारस ।
३. अथर्वज्योतिष, सुधाकरसोभाकरभाष्य सहित
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, काशी ।
४. अथर्ववेद संहिता
वैदिक यन्त्रालय, अजमेर ।
५. अथर्ववेदसंहिता सायणभाष्योपेता
सनातनधर्म यन्त्रालय, मुरादाबाद ।
६. अथर्वयाकून
राहु विन्मा एण्ड यम काल्या
इण्डियन एस्ट्रोलीजिकल जनरल, दिल्ली ।
७. अथर्व के० आर० वीराङ्गव
दी एसेन्स आफ इण्डियन एस्ट्रोलीजी (प्रथम संस्करण) १९५२
६८ जी० ए० रोड, मद्रास ।
८. अष्टात्रिंशदुपनिषदः
खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।
९. आचार्य नारायण राम
भूतचिन्तामणिः (पञ्चमसंस्करणम्) १९४५
निर्णयसागर प्रेस, बम्बई ।

२९. जैमिनिसूत्राणि

नीलकण्ठकृतसुवोधिनी टीकोपेतानि, १९६०
खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

३०. जैन, नेमिचन्द्र

केवल ज्ञान प्रश्न चूड़ामणिः (प्रथमसंस्करणम्) १९५०
भारतीय ज्ञानपीठ, काशी ।

३१. जोशी, आचार्य चक्रधर

'ज्योतिस्तत्त्वम् मुकुन्द दैवज्ञप्रणीतम्
श्रीलक्ष्मीधर विद्यामन्दिर, देवप्रयाग' ।

३२. जोशी, कृष्णचन्द्र

भुवनदीपक (प्रथमसंस्करणम्) १९५७
१२५, आहलूवाल्या वस्ती गुजां, जालन्धर ।

३३. जोशी, देवीदत्त

सुगम ज्योतिष (द्वितीय-संस्करणम्) १९३२
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।

३४. ज्योतिषतत्त्वसुधारणः

खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

३५. ज्योतिषश्यामसङ्ग्रह

खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

३६. भा, अच्युतानन्द

जैमिनिसूत्रम्, १९४३
चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

३७. झा, अच्युतानन्द

बृहज्जातकम् (द्वितीय-संस्करणम्) १९५७
चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस ।

३८. भा, अच्युतानन्द

बृहत्संहिता वराहमिहिरविरचिता १९५६
चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।

३९. भ्रा, सीताराम
केरलप्रश्नसंग्रहः, (चतुर्थसंस्करणम्) १९६१
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, वाराणसी ।
४०. झा, सीताराम
गंगमनोरमा
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।
४१. भ्रा, सीताराम
जातकपद्धतिः १९४८
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।
४२. झा, सीताराम
बृहज्जातकम् (द्वितीयसंस्करणम्) सं० २००६
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।
४३. भ्रा, सीताराम
बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्, १९५२ .
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।
४४. झा, सीताराम
भावप्रकाश-ज्योतिषम् (द्वितीय-संस्करणम्) १९५३
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।
४५. भ्रा, सीताराम
लग्नविवेकः, (प्रथम-संस्करणम्) सं० २०१४
मन्नपूर्णा प्रकाशनम्, वाराणसी ।
४६. झा, सीताराम
लघुजातकम्, १९४८
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।
४७. झा, सीताराम
लघुपाराशरी, १९५०
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।

१०. आपटे हरिदारायण
ऐतरेयब्राह्मणम्, १९३१
आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना ।

११. आपटे हरिनारायण
ऐतरेयसंहिता
आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना ।

१२. आपटे हरिनारायण
तैत्तिरीयब्राह्मणम्
आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना ।

१३. उपाध्याय बलदेव
संस्कृत साहित्य का इतिहास (पञ्चमसंस्करणम्) १९५८
शारदा मन्दिर, काशी ।

१४. एलाईस ए० बैली
एसोटेरिक एस्ट्रोलोजी, तृतीय भागः, १९५१
ल्यूसिस प्रेस, लन्दन डब्ल्यू० सी० २ ।

१५. एलेन लिओ
कास्टिंग दी हारोस्कोप (अष्टमं संस्करणम्) १९५३
इण्टरनेशनल पब्लिशिंग कम्पनी, एडिनबर्ग ।

१६. एलेन लिओ
प्रेडिक्शन एस्ट्रोलोजी
डी० वी० तारापोरेवाला एण्ड संस, बम्बई ।

१७. ओझा, मोठालाल हिम्मतराम,
भारतीय कुण्डली विज्ञान
परमहंस संस्कृत पाठशाला, बनारस ।

१८. कपूर, दीवान रामचन्द्र
लघुपाराशरीभाष्य, (प्रथम संस्करण) १९६४
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।

१६. काणे, पी० वी०

हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, पञ्चमभागः खण्डः प्रथमः १९५८
भण्डारकर आरियण्टेल रिसर्च इन्स्टीच्यूट, पूना ।

२०. कार्टर चार्ल्स ई० ओ०

दो प्रिन्सीपलज आफ एस्ट्रोलोजी,
दो थिओसोफिकल पब्लिशिंग हाउस, लन्दन ।

२१. कार, सुनीलकुमार

जेमिनिमूत्राज, १९५५
रमण पब्लिकेशनज, बंगलोर ।

२२. कर्मपुराणम्

गुरु मण्डल ग्रन्थमाला सङ्ख्या २२, कलकत्ता ।

२३. गोरखप्रसाद

भारतीय ज्योतिष का इतिहास (प्रथम संस्करण) १९५६
प्रकाशन ब्यूरो, उत्तर प्रदेश सरकार, लखनऊ ।

२४. गैरोला वाचस्पति

कौटिल्य ग्रन्थशास्त्र
चौखम्बा विद्याभवन, बनारस ।

२५. गैरोला वाचस्पति

संस्कृत साहित्य का इतिहास, १९६०
चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।

२६. चतुर्वेदी प० वनमाली

जातकाभरणम् सं० १९६२
किशनलाल द्वारकाप्रसाद, मथुरा ।

२७. जार्ज ल्यूनिगन

प्रेडिक्शन एस्ट्रोलोजी फार एवरी वाडी, १९३०
लास एंजल्स कैलिफोर्निया, यू० एस० ए० ।

२८. जेमिनिमूत्राणि, १९६०

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास, बम्बई ।

४८. झा, सीताराम
सारावली (प्रथम संस्करण) १९५३
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड संस, बनारस ।
४९. झारखण्डी, श्री शिवनाथ
भारतीय ज्योतिष
प्रकाशन ब्यूरो, सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश ।
५०. टक्कर डब्ल्यू० जे०
युग्नर स्टार आफ डेस्टेनी
पेनस्पुश एवेन्यू सिण्डकप केण्ट, इङ्ग्लैण्ड ।
५१. टी० चन्द्रशेखरन्
जातकसार-दीप
गवर्मेण्ट आरियण्टल मैनुस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरी, मद्रास ।
५२. टी० चन्द्रशेखरन्
देवकेरलम् (चन्द्रकलानाडी) १९५२
गवर्मेण्ट आरियण्टल मैनुस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरी, मद्रास ।
५३. टी० चन्द्रशेखरन्
देवकेरलम् (चन्द्रकलानाडी) द्वितीयो भागो प्रथमोऽंशः, १९५६
गवर्मेण्ट आरियण्टल मैनुस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरी, मद्रास ।
५४. टी० चन्द्रशेखरन्
देवकेरलम् (चन्द्रकलानाडी) द्वितीयो भागो द्वितीयोऽंशः (१९५६)
गवर्मेण्ट आरियण्टल मैनुस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरी, मद्रास ।
५५. टी० चन्द्रशेखरन्
देवज्ञाभरणम्, १९५४
गवर्मेण्ट आरियण्टल मैनुस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरी, मद्रास ।
५६. टी० चन्द्रशेखरन्
महाभास्करीयम्, १९५७
मद्रास, गवर्मेण्ट आरियण्टल सीरिज, मद्रास ।

५७. त्रिपाठी, श्यामसुन्दरलल
 कथं विपाकसंहिता
 श्री वैकुण्ठेश्वर प्रेस, शुम्भई ।
५८. देवकीनन्दनसिंह
 ज्योतिषरत्नाकरः, प्रथम खण्ड, (द्वितीय-संस्करणम्) सं० २०१४
 श्री गिरिजाशंकरसिंह, माउर जि० मुंगेर ।
५९. देवज्ञकामधेनुः, १९०६
 वृजभूषणदास एण्ड कम्पनी, बनारस ।
६०. द्विवेदी, दुर्गाप्रसाद
 जैमिनिपद्यामृतं, १९२५
 निगणंसागर प्रेस, बम्बई ।
६१. द्विवेदी, महादेवप्रसाद
 जातकालकार
 नवलकिशोर प्रेस, लखनऊ ।
६२. निक्कस डी०, वारे,
 एनसाईक्लोपोडिया आफ एस्ट्रोलोजी, १९४७
 फिलोसोफिकल लाईब्रेरी, न्यू यार्क ।
६३. निरुक्तम्, दुर्गाचार्यकृतटोकापेतम्, १९५२
 गुरुमण्डल ग्रन्थमाला सं० ११, कलकत्ता ।
६४. पटेल, श्रीबालमुकुन्द
 फलितप्रकाशः, सं० १९९४
 बाबू येजनाथ बुकसेलर, काशी ।
६५. पण्डितः, महेश,
 श्रीरणवीरज्योतिर्महानिवन्धः, सं० १९९४
 जम्मू काश्मीर सरकार, जम्मू ।
६६. पद्मपुराणम्, प्रथम, द्वितीय, तृतीय चतुर्थपञ्चमाः भागाः, १९५७
 गुरुमण्डलग्रन्थमाला सङ्ख्या १८, कलकत्ता ।

६७. पाठक, श्रीनिवास महादेव जी
जातकतत्त्व, (पष्ठ संस्करणम्) १९६१
श्री भुवनेश्वरी पुस्तकालय, रतलाम ।
६८. पाठक, श्रीनिवास महादेव जी,
दशाफलदर्पणम् (द्वितीय संस्करणम्) १९४८
श्री भुवनेश्वरी यन्त्र, रतलाम ।
६९. पाठक, श्रीनिवास महादेव जी
सन्ततिसमयविचार, १९५१
भुवनेश्वरी प्रिंटिंग प्रेस रतलाम ।
७०. पोद्दार, हनुमानप्रसाद
कल्याण, सक्षिप्तनारविष्णुपुराणाङ्क, जनवरी, १९५४
गीता प्रेस, गोरखपुर ।
७१. फ्रेन्ज क्यूमोण्ट,
एन्ट्रोप्य एण्ड रिलिजन
डोवर पब्लिकेशनज, न्यूयार्क ।
७२. ब्रह्मपुराणम्, १९५४
गुरुमण्डल ग्रन्थ माला सङ्ख्या ११, कलकत्ता ।
७३. ब्रह्माण्ड महापुराणम्
खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।
७४. ब्रह्मवैवर्तपुराणम्, प्रथमद्वितीयभागी
गुरुमण्डल ग्रन्थमाला सङ्ख्या १४, कलकत्ता ।
७५. भट्टोत्पलः
बृहज्जातकम्
खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।
७६. भविष्यपुराणम्,
खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

७७. मत्स्यपुराणम्, १९५४

गुरुमङ्गल ग्रन्थ माला सं० १३, कलकत्ता ।

७८. मनुस्मृतिः, कुलुकभट्टटीकायुता, १९१३

गुजराती प्रिंटिंग प्रेस, बम्बई ।

७९. महता, धर्मदेव

पाजिटिव साइन्सेस इन् दी वेदालज्, १९६१

दी एकेडेमी आफ वैदिक रिसर्च, नई दिल्ली ।

८०. महाभारत, १९५६

गीता प्रेस, गोरखपुर ।

८१. माधवाचार्यः

कामसूत्रम्, वार्तसत्यायनप्रणीतम्, जयमङ्गलाव्याख्यासहितम्, सं०
१९६१

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास, बम्बई ।

८२. मार्कग्राउवार्ड,

एस्ट्रोलोजी एण्ड भ्रालकेमी, १९५३

फिलोसोफिकल लाईब्रेरी, न्यूयार्क ।

८३. मिश्र, अनूप,

मानसागरी, (पण्ड संस्करणम्) १९६१

भार्गव पुस्तकालय, काशी ।

८४. मिश्र, कन्हैयालाल

मुद्रिदीपिका, १९०६

खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई ।

८५. मिश्र, बलदेवप्रसाद

वाराहोसंहिता स० २००६

खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

८६. मैकडानल

वैदिक इण्डेक्स, प्रथमभाग: १९५८
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।

८७. मैथिलबच्चू झा

सर्वसंग्रहः, दोनानाथविरचितः, सं० १९८२
गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

८८. रमण, वी० वी०

अष्टकवर्ग सिस्टम आफ प्रिडिक्शन्स, १९६२
रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

८९. रमण, वी० वी०

एस्ट्रोलोजी एण्ड मार्डेन धाट (चतुर्थ-संस्करणम्) १९५८
रमण पब्लिकेशनज, बंगलोर ।

९०. रमण, वी० वी०

ग्रह एण्ड भाव बल (सप्तमं संस्करणम्)
रमण पब्लिकेशनज, बंगलोर ।

९१. रमण, वी० वी०

जैमिनिसूत्राज (तृतीय-संस्करणम्) १९४९
रमण पब्लिकेशनज, बंगलोर ।

९२. रमण, वी० वी०

थ्री हण्ड्रेड इम्पार्टेण्ट कम्बिनेशनज (चतुर्थ-संस्करणम्) १९६१
रमण पब्लिकेशनज, बंगलोर ।

९३. रमण, वी० वी०

भावायंरत्नाकरः (तृतीय-संस्करणम्) १९५८
रमण पब्लिकेशनज, बंगलोर ।

६४. रमण, बी० बी०

मेन्युल आफ हिन्दू एस्ट्रोलोजी (सप्तम-संस्करणम्) १९६२
रमण पब्लिकेशन्ज, बंगलोर ।

६५. रमण, बी० बी०

वराहमिहाराज बृहज्जातकम् (चतुर्थ-संस्करणम्) १९५७
रमण पब्लिकेशन्ज, बंगलोर ।

६६. रमण, बी० बी०

हिन्दू प्रिडिक्टव एस्ट्रोलोजी, १९६३
रमण पब्लिकेशन्ज, बंगलोर ।

६७. रमण बी० बी०

हौ टु जज्ज होरोस्कोप, प्रथम खण्ड,
रमण पब्लिकेशन्ज, बंगलोर ।

६८. राजा सी कन्हन

भागवत नाडिका, १९५०

गवर्मेण्ट भारियण्टल मैन्युस्क्रिप्ट्स लाईब्रेरी, मद्रास ।

६९. लहरी एन० सी०

टेबल आफ एसेडेण्टस, १९४७

एस्ट्रो रिसर्च व्यूरो, कलकत्ता ।

१००. लिंगपुराणम्

गुरुमण्डल ग्रन्थमाला संख्या १६, १९६० कलकत्ता ।

१०१. लिंगमहापुराणम्

श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, बम्बई ।

१०२. वगु, श्रीनगेन्द्रनाथ

हिन्दी विश्वकोष, १९२७

६ विश्वकोष लेन, कलकत्ता ।

१०३. विष्णुधर्मोत्तर महापुराणम्, मं० १९३६

सेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

८६. मैकडानल

वैदिक इण्डेक्स, प्रथमभाग: १९५८
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।

८७. मैथिलवच्चू झा

सर्वसंग्रहः, दीनानाथविरचितः, सं० १९८२
गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

८८. रमण, वी० वी०

घण्टकवर्ग सिस्टम ग्राफ प्रिडिक्शन्स, १९६२
रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

८९. रमण, वी० वी०

एस्ट्रोलोजी एण्ड मार्टन थाट (चतुर्थ-संस्करणम्) १९५८
रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

९०. रमण, वी० वी०

ग्रह एण्ड भाव वल (सप्तमं संस्करणम्)
रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

९१. रमण, वी० वी०

जैमिनिसूत्राज (तृतीय-संस्करणम्) १९४९
रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

९२. रमण, वी० वी०

थी हण्ड्रेड इम्पार्टेंट कम्बिनेशन्स (चतुर्थ-संस्करणम्) १९६६
रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

९३. रमण, वी० वी०

भावायंरत्नाकरः (तृतीय-संस्करणम्) १९५८
रमण पब्लिकेशन्स, बंगलोर ।

६४. रमण, बी० बी०

मैन्युल आफ हिन्दू एस्ट्रोलोजी (सप्तम-संस्करणम्) १९६२
रमण पब्लिकेशन्ज, बंगलोर ।

६५. रमण, बी० बी०

वराहमिहराज् बृहज्जातकम् (चतुर्थ-संस्करणम्) १९५७
रमण पब्लिकेशन्ज, बंगलोर ।

६६. रमण, बी० बी०

हिन्दू प्रिडिक्टिव एस्ट्रोलोजी, १९६३
रमण पब्लिकेशन्ज, बंगलोर ।

६७. रमण बी० बी०

हौ डु जज्ज होरोस्कोप, प्रथम खण्ड,
रमण पब्लिकेशन्ज, बंगलोर ।

६८. राजा सी कन्हन

भार्गव नाडिका, १९५०
गवर्मेण्ट आरियण्टल मैन्युस्क्रिप्ट्स लाईब्रेरी, मद्रास ।

६९. लहरी एन० सी०

टेबल आफ एसेडेण्टस, १९४७
एस्ट्रो रिसर्च व्यूरो, कलकत्ता ।

१००. लिंगपुराणम्

गुहमण्डल ग्रन्थमाला संख्या १६, १९६० कलकत्ता ।

१०१. लिंगमहापुराणम्

श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, बम्बई ।

१०२. वसु, श्रीनगेन्द्रनाथ

हिन्दी विश्वकोष, १९२७
६ विश्वकोष लेन, कलकत्ता ।

१०३. विष्णुधर्मोत्तर महापुराणम्, सं० १९३६

खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

१०४. विष्णुपुराणम्, सं० १६६०
गीताप्रेस, गोरखपुर ।
१०५. वायुपुराणम्, १६५६
गुरुमण्डल-ग्रन्थमाला संख्या २१, कलकत्ता ।
१०६. वैद्य, सी० ह्वी
महाभारत मीमांसा सं० १६७७
इण्डियन प्रेस, इलाहाबाद ।
१०७. वैद्य, सी० ह्वी
हिस्ट्री आफ् संस्कृत लिट्रेचर, १६३०
३१४ सदाशिव पेठ, पूना ।
१०८. शब्दकल्पद्रुमः
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।
१०९. शर्मा, दुर्गादत्त
ज्योतिष-जगत् (प्रथम-संस्करणम्) १६६३
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।
११०. शर्मा, महीधर
शम्भुहोरा-प्रकाशः, १६३७
गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास, बम्बई ।
१११. शर्मा, महीधर
सर्वार्थ-चिन्तमणिः, सं० २०१२
गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास, बम्बई ।
११२. शर्मा, रामशरण
ज्योतिषरत्नाकरः, सं० १६५४
ज्योतिषरत्नाकर कार्यालय, लाहौर ।
११३. शर्मा, रामस्वरूप
त्रैलोक्य-प्रकाशः, १६४४ (प्रथम संस्करण)
कुशल एस्ट्रोलोजिकल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, लाहौर

११४. शर्मा, वसतिराम
'नारद संहिता' सं० १९९४
खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई ।
११५. शर्मा, वासुदेव
सिद्धान्तकौमुदी तत्त्वबोधिनी-व्याख्योपेता, (पठ-संकरणम्) १९२६
निर्णयसागर प्रेस, बम्बई ।
११६. शर्मा, श्रीधर
बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्, सं० १९५६
श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, बम्बई ।
११७. शर्मा, हनुमान्
समरसार
खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई ।
११८. शाम शास्त्री आर०
विद्यामाधवीयम्, १९२३
यूनिवर्सिटी आफ मैसूर ।
११९. श्रीमद्भगवद्गीता (चतुःसप्तति-संस्करणम्) स० २०२०
गीता प्रेस, गोरखपुर ।
१२०. श्रीमद्भागवतमहापुराणम् प्रथम-स० १९६८
गीता प्रेस, गोरखपुर ।
१२१. श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम् (प्रथमद्वितीयभागी) १९६०
गुरुमण्डलग्रन्थमाला संख्या २१, कलकत्ता ।
१२२. श्रीमत्स्यपुराणम्, सं० १९८०
श्रीलक्ष्मीवेंकटेश्वर प्रेस, बम्बई ।

१४०. स्मृतिसन्दर्भः

प्रथम-द्वितीय-तृतीय-भागाः १९५२

चतुर्थ भागः, १९५३

पञ्चम भागः, १९५५

षष्ठ भागः, १९५७

गुरुमण्डल ग्रन्थमाला, संख्या, कलकत्ता ।

१४१. हंसराज

वैदिक कोषः, १९८२

दयानन्द महाविद्यालय, लाहौर ।

१४२. हैरोल्डफुल्लर्ड

दी यूनिवर्सिटी एटलेस

जार्ज फिल्लिप एण्ड संस, लन्दन ।

